

TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MULTJÁBÓL

XVIII

TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MŰLTJÁBÓL

XVIII.

A Budapesti Történeti Múzeum évkönyvének ez a kötete a Főváros történetével kapcsolatos legújabb kutatások eredményeit tartalmazza. Kumorovitz L. Bernát azt a folyamatot vizsgálja, amelynek során a király a családi jellegű Esztergom és sacrális jellegű Székesfehérvár után az ország természetes központjában Budán új, igazgatási székhelyet létesít. Kubinyi András egy budai származású értelmiségi, Kakas János egy XVI. század eleji naplóját közli és értékeli. Nagy Lajos a XVII. század végi telekkönyvek alapján Buda város topográfiáját rajzolja meg. Felhő Ibolya Mária Terézia úrbérrendezéséről és annak eredményeiről ír, s ezzel új adatokat szolgáltat a Buda és Pest környéki helységek XVIII. századi történetéhez. Bácskai Vera az 1770–1790 közötti betáblázási jegyzőkönyvek alapján Pest város hiteléletéről nyújt átfogó képet. Tardy Lajos a XVIII. és XIX. századi orosz utazók útleírásainak budai és pesti vonatkozásait közli. Szekeres József új adatokat szolgáltat Ganz Ábrahám életéhez és gyárának történetéhez. Vörös Károly Budapest 1873-ik évi legnagyobb adófizetőit veszi vizsgálat tárgyává, amelynek alapján részletes kép bontakozik ki Budapest társadalmáról. Tóth Imre a budapesti híradástechnikai ipar kezdeti sorában a Telefongyár első évtizedeinek történetét írta meg. Tarjányi Sándor tanulmánya az 1830. XVIII. úgynevezett fővárosi törvényt tárgyalja, amely törvény lényegében a baloldal kiszorítását eredményezte a Városházáról.

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI
XXVII

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
KIADVÁNYA

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

XVIII

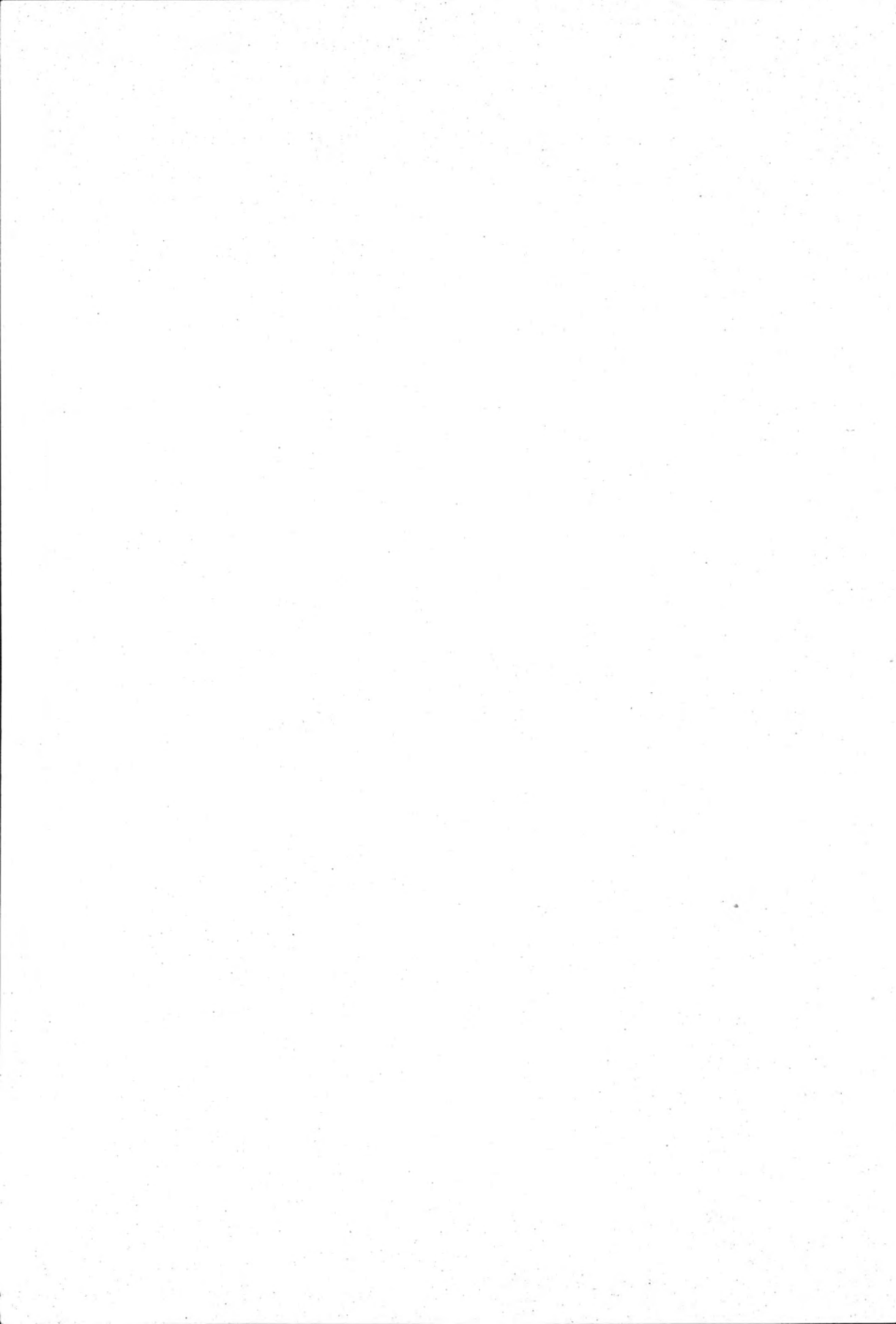
BUDAPEST 1971

Szerkesztő
TARJÁNYI SÁNDOR

Segédszerkesztő
KUBINYI ANDRÁS és NAGY LAJOS

TARTALOM — INHALT

KUMOROVITZ L. BERNÁT: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei	7
Die Anfänge des Hauptstadtwerdens von Buda (und Pest)	54
KUBINYI ANDRÁS: Budai Kakas János és történeti feljegyzései	59
Johannes Kakas de Buda und seine historische Aufzeichnungen	78
NAGY LAJOS: A budai Vár topográfiája a XVII. század végén	81
Die Topographie der Budaer Burg am Ende des XVII. Jahrhunderts ..	118
FELHÓ IBOLYA: Mária Terézia úrbérrendezése a Buda és Pest környéki helységekben	121
Die urbariale Regulierung von Maria Theresia in den Ortschaften bei Buda und Pest	157
BÁCSKAI VERA: Pénz- és áruhitel Pesten a XVIII. század második felében	161
Geld- und Warenkredit in Pest in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts	184
TARDY LAJOS: Orosz utazók Budán és Pesten	187
Russische Reisende in Buda und Pest	210
SZEKERES JÓZSEF: Ganz Ábrahám életrajza (1814—1867)	211
Biographie des Gründers der Ganz Werke Abraham Ganz	245
VÖRÖS KÁROLY: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban	249
Die Höchstbesteuerten von Budapest im Jahre 1873	307
TÓTH IMRE: A budapesti híradástechnikai ipar kezdetei	309
Die Anfänge der Budapester funktechnischen Industrie	333
TARJÁNYI SÁNDOR: Az 1930. évi fővárosi törvény	335
Das 1930-er Gesetz über die Hauptstadt	350

BUDA (ÉS PEST) „FŐVÁROSSÁ” ALAKULÁSÁNAK
KEZDETEI*

Budapest történetének a tatárjárással végződő korszaka még nem talált olyan kutatóra, aki az eddig feltárt hazai (s idegen elbeszélő és) okleveles forrásanyagot a részletekre is kiterjedő vallomásra próbálta volna bírni, vagy azt újabb, haszonnal értékesíthető forrásanyagnak a kutatásba való bevonásával igyekezett volna kiegészíteni, noha fővárosunk múltjában ilyen (rövid) korszakot már régóta szokás megkülönböztetni.¹ Véleményünk szerint pedig éppen a XIII. század negyvenes éveit törlik meg Óbudának (addig még csak: Budának) királyi székhellyé, országos központtá való kifejlődését, a reá vonatkozó kutatás felújítása és intenzívebbé tétele tehát mindenképpen megérdemli a fáradságot. IV. Béla ugyanis országvédelmi terveinek végrehajtása során már „Új Budára”, a későbbi Várhegyre irányítja figyelmét, s kezdeménye után utódai ott építik ki az óbudainál jobban védhető új rezidenciájukat. Ez a lépésük azonban Budapest történetének újabb szakaszát is jelenti, amelyről aránylag már elég sokat tudunk. Jelen értekezésünkben ezért ezt csak jelezve — figyelmünket a főváros e kezdeti, még homályfedeje korszakára fordítjuk.

Kiindulásul több elbeszélő forrásunk is ajánlkozik vallomástételre. Ezek azonban — Rogerius Carmen-jén kívül — mind a régmúlt idők kései narrátorai, azért Anonymust, Kézait, a XIV. századi szerkesztésű Krónikát stb. csak a biztos alapok lerakása után érdemes megszólaltatni. Rogerius ugyanis az általa megörökített eseményeknek közvetlen szemlélője és szenvedő részese volt, fővárosunkra vonatkozó (és pontosan datálható) történeti, valamint topográfiai és útrajzi adatai tehát, melyekhez költött elemek sem tapadnak, rendkívül értékesek — nemcsak azért, mert egyértelműek és szétválaszthatatlanul összefüggenek, ezért sem *térben*, sem *időben* nem tologathatók, hanem azért is, mert nála jelenik meg először plasztikusan (a sacralis és közjogi jellegű) Fehérvár mellett és (a családi) Esztergom után Magyarország természetes centrumaként,

* E tanulmány 1. és 2. fejezetét vázlatosan, a 3.-at és 4.-et pedig teljes szövegében a Budapesti Történeti Múzeum Szakszervezeti Bizottsága által 1966. november 19-én rendezett szakkörön mutattam be.

¹ Ezt a korszakot a kérdéssel foglalkozó vagy azt érintő minden szerző felveszi, anélkül azonban, hogy vele részletesebben foglalkoznék. *Gárdonyi A.* kivétel, mert Rogeriusnak a király (ó)budai tavaszi tartózkodását, a nagybőjt idején keltezett három oklevelével — IV. Béla idejére szólóan — igazolja. [Magyarország középkori fővárosa. Századok 78 (1944) 222.] Ezért az (Ó-)Budára mint királyi székhelyre vonatkozó irodalmat tanulmányunk következő, a korszak XI—XIV. századi adataira is kiterjedő elemzésénél fogjuk ismertetni.

a XII. és XIII. század fordulóján alakulóban levő újabb fő-, illetve székvárosa: (Ó-)Buda (és Pest).

Budapest múltjának ezt a kezdeti szakaszát vizsgálva tehát — érzésünk szerint — a legcélszerűbben akkor járunk el, ha mondanivalónkat reá alapozzuk.

1

Rogierius mester a tatároktól elpusztított Magyarországról 1244 táján, valószínűleg Győrött (vagy Sopronban) szerkesztett² Siralmas Énekének bevezető fejezeteiben felvázolja és elemzi azokat a belpolitikai ellentmondásokat, amelyek végső soron az ország 1241-i romlását okozták³, majd tulajdonképpeni tárgyára térve — elmondja⁴: Magyarországon 1240 karácsonya táján vették hírért, hogy a tatárok már az ország határát pusztítják⁵. A király Dénes nádort küldte a Vereckei-hágó megerősítésére s elrendelte, hogy a nemesek és a királyi serviensek, továbbá a várőrök és mindazok, akik várszolgálatra vannak kötelezve, készüljenek fel a hadbaszállásra. A magyarság különben (a Rogierius által kifejtett okokból) szenvtelenül fogadta a veszedelem hírért és a királyi intézkedéseket, felkészülés helyett pedig a farsang élvezeteinek szentelte napjait⁶. „A nagybőjt idejének bizeledtével — folytatja Rogierius — ama hír nőttön-nőtt. A király elindult bizonyos Buda nevű városba (ad quamdam villam, que Buda dicitur), mely a Duna partján fekszik. Itt szokta ugyanis megünnepelni a nagybőjtöt, mert, mint mondják, e hely jobban megközelíthető (locus communior). Meghívta érsekeit, püspökeit és az ország más előkelőbbjeit, és folytonosan arról tanácskozott, miképpen láthatná el azt a nagyfontosságú ügyet”, majd újból készülő-

² Rogerii Carmen Miserabile. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit L. Juhász. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. E. Szentpétery (röviden: SRH.). II. Budapestini, MCMXXXVIII. 545—588. — Fordításai: Szabó K.: Rogierius mester váradi kanonok Siralmas Éneke Magyarországnak IV-dik Béla király idejében a tatárok által történt romlásáról. *Magyarország történetének forrásai*. I., 2. Pest, 1861. — Abday A.: Rogieriusz mester Siralmas Éneke. Az augsburgi 1488-i ősnymtatványból előszóval, jegyzetekkel és névmutatóval ellátva közli —. Értesítő a Pannonhalmi Szt. Benedek Rend községi Gimnásiumáról az 1885—86. tanév végén. — Turchányi T.: Roger mester Siralmas Éneke a tatároktól elpusztított Magyarországról. Budapest, (1903). *Magyar Könyvtár* 397—398. sz. — Mészöly G.: Rogierius mester Siralmas Éneke a tatárjárásról. Deák nyelvből magyarra fordította —. Budapest, 1939.

Rogierius mester Siralmas Énekének forráskritikai értékelésére vonatkozólag (Juhász L. i. m.-nek bevezető tanulmányán kívül) olv. még: Erdélyi L.: Magyar művelődéstörténet (röviden: Művelődéstört.). II. Kolozsvár, 1918. 68—71. és Horváth J.: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest, 1954. 239—255. „Rogierius műve — írja H. — a történeti események módszeres feldolgozása, sokoldalú és körültekintő vizsgálata szempontjából a középkor sziate egyedülálló teljesítménye. Míg a középkor legjobb történeti művei is legfeljebb az állam- és a társadalomjogi kérdések feszegetéséig jutnak el, addig Rogierius műve a történeti események értelmezésében már csaknem a genetikus történetiszemlélet szempontjait érvényesíti. De műve nemcsak mint történetábrázolás emelkedik ki magasan kora hasonló termékei közül, hanem mint művészi irodalmi alkotás is elsőrangú”. (I. m. 55.) — L. még Mollay K.: Többnyelvűség a középkori Sopronban. *Soproni Szemle* 21 (1967) 210—215.

³ Szentpétery: SRH. II. 552—559. (1—13. c.)

⁴ Szentpétery: SRH. II. 560. (14. c.)

⁵ Szentpétery: SRH. II. 560. (... circa nativitatem domini fama fuit, quod confinia Hungarie... Tartari devastabant.)

⁶ Szentpétery: SRH. II. 560. és 3. jegyzet.

désre szólította fel tanácsosait⁷. Amikor pedig — a nagybőjt közepe táján⁸ — a nádor futára azt az újabb hírt hozta, hogy a tatárok a hágó torlaszait megsemmisítették, s a négy nap múlva visszatért nádor személyesen is jelentette, hogy a március 12-i ütközetben serege is odaveszett, a király azzal bocsátotta el főembereit, hogy csapataikat összegyűjtve késedelem nélkül térjenek vissza hozzá, maga pedig, mivel szintén hadak nélkül állott⁹, „Esztergom és Fejérvár városából, melyek csak egy napi járó földre vannak, sereget gyűjtött s azonnal átkelt a Dunán, és a Pest nevű igen nagy és gazdag német városban, mely a Duna túlsó partján Budával szemben fekszik (in magna et ditissima Theutonica villa, que Pesth dicitur, Bude opposita ex altera parte Danubii), ott várva be seregével főembereit, ispánjait és báróit”¹⁰.

Az előkészületek ismertetése után, a dráma kifejlésének előadása során Rogerius még több ízben emlékezik meg Pestről¹¹. IV. Béla 1241. március közepe táján ment át oda (Ó-)Budáról, ott várakozott a Fehérvárból, Esztergomból és az ország más részeiből mozgósított hadseregére. A tatárok orosz- és kunországi pusztításainak s lengyel- és morvaországi, valamint erdélyi előnyomulásának leírása után a Pesten időző királynál veszi fel újra az elbeszélés fonalát.¹² Március 15-én Batu kán egy csapata félnapi járóföldnyire közelíti meg Pestet, 16-án pedig kisebb csapatokat küld a város nyugtalanítására. Bár a király tilt minden visszaesapást, Ugrin kalocsai érsek mégis kitör. A tatárok mocsaras területen törbe csalják: csak néhányadmagával sikerül megmenekülnie¹³. Ugyanaznap Batu egyik részerege a Pestről félnapi járóföldre fekvő Vác városára támad: kifosztja és feldúlja.¹⁴ Időközben, kisebb sereggel, Frigyes osztrák herceg is megjelenik s március végének egyik napján, amikor a tatárok egy apróbb csapata, mint időnkint szokták, most is megközelíti Pestet — ellenük támad. Epizódyszerű vállalkozása sikerül, azért a magyarok dicséretekkel halmozzák el, királyukat pedig ócsárolni kezdik.¹⁵ A nép haragja most Kuthen ellen fordul,

⁷ Cum ergo postmodum versus quadragesimam pergeret iter suum magis ac magis fama huiusmodi crebrescente, rex ad quandam villam, que Buda dicitur, super rippam Danubii positam, in qua consueverat quadragesimam celebrare pro eo, quod dicebatur locus communior, properavit et archiepiscopis, episcopis et aliis regni maioribus convocatis deliberabat assidue, qualiter posset de tanto negotio providere, monens et ortans eos sepius, quod quilibet haberet suos stipendiarios milites preparatos. . . Szentpétery: SRH. II. 561. (15. c.) — A szövegben olvasható fordítás *Turchányitól* (i. m. 22.) való.

⁸ Circa vero medium quadragesime. . . (Szentpétery: SRH. II. 561. 16. c. — 1241-ben ez március 6-ára esett).

⁹ Szentpétery: SRH. II. 561—562. (16. c.)

¹⁰ Ipse enim de Strigoniensi et Albensi civitatibus, que ad unam tantum dietam distabant, exercitu congregato confestim transivit Danubium, in magna et ditissima Theutonica villa, que Pesth dicitur, Bude opposita ex altera parte Danubii moram traxit suos ibidem cum exercitu expectans principes, comites et barones. Szentpétery: SRH. II. 562. (16. c.) A szövegben használt fordítás *Turchányitól* (i. m. 23.) való. — *Mészöly G.* (i. m. 19. hiányos) fordítása így hangzik: „. . . Ő Esztergom és Fehérvár városából, melyek csak egy napi járóföld Budától, sereget gyűjtött s azzal hamarosan átkelt a Dunán s megállapodott Budával szemben a túlsó parton Pesten, ebben a nagy és gazdag városban s ott várta seregével együtt főembereit, ispánjait, zászlós urait”. — Érdekes, hogy *Abday* is (i. m. 9.) elhagyja Pest mellől a „Theutonica” jelzót — így fordítva a kérdéses mondatot: „Mert maga, Esztergom és Fehérvár városából, melyek csak egy napi járásra esnek vala távol, sereget gyűjtván, rögtön átkelt a Dunán: Budával szemben, a Duna másik partján egy nagy s igen gazdag városban, mely Pestnek neveztetik, időzött, ugyanott várakozva seregökkel főpapjai, főispánjai és nagyjaira”.

¹¹ Szentpétery: SRH. II. 562—571.

¹² Revertar igitur ad regem Hungarie, qui erat in dicta villa Pesth. . . Szentpétery: SRH. II. 564.

¹³ Szentpétery: SRH. II. 564—565. (21. c.)

¹⁴ Szentpétery: SRH. II. 565.

¹⁵ . . . aliqui ex Tartaris ad villam Pesth. . . advenissent. . . Szentpétery: SRH. II. 566.

kit (Pesten) egy „pallatiumban” őriznek¹⁶, majd felkoncolnak. Mivel időközben az ország hadainak a zöme is megérkezett, a király Pestről megindul a visszavonuló tatárok után¹⁷. Az április 11-i szerencsétlen kimenetelű muhi csata után Béla kíséretével nyugat felé menekül¹⁸, a súlyosan megbesebült Kálmán herceg pedig seregének maradványával, mivel a köz-úton a menekülő magyarság „bukdá-csolt”, úttalan-utakon, éjjel-nappal Pest felé vágatva a Duna révéhez (ad portam Danubii¹⁹) igyekezett. Itt a polgárok (burgenses²⁰) kérték, legalább addig maradjon náluk, míg asszonyaik menekítéséhez hajókat készítenek elő; ő azonban azt felelte, „ki-ki gondoskodjék magáról”, s átkelvén a Dunán, a Somogy megyei Segesd felé vette útját²¹. A pesti polgárok is igyekeztek átjutni, az ellenség azonban rajtuk üt: akik nem vettek a Dunába, a tatárok fegyvereitől pusztultak el²². Az északról Pest felé vezető tágas úton (per amplam viam versus Pesth) menekülők és a megvert sereg akkora veszteséget szenvedett, hogy az elpusztultak számát megközelítően sem lehetett megállapítani²³.

Utolsó tíz fejezetében a dráma végkifejléséről ad számot Rogerius. (Ó)Budáról nem emlékezik meg többé: pusztulásáról Spalatoi Tamás értesít²⁴.

Összegezve: Rogeriusnál fővárosunk legrégebbi eleme: (Ó-)Buda az ország igazgatásának természetes központjaként jelenik meg olyképpen, hogy IV. Béla az új székhely létesítésének nem kezdeményezője, hanem már trónralépése óta élvezője. Nem kormányzattörténeti adatokat kívánt közölni (bár ebben a vonatkozásban is sokat tanulhatunk tőle), hanem mint a tatárinvázió krónikása, a

¹⁶ *Szentpétery*: SRH. II. 566–567.

¹⁷ Cumque rex... egressus de villa Pesth progrediretur contra Tartaros cum multitudine armatorum... *Szentpétery*: SRH. II. 569.

¹⁸ *Szentpétery*: SRH. II. 569–570.

¹⁹ Dux autem Colomanus... usque ad dictam Pesth non per viam publicam, per quam Hungarica natio lubricabat, sed per devium ad portam Danubii festinabat... *Szentpétery*: SRH. II. 571. — A „via publica”-t *Mészöly* (i. m. 30.) országútnak fordítja, a „porta Danubii” pedig nála: „a Duna kelője”. Hogy pedig az eredeti forrásban valóban porta és nem portus állhatott, arra más forrásokból, így például frater Richardus relációjából is következtethetünk, aki egy helyen ezeket írja: „Incepit autem frater redire tribus diebus ante festum nativitatis beati Iohannis baptiste, et paucis diebus in via quiescens, tam per aquas quam per terras, secundo die post nativitatem domini Ungarie portas intravit; et tamen per Rusciam et per Poloniam eques venit”. *Szentpétery*: SRH. II. 541. (I. *Deér*: Relatio fratris Richardi.)

²⁰ ...a burgensibus rogaretur, ut morulam faceret, quousque saltem pararentur naves ad transitum dominarum uxorum illorum. *Szentpétery*: SRH. II. 571. Rogerius hangvételéből e részben némi ellenszenv esendül ki Kálmán herceg, vagy talán inkább a pesti polgárok irányában, ami a személyes élményt nélkülöző Spalatoi Tamásnál nem tapasztalható. — A „burgenses” értelmezésével kapcsolatban olv. Mon. eeccl. Strig. II. 57. (...non in foliatis vel tabernaculis, que extra civitates vel burgos fieri solent, sed de domibus suis in civitate. — 1276.) Csák tárnokmester és soproni ispán pedig 1250-ben nevezi „burgenses dicti loci”-nak a soproni polgárokat. *Wagner, H.*: Urkundenbuch des Burgenlandes. I. Graz—Köln, 1955. 227. — L. még: Du Conge (a 201. jegyzetben i. m.) s. v. Burgenses.

²¹ ...fugit in Simigium ad quendam locum, qui dicitur Segusd. *Szentpétery*: SRH. II. 571. — Segesdre von. olv. a 170. jegyzetet. L. még: *Bodnár R.*: Kálmán herceg és a premontreiek. Budapest, 1923. 17–18.

²² Et licet burgenses de Pesth cum familia ad transitum festinarent, prius tamen supervenerunt Tartari, qui non fuerunt in Danubio suffocati de burgensibus, extiterunt gladio interempti. *Szentpétery*: SRH. II. 571.

²³ De fugientibus... per amplam viam versus Pesth et in exercitu facta est tanta strages... quod estimatio fieri non potest. *Szentpétery*: SRH. II. 572. — az „ampla via”-t *Mészöly* (i. m. 31.) „nagy országút”-nak fordítja.

²⁴ Historia Salonitarum pontificum atque Spalatensium. 38. c.: ... transacto Ianuario... Primo ergo concremata Budalia, Strigonium accessit, cepitque villam totis viribus impugnare. *Gombos, A. Fr.*: Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCI (röviden: Catalogus). Budapestini, 1937–1938. 2240. — Batu kán Óbudán szállott meg egy időre. *Györfly Gy.*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959. 150.

dráma első jelenetének keretében, magyarázatképpen jegyzi meg, hogy a király, úgy, mint más években szokta, 1241-ben is a központi fekvésű (Ó-)Budán ülte meg a Quadragesimát (máskor is ott tartván meg tavaszi közigazgatási és bírói ülésszakát²⁵), és nagyjaival csaknem egy egész hónapig ott tanácskozva tette meg intézkedéseit a fenyegető veszedelem elhárítására. Mivel ez a néhány adata alapvetően fontos Budapest régmúltjának a kutatásában, feladatunk annak kivizsgálása, vajon közlései igazolhatók-e a saját korukra; vagy felbontva: mióta ünneplik királyaink a Quadragesimát (Ó-)Budán, mikor jelenik meg ottani curiájuk forrásainkban, s végül: tudatában voltak-e létesítői új székhelyük centrális jellegének?

A következőkben ezekre a kérdésekre szeretnénk válaszolni.

2

Már az első kérdésnek (Quadagesima) a vizsgálata, melyhez a további kettő [az (ó)budai királyi curia és az újabb székhely kérdése] szorosan kapcsolódik, sem könnyű — azért, mert elemzése során a királyság belső életébe kell bepillantnunk. Ez pedig más, forrásbővebb országok vonatkozásában is nehéz dolog. R. Fawtier például nagy kormányzattörténeti művében, a francia király középkori curiájáról s annak személyzetéről szólva — sajnálkozással jegyzi meg, hogy ebben a korszakban, elég sokáig, alig ismerjük a királyság életét²⁶. Ezt az életet elsősorban az uralkodó szüntelen mozgása, állandó helyváltoztatásai befolyásolták. Még az első Capet-házbeli királyoknak sem volt állandó székhelyük, s egyebek mellett azért változtatták folyton, hogy (vándor országkormányzati tevékenységük közben) föléljék uradalmaik készletét, vagy hasznosítsák egyes városokban vagy bizonyos egyházi uradalmakban levő megszállási (descensus) jogaikat. De még akkor is, amikor ez a királyság „nagy hatalommá” válva Európában elsőként alakított magának (Párizsban) fővárost²⁷, „kóborló” szokásai nem enyésznek el, úgyhogy az államkormányzatot tanulmányozó historikusnak, legalábbis a középkor első felében, türelmesen nyomon kell követniük az uralkodó itinerariumának²⁸, menetrendjének egyes állomásait. A javaközépkor utolsó francia királyáról, XI. Lajosról (1461—1483) például több külföldi követ is följegyezte, hogy olyan uralkodó, aki után folyton „szaladgálni” kell²⁹.

Fawtier e vallomása igen megnyugtató számunkra, mikor a magyar állam-szervezet elemei között a kormányzat kora középkori központja(i) után kutatunk, mert a magyar király curiája is az év legnagyobb részében mozog³⁰, s a reá vonat-

²⁵ Olv. a következő (2.) fejezet végét.

²⁶ Lot, Ferd. — Fawtier, R.: Histoire des institutions françaises au moyen âge. II. Institutions royales (röviden: Institutions). Paris, 1958. 48—49.

²⁷ Lot — Fawtier: Institutions II. 409—411. — L. még.: Zum Hauptstadtdproblem im frühen Mittelalter. Festschr. H. Keller. Darmstadt, 1963. 45—70.; Ewig, Eug.: Résidence et capitale pendant le haut moyen âge. Revue Historique 87(1963)t CCXXX. p. 25—75.; Bónis Gy.: Székesfehérvár az Árpádok székhelye. Székesfehérvár évszázadai. 1 (1967) 49—61.

²⁸ . . . les historiens devront. . . dresser patiemment les itinéraires des souverains. Lot — Fawtier: Institutions II. 48.

²⁹ . . . aura même, auprès des certains ambassadeurs étrangers, la réputation d'être un prince après lequel il faut constamment courir. . . Lot — Fawtier: Institutions II. 48—49.

³⁰ Kálmán I. törvényének 36. és 37. c. szerint országjárásakor minden megyében két-két megyei bíró esatlakozik a királyhoz, és mindenütt megyei lovat bocsátanak rendelkezésére. (Závodszy L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, 1904. 188.) III. Béla jövedelmi kimutatásában azt olvassuk, hogy a 72 vármegye ispánjainak mindegyike évenként egyszer megvendégeli. (Hóman B.: Magyar pénztörténet. Budapest, 1916. 426.) Az 1222. évi Aranybulla (13. articulusa) azt rendeli, hogy „a jobbágyok úgy kövessék a (királyi) udvart, hogy a szegényeket el ne nyom-

kozó forrásanyagunk összegyűjtése és értékesítése során összehasonlíthatatlanul nagyobb nehézségeket kell leküzdenünk, mint egy francia kutatónak — a franciaéhoz képest nagyobb történeti forrás-szegénységünk mellett például azért is, mert a XII. és XIII. század fordulóján szervezettebbé váló magyar királyi kancellária³¹ kiadványai a keltezés helyét (a 40-es évekig terjedően) — úgyszólván egészen elhanyagolva³² — sokáig nem alkalmasak egy hézagmentes magyar királyi itinerárium összeállítására³³. Ennek vizsgálatában tehát meg kell elégednünk elbeszélő forrásaink nem mindig pontosan datálható³⁴, valamint XI—XIII. századi okleveleink időben talán már jobban rögzíthető, de a kelet helyét tekintve továbbra is csak hézagos adataival.

Közülük pedig számunkra elsősorban azok az adatok a legértékesebbek, amelyek valamely egyházi ünnep alkalmával, valamilyen ünnepélyes aktus végzése közben mutatják be valahol a magyar király udvarát.

Sorukat a XIV. századi Krónikaszerkesztésnek az Aba Sámuel ellenes (az Ós-Gestából vett) összeesküvésről szóló híradása nyitja meg, mely szerint az összeesküvőket a király országos tanácskozáson, de bírói eljárás nélkül, a nagyböjt (Quadragesima) idején végeztette ki. „Midón ugyanis — írja krónikásunk — Csanádon ülte a nagyböjtöt, a nagyböjt folyamán, tanácskozás ürügyével mintegy ötven nemes férfit egy házba zárt, fegyveres vitézeivel levágatta őket; bűnbánatot sem tarthattak, meg se gyónhattak”³⁵. A történetet kibővítve és folytatással a Gellért-legendában is olvashatjuk. Eszerint Aba Sámuel a Quadragesima idején elkövetett tömeggyilkosság utáni napokban Gellért püspök szék-városába jött, hogy Csanádon ülje meg a húsvéti ünnepeket: „Húsvét vasárnapján (ápr. 22.) a király urakat, püspököket küldött hozzá, jöjjön el és tegye fejére, mielőtt a templomba mennének (mint nagy ünnepeken szokás volt), a koronát”³⁶.

ják, se ki ne fosszak”. [Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához (röviden: Szöveggyűjt.). Budapest, 1964. 70.] Miklós kalocsai érsek, mivel (mint kancellárnak) állandóan a királyi curiát kell követnie, 1357. június 28-án azt kéri a pápától, engedje meg neki, hogy más egyházmegyében is gyakorolhassa érseki jogait. (*Bossányi A.*: *Regesta supplicationum*. II. Budapest, 1918. 310.) Végül, mint a personalis praesentia bírója, a király még a XV. század első évtizedeiben is oda idézteti a feleket, „ahol Isten vezérlésével éppen tartózkodni fog: ubi deo duce tunc constituti fuerimus”. (*Hajnik I.*: *A magyar bíró-sági szervezést és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt*. Budapest, 1899. 38., 5. jegyzet.)

³¹ *Fejérfpataky L.*: *A királyi kancellária az Árpádok korában*. Budapest, 1885. 29—36.

³² *Szentpétery I.*: *Magyar oklevéltan*. Budapest, 1930. 97., 99. — *Schwartner, M.*: *Introductio in rem diplomaticam aevi intermedii praecipue Hungaricam*. Budae, 1802. 300—304.

³³ *Sebestyén B.*: *A magyar királyok tartózkodási helyei*. Budapest, é. n. — S. — bizonyos kiigazításokkal *Ráth K.*-nak (*A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei*. Győri Régészeti. . . Füzetek 1861. és külön: 1866) ma már sok tekintetben elavult összeállítását vette alapul, művét pedig saját kutatásaival is kiegészítette. Azonban egyikük sem ismerte a magyar bíró-sági szervezet (specialis, personalis praesentia regia, a királyi kápolnaispánság) és kancellária fejlődését, azért, főleg a XIV. század utolsó harmadától kezdve, S. összeállítása sem használható minden esetben. *Ráth* meg mindazokat az okleveleket elveti, amelyek a király távollétében — Budán keltek! (I. m. 257—271., 289—304.) Ezzel kapcsolatban olv. *Kumorovitz L. B.*: *A specialis praesentia regia pécsethasználatára Zsigmond korában*. Domanovszky-Emlékkönyv. Budapest, 1937. — és (bár feltevése nem valószínű) *Szentpétery I.*: *A kancelláriai jegyzetek Anjoukori okleveles gyakorlatunkban*. Károlyi-Emlékkönyv. Budapest, 1933. 476., 33. jegyzet.

³⁴ Anonymus Gestáját például egyesek II., mások III. és ismét mások IV. Béla korába helyezik, de ismerünk olyan történészt is, aki I. Károly király korából való szerkesztésnek tartja.

³⁵ *Cum enim rex Quadragesimam Chanadini celebraret, in eadem Quadragesima. . . Szentpétery*: SRH. I. 330. *Képes Krónika*. Ford. *Geréb L.* Budapest, 1964. 106.

³⁶ *Pauler Gy.*: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I.² Budapest, 1899. 85. A zárójelben levő mondat az ő betoldása.

Miután Gellért a kérés teljesítését megtagadta, a többi püspök feltette „Aba fejére a koronát, s a király, a papság és a nép kíséretében, koronásan vonult a templomba”³⁷. Ezzel azonban az ügy még nem volt befejezve. Gellért ugyanis a szószékre lépve (latinul) így támadt a királyra: „A szent böjt tartása a bűnösöknek bocsánatjukra és az igazaknak jutalmokra adatott: te azonban, király, kardod gyilkolásával megfertőztetted és tőlem az atya nevét elraboltad, minthogy ama legkedvesebb gyermekeim hiányzanak. Azért e napon semmi bocsánatot sem érdemelsz. Minthogy pedig Krisztusért meghalni kész vagyok, a jövendőt neked megjósolom. Harmadszor kel föl ellened a bosszú kardja és elveszi tőled az országot, melyet csalárdul szerezted”.³⁸ A jelenet végét ismerjük: a megrémült tolmács, Gellért parancsára, elmagyarázta a főpap beszédjét, „Aba pedig nem bántá, nem merte bántani a vesztét jóslo püspököt”.³⁹

A húsvét megünnepléséről s ünnepi királykoronázásról szóló következő (és szintén az Ős-Géstából származó) adatunk 1064-ből, Salamon király s a hercegek kibékülése idejéből való⁴⁰. Salamon értesülvén I. Béla király haláláról, a német császárral bejött a „királytalan Magyarországba”, aki a királyi székvárosban, Fehérvárt megkoronázta atyai trónján, és székebe helyezte. Salamon félt, hogy Géza megtámadja lengyel seregével. A püspökök pedig azon igyekeztek, hogy békét teremtsenek közöttük, „kiváltképpen Dezső püspök csillapította, intette, és nyájas rábeszéléssel szelídítette Géza herceg lelkét, hogy adja át békével az országot Salamonnak, habár ő az ifjabb, és tartsa meg békésen a hercegséget, amelyet már atyja is birtokolt. Üdvös rábeszélésére Géza felhagyott a civódással, engedett. Szent Fábán és Sebestyén vértanúk napján (jan. 20.) tehát Salamon király és Géza herceg Győrött békét kötöttek Magyarország színe előtt; majd — teljes udvarukkal (cum plena curia) együtt ünnepelték meg a húsvétot Pécsen⁴¹. Ott aztán, húsvét napján, Géza herceg tisztességgel a maga kezével tette fel a koronát Salamon király fejére az ország főembereinek jelenlétében, és úgy vezette be dicsőséggel Szent Péternek, az apostolok fejedelmének királyi bazilikájába, a szentmise meghallgatására⁴². Látván (pedig) a magyarok egész gyülekezete, hogy békesség van a király és a herceg között, és kölcsönös szeretettel vannak egymás iránt, magasztalták Istent, ki szereti a békességet, és nagy vigadalom volt a nép között”⁴³.

Tíz évvel később Mór pécsi püspök írt magasztaló szavakat a Quadragesimáról a boldog Zoerard és Benedek remetékről (1074 e.) szerkesztett életrajzában. András remete hetenként háromszor böjtölt annak a tiszteletére, aki „az emberéért emberré válva negyven napig éhezett. Amikor pedig megérkezett a nagyböjt ideje, a szerzetesi élet ama szabálya szerint, amelyet Zozimas apát regulája írt elő, . . . Fülöp atyától, kinek a szerzetesi ruhát is köszönhette, negyven diót kapott, és ezzel az élelemmel örömmel és elégedetten várta a feltámadás szent ünnepét”⁴⁴.

Ez idő tájt — és szintén Salamon király történetének a keretében — talál-

³⁷ Reliqui pontifices coronam imponunt, magno cleri populique comitatu rex decoratus ecclesiam ingreditur. *Szentpétery*: SRH. II. 476. — *Pauler*: i. m. I². 85.

³⁸ Observatio sanete quadragesime peccatoribus pro venia, iustis autem pro premio constituta est. *Szentpétery*: SRH. II. 476. — *Pauler*: i. m. I². 185.

³⁹ *Pauler*: i. m. I². 85.

⁴⁰ *Pauler*: i. m. I². 113—122.

⁴¹ Deinde festum Dominicæ Resurrectionis ambo simul cum plena curia Quinqueecclesias celebraverunt. *Szentpétery*: SRH. I. 362.

⁴² Ubi rex Salamon ipso die Pasce assistentibus regni proceribus per manus Geyses ducis honorabiliter est coronatus. . . *Szentpétery*: SRH. I. 362. — *Geréb*: i. m. 121.

⁴³ *Szentpétery*: SRH. I. 362—363. — *Geréb*: i. m. 121—122.

⁴⁴ Cum autem quadragesimale tempus advenisset. . . *Szentpétery*: SRH. II. 358.

kozunk a karácsony ünnepének az említésével is. A mogyoródi csata előtti esztendőben, az 1073. november 11-től 1074. április 24-ig a király és a hercegek között létrejött fegyverszünet idején⁴⁵. . . — írja a XIV. századi krónikás — „a király ama helyen ünnepelte a karácsonyt, amelynek Ikervár a neve. Majd Zalába ment, ahol Makart német vezér és Vid ösztökélték a királyt, hogy támadjon a hercegre”⁴⁶. A kemeji csatával kapcsolatban az említett krónika írója a Quadragesima kezdetét is megjelöli: „A király és a herceg (kemeji) csatája a nagybőjt előtt esett, ama vasárnap után való csütörtökön, amikor az Exsurge-t éneklik”⁴⁷. E helyen értesülünk arról is, hogy a kora középkori felfogás szerint a Quadragesima idején harcolni sem illik. Közvetve már az 1073—1074-i fegyverszünet ideje, s a kemeji csatáról szóló híradás is tanúskodik erről, közvetlenül azonban csak a krónika mondja el, hogy a mogyoródi ütközet után Németországba menekült Salamon pártfogója: Ernő osztrák őrgróf azzal tért ki a Zoltán vezérlete alatt felvonult besenyők megtámadása elől, hogy „nagybőjt idején ők nem hadakoznak, ám — ha a király akarja, csak ütközzék meg; ha azonban a besenyők kerekednének felül, ő késedelem nélkül a király segítségére siet”⁴⁸. Ez meg is történt, a vállalkozás azonban sikertelenül végződött.

A karácsony ünnepének megülésétől szóló újabb XI. századi adatunkat a XIV. századi krónika őrizte meg számunkra a mogyoródi csatát közvetlenül követő események leírásában: „Salamon katonái szükségtől hajtva Lászlóhoz mentek; ő királyi bőkezűséggel, kegyesen megsegítette őket, és megengedte, hogy szabadon visszatérjenek urukhoz. Ebben az időben (1076) Magnus (I. Géza) király Szekszárdon ünnepelte a karácsonyt. Kérésére Dezső érsek ünnepi misét mondott, ékes beszéddel megnyihítette a király lelkét és jó békességre hajlította. Miután véget ért a mise, és mindent annak rendje-módja szerint elvégeztek, meghagyta a király, menjen ki mindenki, csak a püspökök és apátok maradjanak vissza. Ekkor a király könnyezve borult az érsek és a többi egyházi személyek, vagyis a főpapok elébe, vétkesnek vallotta magát, mert elfoglalta a törvényesen megkoronázott király országát; megígérte, hogy visszaadja az országot Salamonnak, és ilyen szerrel köt békességet: igazság szerint övé lesz a korona, mely az ország harmadrésze, az, ami a hercegé volt; Salamon is király lesz az ország kétharmad részében, amely az övé volt”⁴⁹. Az egység azonban nem jött létre: Géza meghalt, a trónra pedig László lépett. A Krónika — utoljára — Szent Lászlóval kapcsolatban így emlékezik meg a hűsvétről: „Mikor Bodrogon (1093-ban) ünnepelte a hűsvétot, íme, követek jöttek hozzá Franciaországból, Hispániából, Angliából és Britanniából, kiváltképpen a francia király öccsétől, Vilmostól és tudatták vele, hogy megbosszulják a mindenható Isten sérelmét, úgy határoztak, hogy megszabadítják a szent várost és a szent Sírt a szaracénok kezéből, kérték ezért a dicsőséges királyt, hogy Jézus Krisztus seregében legyen vezérük és parancsolójuk. Ennek hallatára a király örvendezett nagy örvendezéssel, és ugyanazon az ünnepen elbúcsúzott Magyarország nemeseitől; egész Magyarország búsult miatta”⁵⁰. A meghívás teljesítésében azonban sürgős ügyei, majd 1095-ben bekövetkezett halála akadályozta meg.

Az ünnepi koronázásról már mint általánosan követett szokásról a XII.

⁴⁵ *Pauler*: i. m. I². 122.

⁴⁶ *Szentpétery*: SRH. I. 379. — *Geréb*: i. m. 129.

⁴⁷ Rex autem et dux ante Quadragesimam pugnauerunt in Kemey... *Szentpétery*: SRH. I. 385. — *Geréb*: i. m. 131.

⁴⁸ *Szentpétery*: SRH. I. 397—398. — *Geréb*: i. m. 136.

⁴⁹ *Szentpétery*: SRH. I. 402—403. — *Geréb*: i. m. 139.

⁵⁰ Cumque celebrasset Pasca Domini in Bodrog... *Szentpétery*: SRH. I. 417—418. — *Geréb*: i. m. 145. — *Pauler*: i. m. I². 172—173.

században három királyunk emlékezik meg: Kálmán Trau városának 1108-ban⁵¹, II. Géza Spalatónak 1142-ben⁵² és III. István a nem régen alapított Sebenicónak 1169-ben⁵³ adott szabadságlevelében. (II. Géza 1151-ben újból megerősítette Kálmán király 1108-i oklevelét⁵⁴.) A koronázásra vonatkozó része valamennyinek a Kálmán okleveléből vétetett át s úgy szól, hogy — ha koronázásra vagy országos ügyek tárgyalása céljából e városokat a király meglátogatná, nem fog náluk erőszakosan megszállni⁵⁵. Hogy ezekben az oklevelekben valóban csak ünnepi (és nem első) koronázásról van szó — kétségtelenül bizonyos abból, hogy ez a három város egyszerre élvezte ugyanazt a kiváltságot; az ugyanis nem képzelhető el, hogy három helyen is avatták volna fel a magyar királyt Horvátország vagy Dalmácia királyává.⁵⁶ Az ilyenfajta koronázásnak mint élő szokásnak a bizonyítéka pedig az, hogy Kálmán után II. Géza és III. István is felveszi oklevelébe.

Sajnos, a XII. századi és a XIII. századi krónikaszerkesztések már nem emlékeznek meg olyan tényleg megtartott ünnepi koronázásokról, mint amilyen volt az Aba Sámuelé és Salamon királyé, mindazonáltal nem lehetetlen, hogy II. Béla idejében is alkalmazták ezt a szertartást. A Krónikának abból a híradásából ugyanis, hogy „uralkodása alatt országos gyűlést tartottak Arad mellett”, s ezen a gyűlésen a király trónszékén ült (rex sedebat super solium regni sui), feltehető, hogy trónján a király ez alkalommal is koronásan foglalt helyet.⁵⁷

A Gellért-legendában s a XIV. századi Krónikában, valamint az említett dalmát oklevelekben megőrzött e XI. és XII. századi néhány adatunkból⁵⁸ tehát — még akkor is, ha történeti hitelük egyben-másban vitatható volna — bizonyos, hogy a magyar király és udvara országjáró útját úgy irányította, hogy a nagyobb egyházi ünnepeket egy-egy püspöki székhelyen, nagyobb apátságban vagy valamelyik „várában” ülhesse meg. Legnagyobb ünnepük a húsvét, a karácsony csak utána következnek. (A pünkösöd megülése is szokásban lehetett, adataink azonban csak a XIII. század második felében szólnak róla.⁵⁹) A negyvennapos böjttel (Quadragesima) készültek fel a húsvétra, megünneplése pedig I. László idejében négy napig tartott⁶⁰. A nagyböjt idején, de főleg húsvétkor felkeresték királyukat az ország egyházi és világi nagyjai, s a (kibővített) ünnepi ülésen⁶¹ megtárgyalták az ország időszerű kérdéseit. Az ünnep fénypontja a szentmise, melyet megelőzött az uralkodó ünnepélyes megkoronázása, nagy lakoma pedig követett.⁶² Az ünnepi koronázásnak is volt szertartása, hazai szabályait azonban ma már nem ismerjük.⁶³ Több más intézményünkkel együtt nyugati eredetű

⁵¹ *Fejér*: CD. II. 46. — *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 41. reg.

⁵² *Fejér*: CD. II. 118–119. — *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 69. reg.

⁵³ *Fejér*: CD. II. 179–180. — *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 113. reg.

⁵⁴ *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 79. reg. — *Uő*: Oklevéltan 80.

⁵⁵ *Quum ad vos coronandus aut vobiscum regni nostri negocia tractaturus advenero, nemini vis inferatur domorum suorum, nisi quem dilectio vestra receperit. Marczali H.: Enchiridion fontium historiae Hungarorum. Budapest, 1901. 126. — Fejér: CD; II. 46. — Szentpétery: Kritikai jegyz. 41. reg.*

⁵⁶ *Marczali*: i. m. 126., 1. jegyzet.

⁵⁷ *Szentpétery*: SRH. I. 446–447. — *Geréb*: i. m. 156. — *Pauler*: I². 241.

⁵⁸ *Erre von. olv. Gerics J.: Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.) Budapest, 1961.*

⁵⁹ Például: *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 1446. és 1447. reg. (1265. június 2. és 5.) Az ilyen példák azonban ritkák, mert a privilegialis oklevelek általában a római naptár szerint vannak keltezve.

⁶⁰ *Erdélyi: Művelődéstört. II. 400. — I. László király I. törvénye (38. c.). Závodszy: i. m. 164.*

⁶¹ *Plena curia (Szentpétery: SRH. I. 362. — 1064.), sollemniss curia (uo. I. 264., 301.; Kézai, uo. I. 153., 157.).*

⁶² *L. a 73. jegyzetet.*

⁶³ A felsorolt esetekben bizonyos szabályszerűség nyomai vehetők észre.

szokás volt az ünnepi koronázás nálunk, s valószínűleg a XII. század második felében, az újra fellángolt trónviszályok idején szűnhetett meg.⁶⁴ Ezzel szemben az első (és második) koronázás jogáért a XIII. század elején is folyt még a küzdelem

⁶⁴ Az ünnepi koronázás hazai szokása nyugati eredetű, s a Karoling-i korba nyúlik vissza. Nagy Károlyról (800–814) följegyezték, hogy a nagyobb ünnepeken díszruhát öltött és koronát viselt a fején. Forrásunk nem mondja meg, hogy ilyenkor ki végezte a koronázást. Ez azonban, E. P. Schramm szerint, ebben a korszakban még nem érdekes: érdekes csak a pusztán tény, hogy a korona viselésével Károly uralmát kívánta érzékeltetni. A koronázó személye csak később lett fontos, akkor ti., amikor az első koronázás és az uralkodónak az uralom egyéb jelvényeivel való felruházása – az oltár előtt való felkenés szertartásához kapcsolódva – az egyház előjogává vált. Az ünnepi koronázásokról szóló adatok azonban még később is ritkák. Kopasz Károly (840–877) fejére például neje koronázásakor (magától értetődően) egyházi férfiú tette fel a koronát. Hasonló lehetett a helyzet olyankor is, ha a király egy zsinat záróülésén, egy nagyobb egyházi ünnepen, vagy egy követség fogadásakor koronásan jelent meg. Egészen bizonyos ez azokban az esetekben, amikor, mint például dadogó Lajosnál (877–879) és Odo királynál (887–898) – második koronázásra is került sor. Az utolsó karolingi uralkodó: Lajos király (936–954) akkor viselte a koronát, amikor feleségét Aquitániában megkoronázták.

Németországról e vonatkozásban már többet tudunk. J. Ottó (936–973) börtölt, III. Henrik (1039–1056) pedig gyónt (és áldozott) a korona feltevése előtt, s már III. Ottó (983–1002) idejében szokássá vált, hogy az uralkodó – mint a mise előtt a főpap a ruhákat, megfelelő ima kíséretében, egyházi ember kezéből kapja a koronát, miáltal egy eredetileg jogi szimbólumnak a feltevése rendszeresen gyakorolt egyházi esekelménnyé vált ezért, mert III. Ottó curiája menetrendjét úgy irányította, hogy a nagy egyházi ünnepeket egy „Hoftag”-gal, udvari tanácsüléssel egybekötve – lehetőleg ugyanabban a Pfalz-ban tartassa; az uralkodói insigneákat pedig ezek kápolnáiban őrizték. A XI. századi források gyakran említik, hogy a német királyok koronásan mutatkoztak a nép előtt, a templomban a koronát a fejükre tették, vagy hogy megkoronáztatásuk után a birodalom különböző részeit is felkeresték. Nemsokára azonban ellentétes törekvés is kezd mutatkozni: az ünnepi koronázások számának a korlátozása. J. Frigyesről (1152–1190) például följegyezték, hogy a koronát évenként csak háromszor: karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor viselte.

Hasonló gyakorlat észlelhető a nyugati szomszédoknál is. Angliában, I. Vilmos (1066–1087) korában, az ünnepi koronázásokat úgy szabályozták, hogy a király, útja során, az ország különböző helyein szintén ünnepi gyűléssel egybekötve tarthassa meg őket. A krónika szerint (1087) a király, ha Angliában tartózkodott, minden évben viselte koronáját: húsvétkor Winchesterben, pünkösdkor Westminsterben, karácsonykor pedig Gloucesterben, s ilyenkor „Anglia előkelő férfiai: az érsekek, püspökök, grófok, thegek és lovagok . . .” vették körül.

Franciaországban az olyan „Hoftag”-nak, melyet a király egyházi ünnepeken is koronásan tart: *curia coronata*, az ünnepnek pedig *coronamentum* a neve. Magtartásában itt is szabályszerűség mutatkozik. Egy 1000 körüli időből való forrás szerint karácsonykor, vízkeresztkor, húsvétkor és pünkösdkor volt az ideje. Közülük azonban csupán a karácsony a biztos időpont, de erre is csak I. Fülöp (1060–1108) uralkodása óta vannak pontosabb adataink. II. Orbán pápa (1088–1099) a francia királyok koronázását – az ünnepi koronázással együtt – a reimsi érsek előjogának nyilvánította. Rendelkezésével egyszerűbbé kívánta tenni a dolgot, ez azonban alig volt végrehajtható, mert az érsek nem lehetett mindig jelen a király mozgó curiájában, s állandóan utazó helyettest sem tarthatott. I. Fülöp korából azért is van több adatunk, mert törvénytelen második házassága miatt a pápa kiközösítette, az ebből támadt ellentéteknek pedig írásbeli csapadéka maradt. A francia egyház oligarchikus tagoltsága miatt az excommunicationnak azonban nem volt foganatja. 1096-ban például egyszer a reimsi, egyszer a toursi érsek tette fejére a koronát, a provincia Belgica- és Celtica-ban pedig e tartományok püspökei koronázták meg. A XII. század közepére a *coronamentum* szokása Franciaországban már teljesen kifejlődött és Suger apát, VII. Lajos király életrajzírója „nobilem et diademeat sepjus coronatum verticem”-nek aposztrofálja uralkodóját, akiről azt is feljegyezték, hogy Párizsban, Orleansban és Bourgesben tette fejére a koronát.

Végül is a főpapok rivalizálása a pápa és a királyok számára is egyre kellemetlenebbé tette az ünnepi koronázást, minek aztán úgy vetettek véget, hogy az uralkodók lemondottak róla. Schramm, E. P.: Der König von Frankreich. Das Wesen der Monarchie vom 9. zum 16. Jahrhundert. I–II. Weimar, 1960. I. 121–124., II. 80–81. Az ünnepi koronázásról általában s ennek frank-korabeli gyakorlatáról C. R. Brühl írt „Fränkischer Krönungsbrauch und das Problem der Festkrönungen” c. értekezésében. Histor. Zeitschr. 144 (1962) 265–326. A nyugatiak mellett az északi államok illetően gyakorlatáról emlékezik meg Conr. Peyer

az esztergomi és kalocsai érsek között.⁶⁵ A mi szempontunkból ehelyütt csak az fontos, hogy az ünnepi curia megtartásának az időpontja nálunk a XI. és XII. században a húsvét, az ünnep előkészítő ideje pedig a Quadragesima (nagyböjt), mely a *politikai és országkormányzati tevékenység évszakaként* is tükröződik forrásainkban.

A XII. század közepe táján Krónikánk szűkszavúvá válik, kárpótlásként azonban az eddiginél nagyobb mértékben az oklevelek lépnek elő történeti forrás gyanánt. Ha nem is olyan színesen, időnkint ők is közölnek egy-egy adatot a Quadragesimáról és a húsvétról, jogbiztosító forrásjellegüknek megfelelően pedig az uralkodót leginkább kormányzati és jogi ügyek intézése közben mutatják be. Sorukat II. Béla egy 1137. április 11-én kelt oklevele nyitja meg. Pannonhalma leégett templomát Dávid apát újra építette és kibővítette, felszentelésére pedig meghívta a királyt, aki húsvétkor meg is jelent az ünnepségen, s ajándékol a Roz és Tarján közt levő szántóföldeket, rétet és erdőt adományozta az apátságának. Az oklevél dátumsora szerint mindez „az úr megtestesülésének 1137. esztendejében, a 2. epacta és 4. concursus idejében, húsvét ünnepén, április Idusa előtt a negyedik napon történt”.⁶⁶ 1152-ben Margit asszony három szolgálóját végrendeletében felszabadítva úgy intézkedett, hogy senkinek se szolgáljanak többé, kivéve a Quadragesima idejét, amikor mindegyikük 10–10 öl szövetet tartozik felajánlani Szent Márton monostorának és 10–10 szentmisét szolgáltatni érte.⁶⁷ Az 1158. évi húsvéti ünnepeket II. Géza Báconson töltötte⁶⁸, s ez alkalommal (egy másolat alapján⁶⁹) átírta és megerősítette Szent István királynak a pécsváradi monostor részére adott 1015-i — időközben egy tűzvész alkalmával elpusztult — oklevelét.⁷⁰ Bár Szentpétery szerint mind az 1137-i, mind pedig az 1158-i oklevél hamis, azonban — mivel az 1137-it 1262-ben IV. Béla,⁷¹ az 1158-it pedig még II. András 1228-ban⁷² írta át, a húsvétra vonatkozó adatoknak XII. századi szerepeltetése ellen nem lehet komoly kifogásunk. Megerősít bennünket e véleményünkben Ottó bambergi püspök életrajzírójának az a följegyzése is, amely az egyházfőnök II. Bélával felvett kapcsolatáról értesít. A püspök 1139 elején követeket küldött a magyar királyhoz azzal a kéréssel, hogy adományával támogassa őt jótékonyága gyakorlásában. II. Béla szívesen fogadta a követeket, és húsvétkor úgy megvendégelte őket, hogy „a németek az ételek bőségét, a pazar jótartást csak az ország rendkívüli termékenységevel tudták maguknak megmagyarázni”.⁷³ Az életrajznak ez a helye tehát a húsvétnak ünnepélyes keretek között való megüléséről tanúskodik. Végül e mellett szól II. Gézának az esztergomi egyház részére kiadott 1157-i (kétségtelenül hiteles) adománylevele, mely március hónapban, a Quadragesima idején kelt.⁷⁴

„Aufkommen von festen Residenzen und Hauptstädten in mittelalterlichen Europa” c. cikkében. Neue Züricher Zeitung. 1958. március 26. A német Pfalzokra von. olv.: Pfalzen-exkursion des Institutes für Vor- und Frühgeschichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin vom. 10. — Oktober 1960. Als Manuskript herausg. von W. Unverzagt.

⁶⁵ L. a következő (2.) fejezetet.

⁶⁶ „...celebrato pascha. A pannonhalmi szent Benedek-rend története (röviden: Pannonh. rendtört.). Szerk. Erdélyi L. I. Budapest, 1902. 596.

⁶⁷ Pannonh. rendtört. I. 601.

⁶⁸ Paschate Bachii celebrato... *Fejér*: CD. II. 148.

⁶⁹ Pannonh. rendtört. XII. B. 15.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 62. reg.

⁷² *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 93. reg.

⁷³ „...in festivitatem paschali, quae apud Ungaros etiam proter ipsius terrae maximam ubertatem multa epularum largitate splendide ac delicate celebrari solet, magnifice habuit nuntios. *Gombos*: Catalogus 5063. (Vita episcopi Bambergensis.)

⁷⁴ Mon. eccl. Strig. I. 110. 1157-ben egész március hónap a Quadragesima idejére esett.

A XII. század második felében — bár még lassan — de már észrevehető módon szaporodni kezdenek a királyaink itineráriumával kapcsolatos okleveles adataink⁷⁵, az ünnepek megüléséről azonban 1232-ig, majd Rogeriusig (1241) nem esik bennük szó. Ezt a mi szempontunkból adatszegény időszakot megelőző és követő két korszak idevágó adatait azonban joggal vonatkoztathatjuk a közbeeső időre is — azért, mert a XIII. század eleje óta megjelennek a király újabb székhelyén: (Ó-)Budán kibocsátott vagy az (Ó-)Budáról mint királyi székhelyről megemlékező oklevelek, köztük a Quadragesima idején (Ó-)Budán vagy másutt kelt néhány oklevél.

Sorukat a nemrég felfedezett kincsünk: Doma (1213-i) oklevele nyitja meg, aki — mint a következőkben még látni fogjuk, azt mondja el benne, hogy az általa írásba foglalt egyesség az (ó)budai (királyi) curiában jött létre, s az ott kitűzött kölcsönvisszafizetési határidő (április 24-e) pedig azt a jogos következtetést engedi meg számunkra, hogy a felesége hitbéréért ellene indított pert az 1213. év nagybőjtjén tárgyalták.⁷⁶ A pénzügyi kormányzat évének terjedelmét foglalja két húsvét közé az 1222. évi Aranybulla 23. articulusa⁷⁷, s ez idő tájt a bíraskodás egyik leggyakoribb határnapjaként is kezd már szerepelni a Quadragesima és a húsvét. 1228-ban például Ugrin kalocsai érsek (mint a király által kiküldött bíró) halaszt el egy ügyet a következő év húsvétjáig, 1229. február 15-én pedig a pannonhalmi apát a veszprémi préposttal és örkanonokkal állapodik meg Egged pápai káplán előtt abban, hogy a csernefalvi királyi curtis-hoz tartozó falvak tizedeinek ügyében a Laetare-vasárnapon (március 25.) Fehérvárt, Budán vagy Esztergomban fogják őt újból fölkeresni a szerint, hogy éppen hol fog akkor tartózkodni.⁷⁸ E helyütt megemlíthetjük még, hogy 1231 nyarán Béla ifjabb király Erdélyből nagy sereggel jött fel (Ó-)Budára, hogy atyját és testvérét Halicsba kísérje.⁷⁹

XI. és XII. századi ismertetett adatainkkal szoros rokonsága miatt feltűnő módon ugrik ki XIII. századi adataink megkezdett felsorolásában II. András királynak 1232. május 16-án (a Bivalyok-szigetén) kelt, az országnak Róbert esztergomi érsek által interdictum alá való helyezése s néhány bárója ellen foganatosított kiközösítés miatt IX. Gergely pápához intézett panaszlevele.⁸⁰

⁷⁵ *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 102. reg. (1163); 112. reg. (1166); 118. reg. (1171); 128. reg. (1177); 131. reg. (1181); 138. reg. (1183); 140. reg. (1185); 147. reg. (1188); *Theimer*: *Mon. Slav.* I. 3. és 20. (é. n.)

⁷⁶ L. a 3. fejezetben.

⁷⁷ *Nova moneta nostra per annum observetur, a Pasca usque ad Pasca.* *Mon. eccl. Strig.* I. 235. — A régi pénznek új pénzre való váltása hat hétig (március 15-től, illetve virágvasárnapjától Szent Györgyig — április 25) tartott. *Hóman B.*: Magyar pénztörténet. Budapest, 1916. 415. és 2. jegyzet. — A II. András király sójvedelméből kiutalt évi 500 ezüst márkát a szalacsi sötisztéknek húsvétkor kellett kifizetniük a jeruzsálemi johanniták részére. *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 329–331. reg. (1217.)

⁷⁸ ... iudicio distulimus ad venturum pascha. *Pannonh. rendtört.* I. 690. — ... in Letare Jerusalem partes comparebunt coram eo, si fuerit Alba vel Bude vel Strigoni. *Pannonh. rendtört.* I. 692.

⁷⁹ *Hóman B.* — *Székfű Gy.*: Magyar történet. I.⁷. Budapest, 1941. 507. — *Mon. eccl. Strig.* I. 272. lapján olvasható és 1230-ra keltezett oklevél nem II., hanem III. Andrásról való, s Budán, 1300. november 3-án kelt. *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 466. u. reg. — A XIII. század 30-as éveinél szokás megemlékezni Bors ispán neje 1231-i végrendeletének arról a passzusáról, hogy a comitissa egy (ó)budai kereskedőnél lévő értékeit a domonkosok székesfehérvári Szent Margit-egyházára (ecclesie sancte Margarete predicatorum in Alba de Were latino mercatore Budensi LXXX marcas et lucrum) hagyta. (O. L. Dl. 164. *Mon. eccl. Strig.* I. 280.) A végrendeletnek ez a mondata úgy is magyarázható, hogy az Esztergomban élő Bors ispánék a király (ó)budai curiája révén kerülhetett üzleti kapcsolatba s kereskedővel.

⁸⁰ *Mon. eccl. Strig.* I. 283–284. — *Mezey L.* — *Makay L.*: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XV. század, Budapest, 1960. 136–137.

Megtudjuk belőle, hogy a nagyböjt (Quadragesima) megülése a XIII. században is éppen úgy szokásos, mint volt a XI. és XII. században. A szenzációt jelentő királyi levél minket érdeklő része szó szerint így hangzik: „Éppen mikor a minapában, a nagyböjt kezdetén⁸¹ (1232. február 25-én) mind magam, mind országom lakosai kegyes katolikus szokás szerint egyházunkhoz gyülekeztünk⁸², hogy e szent napon magunkat a könnyeknek és töredelemnek adva át és áldozatot mutatva be az Úrnak a szentséges böjtöt megkezdjük, Róbert esztergomi érsek meglepetésszerűen⁸³ akkor hirdette ki reám, országom lakosaira, általánosságban egész Magyarországra az interdictum ítéletét, mint mondja, a Töletek kapott felhatalmazás alapján, és a magam és fiaim főember-szolgái közül egyeseket kihallgatás és ítélet nélkül a kiközösítés büntetésével is sújtott. . . Ámbár ily kegyetlen és meg nem érdemelt büntetés sérelmét nem tartoznám elviselni, de bárhogyan is történt, semmiféle konokságot nem tanúsítottam, hanem elviseltem zúgolódás nélkül, a legnagyobb szelídséggel, elküldve kedves elsőszülöttemet, a fenséges Béla királyt meg országom összes méltóságait a nevezett érsekhez, egyszer, kétszer, háromszor, sokszor esedezve, majdnem sírva könyörögve neki, hogy amely kilengésekért, illetve azoknak látszataért, eltiltotta az istentiszteletet tőlem és országomtól, azokat az ő rendeletére a királyi jog sérelme nélkül orvosoltam. . . De csak annyit tudtam nála elérni a püspökök és más egyházi férfiak, főpapok sokszoros könyörgő kérésére, hogy a pünkösdi előtti szerdától Szent István király következő ünnepéig felfüggesztette az interdictumot. Mivel pedig a sérelem, ha meg nem érdemelten királyokat sújt, annál bántóbb, minél inkább tartozik a királyi fenség azt elhordozni, Szentségteknél emelek panaszt az esztergomi érsektől ért megszegyenítés miatt és sérelmeim sorozatát, minden más, az apostoli szék előtt tárgyalandó és előmozdítandó ügyes-bajos dolggal együtt kedvelt és hűséges főembereinknek, Dénes nádorispánnak, Simon győri ispánnak, valamint Rembaldus nemes és kegyes férfiúnak, a magyarországi és szlavóniai ispotályosok rendfőnökének szájára bízam. . .”

Hogy valójában mi történt 1232 hamvazószerdáján, arról Jakab prenestei választott püspöknek, pápai legátusnak s a magyar püspöki karnak 1232 decemberében (Ó-)Budán kelt okleveléből értesülünk. Követét a pápa a király (bemutatott) panaszára küldte hazánkba. Eljárásának — a mi szempontunkból — az első lépése a legérdekesebb, az tudniillik, hogy nem Esztergomba, hanem (Ó-)Budára hívta meg a két magyar érseket s a püspököket, apátokat és prépostokat — feltehetően azért, mert (Ó-)Buda már az ország (újabb) székhelye, s a hamvazószerdai események is talán ott zajlottak le. Az (ó)budai prépostsági templomban (in ecclesia Budensi) Róbert érsek a gyülekezet előtt bemutatta 1. azt a pápai bullát, melynek alapján az interdictumot kimondotta⁸⁴, 2. a kihirdetett interdictum írásba foglalt szövegét, melyet annak idején a püspökök is megkaptak⁸⁵, egyházmegyékben pedig szintén kihirdettek és 3. az 1231. évi Aranybullának a király és fiai: Béla és Kálmán hercegek pecsétjeivel megerősített példányát⁸⁶

⁸¹ Cum nuper ad principium quadragesime. . . 1232. február 25-én (hamvazószerdán). Mon. eocl. Strig. I. 283.

⁸² . . . modo catholice pietatis tam ego, quam regni mei incole, unusquisque ad nostram ecclesiam conveniremus, ut hiis diebus, lacrimis et penitentiae dicatis. . . sacrosancta ieiunia susciperemus. Mon. eocl. Strig. . I. 283.

⁸³ . . . subito R(obertus) Strigoniensis archiepiscopus in me et regni mei colonos. . . sentenciam intulit interdicti. Mon. eocl. Strig. I. 283.

⁸⁴ Theiner, Aug.: Vetera monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia (röviden: Mon. Hung.). Romae, 1859. I. 107—111. (. . . litteras domini papae. . . , quarum auctoritate sententiam interdicti. . . tulerat.)

⁸⁵ . . . formam eiusdem interdicti. Uo.

⁸⁶ . . . constitutionem sigillorum domini Andree. . . regis et filiorum suorum, scilicet domini Bele et domini Colomanni regum munimine roboratum. Uo.

— kérve a legátust és a püspököket mind a három okiratnak az átírására, amit meg is kapott. A pápai bulla s az 1231-i királyi „constitúció” felhatalmazta az esztergomi érseket, hogy előzetes figyelmeztetés után a király ellen a kiközösítés fenyegetését is alkalmazhatja. Az interdictumról szóló oklevélben az érsek felsorolja mindazt, aminek megtartására a király az ország színe előtt annyiszor megesküdt, különösen pedig, amit az 1231. évi Aranybulla nyomtatékosan el is rendelt, azt ti., hogy a királyi kamara és más közhivatalok élére szaracénokat és zsidókat ne állítson — majd így folytatja: „Mindazokból, miket a pápa megjavíttatni kívánt és parancsolt, mindeddig semmi meg nem javíttatott, a király (1231-i) rendelete is megvetttévén, foganat nélkül maradt, s így az utóbbi baj rosszabb lett az előbbinél; miután a szaracénok nemcsak meghagyattak a királyi kincstár s nyilvános hivatalok élén, sőt állapotuk jobbra változott; kik előbb közülök szolgálai állapotban voltak, most még azon fizetéstől is fölmentettek melyekkel a királynénak eddig tartoztak s teljesen szabadokká lettek. A keresztények tömegesen térnek át a szaracénok vallására, mert azt látják, hogy Magyarországon különb sorsa van a pogánynak, mint a kereszténynek. . . És valamint a szaracénokat illető panasz meg nem szüntettetett, ugyanaz történt a pápai levélben felsorolt többi pontra nézve is. Az egyházaknak, monostoroknak adott birtokok, jövedelmek, a szaracénok gonoszsága, a király gaz tanácsadóinak sugalmazása folytán azoktól elraboltattak. Nehogy tehát az engedetlenség bűnébe essünk. . . a nyomorultakon ejtett ily nagy sérelmeket. . . tovább nem tűrhetjük. Mivel pedig András király általunk és a pápa által kegyesen és atyailag többször megintette sem gátolta meg a kihágásokat: a pápa rendeletének érvényt szerezve, egész Magyarországot egyházi tilalom alá vetjük. . . Mivel pedig a királyi felséget, amennyire lehet, tiszteletben akarjuk tartani, javulását várván, személye fölött még most nem mondunk ítéletet; de tanácsosait, kiknek sugallata által vonatik vissza s gátoltatik meg a bajok orvoslásában, kiknek sugallatára magasztalta föl s emelte hivatalokra a szaracénokat, egyházi átokkal sújtjuk. Kiátkozzuk Dénes nádort névleg is, nemcsak a mondott, hanem más okból is, . . . nevezetesen azért, mert nemcsak javadalmaiktól, hivataluktól fosztott meg számos egyházi személyt, hanem mert több ily személyt megveretett s velök csúfosan bánt; a szepesi préposton és plébánosokon többféle hatalmaskodást hajtott végre; János pozsonyi prépostot arcul verette, a szaracénokat pártolja és védelmezi, még saját javaiba is bevévén őket. Miklós főtárnokmesternek, ki által intéztetnek minden királyi és kamarai ügyek, még a jövő nagycsütörtökig időt engedünk, hogy mikben vétett, azokat megjavíthassa, azontúl őt is kiátkozzuk. Továbbá névleg kiátkozzuk Sámuel egykori kamaraispánt, mert az eretnőség hírébe esett s róla ez be is bizonyosodott; ebből magát tisztázandó s hibáját kijavítandó, fölvette a keresztet, határidőt szabott és kapott a szentföldre való utazásra, de nem ment el. . .”⁸⁷

II. András király 1232. május 16-i, valamint a pápai legátus és a magyar püspöki kar 1232. decemberi okleveléből tehát bizonyos, hogy a nagyböjt, a Quadregesima megülése a XIII. század elején is szokásban volt nálunk a magyar királyi udvarban. Csak annak közlésével maradt adószunk ez a két oklevél, hogy hol játszódott le az említett hamvazószerdai színjáték?

Eddig — indokolás nélkül — egyedül Balics Lajos helyezte (Ó-)Budára az interdictum kihirdetését. „Az 1232. évi február 25-én, hamvazószerdán⁸⁸ — írja — Endre egész udvarával s a főurakkal Budán volt, hogy királyunk régi kegyeletes szokása szerint ott a böjtöt megkezdje”. Az egyházi cenzura kihirdetésének

⁸⁷ Balics L.: A római katolikus egyház története Magyarországon. II. Budapest, 1885. 262.

⁸⁸ Balics: i. m. II. 262.

általános gyakorlatát véve alapul, Balics a továbbiakban dramatizálva adja elő a cselekmény lefolyását: „A szokásos órában, midőn az istentiszteletnek kezdődnie kellett volna, Róbert érsek fölment a szószékre; a papság égő gyertyákkal állt a szentélyben, a harangokat Buda összes egyházaiban meghúzták; majd Róbert érsek elolvasván a gyertyákat, a mit sem gyanító király s kísérete jelenlétében elkezdett ünnepélyesen beszélni; a várt szentbeszéd helyett a király és a főurak borzasztó ítéletet hallottak. . .”⁸⁰

Balics valószínűleg a főpapok 1232. decemberi (ó)budai gyűléséből és talán Rogeriusból következtethetett arra, hogy az interdictum kihirdetése is ott történt. Ehhez hozzátehetjük, hogy (Ó-)Buda II. András uralkodásának második évtizedében már újabb, a korábnál központibb fekvésű királyi székhelynek is tekintendő, ahová az uralkodó a Quadragesima idejére időnkint nemcsak azért jön fel, hogy templomában imádkozzék (ezt megtehetette volna például Esztergomban kényelmesebben is), hanem elsősorban azért, hogy ezen a mindenki számára „hozzáférhetőbb” helyen és tavaszi időben a tél folyamán felgyülemlt kormányzati és bírói teendőit ellássa.⁹⁰ Ilyen beállításban tehát a királyi panaszlevélnek azt a mondatát, hogy a nagybőjt kezdetén ki-ki a saját egyházába igyekezett,⁹¹ a király esetében az (ó)budai egyházra is vonatkoztathatjuk, az interdictummal kapcsolatos 1232. évi december havi (ó)budai gyűlés pedig (a királyi székhely mellett) — II. András 1212 u. (kétes hitelű, illetve hamis) oklevele híradásának megfelelően — arra mutathat, hogy főpapjainknak és a király főembereinek valóban lehettek már akkoriban szálláshelyeik (Ó-)Budán,⁹² ami könnyebbé tette összejöveteleiket ott, mint például az érsek vagy a király elhagyófélben levő székhelyén: Esztergomban. Ha ez a feltételezésünk helytállónak bizonyulna, említett 1232-i két oklevelünk is fővárosunk történetének a forrásai közé léphetne. Ehhez azonban királyi okleveleink akkori sajátos keltezési gyakorlata miatt nincsen feltétlenül biztos bázisunk.

Az 1232. évi incidens az úgynevezett beregi egyezményvel zárult 1233. augusztus 20-án. A király megígérte, hogy: „Zsidót, szerecsenyt vagyis izmaelitát nem alkalmaz többé kamarai, pénzbevaltó, sótiszt, adószedő vagy más közhivatalra; azt sem fogja többé tenni, amit eddig tett, hogy zsidót vagy szerecsenyt keresztény tiszttá mellé segédül nevezzen, hogy ilykép folytathassa működését, . . . egyáltalában sehol az egész országban nem fogja megengedni, hogy zsidó vagy szerecseny közhivatalt viselhessen. . .”⁹³ A király és az egyházi nagybirtokosok meg egyeztek a sókereskedelem és a sószállítás kérdésében is. Ennek egyik fontos része a királynak az az ígérete, hogy a múltból elmaradt sóért, ötévi részletben 10.000 márkát fizet a károsult egyházaknak Pesten, a domonkosok házában, az éveket 1234-gyel kezdve és — mint 1222-ben a pénzváltással kapcsolatban — húsvét-tól húsvétig számítva.⁹⁴

Az (ó)budai királyi curiára és királyainknak a nagybőjt idején való ottani tevékenységére vonatkozó adataink további ismertetése során, a bizonytalan értékű 1232-i nagy híradás után, IV. Béla idejére kell lépniünk. 1236. március 2-án a király kancellárjával vizsgáltatta meg és íratva át a szentmártoni apátság több régi oklevelét.⁹⁵ Március 2-a a Quadragesima idejére esik; abból pedig,

⁸⁰ Balics: i. m. II. 262.

⁹⁰ L. a 3. fejezetet.

⁹¹ . . . unusquisque ad nostram ecclesiam conveniremus. Mon. eccl. Strig. I. 283. — L. még a következő fejezetet.

⁹² L. a 3. fejezetet és a 169. jegyzetet.

⁹³ Pauler: i. m. II². 119.

⁹⁴ Qui anni incipiunt computari a proxima pascha Resurrectionis dominice. . . Mon. eccl. Strig. I. 293. — Pauler: i. m. II². 120.

⁹⁵ Pannonh. rendtört. I. 749. — L. még a 32. jegyzetet és a hozzá tartozó szöveget.

hogy 1236-ban Dénes nádor (Ó-)Budán ítélkezett⁹⁶, arra következtethetünk, hogy az év nagybőjtjén a királyi curia is ott tartózkodott. 1239. március 6-án IV. Béla (Ó-)Budán kelt oklevelében az esztergomi egyháznak adományozta Ság és Ebed földjét⁹⁷, március 20-án (egy héttel húsvét előtt) pedig ugyanott a Sala-birtok ügyében, Csukár és más pozsonyi várjobbágyok ellen, a pannonhalmi apátság javára hozott ítéletet⁹⁸. 1240 nagybőjtjén négy ízben: március 13-án (adomány⁹⁹), 21-én (adomány¹⁰⁰), április 2-án (ítélet¹⁰¹) és 6-án (adomány¹⁰²) keltezett (Ó-)Budáról. Ezzel pedig elérkeztünk Rogeriusig, aki IV. Bélának és curiájának 1241. évi nagybőjti (ó)budai tartózkodásáról, ottani tevékenységéről kimerítő tájékoztatást adott.¹⁰³ Effajta adataink a tatárjárás utáni évekből is vannak. Így 1243 húsvétján¹⁰⁴ és 1249 nagybőjtjén¹⁰⁵ fordul meg IV. Béla (Ó-)Budán. 1251. március 21-én Benedek kalocsai érsek (egykori budai prépost és királyi kancellár) keltezi az esztergomi érsek javára kiállított adománylevelét (Ó-)Budáról¹⁰⁶. 1254. április 3-án¹⁰⁷ és 1256. március 21—22-én a király tartózkodik ott¹⁰⁸, 1266. március 23-án pedig Margitszigeten békül ki a fiával: Istvánnal.¹⁰⁹ Ez az egység arról is nevezetes, hogy az alattvalók peres ügyeiben mindkettejük által megtartandó rendes bíraskodási időszakot állapít meg: az első a nagybőjt közepe (a Quadragesima media), a második: Kisasszony napja (szeptember 8.), a harmadik pedig Szent Miklós ünnepe (december 6.)¹¹⁰. Hogy pedig korszakunkban a nagybőjt ideje valóban a király kormányzati és bírói tevékenységének tudatosan és intézményesen rendelt időszaka, bizonyítja végül Favus veszprémi prépost 1268. április 5-én kelt arról szóló memorialisa, hogy Ponith comes fia: Jakab a saját, atyja és rokonai nevében, a (budai) királyi curiában, Pál veszprémi püspök jelenlétében, aki a Quadragesima idején éppen Budán tartózkodott¹¹¹, — tiltakozását jelentette be azért, mert a király delegált bírái, egy földdarab ügyében, az ő és hozzátartozói hozzájárulása nélkül adtak ki egy oklevelet. A húsvét legkorábban március 22-re, legkésőbbben pedig április 25-re esvén, a Quadragesima a február 4-e, illetve március 10-e és március 22-e, illetve április 25-e közötti időt, általában tehát a tavasz első heteit foglalja magában. Ilyenkor hó már nemigen borítja az országot, s az utak is felszáradtak, nincs tehát komoly akadálya annak, hogy ki-ki lovára üljön s (a tél idején jól átgondolt) ügyesbajos dolgában, egy ismert és mindenki számára egyformán megközelíthető központi helyen tartózkodó királyát vagy annak curiáját fölkeresse.¹¹²

⁹⁶ Pannonh. rendtört. I. 751. (Datum Bude.) — IV. Béla 1238. július 6-án Budán erősít meg egy oklevelet. *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 519.

⁹⁷ Mon. eccl. Strig. I. 327—328.

⁹⁸ Pannonh. rendtört. I. 764—765. (Datum Bude. . .)

⁹⁹ Mon. eccl. Strig. I. 336. — Előzőleg, február 7-én, Pestről keltez. Hazai okmt. VI. 38.; *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 672. reg.

¹⁰⁰ *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 674. reg.

¹⁰¹ Pannonh. rendtört. XII. B. 286.

¹⁰² *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 676. reg.

¹⁰³ L. az I. fejezetet.

¹⁰⁴ *Sebestyén*: i. m. 20.

¹⁰⁵ *Sebestyén*: i. m. 21.

¹⁰⁶ Mon. eccl. Strig. I. 385—386.

¹⁰⁷ *Sebestyén*: i. m. 22.

¹⁰⁸ *Sebestyén*: i. m. 22.

¹⁰⁹ *Sebestyén*: i. m. 22. 1.

¹¹⁰ Mon. eccl. Strig. I. 533—534.

¹¹¹ . . . in presentia domini nostri reverendi Pauli episcopi ecclesie nostre, cum idem in quadragesima Bude esset, . . . predictus Iacobus vice et nomine suo ac patris sui et suorum cognatorum in curia regis contradixit. *Wagner*: Urkundenb. I. 343—344. — Ez azonban már Új Budán is történetelt. *L. Kubinyi*: (a 242. jegyzetben i. m.) 125.

¹¹² A nyár és őszi mezőgazdasági munkák miatt alkalmatlan a hosszabb távozásra, a tél pedig fizikai akadálya a nagyobb távolságra való utazásnak. Ezért állapodik meg a szent-

Megállapíthatjuk tehát, hogy a nagybőjtnek (Quadragesimának), illetve húsvétnek királyaink által való ünnepélyes megülése évszázados gyakorlatra tekint vissza hazánkban is, s II. Andrásról, de még inkább IV. Béláról okleveles adatokkal is bizonyítható, hogy a Quadragesima idején (a tatárjárásig terjedő időben) gyakrabban (Ó-)Budán tartózkodtak. Rogerius híradásának tehát e vonatkozásban teljes a történeti hitele.

3

Az (ó)budai királyi házra (domus regia-ra) vonatkozó eddig legrégebbnek ismert forrásunk II. András királynak keltezetlen, de közvetlenül 1212 utánra datálható, s valószínűleg csak egy később átdolgozott szövegéről 1274-ben készült kétes hitelű¹¹³ átírásban ránkmaradt oklevele.¹¹⁴ Bevezető soraiban a király a város és a káptalan hírnevét emeli ki¹¹⁵, dispositiójában pedig elrendeli, hogy a község területén, melynek határait Rolandus prépost kérésére egy korábban (olim) kiadott oklevelében megállapította,¹¹⁶ se civis, se hospes, bármilyen rendű és állapotú lenne is, a budai egyház kárára házáat, szőlejét, vagy ingó vagyonát másra át ne ruházhassa, s hogy a városban sem a királyi ház őrei (de custodibus regie domus), sem pedig a jobbagyok, tudniillik az ispánok és preláthusok ott tartózkodó szolgálai közül (de familiis iobagionum, comitum videlicet et prelatorum ibidem commorantibus) senki magát a prépost és egyháza bírói joghatósága alól kivonni ne merje, amint ezt említett privilégiumában általánosságban egykor (már) megállapította volt.¹¹⁷

Az oklevél keltét Fejér és Knauz 1212-re¹¹⁸, Gárdonyi 1212 utánra,¹¹⁹ Wenzel (Podhraczky nyomán) 1215-re,¹²⁰ Szentpétery pedig, mivel II. Andrásnak a budai káptalan (ó)budai területének határait megállapító és bíraskodási jogáról is általánosságban megemlékező 1212-es (szintén kétes hitelű) okleveléről¹²¹ a király azt mondja, hogy egykor (olim) adta ki — hitelességét is megkérdőjelezve — jóval későbbre teszi.¹²² Korábbi és későbbi értékesítői hol elfogadták, hol elvetették.¹²³

mártoni apát lovas servienseivel, hogy Szent Márton naptól húshagyó keddig ő fedezi úti költségeiket. (Pannonh. rendtört. I. 720. — Nincs fű az utak mentén!) Az 1298. évi decretum 35. pontja pedig ellenzi a nádor téli bíraskodását: „... a nádor táborban megszállván, a mezőkön és gyűléseken, nem pedig falvakban és városokban ítélkezze, (és pedig) . . . tavaszi, nyári és őszi, nem pedig téli. . . időszakban. . .” (Szöveggyűjtemény 97. L. a 222. jegyzetben.)

¹¹³ L. a 123. jegyzetet.

¹¹⁴ Gárdonyi A.: Budapest történetének okleveles emlékei. I. (1148–1301.) Budapest, 1936. 12. (6. sz.) Átírta IV. László 1274. márc. 9-én, ezt meg I. Károly 1328. márc. 9-én.

¹¹⁵ L. a 4. fejezet végén.

¹¹⁶ „. . . infra eiusdem ville territorium, prout in autentico nostro olim ad petitionem. . . Rolandi prepositi concessio undique inclusum apparet. . . Gárdonyi: Budapest tört. oklt. I. 12.

¹¹⁷ „. . . ut nullus incolarum predictae Budensis civitatis tam de custodibus regie domus, quam de familiis iobagionum, comitum videlicet et prelatorum ibidem commorantibus a iudicio prepositi et ecclesie, sicut in predicto privilegio nostro generaliter expressum est, . . . se subtrahere audeat. . . Gárdonyi: Budapest tört. oklt. I. 12.

¹¹⁸ Fejér: CD. III/1. 127. — Knauz N.: A budai káptalan regestái. 1148–1649. Magyar Tört. Tár XII (1863) 112.

¹¹⁹ Gárdonyi: Budapest tört. oklt. I. 12. (6.)

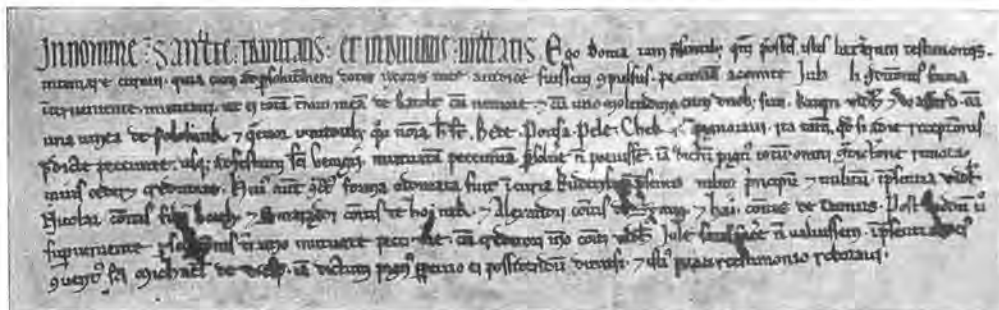
¹²⁰ Wenzel G.: Budai regesták. Magyar Tört. Tár I (1855) 77. (15. reg.)

¹²¹ Gárdonyi: Budapest tört. oklt. 6–11. (5A. sz. Egy eredetinek és valódinak az alapján dolgozhatták át később. Párja uo. 5B. sz. Hamis. Szentpétery: Kritikai jegyz. 280. reg.) Az oklevélre von. olv. a 174. és 197. jegyzetben mondottakat.

¹²² II. András király uralkodásának utolsó éveire. Szentpétery: Kritikai jegyz. 545. reg.

¹²³ Salamon F. „nyilvánvalóan koholmány”-nak minősíti, bár az oklevelet nem értette meg egészen. (i. m. II. 155., I. jegyzet, 261.) — Gárdonyi (Budapest tört. oklt. I. 12.) 1936-ban még valódinak és hitelesnek tartja, később azonban [Buda és Pest a tatárjárás előtt. Buda-

Megnyugtató kritikája — budai káptalani vonatkozású XIII. század eleji folyamatos oklevés anyag hiányában, de azért is mert eredetiben nem bírjuk — alig lehetséges. Azonban az (ó)budai királyi házra, következőképpen annak őreire, valamint az ispánok és prelátságok állandóan (Ó-)Budán tartózkodó szolgálaira vonatkozó híradását — még azt a legrosszabb lehetőséget is feltételezve, hogy röviddel az első átírása (1274) előtt koholták — nem sokkal az 1212 utáni évre vagy évekre téve, anélkül, hogy vele ehelyütt tovább foglalkoznánk — elfogadjuk egyrészt azért, mert, mint erre még visszatérünk, a királyi ház (domus regia) emlegetése a XIII. század első két évtizedében igen gyakori, az *olim* határozószó pedig korszakunkban nagyon rövid, néha csupán fél évre terjedő időtartamot is jelezhet,¹²⁴ de különösen azért, mert a közelmúltban (1965 októberében) sikerült fellelnünk egy keltezetlen, Karácsonyi J. által az 1213 körüli időre, illetve 1213-ra datált eredeti, még kiadatlan és minden kétséget kizáróan hiteles oklevelet, amely II. András király (ó)budai curiájáról közvetlenül értesít. Doma (magán) oklevele ez.¹²⁵ Mivel fővárosunk kora középkori történetének egyik felbecsülhetetlenül értékes pillérét látjuk benne, úgy véljük, megérdemli, hogy e helyütt teljes szövegében is megörökítsük. Ez pedig a következő:

Doma oklevele 1213-ból. — Die Urkunde von Doma aus dem Jahre 1213

In nomine sancte trinitatis et individue unitatis. Ego Doma tam presentibus, quam posteris istis litterarum testimoniis intimare curavi, quia cum ad persolutionem dotis uxoris mee a iudice fuissem compulsus, pecuniam a comite Julia [ta]li conditionis forma interveniente mutuavi, ut ei totam terram meam de Ratolt cum nemore et uno molendino, cum duobus servis, Kuqin videlicet et Wassard, cum una vinea de Polosnuk et quatuor vinitoribus, quorum nomina hec sunt:

pest, 1941. Tallózás Budapest és környéke múltjából. I. 35 — 36., 39. és Magyarország középkori fővárosa. Századok 78 (1944) 222.] elveti. — Fügedi E. nem veszi figyelembe Salamon, Szentpétery (I. a 10. jegyzetet) és Gárdonyi kételyeit. [Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. TBM. XIII (1959) 15., 25., 32. és 33.]

¹²⁴ III. Ince pápa 1211. február 12-én írja: „...dictus rex olim...nobis supplicaverat”, hogy a koronázás jogáról az esztergomi egyháznak privilégiumot adjon. (Mon. eccl. Strig. I. 199.) Ez pedig 1209. május 15-én történt. (Uo. I. 187.) — Még rövidebb (fél év) az „olim” időtartama 1203-ban, amikor ugyancsak III. Ince pápa május 5-én azt írja, hogy Imre király — „nobis intimasset” (uo. I. 166.), az intimatio pedig 1202. november 8-án történt. (Uo. I. 166., l. jegyzet.) — „Röviddel ezelőtt” jelentéssel támasztható alá egy 1422. évi pápai oklevél *olim*-ja. Heilig K.: A középlatin filológia feladatai Magyarországon. Századok 68 (1934) 140. — Az 1212 u. oklevelet különben is egy eredetinek és valódinak az alapján dolgozhatták át később.

¹²⁵ Veszprémi káptalan m. lt. Litterae Mancae nr. 1. — Felül az A—G betűkkel intercidált, kissé sérült hártvány, pecsét nyoma nélkül. Első mondata scriptura longior-ral van írva. Valószínűleg Veszprémben írták. Az intercidálással való oklevélhitelesítésre von. olv. Kumorovitz L. B.: A középkori magyar magánjogi írásbeliség első korszaka. Századok 97 (1963) 24—27.

Bede, Pousa, Pele, Chek [im]pignoravi; ita tamen, quod si a die receptionis predictae pecunie usque ad festum sancti Georgii mutuam pecuniam persolvere non potuissem, iam dictum pignus totum, omni contradictione remota, in ius cederet creditoris. Huius autem contractus forma ordinata fuit in curia Budensi, in presentia multorum principum et militum, in presentia videlicet Nicolai comitis fil[i] Borch et Smaragdi comitis de Zounik et Alexandri comitis de Sýmig et Zah comitis de Tumus. Postmodum vero superveniente persol[ut]ionis termino mutuae pecunie, cum creditori meo, comiti videlicet Jule satisfacere non valuissem, in presentia [to]cius conventus sancti Michaelis de Wesprimio iam dictum pignus perpetuo ei possidendum dimisi et istius pitacii testimonio roboravi.¹²⁶

¹²⁶ Doma keltezetlen oklevelét Karácsonyi János használta először, dátumát pedig — archontológiai adatok alapján — az 1213 körüli időre („circa annum 1213”), illetve 1213-ra tette. [Karácsonyi, J.—Borovszky, S.: Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum. . . (Budapestini), 1903. 17., 71. és 112.] Doma szerint a jogi cselekmény a király (ó)budai curiájában, Borch fia Miklós ispán, Smaragdus szolnoki ispán, Sándor somogyi ispán, Zah temesi ispán és sok más (az oklevélben meg nem nevezett) udvari főember és vitéz jelenlétében és tanúsága mellett folyt le. *Borch fia Miklós* (megye nélküli) ispánként (a Doma oklevelén kívül) 1211-ben (uo. 13., 3. jegyzet) és 1213-ban (uo. 17., 2. jegyzet). — Zimmermann, Fr.—Werner, C.: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1892. I. 16.) fordul elő. *Smaragdus* 1205-ben és 1206-ban a király curialis comes-e és szolnoki ispán (Szentpétery: Kritikai jegyz. 217., 218., 219., 222., 223. és 224. reg.), majd még 1206-ban vajda (uo. 227. reg.), 1208-ban és 1209-ben bihari ispán (uo. 235., 236. és 240. reg. — 1209-ben felváltja őt Miklós, Miklóst Mihály, Mihályt meg Banco — uo. 241., 242. és 243. reg.), Doma oklevelében újból szolnoki ispán, 1214-ben pedig már pozsonyi ispánként szerepel az oklevelekben (uo. 289., 290. és 291. reg.). *Sándor* 1209-ben (uo. 242. + 518. 1. — a többi okl. hamis) és 1213-ban somogyi (uo. 281. reg. — Pannonh. rendtört. I. 627—628.), 1214-ben pedig már újvári ispán (uo. 291. reg.). *Zah* temesi ispán csak Doma oklevelében szerepel. Ezen adatok alapján, az oklevél keltének a meghatározása szempontjából elsősorban Smaragdusnak szolnoki és Sándornak somogyi ispánként való egyidejű szereplése a döntő. Mivel bizonyos, hogy Sándor Bánk nádor bukásáig (kevéssel 1213. szeptember 28. utánig — *Pauler*: i. m. 53.) viselte a somogyi ispáni tisztet, s 1214-ben Smaragdus is már pozsonyi ispán, — Smaragdus és Sándor egyidejű szolnoki és somogyi ispánsága, következképpen Doma oklevelének a kelte legkésőbb 1213-ra tehető. Legkorábbi terminusa az 1209. esztendő nem lehet azért, mert Smaragdus akkor még bihari és nem szolnoki ispán. Mivel 1210—1212-ből egyikükre sincs adatunk, s az oklevelek csekély számán kívül figyelembe véve még azt a körülményt, hogy II. András uralkodásának ebben a szakaszában az országos főtisztségek sűrűn cseréltek gazdát, az 1213-nál korábbi dátumot nehéz valószínűsíteni. Végül az 1213-as datálás mellett szól Dezső csanádi püspöknek, Poth korábbi nádornak és Sándor somogyi ispánnak egy 1213-i választott bírói, valamint Berehtold kalocsai érseknek és más udvari főembereknek Pannonhalmára javára 1213-ban hozott és 1214-ben írásbafoglalt ítélete azért, mert ebben az ügyben is jelentős szerepe van Sándor ispánnak: az világlik ki belőle, hogy mind a Doma, mind pedig a pannonthalmiak ügyét egy bírósági időszakban tárgyalhatták az (ó)budai királyi curiában. (Pannonh. rendtört. I. 627—628.)

Karácsonyi—Borovszky művét bírálva Domanovszky S. megjegyezte [Századok 39 (1905) 167.], hogy „Az 1213. év egyik legerősebb bizonyítéka (111. 1.) Smaragd szolnoki ispánsága, ami az Archontológiából teljesen hiányzik. Ezen a ponton különben hivatkozik a megokolás a veszprémi káptalani levéltár egy oklevelére, mint a mely bizonyítja, hogy Smaragd 1213-ban még szolnoki ispán volt. Nem ártott volna ezt az oklevelet közelebről megjelölni.”

Smaragdus neve valóban hiányzik az 1213-ból ismert oklevelekben, de nem hiányzik a Borch fia Miklós és Sándor somogyi ispáné, kik, mint láttuk, a Doma oklevelében Smaragdus szolnoki és Zah temesi ispánnal együtt (és egyidőben) szerepelnek, s akiket Karácsonyi nem a Registrumból, hanem Smaragdust Vilmos erdélyi püspöknek, Sándort pedig II. András királynak egy 1213-ból való okleveléből sorolt archontológiájába (i. m. 16—17.), Domanovszky azonban ezeket az adatokat nem vette figyelembe. Borch fia Miklós ispán és Sándor somogyi ispán 1213-i igazolása tehát kihatván Doma oklevelének Smaragdusára, — Karácsonyinak a Domanovszky által vitatott 1213-as évköre nem vezet datálási circulus vitiosusra.

Megtudjuk belőle, hogy Doma-t a felesége után esedékes hitbér kifizetése ügyében az érdekelt rokonság bíróság elé idézte. Ott egyesség jött létre közötté és a felperesek között. A tárgyalás idején azonban nem volt pénze, ezért Jula ispántól vett fel kölcsönt, fedezetül pedig a bíró előtt zálogba adta hitelezőjének Ratolt-i földjét réttel, malommal és két szolgálával, valamint Paloznak-i szőlejét négy szőlőmívessel — oly feltétellel, hogy ha Szent György ünnepéig (április 24.) adósságát ki nem fizeti, a zálogjogon lekötött birtok — ellentmondás nélkül — hitelezőjére száll. Mivel pedig a terminus napján nem tudott fizetni, zálogba bocsátott birtokát, a veszprémi káptalan előtt, Jula ispánnak, most már örök jogon való birtoklásra engedte át, az ügyletet pedig saját (chirographált) oklevelével is megerősítette. Oklevelének, a mi szempontunkból, az a legértékesebb része, amelyben az egyesség létrejöttének a helyét és körülményeit mondja el: *Huius contractus forma ordinata fuit in curia Budensi, in presentia multorum principum et militum, in presentia videlicet Nicolai comitis filii Borch et Smaragdi comitis de Zounik et Alexandri comitis de Sýmig et Zah comitis de Tumus . . .*, azaz: a szerződés a budai királyi curiában, sok udvari főember és vitéz jelenlétében, nevezetesen Borch fia Miklós ispán, Smaragdus szolnoki ispán, Sándor somogyi ispán és Zah temesi ispán előtt jött létre.

Doma oklevele más fontos megállapításokra is nyújt lehetőséget. Így például abból, hogy a peregyességgel lezáruló ügyet a királyi curiában tárgyalták, az oklevélben említett bíróban csakis a király curialis comes-ét, a későbbi ország-bírót ismerhetjük fel, aki az 1222-i Aranybulla szerint is csak a királyi curiában ítélezhet, a sajátjában pedig csak az udvarban megkezdett pereket fejezheti be.¹²⁷ A Szent György napjára (április 24.) kitűzött fizetési határidőből pedig arra következtethetünk, hogy a per nem sokkal a terminus előtt, az év nagyobbíti időszakában (Quadragesima) volt folyamatban.¹²⁸ Ez pedig azt bizonyítja, hogy a Rogerius-i Quadragesima megülése régi szokás, valamint azt (ami Rogerius korában maradék nélkül világos), hogy *a tavaszi évszak* nemcsak a húsvéti ünnepkör egyes ünnepeinek a megülésére szolgált, hanem *az államigazgatásnak és bíráskodásnak is fontos időszaka* volt.¹²⁹

Doma oklevelén kívül az (ó)budai királyi curia XIII. század eleji megléte mellett közvetve bizonyít, és bírói funkciójába is teljes betekintést nyújt Berchtold kalocsai érseknek és Miklós nádornak Uros pannonhalmi apát által Csukár pozsonyi várjobbágy és társai ellen 1313-ban indított és lefolytatott perében s a király megbízásából Gertrud királyné, Berchtold érsek és más udvari főemberek által ugyancsak még 1213-ban hozott ítéletéről 1214-ben kiadott oklevele is.¹³⁰ Bevezető soraiból megtudjuk, hogy a Sala földjéhez tartozó Sztara és Udvari nevű, Csukár és társai által lerontott falvak ügyében indott perben II. András király először személyesen kívánt eljárni, később azonban, mivel hadat vezetett a bolgárok ellen,¹³¹ a per lebonyolítását Gertrud királynéra, Berchtold kalocsa

¹²⁷ Curialis comes noster, donec in curia manserit, omnes possit iudicare et causam in curia incoatam ubique terminare. Mon. ecel. Strig. I. 234. — A dos-ra von. olv. Tripart. I. 93. tit. Werbőczy István Hármaskönyve (ford. Kolosvári S. és Óvári K., szerk. Márkus D.) Budapest, 1897. 172—175.

¹²⁸ 1213-ban a húsvét ápr. 14-én, a Quadragesima media márc. 20-án, a hamvazó-szerda pedig február 27-én volt. *Szentpétery I.*: Oklevéltani naptár. Budapest, 1912. 104.

¹²⁹ Erre máshelyütt még visszatérünk. — IV. Béla curiájának a régihez képest új ügyrendje is ilyen adminisztrációs időszakot tétel fel (*Szentpétery*: SRH. II. 556—559.), Doma esete s a Pannonhalma részére hozott ítéletről szóló oklevelek pedig ilyen változást már II. András idejére igazolnak.

¹³⁰ Pannonh. rendtört. I. 628—630.

¹³¹ . . . dominus A. rex Vngarie. . . diffinitive calculo sententie personaliter vellet dirimere, impeditus demum necessariis regni sui causis, puta profecturus valida manu in exercitum contra Gubatos. . . Pannonh. rendtört. I. 628. — Vö. *Pauler*: i. m. II². 493., 46. jegyzet.

érszekre és azokra a főembereire bízta, akik akkoriban éppen — a királyné oldalán — a (királyi) curiában (in curia circa reginam) tartózkodtak.¹³²

A delegált bíróság, az ügy kivizsgálására, inquisitorokként, Márton mester bácsi kanonokot és C. budai prépost B. káplánját¹³³ küldte ki Pozsony és Nyitra megyébe, kik onnan visszatérve írásban is beszámoltak nyomozásuk eredményéről. Az ítélethozatal előtt a felek — a bíróság hozzájárulásával — békebírák ítéletére bízták ügyüket. Ezek: Dezső csanádi püspök, Poth egykori nádor és a Doma oklevelében is szereplő Sándor somogyi ispán a Sala földjéhez tartozó két falut: Sztarát és Udvarit, melyeket Csukár és társai elfoglalva lerontottak, visszaítélik a szentmártoni apátságnak¹³⁴, döntésüket pedig írásba is foglalják.¹³⁵ A felek a békebírák ítéletében megnyugodtak, mire a bíróság a Győr-nembeli Márton mesterrel a vitás földet körülhatároltatta és Uros apátot annak birtokába beiktatta. Mindez pedig, mint ahogyan az oklevél befejező sorai elmondják, „Miklós-nak, a királyné udvarispánjának és győri ispánnak, Tyburcius mosonyi ispánnak, Bagun fehérvári ispánnak és Péter csanádi ispánnak az egybehangzó hozzájárulásával és egyetértő helyeslésével történt, kik akkoriban éppen a (királyi) curiában, a királyné kíséretében (in curia circa dominam reginam) tartózkodtak, a leggyőzedelmesebb András királynak, III. Béla fiának az uralkodása alatt, amikor a tiszteletreméltó Bertoldus kalocsai és János esztergomi érsek a hit alapjain (állva) szerencsésen kormányozták az Isten egyházát, és Bánk pozsonyi ispán volt a nádor, András a bodrogi, Gyula pedig a bácsi ispán; az Úr megtestesülésének ezerkét százötvenegyedik esztendejében”¹³⁶

¹³² G. regine Vngarie et nobis, scilicet venerabili B. Colocensi archiepiscopo et universis principibus communiter in curia circa ipsam reginam tunc temporis commorantibus, pleno iure secundum iustitie tramitem dimisit diffiniendam. Pannonh. rendtört. I. 628. — Itt tehát királyi és nem csupán királynéi curiáról van szó, mint ezt az oklevél (e részben téves) fejregesztájában olvassuk. (Ez így hangzik: „1214. — Az előző évben Gertrud királyné curiájában egybegyűlt Bertold érsek és más főemberek levele, mely szerint ők II. András király megbízásából három tekintélyes választott bíró ítélete alapján Uros szentmártoni apátnak visszaadatták a Sala földjéhez tartozó Sztara és Udvari nevű falvakat, melyeket Csukár és társai lerontottak; egyszersmind leirtatták az egész Salaföld határait.”)

¹³³ Nos vero viam regiam pre oculis habentes, ut veritas sepius exagitata magis splendescat in lucem, duos, scilicet magistrum M(artinum) canonicum Baciensem fidelem nobis in pluribus et B. capellanum C. prepositi Budensis, viros discretos et providos a conterminalibus vicinis circumiacentibus ad inquirendam omnimodam rei veritatem ad Poseniensem simul et ad Nitriensem partes a nostro latere misimus diligentem inquisitores. Pannonh. rendtört. I. 628.

¹³⁴ Pannonh. rendtört. I. 627.

¹³⁵ Az arbiterek oklevelének tartalmát az 1214-es oklevél is közli. Pannonh. rendtört. I. 628.

¹³⁶ Hee vero acta sunt Nicolao curiali comite regine et Geuriensi, Tyburcio comite Musuniensi, Bagun comite Albensi, Petro comite Cenadiensi in curia circa dominam reginam tunc commorantibus et omnia unanimi consensu conprobatibus, A(ndrea) victoriosissimo rege, tertii filio Bele, regnante, venerabilibus B(ertoldo) Colocensi, I(ohanne) Strigoniensi archiepiscopis, feliciter in fundamenta fidei ecclesiam Dei gubernantibus, Banc palatino et comite Poseniensi, Andrea Budruguiensi, Gula Baciensi comitibus existentibus. Anno ab incarnatione Domini millesimo CC.-mo X.-mo IIII. Pannonh. rendtört. I. 630. — Ez az 1214-ben kiállított oklevél tehát azt mondja, hogy a benne foglalt és lebonyolítására hosszabb időt igénylő jogi cselekmény Miklós királynéi udvarispán és győri ispán, Bagun fehérvári ispán, valamint Péter csanádi ispán közreműködésével történt, amikor Bánk pozsonyi ispán volt a nádor, András bodrogi, Gyula pedig bácsi ispán. Az ügy lebonyolításában szereplő Miklós királynéi udvarispánja a királyné halálával (1213. szept. 28. — *Pauler*: i. m. II², 53.) megszűnt, s 1214-ben (és később) győri ispánként sem szerepel, Bagunt a fehérvári ispánságban 1214-ben Miklós (*Szentpétery*: Kritikai jegyz. 291. reg.), Péter csanádi ispánt pedig Márton váltotta fel (uo. 291. reg.); a méltóságosban szereplők közül Bánk nádor 1213 őszén (rövid időre) csak pozsonyi ispánságát tartotta meg (uo. 282., 283. reg.), András bodrogi ispánságát 1214-ben az új nádor (Miklós — uo. 282., 283. reg.), Gyula bácsi ispánságát pedig szintén 1214-ben Salamon királyi tárnokmester vette át (uo. 289. és 291. reg.), s

Mint látjuk, az 1214-i ítéletlevél (1213-i cselekményére utalva!) kétszer is említi a királyi curiát, anélkül azonban, hogy helyét közölné. A Doma okleveléhez való simulása miatt azonban szinte kétségtelen, hogy ebben az esetben is az (ó)budai királyi curiára kell gondolnunk, mert mind a két oklevél egyidőben (vagy legalábbis közel egyidőben), következésképpen egy curiában tárgyalt ügyekről szól.

Megerősíti e megállapításunkat „C” budai prépost „B” káplánjának (1213-ban) hiteleshelyi kiküldöttként való szerepeltetése is az ítéletlevélben, mert máshonnan *más káptalan* bizonyosságát küldték volna ki a bíróság emberével: Márton mester bácsi kanonokkal Pozsony és Nyitra megyébe az elrendelt vizsgálat lebonyolítására.

Doma 1213-i oklevele, a pannonhalmi apát és Csukár közötti perrel kapcsolatban kiadott 1213. évi békebírói és az (1213-as cselekményű) 1214. évi Berchtold-féle ítéletlevél tehát — véleményünk szerint — szinte megtámadhatatlan bizonyítékunk arra, hogy az 1210 utáni években már (Ó-)Budán is van curiája a magyar királynak, vagy másképpen kifejezve: a magyar király kormányzati residentája, illetve curiája már (Ó-)Budán van — aki ugyanezen okleveleink bizonyossága szerint —, részben személyesen, részben pedig udvari főemberei által legfőbb bírói tisztét is ott látja el. E működése részleteinek a bemutatása mellett igen fontosak azok az adatok is, melyeket ezekből az oklevelekből többek között például a veszprémi és (ó)budai káptalan hiteleshelyi működésének kezdeteiről kapunk.¹³⁷ Ugyancsak az (ó)budai királyi curia bíraskodásával hozható kapcsolatba a budai káptalannak a tüzes-vaspróbák lebonyolításában való részvétele. Legrégibb itteni példáját 1211-ből ismerjük. Azt bizonyítja ezen eddig legkorábbi ismert oklevelében a káptalan, hogy a pannonhalmi apátság és Gatk kamaraispán között a Sala földje miatt folyó perben, Berchtold választott kalocsai érsek ítélete szerint, az apátság embere a káptalan előtt tüzes-vaspróbának (ad candens ferrum in loco Budensi) vettetett alá.¹³⁸ Tekintve, hogy a szereplő felek nem helybeliek, az ottani káptalannak az ügyben való szerepeltetése csak abban az esetben indokolt, ha a próba elrendelése is (Ó-)Budán történt.

Végül a tárgyalt oklevelekkel csaknem azonos idejéből ítélve — az (ó)budai királyi curia mellett vall II. András királynak a budai prépostság részére adott az az 1212-i (említett, nem egészen kifogástalan) oklevele is, melyben „előkelőinek egyetértő helyeslésével, kik ezen ügy eldöntésére a királyi consistorium-ban (in regali consistorio) összegyűltek”, Buda területén a bíraskodási jogot, a vásárvám és szőlődézma (cseberpénz) szedésének jogát, továbbá a sóadományt, amelyeket Imre királytól nyert, ő maga azonban elvett a káptalantól, visszaadja és a káptalant illető budai terület határait megállapítja.¹³⁹

Mindezek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy az (ó)budai királyi curia a XIII. század második évtizedének kezdetén (1212—1213—1214) már fennáll és javában működik. Magában foglalhatta a királyi és királynéi lakosztályt (domus regia), a kormányzati és bírósági tanácsok működtetéséhez szükséges

1215-ben sem méltóságviselők, tehát az ő leváltásuk is a Bánkéval egyidőben történt. Mindez arra vall, hogy az oklevélben különbséget kell tenni az actum és a dátum között: a cselekmény 1213 szept. vége előtt fejeződött be, írásbafoglalása pedig csak a politikai nyugalom helyreálta után, 1214-ben történt, amint azt Erdélyi L. (Pannonh. rendtört. I. 288—289.) és Karácsonyi J. (Váradi Reg. 17., 1. jegyzet és uő: Magyar nemzetségek I. 155—156.) megállapította, s ami különben az oklevél bevezető és befejező részéből is minden különösebb magyarázat nélkül is világos.

¹³⁷ Ezek országos viszonylatban is első példái a külső hiteleshelyi működésnek.

¹³⁸ Pannonh. rendtört. I. 621. — *Gárdonyi*: Budapest tört. oklt. I. 5—6.

¹³⁹ *Gárdonyi*: Budapest tört. oklt. I. 6—11. (5A. sz.) — Az oklevélre von. 1. még a 121., 174. és 197. jegyzetben mondottakat.

hivatali helyiség(ek)et (consistorium)¹⁴⁰, valamint a palota segédzsemyzetének a lakó- és munkahelyiségeit.

Az eddig mondottakból világos továbbá, hogy az (ó)budai királyi curia múltjának a vizsgálatában — rendkívül szerencsés módon — az 1213—1214-es évekből való néhány felbecsülhetetlen értékű, egymást kölcsönösen kiegészítő és igazoló oklevélre támaszkodhatunk. Ilyen oklevél-együttesünk, témánkkal kapcsolatban, nincs is több — valószínűleg azért, mert egyikük sem királyi oklevél, ezért, *bizonyítékbiztosításul*, a cselekmény helyét is szükségesnek tartották megjelölni, amire a királyi oklevelekben, mint magától értetődő dologra, nem volt szükség.

Mostani vizsgálódásunk során még a hozzájuk kapcsolódó azokra az oklevelekre is ki kell térnünk, amelyek a magyar királyok koronázása, a királyi család lelki gondozása s a királyi udvar tisztjei fölötti egyházi joghatóság gyakorlása tekintetében az esztergomi és kalocsai érsek között III. Béla óta éppen 1211-ig hevesen folytatott küzdelem fontosabb szakaszait jelzik, azért, mert úgyszólván mindegyikük a domus regiara is kitér, s ezáltal az 1212 u.-i (ó)budai királyi házról tudósító, de kétségbe vont hitelű (vagy inkább hamis) oklevelünk pontosabb elemzéséhez és értékesítéséhez is hozzájárulhatnak.

Szent István Sebestyén esztergomi érsek koronázta meg 1001-ben.¹⁴¹ I. Andrásnak a pogány lázadásból megmenekült három püspök tette fel fejére a koronát.¹⁴² Lukács esztergomi érsek (1158—1174) II. László ellenkirálytól (1162—1163) megtagadta a koronázást; a szertartást Mikó kalocsai érsek végezte el, „bár a koronázáshoz semmi joga nem volt”.¹⁴³ A másik bitorlót: IV. Istvánt (1163. jan. 27—1165. ápr. 15.) is a kalocsai érsek koronázta meg.¹⁴⁴ Lukács érsek a görög császári udvarból hazatért III. Bélát sem akarta megkoronázni, úgyhogy a pápa rendeletére, 1173. jan. 13-án,¹⁴⁵ őt is a kalocsai érsek koronázta meg.¹⁴⁶ Hogy pedig ez az eset a jövőre vonatkozólag ne szolgáljon jogalapul, III. Béla 1174. jan. 13-án írásban ismerte el az esztergomi érsek mindenkori királykoronázási jogát.¹⁴⁷ Úgy látszik, egyéb okok mellett, ezért romlik meg ekkoriban a király és az érsekek között a jó viszony.¹⁴⁸ Jób esztergomi érsek (1185—1203) egyházának Szent Istvántól és utódaitól kapott szabadságait és mentességeit (libertates et immunitates), melyeket már Lucius pápa (1181—1185) megerősített, 1188-ban

¹⁴⁰ A *consistorium* szó jelentheti a tanácsstermet vagy magát a tanácsot. 1212-ben II. András „*concordi principum nostrorum, qui ad discussionem huius negotii in regali consistorio congregati fuerant. . . assertione*” — értesült a budai káptalan némely sérelmeiről. (*Gárdonyi*: Budapest tört. oklt. I. 8.) — Ugyanebben az esztendőben „in regali consistorio” döntött a király a kapornaki egyház patronatúsáról. (Mon. eocl. Strig. I. 202.) — 1518. október 13-án a váci káptalan embere a budai káptalannak kézbesített egy oklevélkikereső, királyi mandatumot. A *relatio* erről így ír: „. . . ad ecclesiam consequenterque sacristiam sive consistorium, ubi scilicet ipsum capitulum congregatum fuisset — accessissent”, és itt mutatta be a parancslevelet. (O. L. Dl. 89. 127.) Ez utóbbi adatot Kubinyi Andrásnak köszönöm. — A „*curia*”-nak bizonyos esetekben épülettel való azonosságára von. olv. IV. Béla király 1256. december 17-i oklevelét, melyben esztergomi palacium-áról azt írja, hogy az érsek curiája mellett fekszik (*pallacium, in fine curie archiepiscopalis constructum*). Mon. eocl. Strig. I. 440.

¹⁴¹ *Balics L.*: A római katolikus egyház története Magyarországon. I. Budapest, 1885. 26. — Az első koronázás kérdésével kapcsolatban olv. Mon. eocl. Strig. I. 3—30.

¹⁴² Mon. eocl. Strig. I. 48.

¹⁴³ *Balics*: i. m. II. 137. — *Erdélyi*: Művelődéstört. II. 139—146.

¹⁴⁴ *Erdélyi*: Művelődéstört. II. 143. — *Szentpétery*: Oklt. naptár 28.

¹⁴⁵ *Szentpétery*: Oklt. naptár. 28.

¹⁴⁶ Mon. eocl. Strig. I. 122—123., 188.

¹⁴⁷ Mon. eocl. Strig. I. 123.

¹⁴⁸ III. Sándor pápa szerint (1179-ben) Lukács esztergomi érsek üldözi András kalocsai érseket, a király pedig megfosztotta őt érsekségétől és jövedelmeitől. *Holtzmann, W.*: Papst Alexander III. und Ungarn. Ungarische Jahrbücher VI (1926) 403., 405.

III. Kelemen pápával (1187—1194) foglaltatja írásba.¹⁴⁹ Megismételteti ezt 1191. dec. 13-án III. Coelestin pápával (1191—1198),¹⁵⁰ aki néhány nap múlva újból megerősíti az esztergomi érsek koronázási jogát, s registrumába is bejegyzett bullájába s a III. Bélától nyert III. Sándor pápa által megerősített és most már megnevezett azt a kiváltságát is belefoglalja, hogy a királyi ház officialisainak az előjáróit (regie domus officialium prepositos) egyházi átokkal sújthatja s lelkiekben ő a bírójuk.¹⁵¹ Az esztergomi érseknek ezen jogait 1203. máj. 5-én III. Ince pápa (1198—1216) is megerősítette.¹⁵²

Az esztergomi érseknek tehát a XII. század végéig meg tudták őrizni előjogaikat. Az ellentét azonban Imre alatt kiújult, és csak II. András uralkodásának a közepe táján simult el véglegesen.¹⁵³ 1204. április 24-én a pápa — Imre kérésére — meghagyta Ugrin esztergomi érseknek, koronázza meg a király kiskorú fiát: Lászlót.¹⁵⁴ Ez 1204. augusztus 26-án meg is történt,¹⁵⁵ azonban az esztergomi széküresedés miatt a koronázást János kalocsai érsek végezte.¹⁵⁶ János 1205-ben Esztergomba helyeztette magát. Ez nem ment simán, mert az esztergomi suffraganeus püspökök tiltakoztak a pápánál — többek között azzal érvelve, hogy „nevezett érsek mind ez ideig azt hangoztatta: a kalocsai egyház az esztergomi érsekséggel egyenrangú, s utóbbinak mind szóval, mind pedig cselekedettel sok тұrhetetlen sérelmet okozott”, azért az a jogos aggodalmuk, hogy — ha Jánost az említett metropolisba helyeznék át, visszaemlékezve szavaira — szégyenében — nem fogja elegendő gondossággal képviselni az esztergomi egyház érdekeit, suffraganeusait pedig, akik — kötelességük szerint — neki néha keményen is ellenálltak, el fogja nyomni.¹⁵⁷ A pápa azonban mégis kinevezte,¹⁵⁸ s János 1205. október 6-tól 1222 novemberéig kormányozta az esztergomi érsekséget. 1209-ben most már ő folyomodik a pápához a koronázás jogának az esztergomi érsek számára való megerősítéséért, amit ugyanazon évi május 5-én meg is kap.¹⁵⁹

Erre pedig azért volt szüksége, mert a kalocsai érseki székből utóda, Gertrud királyné testvére, a király sógora: Berchtold választott érsek — az övénél még nagyobb hévvel és eredménnyel rivalizál az esztergomi érseki katedrával.¹⁶⁰ Erre vall az a suffraganeus püspöki bizottság által kidolgozott és megbízásukból

¹⁴⁹ Mon. eccl. Strig. I. 135—136.

¹⁵⁰ Mon. eccl. Strig. I. 140—141.

¹⁵¹ Mon. eccl. Strig. I. 141.

¹⁵² Mon. eccl. Strig. I. 166—167.

¹⁵³ Az ellentét azonban Imre alatt kiújult, és csak II. András uralkodásának a közepe táján simult el véglegesen. 1203. február 28-án Imre — mivel keresztes hadjáratra készül — arra kéri a pápát, az esztergomi és a kalocsai érseknek tiltsa meg, hogy távolléte alatt egyházi ügyben egymás ellen perlekedjenek, mert ebből országában csak egyenetlenség, botrány, sőt felkelés is támadhatna; a már folyamatban lévő pereiket pedig csak visszatérte után kezdje tárgyalni. Imre ugyan nem ment a Szentföldre, 1203 májusában pedig Jób érsek már Rómában személyesen azzal vádolja János kalocsai érseket (1202—1205), hogy amikor egy — a saját joghatósága alatt álló templomban a mise után áldást osztott, János nagy lármát csapva kitört, és az ő sérelmére szintén áldást adott a népnek; továbbá: noha a szentelés joga az övé, János kalocsai érsek mégis két püspököt szentelt fel, ezenfelül pedig az ő egyházához tartozó templomban engedély nélkül keresztet vitetett maga előtt, és palliumban mondott misét. (Mon. eccl. Strig. I. 165.)

¹⁵⁴ Mon. eccl. Strig. I. 170.

¹⁵⁵ *Szentpétery*: Okt. naptár 28.

¹⁵⁶ *Balics*: i. m. II. 195., 3. és 4. jegyzet.

¹⁵⁷ Mon. eccl. Strig. I. 175—176.

¹⁵⁸ Mon. eccl. Strig. I. 178.

¹⁵⁹ Mon. eccl. Strig. I. 187—189.

¹⁶⁰ Erre von. olv. *Balics*: i. m. II. 202—220. — Jellemző, hogy 1214-i oklevele méltóság-sorában magát az esztergomi érsek elé helyezi. (L. a 136. jegyzetet és *Balics*: i. m. II. 210., 1. jegyzetet.)

a győri és veszprémi püspök által írásba foglalt egyezménytervezet, melyet 1211. február 12-e táján — az esztergomi érsek a saját kárára már-már hajlandó elfogadni. Tanulságos pontjai a következők:

1. Az első koronázás minden esetben az esztergomi érsek joga; a kalocsai érsek akkor koronázhat, ha az esztergomi akadályoztatva volna, vagy — rosszindulatból nem akarná a koronázást elvégezni, illetve — Esztergomban éppen széküresedés lenne. A második koronázás azonban a jövőben mindkettejüket egyaránt megilleti.

2. A pénzverés után járó tized az esztergomi érseké, bárhol is vernék Magyarországon a pénzt. „Ha a pénzverés megszűnik, mindannak tizede, ami ennek helyébe jön, az esztergomi egyháze”.¹⁶¹

3. Az esztergomi érsek lemond minden lelki joghatóságáról és jogáról, amellyel eddig a kalocsai érseki tartományban rendelkezett, vagy úgy látszott, hogy rendelkezik.

4. A királyi ház officialisai fölött való bírászkodás — saját egyházmegyéjében — minden püspököt egyformán megillet. (Iudicium officialium domus regiae quilibet episcopus habeat in sua parochia.)

5. A szentségeknek a királyok és gyermekeik részére való kiszolgáltatása az érsek és püspökök kiváltsága — kinek-kinek a saját egyházmegyéjében, de a király kívánsága szerint.¹⁶²

Az egyesség tervezetét — a király nevében megerősítését kérve — Róbert veszprémi püspök terjesztette a pápa elé, III. Ince azonban, az esztergomi káptalan tiltakozását méltányolva, 1211. február 12-i bullájában — a koronázásra vonatkozó pontját külön bullában tárgyalva — jóváhagyását megtagadta azzal, hogy — „ha Magyarországon a királykoronázás joga több egyház között oszlana meg, ez az egész országnak nagy veszedelmet, a trón örököseinek pedig nagy kárt okozhatna, mivel a magyar királyok társörökösei között a koronáért való versengés botrányt szülhetne, ami annál könnyebben támadhatna, ha különböző koronázók állnának rendelkezésre.”¹⁶³ A többi (2—5.) ponttal kapcsolatban a pápa külön bullát adott ki, amely azonban, az előbbivel együtt, a királynégyilkosság idején elveszett, azért róluk II. András 1214-ben, a registrum alapján, új oklevelet kér. A királynak ebből az írásából az tűnik ki, hogy a második bullában a pápa az első két pontot elfogadta, a többit pedig elvetette, tehát minden vonatkozásban — és országos viszonylatban is — az esztergomi érsek javára döntött.¹⁶⁴

Mindezekből az adatokból, főleg pedig az 1211-ben megfogalmazott, a pápa által azonban meg nem erősített egyezménytervezetből az derül ki, hogy a magyar püspöki kar a kalocsai érseket támogatta, mert az ő tervezete szerint (saját egyházmegyéjükben) időnként mindnyájan bizonyos kivételes szerephez juthattak volna a király (mozgó) curiájában. Az egyesség létrehozásában pedig a király, illetve a királyné miatt Berchtold párti Róbert veszprémi püspök buzgólkodott a legjobban (ő járt Rómában is) bizonyára azért, mert az ő egyházmegyéje területén fekvő (ó)budai királyi curiában, valamennyi püspöktársa mellett, a két érseket sem véve ki, ő jutott volna a legnagyobb szerephez. Amikor pedig János érsek az ő sérelmére koronázta meg Jolánta királynét, rögtön Rómába siet, hogy püspöksége ezen, valamint más, köztük főleg (ó)budai vonatkozású jogait biztosítsa, melyeket az esztergomi érsek azért sérthetett könnyen és most már gyakrabban,

¹⁶¹ *Balics* (i. m. 206.) fordítása.

¹⁶² Mon. eccl. Strig. I. 198. — Az ügy előzményeinek egyik dokumentuma III. Ince pápa 1212. febr. 7-i oklevele. Mon. Rom. Ep. Vesp. IV. 305.

¹⁶³ Mon. eccl. Strig. I. 198—200.

¹⁶⁴ *Fejér*: CD. III/1. 165. Annak az oklevélnek, mely szerint „solam Strigoniensem ecclesiam in officiales domus regie iurisdictionem habere” — a másolatát kéri.

mert ebben az évtizedben a király és curiája az év jelentős részét gyakrabban már (Ó-)Budán tölti. Közvetve erről tájékoztat Pelagius és István bíbornokok Rómában, 1216. április 1-én kelt (a Budapest múltjával foglalkozó kutatóink által eddig eléggé még szintén nem értékesített) oklevele.¹⁶⁵ Megtudjuk belőle, hogy Róbert veszprémi püspök már korábban személyesen emelt panaszt III. Ince pápa előtt János esztergomi érsek ellen a királyné koronázása, továbbá az egyházmegyéje területén fekvő királyi prépostságok és apátságok, főképpen pedig a budai káptalan és (Ó-)Buda városa felett gyakorlandó egyházi joghatóság körül közte és az érsek között támadt ellentétek miatt. III. Ince pápa a két bíborost bízta meg az ügy elbírálásával. A per egyességgel végződött, melynek értelmében a felek a következőkben állapodtak meg:

1. Ha a királyné koronázása a királyéval egyidőben történik, az érsek keni fel és koronázza meg a királyt, a veszprémi püspök pedig a királynét. Ha csupán a királyné koronázásáról van szó, a felkenést az érsek, a koronázást pedig a veszprémi püspök végzi; ha az esztergomi érsek ilyen esetben távol volna, mind a két szertartást a veszprémi püspök végzi el.

2. Az esztergomi érsek a budai egyház (káptalan) prépostjának és kanonokjainak a kinevezése, megerősítése vagy letétele, valamint a közöttük felmerülő perek lebonyolítása körül az idők folyamán és a szokás alapján kialakult joghatóságát — a veszprémi püspök hozzájárulásával — ezután is gyakorolhatja.

3. Ha az érsek a budai egyházban ad fel egyházi rendeket, veszprémi egyházmegyei clericusokat nem szentelhet, kivéve a káptalan prépostját és kanonokjait . . .¹⁶⁶; ha pedig chrismát szentelne, a budai kanonokok csak a betegek olaját fogadhatják el tőle; Buda város gyerekeinek — kik kétségtelenül a veszprémi egyházmegye alattvalói — a kereszteléshez és bérmláshoz a chrismát és a betegek olaját szintén ne az érsektől, hanem a veszprémi püspöktől kérjék, mert nem más, hanem csak ő illetékes bérmlásuk dolgában, mint ahogyan a többi szentséget is (közvetve) tőle kapják.

4. A dömösi prépostság dolgában a budaihoz hasonló értelemben egyeznek meg; a királyi apátságok vonatkozásában az addigi gyakorlatot hagyják jóvá, a ciszterci apátságok apátjai és szerzetesei az esztergomi érsek módosító beavatkozása nélkül — rendjük kiváltságai szerint részesüljenek a szentségekben, a *segessdi* egyházat pedig az érsek ugyancsak békében bocsássa vissza a veszprémi püspöknek.

Ez a regeztánkba foglalt egység — első pillantásra — kétségtelenül általános egyházi jogi rendelkezéseket tartalmaz a veszprémi püspök és az esztergomi érsek viszonylatában. Azonban, ha alaposabban szemügyre vesszük, kitűnik, hogy az egységet akkoriban két aktuális probléma megoldása tette szükségessé: 1. II. András király második nejét, Jolánta királynét 1215-ben koronázták meg,¹⁶⁷ s ennek kapcsán érhetett sérelem a veszprémi püspököt az érsek részéről; 2. mint Doma és Berchtold okleveleiből tudjuk, a királyi curia ebben az időben már (Ó-)Budán (is) működik, az esztergomi érsek tehát, mint a király egyik legfőbb tanácsosa,¹⁶⁸ az eddigieknél gyakrabban fordulhatott meg ottan, és csorbíthatta az

¹⁶⁵ *Gárdonyi*: Budapest tört. oklt. I. 13—14. — *Balics*: i. m. II. 208—209. és 193—194.

¹⁶⁶ Az oklevél ezen a helyen sérült, néhány szava olvashatatlan.

¹⁶⁷ *Balics*: i. m. II. 225. — *Gárdonyi*: Budapest tört. oklt. I. 13—14. — Az oklevélből ez következik.

¹⁶⁸ II. András király János esztergomi érsek részére 1206-ban kiadott adománylevelében írja, hogy különösen azokat a főembereit kell jutalmaznia, „quorum consiliis et virtutibus corone regnique status fulcitur. . .”. Mon. eccl. Strig. I. 184. — IV. Béla pedig 1253-ban ezekkel a szavakkal vázolja az esztergomi érsek szerepét: „Cum enim Strigoniensis antistes sit primus inter ecclesiasticos et seculares principes, qui nobis consilio et auxilio in omnibus arduis et secretis regni nostri negociis debet assistere, cuius eciam presencia carere possumus vix brevi. . .” Mon. eccl. Strig. I. 407.

érzékeny és ambiciózus megyéspüspök tekintélyét, egyházi jogkörét.¹⁶⁹ E mellett tanúskodik az oklevél szövege azáltal is, hogy a két fő problémát aprólékosan tárgyalja, a többit pedig csak általánosságban érinti. Okfejtésünket végül döntő módon igazolja a segesdi egyházzal (plébániával) kapcsolatos mondata: a délnyugati Somogyban fekvő Segesd már Rogerius szerint is jelentős királyi szálláshely,¹⁷⁰ az esztergomi érseknek tehát ebben a jellegében érdekes, a veszprémi püspök pedig ezért védi az (ó)budaiakhoz hasonló jogait e távoli kis falu plébániáján.

1226-ban Róbert veszprémi püspök esztergomi érsekké lett (1226–1238). Most már új egyháza jogainak védelmében, 1231. február 26-án, bizonyos stílárís változtatásokkal, IX. Gergely pápától kieszközli III. Coelestin 1191-i bullájának megerősítését.¹⁷¹ Változatlanul megtaláljuk benne a királyi ház officialisainak az előljáróit (regie domus prepositos) említő régi mondatot, hátlapján azonban azzal a XIV. vagy XV. századi rájegyzéssel, hogy ezek az előljárók az ország nagyjai: maiores de regno.¹⁷²

Az elmondottakat összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy az esztergomi érseknek a pápától kapott kiváltságleveleiben 1198-tól 1226-ig kimutathatóan szereplő királyi ház (domus regia), akár mozgó, akár helyhez kötött, a királyi curiát jelenti. Mivel pedig Doma 1213-i és Berchtold (stb.) 1214-i okleveleiből minden kétséget kizáróan bizonyos, hogy ezekben az években (Ó-)Budán már van királyi curia, az említett 1212 utáni (kétségsbevonat hitelfű, illetve hamis) oklevél „domus regia”-ja is szükségképpen az (ó)budai királyi curiára vonatkozik, híradása tehát ebben a vonatkozásban elfogadható. Más a helyzet azonban a tárgyalt pápai oklevelek további tartalmát illetően: az esztergomi érsekiség priviligiumaiban a királyi ház officialisainak az előljáróiról és lelki joghatóságáról, az 1212 utáni (ó)budai oklevélben pedig a budai prépostnak a királyi ház őrei s az udvari főemberek (Ó-)Budán tartózkodó szolgálói feletti földesúri joghatóságáról van szó. Mivel ebben a vonatkozásban más egykorú hiteles oklevelünk nincsen, a II. András király 1212-i utalásából¹⁷³ s abból, hogy a királyi curia ekkor már valóban ott van, a budai prépost illetén joghatóságát 1212 táján esetleg elképzel-

¹⁶⁹ *Fraknoi V.* erről így ír: „...amióta a veszprémi egyházmegyéhez tartozó Budavára az ország fővárosává, királyi székhelyé lett, aminek következtében az esztergomi érsek is gyakran s hosszabb ideig ott tartózkodott. Az ország első főpapja, a királyi család lelkipásztora természetesen Budán is végezte a főpapi teendőket, amiben a veszprémi püspök sérelmet látott”. Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. — A veszprémi püspökség római oklevéltára. I. Budapest, 1896. LXXXI. — *Fraknoi* csak abban téved, hogy 1216-tal kapcsolatban nem Óbudára, hanem már Budavárára gondol. *Gárdonyi A.* egyházjogi szempontból elég kimerítően foglalkozik az 1216-ik oklevéllel, anélkül azonban, hogy Óbuda királyi székhely jellegére kitérne. (Buda és Pest a tatárjárás előtt. Budapest, 1941. 27–28.)

¹⁷⁰ Kálmán hereg „...fugit in Simigium, ad quandam locum, qui dicitur Segusd”. (*Szentpétery*: SRH. II. 571.) Uradalma volt ott. (*Holub J.*: Zala megye története a közép-korban. Pécs, 1929. 91.) A királyné is ott időzött, s a király útba ejti menekülése során. (*Szentpétery*: SRH. II. 575.) 1216-ban már plébániáját említik (*Gárdonyi*: Budapest tört. oklt. I. 106.), egyik plébánosát pedig 1250-ból ismerjük Jakab királyi káplán személyében. (*Szentpétery*: Kritikai jegyz. 927. reg.) Királyaink később is gyakran kelteznek onnan. (*Szentpétery*: Kritikai jegyz., passim.)

¹⁷¹ Mon. eccl. Strig. I. 274.

¹⁷² Quod archiepiscopus Strigoniensis habeat auctoritatem coronandi regem et excommunicandi maiores de regno. Mon. eccl. Strig. I. 274. — Eredetije az Esztergomi káptalan magánlevéltárában: Lad. 44., f. II., nr. 3. — 1966 decemberében megnéztem a bejegyzést.

¹⁷³ *Gárdonyi*: Budapest tört. oklt. I. 6–11. (5A. sz.) — Hogy az 1212 u.-i oklevélben szereplő domus regia-n épületet vagy épületeket is kell (vagy lehet) érteni — az oklevél szövegén kívül analógiául szolgálhat Imre király 1198-i oklevele, melyben esztergomi palotáját (domum regalem in castro Strigoniensi) az érseknek adományozza. Mon. eccl. Strig. I. 156.

hetjük. Azonban, ha az oklevelet az 1212-ivel együtt teljes tartalmában el kellene vetnünk, bemutatott többi oklevelünkből az (ó)budai királyi curiának 1213-i, 1214-i és 1216-i (vagy még korábbi) létezése még akkor is bizonyítottnak vehető.¹⁷⁴

*

Az eddig elmondottakból az is világos, hogy az (ó)budai királyi curián, királyi házon, nemcsak a király személyi udvarát, hanem fizikai értelemben vett rezidenciáját, palotáját, „várát” is kell értenünk, azért, amennyire ez az idő szerint lehetséges, ehelyütt (főként a jövő kutatásokhoz tájékoztatásul) még arra az önkéntelenül felvetődő kérdésre is meg kell kísérelnünk a feleletadást, hogy milyen lehetett, és (Ó-)Budának melyik részén állhatott ez a XIII. század elején épült királyi „vár”.

Gárdonyi Albert (aki Csánki Dezső gyűjtését kiegészítve Budapest történetének Árpád-kori okleveles emlékeit 1936-ban sajtó alá rendezte, az idevágó forrásanyagot tehát minden elődénél jobban ismerhette) 1937-ben megkockáztatta, 1945-ben pedig megismételte azt az okleveles adatokból leszűrt feltevését,¹⁷⁵ hogy a XIV. századi királynéi vár „az óbudai református egyház telkén állott”, s megjegyezte, hogy — „ha ezen a helyen alaposabb ásatást végeznének, az ásatási leletek is megerősítenék” ezt a nézetét. Azt természetesen nem sejtette, hogy a XIV. századi királynéi palota a XIII. századi „vár” helyén épült, s a XVI. században tovább is bővült. A historikusnak tehát a régészek segítségére volt szüksége, kiket szintén régóta foglalkoztatott ez a probléma. Először 1908-ban és 1923-ban (Lux Kálmán), később 1934-ben és 1935-ben (Nagy Lajos és Csemegi József¹⁷⁶), a felszabadulás után 1949 és 1951 között (Gerevich László irányításával Gerő Győző, Nagy Emese, Seitl Kornél és Zolnay László¹⁷⁷), utoljára pedig 1964-ben (Bertalan Vilmosné¹⁷⁸) végeztek itt ásatásokat. Lux Kálmán 1916-i ismertetése és mások művészettörténeti analízise után 1945-ben Csemegi József foglalta össze a két korábbi feltárás és a saját 1934–35-i ásatási eredményeit. Csemegi szerint a három építkezési korszak (XIII., XIV. és XVI. század) közül az elsőben emelt épületesoport „minden valószínűség szerint belső udvart körülzáró négy épületszárnyból állott. Bejárata észak felől volt, és díszes előcsarnokba vezetett. Innen balfelé kápolna nyílt, a bejárattal szemben pedig minden bizonnyal az udvar megközelítésére szolgáló kapuzat állhatott. Az épület kétségen kívül emeletes volt, mert az ásatások töredékanyagában csigalépeső töredéke és egy erkélytartó gyámkő is szerepel . . . Az épület keleti szárnya a jelek szerint reprezentatív célokat szolgáló fogadóhelyiségeket foglalt magában, déli szárnyában . . . gazdasági helyiségek nyerhettek elhelyezést, az emeletre pedig lakóhelyiségek kerültek. Végetetül az építményt várfal vette körül, ami az egész, ezek szerint nyilvánvalóan világi célokat szolgáló épületnek erősség jelleget adott”.¹⁷⁹

Ezt a romterületet sokáig az óbudai Szent Péter-prépostság maradványainak tekintették. Abból azonban, hogy a XIII. századi kultúrréteg közvetlenül a rómainra települt rá,

¹⁷⁴ Gárdonyi 1941-ben (Buda és Pest 24–25. és 33.) ugyanis elveti, 1945-ben azonban már mint hitelest használja! [Óbuda és környéke a középkorban. Bud. Rég. XIV. (1945) 574–575.] — De az 1212. évre datált későbbi hamisítványok is azt bizonyítják, hogy az (ó)budai királyi curia akkor már létezett.

¹⁷⁵ Az Óbudai Fejéregyháza problémája. Történetírás 1 (1937) 4. — Óbuda és környéke a középkorban. Bud. Rég. XIV (1945) 580.

¹⁷⁶ Csemegi J.: Hol állott egykor az óbudai királyi vár. A Magyar Mérnök és Építészegylet Közlönye (Heti Értesítője). 8 (1943) 1., 1. és 2. jegyzet. — L. még a 177. jegyzetet.

¹⁷⁷ Gerevich L.: Kálvin-köz 2–3–4. Az óbudai királynéi vár maradványai. Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi D. VI. Budapest műemlékei. II. (röviden: Bp. műemlékei). Budapest, 1962. 372–382. (+316–317. kép.) Gerevich L. irányításával s Gerő Gy., Nagy E., Seitl K. és Zolnay L. közreműködésével folyt akkor a királynéi vár feltárása. — A Budapesti Történeti Múzeum (BTM) tevékenysége a felszabadulástól napjainkig. Budapest, 1965. (Rotaprint kiadv.) 69.

¹⁷⁸ Dr. Bertalan V.-né leletmentése során. Uo. 70.

¹⁷⁹ Csemegi: i. m. 6. Cs. beszámolójának összefoglalása (1–6.) az ásatási megfigyelések alapján. A korábbi kutatók eredményeire von. olv. Cs. jegyzetanyagát (i. m. 8–9.).

legkorábbi épületmaradványai 1200-nál korábbi időre nem helyezhetők, helyén pedig a XIII. században nagyobb templom nem képzelhető el, Csemegi már semmiképpen nem tartotta azonosíthatónak a korábban épült prépostság maradványaival, hanem, mint az imént idéztük, a XIII. század első harmadában épült királyi palotával.¹⁸⁰

Az 1949–51. évi Gerevich László vezette ásátások is Csemegi megállapítását igazolták és bővítették: „... tisztázták az alaprajz főbb vonásait és nagy vonalakban rekonstruálhatóvá vált a megközelíthetőleg 30 × 30 m-es középudvaros épület tömbje és védőrendszere. Feltárták a vártemplom újabb részletét, tisztázták a középudvar helyzetét, megtalálták az udvart szegélyező falak jelentős szakaszát, a keleti és nyugati szárnyak udvarra vezető pompás kapuinak „in situ” maradványait. Az ásátások során — az előzőkhöz hasonlóan — a XIII. század első évtizedeiből származó európai színvonalon álló román stílusú anyag került elő”.¹⁸¹ 1964-ben, leletmentések során, a „vár” újabb falmaradványai kerültek felszínre.¹⁸² A feltárt régészeti maradványok és leletek stíluskritikai vizsgálata és néhány történeti adat alapján (1198-ban Imre király az esztergomi királyi palotát — fenntartással — az érseknek adta¹⁸³; 1223-ban Óbudán nagy tűzvész pusztított¹⁸⁴, az ásátási területen azonban nyoma nincsen; II. András hosszabb ideig Pozsonyban tartózkodott,¹⁸⁵ 1230. november 3-án pedig Óbudáról keltezett;¹⁸⁶ Rogerius szerint IV. Béla a nagybőjtöt rendszeresen Óbudán töltötte;¹⁸⁷ 1249-ben az egész esztergomi palotát,¹⁸⁸ 1256-ban pedig az egész várat az érseknek ajándékozta¹⁸⁹) Csemegi az (ó)budai királyi vár építési idejét az 1223-i tűzvész és a tatárjárás között eltelt (1223–1241) évekre tette.¹⁹⁰ Adatai közül azonban az 1223-i tűzvész (bizonyíthatóan) nem hozható kapcsolatba a királyi palotával — azért, mert a tűznek nem kellett okvetlenül a várra is kiterjednie, ha pedig érte is károsodás, nyomait teljesen eltüntethették, hiszen tovább is lakták, tehát a tűz nyomait teljesen eltüntetve újjá is építhették. Az általa idézett (1230-as) oklevél valódi kelte 1300. november 3., és II. András király hosszabb pozsonyi tartózkodása sem mutatható ki. 1962-ben Gerevich László a Lux Kálmán, Nagy Lajos és Csemegi József, valamint az általa 1949–1951-ben vezetett ásátások eredményeinek a történeti adatokkal való egybevetése és a kérdésre vonatkozó irodalom alapján az (ó)budai királyi palota építését 1212 és 1301 közé, illetve a XIII. század első harmadának a végére valószínűsítette.¹⁹¹ Jelen kutatásaink eredményeképpen azonban az

¹⁸⁰ *Csemegi*: i. m. 6–7. — A Szent Péter-prépostság a XI–XII. században épült. L. még: *Dr. Bertalan V.-né*: Korvin Ottó-tér 8–9. Az Óbudai prépostság középkori maradványai (a pincében). Bp. műemlékei. II. 399–400. — Az 1949–1951. évi ásátáskor az udvar felszíne alatt római csatorna maradványait tárták fel. Gerevich: (a 177. jegyzetben i. m.) II. 375.

¹⁸¹ A BTM. tevékenysége 70. *Dr. Bertalan V.-né* közlése Gerevich L.-nak a 177. jegyzetben idézett tanulmánya alapján.

¹⁸² L. a 178. jegyzetet.

¹⁸³ *Csemegi*: i. m. 10., 20. jegyzet. — Mon. eccl. Strig. I. 156 (139. sz.)

¹⁸⁴ *Csemegi*: i. m. 10., 20. jegyzet. Albericus krónikájában — az 1223. évnél — ezeket olvassuk: „In Hungaria ignis casualis Strigonium et Boduariam devastavit”. *Gombos*: *Catalogus* I. 31.

¹⁸⁵ *Csemegi*: i. m. 10., 20. jegyzet. II. András király itinerariumából ez nem állapítható meg. *Sebestyén*: i. m. 18.

¹⁸⁶ *Csemegi*: i. m. 10., 20. jegyzet. Az oklevél valódi kelte: 1300. november 3. *Szentpétery*: *Kritikai jegyz.* 466. sz. u. — A Mon. eccl. Strig. (I. 272.) és *Wenzel* (ÁUO. VII. 484.) tévesen 1230. november 3-i dátummal közli. L. *Karácsonyi*: *Hamis*. . . 92.

¹⁸⁷ *Csemegi*: i. m. 10., 20. jegyzet. *Szentpétery*: SRH. II. 561. (15. c.)

¹⁸⁸ Mon. eccl. Strig. I. 375–376. (485. sz.)

¹⁸⁹ Mon. eccl. Strig. I. 349–341. (574. sz.)

¹⁹⁰ *Csemegi*: i. m. 6., 7. és 10., 20. jegyzet.

¹⁹¹ Bp. műemlékei. II. 272., 380. — A datálás fontossága miatt ehelyütt meg kell jegyeznünk, hogy az óbudai királyi palota csak 1343-ban vált királynéi várrá. Anjou-kori okmt. IV. 297. — O. L. DI. 3551. L. még: *Kumorovitz L. B.*: *Idősb. Erzsébet királyné építkezéseinek történetéhez*. TBM. XVII. (1966) 9. — 1322-ben Pál mester *conservator aule regie* (*Kumorovitz L. B.*: *Veszprémi regeszták*. Budapest, 1953. 60., 126. reg.) és nem *reginae* (*Gerevich*: i. m. 373.), s 1324-ben sem beszélhetünk még óbudai „királynéi” várról, mint *Zolnay L.* [„Opus castri Budensis”. A XIII. századi vár kialakulása. TBM. XV. (1963) 88.] frja. Erre von. 1. Anjou-kori okmt. II. 120. — O. L. DI. 2235.

(ó)budai királyi „vár” építési idejének magvaként marad az általunk megállapított idő: a XIII. századnak néhány évvel megtoldott első évtizede. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy az építmény további rendezése, vagy melléképületekkel való bővítése később nem folytatódott. E vonatkozásban az 1231. évi Aranybulla 28. cikkelyét idézhetjük tanúnak, mely tartalmazza, hogy a király a serviensek vagy az egyházak népeit ingenymunkára: gyepek vágására, árokásásra, királyi kertben, épületen, műhelyben való munkára kényszerítsék.¹⁹² Figyelembe véve ugyanis azt a körülményt, hogy a magyar király (a XII. század végén) Esztergomtól elszakadt,¹⁹³ a fehérvári törvényt napon való megjelenésre pedig a XIII. század eleje óta már kényszeríteni kellett,¹⁹⁴ az idézett cikkelyben szereplő kerteken és királyi épületeken — főként és elsősorban — az (ó)budai királyi épületeket kell értenünk. Mivel az 1231-i Aranybulla a serviensekkel szövetkezett egyház vívmánya,¹⁹⁵ az egyház és a serviensek ekkor már sérelemként merték beállítani, és megszüntetését követelni az ilyenfajta ingenymunkáknak. S ha ezt ilyen nagy horderejű okiratba felvételik, ez annak jele, hogy ez a „szolgáltatás” régi keletű és olyan mérvű volt még 1231-ben is, hogy tiltakozni kellett ellene.¹⁹⁶ Az 1231. évi tilalom okát tehát jogosan vetíthetjük vissza — a többi között és mellett — az (ó)budai építkezések legintenzívebb szakaszáig: a XIII. század elejéig.¹⁹⁷

¹⁹² Ad secundas indagines et fossata facienda, ad hortos et quaecunque regis aedificia vel officina, servientium vel ecclesiarum populos non cogemus. *Marczali*: Enchiridion 140.

¹⁹³ L. a 183. jegyzetét.

¹⁹⁴ Az 1222. évi Aranybulla például már az első érdemi articulusban kötelezi a királyt arra, hogy Szent István ünnepét Fehérvárott ülje meg, akadályoztatása esetén pedig a nádor képviselje, és tartsa meg helyette a „törvényt napot”. (*Marczali*: Enchiridion 134–135.) Ez a rendelkezés kétségtelen bizonyítéka annak, hogy II. András még a „hivatalos” nemzeti ünnep alkalmával sem siet Fehérvárra, annál kevésbé megy oda magánbuzgalomból. Ennek pedig politikai oka volt, mint erről III. Honorius pápának egy 1222. december 15-i leveléből értesülünk. A pápa ugyanis helyteleníti az Aranybullának ezt az intézkedését, mert, mint írja, „az efféle tömeges gyűlésen a királytól nehezen teljesíthető dolgokat szoktak követelni. A főurakat és nemeseiket, kiket gyűlölnek, megfosztják tisztáiktól, méltóságuktól, javaikat pedig a nép maga közt felosztja. A meglepett király ilyenkor vagy enged — megsértvén az igazságot, s akkor királyi hatalma meggyengül, vagy jogosan megtagadja az igazságtalan kérelmet, és akkor magát, szolgálait veszedelemnek teszi ki”. (Fejér: CD. III/1. 390–392.) S hogy II. András valóban távol tartotta magát a fehérvári törvényt napoktól, arról az 1231. évi Aranybulla és az 1267. évi „törvény” is tanúskodik az 1222. évi rendelkezés felújításával. (*Marczali*: Enchiridion 134., 169.)

¹⁹⁵ Magyarország tört. I/1. 77., 78. és 108.

¹⁹⁶ Úgy látszik, az 1231:28-ra célozva is írta Lederer E., hogy: „A korai építkezésekben bizonyára jobbágyságok is részt vettek, és valószínű, hogy a 13. századi építkezésekben is nagy szerepük volt a jobbágyságoknak különösen az egyházi építkezéseknél.” Magyarország tört. I/1. 93.

¹⁹⁷ Ezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy a XII. század végén vagy a XIII. században más királyi palota nem épült Óbudán. IV. László szerint például a margitszigeti apácáknak Felhévizen (de Calidis Aquis, in Calidis Aquis) palatiumuk (pallatia) is volt. IV. Bélától és V. Istvántól kapták őket, ő pedig elvette tőlük, majd visszaadta nekik. (*Gárdonyi*: Budapest tört. oklt. I. 241. és 246. — 1288. jún. 5., 1289. máj. 26.) Mivel 1332-ben már csak egy felhévizi palotáról (sessio vacua. . iuxta palatium. . sororum de insula beate virginis. . — Anjou-kori okmt. II. 606.) van szó, 1432-ben pedig Csetneki László nyolc jobbágyukat s a néhai Béla király felhévizi curiáját (curiam Bele regis in possessione Felhevize) erőszakkal elfoglalta [O. L. DI. 12452. — *Kubinyi A.*: Budafelhéviz topográfiaja és gazdasági fejlődése. TBM. XVI. (1964) 97., 85. jegyz.], nem valószínű, hogy IV. Béla is csak egy királyi palatiumot adományozott leánya rendjének, az 1288-i és 1289-i többszám pedig a palotát *tartozékaival* együtt jelentheti. Ezen kívül Óbuda területén más palatiumaik is lehettek Árpád-házi királyainknak, hiszen Pilis megyének az része, mint Kurszán-örökség, az ő birtokuk volt. [*Györffy Gy.*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest 1959. (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára.) 147; *Jankovich M.*: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Bud. Rég. XIX (1959) 57–58.] Közülük az említett Béla-féle felhévizi királyi palotának az emléke maradt fenn legtovább. Kubinyi a helyét is meghatározta: nem messze a Dunától, a Margit-hídtól kissé délre állhatott. (Uo. 97., 95., 2. kép.) Korának a meghatározása azonban még problematikus: nem tudjuk, vajon III. vagy IV. Béla építményéről van-e esetében szó. IV. László csak annyit mond róla 1289-ben, hogy atyja és nagyatyja (mint számukra már nyilván feleslege-

Az eddig előadottak során tehát igazoltuk Rogeriust, s bebizonyítottuk, hogy nemcsak IV. Béla, hanem már II. András is időnkint (Ó-)Budán, a saját curiájában töltötte a Quadragesima idejét. Ebből pedig következik, hogy a XIII. század eleji (Ó-)Budát (a sacralis) Székesfehérvár és (a családi) Esztergom mellett (legalábbis időszaki) királyi székhelynek, Magyarország alakulóban levő új „fővárosának” is tekinthetjük.

De annak tekintették-e a király és kortársai?

Véleményünk szerint erre a kérdésre is igenlő választ adhatunk.

Fővárosunk területe a kora középkorban nagy részében Árpád-házi királyaink birtoka volt. Bár székhelyük az államalapítás idején Székesfehérvár, majd Esztergom, országjárásai során ezeket a birtokaikat is felkeresték, fejlesztették. Pest-ről már a XI. század negyvenes éveiben emlékezik meg a Krónika (1046). Az 1061-i zselici oklevél a pesti szigetről (insula Pest), az 1067 k. szárdi oklevél pedig a Pest-környéki Rákoscabáról, Gubaacról és Nevegyről tesz említést. A Krónika szerint a budai káptalant már Szent István alapította; más forrásaink viszont úgy tudják, hogy Péter műve ez, a befejezés pedig Szent Lászlóé. 1148-ban

seket) adományozta az apácáknak. De ha mégis több királyi épület volt akkoriban ottan, közülük legalább az egyik már III. Béla korában épülhetett, mert Felhévíznek egységes települési tagja lévén, joggal feltételezhető, hogy a Szentháromság-templommal egyidőben. (*Kubinyi*: i. m. 79–100.) A kérdés nyugvóponttra juttatásához régészeti feltárására is lenne még szükség. Eladományozása mindenestre emellett szól, hogy nem lehetett nagy méretű, sem reprezentatív jellegű építmény: ilyenek akkoriban csak a II. András-féle (új) curia tekinthető, mert későbbi királyaink lakták, sőt bővítették is. IV. László például 1288-ban azt írja, hogy hosszabb ott tartózkodása miatt (propter nostram continuum residentiam) a vele szomszédos óbudai prépostság sok kárt szenvedett (*Gárdonyi*: Budapest tört. oklt. I. 243.), III. András halálának másodnapján (1301. jan. 15.) pedig Ágnes királyné Soproni István mestert bízta meg a palota karbantartásával és továbbfejlesztésével (palatium in suam receipt procuracionem. . . conservandum et edificandum, tam in opere ligneo, quam murato. *Gárdonyi*: uo. I. 351.). Rogerius híradása tehát — véleményünk szerint — csupán erre az épületre vonatkozatható az elmondottakon kívül azért is, mert IV. Béla — bár 1246-ban (ez egyetlen eddig ismert esetben és elég későn) onnan is keltet (*Szentpétery*: *Kritikai jegyz.* 827. reg.), nem Felhévizen, hanem (Ó-)Budán tartózkodott 1241 nagyböjtjén, a hévízi települést pedig már Anonymus (*Szentpétery*: SRH. I. 35., 1. c.) és III. Orbán pápa 1187-i oklevele (de calida aqua — Mon. eccl. Strig. I. 33.) is ismeri. Az pedig, hogy 1353-ban és 1355-ben ezt a királynéi várat a budai prépostság területén fekvőnek mondják, szintén emellett szól, hogy a XIII. század elején épült óbudai királyi palotának a Kálvinközben feltárt romok a maradványai. [*Fügedi E.*: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. TBM. XIII. (1959) 15–16. — *Kumrovitz L. B.*: Idősb Erzsébet királyné építkezéseinek történetéhez. TBM. XVII. (1966) 9–10.] Ezekhez a XIV. századi adatokhoz csatolhatjuk még Szepesi Jakab országbíró 1373. aug. 24-i oklevelét is, mely egy földdarab lokalizálása kapcsán a királynéi palota helyét szintén ebben a térségben jelöli meg: quondam terre. . . arabilis partuculam, in territorio Veterisbude existentem. . . inter antiqui castri Kurchan vocati locum et curiam reginalem ac ortum lapideum adiacentem usque magnam viam et claustrum beate virginis. . . de Veteribuda se extendentem. . . (O. L. DL. 9127. 1373. aug. 24./Mária 1391. dec. 11./Zsigmond 1406. apr. 20. — *Bártfai Szabó L.*: Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Budapest, 1935. 88., 82. reg.) Ez utóbbi és a vele kapcsolatos korábbi adatok alapján Györffy is arra az eredményre jutott, hogy a XIV. századi „királynéi udvar valószínűleg az óbudai református templom helyén terült fel”. (I. m. 148.)

Mindezzel szemben két ellenvetést is lehet tenni: 1. — hogy a palota kápolnájának a tulajosa (Szent Erzsébet) nem származhat II. András idejéből, mert Erzsébet szentté avatása 1235. júl. 1-én történt, a király pedig ugyanazon évi szeptember hó 27-én halt meg (*Pauler*: i. m. II². 127., 129.); és 2. — hogy ez ellentmondásban van II. András 1212. évi azzal az oklevelével, mely szerint a budai káptalan területét Óbuda királyi területétől olyformán határolták el, hogy „a déli határ a szép völgyi árok mentén haladt, az északi határ pedig Megyer és Pazandok községek déli határvonalával közös volt” (*Gárdonyi*: Budapest tört. oklt. I. 6–11. 5A. sz. — *Uő*. Buda és Pest 23–26.), a Kálvin-közi királyi palota helye tehát a káptalan területén maradt, vagy akkoriban még nem is épült meg. Az első nehézség kétféle-

a királyi nagy szigetről (Csepel-sziget) s a kerepesi és megyeri révről értesülünk. 1171-ben III. István egy alkalommal Pesten ítélkezik. III. Béla 1183-ban Csepel szigetén keltez, 1187 e. pedig a johannitáknak adományozza a hévízi Szentháromság plébániatemplomát. Ezek az adatok tehát e terület fokozatos betelepített-ségéről és királyaink által való látogatottságukról is tanúskodnak. Ebben az időben lép szorosabb kapcsolatba a királlyal a budai káptalan is: prépostja: Adorján, 1185-ben és 1186-ban a király curia notarius, illetőleg kancellárja. 1189-ben III. Béla (Ó-)Buda környékére és Csepel-szigetre viszi vadászatra a hadaival Szentföldre vonuló és Esztergomban pihenőt tartó Barbarossa Frigyes német császárt. S az is érdekes, hogy III. Béla teszi meg az első lépést az Esztergomból való távcszás útján: félbeszakítja ottani építkezéseit, s talán már ő építi meg az első (ó)budai királyi curiát. A második lépés Imrécé, aki 1198-ban, bár még fenntartással, az érseknek ajándékozta esztergomi palotáját. 1203. április 30-án ugyanő tanácsával Csepel-szigeten fogadja a boszniai küldöttséget — ahol II. András király egy oklevele szerint már királyi udvartartás is van. Ez az idő pedig már Anonymus kora. Több évszázadnyira visszavetítve nála jelenik meg plasztikusan a XII. és XIII. század fordulójának (Árpád által Attila öröksége jogcímén elfoglalt) (Ó-)Budája új neveivel és egész környékével: Attila király és Árpád vezér (szék)városa: Budavár-Ecilburg régi romjaival és új épületeivel;

képen oldható fel: 1. Lehetséges, hogy a titulus a Szent testvérétől, az új királytól: IV. Bélától származik. 2. Lehetséges (s valószínűbb) az is, hogy az eredeti (ma már ismeretlen) titulus csak a XIV. századi átépítéskor, özv. Erzsébet királyné idejében változtatták meg, hiszen a róla szóló híradás igen késői, I. Mátyás király 1477. márc. 29-i okleveléből való. Titulusváltoztatás ugyanis a középkorban nem ritka jelenség. [B. Szabó: Óbuda 109., 148. reg. — *Kumorovitz L. B.*: A budai várkapolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. TBM. XVI. (1964) 131., 198. jegyzet.] A második nehézséggel kapcsolatban is kétféle magyarázat lehetséges: 1. Az átírásokban ránk maradt 1212-es oklevél hiteles, azonban a káptalan-nak itélt területen fekvő királyi épületek (akkoriban rendezettnek vélt) jogi helyzetét nem érinti. 2. A határmegállapító oklevél hamis, vagy esetleg egy valódinak 1269 és 1273 között történt átdolgozása, mint Gárdonyi Szentpéternek 1923-i és saját 1936-i véleményének elvetése után kifejtette. (*Gárdonyi*: Buda és Pest 23–26. — *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 272. reg. — *Gárdonyi*: Budapest tört. oklt. I. 11.) Bár Gárdonyi 1945-ben visszatért Szentpétery megállapításához (I. a 174. jegyzet), 1941-i érvelése figyelemre méltó. Ez a hamisítvány vagy átdolgozás azonban szintén nem bolygatta a királyi épületekkel kapcsolatos jogi problémákat, de — hogy idővel ilyenek valóban felmerültek, bizonyítja IV. Lászlónak a káptalanra káros óbudai *continua residentia*járól szóló idézett híradása. A későbbi ellentéteket az 1353-ban (pápai segítséggel) kezdeményezett 1355-ös királyi rendezés volt hivatva elsimítani, de még ennek során sem tértek ki minden részletre, mert — mint 1368-ból értesülünk, I. Lajos király László veszprémi püspöknek adományozta azokat a Szent Péter egyháza s a custos és lector háza között álló házait (domus seu edificia), amelyekben eddig a király solymárai tartózkodtak. (*Kumorovitz*: Veszprémi regeszták 242., 624. reg.) — Az 1355. évi döntést tartalmazó oklevélben I. Lajos király többek között ezeket mondja: „... mivel a civitas, illetőleg oppidum oldalán levő várat hajdan a budai egyház territoriumán rakták és építették fel, ezért várnagyunk a mondott vár címén évente egy aranymárkát tartozott fizetni a prépostnak és a káptalannak; minthogy pedig (a vár) a mi territorium-részünkhöz került, a prépost és a káptalan örök időkre mentesítették és felszabadították az egy márka fizetésétől”. (*Bárfai Szabó*: Pest megye. . . Budapest, 1938. 70.) E szerint a káptalan az új óbudai királyi palota építésekor *nem fosztotta meg a királyt* (akár II. András, akár IV. Béla) a civitas-on kívül eső ama territorium tulajdonától, amelyen a palota felépült, hiszen éppen e territorium tulajdonának címén kapott a prépostság a várnagytól évente egy aranymárkát 1355-ig. A territorium tulajdonában csak 1355-ben történt változás, amikor a király kezébe ment át, és ezzel megszűnt az évi egy aranymárka fizetése is. Az évi egy aranymárka fizetése emellett azt is bizonyítja, hogy a káptalan 1355-ig birtokolta is — és nemcsak elméletben tudhatta magáénak annak a territoriumnak a tulajdonjogát, amelyen a vár felépült. Az természetesen más kérdés, hogy ezt a tulajdonjogot a káptalan koholt vagy interpolált oklevéllel is igazolhatta. Ez esetben a káptalan csalárd úton jutott őt meg nem illető jogokhoz. Akár hiteles azonban az állítólagos 1212. évi oklevél határleírása, akár megbízhatatlan, az 1355-i döntés említett szakasza szerint a káptalan *nem fosztották meg* sem II. András, sem IV. Béla a várnak helyet adó territorium tulajdonjától.

Felhévíz és Fehéregyháza Árpád sírjával, Kurszán és Pest vára (saracenusaival), Csepel szigete mint vezéri nagysziget (ahol Árpád familiája áprilistól októberig tartózkodik), továbbá Soroksár, a Rákos vize és a megyeri rév, a távolabbi környékből pedig Százhalom, Diósd, valamint királyaink (Árpád) vadászó helye: a torbágyi erdőség — vagyis a mai Nagy-Budapestnek csaknem egész területe. Ebből a kerszaktól (1213) való (az általunk már bemutatott) Doma oklevele is, amely elsőként (s Anonymus híradásával csaknem egyidőben) említi hitelesen az (ó)budai curiát. Rogeriusnál ez már állandó (időszaki) országos kormányzati központ, Pestje pedig már igen gazdag német helység. Kézai Simon mester és a XIV. századi szerkesztésű Krónika V. István-kori írója a huntörténetben azonos értelemben használják a fővárosunk területére vonatkozó adatokat. A régi Gesta és P. mester nyomán (?) Attilát szintén (Ó-)Budán szállásolják el, a helyhez pedig a Sicambria-szinonimán (s ennek eredetmagyarázatán kívül) nemesek újabb költött elemeket fűznek, hanem Attila (szék)városát, az anonymsi Budavár-Ecilburg-ot — koruk topográfiai viszonyainak megfelelően — Óbudával azonosítva, hallgatólagosan a tatárjárás után kialakult, de általuk nem említett „Újbuda”-ról, a „budai Vár”-ról is tudósítanak. A magyar történetben azonban már eltérnek Anonymustól, s az akkoriban már sacrális jellegű szék helyévé vált Fehérvárról, illetőleg környékén szállásolják el Árpádot¹⁹⁸ talán azért is, mert azután, hogy IV. Béla a pesti Várhegyre helyezte át székhelyét, nem látták már indokoltnak a fejedelmet Óbudán szerepeltetni.

Már ezek az adataink is, bár vázlatosan, jól érzékeltetik, hogy királyaink a XII. és XIII. század fordulóján az ország természetes központjára irányítják figyelmüket, s itt kezdik kialakítani újabb székhelyüket, történetírásunk korai képviselői pedig történeti háttérrel is költenek hozzá.

Vannak azonban olyan adataink is, melyek az alakulóban levő újabb székhely jobb megközelíthetőségére, központibb fekvésére, sőt az idők folyamán szárnyra kapott hírnevére is utalnak.

Közülük mindenekelőtt az a kifejezőmód keltheti fel figyelmünket, ahogyan Rogerius IV. Béla 1241-i (ó)budai tavaszi tanácskozását leírja: a király, miként szokása volt, ez évben is (Ó-)Budára jött föl a quadragesima megülésére azért, mert ezt a helységet locus *communior*-nak tartották.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Szentpétery: SRH. I. 339. — Kumorovitz L. Bernát: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. („Pest” legkorábbi említése.) TBM. 16 (1964) 54. — Wenzel G.: Árpád-kori Új Okmánytár. I. Pest, 1860. 24–27. — Szentpétery: SRH. I. 316–318. (67. c.); Pauler: i. m. I². 169–170. — Gárdonyi: Budapest tört. oklt. I. 3. — Szentpétery: Kritikai jegyz. 117. reg. (1171). — Uo. 138. reg. (1183). — Mon. eccl. Strig. I. 132–134. (1187.) — Szentpétery I.: Magyar oklevéltan. Budapest, 1930. 63. (Adorján.) — Pauler: i. m. II². 2–3. (1189). — Zolnay L.: Esztergomi érsek palotái a középkorban. Művészettörténeti Tanulmányok I (1959–1960) 205. — Men. eccl. Strig. I. 156. (1198.) További lépések: IV. Béla 1249. márc. 15. (Uo. I. 375–376.); uő. 1256. dec. 17. (Uo. I. 439–441.) — Pauler: i. m. II². 30–31. és 29. jegyzet. (1203). — Gárdonyi: Budapest tört. oklt. I. 14. (... medietatem tributum de Pesth ad Magnam Insulam nostris deputassemus usibus... — 1217). — Szentpétery: SRH. I. 35. (Anonymus, I. c.), 88–89. (44. c.), 93–95. (46. c.), 98–99. (49. c.), 99–103. (50. c.), 103–105. (51. c.), 105–106. (52. c.), 113–117. (57. c.) — A Torbágyi erdőséget a mai Nagytétény közelében lévőnek mondja Zsigmond király (1411. júl. 4-i és 1436. febr. 29-i) oklevele. (O. L. DI. 88. 104. sz.) — Kézai és a Krónika adatai: Szentpétery: SRH. I. 149–150. (9. c.); uo. I. 155–156. 13. c. — Óbuda; uo. I. 259–260. (9. c.), uo. I. 263–267. (11. c.); uo. I. 267–269. (13. c. — Óbuda); uo. I. 269–271. (15. c.); uo. I. 282–283. (24. c.); uo. I. 161–162. (19. c.); uo. II. 276–278. (19. c.); uo. I. 165. (26. c.); uo. I. 287–290. (28. c.); uo. I. 166. (27. c.) — Árpádnak a Krónika által Székesfehérvár környékén való szerepeltetését Györffy Gy. kétkezéssel fogadja (Székesfehérvár 20.), s a honfoglaláskori központnak Óbudát látja. Erre von. I. még: Györffy Gy.: Krónikáink 123., 139. és uő. : Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959. 147–150.

¹⁹⁹ L. a 7. jegyzet.

Rogerus e közlésének három fontos eleme van: 1. a locusnak *communior* jelzője, 2. a *dicebatur* és 3. a *consueverat* állítmányok.

Rogerus e helyének a fordítása, illetőleg értelmezése nem minden nehézség nélkül való. Múlt századbéli történészeink közül Wenzel G. (1855) Rogerus *communior*-ját „népesebb”-nek, Szabó K. (és az ő nyomán Abday A. — 1866) a rogeriusi locus e jelzője alapján (Ó-)Budát „országosabb”, Salamon F. (1885) pedig „hadak gyülekezésére alkalmas” helynek fordította. Századunk eleje óta e rogeriusi hely fordításában, illetőleg értelmezésében újabb kifejezések születtek: Turchányinál (1903), Erdélyi L.-nál (1918) és Mészöly G.-nál (1939) a *locus communior*-nak „hozzáférhető” vagy „hozzáférhetőbb”, illetve „könnyebben elérhető hely” a jelentése. IV. Béla (ó)budai évenként ismétlődő tavaszi időzéséről és kormányzati tevékenységéről szóló okleveles adataink ismeretében Gárdonyi A.-nál (1941) „országos központ”-ként jelentkezik (Ó-)Buda „locus communior”-ja, legújabban pedig ifj. Horváth J. (1967) ennek kapcsán azt írja, hogy az uralkodó 1241 tavaszán „Budára hívta össze a királyi tanácsot, mert az központibb fekvésű hely volt”.²⁰⁰ A rogeriusi *locus communior* általunk felsorolt fordítói, illetőleg magyarázói — véleményünk szerint — legnagyobb részt Du Cange-ból indultak ki, aki egyik helyén a „communis”-ről azt írja, hogy „Accessu et affatu facilis. . .”²⁰¹ Ha Rogerus tárgyalt mondatának a „locus”-a mellé, a „communior” helyett, az „accessu”-t helyezzük, eredményül a „locus accessu . . . facilis”-t, a „könnyen, könnyebben elérhető”; „jól” vagy „jobban elérhető” helyet kapjuk. Szabó K., Gárdonyi A. és ifj. Horváth J. a földrajzi és kormányzattörténeti adatokat is figyelembe véve országos viszonylatban is központi fekvésű helynek, illetőleg országos központnak minősítették a XIII. század eleji (Ó-)Budát, ami különben Rogerus szóban forgó mondatának a további elemzéséből is kikövetkeztethető. A *communior* ugyanis mint (Ó-)Budának a király 1241. évi quadragesimális tartózkodási helyének középfokban álló jelzője *kiemelést* is jelent az uralkodó más curialis helyeivel: Fehérvárral vagy még inkább Esztergommal szemben, ahonnan IV. Béla még ugyanazon a gyűlésen Pestre rendeli az ott (tudniillik Esztergomban és Fehérvárott) gyülekező, illetőleg állomásozó királyi hadakat.²⁰² A király tehát azért jön föl évenként (Ó-)Budára, hogy mint az előbbi kettőhöz képest alkalmasabb helyen — itt lássa el tavaszi államkormányzati és legfőbb bírói feladatait. S teszi ezt főhivatalnokai, tanácsosai és az országlakók kényelméért, és nem a sajátjáért. Ha csupán a Quadragesima egyházi megünneplése lett volna ezzel a célja, ezt kényelmesebben végezhette volna el Esztergomban vagy esetleg Fehérvárott. E mellett az okfejtés mellett szól végül a rogeriusi mondat általunk kiemelt két másik eleme is: a *dicebatur* állítmány arról tanúskodik, hogy (Ó-)Budának a központi fekvése s ezért könnyebb megközelíthetősége Rogerus korában már mindenki által ismert, köztudomású tény volt: nem ő költötte, hanem csak azt jegyezte föl, ahogyan erről kortársai vélekedtek. De még arról is tanúskodhatik, hogy a *locus communior* valamilyen korabeli magyar kifejezés fordítása lehet. A *consueverat* időalakja

²⁰⁰ Wenzel G.: Budai regesták. Magyar Történelmi Tár I. (1855) 7. — Szabó K.: i. m. 14. — Abday A.: i. m. 8–9. — Salamon F.: i. m. II. 156. — Turchányi T.: i. m. 22. — Erdélyi L.: Művelődéstörténet II. 558. — Mészöly G.: Rogériusz mester Síralmas Éneke a tatárjárásról. Deák nyelvből fordította — Budapest, 1939. 17. — Gárdonyi A.: Buda és Pest 23. — Ifj. Horváth J.: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. Székesfehérvár évszázadai I (1967) 111., 55. jegyzet.

²⁰¹ Glossarium mediae et infimae Latinitatis. . . (Röviden: Du Cange) Niort, 1883. s. v. *Communis*. — (Régebbi kiadásai: Páris, 1678, uo., 1840/1850). — A „locus communis” kifejezésnek a klasszikus és a középkori latinságban más értelmű formáit 1. főleg Georges (a 224. jegyzetben i. m.), Forcellini (a 225. jegyzetben i. m.) és Du Cange szótárában.

²⁰² L. a 10. jegyzetben.

pedig az általa leírt gyakorlatnak a múltban való ismétlődését fejezi ki, amit, legalábbis IV. Béla idejére, okleveles adatok is igazolnak. Rogerius e fejezetében tehát — véleményünk szerint — (Ó-)Buda már mint Magyarország újabb (időszaki) kormányzati központja, székhelye jelenik meg előttünk — anélkül, hogy ezt ilyen részletesen kifejtette volna.

E kérdés elemzésében hasonló eredményre már mások is jutottak. Legújabban például ifj. Horváth J., Székesfehérvár sacralis központtá fejlődéséről írva, megállapításait így foglalja össze: „Mint ismeretes, a hivatalos, politikai, stratégiai székhely idővel változott. IV. Béla Rogerius híradása szerint kimondottan politikai-közigazgatási célszerűségéből Budavárát teszi meg országa székhelyévé, amely azután elvileg meg is marad politikai-közigazgatási székhelynek, míg a török hódítás ezt lehetővé teszi”.²⁰³ A mi megállapításunk annyiban különbözik ettől, hogy az újabb székhely megválasztásában (Rogerius is figyelembe véve) XIII. század eleji királyainknak előbb (Ó-)Budára irányult a figyelmük, és csak a tatárjárás után — védelmi okokból — helyezik ezt át a budai Várhegyre.

A *locus communior*-nak központként, illetőleg székhelyként való értelmezésével — egy évszázaddal későbbi időre szólóan — Du Cange egy másik helyén is találkozunk, aki a *communis* különböző kapcsolásait tárgyalva, az egyikhez ezt a magyarázatot fűzi: „*Communis dicitur civitas, quae caput est provinciae*”, azaz a *communis civitas* a tartomány (ország) feje, központja, székhelye, fővárosa. Magyarázatát pedig II. Humbert egyik (1347-ből való) leveléből veszi, melyben a dauphin azt írja, hogy: „*Gratianopolitana civitas locus insignis et communis toti Delphinatui*”, vagyis *Grenoble* az egész Dauphiné központja, fővárosa. További magyarázatul Du Cange még megjegyzi: „*Id est, ad quem (ti. locum) ex toto Delphinatu concurritur*”, vagyis *Grenoble* olyan város, melyet ügyeshajos dolgaikban az egész delphinátus lakói fel szokták keresni.²⁰⁴ Dauphinéről pedig tudjuk, hogy egységes provinciává való kialakulásáig több száz esztendő telt el, állandó székhelye pedig még a XIII. században sem volt. Comesci — a kornak megfelelően — udvarukkal együtt mozgó fejedelmek, s időnkint tartományuk különböző váraiban szállnak meg. Később a La Tour-du-Pin-i dauphinek Bevoir-en-Royans-i várak mellett állapodnak meg, ahol még II. Humbert is gyakran időzött. Tanácsát 1336-ban itt szervezte meg, majd egy év múlva bírósági curiává alakítva Saint-Marcellinbe helyezte át. Új tanácsa azonban 1340 óta már újabb székhelyén: *Grenoble*-ban működik. A mondottakhoz hozzátehetjük még, hogy II. Humbert *civitas*, ill. *locus communis*-a a XIV. század közepén nem újdonság Franciaországban, hiszen Pierre de Belleperches auxerri püspök, Szép (IV.) Fülöp pecsétőre és jogtudósa — Páris és Róma vonatkozásában — már a XIII. század végén (1290 k.) megjegyezte: „... *puemadmodum in imperio excellentior et communior est civitas romana, ita in regno francie communior et excellentior civitas est parisius*...”.²⁰⁵ A francia király „cancellárjának” *civitas*

²⁰³ ifj. Horváth J.: Székesfehérvár 111.

²⁰⁴ Du Cange s. v. *Communis*.

²⁰⁵ Letonnelier, G.: Les droits régaliens en Dauphiné (des origines à la fin du XVe siècle). A Lot, Ferd. és Fawtier, R. által szerk., a 26. jegyzetben i. m. 137–149. — Gagner, St.: Studien zur Ideengeschichte der Gesetzgebung. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Iuridica Upsaliensia. 1.) Stockholm—Uppsala—Göteborg, (1960.) 333–336. és 336. 1. 6. jegyz. — Hogy az idézett mondat Párisra mint Franciaország központjára, fővárosára vonatkozik, bizonyítja e helynek Gaine Post (Two notes on Nationalism in the Middle Ages c.) tanulmányában (ahonnan St. G. is vette) olvasható következő értelmezése is: „The king's jurisdiction, Pierre implies, exercised for the common welfare and defense of the common fatherland of the realm, of wich Paris is the center, is supreme, and the more so because he recognizes no superior and is emperor in his own realm.” — Larousse du XXe siècle. . . Paris, (1928). s. v. Belleperche. — L. még Giry, A.: Manuel de diplomatique. Paris, 1925e. 761.

communior-a és II. Humbert *civitas*, ill. *locus communis*-a véleményünk szerint azonos értelmű Rogeriusunk *locus communior*-ával, aki (Ó-)Budában királyának újabb, a korábbiakhoz (Székesfehérvár, Esztergom) viszonyítva pedig az ország valamennyi lakosa számára jobban megközelíthető, természetesebb (igazgatási) központját látta és mutatta be.

A *locus communis* rogeriusi vagy Du Cange-i értelemben magyarázható fogalmával egy XIII. századvégi adatunkban találkozunk ismét, melyben ez a kifejezés egy vidéknek, illetőleg egy geográfiai körzetnek állandó jellegű földrajzi központjához kapcsolódik. A gyulafehérvári káptalan 1291. júl. 10-e és 1301. jan. 14-e között kelt oklevele ez. Bevezető részében azt olvassuk, hogy III. András király 1291. febr. 22-i, a magyar nemesség (s a nemesek módján élő erdélyi szászok) régi szabadságainak megerősítő s részben bővítő privilegiumát (illetőleg annak egyik példányát) az erdélyi nemesek a számukra közös, könnyen megközelíthető, tehát központi fekvésű erdélyi káptalannál helyezték el megőrzés végett — azért, hogy az érdekelték számára hozzáférhető legyen (per ipsos nobiles idem privilegium apud nos tamquam loco communi, pro eo, ut recursus facillior ad ipsum habeatur — sit depositum). Idközben a nemesek éltek is ezzel a lehetőséggel: a káptalan valóban kiállított nekik róla másolatot, hogy szükség esetén az oklevél kezük ügyében legyen (nobiles prefati per quosdam ex ipsis nobis supplicarunt, ut tenorem huiusmodi privilegii rescribere facientes sigillo nostro firmari faceremus, ut tempore necessitatis sue eo uti possent).²⁰⁶

Ez ellen a magyarázat ellen azt az ellenvetést tehetnők, hogy az oklevél deponálása nem azért történt Gyulafehérvárott, mert a város geográfiai központ, hanem azért, mert káptalanja hiteleshely, *locus communis* mivolta tehát jogi értelemben veendő. Ez az ellenvetés azonban csak részben fedi az igazságot: Gyulafehérvár püspöki székhely is, s egyházmegyéjének régóta valódi és állandó központja, a kifejezés jogi tartalma tehát végső soron következménye, későbbi járuléka a káptalan geográfiai helyének. S ehhez hozzátéhetjük még, hogy az erdélyi püspökség e központjának is volt előzménye: a régi római Apulum a X. században a Gyuláknak a székhelye, később pedig az erdélyi Fehér megyének, illetőleg ispánjának is központja, székhelye volt.²⁰⁷

A XIII. század végéről és a XIV. század elejéről olyan adataink is vannak, melyekben egyetlen összejövetelre vagy gyűlésre kiválasztott helynek a felek számára könnyebb megközelíthetőségét, tehát központi jellegét is jelentheti a *locus communis kifejezés*. 1292-ben például a Zala és Somogy megyei nemesség III. András király parancsára közgyűlést tartott avégből, hogy elintézzék a megyéik között felmerült és régóta húzódo vitás kérdéseket. A gyűlést Moróchelyt tartották meg: „congregationem. . . in communi loco, in villa Mouruchel, cum pars predicte ville pertinet ad comitatum Simigiensem et alia pars ad comitatum Zaladiensem, fecimus generalem” — jelentették a közgyűlésen végzeteket a királynak küldött jelentésükten.²⁰⁸ E helyütt meg kell jegyeznünk, hogy az oklevél szerint a két megye határvonalán fekvő Moróchelyre azért esett a nemesség választása, mert a falu egyik fele az egyik, a másik fele pedig a másik megye területén feküdt, kiválasztása tehát nem geográfiai, hanem jogi megfontolás

²⁰⁶ Zimmermann, Fr.—Werner, C.: Urkundenbuch I. 190. — Szabó K.: Az 1290-diki óbudai országgyűlés végzése. Századok 18 (1884) 473—482.

²⁰⁷ Pauler: i. m. I². 41. — Váczy P.: Gyula és Ajtony, Szentpétery Emlékkönyv. Budapest, 1938. 485—493. — Mátyusz E.: Magyarok. Erdély. Budapest, 1940. 52—53. Györffy Gy.: Székesfehérvár feltűnése a történeti forrásokban. Székesfehérvár 20. — ifj. Horváth J.: Székesfehérvár 109—110.

²⁰⁸ Hazai okmt. II. 22. — Holub J.: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929. 114—115.

eredménye. Ez igaz, de ha térképen is megfigyeljük a két megye közös határát (Dráva-part—Nagykanizsa—Keszthely—Balaton), kitűnik, hogy ez a szárazföldön dél felől csak Keszthelyig terjed, tehát csak ezen a szakaszon választhattak gyülekezőhelyet. Ha pedig a Keszthely alatt levő mocsaras vidéket leszámítjuk, Moróchely valóban a rendelkezésre álló érintkező vonal közepe tájára esik, miből következik, hogy Moróchely *locus communis* volta nemcsak jogi, hanem földrajzi értelemben is fogható fel: a hely ilyenformán nemcsak a felek számára könnyen megközelíthető, hozzáférhető, hanem bizonyos értelemben központi jellegű is. És az is igaz, hogy e falu külön-külön egyik megyének sem központja, sem önmagában véve nem fontos vagy nevezetes hely, de a két megyének együttesen tartott közgyűlése miatt, alkalmilag a kettő számára mégis a legkönnyebben megközelíthető hely volt, tehát *locus communis* az alkalmilag szükséges *facilis accessus* miatt. Az 1292 utáni időből ilyenfajta adatunk a XIV. század elejéről való. 1313. november 1-én, Budán kelt levelében, a magyar püspöki kar azért fordul V. Kelemen pápához, hogy írásban sürgesse királyukat (I. Károlyt), segítse talpraállítani a Csák Máté által elpusztított esztergomi egyházat, mert éppen az Anjou-ház támogatása miatt érték e csapások a magyar egyház központját. Az esztergomi érsek sérelmei pedig — írják — csupán csak kis részét teszik sajnálatra méltó hazájuk egyéb sürgős orvoslásra szoruló bajainak — melyek (Budára) mint erre a célra számukra alkalmas, s ekkor országos viszonylatban központnak tekintett (helyre) (in *communem locum*) közös parlamentumra egybegyűlni kényszerítették őket.²⁰⁹

Mindezek alapján levonhatjuk a következtetést. A *locus communis* kifejezés a magyarországi középkori latinságban ugyanazt jelenti, mint a külföldi forrásokban: egyrészt a földrajzi központot, amely mindenki által könnyen megközelíthető, másrészt (átvitt értelemben) egy terület, tartomány, illetőleg ország adminisztratív centrumát. Kérdés ezután, hogy Rogerius melyik értelemben használta ezt a kifejezést (Ó-)Budával kapcsolatban. A *locus communis* elsődleges értelme, a város földrajzi helyzetét tekintve, természetesen vonatkozik rá szintén, azonban korábban bemutatott adataink, különösen a Doma-féle oklevél alapján kétségtelen, hogy a második, átvitt értelemben használt jelentésére gondolt, azaz az ország adminisztratív központjának, fővárosának tekintette.

(Ó-)Buda Rogerius-korabeli főváros jellegét nem rontja le az sem, hogy a szerző külföldi volt. Még ha nem is ez a kifejezés lett volna a korabeli magyarországi latinságban a központ, főváros jelentése, akkor is saját szavaival utalt erre; azonban az általa használt *dicebatur* szó alapján a hazai latinságban is erre kell gondolnunk.

Az ilyen példák azonban, mint az általunk bemutatottakból is kitűnik, rendkívül ritkák,²¹⁰ és csak olyankor találkozunk velük, ha a szokottól eltérő, alkalmi, vagy a régiekhez képest alkalmasabbnak ítélt újabb központ vagy (szék)hely megválasztásáról esik szó valamilyen különleges esetben, különben a sedes-szel, kathedra-val, locus-szal, civitas-szal, urbs-szal, metropolis-szal,

²⁰⁹ Mon. eccl. Strig. I. 688—689. — Hogy itt valóban Budáról van szó, szövege mellett az oklevél keltezése (Datum Bude) is bizonyítja.

²¹⁰ A megyéknek a XIII. században már régebben kialakult központjaik, (bírói) székhelyeik vannak, nevük pedig közismert, azért mellettük az oklevelekben legtöbbször csak az „in sede iudiciaria” kifejezést találjuk. *Holub*: Zala megye 206—232. — *Hajnik*: i. m. 77—84. — E mellett néha előfordul a „locus cathedralis” kifejezés is a megye székhelyének megjelölésére. Egy 1262-ik oklevélben Forróról azt olvassuk, hogy „cathedralis locus comitatus castri Awawyvar erat”. *B. Szabó L.*: Pata és Újvár megyék. Századok 41 (1907) 207.; Turóc megye esküdtje pedig 1335-ben, egy kiküldetéséről visszatérve, a bírósági székhelyen: „... in loco iudicum Kathedrali” tette meg az általa elvégzett eltiltásról szóló jelentést. Anjou-kori okmt. VI. 276—277.

residentia-val, curia-val stb. kapcsolatos jelzős vagy értelmezős körülírásokat használnak középkori forrásaink az országos, királyi, egyházi (érseki, püspöki), megyei és más központok vagy székhelyek megjelölésére.²¹¹

*

Egy földrajzi hely (térseg, helység, pont) meghatározására középkori latin-ságunknak, a *locus communis* mellett, egy másik kifejezése is volt: a *medium regni*, *medium Hungariae*, azaz az ország, Magyarország közepe (belseje). A XI. századtól a XVI. századig terjedő időben elég gyakran jelentkezik ez a kifejezés forrásainkban. Legkorábban a XIV. századi szerkesztésű Krónikának az Ős-Gestából való abban a fejezetében olvashatjuk, amely Árpád vezérről, illetőleg a honfoglalásról szól.²¹² A krónikás itt elmondja, hogy miután Álmost Erdélyben megölték, s a magyarság Pannónia földjének kiválóságáról értesült, hírmondónak elküldték Kund fia Kusidot, kémlélje ki az egész földet és ismerkedjék meg a terület lakosságával. „Amikor tehát Kusid bejött Magyarország közepébe (venisset in *medium Vngarie*; Mügelnnél: *kom mitten in Ungerland*²¹³) és leszállt a Duna menti részekre, látta, hogy a táj kellemetes, a föld jó és termékeny, jó a folyóvíze, sok a legelő — tetszett neki. Elment tehát a tartomány fejedelméhez, Szvatopluk nevezetűhöz, aki Attila után uralkodott, köszöntötte őt népe nevében, és elmondotta, mi okból jött”.²¹⁴ A Krónika egy másik, szintén az Ős-Gestából származó abban a fejezetében pedig, amely a Péter király elleni megmozdulásról és Gellért püspök vértanúságáról szól, azt olvassuk, hogy a Vata-felkelés idején András és Levente Újvár felől „előhaladtak a sokasággal, Magyarország közepén át eljutottak a révhez, amelynek közönséges neve: Pest (*per medium Hungariae appropinquaverunt ad portum, qui vulgo dicitur Pesth*). Meghallották ezt Gellért, Besztrik, Buldi és Benta püspökök meg Szolnok ispán, kiindultak Fehérvár városából András és Levente elé, hogy tisztességgel fogadják őket”.²¹⁵

²¹¹ Például *sedes* (*Szentpétery*: SRH. II. 383. Leg. s. St. maior), *Morisena sede* (uo. II. 476. Gellért-leg.), *sedes regalis* (uo. II. 432. Hartvik-leg.), *sedes regni* (uo. I. 186. Kézai), *sedes principalis regni Hungariae* (uo. I. 333. XIV. századi Krónika), *sedis regalis civitas* (uo. II. 385. Leg. s. St. maior), *sedes Strigoniensis* (Mon. eccl. Strig. II. 28. — 1274.), *ecclesia cathedralis Szentpétery*: SRH. II. 500. Gellért-leg.), *locus cathedralis* (uo. II. 449. Gellért-leg.), *locus regalis* (uo. I. 35. Anonymus), *locus primus* (uo. I. 290. XIV. századi Krónika), *locus pontificalis* (uo. II. 453. Szt. Imre-leg.), *locus primatis* (Mon. eccl. Strig. I. 329. — 1239. Esztergom), *locus debitus* (uo. II. 710. Esztergom), *locus ille* (*Szentpétery*: SRH. I. 166. Fehérvár, Kézai), *civitas regalis* (uo. I. 483). XIV. századi Krónika, Fehérvár), *civitas regis* (uo. I. 343. XIV. századi Krónika, Fehérvár), *civitas principalis* (uo. I. 245. XIV. századi Krónika), *civitas capitalis* (*Endlicher: St. L.: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. 522. Lőcse — 1271.), *urbs regia* (*Szentpétery*: SRH. II. 456. Szt. Imre-leg. Fehérvár), *Alba regia* (uo. II. 477. Gellért-leg.) *Alba regalis* (uo. I. 503. XIV. századi Krónika), *residentia principalis regis* (*Timon A.: Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 1919°. 560., 7. jegyzet. Mátyás király, *ubi nostra residet curia* (uo. 560., 5. jegyzet. 1352.), *sedes regni ac solium* (*Szentpétery*: SRH. I. 186. Kézai), *solum regale* (*Iványi B.: Bártfa sz. kir. város levéltára*. 1319—1526. I. Budapest, 1910. 267. Buda. 1468.), *solum regni* (*Szentpétery*: SRH. II. 400. Leg. s. St. minor; I. 188. Kézai) *regni metropolis* [Mon. eccl. Strig. I. 185. 1206.; II. 159. 1276.; *Gárdonyi A.: Magyarország középkori fővárosa*. Századok 78 (1944) 219—220.], *Ungarorum metropolis* (*Gombos: Catalog. I. 305. Lübecki Arnoldus, 1189.*), *Strigoniensem ecclesiam in metropolim sanciret*. (*Szentpétery*: SRH. II. 412. Hartvik-leg.)

²¹² *Szentpétery*: SRH. I. 288. — *Györfly: Krónikáink* 92—93., 107., 147. — *Horváth J.:* i. m. 293.

²¹³ *Szentpétery*: SRH. II. 128.

²¹⁴ *Szentpétery*: SRH. I. 288. — *Képeskrónika*. Ford. *Geréb:* i. m. 111.

²¹⁵ *Szentpétery*: SRH. I. 339. — *Geréb:* i. m. 111. Ez a mondat Mügelnnél hiányzik. *Szentpétery*: SRH. I. 164. és 2. jegyzet.

A két krónika-szövegben olvasható *medium Ungariae*, Magyarország közepe, az első esetben az ország belső, középső térségét, a másodikban pedig e térségnek egyik helyét is jelöli: az egyikben az ország közepéről, belsejéről általában, a másikban pedig Pestről, mint ezen a térségen át megközelített helységről is van szó.²¹⁶ A XIII. század elején az 1222. évi Aranybulla 25. articulusában jelentkezik újból ez a kifejezés ebben a formában: „Sales in medio regni non teneantur, nisi tantum in Zoloch et in Scegved et in confinibus”; magyarul: „Sőt az ország közepén ne tartsanak, hanem csak Szalacson és Szegeden és a végeken”.²¹⁷

Az Aranybulla e cikkelye szűkszavú s egyebek mellett azt sem mondja meg, amit szerkesztői feltétlenül tudhattak, azt tudniillik, hogy mit értsünk az *in medio regni*-n: térségre vagy egy meghatározott helyre gondoltak-e leírásakor. Legkorábbi fordítója (a XVI. század ötvenes éveiben) a *medium regni*-t az ország közepeként adja vissza, s az articulus (egyébként romlott latin szövege alapján) nála magyarul így hangzik: „Az Soth ne tarchak az orzaghnak az közepyn, hanem chak Zalachon es Regeczben es az vegekben”.²¹⁸ Történészeink közül már Pauler Gy. (1899) ismerte ezt a XVI. századi fordítást, s ennek megfelelően a *medium regni*-t „az ország közepe”-ként használja kézikönyvében.²¹⁹ Nagy Gy. (1899) az articulusnak (szintén a XVI. századi fordítás ismeretében) úgy fordítja, hogy: „Sőt az országnak közepette ne tartsanak. . .” Erdélyi L. 1902-ben, majd 1918-ban és Paulinyi O. 1924-ben az articulus *medium regni*-jét az ország belsejeként szerepeltetik. Erdélyi L. később még három ízben foglalkozott vele: 1922-ben „az ország közepén”-nel fordítja, 1931-ben visszatér 1902-i fordításához („az ország belsejé”-hez), végül 1942-ben „az ország közepén” mellett állapodik meg.²²⁰ 1947-ben Lederer E. az Aranybulla kapcsán többek között a 25. articulusról mint „a sóraktárak központosítását kívánó pont”-ról is ír, a latin szöveg további elemzését azonban, nyilván mint témájához nem tartozó problémát, mellőzi.²²¹ Napjainkban az Erdélyi–Paulinyi-féle „ország belseje” honosodott meg a Bulla e passzusának a fordításában, így: Szilágyi L. Árpád-kori törvényeink c. gyűjteményében, a Magyarország története tanulmányozásához összeállított Szöveggyűjteményben s a Beér J. és Csizmadia A. „Történelmünk a jogalkotás tükrében” c. könyvében.²²²

²¹⁶ A dolognak azonban van egy chronológiai nehézsége. Az Ős-Gesta nyomai ugyanis többszörös átdolgozásban maradtak ránk a XIV. századi krónikaszerkesztésben, azért kérdéses, hogy a *medium Ungariae* kifejezés benne volt-e már a Gesta eredeti szövegében, vagy csak a későbbi szerkesztések során toldották hozzá. Abból azonban, hogy ezt a fogalmat az Aranybulla ismeri, joggal elfogadhatjuk azt a feltevést, hogy ismerték már a XI–XII. században, de feltétlenül ismerhették – Pestre vonatkoztatva is – a XIII. század hetvenes éveiben, mert a *medium Ungariae*-t említő mindkét hely megtalálható mind a Képeskrónika, mind a Budai krónika összes kéziratában, ezért az V. István-kori krónikas alapszövegében is benne lehetett.

²¹⁷ CI. 141., 5. jegyzet. — Csánki D. ezt a kifejezést nem méltatja figyelmére s azt írja, hogy Szabolcs vámszedő hely volt: „... az 1222. évi 25. t.-cz. rendelése szerint az egész országban csak itt és Regéczen lehetett sóraktár.” (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Budapest, 1890. s. v. Szabolcs.)

²¹⁸ Döry F.: Az Aranybulla XVI. századi fordítása. Magyar Nyelv 2 (1906) 453. (O. L. Dl. 1595. sz.)

²¹⁹ Pauler: i. m. II². 81.

²²⁰ CI. 141., 131., 1. jegyzet. — Erdélyi L.: Pannonh. rendtört. I. 187. — *Uő*: Művelődéstörténet 204. — Paulinyi O.: A sóregále kialakulása Magyarországon. Századok 58 (1924) 637. — Erdélyi L.: Árpád-kor. A magyar állam, társadalom, művelődés legrégebb története 1301-ig. Budapest, 1922. 190. — *Uő*: Magyar történelem. Budapest, 1931. 41. *Uő*: Magyarország törvényei Szent Istvántól Mohácsig. Szeged, 1942. 94.

²²¹ Lederer E.: Az egyház szerepe az Árpád-kori Magyarországon. Századok 83 (1949) 90–96. és 42. jegyzet.

²²² Szilágyi L.: Árpád-kori törvényeink. Budapest, 1957., 1961. 62. (Rotaprint kiadás.) — Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. rész. 1000-től 1526-ig. Budapest, 1964. (6. 1.) — Budapest, 1966. 91.

Mint ebből az irodalmi áttekintésből is látszik, az *articulus* értelmezése sem fordítási, sem tárgyi (tartalmi) vonatkozásában nem jutott még nyugvópontra. Minket sem a sóval kapcsolatos problémája érdekel elsősorban, hanem inkább az a kérdés, hogy a cikkely „*medium regni*”-je az ország *belsejeként*, vagy az ország *közepeként* értelmezendő-e, de legalább a megoldás kezdeti lépésének igényével megkíséreljük a válaszadást arra a kérdésre is, hogy ez a „közép”, ha tényleg az, milyen térséget vagy annak meghatározható pontjait, helységeit jelentheti? Ezt a kísérletet a Bulla e mondatának szó- és mondattani elemzése, s egy eddig figyelemre nem méltatott okleveles adatnak a kutatásba való bevonása útján szeretnők elvégezni, mert, véleményünk szerint, 1222-ben egy már valóban létező (vagy esetleg felállítandó) központi sóraktárra gondoltak vagy gondolhattak szerzői, különben az *articulus*nak nem lett volna értelme.

A kérdéses mondatban két szó: a *medium* főnév és a *nisi* kötőszó érdemel figyelmet. A *medium* Finálnál: „közép, középső; medius különböző jelentései-nek megfelelőleg. . .”; a *medius* pedig: középen levő, középső. . .”²²³; Georges-nél a *medium*: „die Mitte”, a *medius* pedig: „der mittelste, der in der Mitte befindliche, gelegene”.²²⁴ Forcellini szerint a *medium*: „Est locus medius, spatium inter aliqua interiectum”.²²⁵ Du Cange és Bartal nem foglalkoznak vele, bizonyára azért, mert nem látnak vele kapcsolatban különösebb problémát.²²⁶ Ezek alapján a Bulla 25. *articulus*ának *medium regni*-jét egyszerűen az ország közepeként

²²³ *Finály H.*: A latin nyelv szótára. Budapest, 1884. s. v. *Medium, medius*.

²²⁴ *Georges, K. E.*: Lateinisch-deutsches Handwörterbuch. Leipzig, 1861. s. v. *Medium, medius*.

²²⁵ *Forcellini, E.*: Totius latinitatis lexicon. Prati, 1858—68. IV. 81.

²²⁶ *Bartal, A.*: Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Lipsiae, 1901. — Mivel a középkori latinság a rómainak örököse, ezért a „*medium*”-nak (és a „*locus*”-nak) földrajzi nevekkkel való kapcsolásait abban is megtaláljuk. C. I. Caesar egy helyén (*De bello Gallico*. . ., Lib. IV., cap. XIX.) például ezt olvassuk: „Se in fines Ubiorum recepit atque iis auxilium suum pollicitus, si ab Suebis premerentur, haec ab eis cognovit: Suebos, posteaquam per exploratores pontem fieri comperissent, more suo concilio habito nuntios in omnes partes dimisisse, uti de oppidis demigrarent, liberos atque omnes, qui arma ferre possent *medium* fere regionum earum, quas Suebi obtinerent; hic Romanorum adventum expectare atque ibi decertare constituisse”. Itt a *medium* a regio-val kapcsolatos, s annak a középső térségét jelenti. A druidákról és az eques-ekről szólva pedig így ír: „His autem omnibus druidibus praeest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo, aut, si quis ex reliquis excellit dignitate, succedit, aut, si sunt plures pares, suffragio druidum, non nunquam etiam armis de principatu contendunt. Hic certo anni tempore in finibus Carnutum, quae regio Galliae media habetur, considunt in loco consecrato. Huc omnes undique, qui controversias habent, conveniunt eorumque decretis iudiciisque parent”. (Uo. Lib. VI., cap. XIII.) Caesar e szövegében tehát a *medium* Gallia középső térségét, a *locus* pedig e térség (sacrális) központját jelenti. — A *medium*-nak (és a *locus*-nak) legszebb ókori példáját T. Livius szolgáltatja, amikor (Camillus beszédében) Rómát így dicsőíti: „Non sine causa dii hominesque hunc urbi condendae locum elegerunt, saluberrimos colles, flumen opportunum quo ex mediterraneis locis fruges devehantur, quo maritimi commeatus accipiantur, mare vicinum ad commoditates, nec expositum nimis propinquitate classium externarum, regionum Italiae *medium*, ad incrementum urbis natum unice locum. Augmento est ipsa magnitudo tam novae urbis”. (Lib. V., csap. 54). Ebben a mondatában Livius szinte a „*locus communis*” componensét foglalja össze, amikor a „*locus*”-t (a várost) Itália *medium*-ának, középső térségének a természetes központjába helyezi. — Végül van egy olyan (késő római kori) adatunk is, amely Pannónia területére vonatkozik. Ebben Anonymus Ravennas Aquincumot Valeriába helyezi, amely szerinte a két Pannónia között fekszik: „Item iuxta ipsam Pannoniam est Patria, quae dicitur Valeria, quae et Media appellatur provincia, pro eo, quod iacet inter suprascriptas Pannonias. . .” (Graf, A.: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Dissertationes Pannonicae. Ser. I., fasc. 5. Budapest, 1936. 41.) — Itt kell megjegyeznünk, hogy egy térség, föld, illetőleg ország *közepének* a kiemelésével a X. századi szláv történeti forrásokban is találkozunk — jelöl annak, hogy ez a fogalom Kelet-Európában is ismert volt. A „*Povesti vremennych let*” kezdetű orosz évkönyvek 969. évi bejegyzéseiben például ezeket olvassuk: „*Mondá Svjatoslav anyjának és bojárainak: nem szeretek Kievben élni, hanem a Dunaj mellett Pereslavecban akarok élni, mert ott a földem közepe среда земли моей*), mivel oda gyűlik minden jó: a görögöktől arany, szövetek, bor,

fordíthatnók, ha a benne tilalmazott központi sóraktárhoz nem kapcsolódnék, mert a szöveg kétséget hagy az iránt, vajon térséget vagy földrajzi fixpontot, konkrét helységet értsünk-e rajta. A kérdés megoldásához vagy annak megközelítéséhez ezért még a *nisi* kötőszót kell segítségül hívunk. E részben pedig megint Forcellinire támaszkodhatunk, aki a *nisi* egyik funkciójáról azt írja, hogy az: „aliquando praeter exceptivam simul et adversativam vim habet et exponi potest per sed; ma; se non che”.²²⁷ Véleményünk szerint pedig a 25. articulus *nisi*-je ilyen adversativ értelmű kötőszó, mely Szalacsot és Szegedet kirekeszti, a medium regni-ből. Erre a következtetésre az is teljogosít, hogy a *nisi* adversativ értelmű alkalmazásának hasonló eseteivel más egykorú vagy közel egykorú magyarországi forrásainkban is találkozunk, így például az Aranybulla 8. cikkelyében, II. András király 1225. évi borsmonostori „nagy” privilégiumában, az 1267. évi törvényben és a Krónika 124. fejezetében stb.²²⁸ E szerint tehát Szalacs és Szeged az ország határvidékén belül esik (ti. nem confinium) ugyan, de nem a medium regni-ben, az ország közepén van. A kifejezés általunk javasolt fordítása ebben az esetben tehát: az ország közepe, mint meghatározott övezet, és nem az ország belseje általánosságban. A további kérdés most már az, hogy ezt a nyelvi elemzéssel elért eredményt történeti szempontból is igazolhatjuk-e?

Mint már említettük, mi úgy véljük, hogy az articulus e kifejezése központi sóraktár(ak)ra vonatkozhatik, akár megvolt(ak) az(ok) már 1222 előtt, vagy ha mégcsak tervezték felállítását, illetve felállításukat ebben az időben.²²⁹ Mi azon-

mindenféle gyümölcs, a csehektől is, meg a magyaroktól is ezüst és lovak”. (*Hodinka A.*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. 51. Erre az adatra Györffy Gy. hívta fel a figyelmemet.) – Végül nem hallgathatjuk el, hogy egy térség, ország stb. „medium”-át a Biblia legrégebbi könyveiben is megtaláljuk. Így a Genézisben (II. 9.) ezt olvassuk: „Produxitque... Deus... lignum etiam Vitae in medio paradisi...” (Káldi Gy. fordításában: „...a paradicsom közepén...”, Károli szerint: „...a kertnek közepette...”). Mózes IV. Könyve (35.) a menedék városokról úgy rendelkezik, hogy azokat ezerlépésnyi sugarú körben legelőknak kell övezniük: „...eruntque urbes in medio...” (Káldi fordításában: „...középen legyenek a városok...”, Károlinál: „...és a város legyen középsben...”) A „medium” (különböző módon fordítható, alapjában véve azonban valaminek a közepét kifejező) kapcsolatainak a Bibliában egyébként se szeri, se száma. Ilyenek: „in medio terrae” (Deuter. XIX. 2., 10.); „in medio Israel” (Josue VI. 25.); „in vallis medio” (u. o. VIII. 13.); „stetit... sol in medio coeli” (u. o. X. 13.); „in medio Jerusalem” (Jeremiás VI. 1.) stb. – Tekintve, hogy a héber szövegeket i. e. 285 k. görög, a II. században latin nyelvre fordították, Jeromos Vulgata-ja pedig (átdolgozás, fordítás) 390 és 405 között készült el, e fogalomnak szinte ködbe vésző régisége nyilvánvaló. [Öszösvetségi Szentírás a Vulgata szerint Káldi György... fordítása nyomán... Budapest, (1930), 8.]

²²⁷ A *nisi*-nek a szokottól eltérő esetei: . . . 2. adhibetur quoque in asseverationibus, 3. item in exceptionibus et ponitur pro praeterquam; ecetto, 4. aliquando praeter exceptivam simul et adversativam vim habet et exponi potest per sed; ma, se non che. *Forcellini* i. m. IV. 273–274.

²²⁸ Palatinus. . . iudices vicarios non habeat, nisi unum in curia sua. (Mon. eccl. Strig. I. 234. – Aranybulla). – Praeterea dedimus eis omnes exactiones et census, qui super populos eorum succedente tempore qualicumque de causa per nos, aut per successores nostros emergere poterint, aut nec nobis, nec aliquibus aliis, nisi solummodo usibus iam sepedicte ecclesie colligantur. A *nisi* itt azonos értelmű a *sed*-del: nem kivételt, hanem ellentétet fejez ki. *Wagner*: Urkundenbuch I. 107. (Borsmonostori privilegium, 1225.) – „Item statumus, quod si ad occupanda vel aquirenda regna vel terras contingat exercitum nos movere, nobiles invitos ad exercitum non trahemus, nisi qui sponte (hanem csak azokat) voluerint proficisci. . .” (Marozali: Enchiridion 169. – 1267. törvény.) – „(Cervus) pedes vero fixit, quia sibi locum demonstravit, ut ecclesiam Beate Virginii non alias, nisi hic (nem máshol, hanem itt) edificari faceremus”. Szentpétery: SRH. I. 394–395 (Krónika. A váci káptalan alapítása.)

²²⁹ Lederer E. (a 221. jegyzetben i. m. 92.) erről így ír: „Valószínűen az egyház érdekeit sújtotta a sóraktárak központositását kívánó pont, bármennyire beavatkoztak is az izmaelita és zsidó uzsorások a sókereskedelem még nyilvánvalóan az Egyház privilégiumát képezte.” Az 1231-es Bullával kapcsolatban pedig (uo. 94.) megjegyzi, hogy abból „kimaradtak az Egyházra nézve sérelmes pontok, a tized pénzben való beszédésének megtiltása csakúgy, mint a központi sóraktárak felállítására vonatkozó pont”.

ban inkább a sóraktár(ak)nak már 1222-ben való meglételére gondolunk, s véleményünket II. András királynak arra az 1233. (okt. 1-i) oklevelére alapítjuk, mely a tihanyi apátság sójárandságát a Beregi egyezmény (1233) szellemében szabályozta. Évi 1000 zuanust utalt ki benne a mostornak — elrendelvé, hogy ezt a sómennyiséget a *szalacsi* sótiszték (salinarii de Zoloh) évenként Szent István ünnepén (aug. 20.) Fehérvár várában, amely Magyarország közepén fekszik (in Albensi castro, quod est in medio Vngarie), az apátságnak minden ellenkezés nélkül szolgáltatassák ki.²³⁰ Ez az Aranybulla szóhasználatát követő s tőle időben sem távoli, problematikájában pedig azonos, illetve hasonló tárgyú oklevél véleményünk szerint arra utalhat, hogy a Bulla 25. articulusában meg nem nevezett, de tilalmazott központi királyi sóraktár(ak) 1222-ben már valóban megvolt(ak), vagy ha akkor a felállítás még csak tervezték, ez a terv 1222 után meg is valósult Fehérvárott mindenestre (talán másutt is?), a király szalacsi sótisztjei kezelték, és a sónak oda való szállítása is az ő feladatuk volt. E nézetünket — legalább Fehérvár esetében — támogatják a Beregi egyezmény azon pontjai (58—61.), melyek a sóval kapcsolatban károsult egyházaknak összesen 10.000 márkányi kártalanításáról intézkednek. Ez az öt év alatt a pesti domonkosok házában kifizetendő összeg ugyanis csak három egyháznak: az egresi apátságnak, a csanádi püspökségnek és a pannonhalmi apátságnak szólt.²³¹ Ebből pedig azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az egresi apátság és a csanádi püspökség sószállítását, következőképpen pedig sókereskedelmét a *szegeledi*, a pannonhalmiét pedig a szalacsi, illetőleg annak fiókja: a *székesfehérvári* királyi központi sóraktár hozta hátrányos helyzetbe. Véggkövetkeztetésképpen tehát megállapíthatjuk, hogy az 1222. évi Aranybulla 25. articulusának a *medium regni*-je az ország közepét, középső térségét s egyszersmind annak egyik helyét: Fehérvárt, vagy esetleg egy másik, a Bullában meg nem nevezett centrumát jelenti vagy jelentheti, ahol sóraktár lehetett.

Az ország központi területének, térségének a kifejezésére Rogerius is használja a *medium*-ot a *terra*-val kapcsolatban. IV. Béla — olvassuk a *Carmen* 2. fejezetében — Kuthent és népét birodalma határán fogadta, s melléjük rendelte egyik főemberét, hogy vezesse őket kijelölt szálláshelyükre: országa közepébe: in *mediculum terre sue*.²³²

Következő idevágó forrásunk IV. Bélának 1253. november 11-én, IV. Ince pápához írt levele. Az országa újjáépítésén fáradozó királyt a tatárok „visszafordulásáról” időnkint érkező hírek (1243, 1246, 1251) nyugtalanították. Ilyen

²³⁰ Pannonh. rendtört. X. 519—520. (Eredeti: Pannonh. r. It. Tyhan, f. 1., nr. 1. *Fejér*: CD, III/2. 352—355.) („... mille zuanos contulimus vestro monasterio. . . statuentes, ut salinarii de Zoloch predictum numerum zuanorum annuatim in festo sancti regis in Albensi castro, quod est in medio Vngarie. . . solvere teneantur.”) — A „*medium regni*”, illetőleg „*medium Vngarie*” kifejezésnek egymással való kapcsolata aligha vitatható, s véleményünk szerint az oklevélben való alkalmazásával a dunántúli Fehérvárt az erdélyi (Gyula)Fehérvártól kívánták megkülönböztetni a királyi kancellária emberei. Ha ilyen megkülönböztetésre nem volt szükség, egyszerűen csak Fehérvárról írnak, mint például 1232. július 22-én: „... apud castrum, quod Alba communi vocabulo nuncupatur”. Pannonh. rendtört. I. 713. — Feltűnő, hogy Csánki D. (i. m. III. Budapest, 1897, s. v. Fejérvár) ezt az oklevelet nem használja.

²³¹ Mon. eccl. Strig. I. 295.

²³² *Szentpétery*: SRH. II. 554. — A *mediculum*-ot I. Bartalnál. Más szótárakban nem találjuk. Bonfini, aki Rogerius *Carmen*-jét Thuróczy-ból ismerte — a *mediculum*-ot *medium*-nak véve —, ezt a helyét így dolgozta át: „... unus ex proceribus a rege deligitur, qui cum regio sumptu in mediam usque Pannoniam duceret”. (Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum Decades*. . . Ed. I. *Fógel et B. Iványi et L. Juhász*. Lipsiae, s. a. II. 169.) — Heltainál Bonfini *medium*-ja már közép-ként szerepel. (. . . vinne őket Magyar orszagnac a közepire. . . *Chronica az Magyaroknak dolgairól*. Kolozsvár, 1575. 54.)

hírről kapcsolatban számol be védelmi intézkedéseiről (1253) írt levelében.²³³ Magyarországot — írja többek között — a tatárok egyszer (1241) már csaknem teljesen elpusztították; most is hitetlen népek veszik körül: kelet felől a ruthénok; kunok és borodnikok, délről a bolgárok és az eretnek bosnyákok, kik ellen csapatai most is harcolnak; nyugat és észak felől a németek, kiktől — mint azonos hitet vallóktól — inkább segítséget kellene várnia. Eddig csak az ispotályosok támogatták, azért megegyezett velük, hogy „az ország legveszélyesebb részének, a Kun- és Bolgárország felé eső vidéknek, ahol a tatárdúlás idején is az országba jött az ellenség, védelmét magukra vállalják,²³⁴ de elhelyezte őket országa közepén is (in medio regni nostri) azoknak a váraknak a védelmére, melyeket a Duna mentén építtet, mert az ő népének az ilyen hadviselésben (még) nincsen gyakorlata.²³⁵ Abban állapotok meg ugyanis — folytatja szó szerint —, hogy „nekünk is, egész Európának is üdvösebb lesz, ha a Dunát várakkal erősítjük. Mert ez az ellenállás vize;²³⁶ itt szállt szembe Heraclius Koszroesszel a római birodalom védelmében,²³⁷ itt álltunk mi is, bár felkészületlenül és súlyos csapás után, tíz hónapon át a tatároknak, pedig országunk ekkor még úgyszólván teljességgel várak és védők híján szűkölködött. Ha ezt, ami távol legyen, a tatárok egyszer birtokba veszik, nyitva áll a kapu számukra a többi katolikus hitű ország felé, mert egyrészt itt nincs a keresztények felé útjukat álló tenger, másrészt családjaikat és csodálatosan sok állatjukat alkalmasabban helyezhetik el, mint bárhol: Például hozhatjuk Totilát (Attilát), ki keletről nyugat leigázására jöve, kezdetből fogva Magyarország közepébe helyezte fő-székhelyét (in medio regni Hungariae sedem suam principaliter collocavit)²³⁸; a császárok viszont, kik nyugatról harcoltak kelet alávetésére, leggyakrabban országunk határai között gyűjtöttek sereget”²³⁹

IV. Béla történelmi példája tehát Totila, illetve Attila, aki a XII. század végén megállapodott hazai hagyomány szerint szintén (Ó-)Budát választotta birodalma székhelyéül,²⁴⁰ s a király és udvarának a felfogása szerint ez most is az ország természetes központja, ezért várövezettel kívánja biztosítani.²⁴¹ Ebben

²³³ *Fejér*: CD. IV/2. 218—224. — Keltére vonatkozólag olv. *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 933/a. sz. reg., aki 1250-re tette azt. Újabban *Györffy Gy.*, úgy látszik *Marczali* nyomán (*Enchiridion* 161.), 1253. november 11-vel keltezi. Napkelet felfedezése. Julianus. Plano Carpini és Rubruk jelentései. Budapest, 1965. 31—33. — 1948-ban még *Szentpéteryt* követte. Krónikáink és a magyar őstörténet (röviden: Krónikáink). Budapest, 1948. 172., 154. jegyzet. Az oklevél magyar nyelvű fordítása: *Makkay—Mezey*: i. m. 156—159.

²³⁴ *Pauler*: i. m. II². 197.

²³⁵ . . . partim vero eosdem in medio regni nostri collocavimus, ad defensionem castrorum, quae circa Danubium aedificari facimus, cum gens nostra ad hoc exstiterit insueta. . . *Fejér*: CD. IV/2. 222.

²³⁶ . . . quod esset salubrius nobis et toti Europae, ut Danubius fortalitiis muniretur: haec est enim aqua contradictionis. . . *Fejér*: CD. IV/2. 222.

²³⁷ Heraclius (610—641) perzsa háborúiban a Duna nem játszott szerepet. Erre von. olv. *Makkay—Mezey*: i. m. 336., 336. jegyzet.

²³⁸ Totila (Attila) in exemplum veniat, qui ex parte Orientis ad Occidentem veniens subiugandum, in medio regni Hungariae sedem suam principaliter collocavit. . . *Fejér*: CD. IV/2. 222.

²³⁹ . . . et contra caesares, qui ex Occidente ad sibi submittendum Orientem dimicabant, quam plurima ad constructionem exercitus faciunt, infra regni nostri terminos deponebant. *Fejér*: CD. IV/2. 222.

²⁴⁰ Ez a hely Viterboi Gotfriedra vezethető vissza, aki 1185-ben írt „Memoria seculorum” c. művében ezeket írja: „Ungari etiam Huni sunt appellati. Sub quorum viribus Atili et Tolila quondam regnantes multa regna in Italia et Galliis desolaverunt”. *Györffy*: Krónikáink 132.

²⁴¹ IV. Béla ehelyütt jelen időben beszél (1. a 235. jegyzetet), ezért nem tudjuk, melyek ezek az akkor épülő várak. *Makkay és Mezey* (i. m. 335., 335. jegyzet) a budai, pestújhegyi és visegrádi várakra gondolnak.

a levélben a *medium regni* tehát szintén kettős értelmű: az ország középső térsége és benne Attila székvárosa. Ebből a szempontból egyre megy, hogy a korabeli felfogás Attila szék helyét Aquincumhoz vagy Óbuda más pontjához kötötte-e, a lényeg az, hogy egy meghatározott pontról van szó mint *medium regni*ről.

Amikor IV. Béla 1253-i levelét írta vagy íratta, már állott a Pestről feltelepített német és a suburbiumokból feljött magyar lakosság túlnyomó részével benépesült új Buda városa.²⁴² 1254-ben a Domonkos-rend már itt tartotta egyetemes nagykáptalanját,²⁴³ s erről tanúskodik IV. Béla több oklevele is.²⁴⁴ Ez a *Castrum Pestiense*, illetve *novum Castrum Pestiense*, a véglegesen megállapodott szóhasználat szerint pedig a *castrum novi montis Pestiensis*²⁴⁵ Vorburgstadt-típusú város lévén, közös védrendszerében a Várhegy déli részén, az északi várossal hihetőleg egyidőben épült új királyi curiát magában foglalta.²⁴⁶ Az új várostól való megkülönböztetésül a régi most már lassankint az *Óbuda* (*Buda vetus*) nevet veszi fel;²⁴⁷ mind a kettő pedig közel lévén egymáshoz, a régi Buda „*medium regni*”-je az új városra és környékére, például Rákosra és Pestre, mint ugyanabban a körzetben fekvőkre is átháramlik. Így értette ezt már a városalapító király, s ez gyökeresedett meg a magyarság köztudatában. A század végén tanúskodik erről egy másik írásos bizonyosságunk: Imre váradi püspöknek a végradhegyfoki konvent képviselői előtt 1299. július 6-án a saját, valamint a prelátsók, bárók és nemesek nevében bemutatott s az Anjou-párti Gergely választott esztergomi érsek ellen a pápához is felterjesztett tiltakozó levele ez²⁴⁸. A püspöknek a mi szempontunkból ez az igen érdekes panasz a levél kritikus helyén így hangzik: „Amikor ez évben (1299) — az elmúlt esztendőben (1298) elfogadott és kihirdetett végzések értelmében... király urunk: András, valamint János kalocsei érsek s mind a két egyháztartomány püspökei s a bárók és nemesek — az ország békéjének és állapotának megszilárdítása s az egyház immunitásának és szabadságának helyreállítása céljából (Szent György ünnepének nyolcadnapján) a Buda városa közelében levő és Rákosnak nevezett helyre, tudniillik az ország közepébe (in locum Rakus vocatum, prope Budam situm, regni scilicet medium) országos gyűlésre jöttek össze — s itt (és Pesten is): egyebek mellett éppen a király ellen emelt s az egyházmegyéjét érintő panaszát tárgyalták, a király pedig az ügyet egy bizottság döntésére bízta —, Gergely nem jelent meg, hanem a bizottságot, megfelelő terminus megadása nélkül Veszprémbe, a hűtlenek és az ország békéjének a felforgatói közé, (tehát) veszedelmes és semmiképpen sem bátorságos helyre (ad locum periculosum et omnino suspectum) hívta, miáltal megghiúsította az országgyűlés munkáját, s a küldöttség részére biztonságos helyet (locum tutum et securum) sem jelölt ki”. Mivel pedig a király és tanácsa a pesti domonkosok templomában tartotta üléseit, a Rákos értelmezőjét Pestre is ki kell terjesztenünk

²⁴² *Kubinyi A.*: Buda város pecsételésének kialakulása (röviden: Buda pecsételészn.). TBM. XIV. (1961) 125. — *Kubinyi, A.*: Topographic growth of Buda to 1541. (röviden: Topogr. of Buda.) Nouvelles Etudes Historiques publiées a l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Budapest, 1965. 133–157.

²⁴³ *Kubinyi A.*: Buda pecsételészn. 125, 200. jegyzet.

²⁴⁴ Például: IV. Béla 1255. júl. 25. *Gárdonyi*: Budapest tört. oklt. I. 54–55. (40. sz.) és 56–58. (41. sz.)

²⁴⁵ *Kubinyi A.*: Topogr. of Buda 137.

²⁴⁶ *Kubinyi A.*: A király és királyné kúriái a XIII. századi Budán. Arch. Ért. 89 (1962) 165. — *Gerevich L.*: A budai vár feltárása. Budapest, 1966. 272.

²⁴⁷ *Kubinyi A.*: Buda pecsételészn. 125–127. és a 246. jegyzetben i. m. 168.

²⁴⁸ *Mon. ecel. Strig. II.* 462–464. — *Holub J.*: A magyar alkotmánytörténelem vázlata. I. Pécs, 1944. 119. Szerinte Rákos az ország közepe, ezért „mindenhonnan a legkönnyebben lehetett megközelíteni”. — *L. még Pauler*: i. m. II². 464., 369. jegyzet.

olyformán, hogy e szerint az adat szerint ez is az ország közepében fekszik.²⁴⁹ Végezetül meg kell említenünk azt is, hogy a medium regni-vel — régi jelentésében — néhány XV. és XVI. századi törvényünkben is találkozunk. Így az 1439:9. a külföldi kereskedők működési körzetéből kirekeszti az ország közepét (medium regni-t),²⁵⁰ az 1492:84,²⁵¹ az 1504:20.²⁵² és az 1514:66.²⁵³ articulus pedig éppen fordítva: az ország közepébe (in medium regni — 1492) irányítja a magyar állatkereskedelmet. Az 1514. évi 66. cikkelyből pedig megtudjuk azt is, hogy ebben a térségben van két legjelentősebb vásárhelyünk: Pest és Székesfehérvár. A külföldi kereskedők — magyar pénzen — csak ott vásárolhatják a szarvasmarhát és lovat.²⁵⁴

*

Fejezetünk elején említettük, hogy a XIII. századból olyan adatunk is van, amely Óbuda eléig korán szárnyra kelt hírnevérol is szól. II. András egy 1212 utánra datált, de legkésőbb 1274 előtt átdolgozott állítólagos oklevele ez.²⁵⁵

²⁴⁹ Nem kétséges, hogy az ország közepén, a „medium regni”-ben való fekvésük, következőképpen „locus communis” voltak miatt Óbudán, Budán, Pesten, Rákoson, Fehérvárott, illetőleg ezek szomszédóságában tartják az első országgyűléseket is. A püspökök, főurak, megyék nemesi és a kunok 1277. május végén Rákoson megtartott összejövetelén kívül (Pauler: i. m. II². 331.) 1279-től a század végéig nyolc ilyen gyűlésről tudunk. Az 1279-it Tétényben, az 1289-it Fövényben, a koronázó 1290-it Óbudán, az 1298-it a pesti minorita egyháznál tartották. 1299-ben, május 8-án Rákoson (erről már megemlékeztünk) a pesti domonkosoknál, július közepén hol Budán, hol Rákoson, hol Pesten folyt a tanácskozás, s még egy gyűlést hívott össze ebben az évben III. András Fehérvárra, végül 1300 júniusában Pestre. (Pauler: i. m. II². 354., 406., 416., 454., 457., 464—469.; *Erdélyi*: Múvelődéstörténet II. 370—372.) Hogy pedig a XIII. és XIV. század fordulóján Buda és Pest az ország legfontosabb köz- és hadászati kulespontja — bizonyítja az is, hogy Ottó (1305-ben) „. . . tamquam rex Vngarie cum magno exercitu stetit circa Budam in campis et pratis de Peste”, s ott erdélyi főemberek is csatlakoztak hozzá és hűségüket tették neki. (*Zimmermann* — *Werner*: *Urkundenbuch* I. 273—274.) Az új országos központ jelentőségét pedig az emeli ki, hogy (a Képeskrónika szerint) Vencel (1301. aug. 21-én?), Ottó (1305. dec. 6-án?), majd I. Lajos (1342. júl. 21-én) Fehérvárott történt megkoronáztatásuk után Budára vonulnak, hogy a város hódolatát fogadják. (*Szentpétery*: SRH. I. 480., 483. és 504—505.)

²⁵⁰ CI. 282—283.

²⁵¹ CI. 536—537.

²⁵² CI. 688—689.

²⁵³ CI. 736—737.

²⁵⁴ Ezzel kapcsolatban olv. *Szabó I.*: A hajdúk 1514-ben. Századok 84 (1950) 189. sk. és *Kubinyi A.*: A budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. Budapest Régiségei XIX. (1959) 105., 115. és 114. jegyzet. — Megemlíthetjük még, hogy a medium-nak más szavakhoz való kapcsolásával sok- és különféle értelmű kifejezést kaphatunk. A Krónika szerint például Szent István Óbudán „. . . cepit in medio civitatis grande cenobium in honore apostolorum Petri et Pauli. . .” (*Szentpétery*: SRH. I. 317. 67. cap.) Használatuk a középkor későbbi íróinál is megállapítható. Így *Bonfini*, Rákcással kapcsolatban „in medio campo”-t említ (i. m. 208.), *Oláh M.* pedig Mátyás király könyvtáráról szólva azt írja, hogy annak második terme „. . . voluminibus Graecis, partim e medio Graeciae, partim ex aliis Orientis regionibus, per regem referta erat”. [Hungaria et Attila. . . Vinidobonae, 1763. 19. Az Oláh-kódexből kiadta Kollár (A. F.). Első kiadása 1581-ből való. *Kosáry*: Bevezetés. . . 224.] Ilyen esetei még: . . . in huius medio (t. i. silvae) est praepositura Demes (uo. 31.); Inter. . . Temesium flumen et Danubium est campus. . . in cuius medio syluoso arx est, Ersomlyo. (uo. 76.) A nem földrajzi értelemben vett medium-nak forrásainkban se szeri, se száma. Például: in medium prodiit (Bonfini 208.), in glacialis pontis medio (Oláh 43.), in medio areolae (Bonfini 208.); az oklevelekben: in medio nostri v. vestri, in medio stans, stb. — A közép, központ kifejezésére, a medium-on kívül a források más szavakat is használnak. Egy külföldi író szerint Székesfehérvár „locus. . . in umbilico. . . regni. . . positus est”. Székely Gy.: Les sort des agglomérations Pannoniens au début du moyen âge et les origines de l’urbanisme en Hongrie. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica*. III. (1961) 75.

²⁵⁵ *Gárdonyi*: Budapest tört. oklt. 12. Kritikájára von. 1. a 3. fejezetet.

A következőket olvashatjuk benne. „Cum universas ubicunque locorum in Christo constructas regalibus beneficiis pium sit confovere ecclesias, multo magis nostre Christianitatis incumbit officio, ut eas, quas a predecessoribus nostris. . . fundatas et erebriore inhabitatione ab eisdem frequentatas fuisse constat, in suis dotibus augere. . . satagamus. . ., ecclesiam Budensem, utpote a sanctis Hungarie regibus constructam et in cunctis regni nostri urbibus magis olim situ et nomine famosam pleno semper et novo cupientes donare beneficio, regia auctoritate statuimus, ut nulli eandem villam inhabitanti . . . liceat . . . conferre aliis. . . in dampnum Budensis ecclesie. . . domos vel vineas. . .” Magyarul: Királyi kötelességünk, hogy minden egyházat támogassunk, azokról azonban kiváltképpen kell gondoskodnunk, amelyeket köztudomás szerint elődeink alapítottak és gyakran ott lakozván látogattak, — a budai egyházat, amelyet Magyarország szent királyai építettek és amely országunk városai között fekvésére és nevére nézve régtől fogva nagyhírű, — mindig teljes és új keggel kívánván megadómányozni, királyi hatalommal elhatároztuk, hogy senkinek, aki ebben a helységben lakik. . ., ne legyen szabad ingatlanát a káptalan sérelmére eladnia. . .

E hely fordításával kapcsolatban a következőket kell megjegyeznünk: 1. az „in cunctis regni nostri urbibus magis olim situ et nomine famosam” szakaszban az *in praepositio* az *inter* (között) értelmével bír, mint például a Képes krónikának a Belus bánról szóló része e mondatában: „Tunc avunculus domini regis Bele (recte: Belus) ban nominatus, gloriosus in milibus suis. . .”²⁵⁶ 2. a *situs* szó csak a városra utal. — Az oklevelekben található *civitas* (*urbs*) *famosa* (magis *famosa*, *famosior*, *famosissima* stb.), úgy látszik, a *locus communis*-hoz hasonlóan, az európai latinságban a központ, székhely stb. jelölésére vonatkozó kifejezés. Amadé nádor 1295. évi oklevelében például „Austrie civitas famosissima, scilicet Vienna”-ról ír.²⁵⁷ Krakkó 1354. és 1358. évi privilégiumai a városról ezeket mondják: „longe lateque per orbem fama ubilibet commendabiliter predicatur. . .” és: „inter ceteras urbes regni nostri famosior est nomine, celebrior fama et in bonis fortuitis videatur preminere”.²⁵⁸ Ha az említett 1212 u. oklevél hamisított is, annak bizonyítására mégis használható, hogy Óbudát 1274 előtt az országban olyan jelentőségű helynek tekintették, mint amilyennek Bécsset Ausztriára nézve a nádor 1295. évi, Krakkót pedig Lengyelországra nézve Nagy Kázmér 1354. és 1358. évi privilégiumai mutatják.

*

Bemutatott adataink vallomását összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy a *medium Hungariae*-val, a *medium regni*-vel, illetőleg a *medium terrae*-vel talán már a XI. és XII. században, a XIII—XVI. században azonban már bizonyí-

²⁵⁶ Szentpétery: SRH. I. 456. Így értelmezte az 1212 sz. oklevél *in praepositio*ját Uxa J. „A budavári királyi kápolna s a m. kir. udvari és várplébánia története” c. művében. [Budapest, (1934), 27.]

²⁵⁷ „. . . quando dominus rex suburbium Austriae civitatis famosissimae, scilicet Viennensis castris, incendio concremavit”. O. L. DL. 70. 360.; *Fejér*: CD. VI/1. 381.

²⁵⁸ Codex Diplomaticus civitatis Cracoviensis. I. (Mon. m. aevi hist. V.) Krakkó, 1879. 29. és 32. sz. Idézi: *Dąbrowski, J.*: Die Krone des polnischen Königtums im 14. Jahrhundert. (Corona Regis. Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter.) Weimar, 1961. 468—469., 33. jegyzet. — Később Buda lesz Magyarország hirneves városa. III. Calixtus pápa 1457. márc. 23-án — bizonyára a királyi supplicatio szóhasználatával élve — így ír az akkori magyar fővárosról: „. . . quia oppidum ipsum. . . in celebri et illustri loco totius regni Ungariae situm est, in quo diversarum nationum diversorumque generum homines conveniunt. . .” (Mon. Rom. Ep. Vespri. III. 149—151.) Ebben a mondatban a város „locus communis” voltát s „in medio regni” való fekvését más fogalmazásban látjuk viszont. Effajta adataink később is jelentkeznek, s a régi tartalmat még bőbeszédűbben fejezik ki.

tottan szokásban volt megkülönböztetni Magyarország területi közepét s ebben a térségben több helyi központot: Székesfehérvárat, (Ó-)Budát, Budát, Pestet, Rákost (és talán másokat is, például Esztergomot), közülük pedig, a *locus communior*-ral, Rogerius a király elé járulók számára országos viszonylatban is a legkönnyebben megközelíthető központi fekvésű helyeként (Ó-)Budát emelte ki. Ezért választották királyaink a XIII. század elején országuk újabb székhelyéül, igazgatási centrumául.

Miután Rogeriust mindenben igazolva kimutattuk, hogy nemcsak IV. Béla, hanem már atyja, II. András király is a XIII. század második évtizedétől kezdve időnként (Ó-)Budán — a saját curiájában — tartózkodott a Quadragesima idején — ott tartva meg a tavaszi kormányzati és bíraskodási ülészakot, a következőkben arra a fontos kérdésre kell felelnünk, hogy honnan, mikor és miért tették át királyaink — legalább az év egy jelentős szakaszára — székhelyüket (Ó-)Budára? Mivel ezekre a kérdésekre Rogerius már nem felel, újabb forrásokat kell megszólaltatnunk. A segítségével felépített szilárd bázis pedig megóv minket attól, hogy Anonymusnak, Kézainak és a XIV. századi krónikaszerkesztésnek stb. témánk körébe vágó adatait elemezve — fővárosunk múltja kezdeteinek a vizsgálatát bizonytalan eredménnyel zárjuk. Ez a három új főforrás és a velük kapcsolatba hozható okleveles anyag ugyanis — véleményünk szerint — lényegbevágó módon már nem módosíthatja, hanem csak bővítheti, kiegészítheti, vagy színezheti eddig elért eredményeinket.

DIE ANFÄNGE DES HAUPTSTADTWERDENS
VON BUDA (UND PEST)

In dieser Abhandlung wünscht der Verfasser die Entwicklung der Stadt Óbuda (bis ungefähr 1260 nur Buda) zur königlichen Residenz, zum Zentrum des Landes zu schildern. Seine Feststellungen aber stützen sich — abweichend vom gewohnten — weder auf Anonymus oder Kézai, noch auf die im 14. Jahrhundert abgefasste Chronik und auf die Legenden, sondern auf das genau datierte Carmen (1244) von Rogerius. In Ungarn erhielt man die Nachricht über das Nahen der Tataren um die Weihnachten des Jahres 1240. „Mit dem Herannahen der Fastenzeit — schreibt Rogerius — nahm jene Nachricht von Tag zu Tag zu. Der König brach nach einer gewissen, Buda genannten Stadt auf (ad quamdam villam, que Buda dicitur), die am Ufer der Donau liegt. Er pflegte nämlich die Fastenzeit hier zu feiern (consueverat Quadragesimam celebrare), denn wie man sagt, ist dieser Ort zufolge seiner Lage von allen Teilen des Landes leichter zugänglich (dicebatur locus communior).“ Und als es ungefähr um die Mitte der Fastenzeit (circa . . . medium Quadragesime) schon gemeldet wurde, dass der Feind die Grenzen des Landes verwüstet, entliess der König seine Vornehmen mit dem Befehl, dass sie ihre Scharen versammeln und ohne Versäumnis zu ihm zurückkehren sollen, er selbst aber, da er auch ohne Truppen dastand, „versammelte aus den Städten Esztergom und Fejérvár, die nur eine Tagesreise entfernt sind, ein Heer und überschritt sofort die Donau, und hat in der Pest genannten, sehr grossen und reichen deutschen Stadt, die am gegenüberliegenden Ufer der Donau liegt (in magna et ditissima Theutonica villa, que Pesth dicitur, Bude opposita ex altera parte Danubii) mit seinem Heer seine principes, Gespane und Barone abgewartet“. Als die Hauptmasse der Truppen des Landes eintraf, setzte sich der König gegen die herannahenden Tataren langsam in Bewegung. Am 11. April schlug er sich mit den Tataren bei Muhi unglücklich.

In diesem Kapitel von Rogerius zeigt sich (Ó-)Buda eines der ältesten Elemente unserer Hauptstadt als natürliches Zentrum der Verwaltung des Landes in der Weise, dass Béla IV. (1235—1270) schon seit langer Zeit Benützer und Geniesser der neuen Residenz ist. Da diese Nachricht in der Forschung der Geschichte von Budapest eine fundamentale Wichtigkeit besitzt, stellt sich der Verfasser in den weiteren zur Aufgabe die Untersuchung, ob die Mitteilungen von Rogerius für ihre eigene Zeit nachweisbar sind, oder getrennt: seit wann feiern unsere Könige die Quadragesima im allgemeinen und speziell in (Ó-)Buda, wann erscheint ihre dortige Kurie in anderen unserer Quellen, und schliesslich: ob die Stiftenden des zentralen Charakters ihrer neuen Residenz bewusst waren.

Bei der Untersuchung der ersten Frage trachtet der Verfasser in das innere Leben des Königtums hineinzublicken, das durch die unaufhörliche Bewegung, die beständigen Ortsveränderungen des Herrschers charakterisiert ist. Nach der Vorlage und Analyse der einschlägigen Angaben stellt er fest, dass das Feiern der Quadragesima resp. der Ostern durch unsere Könige auf einen mehr als hundertjährigen Gebrauch zurückblickt, und von András II. (1205—1235) und Béla IV. beweist er, dass sie die Zeit der Quadragesima mehrmals auch in (Ó-)Buda verbrachten. Diesbezüglich ist also die historische Zuverlässigkeit der Nachricht von Rogerius vollkommen.

Unsere, die (Ó-)Budaer königliche Residenz (domus regia) erwähnende, bis

jetzt als älteste bekannte historische Quelle ist eine auf die Zeit um 1212 datierte Urkunde Königs András II. Eine seiner früheren Verfügungen erneuernd verbietet der Herrscher unter anderen, dass sich jemand in Buda sowohl von den Wächtern der königlichen Residenz (de custodibus regie domus) wie auch von den sich dort aufhaltenden Dienern der Gespane und Prälaten (de familiis iobagionum, comitum videlicet et prelatorum ibidem commorantibus) von der Jurisdiction des Probstes und seines Kapitels zu entziehen getraue. Diese Urkunde ist aber nicht im Original auf uns überliefert und ihre Authentizität wird von ihren Verwertern bald anerkannt, bald verworfen. Da der Ausdruck „domus regia“ seit Béla III. (1173—1196) bis 1226 ununterbrochen in den Urkunden vorkommt, meint der Verfasser, dass die auf das (Ó-)Budaer königliche Haus sich beziehende Angabe der Urkunde auch auf die genannte Zeit annehmbar ist auch dann, wenn ihr ursprünglicher Text nur in der Form einer späteren Umarbeitung auf uns blieb. Diese seine Meinung wird auch von der aus dem Jahre 1212 stammenden und im allgemeinen als authentisch anerkannten (aber auch nicht tadellosen) Urkunde von András II. unterstützt, in der er auf dem Gebiet von (Ó-)Buda — unter anderen — auch das Recht der Jurisdiction dem Kapitel zurückgibt und auch die Grenzen des (Ó-)Budaer Gebietes der Kirche feststellt. Wir besitzen aber auch unmittelbare Angaben von unangreifbarer Authentizität. Die wertvollste unter diesen ist jene, durch den Verfasser entdeckte, in 1213 entstandene originelle, zuerst in gegenwärtiger Abhandlung veröffentlichte und ohne jeden Zweifel authentische Urkunde, die eindeutig von der (Ó-)Budaer Kurie des Königs berichtet. Aus dieser erfahren wir, dass die interessierte Verwandtschaft den Doma in der Angelegenheit der Bezahlung der nach seiner Frau fälligen Morgengabe vor den Landesrichter zitierte und es dort zu einem Abkommen zwischen den Klienten kam. Der wertvollste Teil der Urkunde von Doma ist, wo diese von dem Ort und den Umständen der Entstehung des Abkommens berichtet: „Huius autem contractus forma ordinata fuit in curia Budensi, in presentia multorum principum et militum“, das heisst: das Abkommen entstand in der (Ó-)Budaer königlichen Kurie in Anwesenheit von mehreren benannten principes und milites des Hofes. Diese Urkunde ermöglicht auch andere wichtige Feststellungen. Im Richter müssen wir z. B. den curialis comes des Königs sehen, der laut der Goldenen Bulle des Jahres 1222 nur in der curia des Königs Recht sprechen darf. Und der auf den 24. April festgestellte Zahlungstermin weist darauf hin, dass der Prozess nicht lange vor dem Termin, also zur (quadragesimalen) Fastenzeit des Jahres vor sich ging. Und dadurch wird auch das bewiesen, dass die Quadragesima von Rogerius tatsächlich ein alter Brauch ist, weiters (was in dem Bericht von Rogerius schon ganz klar ist), dass die Frühlings-Jahreszeit (Quadragesima) nicht nur zum kirchlichen Feiern der Osternfeste diente, sondern auch eine wichtige Periode der Staatsverwaltung und königlichen Gerichtsbarkeit war.

Aus der Zeit nach 1213 besitzen wir auch andere Urkunden, die mittelbar auch auf das Existieren der (Ó-)Budaer königlichen Kurie hindeuten. Eine solche Urkunde ist vor allem ein die königliche Kurie erwähnender Urteilbrief vom Kalocsaer Erzbischof Berchtold und seinen Mitrichtern aus dem Jahr 1214 und jene aus dem Jahr 1216 stammende Urkunde der Kardinäle Pelagius und Stephan, die den Disput zwischen dem Bischof von Veszprém und dem Erzbischof von Esztergom ausser der Frage des Krönungsrechtes der Königin besonders die Streitigkeit über die Ausübung der kirchlichen Jurisdiction (das Recht der Priesterweihe und des Firmens usw.) das Budaer Kapitel und die Stadt über (Ó-)Buda entschieden hat. Aus der letzteren Urkunde kommt es klar hervor, dass der Erzbischof von Esztergom die Rechte des Bischofs von Veszprém über (Ó-)Buda seit jener Zeit verletzen konnte, seit dem auch die königliche Kurie daselbst

war, denn als Oberhaupt der ungarischen Kirche und höchster Ratgeber des Königs erscheint er seit dieser Zeit öfters in (Ó-)Buda.

Schliesslich äussert der Verfasser auf Grund der Ergebnisse der auf dem Gebiet der Stadt bis jetzt durchgeführten archäologischen Erschliessungen jene Meinung, dass die durch ihn festgestellte (Ó-)Budaer königliche Kurie aus der Zeit von András II. im heutigen Kálvin-Durchgang auf dem Grund der Óbudaer kalvinischen Kirche stehen durfte, obzwar — nach anderen Angaben — auf dem heutigen Gebiet von Óbuda im 12. und 13. Jahrhundert auch andere königlichen Paläste waren, oder sein konnten.

Im letzten Abschnitt seiner Abhandlung trachtet der Verfasser auf die Frage zu antworten, ob der König und seine Zeitgenossen (Ó-)Buda vom Anfang des 13. Jahrhunderts als eine neuere Residenz, die in Gestaltung sich befindende neue „Hauptstadt“ von Ungarn betrachteten. Auf Grund einer philologischen Analyse des „locus communior“ von Rogerius und nach Überprüfung anderer Quellen stellt er fest, dass (Ó-)Buda am Anfang des 13. Jahrhunderts als solche Ortschaft galt, die wegen ihrer zentralen Lage von den aus allen Teilen des Landes vor den König sich begebenden leichter erreichbar war als Esztergom oder Székesfehérvár — in dem Sinne, wie im Jahre 1347 Humbert II. über Grenoble schrieb: „Gratianopolitana civitas (est) locus insignis et communis toti Delphinatui“, das heisst Grenoble ist der Mittelpunkt, die Hauptstadt der ganzen Dauphiné, wozu Du Cange als Erklärung noch hinzufügt: „Id est ad quem (nämlich locum) ex toto Delphinatu concurritur“, das heisst: Grenoble ist eine Ortschaft, die die Einwohner des ganzen Delphinatus in ihren verschiedenen Angelegenheiten zu besuchen pflegen. Demnach hat der locus communis von Humbert II. dieselbe Bedeutung wie der locus communior von Rogerius, der in (Ó-)Buda ein neueres Zentrum seines Königs sah und vorstellte, das im Vergleich mit den früheren (Székesfehérvár und Esztergom) für alle Bewohner des Landes leichter erreichbar, also ein natürliches Zentrum war. Dieser Begriff von Rogerius lebt in unseren historischen Quellen weiter. In 1292 z. B. kamen die Adeligen aus den Komitaten Somogy und Zala in (einem) communi loco, in villa Mouruchel zusammen, um ihre Probleme zu besprechen; zu derselben Zeit ist Gyulafehérvár in Transsilvanien der beständige locus communis der Adeligen, und im Jahre 1313 kommen die Mitglieder des ungarischen Episkopats nach eine zentrale Ortschaft — in comunem locum — nach Buda zu einem gemeinsamen Parlamentum.

Zur Benennung des zentralen Gebietes (der zentralen Ortschaft) hat Rogerius noch einen anderen Ausdruck: das mediculum terrae. Und dies ist sogar nicht sein eigenes Privilegium. In der Form „in medio regni“ gebraucht ihn schon die Goldene Bulle von 1222 zur Benennung des zentralen Gebietes des Landes und einer in ihm liegenden, aber nicht benannten Ortschaft. In 1233 schreibt András II. über Székesfehérvár, dass die Stadt in medio Vngarie liegt, und Béla IV. bestimmt den Wohnort für die Johanniter nach der Invasion der Tataren in medio Hungariae zwecks Verteidigung der Burgen, die er am Ufer der Donau bauen lässt, und nach seiner Meinung hat auch Attila in der Mitte des Landes (in medio regni) liegenden (Ó-)Buda seine Hauptresidenz bestimmt. Ausser Székesfehérvár und Óbuda wird dieser Ausdruck auch zur Benennung anderer Ortschaften in Anspruch genommen. Z. B. versammelten sich die ungarischen Bischöfe im Jahre 1299 in dem bei der Stadt (Neu)Buda liegenden und Rákos genannten Ort, also in der Mitte des Landes (in locum Rakus vocatum, prope Budam situm, regni scilicet medium) zu einer Landesversammlung, um gegen den Anjou-Anhänger Erzbischof von Esztergom Massregeln zu treffen. Ausser den Urkunden und Briefen kennen auch unsere erzählenden Quellen den Begriff medium Hungariae. In dem Text der Ur-Gesta ist z. B. der Bote von Árpád in die Mitte von Ungarn gekommen (venisset in medium Vngarie. Bei Mügeln:

kom mitten in Vngerland und von der Bewegung gegen König Péter (1039—1042; 1044—1046) zeichnete er auf, dass zur Zeit des Vata-Aufstandes András und Levente mit einem grossen Heere von Újvár aus vorwärtsrückten und durch die Mitte von Ungarn zur Fähre kamen, deren gewöhnlicher Name Pest ist (*per medium Hungariae appropinquareunt ad portum, qui vulgo dicitur Pest*). Schliesslich können wir noch bemerken, dass der Ausdruck *medium regni* auch in unsere Gesetze des 15. und 16. Jahrhunderts einrückte.

Seine Ergebnisse zusammenfassend stellt der Verfasser als Schlussfolgerung fest, dass es schon vielleicht im 11. und 12. in den 13. und 14. Jahrhunderten aber schon bewiesen ein Brauch war Ungarns Gebietsmitte mit den Ausdrücken *medium Hungariae*, *medium regni*, resp. *medium terrae* und in diesem Raum mehrere lokale Mittelpunkte: Székesfehérvár, (Ó-)Buda, Buda, Pest, Rákos (und vielleicht auch andere, z. B. Esztergom) zu unterscheiden, aus diesen aber hat Rogerius mit dem *locus communior* (Ó-)Buda hervorgehoben als einen Ort, der für die sich vor den König begebenden auch in Beziehung des ganzen Landes am leichtesten erreichbar war und eine zentrale Lage hatte. Deshalb wählten es unsere Könige am Anfang des 13. Jahrhunderts zur neuen Residenz, zum Verwaltungszentrum ihres Landes aus.

Auf die Frage woher, wann und warum unsere Könige ihre Residenz — wenigstens für eine bedeutende Periode des Jahres — nach (Ó-)Buda, später nach Buda versetzten, wünscht der Verfasser in einer folgenden Abhandlung antworten.

BUDAI KAKAS JÁNOS ÉS TÖRTÉNETI FELJEGYZÉSEI

A Budapesti Történeti Múzeum 1965 végén vásárolta meg a Stoeffler-Pflaumen féle Almanach nova 1504. évi velencei kiadását.¹ Ez a könyv Fővárosunk története kutatói számára is hasznos adalékokat nyújt, ugyanis XVI. század eleji tulajdonosa egy budai polgár, Kakas Mihály fia volt, aki különféle asztrológiai, kronológiai és történeti jegyzetekkel látta el könyvét. A tulajdonos, Kakas János történeti jegyzetei részben családtörténeti jellegűek, részben a könyv nagyrészt kitevő nyomtatott naptárokhoz csatlakozó naplószerű feljegyzések. Egy-két más jellegű történeti adatot is feljegyzett Kakas, ezek azonban nem mindig pontosak. Figyelemreméltók a csillagászati és kronológiai feljegyzések is. Egy részük ugyan a jelek szerint nem Kakas kézírásától származik, bár ez nem dönthető el teljes biztonsággal. Mindenesetre egykorú személy jegyezte fel ezeket is az Almanachba, feltehetően a könyv Kakas előtti vagy utáni birtokosa. Jelen tanulmányunkban — mivel nem vagyunk sem csillagász, sem asztrológus szakemberek — csak a történeti feljegyzéseket közöljük, amelyek egyrészt gazdagítják történeti ismereteinket, másrészt adalékot nyújtanak egy középkori budai értelmiségi életpályájának vizsgálatához.

A kötet és kézirat leírása

A XV. század végén és a XVI. század elején több kiadást ért meg Johann Stoeffler és Jakob Pflaumen öröknaptára², amelynek terjedelmes bevezetése nemcsak gazdag csillagászati és kronológiai elméleti anyagokat tartalmazott, hanem számos csillagászati táblázatot is közölt. A csillagászati bevezetés tulajdonképpen Regiomontanusnak, Mátyás királyunk híres csillagászának János esztergomi érseknek ajánlott egyik munkájának Stoefflerék által kiegészített változata.³ Nem véletlen, hogy a városok táblázatában Budát is feltüntették.⁴ A Múzeum birtokába került kötetet 1504-ben adták ki Velencében, Petrus Liechtensteyn

¹ Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztály, 66. 451. 1. leltári szám.

² Joannes Reger 1499-i ulmi kiadását használta Cuspinianus: *Ankwicz, Hans*: Das Tagebuch Cuspinians. Nach dem Original herausgegeben und mit Erläuterungen versehen. Mitteilungen des Institutes für Österreichische Geschichtsforschung 30 (1909) 280–326.

³ *Szathmáry László*: Az asztrológia, alkémia és misztika Mátyás király udvarában, Mátyás király emlékkönyv, II. k. Bp. é. n. 424–428; 436–438.

⁴ 5. lapon (számozás nincs!): Tabula Regionum Prouinciarum et Oppidorum Insigniorum Europe. (Budán kívül Kassát és Zengget említi Magyarországon.)

i	V	Q	F	1791	Colonia fonsolida	1791	1791
T	8	1792	P	1792	1792	1792	1792
a	II	1793	1793	1793	1793	1793	1793
4	9	1794	K	1794	1794	1794	1794

Imprimis Clarissime ff. v. p. m. Joannem Kalkas d. Kalkas et ff.

Almanach noua

plurimis annis Centuris inferuentia : per
 Joannem Stoefflerinum Justingensem
 et Jacobum Plaumen Almen
 sem accuratissime supputata:
 et toti fere Europe dex-
 trofydere ipartita.

* * * *

Conuenit

expromit

Sum Privilegio.

In Altmühl...
 Von Jahr 1470 in München in der
 k. Bibliothek...
 1799...
 Altmühl

1. Stoeffler-Plaumen-féle Almanach címlapja Kakas János bejegyzésével. Titelblatt des Almanachs von Stoeffler-Plaumen mit Einzeichnungen von Johannes Kakas

költségén.⁵ Egykorú, külsején bőrrel bevont fatáblába van kötve. Címe: Almanach noua plurimis annis Venturis inseruientia: per Joannem Stoefflerinum Justingensem et Jacobum Pflaumen Vlmensem accuratissime supputata: et toti fere Europe dextro sydere inpartita x x x x x x x x x x x x x x x x x x x x x x Cum Priuilegio. (1. kép) A már említett bevezetés után következnek 1504-től 1530-cal bezárólag (a mi példányunkban)⁶ az egyes évek naptárai. Minden év külön címlappal kezdődik, a következő páratlan oldalon vannak felsorolva az illető év változó ünnepei, valamint arra az évre vonatkozó csillagászati adatok. Itt találunk budai adatot: az 1512. évnél ez olvasható: Anno presentis nulla luminarium nobis apparebit. Orientales tamen, vt Cracouienses, Caschouienses. Budenses. et situ similes in oppositione Septembris lunam orientem tenebris affectam conspicient.

Ezeknek a bevezető lapoknak a hátán minden évnél már a januári naptár következik. Minden hónap két egymás melletti oldalt kapott, ahol a hónapok napjai mellett fel vannak tüntetve az állandó ünnepek, valamint csillagászati stb. jelek és megjegyzések.

Bármennyire is érdekesek azonban ezek a nyomtatott naptárak, számunkra fontosabbak a kéziratos bejegyzések. Mindjárt a kötet címlapján és mellette a kötéstábla hátlapján találunk elég hosszú szövegeket. A kötéstábla hátlapján a másik egykorú kéz írt, míg a címlapon olvashatjuk Kakas bejegyzését a könyv megvételéről, csillagászati jegyzeteket tőle és a másik egykorú kéztől, valamint XVIII. századi szövegeket. A bevezető részben a nyomtatott szöveg közti üres oldalakon, a lapszéleken, sőt a nyomtatott szöveg sorai közé szúrva találunk kéziratos megjegyzéseket. Az egyik üres oldalra írta Kakas saját önéletrajzi kivonatát (2. kép), míg a többi kéziratos szöveg részben Kakasnak, részben a másik egykorú személynek a bevezetéshez kapcsolódó megjegyzése, kiegészítése, illetőleg kiemelése. Kakas, aki krakkói egyetemista korában vásárolta a kötetet 5 Ft-ért, a jelek szerint főleg tankönyvül használta, a másik (?) személy bejegyzései általában bővebbek, és a nyomtatott szövegtől valamivel eltérőbbek. Találunk bejegyzéseket a naptári részben is, és ez a tulajdonképpeni Kakas-féle napló. A vele megtörtént, vagy általa feljegyzésre méltónak ítélt más eseményeket az illető naphoz, esetleg hónaphoz vagy évhez jegyezte fel, és így adatokat találunk itt mindazokra a helyekre, ahol Kakas a napló vezetése (1504. április 23—1513. január 16.) idején megfordult: tehát Krakkóra (és Lengyelországra), Egerre, Budára (Pestre is és magyar országos eseményekre), végül Bolognára és Észak-Olaszországra. Egy bejegyzés kivételével mind Kakas kezeirása. Kakas nemcsak naplóként, hanem eredeti rendeltetésének megfelelően naptárnak is használta az Almanachot, mert több évnél (1508, 1512, 1513 és 1514) a legfontosabb változó ünnepeket feltüntette a megfelelő napnál. Megjegyezzük, hogy Kakas nem naplószerűen vezette a kötetet, hanem utólag jegyezte csak be az adatokat. Maga is elárulja az önéletrajzi feljegyzés végén, hogy „Praescripta omnia sunt et alibi scripta, videlicet in libro memoriali.” Kakas tehát egy önéletrajzot, liber memorialist is vezetett. De a napló több bejegyzése is olyan jellegű, ami csak utólagos beírás esetén keletkezhetett. A legpregnansabban igazolja ezt a Zsigmond lengyel király választásáról írt feljegyzés. Először tévesen 1508. december 8-ánál írta le Kakas, majd áthúzta, és — valamivel bővebben — a helyes 1506-os időpontnál újra feljegyezte. Valószínűen a napló zömét egyidőben vezette be, és később nem folytatta.

Későbbi tulajdonosairól nem sokat tudunk. Valamikor a XVIII. században

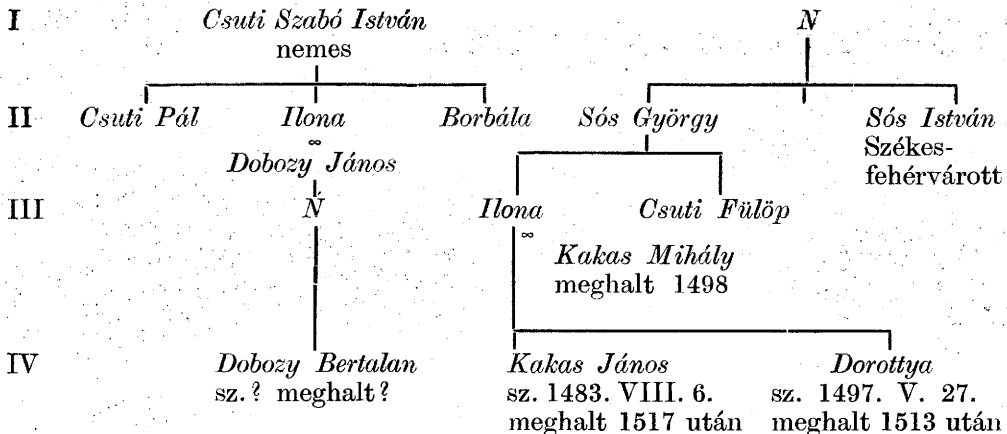
⁵ Anno a virgineo partu M. d. iiii. die ij. Januarij. He Ephemerides. Impresse sunt Venetijs. Opera arte et expensis. Petri Liechtensteyn Coloniensis germani. Lector Uale.

⁶ Ugyanis lehet, hogy több is volt, de ki van szakítva.

Kakas János élete

Kakas János 1483. augusztus 6-án született. Édesapja, Kakas Mihály budai polgár volt, aki Szlavóniából származott, és 1498. március 4-én halt meg. Édesanyja, Sós Ilona fejérmegyei kismemesi család sarja, aki 1517-ben még életben volt.⁷ Apja családjáról nem sokat ír naplójárunk, azonban annál részletesebben ismerteti az anyai rokonságát. Ez is figyelemre méltó: felsorolja édesanyja anyai nagyanyjának leszármazottait, míg édesanyja apjának csak Székesfehérvárott élő fivérét említi, de szüleit már nem.

Kakas János rokonsága saját feljegyzései alapján

Kakas feltehetően csak azokról a rokonairól emlékezett meg, akikkel szorosabb kapcsolatban állott, atyja szlavóniai atyafiságáról ezért nem szól. Anyai rokonsága a Fejér megyei Al- vagy Felcsutról származhatott. A Budától délre fekvő Csut, vagy talán helyesebben Csót, nem kerülhet szóba. Ez a falu ugyanis földesúri kézen volt, míg a két Fejér megyei Csut valóban kismemesi település, amelynek lakói viszonylag gyakran tűnnek fel az oklevelekben is.⁹ Naplójárunk dedapja ragadványnevének tanúsága szerint falusi iparos lehetett. A Dobozy család tulajdonképpen pilismegyei eredetű, az ottani Felkeszin volt birtokos. Ez a család is a kismességhez tartozott, az egyik ága átszármazott Fejér megyébe is, ahol Dobozy Bertalan 1443-ban szolgabíró volt.¹⁰ Kakas hasonlónevű unokatestvére talán azonos azzal, aki 1543-ban más Fejér megyei nemeseket hűtlennek nevezett.¹¹ Szintén idevalósi kismemes Kakas anyjának családja. A Sarvolyi Sósok az Al- és Felcsuttal szomszédos Sarvolyon voltak birtokosok,¹² azonban

⁷ 1517. szeptember 28: Országos Levéltár Középkori Gyűjtemény (a továbbiakban DL.) 30878.

⁸ Gerevich László: A csuti középkori sírmező, Bud. Rég. 13 (1943) 106. — Mezey László: Csutmonostor alapítástörténete és első oklevelei, Tanulmányok Budapest Múltjából 15 (1963) 17–19.

⁹ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, III. k. Bp. 1897. 324, 366. — Hattyúffy Dezső: Családtörténeti adatok „Fejérvármegye történetében”. Turul 22 (1904) 172. — 1502-ben egy tanúvallatásnál hét alesúti és négy felcsúti nemes hallgatnak ki. A szomszédos Sárolyon (Sarvol) élő nemesek közt pedig Csuthy Pál (Kakas említett rokona?) tesz vallomást. DL. 21130.

¹⁰ Csánki i. m. I. k. Bp. 1890. 17; III. k. 367.

¹¹ Károly János: Fejér vármegye története, II. k. Székesfehérvár 1898. V. o.

¹² Csánki i. m. III. k. 344, 387.

1512		Aspectus lune ad solem et planetas						Solis et planetarum inter se
April.	☉	♄ or	♃ or	♂ or	♀ or	♁ or		
1		♄ 15		* 4			♁♄	
2					Δ 7			
3			Δ 9					
4						Δ 6	hic nocte sequenti incipit hinc ignis. seu	
5					□ 3	Δ♄☉	officiis domus...	
6	Δ 10	* 15	□ c d	♄ 9		□ 22	hic nocte sequenti incipit hinc ignis. seu	
7					* 20		officiis domus...	
8	□ 23 37	□ 23	* 10				signis dignis...	
9						* 9	♁♄☉	
10								
11		* 9	Δ 4		* 2			
12			♄ 21		♄ 14			
13				□ 6				
14						♄ 0	♁♄ *♄♄	
15	♄ 19 5	♁ 7		Δ 8				
16							♄♄♀	
17			* 0		* 1			
18						* 11		
19		Δ 8	□ 2	♁ 11	□ 6			
20	* 4					□ 19		
21		□ 11	Δ 5		Δ 13			
22	□ 12 34							
23		* 17		Δ 23		Δ 8	♁♄♀	
24								
25	Δ 2		♁ 23					
26				□ 10	♁ 18		♁♄♄	
27								
28		♄ 16					♁♄ Δ♄♄ hic. xx. milia schizantur	
29				* 0		♁ 2	seu tartarorum	
30	♁ 13 41						fusa. schizantur	

36
 auxiliu filio
 pnyat...
 cast...
 2 in...
 ma...
 o...
 non...
 ma...

3. Az 1512. április havi naptárlap a pesti tűzvészre és a lengyel—tatár csatára vonatkozó bejegyzésekkel. Kalenderblatt von April 1512, mit Einzeichnungen über die Pester Feuerbrunst und die Schlacht zwischen die Polen und Tataren

Sós György úgy látszik Csuton élt, hiszen leánya itt született, fia pedig a Csuti nevet vette fel.

Kakas apjának foglalkozásáról, eredeti társadalmi helyzetéről nem maradt ránk adat. A zágrábi püspök szolgálatában 1481-ben két Kakas is állott,¹³ amiből talán lehetne arra következtetni, hogy szintén kisnemesi eredetű lehetett Mihály is. Ebben az esetben lehet, hogy az idősebb Kakas is vagy Thuz Osvát, zágrábi püspök, vagy annak bátyja, Thuz János horvát bán és tárnokmester szolgálatában került Budára. Kétségtelen azonban, hogy Budán polgárjogot szerzett, és bár fia később nemesként teszi le a doktori vizsgát Padovában¹⁴, valami polgári foglalkozást űzhetett. Ha nem is tartozott a budai patriciátushoz, tekintélyes polgárnak kellett lennie, hiszen kőházában, amely a királyi palotához vezető Szt. János utcában állott, családján kívül bérlők is laktak, tehát elég nagy épület lehetett.¹⁵ Szülője is volt, de nem olyan nagy, hogy abból megélhetett volna.¹⁶ Valószínűleg kereskedett, vagy valami jövedelmező ipart űzött, amit halála után felesége özvegyi jogon folytatott.¹⁷

Naplóírónk szülei tehát nem voltak tősgyökeres budaiak, és — legalábbis anyai ágon igazolhatóan — a nemességtől származtak. Egyik sem volt egyedi jelenség a középkori Budán. Az, hogy a városi polgárság nagyrésze bevándorlók-ból tevődött ki, megfigyelhető Bécs történetében is¹⁸, sőt más német városoknál is vannak erre adatok, amit indokol az, hogy a polgárcsaládok néhány generáció alatt kihaltak.¹⁹ Buda esetében ez szintén megállapítható. A XV—XVI. sz. fordulóján a lakosság tekintélyes része nem helyi eredetű. A bevándorlási körzet azonban sokkal tágabb volt, mint más magyar városoknál. A város távolabbi környékéből a lakosság nem egész egy ötóde származott, a nagy többség máshonnan, az ország egész területéről, sőt a német polgárok esetében nem kis mértékben külföldről: Dél-Németországból, Sziléziából vagy Lengyelországból költözött ide. Gyakoriak a kisnemesek, sőt olykor középbirtokos nemesek beköltözései Budára és Pestre. Nemcsak arra gondolunk, hogy egyes feudális urak házat vásárolnak, vagy királyi tisztviselők itt élnek — ez természetes, hiszen a fővárosról van szó —, hanem arra, hogy a beköltöző nemesek polgárjogot szereznek, és sokszor nemesi birtokaikat eladva, teljesen polgári életformát folytatnak.²⁰

¹³ *Tkalčić, Ioannes Baptista*: Monumenta Historica Liberae Regiae Civitatis Zagrabiae, XI. k. Zagrabiae 1905, 253. (Therzyk Albert püspöki personalis számadáskönyvében említett Kakas Istvánt és Jánost.)

¹⁴ *Veress Endre*: Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium. I. köt. Padova, 1264—1864. (Fontes rerum Hungaricarum tom. I.) Bp. 1915. 25.

¹⁵ 1517: Dl. 30878.

¹⁶ 1505-ben Kakas Mihály özvegyének mindössze 65 köből bortermésért írták össze a Nagydezsma szőlőhegyen. Dl. 36658. — 1510 körül a Magasallja szőlőhegyen írták össze Kakas Mihály özvegyét, kiről megmondják, hogy a Szt. János utcában lakik. Termést azonban nem adtak meg, sőt a bejegyzést áthúzták. Ol. Ft. Veszprémi püspöki lt. Gazdasági lt. Budai bortizedlajstrom.

¹⁷ Az özvegyi jogon való iparűzésre (noha a céhszabályok általában csak egy évre engedélyezték) sok adat van. Vö. pl. Fővárosi Levéltár, a Budai Mészárosceh céhkönyve: Cserbókor István mészárosmester 1511-ben meghalt, özvegye azonban egészen 1529-ig, ameddig a céhkönyvet vezették, folytatta férje iparát. Nussel Hans özvegye 1511-től 1529-ig, Vágó János özvegye 1506—1512-ig, Antal János özvegye 1500—1505-ig gyakorolta a mészáros-mesterséget stb.

¹⁸ *Zatschek, Heinz*: Die Handwerker Wiens, Ein kleiner Beitrag zur Geschichte der Bevölkerungsentwicklung, Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien, 8 (1949—50.) 31. Zatschek idézi Aeneas Sylvius Piccolomini erre vonatkozó megállapításait, és ezeket teljes mértékben igazolja.

¹⁹ *Röhrig, Fritz*: Die europäische Stadt, Propyläen-Weltgeschichte, IV. köt. Berlin 1932. 346—47.

²⁰ Ezekre részletes példákkal I. a közeljövőben megjelenendő Budapest Története II. kötetében írt fejezetünket.

A fővárosba költöző kismemesek közül egyesek értelmiségi pályát választanak. A Mátyás- és Jagelló-kor legkeresettebb ügyvédeknek tekintélyes része környékbeli kismemes. Többségük ugyan — hiszen feudális törvényszék előtt jár el — megőrzi kis birtokát,²¹ mégis egész életpályájuk a fővároshoz köti őket. A csuti nemesek közül különösen sok fővárosi ügyvéd került ki. A leghíresebb a Jagelló-kori Felesuti Balassa Benedek volt, de adataink vannak pl. Csuti László, Pál és Menyhétre is.²² Csuti Pál valószínűleg Kakas János édesanyjának nagybátyja, és ez megmagyarázza Kakas értelmiségi pályafutását is.

Valószínűleg nem sokkal édesapja halála után beiratkozott a bécsi egyetemre. Pontos időpontját nem tudjuk²³, az azonban tény, hogy itt megszerezte a baccalaureus artium egyetemi fokozatot. Valószínűleg még 1503-ban vagy előtte, hiszen 1503. december 8-án Budán felveszi az egyházi rend egyik alsó fokozatát, acolitus-szá szentelik, 1504. április 23-án pedig már Krakóban baccalaureusként iratkozik be.²⁴ Mint acolitus, részese lett az egyházi rendnek, élvezte a privilegium fori-t, anélkül, hogy esetleges megházasodás elől elvágta volna az utat. Krakóban közel három évig maradt. 1507. január 31-én nyerte el a magister artium fokozatot, és ezzel befejezte tanulmányait az artes fakultásán. Néhány nap múlva, február 4-én, hazaindult.

²¹ L. pl. Bathe-i Antal deákot, aki 1510 és 1511 között számos alkalommal képviseli az óbudai káptalant (*Knauz Nándor: A budai káptalan regestái, Magyar Történelmi Társulat* 12 (1863) 75, 81, 82, 85, 88, 89, 101 sz.) és akinek halála után kismemesi rokonai (köztük egy székesfehérvári polgár özvegye) perlik özvegyét és fiait pestmegyei bátéi birtokrészei ügyében. 1517. szeptember 3. Ol. Ft. Pozsonyi kpt. lt. *Protocollum Budense* (a továbbiakban *Prot. Bud.*) 447. — Báthéi Antal deák ügyvédi jóhíret mutatja, hogy pozsonyimegyei egyháziak több mint egy évvel halála után is ügyvédnek vallják több más ismert ügyvéd mellett. *DI.* 68507.

²² Balassa 1502-ben több felesuti birtokostársával együtt tanúskodik, (*DI.* 21130.) ügyvéde többek közt az óbudai káptalannak, a szigeti apácáknak, Kömlődy Miklós budai polgárnak, stb. (*Knauz* i. m. 81, 86, 103. sz. *DI.* 26131.) — Csuti Lászlót 1476-ban özv. Zichy Benedekné vallja ügyvédének, míg 1478-ban a Rozgonyiak ügyvéde. (*A Zichy és Vásonkeői Gr. Zichy-család idősb ágának okmánytára, XI. köt. Bp. 1915. 189. — A Héderváry család oklevéltára, I. köt. Bp. 1909. 420.*) — Csuti Pál 1482-ben a budai beginák, 1492-ben a Rozgonyi-örökösök, és 1496-ban Vámos Balázs ügyvéde, 1502-ben sároli birtokos. (Ol. Ft. Erdélyi Nemz. Múz. lt. Tgy. 95. — *DI.* 88762, 61889, 21130.) — Főúri familiárisként is sok Csuti szerepel, akikről részben igazolni lehet fejmegyei származásukat. Albert a Rozgonyiak, Demeter a Héderváryak, Mihály a Zápolyaiak szolgálatában állott. [*Héderváry oklt. I. köt. 396, 533, Tört. Társ. (1879) 384–85.*] — Egyházi pályán működött Csuti Tamás váci kanonok (*Martínus Georgius Kovachich: Formulae solennes styli, Pesthini 1799. 326.*) és Menyhért. Csuti Menyhért 1503-ban közjegyző és szentszéki írnok, a tizes években ügyvédkedik, 1522-ben esztergomi szentszéki ügyvéd, egyben fejevári kanonok. (Ol. Ft. Esztergomi kpt. magán lt. *Lad.* 64. fasc. I. nr. 28. — *DI.* 68507, 47452.) — Valószínűleg ő volt az a Chwth, aki Nyási Demeter püspök, esztergomi helynök szentszéki jegyzőkönyvében 1515-ben szinte minden lapon előfordul. (Ol. Ft. Esztergomi primási lt.) (A jegyzőkönyv 1525-ös évszáma hibás!)

²³ Legvalószínűbb, hogy az a Johannes de Buda, aki az 1499-es nyári félévre iratkozik be a bécsi egyetem magyar nemzetébe. *Schrauf Károly: Magyarországi tanulók külföldön, IV. köt. A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig, Bp. 1902. 149.* — Viszont ha ez Kakas, akkor nem lehet azonosítani senkivel azok közül, akik az Egyetem főanyakönyvébe beiratkoztak. *Die Matrikel der Universität Wien, II. Bd. 1451–1518/I. Graz–Köln 1959. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, VI. Reihe. Quellen zur Geschichte der Universität Wien.) 257 (1497: Johannes de Offenperck), 265 (1498: Joannes Oberdarfer ex Buda), 277 (1499: magister Joannes Scriba Budensis).*

²⁴ L. hátul a naplót, valamint *Chmiel, Adam: Album Studiorum universitatis Cracoviensis, Tom. II. Cracoviae 1892. 86.* (az 1504-es nyári félévre iratkozik Johannes Michaelis de Buda.) Bécsi baccalaureatusát elismerték és mint baccalaureus inkorporálták. *Schrauf* i. m. III. köt. *Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis, Bp. 1893. 69. o. 267. sz.* (Tévesen egy bizonyos Johannes Andree de Buda-ra vonatkoztatva.) *Schrauf* e helyen idézi magisteri promotióját is. Kakas, mint Joannes baccalarius de Buda a magyar bursa-ba is beiratkozott. *Schrauf* i. m. III. köt. 11.

Naplóíróink egyetemi tanulmányaiból több dologra következtethetünk. Egyrészt az, hogy félárva gyerek létére két egyetemen is folytatható több éves tanulmányokat, és Krakóban igen drágán, 5 forintért vette meg az öröknaptárt, kedvező anyagi helyzetre utal. Lehet, hogy édesanyjának volt módjában fedezni a költséget, lehet azonban az is, hogy valamelyik Csuti atyafiságból származó ügyvéd támogatta, vagy szerzett számára ügyfelei között gazdag támogatót. Másrészt az a tény, hogy Kakas el is végezte az egyetemet, azt mutatja, hogy nem polgári, hanem értelmiségi pályán akar működni. A budai és pesti polgárságból igen sokan iratkoztak be valamelyik szomszédos ország egyetemére. Az azonban kimutatható, hogy azok a polgárfiúk, akik az egyetemre beiratkoztak közül később mint kereskedők, iparosok, polgári foglalkozást folytattak, a legkritkább esetben szerezték meg valamelyik egyetemi fokozatot. Számos példát lehetne felsorolni. A későbbi pesti nagykereskedő Temesvári Bodó Mihály, Pesti Beke Ferenc (valószínűleg Beke Jakab pesti bíró fia), a budai Geuth Márk, Misér Mihály pesti esküdt veje, Harber János budai bíró, Harber Mátyás szintén budai bíró fia és sokan mások, ha be is iratkoztak Bécsben, nem végezték el tanulmányaikat.²⁵ A legjobb példa azonban Haller Ruprecht budai bíró családja. Fiait, köztük Jánost, a későbbi királyi alkincstartót Pétert, a későbbi szász grófot és Ruprechtet egyetemre küldte, de csak Ruprecht fejezte be tanulmányait. Ő viszont kanonok lett a budavári Szt. Zsigmond prépostságban.²⁶

Kakas előtt is az értelmiségi és ezen túlmenően a javadalmas középpapság képe lebegett. Magisteri fokozata képesítette egy tekintélyesebb iskola vezetésére, a városi jegyzőség betöltésére, kanonoki stallumokra, de gazdagabb plébániákra is előszeretettel kerestek egyetemet végzett papokat.²⁷ Naplóíróink számára valószínűleg már elő volt készítve az állás, hiszen 1507. január 31-én szerezte meg a magisteri fokozatot, és március 12-én left az egri káptalani iskola vezetésével megbízva. Életrajzi összefoglalásában nem kis büszkeséggel jegyzi meg: „életem 24-ik évében igazgattam az egri iskolát.” Valószínűleg valamelyik káptalani tag támogatásával, nem pedig a püspökséget betöltő Estei Hippolit bíboros kormányzója, Lardi Tádé közbenjárására nevezték ki.²⁸ A püspökség segédpüspöke akkor

²⁵ Michael Bedo (!) de Themeswar 1472-ben iratkozott be Bécsben. (*Die Matrikel der Universität Wien* i. m. II. köt. 136.) Később pesti polgár lett (vö. *Hazai Okmánytár* I. köt. Győr 1865. 393. vagy Dl. 61905, 61945, stb.), végrendeletének tanúsága szerint tekintélyes bornagykereskedő. (1510 Dl. 61980. és átirata: *Hazai Okmánytár* I. köt. 401–403. — Beke Ferencre, akit törökbarátsága miatt verssel támadott Geszti László 1525-ben, l. *Gerézdi Rabán*: A magyar világi líra kezdetei, Bp. 1962. 106–109. Egyetemi beiratkozására uo. 106. o. 19. j. Adataink szerint Beke egyike a legtekintélyesebb, gazdagabb pesti patriciusoknak: Prot. Bud. 55, 539–40, 540–41, Protocollum sedis Strigoniensis 7, 45. — Geuth 1519-ben iratkozik be Bécsben [Marcus Geth (!) ex Buda (*Die Matrikel der Universität Wien* i. m. III. köt. 8.) Mint Misér Mihály veje annak végrendeletében fordul elő 1537-ben. Ol. Kamarai lt. Acta Monialium Poseniensium, fasc. 55. nr. 36. — Harber [Johannes Herber (!) de Buda] 1480-ban iratkozott be Bécsben. *Die Matrikel der Universität Wien* i. m. II. köt. 176. Többszörösen volt budai bíró, mint bíróra, és Harber Mátyás bíró fiára l. pl. 1515: Ol. Ft. 1724. doboz. Pozsonyi káptalan orsz. lt. 143.

²⁶ *Kubinyi András*: Die Nürnberger Haller in Ofen, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, 52 (1963–64) 96–97. — Haller János krakkói tanulására: az 1506-os nyári félévre egyszerre iratkozik be öccsével, Ruprechtel. (Johannes Rupertii, Rupertus Rupertii fratres de Buda, *Chmiel*: Album. . . i. m. II. köt. 98.)

²⁷ Vö. *Ivánka Endre*: Iskolázás és népművelés, Magyar Művelődéstörténet, szerk.: *Domanovszky Sándor*, II. köt. Bp. é. n. 430–31. — Kakas nem a hivatali pálya felé fordult. Ott és a bíróságoknál az itthon tanult litteratusokra volt szükség. Vö. *Bónis György*: Egy Jagelló-kori magyar jogász (Petróczi Henczefi István). A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Évkönyve, Bp. 1953. 6–7. — *Gerézdi* i. m. 19–37.

²⁸ Héderváry László egri püspök 1463-as rendelkezése értelmében az egri iskolamestert az olvasókanonok prezentálja a püspöknek és a káptalannak, és ezek gyakorolják közösen a kinevezési jogot. *Békefi Remig*: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig, Bp. 1910. 413–14.

Vajai László volt, akinek haláláról naplójában is megemlékezik Kakas, viszont Krakkóban Kakassal együtt iratkozott be Vajai Ferenc.²⁹ Lehet, hogy Vajai volt naplóírónk protektora.

Bár Kakas úgy látszik jól érezte magát Egerben, hiszen elég gyakran idéz itteni eseményeket, nem maradt sokáig ebben a városban. Pedig 1507. október 3-án Lardi Tádé püspöki helytartó egyházi javadalmat, a székesegyházi Keresztelő Szent János oltár igazgatóságát adományozta neki. Alig egy évvel azután, hogy Egerbe került, Rómába utazott, 1508. április 14-én érkezett a pápák székvárosába, ahol két hétig tartózkodott. Május 5-én Bolognába került, hogy az itteni egyetemen folytassa tanulmányait. Négy évig tanult a híres jogi fakultáson, saját szavai szerint. Valójában azonban nem egészen három és fél évig. Megemlékezik feljegyzéseiben a bolognai egyetem — hamis — kiváltságairól, és több más helyi adatot közöl.

Bizonyára itt is mecénások támogatták a fiatal volt egrri iskolamestert. Javadalma nem valószínű, hogy fedezte volna — mégha édesanyja támogatását is hozzászámítjuk — a költséges olasz egyetemi városban Kakas kiadásait. A Kakassal egyidőben itt tanuló magyarok — egyben később többségükben ismert humanisták — vagy gazdag egyházi javadalommal (Kakasánál jelentősebbel!) rendelkeztek, vagy valamelyik magyar főpap anyagi támogatását élvezték: Barlabási János gyulafehérvári kanonok és székesegyházi főesperes, Kretschmer Lőrinc mislyei prépost, Henckel János váradi kanonok és békési főesperes, Magyi Sebestyén, Magyi Pál alnádor fia, valamint Hagymási Bálint. Közülük Kretschmert (aki saját unokaöccse volt), Magyit és Hagymásit Szatmári György pécsi püspök és királyi kancellár neveltette, aki az utóbbit később pécsi kanonoknak is kinevezte.³⁰ Mivel Kakas is elnyerte ugyanezt a javadalmat, kézenfekvő annak feltételezése, hogy a kassai polgárfiú Szatmári kancellár támogatta a tehetőségesnek ígérkező budai polgárfiút. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a valószínűbb mecénás Szatmári mellett szóba kerülhet a szintén humanista Thurzó Zsigmond váradi püspök és királyi titkár is³¹, mindenestre nem véletlen, hogy Kakas 1512. szeptember 4-én feljegyzi Thurzó halála napját.

A bolognai tanulás befejezése azonban a jelek szerint nem ment simán naplóírónknek. 1511. szeptember 16-án a következőt jegyzi fel: „itt kimentem Bolognából hazaindulva Magyarországra”. A következő bejegyzés, ami önmagára vonatkozik, november 1: „Itt érintetem Budát hazatérve Olaszországból.” Mivel a naptár elején decretorum doctor-nak, egyházbírói doktornak nevezi magát, doktorátusa idejét (noha magisterségét feltüntette) pedig nem közli, feltételezhetnénk, hogy ez szeptember 16-a előtt Bolognában megtörtént. Ez azonban

²⁹ Kakas és Vajai beiratkozása a krakkói magyar burzába: *Schrauf* i. m. III. k. 11. — Ferenc ugyan nem volt László püspök közeli rokona [1. a genealógiát: *Petrovay György* A Vayak és az Ibrányiak, Turul 28 (1910) 15.], mégis amikor 1507-ben Vajai László családjának címerbővítést jár ki, abba Ferencet névszerint felvéteti. *Csergheő Géza*: A Vay és Ibrányi családok címerének bővítése 1507-ben, Turul 5 (1887) 81. — A Vajai kapcsolat mellett az is elősegíthette Kakas kinevezését, hogy az egrri káptalan egyik tagja budai volt ekkor. (1507: *Matheus de Buda* egrri kanonok, Ol. Ft. Egrri káptalan magánlevéltára, Nr. 5. f. 2. fr. 3 és 4.) — Hogy kinevezése nem Larditól indult ki, az mutatja, hogy Kakast nem említik sem Lardi, sem Éstei Hippolit bíboros püspök más olasz alkalmazottai urukhoz írt jelentéseikben, sőt neve az 1507. és 1508. évi egrri püspökségi számadásokban sem fordul elő. Ol. Ft. Archivio di Stato di Modena, 8615 és 8619. doboz.

³⁰ *Veress Endre*: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium 1221—1864.* (Monumenta Hungariae Italica III. köt.) Bp. 1941. 72—78. és az ott idézett irodalom.

³¹ Thurzó különben rokona volt Szatmárinak, *Kardos Tibor*: *A magyarországi humanizmus kora*, Bp. 1955. 221. — Henckelt Thurzó neveltette másokkal együtt. *Horváth János*: *Az irodalmi műveltség megoszlása. Második kiadás*, Bp. 1944. 207.

nem áll. A páduai egyetem anyakönyvében október 8-án a következő bejegyzés olvasható: „Privatum examen et doctoratus in iure canonico nobilis et Venerandi viri domini Ioannis, domini Michaelis Kakas civis Budensis, artium liberalium magistri Cracoviensis, rectoris altaris S. Ioannis Baptistae in arce Agriensi.”³² Tehát Kakas Mihály budai polgár fia, a „nemes” János úr, Páduában tette le a kánonjogi vizsgát... Valószínű tehát, hogy bolognai vizsgája nem sikerült, és ezért útban hazafelé a közbeeső páduai egyetemen próbálkozott, most már sikerrel. A bolognai tanulására büszke budai polgárfiú azonban szégyellte ezt, és így még naplójában sem jegyezte fel.

Kétségtelen azonban, hogy mint olasz egyetemen végzett jogi doktor előtt megnyílt a lehetőség magasabb egyházi és állami javadalmak, ill. állások betöltésére.³³ Néhány hónappal hazatérése után Szatmári György pécsi püspök és kancellár vette szolgálatába, 1512. március 26-án. Akár azért, mert már eddig is ő volt Kakas mecénása, akár unokaöccse, naplóiírónk bolognai tanulóútjáról, Kretschmer Lőrinc ajánlotta, a kancellár környezetébe került, és bekerült az ott működő humanisták közé. Szatmári megbízhatott Kakasban. Július 3-án pécsi kanonokká nevezte ki, később pedig ugyanott megkapta az örkanonoki stallumot is.³⁴

A naplóban Kakas életére vonatkozóan már csak egy adat található, amikor 1513. január 16-ánál megemlékezik egyetlen húgának esküvőjéről, sajnálatos módon azonban sógorának nevét nem közli. Valószínűleg időközben már felszentelték papnak, ugyanis a házasságkötéssel kapcsolatban a „celebravi” kifejezést használja, amiből arra következtetünk, hogy ő adta össze a húgát a férjfel. Igaz, a celebratio igének más jelentése is van, amiből a házasság megrendezésére is gondolhatunk. Ez az utóbbi lehetőséget látszik alátámasztani az, hogy pappá szentelését, vagy első miséjét nem jegyezte fel. Ha ez a feltételezés a helyes, akkor Kakas világi értelmiségi maradt ugyan, de mint acolitus, clericusnak számított és egyházi javadalmakkal rendelkezett.³⁵

Kakas azonban továbbra is élt és működött. 1513. január 26-án Perényi Imre nádor utasítására ítélmestere előtt egy választott bíróság tagjai jelennek meg, hogy előadják azt az egyességet, amelyet előttük kötöttek az egri püspökségi kormányzó és az egri káptalan.³⁶ Az öttagú, mindkét fél által választott bíróság elnöke Budai Kakas János kánonjogi doktor és pécsi kanonok volt, míg tagjai között találjuk Báthori János ismert budai ügyvédet³⁷ és Bellényi Albertet, a későbbi személynöki ítélmestert.³⁸ A vita tárgya a szőlődézsma volt, milyen mértékben osztják meg a püspökség és a káptalan között és hogyan szedik be. A vita Estei Hippolit egri bíboros püspök olasz püspökségi kormányzója és a káptalan között úgy látszik olyan méretet öltött, hogy Szatmári kancellár is indítva érezte magát annak elsimitására. Bonzagno kormányzó ugyanis ezzel kapcsolatban hivatkozik Szatmári kérésére. Valószínűleg a kancellár jelölte ki kánonjogász familiárisát a fogott bírák vezetőjének annál is inkább, hiszen Kakas, mint volt egri iskolamester, személyesen ismerte a viszonyokat. Az ügyvel kap-

³² L. fenn 14. j.

³³ A magyar irodalom története I. köt. A magyar irodalom története 1600-ig, szerk. Klaniczay Tibor, Bp. 1964. 206–207.

³⁴ A pannonhalmi Szt. Benedek rend története, III. köt. Bp. 671–674.

³⁵ Vö. Plöchl, Willibald M.: Geschichte des Kirchenrechts, II. köt. Wien—München, 1955. 161–162.

³⁶ Ol. Ft. Egri káptalan magánlevéltára, Nr. 1. div. 1. f. 2. fr.

³⁷ L. rá pl. 1510–13: Knauz i. m. 81, 86, 101. sz. (Szalkai későbbi kancellár ügyvéde.)

³⁸ Szilágyi Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526, Bp. 1930. 98.

csolatos tanúvallatás és maga az ítélet még valószínűleg 1512 végén zajlott le Egerben, és erről Kakas saját nevében egy „registrum”-ot állított ki. Ezt a registrumot foglalták azután a nádor parancsára egy nádori oklevélbe. Kakas — társairól meg sem emlékezve — jegyzékében részletesen ismerteti a tanúvallomásokot és a létrejött egyezséget. Az oklevél érdekesen mutatja egyrészt Kakas jogi szemléletét, fogalmazási készségét és utal arra is, hogy egykori egri kapcsolatai eljárásában bizonyos nehézséget okoztak, azonban terjedelmessége és tanulmányunk tárgyával való össze nem függése nem teszi lehetővé részletes elemzését.

A következő adatunk naplóírónkra 1517-ből származik.³⁹ (Tolnai) Máté pannonhalmi apát és konventje állítja ki ezt az oklevelet 1517. február 16-án. Kakas ugyanis — aki ekkor már pécsi örkanonok — és édesanyja a budai házukkal szomszédos házat megvették a tulajdonos, Varga Fülöp özvegye halála után. Itt volt a pannonhalmi apátság is egy háza, amelyet Henczelly István ítélőmestertől vett. A pannonhalmi bencések úgy látszik bővíteni akarták házukat, és ezért megvásárolták Kakastól a házukkal szomszédos Varga-féle házat. Később építkezni kezdtek, ami sértette Kakasék érdekeit, hiszen néhány ablakukat ezáltal a szomszéd fal elzárta. Kakas úgy látszik eljárta ebben az ügyben, mert most az apátság kötelezte magát egyrészt az eredeti állapot visszaállítására, másrészt szabályozták azt, hogy milyen építkezéseket hajthat végre zentúl az apátság saját telkein. Kakasék eredeti háza a Szt. János utcában volt, és most is erre a házra vonatkozik az oklevél. Más adatokból tudjuk ugyanis, hogy az apátság háza is ebben az utcában állott.⁴⁰

Ez az utolsó adat Kakasra. Édesanyját még említi egy oklevél 1517. szeptember 28-án.⁴¹ Nagylucei Damján főúr lakik Szt. János utcai házában. Ebből azonban nem következtethetünk naplóírónk halálára. A budai Kakas-ház és a hozzá tartozó szőlők ugyanis tulajdonképpen anyja nevében voltak, amire a bortizedlajstromból világosan következtethetünk.⁴² Így halálzási éve egyelőre ismeretlen.

Kakas műve, mint irodalmi alkotás

Kakas feljegyzései nem szövegükben jelentősek. Adatainak zömét ismerjük más forrásokból is. Igaz, ha vannak is szép számban adataink hasonló rokoni összeköttetésű és származású fővárosi polgárokra, genealógiája igen jól felhasználható forrás. Lényeges adatai is vannak: ilyenek az egri vagy pesti tűzvészekre vonatkozók. Pesten 1512. április 4-én 24 ház égett le. Gazdaságtörténészek felhasználják az 1507. évi általános szárazságról lejegyzett adatát. Mégis hasonló adatokat szép számmal gyűjthetünk össze oklevelekből, követjelentésekből vagy más forrásokból; Kakas jegyzeteinek további lappangása nem lett volna pótolhatatlan vesztesége fővárosunk, vagy esetleg az ország történetírásának.

A lényeges az előttünk levő kötetben Kakasnak az a megjegyzése, hogy Liber memorialis-t vezetett, amely a jelek szerint önéletrajzi jellegű volt. A budai polgárfiúból pécsi kanonokká lett Kakas volt tehát az első ismert magyar önéletrajzíró. Szerzőnk külföldi tanultsággal rendelkezett, tehát meg kell vizsgálnunk az önéletrajzi műfaj külföldi alakulását, és ezzel kapcsolatban állást kell foglalnunk, hogy Kakast a humanisták közé számíthatjuk-e, vagy sem.

Bár az egyéniségnek önmaga iránt való fordulását a humanizmus jelének

³⁹ L. fenn, 34. j.

⁴⁰ Uo. 273.

⁴¹ L. fenn, 7. j.

⁴² Itt csak anyja nevét említik, 1. fenn, 16. j.

szokták tartani,⁴³ kétségtelen, hogy az önéletrajz (és a naplóírás) műfaja már jóval a humanizmus előtt feltűnt.⁴⁴ Az azonban bizonyos, hogy a humanizmus korában számuk növekszik. Kakas Liber memorialis-ának nem ismerjük a formáját, és tartalmára is csak részben következtethetünk a napló szövegéből. Az elnevezés arra utal, hogy nem annyira rendszeres önéletrajzi alkotásról, hanem önéletrajzi és egyéb emlékezetre méltó adatok halmazáról beszélhetünk, tehát olyan munka lehetett, mint amilyen külföldön több fenn is maradt.⁴⁵ Ezt a típust azonban egyáltalán nem kell feltétlenül a humanizmushoz kapcsolni. Bizonyos mértékben más a helyzet a naplónál. Itt a naptárba vezetett naplóbejegyzések teszik érdekessé a munkát. Önmagában véve persze ez nem hogy nem humanista alkotás, hanem minden történetírás innen származott. Az annalsztikus történeti feljegyzések kezdettől fogva naptárjellegű szövegekhez, később húsvéti táblákhoz stb. kapcsolódtak. Itt legfeljebb az a különbség látszik, hogy a feljegyzések nem egy ország, város vagy egyházi testület történetére vonatkoznak kizárólag, hanem egy személyre. És ezzel kapcsolatban már megállapíthatjuk, hogy a humanizmus korában ezt az ősrégi formát elevenítik fel. Rá kell mutatnunk még arra is, hogy városainkban a XV. század végén, és a XVI. sz. fordulóján az annalsztikus feljegyzések újabb virágzását figyelhetjük meg. Egyes városok saját történetüket évkönyvszerű formában templomaik falán is megörökítik.⁴⁶

A naptárhoz kötött magánjellegű naplófeljegyzések közül — noha a dolog természetéből következő, a naptár lejárt után ezek pusztultak el a leginkább — a humanizmus korában több fennmaradt. Számunkra a legtanulságosabb Iohannes Cuspinianus, az ismert osztrák államférfi és humanista tudós naplója. A bécsi tudós ugyanannak a Stoeffler-féle naptárnak 1499-es ulmi kiadásába vezette be naplóját, amelyiknek 1504-es velencei kiadását Kakas használta.⁴⁷ Ez mindenestre érdekes egyezés, hiszen a mi naplóírónk is bécsi baccalaureus volt. A későbbi időkben sem szűnik meg ez a naptárhoz kötött irodalmi műfaj. Két magyar humanistánál találjuk meg ugyanezt. Oláh Miklós egy 1552-ben kiadott naptárba vezetett 1552—1559 között naplószerű feljegyzéseket⁴⁸, Gyalui Thorda Zsigmond pedig 1558 és 1567 között egy 1554-es kiadású naplót használt fel naplója keretében.⁴⁹

Mindezek alapján talán valószínűsíthetjük azt, hogy Kakas az ősrégi formát humanista hatásra alkalmazta, és ebből arra is következtethetünk, hogy Liber memorialis-a sem volt a régi típusú hasonló jellegű munkáknak megfelelő, hanem szintén humanista alkotás. Ezt a valószínűsítést támasztja alá naplóírónk egyetemi pályája is. Bár nem tudjuk pontosan, hogy mikor járt Bécsben, az azonban tény, hogy Cuspinianus és Konrad Celtis egyeteme a XVI. század elejétől immár

⁴³ Vö. Lhotsky, *Alphons: Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs* (MIÖG. Ergänzungsband XIX), Graz—Köln 1963. 123.

⁴⁴ Uo. 121—123. — Bauer, *Wilhelm: Einführung in das Studium der Geschichte*, második kiadás, Tübingen 1928. 289—299.

⁴⁵ Ilyen lehetett pl. III. Frigyes német-római császár jegyzetfüzete, vö. Lhotsky i. m. 338—340. stb.

⁴⁶ Vö. *Annales de templis Levtschoviensi et Coronensi exscripti.* (Schwandtner, *Joannes Georgius: Scriptorum rerum Hungaricarum veteres et genuini*, I. köt. Vindobona 1746. 885—888.

⁴⁷ *Ankwicz* i. m. 291—325. Lehetséges, hogy Kakas épp Cuspinianus bécsi egyetemi tanár hatására fogott a naplóíráshoz, hiszen Johannes Aventinus bajor humanista — egyébként Cuspinianus-tanítvány — ugyanebbe a naptárba vezette saját naplóját. *Hans Ankwicz—Kleehoven: Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian*, Graz—Köln, 1959. 24—25.

⁴⁸ Kiadta: *Kovachich, Martinus Georgius: Scriptorum rerum Hungaricarum minores*, I. köt. Budae 1798. 92—97.

⁴⁹ Kiadta: *Kovachich* uo. 112—128. — Gerézdi Rabán hívta fel rá figyelmemet.

befogadta a humanizmust.⁵⁰ Ugyanezt állíthatjuk a krakkói egyetemről is.⁵¹ Itt azonban még valamit meg kell jegyeznünk. Krakko volt az az egyetem, amelyben Kakas korában a legmagasabb színvonalú természettudományi, elsősorban csillagászati oktatás folyt.⁵² A Stoeffler-féle naptár megszerzése és saját kezű bejegyzései bizonyítják, hogy Kakas alaposan elmélyedt ebben a tudományágban is. Végül Bologna ebben az időben egyik központja a humanista kultúrának, a magyar írók és tudósok zöme ott végezte tanulmányait. Kakas már említett iskolatársai jelentős stilsztikai érzékkel megáldott írók⁵³, és így ezek alapján a budai polgárfiút is ide kell számítanunk.

Kakas fennmaradt munkái ugyan nem igazolják ezt teljes mértékben. Történeti feljegyzései a dolog természetéből következően túl rövidke és magánhasználatra készülő nem igényelték különös stilsztikai gondosságot. Ez különben teljesen hasonló Cuspinianus naplójával. Megjegyezzük, hogy míg Cuspinianus naplójában a klasszikus *ae* helyett következetesen a középkorias *e-t* használja, Kakas gyakran *e caudata*-val jelöli az *ae-t*. Az általa fogalmazott választott bírósági ítélet témájánál fogva szintén nem volt alkalmas klasszikus szóvirágok alkalmazására.

Kakast tehát humanista iskolázottságú és érdeklődési körű írónak kell tartanunk. Máskülönbem nem élvezhette volna Szatmári kancellár bizalmát. Ezért mindenképpen az udvari humanista körhöz számíthatjuk, azonban azzal a megjegyzéssel, hogy születése folytán a budai polgári humanistákkal való kapcsolata is valószínű. Házával szemben, a Szt. Zsigmond templomban volt kanonok a szintén budai polgárfi, a latin költő Haller Ruprecht⁵⁴ és a budai városi iskolában pedig Bartholomaeus Francfordinus Pannonius tanított.⁵⁵ Budai polgárfiú volt a bécsi egyetemre járó Kresling János is, aki 1515-ben Szatmárihoz írt egy humanista beszédet⁵⁶ és aki később a reformáció terjesztésében szerzett magának nevet.

Kakas kéziratának szövege

A szöveg kiadásánál általában ragaszkodtunk a szerző helyesírásához, azonban a rövidítéseket feloldottuk. A feloldásnál az „*ae*” kettőshangzót a klasszikus helyesírás szerint „*ae*”-nek vettük. Ott, ahol a szövegben Kakas egy-

⁵⁰ A magyar irodalom története i. m. I. köt. 207.

⁵¹ Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés, Bp. 1964. passim.

⁵² Uo. 58. — Székely György: Vorläufer und Verbreitung des kopernikanischen Weltbildes, La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie 1450—1650. (Studia Historica 53.) Bp. 1963. 279.

⁵³ L. Horváth i. m. 209—213.

⁵⁴ Kubinyi i. h. Haller versét l. uo. 120.

⁵⁵ Ő is Szatmári köréhez tartozott, és színdarabot írt diákjai számára. Kardos i. m. 269—284.

⁵⁶ Az egyetem részéről tartotta a beszédet Szatmárihoz 1515-ben Bécsben Magister Ioannes Kresling Budensis. *Abel—Hegedüs: Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, Bp. 1903. 207—211. — Valószínűleg annak a Duna mellett lakó (tehát külvárosi) Kresling Jánosnak volt a fia, akinek 1510 körül szülője volt Buda Demjénmál szőlőhegyén (Ol. Ft. Veszprémi pk-i lt. Gazd. lt. Budai bortizedlajstrom és aki 1516-ban hajón szállított árut Bécsből. Ol. Ft. Pozsony v. lt. 2532. sz. Kresling reformátori tevékenységére (akkor a budai Szt. György templom plébánosa) l. *Zoványi Jenő*. A reformáció Magyarországon 1565-ig, é. és h. n. 52. Későbbi pályafutására l. uo. — *Hammann, Gustav: Johannes Kresling, Jahrbuch für schlesische Kirchengeschichte*, 44 (1965) 7—12.

Megjegyezzük még, hogy a Jagelló-korra — különösen természettudományi vonalon — jellemző a polgári eredetű humanisták túlsúlya. *Kardos* i. m. 227.

szerű „e” betűvel írta át, valamint egyéb, nem klasszikus betűhasználatnál, felkiáltójellel utaltunk az eltérésre. Az „e caudata”-t megfelelőképpen jelöltük.

Ankwicz, amikor Cuspianus naplóját kiadta, utalt a naptár foliószámozására. A mi naptárpéldányunkban nincs foliószámozás és mivel a lefóliálást vagy paginálást nem érezzük megengedhetőnek, nem adhattuk meg a folió-számot. A naptári rész bejegyzésein kívül a többi bejegyzés eredeti helyét ezért jegyzetben adjuk meg, míg a naptári résznél az év, hónap és nap megadásával a bejegyzés az eredetiben könnyen visszakereshető. A hónapok neveit a naptárban olvasható formában adjuk meg, amiben követjük Ankwicz Cuspianus-kiadása módszerét. Eltértünk azonban Ankwicztól abban, hogy az egyes éveknél nem adjuk meg az illető év naptárának címét (pl.: *Ephemerides anno salutifere incarnationis X 1504 X*), hanem csak az évszámot.

*Emptus Cracouie fl. V. per me Iohannem Kakas de Buda ex proprio.*⁵⁷

*Castantinopolis (!) postea Bisantium et praesens agios appellata, a Thurcis, duce imperatore Mahomete capitur anno domini 1452.*⁵⁸

*Liber Ioannis Kakas de Buda, filii condam Michaelis Kakas civis Budensis, artium liberalium magistri ac decretorum doctoris.*⁵⁹

Item Ego Ioannes Kakas, natus condam Michaelis Kakas, civis Budensis sum in hunc mundum editus anno domini 1483, sexto die Augusti in diluculo hora quarta.

Item rexi scholam Agriensem XXIII anno etatis meae, anno 1507.

Item Sum ordinatus in acholitu a reverendo domino Gregorio tunc suffraganeo Strigoniensi, Budę in eade divi Ioannis ewangelistae, anno domini 1503, octavo die Decembris.

Item Soror mea Dorothea minor natu edita est in hanc lucem sabato (!) proximo post festum Corporis Christi, anno domini 1497, hora XII, post meridiem.

Item Proavus meus maternus fuit Stephanus Szabo cognomine, nobilis de Chwth, habens liberos Paulum de Chwth, Elenam relictam Ioannis Dobozy, (cuius nepos est hic meus cognatus Bartholomeus Dobozy,) et Barbaram, aviam meam. Quę nupta fuit Georgio Sos, habenti fratrem nomine Stephanum Sos in Albaregali, ex qua nata est mater mea Elena loco praedicto. Phillipus (!) autem de Chwth est meus avunculus: frater matris meae ex utroque parente.

Item Conflictus Hungarorum in campo Chonth prope villam Zabath factus est die dominico post Visitationis (!) anno domini 1490.

Item Wladislaus filius Cazmiri (!) regis Polonie (!) iam rex Bohemie (!) in regem Hungarie (!) eligitur XIII. Iulii anno 1490, octavo autem die Augusti eodem anno Budam introducitur, decimo vero nono die Septembris Albe (!) in regem ungitur.

Item Bononiense studium et civitas est instaurata per beatum Petronium, qui fuit episcopus eiusdem urbis, anno incarnationis domini 423, tenente sedem apostolicam Celestino papa, et imperatore existente Iustiano christianissimo, qui scholaribus Bononiensibus Sancto Petronio impetrante multa privilegia concessere.

⁵⁷ A bejegyzés a címlapon olvasható.

⁵⁸ A bejegyzés a címlap hátlapján olvasható. Megjegyezzük, hogy az adat (1452) helyesen 1453. Egyébként arra következtethetünk ebből, hogy — legalább is a bejegyzés leírásakor — Kakas nem tudott görögül. *Agios = αγιος**, annyi, mint szent. Bizántenak nem törökori neve volt.

⁵⁹ A címlap után következő lapon, a nyomtatott ajánlás felett olvasható.

Item Pater meus, pie memorie (!), Michael Kakas civis Budensis, ex partibus Slavoniæ (!) oriundus, moritur feliciter anno domini 1498 in quadragesima. Praescripta omnia sunt et alibi scripta, videlicet in libro memoriali.⁶⁰

1504. Aprilis 23

Ego Iohannes du Buda filius Michaelis Kakas, baccalaureus Wiennensis hac die in gymnasium Cracoviense me contuli.

1505. Augustus 30

Elizabeth coniunx quondam Kazmirii (!) Polonie (!) regis hic obit, cuius pompe (!) funebri sui filii, scilicet Alexander, tunc rex eiusdem regni et Sigismundus dux Glogouie (!) interfuerunt.

1506. Julius 1

Hac die circa horam XI meridiei natus est Ludovicus, filius Ladislai regis Hungarie. (!).

1506. Julius 24

Hac die ecclesia Agriensis cathedralis fulmine icta conflagravit, et regina Hungarie (!) francigena defuncta est, et sepulta in templo divi Sigismundi Bude. (!).

1506. Augustus

Circa hec (!) tempora Hungari cum filio palatini, Iohanne vocato contra germanos bellum gessere, qui in finitimas partes Pannonie (!) irruerant.

1506. Augustus 28

Hic Stephanus baccalaureus de Cracouia exivit.

1506. October 11

Hac die Alexander olim rex Polonie (!) in civitate Wilna Lithwanie (!) humatus est.

1506. October 12

Iste sextilis aspectus induxit pluvias cum ventis validis per plures dies ante et post.⁶¹

1506. Nouember 2

Hic Iulius II. papa, natione ligur capit Bononiam in suam dicionem (!) expulsis Bentiuolis et XI. huius mensis eandem ingreditur.

1506. December 8

Sigismundus filius Kazmirii (!) regis olim Polonie (!), dux Glogouie (!) atque Lythwanie (!) hic electus est in regem Polonie (!), cui electioni Oswaldus de

⁶⁰ Az „Item Ego-“tól eddig a kolophon hátlapján a Canon de domibus celi fabricandis c. fejezet címlapja előtti üres oldalon olvasható. Ezeket a feljegyzéseket az írás jellegének különbözősége alapján (azonban az egész kétségtelenül Kakas saját kezű írása) négy részletben írta. Az első rész befejeződik az „utroque parente“-vel. A második: „Item Conflictus Hungarorum...“-tól „privilegia concessere“-ig; a harmadik: az atyja halálára, míg a negyedik a liber memorialisra való hivatkozás.

⁶¹ Ezt a bejegyzést az a kéz vezette be, akitől a csillagászati feljegyzések zöme származik.

Korlathkew, legatus regis Hungarie (!), videlicet Wladislai, fratris eiusdem Sigismundi interfuit.

1507.

Hoc fere toto anno et maxime in estate ingens siccitas viguit per Hungariam ubique, ex qua non medioeris penuria frugum, vini et feni provenit.

1507. *Januarius 24*

Hic serenissimus princeps Sigismundus est in regem coronatus.

1507. *Januarius 31*

Hic hora XIX magisterii apicem suscepi.

1507. *Februarius 4*

Hic e studio Cracouiensi egressus sum.

1507. *Martius 12*

Hic collocatus pro rectore in scholam Agriensem.

1507. *Aprilis 14*

Hac die hora secunda meridiei circa tactum tercię (!) edes (!) reverendi domini Ladislai de Waĵa suffraganei Agriensis ex camino accense (!) conflagrate (!) sunt simul cum multis aliis domibus, et dominorum capitularium, et jobagionum eorundem et totus vicus Almageri vocatus. Sequenti vero die unus magnus vicus ipsius Cegled similiter incendio consumptus est.

1507. *Maius 23*

Hac die fratres divi Francisci, qui nuncupantur maiores Agrie (!) capitulum habuere, cui etiam interfuit egregius doctor Anthonius de Segusdino disputans conclusiones.

1507. *October 3*

Hic sum investitus seu confirmatus in rectoratu altaris sancti Ioannis baptiste (!) in ecclesia cathedrali Agrię fundati a reverendo domino Thadeo, tunc gubernatore episcopatus Agriensis in villa episcopali Halaz vocata.

1507. *November 6*

Hic dominus reverendus Ladislaus de Waĵa suffraganeus Agriensis e vivis excessit.

1507. *November 8*

Idem hic humatus est in ecclesia Agriensi.

1508. *Februarius*

Hoc mense et anno Ludovicus filius regis Wladislai ex Anna regina coronatus est in regem Hungarie (!) atque Bohemię.

1508. *Aprilis 14*

Hic intravi Romam, ubi duas ebdomadas conmoratus sum.

1508. *Maius 5.*

Hoc die veni Bononiam, ubi per quatuor annos conmoratus sum in studio.

1508. *December 8*

Sigismundus filius Kazmiri (!) regis olim Polonie (!) ac dux Glogouie (!) hic electus est in regem Polonie (!), cui electioni magnificus Oswaldus de Korlatkew interfuit.⁶²

1509. *Februarius 7*

Hoc die hora 22 post vesperos (!) factus est terre (!) motus subitaneus Bononię.

1510.

Hoc anno magna pestilentia vexavit Hungariam.

1511. *September 16*

Hic exivi ex Bononia rediens in Hungariam.

1511. *September*

Hoc mense Veneti perdidierunt totum Forum Iulium una cum metropoli, scilicet Vtino, quod tradidit germanis Sanoruanus quidam primarius eiusdem civitatis.

1511. *November 1*

Hac die attigi Budam rediens ex Italia.

1512. *Januarius 18*

Validissimus hic ventus fuit.

1512. *Januarius 22*

Hic quoque magnus ventus fuit.

1512. *Januarius 25*

Ad meridiem usque dies clara, post nebulosa.

1512. *Martius 26*

Hic me servitio reverendissimi domini Quinqueecclesiensis Georgii mancipavi.

1512. *Aprilis 4*

Hic nocte sequenti circiter horam XI fere XXIII domus in civitate Peshiensi igne consumpte sunt.

1512. *Aprilis 28*

Hic XX milia Schýtarum seu Tartarorum fusa profligataque sunt per Sigismundum regem Polonię. Qui in auxilium filio imperatoris Thurcarum missi fuerant et in reditu Poloniam vastabant. Octo milia Polonorum hoc stratagema fecerunt.

1512. *Julius 3*

Hac die factus sum canonicus Quinqueecclesiensis.

1512. *September 4*

Hic mortuus est Sigismundus Thwrzo episcopus Waradiensis.

⁶² A bejegyzés át van húzva. (Vö. 1506. december 8.)

1512. September 6

Hac die circa meridiem pluerunt gradines (!) parum maioris quantitatis uno uuo,⁶³ pro maiori parte plani et lati cum aciebus instar stiriarum.⁶⁴

1512. October 12

Hac die magnificus Stephanus de Bathor, banus de Tewmeswar, profligavit III milia Thwrcorum prope castrum Zenderew et regi Budam misit capita eorundem centum et sexaginta.

1513. Ianuarius 16

Hac die sororis meę celebravi nuptias.

⁶³ A szöveg így értelmetlen. Vagy una uua-t, vagy uno ovo-t akart Kakas írni.

⁶⁴ Nem tudjuk, mire akart Kakas ezzel utalni. Talán stíria késekre gondolt?

JOHANNES KAKAS DE BUDA UND SEINE
HISTORISCHE AUFZEICHNUNGEN

Das Budapester Historische Museum erwarb sich im Jahre 1965 die 1504-er venezianische Ausgabe der Almanach nova von Stoeffler-Pflaumen, dessen grösster Wert hinsichtlich der Geschichte der ungarischen Hauptstadt die Veröffentlichung des Tagebuches und der historischen Aufzeichnungen von Johannes Kakas, einem Budaer (Ofener) Bürgersohn ist.

Das Tagebuch selbst — das wir samt den Aufzeichnungen im Anhang veröffentlichten — umfasst die Zeit vom 23. April 1504 bis zum 16. Januar 1513 und ist in lateinischer Sprache geschrieben. Sein Verfasser ist am 6. August 1483 von nach Buda eingewanderten Eltern geboren. Sein aus Slavonien stammender Vater, der Budaer Bürger Michael Kakas ist im Jahre 1498 gestorben, während seine aus einer kleinadeligen Familie des Komitats Fejér stammende Mutter, Ilona Sós im Jahre 1517 noch am Leben war. In seinen Aufzeichnungen befasst sich der Tagebuchschreiber mit den Verwandten seiner Mutter eingehend, so können wir seine Vorfahren, Vettern von mütterlicher Seite kennenlernen, ja wir können sogar ihre Genealogie vergleichen.

Diese Verwandten von mütterlicher Seite lebten in Alcsut, Felcsut und in dem mit diesen Ortschaften benachbarten Sarvol auf dem Niveau der Kleingrundbesitzer, ja sogar der Bauern, obzwar sie als Adelige die feudalen Vorrechte genossen. Der mütterliche Grossvater der Mutter von Kakas war z. B. Dorfschneider. Für diese Kleinadeligen bedeutete das Lernen, das Betreten einer intellektuellen oder Beamten-Laufbahn die einzige Möglichkeit aus dem Bauernstand emporzukommen. Es ist kein Zufall, dass wir an der Wende des XV—XVI. Jahrhunderts mehrere hiesige Kleinadelige als Gutverwaltungsbeamte im Dienst von Magnaten finden, oder an der Hofgesichte vielleicht unter den an den geistlichen gerichtshöfe beschäftigten Rechtsanwaltern. Zu diesen gehörte z. B. Pál Csuti, einer der Onkel der Mutter von Johannes Kakas, und vielleicht trug auch dieser zum intellektuellen Interesse des jungen Kakas bei.

Zwischen dem Kleinadel und dem städtischen Bürgertum gab es zu dieser Zeit keinen scharfen gesellschaftlichen Unterschied. In der Verwandtschaft der Mutter von Kakas finden wir einen Stuhlweissenburger städtischen Bürger, den adeligen Sarodi Sós István. Selbst Johannes Kakas legte das Doktorat als Adelige in Padua ab, entweder deshalb weil auch sein Vater ein Adelige war, oder weil zu dieser Zeit auch der Adelstand der Mutter durch den Sohn noch vererblich war.

Unser Tagebuchschreiber liess sich noch ganz jung an der Wiener Universität immatrikulieren, wo er sich an der Fakultät Artes den Grad Baccalaureus erwarb. Im Jahre 1504 bezog der 21-jährige junge Baccalaureus die Universität von Krakau, wo er im Jahre 1507 Artium Magister wurde. Gleich danach wurde er, im Alter von 24 Jahren, zu Leiter der Domschule in Eger (Erlan) eingeladen, und obzwar er bald auch ein kirchliches Benefiz als „rector altaris“ hatte, leitete er die Schule nur ein Jahr lang. Dann ging er, um weiterzustudieren, nach Italien wo er sich an der Universität zu Bologna immatrikulieren liess. Er studierte beinahe vier Jahre lang an der berühmten juristischen Hochschule, er verliess jedoch Bologna im September 1511 ohne den Doktorgrad erworben zu haben. Aus späteren Urkunden erfahren wir aber, dass er doch Decretorum Doctor wurde. Seine

Doktoratsprüfung wurde in die Matrikel der Universität zu Padua am 8. Oktober 1511 eingetragen, es scheint also, dass er sich aus Bologna nach seinem Vaterland heimkehrend in Padua doch mit Erfolg versuchte. Der auf seine Studien in Bologna stolze Kakas verschwieg diesen Umstand in seinem Tagebuch. In seinen Aufzeichnungen weist er zwar auf seine Doktorwürde hin, schreibt aber kein Wort darüber wo er diese erworben hat. Heimgekehrt trat er in den Dienst von György Szatmári, dem Bischof von Pécs und königlichem Kanzler, der den jungen Doktor hochschätzte. Er ernannte ihn zu Domherrn bei dem Domkapitel von Pécs, und später erteilte er ihm eines der ansehnlichsten Benefizien des Domkapitels, das Lektorat. Zuletzt kommt der Name von Kakas in den Quellen im Jahre 1517 vor.

Die Lebensbahn von Kakas ist unter den hauptstädtischen Bürgersöhnen nicht typisch. Obzwar viele Söhne des Budaer Patriziats und des Mittelbürgertums die Universität zu Wien oder Krakau besuchten, erwarb sich ein grosser Teil dieser nie einen akademischen Grad, beendete die Studien nicht, sondern ging nur deshalb ins Ausland damit er nach einem 1–2 jährigen Aufenthalt als welterfahrener gute Beziehungen besitzender Kaufmann, eventuell als Mitglied des Stadtrates aus seinen Erfahrungen Nutzen ziehe. Der akademische Grad war in Ungarn nicht wichtig. Bei den Zentralbehörden und Gerichten benötigte man vorwiegend im Lande geschulte sogenannte Literati, die in dem einheimischen Gewohnheitsrecht versiert waren, Angestellte mit dem Doktorgrad wurden nur bei den kirchlichen Gerichten oder bei der Königlichen Kanzlei, in diplomatischen Angelegenheiten, beschäftigt. Vor Kakas schwebte diese Laufbahn, und er erreichte sie auch im Dienste des Kanzlers. Wahrscheinlich benötigte er zu seinen Studien auch Unterstützer. Es ist beinahe sicher, dass seine Studien in Bologna vom Kanzler Szatmári unterstützt wurden. Dieser Kaschauer Bürgersohn liess mehrere begabte Jungen in Italien studieren, so müssen wir auch Kakas unter diese rechnen. Zu gleicher Zeit wie Kakas studierte dort auch der Neffe des Kanzlers, der Probst Lórinç Krestschmer, dessen Bruder später Tuchhändler in Buda war.

Das Tagebuchschreiben ist wahrscheinlich die Folge der Wiener Studien von Kakas, Cuspinian hat ja sein eigenes Tagebuch in der anderen Ausgabe derselben Kalenders geführt. Kakas schrieb das Tagebuch nicht gleichzeitig mit den Ereignissen, er übernahm die Eintragenden nachträglich aus einem heute schon verlorenen und „liber memorialis“ genannten autobiographischen Vormerkbuch.

A BUDAI VÁR TOPOGRÁFIÁJA
A XVII. SZÁZAD VÉGÉN

A budai Vár topográfiájával már hosszú évtizedek óta foglalkoznak a város — főleg középkori — történetének a kutatói. Forrásaik azonosak: az 1696. évi telekkönyvi mutató (Zaiger), a Rabatta hagyatékában talált térkép, s a telkeket nem, csak az utcahálózatot és a fontosabb épületeket (elsősorban templomokat) ábrázoló de la Vigne-féle térkép. Mindezeknek a forrásoknak, illetve ezek adatainak pontos helyhezkötését legújabbán lehetővé tették, nagymértékben elősegítették azok a régészeti kutatások, amelyek a második világháború pusztításai után a Vár műemlék épületeinek a helyreállítását csaknem minden esetben megelőzték. E munkák során 97 házat vizsgáltak meg, s a műemléki helyreállításhoz szükséges adatokon kívül a középkori telekhálózathoz is biztos adatokat szolgáltatottak. Ennek következtében 1956-ban Weidinger György és Horler Ferenc megkísérelték, hogy a XVII. század végi és a középkori adatok egyeztetését oly módon, hogy a Rabatta-féle térkép adatait a házkutatásoknál nyert adatokkal valószínűsítve egy mai 1:1000 léptékű térképen ábrázolták, minek következtében biztos alapot kívántak teremteni a további kutatások számára is. Az eredmény — immennyiben munkájuk kiindulópontját helyesnek ismerjük el — valóban imponáló: a Rabatta-térkép csaknem minden adatát sikerült a modern térképen helyhez kötniük, a méretkülönbségeket szellemes, s igen egyszerű megoldásokkal küszöbölven ki.

Munkájuk ellenőrzése során azonban minduntalan felmerül az a kérdés, hogy vajon nem túl könnyű, illetve leegyszerűsített feladatra vállalkoztak-e, amikor két biztos adatesoport (középkori falmaradványok és a modern térkép) közé egy bizonytalan harmadikat (a Rabatta-térképet) iktatva kívánták a török uralom utáni, de tulajdonképpen a középkori Buda térképét megszerkeszteni? Állították ugyanis, hogy a budai Vár megőrizte „mind a mai napig középkori városstruktúráját”, s ezt még azzal is megerősítették, hogy a bizonytalan tényezőről, a Rabatta-térképről megállapították, hogy „híven tükrözi a Vár középkori városszerkezetét”. Ezt azonban bizonyítani nem tudták. Semmi bizonyíték nincs arra, hogy a Rabatta-térképen jelzett telkek valóságos telkek lettek volna, nagyobb a valószínűsége annak, hogy az 1687 februárjában készített városfelmérés abból a célból készült, hogy az elpusztult, romba dőlt város területe a lehető legnagyobb haszonnal értékesíthető legyen. Ez a telekhálózat tehát semmiképpen nem a Vár középkori városszerkezetét tükrözi, hanem egy olyan elképzelést, amelynek alapján a katonai, illetve a kamarai hatóságok a város területét értékesíteni szerették volna.

A Rabatta-térképen szereplő telkek értékesítésére nem került sor. Már az

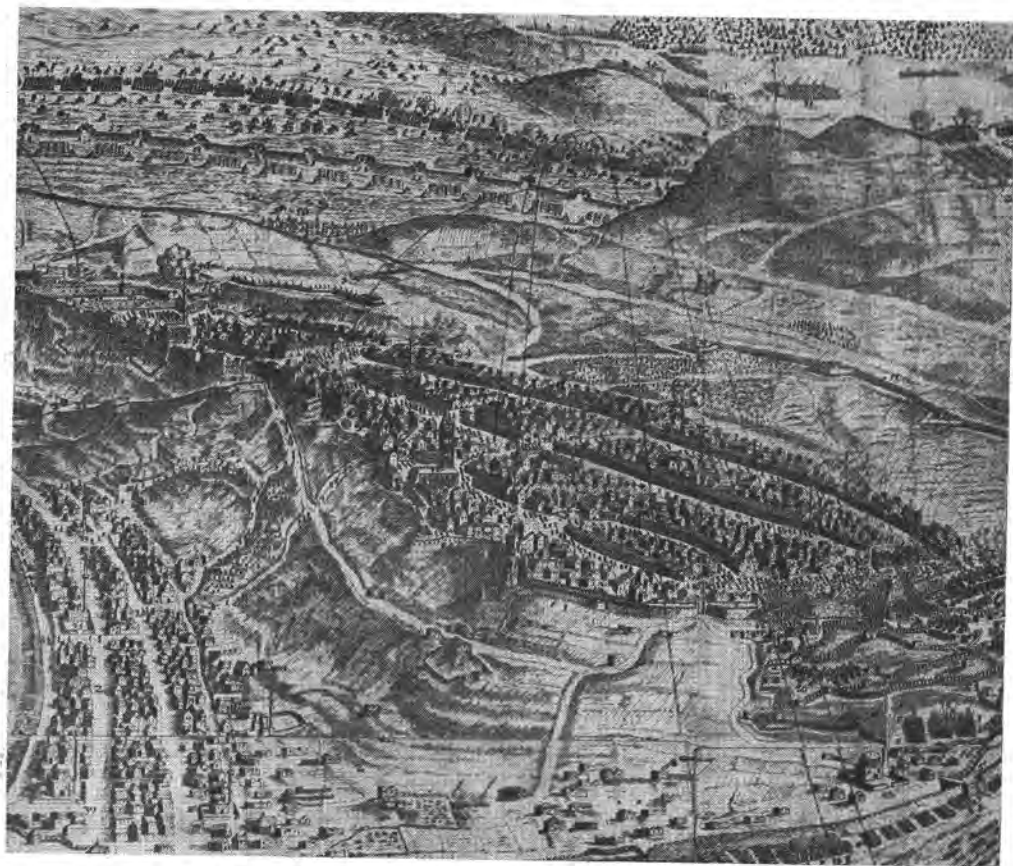
1680-as évek végén — a Kamara részéről — újból számba vették a budai Vár területét, és ezt minden valószínűség szerint telekkönyvben (Zaigerben) rögzítették is. Ez a telekkönyv sajnos nem maradt ránk, de biztos adatok vannak elkészüléséről. 1695-ben Greischer Mátyás, a Budai Kamarai Adminisztráció megbízásából a budai Várról új telekkönyvet, Zaigert készített, azonban ez sem maradt fenn. Fennmaradt viszont a budai Vár 1696. évi telekkönyvi mutatója, amely — adataiban — minden valószínűség szerint megegyezik az 1695. évivel.

Ez az 1696. évi Zaiger a Vár XVII. század végi topográfiájának az első biztos forrása. Adatainak térképre rögzítése révén kaphatunk pontos képet nemcsak a Vár e korbeli, hanem a középkori városszerkezetéről is, hiszen minden teleknél megjelöli, hogy van-e rajta és milyen épület, s hogy az milyen állapotban van.

1696-ban telkek számbavételét a Székesfehérvári kapunál, a Fő téren (Haupt Platz — ma Dísz tér) kezdték. Mivel közel volt a pasa palotájához, még 1718-ban is használták a Pascha Platz elnevezést. Parade Platz (Díszter) elnevezését 1728-ban említették először: a tér déli részén állott ugyanis (a volt Honvédelmi Minisztérium helyén) a katonai főőrség épülete, s az elnevezés megváltozása nyilvánvalóan az itt tartani szokott ünnepélyes őrségváltásokkal, díszfelvonulásokkal van kapcsolatban. A tér a XVIII. században a mai Tárnok utcát is magában foglalta. Az itteni — túlnyomórészt — sok jó régi fallal fennálló telkeket a legtehetősebbek szerezték meg maguknak (Eszterházy nádor, Werlein kamarai inspektor, Kurz kamarai adminisztrátor, Kuschnan tábornokné, a crembsmünsteri praelatus, Strudel báró, Ceresola építőmester, Bössinger, Salgari, Sautermeister polgármesterek, és mások.

A Fő tér nyugati oldala a Kéményseprő utcáig (Rauchfangkehrer Gasse — ma Móra Ferenc utca) tartott. A sarkán Franzin Péter Pál kéményseprőmester háza állott. A Kéményseprő utcától a mai Kapisztrán térig az Uri utca húzódott. Az itteni telkeknek legalább a felén maradtak jó falak, boltozatos helyiségek, pincék, s ezeket elsősorban katonatisztek (Frankenberg városparancsnok, Heisler generális, gróf Ricciardi, Tresen kapitány, Dumont hadmérnök) és állami tisztviselők (Prunner és Zenegg kamarai tanácsosok, Hochenwart budai harmincados stb.) vették birtokukba. Itt volt 1722—1806-ig — az Uri utca 19-ben, a mai Vármúzeum mögött — Pest-Pilis-Solt megye székháza is. Az Uri utcát a bástyaszántán felé a XVIII. században csak két kis köz: a Schwaben gässl (ma a Szentháromság utca egy része) és a Heussler gässl (itt állott Heisler generális háza. Ma Nőegylet utca) szakította meg. A Heussler gässl végében a bástyán levő kis téren egy őrszoba és börtön (Stockhaus) állott. A Mária Magdolna-templom a ferenceseké volt, a hozzácsatlakozó kolostorépülettel, de a ferencesek laktak a volt Belügyminisztérium helyén álló telteken levő házakban is, amelyeket a ma már beépített Franciscaner Gässl választott el a kolostortól. Az Uri utca és Országház utca között levő mai Dárda utcát a XVII. század végén Kloster Gässl-nek nevezték, noha itt akkor kolostor nem állott, csupán az Uri utca 33. számú háznál jegyezték meg, hogy annak a helyén régebben női kolostor volt. A mai Szentháromság utcát 1696-ban „bey denen Fleischbänckhen” nevezték, az itt — a városháza előtt álló mézsárszékekről. A mai Vármúzeum helyén levő telkeket (5 vagy 3 telket) városház céljára a kamarai inspektor rendelete alapján már 1688-ban lefoglalták, de a városháza építése csak 1702-ben indult meg, s 1710-ben lett készen. Az Uri utcai földszintes részre azonban csak 1770—1774-ben építettek emeletet. A városház és a Dísz tér között a három kis köz a XVII. század végén is megvolt: Kurze Gässel (ma Balta köz), Dama Gässel (ma Anna utca), amely elnevezés a hüvelykujj jelentésű Daumen szó nyelvjárásos alakjából származik és az Enge Gässel (ma Hajadon utca).

Az Uri utcával párhuzamosan futó mai Országház utcát a XVIII. században Bäckhen Gässe-nek nevezték. Az elnevezés eredete az, hogy a XVII. század

1. Fontana 1686-ban készült rézmetszetéről a Vár ábrázolása. Darstellung der Festung aus dem Kupferstich von Fontana aus dem Jahre 1686

végén itt lakott (a mai 17. szám alatt) Spiegl Bernát pék, akinek 1700 körül épített, s ma is fennálló házának kapu zárókövében péksütemény relief volt. Az utca, amelyben elsősorban iparosmesterek (pék, asztalos, nyerges, cipész, lakatos, fazekas, kőfaragó, mészáros, szabó) laktak, 1696-ban csak a mai Kard utcáig tartott. Innen a mai Peterman bíró utcáig terjedő szakaszát — a ferences templom és kolostor között — Franciscaner Pläzl-nek nevezték. A Bäckhen Gasse-t 1785-től kezdve nevezték Landhaus Gassenak, Országház utcának. Ekkor építették fel ugyanis — a feloszlott klarisszarend kolostorának és templomának az átalakításával — az országházat (a klarisszák 1706 után költöztek ide, s vásárolták meg a ferencesek mellett levő telkeket az Uri utca és az Országház utca között, s 1754 után kezdték el a rendházuk és templomuk építését). Az Országház utcát két kis köz kötötte össze a mai Fortuna utcával: a Bueben Gassel (ma Kard utca) és a Hader Gassel (ma Fortuna köz).

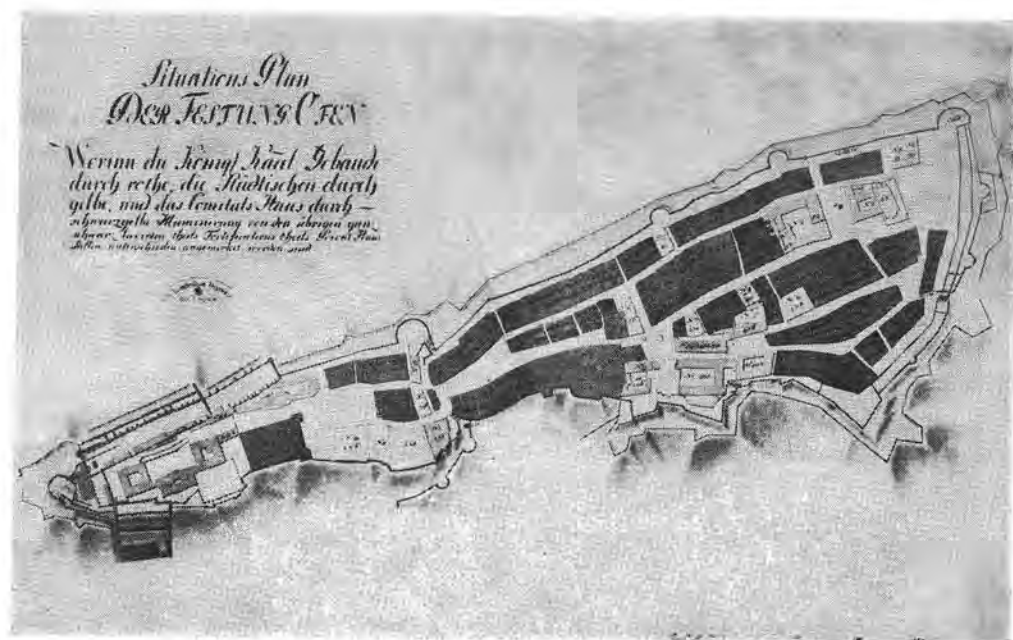
Az Uri utca és az Országház utca végén levő térséget, a mai Kapisztrán teret és környékét „Kayserliche Preche”-nek, császári résnek nevezték: Buda visszafoglalásakor a császári csapatok itt nyomultak be a várba. Az Uri utca végében, a mai Kapisztrán tér délnyugati sarkában a felszabadítás után két új különálló kaszárnyát építettek. A mai Hadtörténelmi Intézet telke akkor még üresen állott, a kaszárnyák és a várfal közötti területet gyakorlótérnek használták. Elnevezése:

2. Matthei 1740–1750 között készült budai térképének vári részlete. Teilstück der zwischen 1740–1750 von Matthei gezeichneten Ofner Karte

„Parada oder Waffen Platz.” A császári résnél volt még két kisebb épület is: a régi őrszoba (melyben a császári fegyvermester lakott) és a kaszárnyákban levő katonák számára épített árnyékszék. A mai Kapisztrán tértől a Bécsi kapu felé húzódó kis utcának a neve Blueth Gassel volt (ma Peterman bíró utca). A Vér utca elnevezés 1739-ig fennállott, attól kezdve mint a ferenceseknek az Evangélista Szent János templomához vezető utcát János utcának nevezték. A Vér utca házsora a Bécsi kapu felé a Wiener Pläzel-en (ma Bécsi kapu tér) folytatódott, csak a mai Országos Levéltár táján szakította meg egy bejárati kis út (Einfahrt), amely a bástyára vezetett.

A mai Bécsi kapu tér és a Hess András tér között vezetett a Wiener Gasse, amelyet 1784 óta neveznek Fortuna utcának, a Hader Gasse sarkán felállított Fortuna vendégfogadó után. A Fortuna utca, a Vár egyik legforgalmasabb utcája, az ostromok után meglehetősen épségben maradt. Az itteni háztulajdonosok között feltűnően sok volt a kovács, a bognár, a lakatos, a szíjgyártó és az asztalos. Ugyancsak a Bécsi kaputól a Hess András térre vezetett a Juden Gasse is (ma Táncsics Mihály utca), amely a zsidók ősi lakóhelye volt, s bár a Várban a felszabadítás után nem laktak zsidók, emlékezetük még évtizedekig fennmaradt, amit elősegített az is, hogy rituális fürdőjük sokáig állott, Bél Mátyás is írt róla 1734-ben, talán a mai Táncsics Mihály utca 23–25-ben. Az utcát az 1730-as évektől kezdve — a közelében levő Szent József (volt Erdélyi) bástyáról — József utcának nevezték. Az utca a Hess András téren ma is fennálló, s már 1696-ban

3. A Vár térképe, 1785–1789. Situations Plan der Festung Ofen, 1785–1789

is a Vörös Sünhöz (zum rothen Igl) címzett háztól indult. Ez az épület a XVIII. században — a Fortuna szálló felépítéséig — a Vár egyetlen vendégfogadója volt, ahol a bálkat és a színházi előadásokat is tartották. A Táncsics Mihály utcának a XVIII. században volt egy kis — ma már beépített mellékutcaja, a Zwinger Gässel (a mai 19. számú ház helyén), amely a bástyára vezetett. A XVII. század végén ebben az utcában szerzett magának házat Nedeczky Sándor esztergomi alispán és (a mai Hess András tér felé eső részen) Mayer Teobald udvari kamarai tanácsos, valamint Krempel Tóbiás városi tanácsos. Egyébként az utcát főleg iparosok lákták a XVII. század végén, de a XVIII. században is (lakatos, szabó, szobrász, varga, takács, bognár, festő, ónöntő, kőfaragó, asztalos, mészáros).

A mai Hess András tér 1696-ban négyszög alakú tér (ein viereckhetes Pläzel) volt, amelyet úgy neveztek, hogy „A zöld fánál” (bey dem grünen Baum). A zöld fa a mai műegyetemi diákokthoz épülete (volt egyetemi nyomda) előtt állhatott. A XVII. század végétől kezdve a „Zöld fánál” elnevezéssel párhuzamosan használták a Felső tér (obern Plaz) elnevezést is. A téren magánház, a már említett Vörös Sünhöz címzett ház kivételével, nem állott. A tér keleti oldalán, a mai Ibolya utcától (ez az utcát csak 1696 után nyitották meg) a Miklós-toronyig a középkori domonkos kolostor romjain a felszabadítás utáni első években a császári élelmentár (Kayserliches Proviandhaus) épületét építették fel (ezért nevezték az Ibolya utcát Proviand gässelnek), s ilyen célra használták 1784-ig, amikor iskolává alakították át. A volt kolostorépület mellett a domonkosok Szent Miklós-temploma a felszabadítás után még fennállott. A budai városi tanács ezt a templomot akarta plébánia templommá tenni, a mai Mátyás-templom birtokában levő jezsuiták azonban ezt megakadályozandó, a volt domonkos templomot, a tanács tiltakozása ellenére, lebontatták, s anyagának egy részét a jezsuita kollégium építésénél használták fel. Ma már csak a templom csonkán maradt, erős tornya áll. A Miklós-toronyhoz északról a jezsuita kollégium épülete

4. Buda térképe Rabatta hagyatékából, 1687. Situations Plan der Festung Ofen, 1687

csatlakozott, amelynek építését 1688-ban kezdték el és 1702-ben fejezték be, megszüntetve a felszabadítás után még létező — a telket kettészelő — kis utcát, amely a Híradás-bástyára vezetett. A kollégium épületének a homlokzata háromemeletes volt, a hátsó — egy téglalap alakú udvart körülfogó — részei pedig egyemeletesek. Az épületet, amely dél felől a Mátyás-templom oldalához csatlakozott, a jezsuiták rendháznak és plébániának is használták. 1773 — a jezsuita rend feloszlata — után az épületet kibővítették és itt helyezték el a központi papneveldét, s amikor ezt 1783-ban Pozsonyba költöztették, az épületet a magyar királyi kamara foglalta el.

A jezsuita kollégium telke (majd épülete) azonban nem azon a téren állott, amelynek az elnevezése a „Zöld fánál” volt, hanem az iskolával, illetve az iskola részére kijelölt térséggel (spatium) szemben. A kollégium és az iskola telke közötti keskeny kis utcát, amely a Mátyás-templomtól vezetett a mai Hess András térre, a zöld fához, a kollégium melletti utcának (Gasse bey dem Collegio) nevezték. Az iskola telke mögött egy háromszög alakú üres térség volt (külön elnevezéssel: hinter denen Schullen), és ide vezetett a mai Országház utcából az a felszabadítás után közvetlenül még zsákutcának ábrázolt kis köz, amelyet 1696-ban Iskola köznek (Schuller gässel) nevezték. Az iskolát (a Széchenyi akadémiát) a jezsuiták a XVIII. század első éveiben, szerény mértékben, felépítették, majd 1747-ben nagy emeletes iskolaépületet emeltek ezen a telken. A mai Hess András teret délről az iskola telke zárta le, ezért határozták meg 1696-ban ezt a teret négy-szög alakúnak, s ezt a jellegét 1901-ig a volt iskolaépület lebontásáig megőrizte. A tér nyugati oldalát — a ma is meglévő — hatalmas épület foglalta el, amelyet a XVIII. században katonai kórháznak használtak, majd 1777 után az egyetem kapta meg.

A Mátyás-templom előtt a középkorban nem volt tér, hanem kb. 9–10 ház állott. Ezek a házak Buda ostroma alatt tönkrementek, s a felszabadítás utáni első években lebontották. A lebontott épületek helyén keletkezett téren az 1691. évi pestisjárvány alkalmából elhatározott fogadalmi Szentháromság oszlopot állítottak fel. Ezt az első emlékművet, amely 1706-ra készült el, már 1710-ben az óbudai Zsigmond térre szállították, s helyére a ma is fennálló új, nagyobb és díszesebb szobrot emelték 1713-ban. A tér első nevét — bey der Saulen — erről az emlékműről kapta. A XVIII. században nevezték városház térnek és jezsuita térnek is. A Mátyás-templom, amely az ostromot szerencsésen épségben átvészelte, s amelyet a felszabadítás után előbb a ferencesek, majd a jezsuiták kaptak meg, volt a város plébánia-temploma. A templomhoz dél felől csatlakozó területet, amelyen egy régi épület sok jó fallal rendelkező romjai állottak, 1701-ben szintén

a jezsuiták kapták meg szeminárium és konviktus építésére. Az épület 1702—1722 között készült el. 1786-ban ezt az épületet is a magyar királyi kamara kapta meg. A mai Szentháromság téren a szeminárium épületéhez csatlakozva a XVIII. században még három polgári lakóház állott (az egyik Bösinger polgármesteré), és itt állították fel a templom és a városháza között 1718-ban a kutat is, amikor Kerschenstein Konrád jezsuitának sikerült a svábhegyi (ma Szabadság-hegy) úgynevezett Doktor-forrásból (ma Városkút) az ivóvizet csöveken a Várba felvezetnie.

A mai Dísz tér és a Szent György tér közötti területet nemcsak a Dísz téren álló főőrség épülete választotta el a város többi részétől, hanem az ottani település jellege is. Ezen a területen 1696-ban 40 telket írtak össze, ebből 4 került egyházi, 11 katonai kézre. Polgárok csak 4 telken telepedtek le, 21 telek pedig üres maradt, jóllehet 1696-ban kimérték, annak ellenére, hogy 16 telken még fennálló romos falakat sem találtak. Az itteni telkek összeírását a Vízikapunál kezdték el, s a mai Színház utcában indultak a Szent György tér felé. A török uralom alatt a középkori ferences kolostor itt levő épülete és Werbőczy Istvánnak a mellette levő háza a budai basa lakóhelyéül szolgált (Basa palotának is nevezték), a ferencesek Szent János-templomát pedig dzsámivá alakították át (Basa-dzsámi). A palota és a dzsámi az 1686. évi ostrom idején a puszkaporos torony felrobbanása következtében romba dőlt, sok jó fala és helyisége azonban felhasználható állapotban maradt. Nyilvánvalóan azért telepítették le itt közvetlenül a felszabadítás után a jezsuitákat, majd amikor ezek 1687-ben a Mátyás-templomba költöztek, a telket, illetve annak a Vízikapu felé eső részét, Herdegen császári provisor vette birtokába. 1693-ban azonban az udvari kamara a Herdegen-örökségből ezt a telket, valamint a templomot és a kolostorépület területét a karmelitáknak adta át, akik a felszabadítás utáni években az Uri utcában laktak. A karmeliták a romba dőlt templomot és a kolostorépületet 1736-ig felépítették. Mikor 1784-ben a karmelita rendet feloszlatták, a kolostort kaszinónak, a templomot színháznak alakították át (Várszínház). Az utcát 1787-ig Carmeliter Gasse-nak, attól kezdve Színház utcának (Theater Gasse) nevezték. A karmelita templom déli oldala mellett attól egy keskeny közzel elválasztva (a mai Sándor-palota helyén) a XVII. század végén két nagy, a palota felé néző, egymással és a várfallal párhuzamosan elhelyezkedő, kaszárnyaépület volt, közöttük egy üres térrel vagy udvarral. Ezek a kaszárnyák 1803-ig, a Sándor-palota építéséig, fennállottak. Előttük egy kis utca vezetett le a Karmelita utcától a várfalhoz. E kis utcától délre, 1696-ban, még négy telket jelöltek ki, de ezek beépítésére nem került sor: ezeknek területéből lett a mai Szent György térnek a Sándor-palota előtti része. Ezen túl húzódtott a belső várat elkerítő s 1696-ban is fennálló fal, amely előtt a császári fegyverkovács lakása és műhelye volt. Ezzel szemben (egy kis tér után) kezdődött azoknak a telkeknek a sora, amelyeket 1696-ban a mai Színház utca és a Szent György utca között jelöltek ki (némelyiken alapfalak romjait is jelezték), a középkori Szent Zsigmond prépostsági templom romjaiig. Az itt kijelölt nyolc telken azonban szintén nem építkeztek, területükből alakult a mai Szent György tér. S noha a tér már a XVII. század végén kialakult, elnevezésével csak az 1760-as években találkozunk, amikor Miller János Ferdinánd Buda város főjegyzője tévesen a középkori Szent György térrel azonosította, s ez elnevezés került aztán a köztudatba.

A Szent Miklós prépostság templomának s egy mellette levő épületnek a romjai (a volt Honvédelmi Minisztérium épületének a helyén) a XVII., sőt a XVIII. században is fennállottak, s azokat az udvari kamara 1699-ben át is adta Putanicz János prépostnak. Felépítésére azonban nem került sor. A templom romjai mögötti területen volt a mai Jégverem utcánál levő vízműtől feljövő vízvezeték tornya, melyből a várost látták el Duna-vízzel, s mellette (a XVIII.

században) a városi mézárszék. A víztorony és a mai Dísz téren volt főőrségi épület között a XVII—XVIII. században öt lakóházat és egy kaszárnyát építettek. Ezek a házak részben a Karmelita, részben a mai Szent György utcára néztek.

A Szent György utca elnevezése a XVII. század végén Palota utca (Schloss Gasse) volt: a Fehérvári kaputól vezetett a várpalota felé. Az utcának a várfal felé eső oldalán 1696-ban 15 telket jelöltek ki, amelyeknek sorát három kis köz szakította meg: a Rondell gässel (amely a Fehérvári kapu rondellájához vezetett), a Schanz gässel és a Bateri gässel (ma Lovarda utca). Házak azonban itt csak hét (régiben fennmaradt falakkal rendelkező) telken épültek, elsősorban katonai alkalmazottak számára. A többi kijelölt teleknek a helyén, a Sánc közön túl, a XVIII. század folyamán, a tüzerek számára emeltek lakóházakat, mert itt — a várpalota területét a várostól elválasztó falon belül — volt az ágyútelep.

1696-ig — a budai kamarai adminisztráció kimérése alapján — a mai vári lakónegyednek csaknem a teljes, házépítésre alkalmas területét igénybe vették. A telkek száma azonban a XVIII. század folyamán jóval kevesebb volt, mint az 1696. évi telekösszeírás idején: 1716-ban 243, 1784-ben 226. Ennek az oka egyrészt az, hogy a kimért telkek közül jó néhányat — városrendezési okokból — nem osztottak ki, másrészt pedig, hogy igen sokan a kiosztáskor több telket is kaptak. 1716-ban 40 volt a dupla telkek száma. Ezeket a telkeket aztán a következő évtizedekben egyesítették. A kiosztás során igen sok és igen nagy kiterjedésű telek került katonai, kamarai és egyházi kézre, vagy maradt városi tulajdonban. A polgári telkek száma 1716-ban 181, 1784-ben 188 volt. A legtöbb kiosztott telken — az ostromok után is — voltak kisebb-nagyobb épület- vagy falmaradványok, s ezeknek a felhasználásával a várost egy-két évtized alatt felépítették. 1714-ben 269 szobát, 180 konyhát, 178 kamrát, 33 kereskedői boltot és 28 műhelyt írtak össze a Várban, bár romos és kiégett részek ezután is, még sokáig találhatóak itt. Például Prati kamarai mérnök, 1714-ben 64 brandstättöt (kiégett épületet) írt össze a Várban, de még az 1760-as években is írt a romokról Miller János Ferdinánd, a város főjegyzője és történetírója. Az építkezés és a helyreállítás lendületét ugyanis nagymértékben megakasztotta az 1723. évi nagy tűzvész. Ebben az évben, húsvétvasárnap, a Bécsi kapu tér északi oldalán álló Edl-féle ház kigyulladt, s a viharos szél következtében, alig egy óra alatt, a város nagy része (különösen a nyugati része) kiégett. Az építkezést szinte teljesen újra kellett kezdeni. Lényeges alaprajzi változtatás azonban a vári lakónegyedben a XVIII. század folyamán nem történt. Az utcahálózat, amely a legnagyobb mértékben megőrizte a város középkori települési szerkezetét, a felszabadítás után szinte teljesen változatlan maradt, s a telekhálózat kialakítása során is — bár a telkek nagyságának és fekvésének a megállapításánál az ostromok pusztításai és a XVIII. századi építkezések sok esetben jelentős változtatásokat vontak maguk után — az épületmaradványok meghatározó jellegének érvényesítésével tulajdonképpen a középkori szerkezethez alkalmazkodtak.

ADATTÁR

A budai Vár XVII. század végi állapotának meghatározásához szükséges adatokat az adattárban közöljük, az 1696. évi Zaiger számainak sorrendjében haladva telekről telekre. Minden teleknél a következő adatok szerepelnek: az első sorban a telek számváltozásai az 1696. évi Zaiger, az 1754., 1771., 1786. évi telekösszeírások szerint, s ez után a mai utcanév és házszám. Az egyes időpontokban érvényben volt számokat kötőjellel választjuk el egymástól. Ha időközben telekosztódás történt, azt vesszővel jelöljük, ha pedig valamely összeírás telekszám adatát pontosan nem lehet meghatározni, azt □-val jelöljük. A telek számváltozásai után betű szerinti hűséggel közöljük az 1696. évi Zaigernek a telekre és a telek birtokosára vonatkozó leírását. A Zaigerben szereplő rövidítések nagy részét feloldottuk, új rövidítéseket csak a rendszeresen, minden teleknél előforduló mértékegységek megnevezésénél (cl = Klafter, sch = Schuh) alkalmazunk.

Ebből az időszakból a mai főváros területéről mindössze három ilyen jellegű telekkönyv maradt fenn. A pesti és a vizivárosi telekkönyvek közlése után kerül sor most utolsósóként a Vár telekkönyvi mutatójának a közlésére, abban a reményben, hogy a közölt adatok elősegíthetik és ösztönözhetik a további topográfiai kutatásokat, mind a város újkori, mind középkori történetének a vonatkozásában.

N° 1 — 1 — 1 — □, Dísz tér 16.

Ain eckhhaus auf dem Haupt Plaz, an dem Stuhlweissenburger Thor, hat im gesicht mit dem Stumpfen Eckh 6. cl. 3. sch., und im Ruckhen 4. cl., ist Rechter handt 18: und linckher handt 19 cl. lang, hat Keller, und übersich keine maur mehr.

N° 2 — 2 — 1 — 15, Dísz tér 16.

Ain Haus auf dem Haupt Plaz hat im gesicht 5 cl. 2 sch., im Ruckhen 5 cl., die rechter lini oder seithen ist lang 19: und die linckhe 20 cl., ist mit Kellern und gwölbern versehen und zimbllich gebauth.

Kajjs. Hauptmanns Quartier.

N° 3 — 3 — 1 — 15, Dísz tér 16.

Ain Haus auf dem Haupt Plaz hat im gesicht 8 cl. 3 sch., und im Ruckhen 8 cl. die Rechte haltet in der lenge 20: und die linckhe 19 cl. hat Keller und keine maur mehr sondern ist hoch verschüttet.

H. Leüth. Johann georg Sigerist. et uxor.

N° 4 — 4 — 2 — 16, Dísz tér 15.

Ain Haus auf dem Haupt Plaz hat im gesicht 7 cl. 2 sch. und im Ruckhen 4 cl. 3 sch., ist von beeden seithen 19 cl. gleich lang, hat noch zum Theill quete maurn, wie auch gwölber und 1 Keller.

Phillipp Waiqel burg. Holzhändler.

N° 5 — 5 — 2 — 16, Dísz tér 15.

Ain Haus auf dem Haupt Plaz haltet im gesicht 5 cl. 4 sch., im Ruckhen 6. cl. und von beeden seithen 19 cl. gleich lang. ist ganz öd und verschüthet.

Phillipp Waiqel burg. Holzhändler.

N° 6 — 6 — 3 — 17, Dísz tér 14.

Ain Haus auf dem Haupt Plaz hat im gesicht 3. cl. 2 sch., im Ruckhen 4. cl. und von beeden seithen 9 1/2 cl. gleich lang, hat gwölber und 1. Keller.

Simon Faber Handelsmann von Commorn.¹

N° 7 — 7 — 3 — 17, Dísz tér 14.

Ain Haus auf dem Haupt Plaz hat im gesicht 5 cl. und im Ruckhen 4. cl. 3 sch., die rechte seithen haltet in der lenge 19 cl. 3 sch., und die linckhe 20 cl. hat etwas wenig von alten gemeurn. ob es ein Keller hat, kan mann nicht sehen.

¹ 1687-ben „gratis assignirt” (Budai Levéltár, Gewöhrprotokoll — továbbiakban Gw. — I. kötet 17. folio — továbbiakban így: I:17. — 1697. III. 31.)

N° 8 — 8 — 4 — 18, Dísz tér 13.

Ain Haus auf dem Haupt Platz hat im gesicht 4 cl. 5 sch., im Ruckhen siethen 22 cl. 3 sch. und an der linckhen 24 cl., hat noch etwas von alten gemeür und gwölber und Keller.

Kajjs. Pichsenmaister Corporallen quartier.

N° 9 — 9 — 5 — 19, Dísz tér 12.

Ain Haus auf dem Haupt Platz, hat im gesicht, 9 cl. 3 sch., im Ruckhen 8 cl. 3 sch., an der Rechten seithen 24 cl. und an der linckhen 25 cl. hat vill guets und baufohligs gemeür guete gwölber und Keller.

Salgarische Erben.²

N° 10 — 10 — 6 — 20, Dísz tér 11.

Ain Haus auf dem Haupt Platz hat im gesicht 10. im Ruckhen 9. und an beeden seithen 25. cl. gleich lang, hat Theill guete maurren und gwölber, wie auch Keller, ist im bauen wohl angelegt.

Venerj Cerisola Kajjs. Baumaister³

N° 11 — 11 — 7 — 21, Dísz tér 10.

Ain Haus auf dem Haupt Platz hat im gesicht 8 cl. 3 sch., im Ruckhen 12 cl. an der rechten seithen 25. und an der linckhen 23. cl. hat zum Theill guets gemeür, gwölber und Keller. H. Brentani Montecelli Handelsmann alhier.

N° 12 — 12 — 8 — 22, Dísz tér 9.

Ain eckhhaus auf dem Haupt Platz an dem Rauchfangkherer gässl hat im gesicht 4. und im Ruckhen 5: an der rechten seithen 23. und an der linckhen 22. cl. hat zum theill guete maur, gwölber, und Keller.

Peter Paul Franzin burg. Rauchfankherer.

Rauchfangkherer gässl welches auf die Pastein hinaus weist, haltet in der weithe 2 kl. 1 sch.⁴

N° 13 — 13 — 9 — 23, Uri utca 2.

... hat noch ein kloines gwölbl und 1. Keller.⁵

N° 14 — 14 — 24, Uri utca 2-4.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 9 cl. 1 1/2 sch., im Ruckhen 10 cl. 4 sch., ist von beeden seithen 22 cl. 3 sch. gleich lang, hat zimlich guete maurun (sic!) gwölber, und Keller.

N° 15 — 15 — 11 — 25, Uri utca 4-6.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 6 cl. 1 1/2 sch., und ist von beeden seithen 22 cl. und 3 sch. gleich lang, hat noch zimlich guets gemeür, gwölber und Keller der halbe theill ist also gebauth, das der H. Commendant darin logiert.

Kajserlich.

N° 16 — 16 — 11 — 25, Uri utca 6.

Ain Haus in der Herrn gassen hat in fronte wie im ruckhen 7. cl. 5 sch., an der rechten seithen 24. und an der linckhen 22 cl., hat guete gwölber und Keller, auch ausgebauth.

Kajserlich. H. Commendanten Quartier.

N° 17 — 17 — 12 — 26, Uri utca 8.

Ain Haus in Herrn gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5 cl. 3 1/2 sch., an der Rechten seithen 21: und an der linckhen 20 cl. 4 sch. hat einen gueten Theill guets gemeür, gwölber und und Keller.

Hanns Vlrich Holdermann burg. schneider.

² Werlein adta gratis Salgari Péternek (Gw. I:78. — 1699. XII. 22.)

³ 1688. XXX XII. 1-én Werlein „diese damahls öde Hausstelle“-t Venerio Ceresolának 70 Ft-ért átengedte (Gw. I:13. — 1711. III. 10).

⁴ A Zaigerből a fol. 7. hiányzik. Aszöveget (minden valószínűség szerint teljeset) Vass Klára, A Vár és az Országút német utcanevei, Bp. 1929. c. munkája nyomán közöljük.

⁵ A Zaiger hiányzó 7. foliójának versoján lévő N^o13. telekre vonatkozó szövegrész Vass Klára i. m. közléséből való.

№ 18 — 18 — 13 — 27, Uri utca 10.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 4 cl. 5 1/2 sch., im Ruckhen 4 cl. und von beeden seithen 19 cl. 3 sch. gleich lang. wenig maur und verschütte Keller.

Hans Vlrich Holdermann.

№ 19 — 19 — 14 — 28, Uri utca 10.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 4 cl. 3 1/2 sch., im ruckhen 5 cl. an der rechten seithen 19 cl. 3 sch., und an der linckhen 19 cl. 2 sch., hat wenig quete maur, und verschütte Keller.

№ 20 — 20 — 14 — 28, Uri utca 12.

Ain Haus in der Herrn gassen hat gesicht 4 cl. 3 sch., im Ruckhen 4 cl. 2 sch., an der rechten seithen 19 cl. 2 sch., und an der linckhen 19 cl. 1 sch., hat noch etwas wenig von alten mauern, und verschütte Keller.

№ 21 — 21 — 15 — 29, Uri utca 14.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 5 cl. 3 sch., im Ruckhen 5 cl. an der rechten seithen 19 cl. 1 sch., an der linckhen 19 cl. hat noch etwas von alten mauren und Theill eingefallene Keller.

№ 22 — 22 — 16 — 30, Uri utca 16.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 9 cl. im ruckhen 9 cl. 5 sch an der rechten seithen 19 cl. und an der linckhen 21 cl. die ruckhen lini laufft 5 cl. 5 sch. bis ein winckhl, hernach laufft hinaus ein zwerch lini 2 cl. gegen die brust werh dernach schlüst sich die rucken mit der linckhen lini 4 cl. lang, hat etwas uon queten mauern, gwölber, und Keller.

Lenneckhische Erben.

№ 23 — 23 — 17 — 31, Uri utca 18.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gsicht 10: im ruckhen 9. cl. 5 sch., an der rechten seithen 22 cl. 5 sch. und an der linckhen 22 cl. 1 sch. hat zum Theill guets gemeür, gwölber und Keller.

Lenneckhische Erben.

№ 24 — 24 — 18 — 32, Uri utca 20.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 9 cl. 1 sch., im Ruckhen 10 cl. und an beeden seithen 20 cl. 3 sch. gleich lang. hat noch ein theill mauern, gwölber und Keller.

Herr michael Hochenwarth kajjs. 30iger in Ofen.

№ 25 — 25 — 19 — 33, Uri utca 22.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht wie im reckhen 10 cl. und an beeden seithen 20 cl. gleich lang. hat noch etwas uon gemeüer, und verschütte Keller.

Gottfrid majr burg. gartner.

№ 26 — 26 — 20 — 34, Uri utca 24.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 9 cl. 1 sch., im ruckhen 9 cl. 5 sch., und an beeden seithen 20 cl. 3 sch. gleich lang, hat noch zimblich guets gemeür, wie auch gwölber und Keller

matthias gaitter burg. mauermaister.

№ 27 — 27 — 21 — 35, Uri utca 26.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 3 cl. 5 sch. im Ruckhen 3 cl. 3 sch. und an beeden seithen 11 cl. gleich lang. hat noch brauchbahrs gemeüer, gwölber und Keller.

Bernhardt Kahanek.

№ 28 — 28 — 22 — 36, Uri utca 28.

Ain eckhhaus in der herrn gassen hat im gesicht 6 cl. die rechte seithen lini laufft bis 11 cl. grad hinein, von dar laufft ein winckhl rechte lini 3 cl. und 3 sch. hinaus, alwo winderumben die seithen lini der vorigen paralel 9 cl. 3 sch. bis an die ruckhen lini laufft die linckhe

seithen stost an das schwaben gässl, hat 20 cl. 5 sch. in der lenge, an ruckhen aber 9 cl. 4 sch., hat guets gemeür, gwölber und Keller.

Hanns geörg Gall burg. Fleischhackher.⁶

Hier ist das Schwaben gässl hat heruorn in der braidte 4 cl. und hinten 2 cl. 4 sch.

N° 29 — 29 — 23 — 37, Uri utca 30.

Ain eg Haus in der Herrn gassen ligt an dem schwaben gässl hat im gesicht wie ruckhen 10: und an beeden seithen 21 cl. 3 sch. gleich lang.

H. Graff Petri Ricciardj.

N° 30 — 30 — 24 — 38, Uri utca 32.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 10: im Ruckhen 10 cl. 4 sch., und an beeden seithen 21 cl. 3 sch. gleich lang. hat noch ainiges altes gemeür, und Keller.

H: Graff Petri Ricciardj.

N° 31 — 31 — 25 — 39, Uri utca 34.

Ain Haus in der Herrn gassen hat gesicht 7. im Ruckhen 7 cl. 3 sch., und an beeden seithen 21 cl. 3 sch. glich lang. hat noch zum theill guets gemeür, gwölber und Keller, und ist noch wohl angelegt.

H. Graff Peter Ricciardj.

N° 32 — 32 — 26 — 40, Uri utca 36.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 7. in ruckhen 6 cl. 5 sch. und an beeden seithen 20 cl. gleich lang. hat guets gemeür, gwölber, und Keller.

Graff Peter Ricciardj.

N° 33 — 33 — 27 — 41, Uri utca 38.

Ain egghaus in der Herrn gassen hat im gesicht 12 cl. 3 sch. im ruckhen 11 cl. 3 sch., und an beeden seithen 15 cl. gleich lang. stost hinten an das wacht Heüsl, und hat noch zimbllich guets gemeür, gwölber und Keller.

H: General Heüster gaff von Haidershaimb.

Zwischen N° 33. und dem wahl ist ein Plätzl 4. sch. braidt, und 11 cl. 3 sch. lang, darauf die wachstueben und das Stockhhaus stehet.

Zwischen denen N° 33. und 34 ist das Heüster gässl, so auf dem wahl hinaus gehet, und 2 cl. 5 sch. braidt ist.

N° 34 — 34 — 28 — 42, Uri utca 40.

Ain egghaus in der Herrn gassen hat im gesicht 3 cl. 5 sch. im Ruckhen 5 cl. an der rechten seithen 20 und an der linckhen 19 cl. 3 sch. hat etwas von alten gemeür, und Keller.

H: Franz von Buching Kays. Zeügleüthenant.⁷

N° 35 — 35 — 28 — 42, Uri utca 40.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 9 cl. 2 sch., im ruckhen 10 cl. und an beeden seithen 19 cl. gleich lang. hat alts geuths gemeür, gwölber und Keller.

H. Franz von Buching Kays. Zeügleüthenant.

N° 36 — 36 — 29 — 43, Uri utca 42—44.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 10 cl. 1 sch., im Ruckhen 11 cl. 2 sch., an der rechten seithen 19: und an der linckhen 17 cl. 3 sch. hat noch zimbllich gemeür, gwölber und Keller. Ist zu einen schönen gebau ein guetter Theill gemacht.

H. Baron von Franckenberg kays. obrister und Commendant in ofen.

N° 37 — 37 — 30 — 44, Uri utca 44—46.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 5 cl. 3 sch., und im Ruckhen 6 cl. 1 sch. dan von beeden seithen 16 cl. gleich lang. ist von keinen gemeür etwas zusehen.

⁶ Az Administratio „noch vorlengst“ Georgio Bonaventura Freyherr von Welsperg-nek assignálta, tóle vette 1692. V. 1-én Gall 1200. — Ft-ért (Gw. I:97, 98. — 1702. VIII. 8.)

⁷ Még Werlein „gratis assignirt“ (Gw. I:71. — 1699. VII. 23.)

№ 38 — 38 — 30 — 44, Uri utca 48.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 13 cl. 4 sch., im Ruckhen 15: und an beeden seithen 16 cl. gleich lang. hat zum thail guets gemeür, gwölber und Keller.

H: Geörg Pruner Adtions Rath.⁸

№ 39 — 39 — 30 — 44, Uri utca 50.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 9 cl. 1 1/2 sch., im ruckhen 9 cl. 3 sch., und von beeden seithen 16 cl. gleich lang. hat noch etwas von alten gemeür.

H: Georg Pruner Adtions Rath.

№ 40 — 40 — 31 — 45, Uri utca 52.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 14 cl. 2 sch., an der rechten seithen 16: und an der linckhen 17 cl. hat noch zum Theill guets gemeür, gwölber und Keller.

H. Geörg Christoph Zenegg Adtions Rath und Kays. obereinnehmer.⁹

№ 41 — 41 — 32 — 46, Uri utca 54—56.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 5: im ruckhen 5 cl. 1 sch. und an beeden seithen 17 cl. gleich lang. hat etwas wenigs von alten gemeür.¹⁰

Herr Carl Ferdinand v. Tresen ofner. quarnisons Hauptmann.

№ 42 — 42 — 32 — 46, Uri utca 54—56.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 10 cl. im ruckhen 8 cl. 5 sch., und an beeden seithen 17 cl. gleich lang. hat noch zimlich guets gemeür, gwölber, und Keller.

H: Carl Ferdinand v. Tressen.

№ 43 — 43 — 33 — 47, Uri utca 58.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 8 cl. 5 sch., im Ruckhen 9 cl. 3 sch., an der rechten seithen 17. und an der linckhen 16 cl. hat noch etwas von alten gemeür und gewölbern.¹¹

H: daniel Wilfershaimb.

№ 44 — 44 — 34 — 48, Uri utca 60.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 14: im ruckhen 14 cl. 3 sch., an der rechten seithen 16 cl. und an der linckhen 17 cl. 3 sch. hat noch zimlich guets gemeür, gwölber und Keller.

Der P: P: Carmalitern Residenz¹².

№ 45 — □, Uri utca 62.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 14 cl. 5 sch., im ruckhen 15 cl. 1 sch., an der rechten seithen 18 cl. 5 sch. und an der linckhen 18 cl. hat noch etwas alter gemeür.

der P: P: Carmaliten Residenz.

№ 46 — □, Uri utca 62.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 9 cl. 3 sch., an der Rechten seithen 18: und an der linckhen 17 cl. 1 sch., ist ausser der Fundament maurn nicht mehr da.

№ 47 — 47 — 36 — 50, Uri utca 64.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 10 cl. an der linckhen seithen 16 cl. 2 sch. und an der rechten 17 cl. 1 sch. Ist ausser der Fundament maur nicht mehr verhandten.

№ 48 — 48 — 36 — 50, Uri utca 66.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 9 cl. 3 sch., im Ruckhen 10 cl. an der rechten seithen 16: und an der linckhen 15 cl. 5 sch. hat noch zimlich guets gemeür, gwölber und Keller.

⁸ „vermög alten Grundbuch vormerckhung noch vorhin zu seinem quartier gratis assignirt“ (Gw. I:30. — 1698. III. 5.)

⁹ 1691-ben gratis kaptá (Gw. I:14. — 1697. II. 3.)

¹⁰ 1695. II. 28-án „in alten gemeür sich befindet“ (Gw. I:1.)

¹¹ Werlein adta „bey lebens zeiten“ gratis a karmelitáknak (Gw. I:66. — 1699. V. 7.)

¹² Werleintöl kapták „zu einer interims Wohnung“ (Gw. I:112. — 1705. VII. 24.)

№ 49 — 49 — 37 — 51, Uri utca 68.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 9 cl. 3 sch., im Ruckhen 8 cl. 2 sch., an der rechten seithen 15 cl. 5 sch., und an der linckhen 15 cl. 4 sch. hat noch zimbllich guets gemeür, gwölber, und Keller.

№ 50 — 50 — 38 — 52, Uri utca 70.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 9 cl. 4 sch., im ruckhen 10: und an beeden seithen 18 cl. gleich lang. hat noch zum theill alts gemeür, gwölber, und Keller.

№ 51 — 51 — □, Uri utca 72.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht wie im ruckhen, 8 cl. an der rechten seithen 16: und an der linckhen 16 cl. 4 sch. Ist bis auf die Fundament maur alles abgebrochen.

№ 52 — 52 — □, Uri utca 72.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 5 cl. 3 sch., im Ruckhen 6 cl. 3 sch., an der rechten seithen 16 cl. 4 sch., und an der linckhen 17 cl. 1 sch. ist ganz bed.

Hierauf volgt ein gässl oder Hoff zu der Casermen oder Soldaten Haus gehörig 3 cl. 3 sch. braidt, und so lang als die Casarmen.

Umb dise Rewier wirdt es genant auf der Kays. Preche.

№ 53 — 53 □, Kapisztrán tér

Ain Soldaten Haus, auf der Kays. Preche hat im gesicht so weith der Tach Tropfen einschliet 8 cl. 5 sch., im ruckhen 9 cl. an der rechten seithen 21: und an der linckhen 21 cl. 3 sch. Ist von der Adtion zu einen Soldaten haus von grundt neue aufgebauth.

Hier auf folgt der Platz oder Hoff zwischen beyden Soldaten Heüsern oder Casarmen von einen Tach Tropfen zu dem andern 4 cl. braidt, und so lang als die Casarmen.

№ 54 — 54 — □, Kapisztrán tér

Ain Haus auf der Kays. Preche hat im gesicht 7 cl. 1 sch., im ruckhen 7 cl. an der rechten seithen 22 cl. 5 sch., und an der linckhen 22 cl. 4 sch. Ist von der Adtion zu einen Soldaten haus von grundt neue aufgebauth worden.

Zwischen № 53 und № 54 disen beeden Soldaten Heüsern dem wahl ist ein Parada oder waffen Platz.

№ 55 — 55 — □, Kapisztrán tér 2—4.

Ain Haus auf der Kays. Preche 3 1/2 cl. von № 55 von gesicht gelegen hat in der lenge 7 cl. 4 sch., und in der braidte 4 cl. 1 sch., Ist ein alte wachthütten, und dato eines Kays. Pichsenmaisters Quartier von der Adtion aufgebaut.

№ 56 — 56 — □, Kapisztrán tér 2—4.

Sechs sch. von obigen Heüsl ist ein gemach 4 cl. braith und 4 cl. lang, von der Adtion zu dennen nothwendigen abtritten für die Soldaten in den Casarmen aufgebaut.

№ 57 — 57 — □, Uri utca 51—55.

Ain Kürchhoff sambt der Kirchen alwohin der P: P: Franciscanern Kloster khommen sollte, hat im gesicht 48: im Ruckhen 43: an der rechten seithen 36: und an der linckhen 37 cl.¹³

Der P: P: Franciscaner gartten von Kirchhoff oder Kloster bisz zum wohl hat in der lenge 48: und in der braidte 32 cl.

Hier auf folgt das Franciscaner gässl laufft von der Herrn: bisz in die böckhen gassen, hat an der Herrn gassen 4 cl. 4 sch. und an der böckischen 5 cl.

№ 58 — 58 — □, Uri utca 49.

Ain egghaus in der herrn gassen hat im gesicht 7. im ruckhen 8 cl. 3 sch., die rechte seithen laufft an dem Franciscaner gässl 18: die lincke aber 18 cl. 2 1/2 sch. lang. hat noch etwas von alten maurn.

P: P: Franciscaner.

¹³ Werlein 1690. IV. 6-án assignálta a ferenceseknek (Gw. I:86. — 1701. II. 2.)

№ 59 — 59 — □, Uri utca 49.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 7 cl. 5 sch., im Ruckhen 7 cl. 1 sch., an der rechten seithen 18 cl. 2 1/2 sch. und an der linckhen 19 cl. 2 sch. hat noch wenig Fundament maurn.

P: P: Franciscaner.

№ 60 — 60 — □, Uri utca 49.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 8 cl. 5 sch., im Ruckhen 7 cl. an der rechten seithen 19 cl. 2 sch. und an der linckhen 20 cl. hat noch zum Theill guets gemeür, gwölber und Keller.

Der P: P: Franciscanern wohnungs haus ad interim.

№ 61 — 61 — □, Uri utca 49.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht, 9 cl. 2 sch., im ruckhen 9 cl. 5 sch., an der rechten seithen 20 und an der linckhen 20 cl. 5 sch. hat noch ein Theill gemeür und verschütte Keller, ist ein Theill daruon zur wohnung für die P: P: Franciscaner applicirt.

№ 62 — 62 — □, Uri utca 49.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 10 cl. 3 sch., im ruckhen 11 cl. und von beeden seithen 20 cl. 5 sch. gleich lang. hat noch etwas von alten gemeür und verschütte Keller.

№ 63 — 63 — □, Uri utca 49.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 9 cl. 1 sch., im Ruckhen 8 cl. 5 sch., und an beeden seithen 20 cl. 5 sch. gleich lang. hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

H: martin Kalcher.

№ 64 — 64 — □, Uri utca 47.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 4 cl. 5 sch., im ruckhen 5 cl. 1 sch. an der Rechten seithen 20 cl. 5 sch., und an der linckhen 19 cl. 1 sch. hat noch guets gemeür, gwölber, und Keller.

Wolff mäzen burg. Stainmezmaister et uxor Christina Barbara.¹⁴

№ 65 — 65 — 40 — 61, Uri utca 45.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 9 cl. 1/2 sch., im ruckhen 10 cl. und an beeden seithen 10 cl. 3 sch. gleich lang. hat noch alts gemeür, gwölber, und verschütte Keller.

Caspar Schuester Kays. Pichsenmaister.

№ 66 — 66 — 41 — 62, Uri utca 43.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 9 cl. 3 sch., im ruckhen 19 cl. 3 sch. die rechte seithen lini laufft 10 cl. 3 sch. grad, hernach schneidt eine zwerch lini den № 65 ab 10 cl. weith hernach laufft widerumb die rechte lini bis an dem ruckhen 8 cl. 4 sch. lang, an der linckhen seithen, aber ist 19 cl. lang. hat noch zum theill guets gemeür, gwölber und Keller.

H: Veith von Stain Kays. Zeügarth.

№ 67 — 67 — 42 — 63, Uri utca 41.

Ain egghaus in der herrn gassen hat im gesicht wie im ruckhen 7 cl. 3 sch., und an beeden seithen 15 cl. 3 sch. gleich lang. Stost an das Kloster gässl, hat noch etwas von alten gemeür und verschütte Keller.

№ 68 — 68 — 42 — 63, Dárda utca 3.

Ain Haus im Kloster gässl hat im gesicht wie im Ruckhen 8: und an beeden seithen 7 cl. 2 sch. gleich lang. hat noch etwas von alten gemeür.

Hier ist das Kloster gässl.

№ 69 — 69 — 43 — 64, Uri utca 39.

Ain egghaus in der herrn gassen ligt an dem Kloster gässl hat im gesicht 5: im Ruckhen 7: und an beeden seithen 19 cl. 4 sch. gleich lang. hat noch etwas von gueten gemeürn darbey gwölber und Keller.

¹⁴ Még Werlein assignálta (Gw. I:85. — 1701. II. 2.)

№ 70 — 70 — 43 — 64, Uri utca 39.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 8 cl. 2 sch., im ruckhen 7 cl. 2 sch. und an beeden seithen 18 cl. 4 sch. gleich lang. hat noch wenig von alten gemeürn, und verschütte Keller.

№ 71 — 71 — 44 — 64, Uri utca 37.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 11 cl. 1 1/2 sch., im ruckhen 11 cl. 3 sch. und an beeden seithen 18 cl. 3 sch. gleich lang. hat wenig mehr von alten gemeür und verschütte Keller.

№ 72 — 72 — 45, 46 — 65, Uri utca 33—35.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 14: im ruckhen 13 cl. 2 sch. und an beeden seithen 18 cl. 2 sch. gleich lang. hat schlechts gemeür, gwölber und verschütte Keller soll vor alters ein Frauen Kloster gewesen sein.

H. Graff Johann Branckhoviz.

№ 73 — 73, 74 — 47 — 67, Uri utca 31.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 9 cl. 3 sch., im Ruckhen 9 cl. an der rechten seithen 18: und an der linckhen 20 cl. 3 sch., hat noch zum thaill guets gemeür, gwölber und verschütte Keller.

H: Christian Helbling handelsmann in Wienn.¹⁵

№ 74 — 75 — 48 — 69, Uri utca 29.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 9 cl. 2 sch., an der rechten seithen 20 cl. 2 sch., und an der linckhen 19 cl. 5 sch., hat noch zimblich guets gemeür, gwölber und Keller und sein drey brandstött beysammen.

Ist ein quartier für etliche ober officier von der Quardj.

№ 75 — 77 — 49 — 70, Uri utca 27.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 13 cl. 4 sch., im Ruckhen 11 cl. 3 sch., an der rechten seithen 10 cl. 1 sch., und an der linckhen 9 cl. hat noch etwas von gueten gemeür, gwölber, und verschütte Keller.

№ 76 — 78 — 50, 51 — 71, 72, Uri utca 25.

Ain egghaus in der Herrn gassen hat im gesicht wie im ruckhen 7 cl. 1 sch., an der rechten seithen 9 cl. 1 sch. und an der linckhen 8 cl. 3 sch. hat noch etwas von alten alten gemeür und Keller.

Hans geörg Potling burg. schuester.

№ 77 — 80 — 52 — 73, Szentháromság utca 7.

Ain Haus bey denen Fleischbänckhen hat im gesicht wie im Ruckhen 9 cl. 3 sch., und an beeden seithen 18 cl. 4 1/2 sch. gleich lang.

Maister Wenzel burg. Rümer.¹⁶

Hieran ist ein kleiner Plaz, welcher von der herrn gassen bisz in die böckh. gelanget, und selbige abkürzet. bey denen Fleischbänckhen genant, hat 9 cl. in der braidte.

№ 78 — 81 — □, Szentháromság utca 2.

Ain egghaus in der Herrn gassen bey denen Fleischbäncken hat im gesicht 12. im ruckhen 9 cl. 4 sch. es hat auch an den Ruckhen hinter dem № 79 ein Pläzel in der lenge 5: und in der braithe 4 cl. 3 sch. begreiffent, hat noch guets gemeür gwölber und Keller.

Ist ein Thail von Rathhaus.

№ 79 — 82 — □, Uri utca 21.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 4. cl. 5 sch. und an beeden

¹⁵ Az Administratio ingyen engedte át korábban H. Christian Antoni Muthsamb kerepesi postamesternek, aki 1693. IX. 28-án 600.— Ft-ért eladta Helblingnek (Gw. I:7.)

¹⁶ Korábban Margaretha Lampeck-é, 1696. X. 5-én vette meg Hirschl Vencel 450.— Ft-ért (Gw. I:8.)

seithen 9 cl. 5 sch. gleich lang. Ist ein alter hoher Thurn, darbey gwölber, und Keller.
H: Johann Christoph Jungmayr Kays. Bauschreiber.¹⁷

N° 80 — 83 □, Uri utca 19.

Ain Haus in der Herrn gassen hat im gesicht 13. im Ruckhen 12 cl. 4 sch., an der Rechten seithen 13 cl. 3 sch., und an der linckhen 13 cl. Item hat ein gwölb über das Kurze gässl 1 cl. 5 sch. braith und 4 cl. 4 sch. lang, hat noch zimlich guets gemeür, auch gwölber und Keller.

Hierauf folgt das Kurze gässl ist 12 sch. braith und laufft von der herrn gassen bisz an dem Haubt-Plaz.

N° 81 — 84 — 53 — 78, Uri utca 17.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 7 cl. 2 sch., im Ruckhen 6 cl. 3 sch., an der Rechten seithen 9 cl. 3 1/2 sch. und an der linckhen 9 cl. hat zimlich guets gemeür, auch gwölber und Keller.

Dionisius Condorff burg. Wagner.

N° 82 — 85 — 54 — 79, Uri utca 15.

Ain Haus am egg in der Herrn gassen stost an das dama gässl hat im gesicht wie im Ruckhen 11 cl. 5 sch. an der rechten seithen 6 cl. 2 sch. und an der linckhen 5 cl. 5 sch. war nichts als ein schütt, und ein wenig von einer Koth maur zu sechen.

Dionisius Condorff burg. Wagner.

Hierauf folgt das Dama gässl hat in der braithe 3 cl.

N° 83 — 86 — 55 — 80, Uri utca 13.

Ain egghaus in der herrn gassen stost an das Dama gässl hat im gesicht wie im Ruckhen 9 cl. 4 sch. und an beeden seithen 10 cl. gleich lang. hat noch zimlich guets gemeür wie auch gwölber und Keller.

N° 84 — 87 — 56 — 81, Uri utca 11.

Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 7 cl. 4 sch., im Ruckhen 7 cl. und an beeden seithen 9 cl. 5 sch. gleich lang, hat noch zimlich geuts gemeür, gwölber, und Keller.

Johann Alexander märckhl burg. schmidt.

N° 85 — 88 — 57 — □, Uri utca 9.

Ain egghaus in der herrn gassen stost an das engge gässl hat im gesicht 7 cl. 4 sch., im Ruckhen 8 cl. 1 sch. an der rechten seithen 9 cl. 5 sch. und an der linckhen 9 cl. 3 sch., im gesicht hat umb 4 sch. einen winkhel heraus, und hat noch ein Theill guete maur, gwölber und Keller.

Maister Michael . . . burg. Schuechmacher.¹⁸

Hierauf folgt das enge gässl so in der braidie 7 sch. hat.

N° 86 — 89 — 58 — □, Uri utca 7.

Ain egghaus in der herrn gassen ligt an dem engen gässl, langt bisz an dem haubt Plaz, hat in der herrn gassen 6 cl. 2 1/2 sch., auf dem Haubt Plaz 6 cl. 4 sch., an der Rechten seithen 15 cl. 1/2 sch., und an der linckhen 14 cl. 2 sch. hat zum theill guets gemeür, gwölber, und Keller.

N° 87 — 90 — 58 — 83, 84, Uri utca 5.

Ain Haus in der Herrn gassen langt bisz an dem Haubt Plaz, hat in der herrn gassen 8 cl. 3 sch., auf dem Haubt Plaz 8 cl. 4 sch., an der rechten seithen 14 cl. 2 sch. und an der linckhen 14 cl. 4 sch. hat etwas wenig von alten gemeür. Darauf ist ein hütten für die fähnelwacht gebauth.

¹⁷ Werlein „nach erobring ofen“ 1689. VIII. 31-én assignálta (Gw. I:80. — 1700. IX. 1.)

¹⁸ Hilberth Mihály cipészmeister „vorhin gratis“ kapta, a teleklevélet 1697. XI. 2-án váltotta ki (Gw. I:22.)

N° 88 — 91 — 59 — 85, Uri utca 3.

Ain Haus in der herrn gassen langt bisz an dem Haupt Plaz, hat in der herrn gassen 4 cl. 1 sch., auf dem Haupt Plaz 4 cl. 3 sch. und von beeden seithen 12 cl. 4 sch. gleich lang. hat etwas wenigis uon alten maurn und verschütte Keller.

N° 89 — 92 — 60 — 86, Uri utca 1.

Ain egghaus auf dem Haupt Plaz hat im gesicht 9 cl. 2 sch., im Ruckhen 9 cl. 3 sch. an der rechten seithen 14 cl. 4 1/2 sch., und an der linckhen 14 cl. 4 sch. hat guets gemeür, gwölber und Keller.

H: Adam Lang Administrations Controlor.

N° 90 — 93 — 61 — □, Tárnok utca 10.

Ain egghaus auf dem Haupt Plaz ligt an dem Engen gässl hat im gesicht 7 cl. 5 sch., im Ruckhen 8 cl. 1 sch. an der rechten seithen 6 cl. 1 sch., und an der linckhen 6 cl. 3 sch., hat zum Theill guets gemeür, gwölber und Keller.

Conradt Khaar burg. glasser.¹⁹

N° 91 — 94 — 62 — □, Tárnok utca 12.

Ain Haus auf dem Haupt Plaz hat im gesicht 5 cl. 3 1/2 sch., im Ruckhen 5 cl. an der rechten seithen 6 cl. 3 sch., und an der linckhen 7 cl. 1 sch., hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

N° 92 — 95 — 63 — □, Tárnok utca 14.

Ain Haus auf dem Haupt Plaz hat im gesicht 6 cl. 1 1/2 sch., im Ruckhen 6 cl. 4 sch., an der rechten seithen 7 cl. 1 sch., und an der linckhen 7 cl. 3 sch., hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

H: Antonj Legier Raths Verwander in Ofen.²⁰

N° 93 — 96 — 64 — 87, Tárnok utca 16.

Ain egghaus auf dem Haupt Plaz ligt an dem Dama gässel hat im gesicht wie im Ruckhen 5 cl. an der rechten seithen 7 cl. 3 sch., und an der linckhen 7 cl. 5 sch. hat noch zimbleich guets gemeür, wie auch gwölber und Keller.

Hanns Peter Laux burg. glasser.

N° 94 — 97 — 65 — 88,

Ain Haus in dem Dama gässl hat im gesicht wie im Ruckhen 7 cl. 1/2 sch., and der rechten seithen 6 cl. und an der linckhen 5 cl. 4 sch. Item hat ein Pläzel am Ruckhen an der rechten seithen 6 cl. lang und 2 cl. 4 sch. braidt, bestehet in 2. gwölbern und 1 Keller.

Julius Babel burg. mahler.

N° 95 — 98 — 65 — 88, Tárnok utca 18—20.

Ain egghaus auf dem Haupt Plaz langt von dem Dama: bis an das Kurze gässl hat im gesicht 16 cl. 4 sch., auf der rechten seithen laufft an dem Dama gässl bisz an N^o:94 5 cl. 3 sch., darnach macht ein winckhl 4 cl. 5 sch. hinein, als dan laufft widerumben die seithen liní 4 cl. 3 sch. bis an dem ruckhen, an der linckhen seithen hat 10 cl. 1/2 sch. und am Ruckhen 12 cl. 4 sch., hat noch ein gueten theill maurn, gwölber und Keller.

N° 96 — 99 — 66 — 89,

Ain Hauss in dem Kurzen gässl hat im gesicht 3 cl. 1 sch. im Ruckhen 4 cl. und in der lenge 17 cl. 4 sch. in der mitten an der rechten seithen hat ein winckhl einwärts umb 3 sch., an der linckhen aber auswärts umb 8 sch., hat etwas wenigis uon alten mauren.

N° 97 — 100 — 67 — 90, Tárnok utca 22—24.

Ain egghaus auf dem Haupt Platz hat im gesicht 10 cl. 4 sch., im Ruckhen 10 cl. 5 1/2 sch.,

¹⁹ 1696. II. 1-én vette 1600.— Ft-ért Bartholomaeus Bekker b. wundtarzt-tól (Gw. I:4.)

²⁰ 1694. III. 28. elött már Legier-é volt (Gw. I:38. — 1698. V. 3.)

an der Rechten seithen 10 cl. 1 sch., und an der linckhen 13 cl. 2 sch., im Ruckhen gegen die mitte umb 8 sch. einen winckhl hinaus. hat noch guets gemeür und gwölber.

Urban Dominicus burg. leinwathandler.²¹

Hier fangt ein Pläzel an, und gehet bis an die böckh. gassen.

N° 98 — 101 — 68 — 91, Tárnok utca 26.

Ain Haus beim Rath Haus, hat im gesicht 7 cl. 4 1/2 sch., im Ruckhen 7 cl. an der Rechten seithen 13 cl. 2 sch., und an der linckhen 14 cl. 1 1/2 sch., hat guets gemeür, gwölber, und Keller.

H: Geörg Vngar Raths Verwandter und Handelsmann.

N° 99 — 102 — □, Tárnok utca 28., Szentháromság utca 2.

Ain egghaus hat im gesicht 11 cl. 1 sch., im Ruckhen 10 cl. 1 sch., und an beeden seithen 20 cl. gleich lang. hat noch guets gemeür, gwölber, auch Keller.

Ist ein Theill von Rath-Haus.

N° 100 — 103 — 69 — 74, Szentháromság utca 5.

Ain Haus bey denen Fleischbänckhen hat im gesicht 7 cl. 4 1/2 sch. im Ruckhen 9 cl. 3 sch., und an beeden seithen 18 cl. 4 1/2 sch. gleich lang, hat noch zum Theill gemeür, gwölber und Keller.

Simon Luczoviz burg. goldt schmidt.

N° 101 — 104 — 70 — 75, Szentháromság utca 3.

Ain Haus bey denen Fleischbänckhen hat im gesicht 3 cl. 4 1/2 sch., im Ruckhen 4 cl. 3 sch., und an beeden seithen 7 cl. 4 sch. gleich lang. hat guets alts gemeür, und 1; gwölber auch Keller.

Hanns Caspar Grueber burg. Schuechmacher.

N° 102 — 105 — 71 — 92, Szentháromság utca 1.

Ain egghaus bey denen Fleischbänckhen, ligt an der böckh. gassen hat im gesicht 5 cl. 3 sch., im Ruckhen 4 cl. 2 sch., und an beeden seithen 7 cl. 5 sch. gleich lang, hat alte maurn und gwölber.

michael Sadroviz burg. Kirschner.²²

Hier fangt die Böckh. gassen an, und laufft bisz an das Franciscaner Closter.

N° 103 — 106 — 72, 73 — □, Szentháromság utca 1—3.

Ain Haus in der böckh. gassen hat im gesicht 11: cl. 5 1/2 sch. im Ruckhen 11 cl. 2 sch., und an beeden seithen 9 cl. 1 sch. gleich lang, hat noch zimlich altes gemeür, auch gwölber, und Keller.

Wolff Foszmayr Rathsdienere und burg. leüthgeb.²³

N° 104 — 107 — 74 — 95, Országház utca 2.

Ain Haus in der Böckh. gassen hat im gesicht 10 cl. 1 sch., im Ruckhen 9 cl. 2 sch. und an beeden seithen 18 cl. 4 sch. gleich lang, hat noch zimlich guets gemeür, gwölber, und Keller.

H: Joannes Zaunock Raths-Verwandter.²⁴

N° 105 — 108 — 75 — 96, Országház utca 4.

Ain Haus in der Böckh. gassen hat im gesicht 9 cl. im ruckhen 9 cl. 3 sch., und an beeden seithen 18 cl. 4 sch. gleich lang. hat noch etwas von alten maurn und verschütete Keller.

N° 106 — 109 — 76 — 97, Országház utca 6.

Ain Haus in der Böckh. gassen hat im gesicht 9 cl. 1 sch., im Ruckhen 9 cl. 2 sch., und

²¹ Werlein assignálta „vorhin“ *Andrae Reissinger*-nek, aki 1695. II. 10-én eladta Urban Dominicusnak (Gw. I:115. — 1703. VI. 12.)

²² 1692. I. 5-én assignálták Sadroviz-nak (Gw. I:14. — 1697. II. 3.)

²³ 1690. VIII. 22-én assignálták Foszmayr-nak, gratis (Gw. I:42. — 1698. VIII. 1.)

²⁴ Korábban Gallo Sándor-é, tőle vette 1693. II. 27-én 350.— Ft-ért Zaunock (Gw. I:20. — 1697. IX. 29.)

an beeden seithen 18 cl. 4 sch. gleich lang. hat noch zimlich alts gemeür, gwölber und Keller.

Caspar Halsch burg. Sadler.

N° 107 — 110 — 77 — 98, Országház utca 8.

Ain Haus in der böckhen gassen hat im gesicht wie im ruckhen 9 cl. 1 sch. an der Rechten seithen 21 cl. 5 sch. und an der linckhen 19 cl. 4 sch., hat noch zum Theill gemeür, gwölber und verschütte Keller.

H: Thomas Bebiz Kays. Tholmatz.

N° 108 — 111 — 78 — 99, Országház utca 10.

Ain Haus in der Böckhen gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 10 cl. und an beeden seithen 19 cl. 4 sch. gleich lang. hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

H: Hauptmann von Bergen.

N° 109 — □, Országház utca 12.

Ain Haus in der Böckh. gassen hat im gesicht, wie im Ruckhen 10: und der Rechten seithen 19 cl. 4 sch., dan an der Linckhen 19 cl. 3 sch. hat noch etwas uon alten maurn, und verschütte Keller.

N° 110 — □, Országház utca 14.

Ain egghaus in der böckh. gassen ligt an dem Closter gässl im gesicht 11 cl. 2 1/2 sch., im Ruckhen 9 cl. 5 sch., an der rechten seithen 19 cl. 3 sch. und an der linckhen 19 cl. 1 sch., hat noch etwas uon alten maurn und Keller.

N° 111 — □, Országház utca 16.

Ain egghaus in der böckh. gassen ligt an dem Closter gässl hat im gesicht 7 cl. 3 1/2 sch., im Ruckhen 7 cl. 3 sch., an der rechten seithen 19 cl. 3 sch., und an der linckhen 19 cl. 3 sch., und an der linckhen 19 cl. 1 sch. hat noch etwas, von alten maurn und Keller.

N° 112 — □, Országház utca 18.

Ain Haus in der böckh. gassen hat im gesicht 7 cl. 1 sch. im Ruckhen 6 cl. und an beeden seithen 19 cl. 1 sch. gleich lang. hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

Jacob Sayr burg. Tischler.

N° 113 — 116 — 83 — 104, Országház utca 20.

Ain Haus in der böckh. gassen hat im gesicht 5 cl. 3 sch. im Ruckhen 5 cl. 4 sch., und an beeden seithen 19 cl. 4 sch. gleich lang hat guets gemeür, gwölber und Keller.

Johann Baadter Kays. Pichsenmaister und Tischler.

N° 114 — 117 — 84 — □, Országház utca 22.

Ain Haus in der böckh. gassen hat im gesicht 5 cl. 5 sch., im Ruckhen 5 cl. und an beeden seithen 19 cl. 4 sch. gleich lang. hat guets gemeür, gwölber und Keller.

Johann Ziegler burg. Schlosser.

N° 115 — 118 — 85 — 106, Országház utca 24.

Ain Haus in der Böckh. gassen hat im gesicht 9 cl. 3 sch., im Ruckhen 8 cl. und an beeden seithen 18 cl. 4 sch. gleich lang, hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

Kayserlich.

N° 116 — 116 — □ Országház utca 26

Ain Haus in der Böckh. gassen hat im gesicht 9 cl. 5 sch., im Ruckhen 8 cl. 5 sch., und an beeden seithen 20 cl. gleich lang hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

Nicolaus = Schweighardt burg. Schuechmacher seel: Erben.²⁵

N° 117 — 120 — □, Országház utca 28.

Ain Haus in der Böckh. gassen hat im gesicht 9 cl. 1 1/2 sch., im Ruckhen 8 cl. 5 sch., und an beeden seithen 17 cl. 3 sch. gleich lang. hat noch etwas uon alten maurn.

²⁵ 1689. X. 17-én assignálták (Gw. I:18. — 1697. III. 31.)

№ 118 — 121 — □, Országház utca 28.

Ain Haus in der Böckh. gassen hat im gesicht 4 cl. 5 sch., im Ruckhen 5 cl. 3 sch., und an beeden seithen 18 cl. gleich lang. hat wenig von alten maurn, und eingefahlene Keller.

№ 119 — 122 — □, Országház utca 28.

Ain Haus in der Böckh. gassen hat im gesicht 5 cl. 1 sch., im Ruckhen 5 cl. 3 sch., und an beeden seithen 18 cl. gleich lang, hat noch etwas von alten maurn und eingebrochene verschütte Keller.

№ 120 — 123 — □, Országház utca 28.

Ain Haus in der Böckh. gassen hat im gesicht 9 cl. 3 sch., im Ruckhen 9 cl. 5 sch., und an beeden seithen 18 cl. gleich lang. hat noch alte gemeür, und eingebrochene verschütte Keller.

№ 121 — 125 — □, Országház utca 30.

*Ain Haus in der Böckh. gassen hat im gesicht 9 cl. 1 sch., im Ruckhen 12 cl. und an beeden seithen 18 cl. 1 1/2 sch. gleich lang. hat noch guets gemeür gwölber und Keller.*²⁶

№ 122 — 126 — 86 — 150, Országház utca 30.

Ain egghaus in der Böckh. gassen ligt an dem Franciscaner gässl hat im gesicht 11 cl. 1 1/2 sch., im Ruckhen 10 cl. 4 sch., und an beeden seithen 18 cl. 3 sch. gleich lang. hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

Hier fangt an das Franciscaner Plätzel und gehet bis an die bluet gassen.

Das bluet gässel, fangt an bey bey (sic!) dem Franciscaner Closter, und laufft bisz an dem Wiener Thor.

№ 123 — 127 — 87 — 109, Országház utca 29.

Ain egghaus in dem bluet gässl ligt an dem Franciscaner Pfläzl hat im gesicht 13 cl. 5 sch., im Ruckhen 18 cl. 5 sch., an der rechten seithen 13. und an der linckhen 12 cl. 4 sch., hat etwas wenigs von alten maurn. ist zu ein Hoff applicirt.

Veit Hueber burg. Schmidt.

№ 124 — □, Országház utca 27.

Ain Haus auf dem Franciscaner gässel, hat im gesicht wie im Ruckhen 8 cl. und an beeden seithen 14 cl. gleich lang. hat etwas wenigs von alten maurn.

№ 125 — 128 — 88 — 110, Országház utca 25.

Ain Haus auf dem Franciscaner plätzel hat im gesicht 4 cl. 4 1/2 sch. im Ruckhen 5 cl. an der Rechten seithen 15 cl. 3 sch. und an der linckhen 16 cl. hat noch vil von alten maurn, und eingefallene verschütte Keller.

№ 126 — 129 — 89 — 111, Országház utca 23.

Ain Haus auf dem Franciscaner Plätzel hat im gesicht 5 cl. im Ruckhen 4 cl. 3 sch., und an beeden seithen 16 cl. gleich lang. hat noch viel guets gemeür, und eingebrochene Keller.

№ 127 — 130, 131 — 90, 91 — 112, 113, Országház utca 21.

Ain egghaus auf dem Franciscaner Plätzel ligt an dem bueben gässl hat im gesicht 10 cl. 3 sch., im Ruckhen 9 cl. 4 sch. an der rechten seithen 13 cl. 4 sch. und an der linckhen 15 cl. im gesicht hat ein eckh hinaus, hat alts gemeür und eingebrochene Keller.

Hanns georg Spilbiller et uxor.

Hierauf folgt das bueben gässl laufft von der böckh. bisz an die wienner gassen. Ist bey 3 cl. braith.

№ 128 — 132 — 92 — 114, Kard utca 4.

Ain Haus in bueben gässl hat im gesicht 8 cl. 1/2 sch., im Ruckhen 7 cl. 3 sch., und an beeden seithen 10 cl. gleich lang. hat noch viel guets gemeür, und eingebrochene Keller.

²⁶ *Matthiae Stöppel b. strickher kapta „vorhin gratis“, s mint „brandstatt“-ot adta el 45.— Ft-ért 1699. I. 22-én Clar-nak (Gw. I:57. — 1699. II. 8.)*

№ 129 — 133 — 93 — 115, Országház utca 19.

Ain egghaus in der böckh. gassen ligt an dem bueben gössl hat im gesicht 5 cl. 4 sch. im Ruckhen 10 cl. und an beeden seithen 11 cl. gleich lang. hat etwas von alten gemeür, und verschütte Keller.

№ 130 — 134 — 94 — 116, Országház utca 17.

Ain Haus in der böckh. gassen hat im gesicht 4 cl. 5 sch., im Ruckhen 5 cl. 2 sch., and der Rechten seithen 20 cl. 4 sch., und an der linckhen 23 cl. 2 sch. hat etwas von alten gemeür, und verschütte Keller.

№ 131 — 135 — 94 — 116, Országház utca 17.

Ain Haus in der böckh. gassen hat im gesicht 5 cl. 3 sch., im Ruckhen 4 cl. 1 sch., und an beeden seithen 23 cl. 2 sch. gleich lang. hat noch etwas von alten maurn auch 1: gwölb und 1: Keller.

№ 132 — 136 — 95 — 117, Országház utca 15.

Ain Haus in der böckh. gassen hat im gesicht 9 cl. 5 sch., im Ruckhen 10 cl. 3 sch., am der Rechten seithen 17 cl. 1 sch., und an der linckhen 18 cl. 5 sch., die Ruckhen lini hat einen winckel 8 sch. weit hinaus. hat noch alts gemeür, und eingebrochene Keller.

№ 133 — 137 — 96 — 118, Országház utca 13.

Ain Haus in der böckh. gassen hat im gesicht 9 cl. 2 1/2 sch., im Ruckhen 9 cl. an der Rechten seithen 19 cl. 3 sch., und an der linckhen 19 cl. 5 sch. hat guets gemeür, gwölber, und Keller.

H: Johann Christoph Jungmayr kays. Bauschreiber.²⁷

№ 134 — 138 — 97 — 119, Országház utca 15.

Ain Haus in der böckh. gassen hat im gesicht 9 cl. 4 1/2 sch., im Ruckhen 9 cl. 3 sch., und an beeden seithen 25 cl. 3 sch. gleich lang. hat noch etwas von alten maurn, und verschütte Keller.

H: Gabriel Krenzer.²⁸

№ 135 — 139 — 98 — 120, Országház utca 9.

Ain Haus in der böckh. gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 9 cl. 2 sch., und an beeden seithen 20 cl. 4 sch. gleich lang, hat noch guets gemeür, gwölber, und Keller.

H: Gabriel Kränzer.²⁹

№ 136 — 140, 141 — 99, 121, Országház utca 7.

Ain Haus in der böckhen gassen hat im gesicht 9 cl. 2 sch., im Ruckhen 9 cl. 3sch., eund an beeden seithen 21 cl. gleich lang, hat noch guets gemeür, gwölber, und eingebrochene Keller.

H: Georg Schradter.³⁰

№ 137 — 142 — 100 — 122, Országház utca 5.

Ain Haus in der böckhen gassen hat im gesicht 5 cl. 3/4 sch., im Ruckhen 4 cl. 3 sch., und an beeden seithen 20 cl. gleich lang, hat noch etwas gemeür und ein gebrochne Keller.

H: Georg Schradter.³¹

№ 138 — □, Országház utca 5.

Ain egghaus in der böckhischen gassen ligt an dem Hader gässl, hat im gesicht 4 cl. 4 sch.,

²⁷ Még Werleintől kapta gratis (Gw. I:81. — 1700. IX. 1.)

²⁸ 1695. VIII. 20-án mint „brandstatt”-ot assignálták gratis (Gw. I:32. — 1698. III. 28.)

²⁹ 1692. IV. 1-én mint № 158-as számú házról kapott teleklevelet Kränzer a Kamarai Administratio registratora: „in alten gemeür und gwelbern sich befündtet und eingefangen ist” (Gw. 134.)

³⁰ 1695. XII. 19-én kapott teleklevelet erre és a mellette levő № 137. „Prandstatt”-ra, mely „von winckhl die in der beckhen gassen” van (Gw. I:1.)

³¹ 1695. XII. 22. előtt Conradt Khar b. glaser-é volt (Gw. I:2, 3.)

im Ruckhen 4 cl. 3 sch., und an beeden seithen 20 cl. gleich lang. hat noch guets gemeür, und Keller.

H: Geörg Schradter.

Hierauf folgt das hader gässl laufft von der böckh. in die wiener gassen und ist bey 12 sch. braith.

N° 139 — 143 — 101 — 123, Országház utca 1—3.

Ain egghaus in der böckh. gassen ligt an dem hader gässl hat im gesicht 7 cl. 5 sch., im Ruckhen 7 cl. 1 sch., an der rechten seithen 21 cl. 1 sch., und an der linckhen 20 cl. 1 sch., hat noch viel guets gemeür, ein gwölb und Keller.

Phillipp Rahmelmayr burg. Leuthgeben Seel. Erben.

N° 140 — 144 — 101 — 123, Országház utca 1—3.

Ain Hauss in der böckh. gassen hat im gesicht 4 cl. 5 sch., im Ruckhen 5. und an beeden seithen 20 cl. 1 sch. gleich lang. hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

Martin Wittenbauer.

N° 141 — 145 — □ —, Országház utca 1—3.

Ain Hauss in der böckh. gassen hat im gesicht 14 cl. 1 1/2 sch., im Ruckhen 14 cl. 2 sch., an der Rechten seithen 20 cl. 1 sch., und an der linckhen 17 cl. hat noch köstlichs gemeür, gwölber, und Keller.

N° 142 — 146 — 102 — 126, Országház utca 1—3.

Ain Haus in der böckh. gassen hat im gesicht 9 cl. 4 sch., im Ruckhen 10 cl., an der rechten seithen 17. an der linckhen 17 cl. 5 sch., hat noch vill von alten gemeür, gwölber und Keller.

H: Michael Gäbriel Rayer.

N° 143 — 147 — 103 — 127, Országház utca 1—3.

Ain Haus in der böckhischen gassen hat im gesicht 9 cl. 3 sch. im Ruckhen 10 cl. an der Rechten seithen 17 cl. 5 sch., und an der linckhen 18 cl. 4 sch., hat noch guets gemeür, gwölber, und Keller.

Ein Capitul Herr zu Preszburg.³²

N° 144 — 148 — 104 — 128, Országház utca 1—3.

Ain Haus in der böckh. gassen hat im gesicht 4 cl. 4 sch., im Ruckhen 4 cl. 2 sch., an der Rechten seithen 18 cl. 1 1/2 sch., und an der linckhen 17 cl. 5. sch. hat noch etwas von alten gemeür, gwölber und Keller.

Johann Albich burg. buechbinder und Rathsdienner.

N° 145 — 149 — 105 — 129, Országház utca 1—3.

Ain Haus in der böckh. gassen, hat im gesicht 4 cl. 5 sch., im Ruckhen seithen 17 cl. 5 sch. und an der linckhen 17 cl. 1 sch. hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

Thomas Rathmayr burg. Koch, und Rath's diener.³³

N° 146 — 150 — 106 — 130, Országház utca 1—3.

Ain egghaus in der böckh. gassen ligt an dem Schull gässl hat im gesicht 9 cl. 1/2 sch., im ruckhen 17 cl. 2 sch., an der Rechten seithen 17 cl. 1 sch., und an der linckhen 17 cl. hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

Peter Weinner burg. fleischhackher.

Hierauf folgt das Schuller gässl laufft von der böckh. gassen bis an die Schullen, und ist bey 8 sch. braith.

N° 147 — 151 — 107 — 131, Országház utca 1—3.

Ain egghaus in der böckh. gassen ligt an dem Schuller gässl hat im gässel hat im gesicht

³² 1688. II. 12-én kaptá Werleintől a „Capitulum zu Preszburg” (Gw. I:43. — 1698. VIII. 25.)

³³ 1691. IV. 4-én „gratis assignirt” (Gw. I:71. — 1699. VII. 24.)

9 cl. 1 sch., im Ruckhen 8 cl. 4 sch. an der rechten seithen 18 cl. 3/4 sch. und an der linckhen 17 cl. 3 sch., hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

Peter Rapoldt burg. schneidermaister.

№ 148 — 152 — 108, — 108 1/2 — 132, Országház utca 1—3.

Ain Haus in der böckh. gassen hat im gesicht 9 cl. 5 1/2 sch., im Ruckhen 10 cl. 3 sch., an der Rechten seithen 17 cl. 3 sch., und an der linckhen 16 cl. 3 sch. hat noch etwas von alten gemeür, ein gwölb und Keller.

Sebastian Schultrin burg. schuechmacher.

№ 149 — , Szentháromság tér

Ain egghaus bey der Saulen ligt an der böckh. gassen, hat im gesicht, wie im Ruckhen 10 cl. und an beeden seithen 13: cl. 1. sch. hat noch uiel guets gemeür und Keller.

Hier ist ein Plätzel bey der Saulen genandt.

Hier fangt an die gassen bey dem Collegio genandt, und ist 7 cl. braith.

№ 150 — 154 — □ — 136, Hess András tér 5.

Das zu dennen schuellen ausgezeichnete Spatium.³⁴

Hinter düssen Haus ist das gässl hinter denen schullen genant.

Hier ist ein viereketes Plätzel bey dem grünen baumb genandt.

№ 151 — 156 — □ — , Hess András tér 4.

Ain Haus bey dem grünen baumb hat im gesicht wie im Ruckhen 27 cl. 2 sch. an der Rechten seithen 19: und an der linckhen 20 cl. hat noch guets gemeür, gwölber, und Keller.

Kayserlich.

№ 152 — 156 1/2 — □ — , Hess András tér 2.

Ain Haus in der Wiener gassen hat im gesicht 5 cl. 3 sch., im Ruckhen 5 cl. und an beeden seithen 19 cl. 1 sch. gleich lang. hat etwas wenig von alten gemeür.

Kays.

Hier fangt die wiener gassen an, und ist 6 cl. braith.

№ 153. — 157 — 111 — 137, Fortuna utca 2.

Ain egghaus in der Wiener gassen ligt an dem hader gässl hat im gesicht 10. im Ruckhen 7 cl. 1 sch., und an beeden seithen 19 cl. 1 sch. gleich lang. hat noch guets gemeür und verschütte Keller.

№ 154 — 158 — 112 — 138, Fortuna utca 4.

Ain egghaus in der wiener gassen ligt an dem hader gässl hat im gesicht 15 cl. 5 sch., im Ruckhen 10 cl. 3 sch., an der Rechten seithen 20 cl. 3 sch., und an der linckhen 19 cl. hat noch guets gemür, gwölber und Keller.

Greischerische Erben.

№ 155 — 159 — 112 — 138, Fortuna utca 4.

Ain Haus in der wiener gassen hat im gesicht 10 cl. 1/2 sch., im Ruckhen 9 cl. 5 sch., und an beeden seithen 18 cl. 4 sch., gleich lang. hat noch vill guets gemeür, auch gwölber und Keller.

Johann Bischoff burg. Schmidt.

№ 156 — 160 — 113 — 139, Fortuna utca 6.

Ain Haus in der wiener gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 9 cl. 2 sch., und an beeden seithen 19 cl. 3 sch. gleich lang.

H. Gabriel Krenzer.

№ 157 — 161 — 114 — 140, Fortuna utca 8.

Ain Haus in der wiener gassen hat im gesicht 9 cl. 1 sch., im Ruckhen 9 cl. 3 sch.,

³⁴ A méretei (szélessége 13.4, hossza 40 öl) az 1703. IV. 10-én kiadott teleklevélből ismeretesek (Gw. I:100.)

und an beeden seithen 15 cl. 5 sch. gleich lang. hat noch viel guets gemeür, gwölber und Keller.

Lorenz Claus burg. Schuechmacher.³⁵

N° 158 — 162 — 115 — 141, Fortuna utca 10.

Ain Haus in der wiener gassen hat im gesicht 9 cl. 4 sch., im Ruckhen 9 cl. und an beeden seithen 21 cl. gleich lang. hat noch mehres theils guets gemeür gwölber und Keller.

H. Ferdinand Stolhoffer.

N° 159 — 163 — 116 — 142, Fortuna utca 12.

Ain Haus in der wiener gassen hat im gesicht 4. im Ruckhen 4 cl. 1 sch., und an beeden beeden (sic!) seithen 22 cl. 2 sch. gleich lang. hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

Wenzel Hürschl burg. Riemer.³⁶

N° 160 — 164 — 117 — 143, Fortuna utca 14.

Ain Haus in der wiener gassen, hat im gesicht 5 cl. 3 sch. im Ruckhen 6 cl. 3 sch., und an beeden seithen 24 cl. 3 sch. gleich lang. hat noch uil guets gemeür, gwölber und Keller.

Daniel Irackh burgerl. Tischler.³⁷

N° 161 — 165 — 118 — 144, Fortuna utca 16.

Ain Haus in der Wiener gassen hat im gesicht 6: im Ruckhen 6 cl. 1 sch., und an beeden seithen 15 cl. 4 sch. gleich lang, hat noch etwas wenigs von alten maurn und verschütte Keller.

N° 162 — 166 — 119 — 145, Fortuna utca 18.

Ain Haus in der Wiener gassen hat im gesicht 6 cl. im Ruckhen 3 cl. 2 sch., an der Rechten seithen 15 cl. 4 sch., und an der linckhen 16 cl. 2 sch., hat noch uiel guets gemeür gwölber und Keller.

H. Faber Rath's Verwandten Seel. Erben.

N° 163 — 167 — 119 — 145, Fortuna utca 18.

Ain egghaus in der wiener gassen ligt an dem bueben gässl hat im gesicht 9 cl. 2 sch., im Ruckhen 10 cl. an der Rechten seithen 16 cl. 2 sch., und an der linckhen 17 cl. 2 sch., hat noch uiel guets gemeür, ain gwölb und verschütte Keller.

H: Faber Rath's Verwandten Seel. Erben.

Hier fangt an das wiener Pläzel.

N° 164 — 168 — 120 — 146, Bécsikapu tér 8, Kard utca 1.

Ain egghaus auf dem wiener Pläzel, ligt an dem bueben gässel hat im gesicht 6 cl. 1/2 sch., im Ruckhen 9 cl. 3 sch., und an beeden seithen 16 cl. 3 1/2 sch. gleich lang. hat noch etwas von alten gemeür, gwölber und verschütte Keller.

N° 165 — 169 — 121 — 147, Bécsikapu tér 7.

Ain Haus auf dem wiener Plätz hat im gesicht 6 cl. 5 sch. im Ruckhen 7: an der Rechten seithen 13 cl. 3 sch., und an der linckhen 14 cl. hat noch etwas von alten maurn, und verschütte Keller.

Franz Boschla burg: schneidermaister.

N° 166 — 170 — 121 — 147, Bécsikapu tér 6.

Ain Haus auf dem wiener Plaz hat im gesicht 3 cl. 4 1/2 sch., im Ruckhen 2 cl. 4 sch., und an beeden seithen 14 cl. gleich lang. hat.

Franz Boschla burg: schneiderm.

N° 167 — 171 — 122, 123 — 148, 149, Bécsikapu tér 5., Petermann bíró utca 2.

Ain egghaus auf dem Wiener Plaz ligt an dem bluet gässel, hat im gesicht 9 cl. 1/2 sch. alwo an der linckhen seithen die gerückt liné umb 4 cl. 3 1/2 sch. ein gezogen, daruon

³⁵ 1691-ben „gratis assignirt“ (Gw. I: 23. — 1697. XI. 2.)

³⁶ 1689. I. 28-án kapta mint N° 206 házat 100.— Ft-ért (Gw. I:8.)

³⁷ 1689. VI. 22-én kapta Werleintöl (Gw. I:27.) (1697. XII. 23.)

widerumb ein winckhel machende lini 4 cl. 1/2 sch. hinaus laufft am Ruckhen alwo im gleichen in der mitten umb 8 sch. einen winckel hat 16 cl. 5 sch., an der rechten seithen 15: und an der linckhen 10 cl. 3 sch. hat noch guets gemeür, gwölber, und Keller.

Weith Hueber burg. Schmidt.

N° 168 — 172 — 124 — 150, Petermann biró utca 7.

Ain egghaus in dem bluets gässl ligt an der Kays. preche hat im gesicht 4 cl. 3 sch. im Ruckhen 5 cl. an der rechten seithen 15: und an der linckhen 15 cl. 2 1/2 sch. hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

Michael Bössenbacher burg. Dräcksler.

N° 169 — 173 — 125 — 155, Petermann biró utca 5.

Ain Haus in dem bluets gässl hat im gesicht 5 cl. 3 sch., im Ruckhen 5 cl. 4 sch. an der Rechten seithen 15: und an der linckhen 14 cl. hat wenig alts gemeür und verschüttete Keller.

N° 170 — 174 — 126 — 152, Petermann biró utca 1—3.

Ain Haus in dem bluets gässl hat im gesicht 10 cl. 3 sch. im Ruckhen 11 cl. 2 1/2 sch., an der Rechten seithen 14. und an der linckhen 12 cl. hat noch guets gemeür, gwölber, und Keller.

Johann Rost burg. Wagner.

N° 171 — 175 — 127 — 153, Petermann biró utca 1—3.

Ain Haus auf dem bluets gässl hat im gesicht 6. im Ruckhen 7 cl. 4 sch., an der Rechten seithen 10 cl. 2 sch., und an der linckhen 10 cl. hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

Hanns geörg Hueber burg. Tischler.

N° 172 — 176 — 128 — 154, Bécsikapu tér 2—4.

Ain Haus auf dem Wiener Platz hat im gesicht 6 cl. 2 1/2 sch., im Ruckhen 6 cl. und an beiden seithen 10 cl. gleich lang. hat noch etwas von alten maurn und verschüttete Keller.

N° 173 — 177 — 125 — 151, Bécsikapu tér 2—4.

Ain Haus auf dem wiener Platz hat im gesicht 5 cl. 4 sch., im Ruckhen 6 cl. 3 sch. an der Rechten seithen 10: und an der linckhen 9 cl. 3 sch. hat verschüttete Keller.

Hier ist ein einfahrt auf die wall 3 cl. braith.

N° 174 — □ — 129 — 155, Bécsikapu tér 2—4.

Ain Haus auf dem wiener Platz hat im gesicht 2 cl. 5 sch., im Ruckhen 3 cl. 1 sch., und an beiden seithen 9 cl. 4 sch. gleich lang. hat ein verschütteten Keller.

N° 175 — □ — 129 — 155, Bécsikapu tér 2—4.

Ain egghaus auf dem wiener Platz, ligt an dem wiener thor hat im gesicht 7 cl. 1 sch., im Ruckhen 5 cl. 2 1/2 sch., an der Rechten seithen 9 cl. 1 sch., und an der linckhen 8 cl. 4 sch., hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

Wenzel Kraus.³⁸

Hier ist das Wiener Thor.

N° 176 —, Bécsikapu tér, Fortuna utca 27.

Ain egghaus auf dem Wiener Plätzel ligt an dem Wiener und Juden gässl, in der wiener gassen hat 4 cl. 2 1/2 sch., in der Juden gassen 2 cl. 3 sch. im gesicht gegen dem wiener thor 7 cl. 3 sch., und gegen dem wiener Platz 5 cl. und im Ruckhen 12 cl. hat verschüttete Keller.

Hier fangt an das Juden gassen hat ihren lauff bis an das Plätzel beym grünen baum.

N° 177 Fortuna utca 25.

Ain Haus in der wiener gassen glangt bis an die Juden gassen hat im gesicht 3 cl. 1/2 sch., im Ruckhen 5: an der rechten seithen 12: und an der linckhen 13 cl. 2 1/2 sch. hat verschüttete Keller.

³⁸ 1687. IV. 4-én már Kraus Vencelé volt (Gw. I:83. — 1700. X. 18., ekkor írják, hogy „an die pastein lauffet“)

N° 178 Fortuna utca 25.

Ain Haus in der wiener gassen langt bisz an die Juden hat im gesicht 8 cl. 2 sch., im 6 cl. 3 sch., an der rechten seithen 13 cl. 2 1/2 sch. und an der linckhen 16 cl. 2 sch. hat verschütte Keller.

N° 179 Fortuna utca 25.

Ain Haus in der wiener gassen langt bis an die Juden gassen hat im gesicht 3 cl. 2 sch. im Ruckhen 5 cl. 4 sch., an der rechten seithen 16 cl. 2 sch., und an der linckhen 17 cl. 4 sch. an dässer seithen hat bey der mitte einen Eckh 2 cl. 3 sch. herein hat etwas von alten maurn, und verschütte Keller.

N° 180 — 184 — 130 — 156, Fortuna utca 25.

Ain Haus in der wiener gassen hat im gesicht 7. im Ruckhen 7 cl. 3 sch., an der rechten seithen 9 cl. 1 sch., und an der linckhen 10 cl. 1 sch. hat noch zimbligh guets gemeür und verschütte Keller.

Caspar Hueber gewester wagner seel. Erben.

N° 181 — 185 — 131 — 157, Fortuna utca 23.

Ain Haus in der wiener gassen hat im gesicht 5 cl. 3 sch., im Ruckhen 6 cl. an der rechten seithen 10 cl. 1 sch., und an der linckhen 14 cl. in der Ruckhen lini an denen hindten daran ligenden 2 Heüssern ist umb 7 sch. ein winckhl. hat zum Thail guets gemeür.

Jacob Kurz burg. Tischler.

N° 182 — 186 — 132 — 158, Fortuna utca 21.

Ain Haus in der wiener gassen hat im gesicht 4 cl 3 1/2 sch, im Ruckhen 6 cl. und an beeden seithen 11 cl. 1 1/2 sch. gleich lang, im gesicht ist die lini umb 10 sch. eingebogen und verlangert. hat noch zum thail guets gemeür.

Hanns geörg Göring burg. barbierer.³⁹

N° 183 — 187 — 133 — 159, Fortuna utca 19.

Ain Haus in der wiener gassen hat im gesicht 4 cl. 1 sch., im Ruckhen 4 cl. 4 sch., an der Rechten seithen 11: und an der linckhen 12 cl. 4 sch., hat noch zimbligh guets gemeür und verschütte Keller.

Hanns Michael Göring.

N° 184 — 188 — 134 — 160, Fortuna utca 17.

Ain Haus in der wiener gassen hat im gesicht 5 cl. 5 sch., im Ruckhen 6 cl. 3 sch. an der rechten seithen 12 cl. 4 sch. und an der linckhen 14 cl. 2 sch. hat noch guets gemeür und ain gwolb.

Daniel Irackh und michael Strell beede burgerl. Tischler.⁴⁰

N° 185 — 189 — 135 — 161, Fortuna utca 15.

Ain Haus in der wiener gassen hat im gesicht 3 cl. 3 sch., im Ruckhen 3: und auf beeden seithen 13 cl. 3 sch. gleich lang. hat noch zum thail guets gemeür.

Johann Cristoph Thumann burg. Schlosser.

N° 186 — 190 — 135 — 161, Fortuna utca 15.

Ain Haus in der wiener gassen hat im gesicht 6 cl. 5 sch., im Ruckhen 8 cl. an der rechten seithen 14 cl. 2 1/2 sch. und an der linckhen 16 cl. 1 sch. hat noch ein gueten Thail guets gemeür

des kays. Landt Profossen quartier.

N° 187 — 191 — 136 — 162, Fortuna utca 13.

Ain Haus in der wiener gassen hat im gesicht 6 cl. 2 1/2 sch. im Ruckhen 5 cl. 5 1/2 sch.,

³⁹ Még Werleintól kapta — gratis — a N° 183. és 206. telekkel együtt (Gw. I:50. — 1698. XI. 25.)

⁴⁰ Az Administratio eredetileg — gratis — Joseph Stadler b. schniermacher-nek adta, tőle vette 20,— Ft-ért Irackh és Strell (Gw. I:22. — 1697. X. 18.)

an der Rechten seithen 16: und an der linckhen 15 cl. 2 sch. hat noch etwas von alten gemeür.
Johann Bischoff, burg: schmidt.

№ 188 — 192 — 136 — 163, Fortuna utca 11.

Ain Haus in der wiener gassen hat im gesicht 4 cl. 2 sch., im Ruckhen 5 cl. 3 sch., an der rechten seithen 10: und an der linckhen 8 cl. 4 sch. hat noch etwas von alten gemeür.

Maister michael Strell burg. tischler.⁴¹

№ 189 — 193 — 136 — 163, Fortuna utca 11.

Ain Haus in der wiener gassen hat im gesicht 4 cl. 1 sch. im Ruckhen 3 cl. 4 sch., an der Rechten seithen 13 cl. 4 sch. und an der linckhen 12 cl. hat noch guets alts gemeür und verschütte Keller.

Maister michael Strell burg. Tischler.

№ 190 — 194 — 137 — 164, Fortuna utca 9.

Ain Haus in der wiener gassen hat im gesicht 6 cl. 2 sch. im Ruckhen 6, an der Rechten seithen 11 cl. 5 1/2 sch., und an der linckhen 9 cl. 5 sch. hat noch zümblich guets gemeür, und verschütte Keller.

№ 191 — 195 — 138 — 165, Fortuna utca 7.

Ain Haus in der wiener gassen hat gesicht 6. im Ruckhen 6 cl. 1 sch., an der rechten seithen 9 cl. 5 sch., und an der linckhen 7 cl. 3 sch. hat noch alts gemeür, und verschütte Keller.

Hanns Zann burgerl. binder.

№ 192 — 196 — □ — 166, Fortuna utca 5.

Ain Haus in der wiener gassen hat im gesicht 7 cl. 3 sch., im Ruckhen 7: an der rechten seithen 7 cl. 3 sch. und an der linckhen 5 cl. 3 sch. hat noch zümblich guets gemeür.

Hanns Jacob Hürsalbner b. Klampferer.

№ 193 — 197 — 142 — 169, Fortuna utca 3.

Ain Haus in der wiener gassen langt bis an die Juden gassen hat im gesicht 6 cl. 3 sch. im Ruckhen 6 cl. 1 sch., an der Rechten seithen 15 cl. 2 sch. und an der linckhen 13 cl. 1 sch. hat noch etwas von alten gueten gemeür.

Andreas Siegl burg. Tuechmacher.

№ 194 — 198 — 141 — 168, Fortuna utca 1.

Ain Haus in der wiener gassen langt bisz an die Juden gassen. hat im gesicht 8 cl. 4 sch., im Ruckhen 10 cl. 3 sch., an der Rechten seithen 13 cl. 1 sch. und an der linckhen 9 cl. 4 sch. hat noch zum Theill guets gemeür, gwölber und Keller.

Andreas Sigel burg. Tuechmacher.⁴²

№ 195 — 199 — □ — 167, Hess András tér 3.

Ain egghaus bey dem grünen baum zum rothen Igl genandt ligt an der wiener und Juden gassen, hat im gesicht 9 cl. 3 sch., im Ruckhen auch 9 cl. 3 sch., ander rechten seithen 5 cl. 3 1/2 sch. und an der linckhen 5 cl. 3 sch. hat guets gemeür gwölber und Keller.

Andreas Sigel burg. Tuechmacher.

№ 196 — 200 — □ — 166, Táncsics Mihály utca 4.

Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 8 cl. 1/2 sch., im Ruckhen 7 cl., und beeden seithen 9 cl. 5 sch. gleich lang. hat guets gemeür, gwölber, und Keller.

Christoph martin lang Seel. Erben.

№ 197 — 201 — 138 — 165, Táncsics Mihály utca 6.

Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 7 cl. 3 1/2 sch., im Ruckhen 7 cl. 2 sch., und an beeden seithen 9 cl. 5 sch. gleich lang. hat noch guets gemeür, und verschütte Keller.

Anna maria Freymuthin burg. Schlosserin.

⁴¹ 1688. VI. 10-én kapta mint № 244 házat, amely „in alten gemeür sich befindtet“ (Gw. I:31.) —

⁴² 1688. V. 14-én kapta a № 195-tel együtt (Gw. I:37. — 1698. VI. 14.)

- № 198 — 202 — 144 — 170, Táncsics Mihály utca 8.
Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 4 cl. 5 sch. und an beeden seithen 9: cl. 5 sch. gleich lang. hat noch zimblich guets gemeür, gwölber und Keller.
 Lenhardt Schemer burg. Tischler.
- № 199 — 203 — 145 — 171, Táncsics Mihály utca 10.
Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 4 cl. an der Rechten seithen 9 cl. 4. sch., und an der linckhen 9 cl. 2 sch. hat noch guets gemeür auch Keller und gwölber.
 michael Strell burg. Tischler.
- № 200 — 204 — 146 — 172, Táncsics Mihály utca 12.
Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 5 cl. 1 sch., im Ruckhen 5 cl. 3 sch., und an beeden seithen 9 cl. 2 sch. gleich lang. hat noch zimblich guets gemeür und gwölber.
 Die Loroehische Erben.
- № 201 — 205 — 147 — 173, Táncsics Mihály utca 14.
Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 4 cl. 4 sch., im Ruckhen 4 cl. 5 sch., an der rechten seithen 9 cl. 2 sch., und and der linckhen 10 cl. hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.
 Andreas Boitke burg. schneider.⁴³
- № 202 — 206 — 148 — 174, Táncsics Mihály utca 16.
Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 7 cl. 2 sch., im Ruckhen 6 cl. an der Rechten seithen 10 cl. und an der linckhen 9 cl. 1 1/2 sch. hat noch etwas von alten gemeür und verschütte Keller.
- № 203 — 207 — 149 — 175, Táncsics Mihály utca 18.
Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 6 cl. 2 sch., im Ruckhen erstlich 2 cl. 4 sch., und ganz hintten 2 cl. 5 sch., und an beeden seithen 13 cl. 3 sch. gleich lang. hat zimblich guets gemeür, gwölber und Keller.
 Geörg Christen burgerl. Schuester.
- № 204 — 208 — 150 — 176, Táncsics Mihály utca 20.
Ain Haus, in der Juden gassen, hat im gesicht 6 cl. 1 sch. im Ruckhen 4 cl. 3 sch. and der rechten seithen 12: und an der linckhen 10 cl. 1 1/2 sch., hat noch zum Thaill gemeür, und ain gwölb.
- № 205 — 209 — 151 — 177, Táncsics Mihály utca 22.
Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 8 cl. 2 sch., im Ruckhen 7 cl. 5 sch. an der rechten seithen 9 cl. 1 sch. und an der linckhen 10 cl. 1 1/2 sch. hat noch ein thaill alte marn, und verschütte Keller.
- № 206 — 210 — □ — 158, Táncsics Mihály utca 24.
Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 8 cl. 3 1/2 sch., im Ruckhen 8 cl. 5 sch., und an beeden seithen 9 cl. 1 1/2 sch. gleich lang. hat noch gueten Thaill guets gemeür, gwölber und Keller.
- № 207 — 211 — □, Táncsics Mihály utca 25.
Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 9 cl. 4 1/2 sch., im Ruckhen 7 cl. 3 1/2 sch., an der Rechten seithen 9 cl. 2 sch., und an der linckhen 7 cl. 2 sch. hat noch viel guets gemeür, gwölber und Keller.
- № 208 — 212 — 154 — 180, Bécsikapu tér 1.
Ain Haus, auf dem Wiener plaz, hat im gesicht 11 cl. 1 sch. im Ruckhen 4 cl. 3 sch. an der rechten seithen 11 cl. 2 sch. und an der linckhen 15 cl. hat noch viel guets gemeür, gwölber, und Keller.
 Christoph Graff burg. Fleischhackher.
- № 209 — 213 — □ — 181, Táncsics Mihály utca 27.
Ain Haus an dem wiener plaz in der Juden gassen hat im gesicht 4 cl. 1 1/2 sch. im

⁴³ Werlein assignálta Andreas Wodka-nak (Gw. I:13. — 1696. XI. 30.)

Ruckhen 2 cl. 4 sch. an der rechten seithen 15: und an der linckhen 15 cl. 3 sch., hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

Christoph Graff burg. fleischhackher.⁴⁴

№ 210 — □ — □ — 182, Táncsics Mihály utca 23—25.

Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 5 cl. 5 1/2 sch., im Ruckhen 5 cl. an der rechten seithen 16 cl. und an der linckhen 16 cl. 5 sch. hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

H. Johann Pauckenhaidler.

№ 211 — 215 — □ — 183, Táncsics Mihály utca 23—25.

Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 3 cl. 4 sch., im Ruckhen 4 cl. an der Rechten seithen 16 cl. 5 sch., und an der linckhen 17 cl. hat noch viel guets gemeür, gwölber, und Keller.

Johann Schwartz kajzs. Ambtschreiber.

№ 212 — 216 — □ — 183, Táncsics Mihály utca 23 — 25.

Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 8 cl. 3 1/2 sch., im Ruckhen 9 cl. an der rechten seithen 11: und an der linckhen 18 cl. an der linckhen seithen am Ruckhen continuiret noch ein stuckh von einen gwölb hinaus welches 7 cl. lang und 2 cl. 5 sch. braith. hat noch wil guets gemeür, gwölber und Keller.

H: obrist Wachtmaister Wolff.⁴⁵

№ 213 — 217 — □ — 184, Táncsics Mihály utca 21.

Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 6 cl. 5 1/2 sch., im Ruckhen 6 cl. 3 sch., an der rechten seithen 18: und an der linckhen 19 cl. 3 sch., an der Rechten seithen im Ruckhen hat von der andern Hausstöhl ein Continuation von einen gwölb über die grade lini herein 7 cl. lang und 2 cl. 5 sch. braith. hat noch etwas von alten gemeür, und verschütte Keller.

№ 214 — 218 — □ — 184, Táncsics Mihály utca 21.

Ain Haus in der Juden gassen ligt an dem Zwinger gässl, hat im gesicht 3 cl. sch., im Ruckhen 3 cl. 3 1/2 sch., an der Rechten seithen 19 cl. 3 sch. und an der linckhen 20 cl. hat wenig alts gemeür.

Hier ist das Zwinger gässel.

№ 215 — □ — 158 — 185, Táncsics Mihály utca 17.

Ain egghaus in der Juden gassen ligt an dem Zwinger gässl hat im gesicht 3 cl. 2 sch., im Ruckhen 3 cl. 5 sch. an der rechten seithen 20: und an der linckhen 20 cl. 3 sch. hat noch etwas wenig von alten maurn.

№ 216 — □ — 158 — 185, Táncsics Mihály utca 17.

Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 4 cl. an der rechten seithen 20 cl. 3 sch. und an der linckhen 21 cl. hat noch ein Theill von alten gemeür, und verschütte Keller.

№ 217 — □, Táncsics Mihály utca 15.

Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 5 cl. 1 sch., im Ruckhen 6. cl. 3 sch., an der rechten seithen 21. und an der linckhen 21 cl. 4 sch., hat noch guets gemeür, gwölber, und Keller.

Nescodlische Erben.

№ 218 — □, Táncsics Mihály utca 13.

Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 12 cl. 4 sch., im Ruckhen 6 cl. 3 sch., an der rechten seithen 21 cl. 4 sch., und an der linckhen 21 cl. 3 sch. hat noch zimlich wil alts gemeür und Keller.

H: Johann Enzinger Kajzs: Puluer und saliter Inspector.

⁴⁴ Werleintöl kapta (Gw. I:36. — 1698. V. 3.)

⁴⁵ Werleintöl kapta (Gw. I: . — 1703. V. 10.)

N° 219 — □, Táncsics Mihály utca 11.

Ain Haus in der Juden gassen ligt bey der Joseph Pastein hat gsicht 7. cl. 5 sch., im Ruckhen 10 cl. 2 1/2 sch. an der rechten seithen 22. und an der linckhen 21 cl. 3 sch., an der linckhen seithen uon gsicht laufft überzwerch hinaus, nach dem eingang, aine 4 cl. 4 1/2 sch. lange lini hat noch ein thaill von alten gemeür, ain gwölb, und verschütte Keller.

Martin Schwartz burgerl. Zünngüsser.

Hier ist ein waffen Platz, bey der St: Joseph Pastein genandt.

N° 220 — □, Táncsics Mihály utca 7.

Ain egghaus in der Juden gassen, ligt bey der St: Joseph Pastein hat im geicht 6 cl. 2 sch., im Ruckhen 6: und an beeden seithen 12 cl. 1 sch. hat etwas von gueten gemeür, und 1: verschütten Keller.

N° 221 — 225 — 160 — 189, Táncsics Mihály utca 7.

Ain Haus in der Juden gassen, hat im gesicht, wie im Ruckhen 13 cl. 4 sch., an der Rechten seithen 17 cl. 1 sch., und an der linckhen 16 cl. 3 sch., das hintere hierzue adiungirte Haus aber ist uon einer seithen 10: und uon der andern 7 cl. 3 sch. braith im gesicht 16 cl. 5 sch., und im Ruckhen 18 cl. 1 sch. lang, hat uill guets gemeür gwölber, und Keller.

H. Hoff Cammerrath Theobold von Mayrn.

N° 222 — 226 — 160 — 189, Táncsics Mihály utca 7.

Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 4 cl. 4 1/2 sch., im Ruckhen 4 cl. 3 sch., und an beeden seithen 16 cl. 2 sch. gleich lang. hat guets gemeür, gwölber und Keller.

Bernhardt Fereti burgerl. Stainmez.⁴⁶

N° 223 — 227 — 161 — 190, Táncsics Mihály utca 5.

Ain Haus in der Juden gassen, hat im gesicht 5. im Ruckhen 2 cl. 5 sch., und an beeden seithen 22 cl. 3 sch. gleich lang. hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.

H: Tobias Krempl Rathsvewardter und burgerl. beckh.⁴⁷

N° 224 — 228 — 162 — 191, Táncsics Mihály utca 3.

Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5 cl. und an beeden seithen 21 cl. 4 sch. gleich lang. hat noch guets gemeür gwölber und Keller.

Joseph Lasko burgerl. Tischler.⁴⁸

N° 225 — 229 — 163 — 192, Táncsics Mihály utca 1.

Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 9 cl. 1 1/2 sch., im Ruckhen 8 cl. an der rechten seithen 17 cl. 5 sch., und an der linckhen 17 cl. 2 sch. hat noch etwas von alten gemeüren.

N° 226 — 230 — 163 — 192, Táncsics Mihály utca 1.

Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 9 cl. 3 1/2 sch., und im Ruckhen 8 cl. 1 1/2 sch., an der rechten seithen 17 cl. 2 sch., und an der linckhen 17 cl. hat wenig uon alten gemeür.

N° 227 — 231 — □, Hess András tér 2.

Das Kays. Proviandt Haus ist an ein alte Kkirchen gebauet hat im gesicht sambt der Kkirchen 37 cl. 3 sch., im Ruckhen 35 cl. 5 sch. an der rechten seithen 26 cl. 3 sch., und an der linckhen 20 cl. 4 sch., im gesicht an der linckhen seithen hat ein winckhl vor der Kkirchen Thür 4 cl. 5 sch. lang, und 2 cl. 3 sch. braith.

⁴⁶ 1734. I. 30-án Rebel Ádám János b. steinmetzgesell kapott teleklevellet erre a házra, ekkor azt írták, hogy „Forety” Bernát 1688-ban vette (Gw. I: 127.)

⁴⁷ „in dem ersten königl. grundtbuch den 17:7-ber 1687. pro tunc N° 275” (Gw. I: 112, 113. — 1730. IV. 12.)

⁴⁸ „damahls als ein bede Hausstelle”, — 1687. IV. 4-én kapta Werleintöl 125.— Ft-ért Gw. I: 44. — 1717. V. 24.)

- N° 228 — 232 — □, Hess András tér 1.
*Das Collegium P. P.: Societatis.*⁴⁹
- N° 229 — 233 — □, Szentháromság tér
Die Pfaar Kirchen hat in der braithe wie in der lenge sambt denen Capellen und Kurch-Hoff bey 33 cl. an der Statt maur bey dem alten statt Thürl ist alts gebeu 13 cl. 3 sch. lang, und 5 cl. braith.
- N° 230 — 234 — □, Szentháromság tér
Ain alts gebeu mit willen gueten gemeür, gwolbern und Kellern.
- N° 231 — 235 — 164 — 197, Szentháromság tér
*Ain Haus bey der Saul hat im gesicht 6 cl. 1 1/2 sch., im Ruckhen 6: an der Rechten 8: und an der linckhen 6 cl. 4 sch. hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.
Wolff Heinrich Bössinger Rathsuewardter.*⁵⁰
- N° 232 — 236 — 165 — 198, Tárnok utca 15.
*Ain egghaus hat im gesicht 5 cl. 4 1/2 sch., im Ruckhen 6 cl. 2 sch. an der rechten seithen 10 cl. 2 sch. und an der linckhen 9 cl. 2 sch. Item hat hinten zwischen des Bössingers und dochters Haus 4 cl. lang und 3 cl. 4 sch. bräithen winckhl hat wenig alts gemeür und verschütte Keller.
Ignatius Laüschner burgerl. Sadler.*
- N° 233 — 237 — 166 — 197, Tárnok utca 15.
*Ain Haus gegen dem Raths Haus hat im gesicht 1: mo 12 cl. hernach gehet ein winckhl 8 sch. weith heraus dan wirdt die gesicht lini 3 cl. 4 sch. verlangert, an der Rechten seithen ist 13: und an der linckhen 15 cl. 3 sch. lang. hat guets gemeür, gwölber und verschütte Keller.
H: Doctor Fuerling.*⁵¹
- N° 234 — 238 — 167 — 200, Tárnok utca 15.
Ain Haus auf dem Haupt Platz hat im gesicht 10 cl. 1 1/2 sch. im Ruckhen an der Statt maur 12 cl. 2 sch. und in der lenge 42 cl. 3 sch. hat guets gemeür, gwölber und Keller.
- N° 235 — 239 — 168 — 201, Tárnok utca 11—13.
*Ain Haus an dem Haupt Platz hat im gesicht 13 cl. 5 1/2 sch., im Ruckhen 12 cl. 4 sch., an der rechten seithen 42 cl. 3 sch. und an der linckhen 38 cl. 4 sch. hat will guets gemeür, gwölber und Keller.
Fürst Paulus Esterhasi Palatinus in Hungarn.*
- N° 236 — □, Tárnok utca 11—13.
*Ain Haus auf dem Habt Platz im gesicht 8 cl. 5 sch. im Ruckhem 7 cl. 3 sch. und in der lenge 37 cl. Item ist die Pastein vor ein gärtl zuegemessen welche 9 cl. lang, und 7 cl. 2 sch. braith. hat will guets gemeür, gwölber und Keller.
Fürst Paulus Esterhasi Palatinus in Hungarn.*
- N° 237 — □ — 167 — 200, Tárnok utca 9.
*Ain Haus an dem Haupt Platz hat im gesicht 3 cl. 4 sch. im Ruckhen 3: und an beeden seithen 26 cl. gleich lang. hat noch etwas uon alten gemeür.
Eines kays. Pixenmaisters quartier.*
- N° 238 — □, Tárnok utca 9.
Ain Haus an dem Haupt Platz hat im gesicht 9 cl. 4 sch. im Ruckhen 9: an der rechten

⁴⁹ A méretei (szélessége 41, hossza 42 öl) az 1703. IV. 10-én kiadott teleklevélből ismeretesek, valamint az is, hogy még Werlein adta a budai jezsuitáknak.

⁵⁰ Először „Demétér, einen marquetanter assignirt”, aki eladta Scharl Ceciliának, s tőle vette 1693. II. 15-én Bössinger 50. — Ft-ért (Gw. I : 79. — 1700. V. 20.)

⁵¹ 1693-ban „Petrus Euerling Physicus”-nak „gratis assignirt” (Gw. I : 46. — 1698. IX. 24.)

seithen bisz an die Statt maur 26: und an der linckhen 26 cl. 2 sch., hat noch uil guets gemeür, gwölber, und Keller.

Eines Kays. Pixenmaisters quartier.

N° 239 — 243 — 169 — 203, Tárnok utca 7.

Ain Haus an dem Haupt Platz hat im gesicht 9 cl. 3 sch. im Ruckhen 9 cl. 2 sch., und an beeden seithen 28 cl. gleich lang. hat noch uill guets gemeür, gwölber und Keller.

H: Hauptmann Prenner.⁵²

N° 240 — 244 — 170 — 204, Tárnok utca 5.

Ain Haus an dem Haupt Platz hat im gesicht wie im Ruckhen 14 cl. 4 sch., und in der lenge bisz an die Statt maur 25 cl. Item hat die Pastein zu geniesszen welche 8 cl. lang und 6 cl. braith. hat uil guets gemeür, gwölber und Keller.

Frau Gral Kuschlänin.

N° 241 — 245 — 171 — 205, Tárnok utca 3.

Ain Haus an dem Haupt Platz hat im gesicht wie im Ruckhen 4 cl. 4 sch. und in der lenge 25 cl. hat noch guets gemeür gwölber und Keller.

Frau Gral Kuschlanin.

N° 242 — 246 — 272 — 206, Tárnok utca 1.

Ain Haus an dem Haupt Platz hat im gesicht 9 cl. 2 1/2 sch., im Ruckhen 9. und in der lenge 23 cl. 2 sch., hat noch alts gemeür und Keller.

H: Fridrich Sautermaister Rathsverwandter und Handelsmann.⁵³

N° 243 — 247 — 173 — 207, Dísz tér 7.

Ain Haus auf dem Haupt Platz, hat im gesicht 4 cl. 4 1/2 sch. im Ruckhen 4 cl. 5 sch., und an der lenge 25 cl. 2 sch. hat noch guets gemeür, gwölber und Keller.⁵⁴

N° 244 — 248 — 174 — 208, Dísz tér 6.

Ain Haus auf dem Haupt Platz hat im gesicht 5 cl. 5 sch., im Ruckhen 5 cl. und in der lenge bis an die Statt maur 26 cl. 5 sch. hat guets gemeür, gwölber und Keller.

H. Franz Ignatius Bösingger Burgermaister und Apotecker.⁵⁵

N° 245 — 249 — 175 — 209, Dísz tér 4—5.

Ain Haus auf dem Haupt Platz hat im gesicht wie im Ruckhen 9 cl. und in der länge bis an die Statt maur 27 cl. hat guets gemeür, gwölber und Keller.

H. Praelat von Cremsmünster.

N° 246 — 250 — 175 — 209, Dísz tér 4—5.

Ain Haus auf dem Haupt Platz hat im gesicht 8 cl. 4 sch., im Ruckhen 9. und 26 cl. in der lenge. hat guets gemeür gwölber, und Keller.

H: Praelat von Cremsmünster.

N° 247 — 251 — 176 — 210, Dísz tér 3.

Ain Haus auf dem Haupt Platz, hat im gesicht 14. im Ruckhen 14 cl. 2 sch., und in der länge 25 cl. 3 sch. hat ein gueten theill guets gemeür, gwölber und Keller.

H. Baron Stephanus von Werlein.

N° 248 — 252 — 177, 178 — 211, 212, Dísz tér 2.

Ain Haus auf dem Haupt Platz hat im gesicht 14 cl. 1 sch. im Ruckhen 13 cl. 5 sch., an der

⁵² „H. Johann Ludwig Prenner k. Kriegs Commissarius“ 1687 márciusában kapta (Gw. I : 70. — 1720. X. 11.)

⁵³ 1688. VI. 25-én „H. Wolff und Fridrich Sautermaister Gebrüder und Handelsleuth“ kapták 50.— Ft-ért a N° 324. házat, amely „in alten gemayr sich befündet“, Strasser és Marco Veronese háza között (Gw I : 21.)

⁵⁴ Ezt a házat „Marco Veronese“ kereskedő kapta 30.— Ft-ért az Administratiótól. 1696. VII. 30-án, H. Monfre Zuana“ örökösei (későbbi Zaiger bejegyzés szerint „Stephanus Zoanno“) kezén volt (Gw I : 5.)

⁵⁵ Werlein assignálta Bösinggerre, és „lauth alten grundbuech“ 250.— Ft-ra becsülték (Gw. I : 58. — 1699. II. 15.)

rechten seithen 25 cl. 3 sch. und an der linckhen 21 cl. bis an die Stattnaur. hat etwas wenig von alten gemeür.

H. Baron Stephanus von Werlein.

N° 249 — 253 — 179 — 213, Disz tér 1.

Ain egghaus auf dem Hauvt Plaz, langt bisz an das wasser thor, hat im gesicht 7. im Ruckhen 8 cl. 2 sch., an der rechten seithen 21. und an der linckhen 13 cl. 4 1/2 sch. hat etwas von alten gemeür und Kellern.

Wolff Pruner burgerl. Pixenschüffter.

Hier ist die Carmeliter gassen fangt sich an bey dem wasser Thor, und laufft bisz an die Casarmen.

N° 250 — 254 — 189 — 225, Szinház utca 9., Disz tér 18.

Ain egghaus in der Carmeliter gassen an dem wasser Thor, hat im gesicht 23 cl. an der Rechten seithen laufft die seithen lini 13 cl. grad, darnach überzwerch 7 cl. herein als dan widerumb gegen der Stattnaur bis 5 cl. hinein, und am Ruckhen nach der Statt maur, 16 cl. 2 sch., von der Statt maur aber an der linckhen seithen widerumb bis an das gesicht ist lang 30 cl. hat will guets gemeür, gwölber und Keller.

H. Hördegen gewesten Kays. Provisoris secl. Erben.

N° 251 — 255 — 189 — 225, Szinház utca 1—9.

Das Carmeliter Kloster sambt der Kürchen, das Kloster aus etlich alten Heüsern bestehend, hat erstlich im gesicht 29 cl. von dannen laufft eine 7 cl. lange lini grad heraus uon dan laufft widerumb die gesicht lini bis an das Kirchen portall 10 cl. lang, die Kürchen aber an dem portall ist ohne der auswendigen Pfeiller 8 cl. braüth, das alte portall ist wie die Rudera weissen 2 cl. heruor gangen, an der rechten seithen ist die lini 30. und an der linckhen 32 cl. bis an die Statt maur lang, an der Rechten seithen am Ruckhen ist hinaus an der Statt maur ein kleiner Thurn 20 sch. lang, und 9 sch. braith, uon dar laufft die Ruckhen lini bis an ein winckhel gegen der linckhen seithen 16 cl. lang, alwo eine zwerch lini 3 cl. lang hinaus laufft, dan laufft widerumb die Ruckhen lini 20 cl. bis an das andere Eckh, alwo ein winckhl lini 5 cl. herein laufft, als dan schliest die 17 cl. lange Ruckhen lini an der linckhen seithen zu, die völlige Ruckhen lini laufft nach der Statt maur mit der Condition, wan der Fortitication weider kein bedenckhen oder nachtheill bringt. hat will alts gemeür auch verschütte Keller und gwölber.

N° 252 — □ — □ — 226, Szent György tér 1—2.

Ain Soldaten Haus oder Casarm ligt 2 1/2 cl. von der Carmeliter Kürchen hat in der lenge 26 cl. am orth gegen der Kürchen 8 cl. 2 1/2 sch. und gegen dem Schlosz 8 cl. 1 sch. braith. Von diesem haus bisz zu dem andern ist ein lährer Plaz oder Hoff, an der seithen gegen der Kürchen 7 cl. 1 sch., und auf der andern seithen 5 cl. braith und so lang als die Casarmen.

N° 253 — □, Szent György tér 2.

Ain Soldaten Haus oder Casarm hat in der lenge 25 cl. 3 sch., und an beeden Enden 9 cl. 1 sch. gleich breith an der seithen gegen den Ruckhen ligt 5 cl. 2 sch., und an der andern 4 cl. weith uon der Statt maur.

Von diszem Casarmen oder Soldaten wohnungen gegen dem Schlosz zue ist ein 5 cl. weithe gassen bisz zu der Statt maur, welche der Statt maur und denen Casarmen zur Communication ist.

N° 254 — □, Szent György tér

Ain Haus bey denen Casarmen hat im gesicht 7 cl. 5 sch., im Ruckhen 7: an der rechten seithen 26: cl. 3 sch. und an der linckhen 25 cl. laufft bisz an die Statt maur.

N° 255 — □, Szent György tér

Ain Haus bey denen Casarmen hat im gesicht 7 cl. 3 sch. im Ruckhen 6 cl. 3 sch., an der Rechten seithen 25 cl. 5 sch. und an der linckhen 25 cl. 1 sch. laufft bisz an die Statt maur.

N° 256 — □, Szent György tér

Ain Haus bey denen Casarmen hat im gesicht 7 cl. 3 sch., im Ruckhen 6 cl. 3 sch., an der

rechten seithen 25 cl. 1 sch. und an der linckhen 25 cl. 3 sch. hat etwas von alten gemeür, gwölber und Keller, laufft bisz an die Statt maur.

№ 257 — □, Szent György tér

Ain Haus bey dennen Casarmen hat im gesicht 7 cl. 3 sch. im Ruckhen 6 cl. 3 sch., an der Rechten seithen 24 cl. 3 sch. und an der linckhen 23 cl. 5 sch. ligt an dem zeüghaus und langt bisz an die Statt maur.

Hierauf folget eine maur, welche das Kays. Zeüghaus, von disser seithen einfasszet, daruon gehet in dem Carmeliter gässel ein gebeü, darinnen des Kays. Zeügschmidt sein werckstatt und quartier 8 cl. 4 1/2 sch. heraus in der braithe 11 cl. 1 1/2 sch. vor diszem gebeu und dem andern Heüszern ist von der Carmiliter bis an die Schlossz gassen ain 7 cl. braiths Plätz.

№ 258 — □, Szent György tér

Ain egghaus in der Carmeliter gassen bey denen Casarmen hat im gesicht 8 cl. 2 sch., im Ruckhen 11 cl. 4 sch., an der Rechten seithen 11 cl. 4 sch., an der Rechten seithen 11 cl. 3 1/2 sch., und an der linckhen 13 cl. 1 sch. hat etwas von fundament maurn.

№ 259 — □, Szent György tér

Ain Haus in der Carmeliter gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 7 cl. 4 sch., an der Rechten seithen 11: und an der linckhen 11 cl. 3 1/2 sch. hat etwas wenig von Fundament maurn.

№ 260 — □, Szent György tér

Ain Haus in der Carmeliter gassen hat im gesicht 8. im Ruckhen 7 cl. 5 sch., an der Rechten seithen 10 cl. 1 sch. und an der linckhen 11 cl.

№ 261 — □, Szent György tér

Ain egghaus in der Carmeliter gassen hat im gesicht 12 cl. 3 sch., im Ruckhen 12 cl. 1 1/2 sch., an der Rechten seithen 6 cl. 3 sch., und an der linckhen 8 cl.

№ 262 — □, Szent György tér

Ain egghaus in der Schlossz gassen hat im gesicht 12. im Ruckhen 12 cl. 1 1/2 sch., an der Rechten seithen 8: und an der linckhen 6 cl. 3 sch.

Hier ist die Schlosz gassen fangt bey dem Stuhlweissenburger Thor an, und laufft ins Schlosz hinein.

№ 263 — □, Szent György tér

Ain Haus in der Schlosz gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 10 cl. an der Rechten seithen 7 cl. 3 sch. und an der linckhen 6 cl.

№ 264 — □, Szent György tér

Ain Haus in der Schlosz gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 10 cl. an der Rechten seithen 9: und an der linckhen 7 cl. 3 sch. hat etwas von alten maurn und einen Keller.

№ 265 — 269 — □, Szent György tér

Ain Haus in der Schlosz gassen hat im gesicht 10. im Ruckhen 7 cl. 3 sch., an der Rechten seithen 10: und an der linckhen 9 cl. hat noch zum Theill alts gemeür und gwölber.

Thomas Hueber burg. Schlosser.

Hier ist neben der alten Kürchen ein schmaller gang 10 sch. braith.

№ 266 — 270 — □ — □, Szent György tér 3.

Ain alte Kürchen hat im gesicht sambt dem angefangenen gebeu, wie die Rudera weisen 16: und im Ruckhen 15 cl. und ist an beeden seithen 23 cl. 5 sch. gleich lang.

Zwischen disser Kürch und der wasser Kunst, ist widerumb ein gässl 2 cl. 4 sch. braith.

№ 267 — 271 — 180 — 221, Színház utca 2—3.

Ain Haus in der Carmeliter gassen langt bisz an die Schlossz gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 11 cl. 3 sch., an der Rechten seithen 24. und an der linckhen 26 cl. 3 sch. Ist zu der wasser Kunst appliciret worden.

- № 268 — 272 — 181 — 223, Színház utca 2—4.
Ain Haus in der Carmeliter gassen hat im gesicht 11 cl. 4 sch., im Ruckhen 8 cl. 2 1/2 sch., an der Rechten seithen 13. und an der linckhen 14 cl. 3 sch. hat noch etwas wenigsvon alten gemeür und Keller.
- № 269 — 273 — 182 — 224, Színház utca 2—4.
*Ain Haus in der Carmeliter gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5 cl. 1 sch., und an beeden seithen 14 cl. 3 sch. gleich lang. hat noch etwas von alten maurn und verschütte Keller.
 Hanns geörg Acher burgerl. binter.*
- № 270 — 274 — 182 — 224, Színház utca 6.
Ain Haus in der Carmeliter gassen hat im gesicht 8 cl. im Ruckhen 6 cl. 4 sch., an der Rechten seithen 15. und an der linckhen 14 cl. 3 sch. hat noch etwas von alten maurn.
- № 271 — □, Színház utca 6.
Ain Haus in der Carmeliter gassen hat im gesicht 7. im Ruckhen 6 cl. 4 sch., an der Rechten seithen 15 und an der linckhen 16 cl. hat etwas wenigsvon alten maurn.
- № 272 — 276 — □, Disz tér 17.
*Ain egghaus auf dem Haupt Plaz hat im gesicht 20 cl. 3 sch. im Ruckhen 22: an der Rechten seithen 10. cl. 4 sch., und an der linckhen 7 cl. 2 sch., hat noch ein gueten Theill von alten gemeür.
 Hauptwacht.*
- № 273 — 277 □, Szent György utca
Ain Haus in der Schlosz gassen hat im gesicht 10. im Ruckhen 6 cl. 4 sch., an der Rechten seithen 9 cl. 2 sch. und an der linckhen 14 cl. hat noch etwas von alten gemeür und verschütte Keller.
- № 274 — 278 — 183 — 219, Szent György utca
Ain Haus in der Shlosz gassen hat im gesicht 8 cl. 5 sch., im Ruckhen 11 cl. 3 sch., an der Rechten seithen 13 cl. 2 sch., und an der linckhen 13 cl. 3 sch. hat noch etwas von alten maurn und verschütte Keller.
- № 275 — 279, 278 1/2 — 184 — 220, Szent György utca
Ain Haus in der Schlosz gassen hat im gesicht 6 cl. 3 1/2 sch., im Ruckhen 8 cl. 2 1/2 sch. und an beeden seithen 13 cl. 3 sch. gleich lang. hat etwas von alten maurn.
- № 276
*Ain egghaus in der Schlosz gassen ligt zwischen dem Stuhlweissenburger Thor, und dem Rondell gässl hat im gesicht 6 cl. 3 sch., im Ruckhen 7: und an beeden seithen 25 cl. gleich lang. hat noch etwas von alten maurn.
 Hier ist das Rondell gässl so 2 cl. braith.*
- № 277 — 281 — □,
Ain egghaus in der Schlosz gassen ligt an dem Rondell gässl hat im gesicht 5 cl. 2 1/2 sch. im Ruckhen 7 cl. 3 sch., und an beeden seithen 25 cl. gleich lang. hat noch die fundament maurn.
- № 278 — 282 — □,
Ain Haus in der Schlosz gassen hat im gesicht 4 cl. 1 sch., im Ruckhen 4 cl. 2 sch. und an beeden seithen 25 cl. gleich lang. hat noch etwas von alten maurn.
- № 279 — 283 — 185 — 13,
*Ain Haus in der Schlosz gassen hat im gesicht 9 cl. 3 sch., im Ruckhen 9 cl. 2 sch., und an beeden seithen 25 cl. gleich lang. hat ein gueten Theill gemeür und Keller.
 Just Bernhardt Goven burgerl. schneidermaister.*
- № 280 — 284 — 186 — 11,
Ain Haus in der Schlosz gassen hat im gesicht 8 cl. 3 sch., im Ruckhen 7 cl. 4 sch., an der

Rechten seithen 25. und an der linckhen 24 cl. hat noch will guets gemeür, gwölber, und Keller.

Johann Geschwöll Kays. Zeügschmidt.

N° 281 — 285 — 187 — 10,

Ain Haus in der Schlosz gassen hat im gesicht 7 cl. 4 sch., im Ruckhen 8 cl. an der Rechten seithen 21. und an der linckhen 22 cl. 3 sch., hat noch zum theil alts gemeür.

Bernhardt Baur Kays. Zeugbindter.

N° 282 — 286 — 188 — 9,

Ain egghaus in der Schlosz gassen, ligt an dem Schanz-gässl, hat im gesicht 7 cl. 2 sch im Ruckhen 9. an der Rechten seithen 22. und an der linckhen 20 cl. gleich lang. hat noch alte fundament maurn.

Hier ist das Schanzgässl, so bey 10 sch. breith.

N° 283

Ain egghaus in der Schlosz gassen ligt an dem Schanzgässl hat im gesicht 8. im Ruckhen 8 cl. 4 sch., und an beeden seithen 20 cl. gleich lang.

N° 284

Ain Háus in der Schlosz gassen hat im gesicht 8. im Ruckhen 8 cl. 4 sch. und an beeden seithen 20 cl. gleich lang.

N° 285

Ain egghaus in der Schlosz gassen ligt an dem Bateri gässl hat im gesicht 8. im Ruckhen 8 cl. 4 sch., und an beeden seithen 20 cl. gleich lang.

Hier ist das Bateri gässel, so 4 cl. breith.

N° 286

Ain egghaus an der Schlosz gassen ligt an dem Bateri gässl hat im gesicht wie im Ruckhen 7 cl. 4 sch., an der Rechten seithen 11 cl. 2 sch. und an der linckhen 12 cl.

N° 287

Ain Haus in der Schlosz gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 6 cl. 3 sch., an der rechten seithen 10 cl. 4 sch., und an der linckhen 11 cl. 2 sch.

N° 288

Ain Haus in der Schlosz gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 7: und an der Rechten seithen 10: dan an der linckhen 10 cl. 4 sch.

N° 289

Ain Haus in der Schlosz gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 9 cl. 3 sch., an der rechten seithen 9 cl. 2 sch. und an der linckhen 10 cl.

N° 290

Hinter diser maur bey denen Bateriaen ist ein Plaz, darauf an der Statt maur die Bateriaen und an der andern seithen der Kays. Zeüg handtwerchs leüth und handtlanger ihr quartier gebauth seindt, ist auf einer seithen 15: und auf der andern 20: und 33 cl. gleich lang.

DIE TOPOGRAPHIE DER BUDAER BURG AM ENDE DES XVII. JAHRHUNDERTS

Mit der Topographie der Budaer Burg befassen sich die Forscher der — vorwiegend mittelalterlichen — Geschichte der Stadt schon seit langen Jahrzehnten. Ihre Quellen sind dieselben: der Grundbuch-Zaiger aus dem Jahre 1696, der im Nachlass Rabatta gefundene Stadtplan, und in den letzteren Zeiten der Stadtplan von de Vigne, der nur das Strassennetz und die wichtigeren Gebäude (vorwiegend Kirchen) darstellt, die Grundstücke aber nicht. Die genaue Fixierung der Daten dieser Quellen wurde in den letzten Zeiten durch jene archeologischen Haus-Forschungen ermöglicht und in grossem Masse befördert, die nach den Zerstörungen des zweiten Weltkrieges der Rekonstruierung der Kunstdenkmal-Gebäude der Burg beinahe immer vorangingen. Anlässlich dieser Arbeiten wurden 97 Häuser untersucht, und sie lieferten ausser den zur Kunstdenkmal-Herstellung nötigen Daten auch genaue Auskunft über das mittelalterliche Strassennetz. Auf Grund dieser Daten versuchten György Weidinger und Ferenc Horler im Jahre 1956 die Daten vom Ende des XVII. Jahrhunderts mit den des Mittelalters übereinzustimmen und zwar auf die Weise, dass sie die Angaben des Rabatta-Stadtplans mit den bei den Haus-Forschungen gewonnenen Daten wahrscheinlich machend diese auf einem heutigen 1:1000 Stadtplan abbildeten, wodurch sie auch für die künftigen Forschungen eine sichere Basis zu schaffen wünschten. Das Ergebnis — indem wir den Ausgangspunkt ihrer Arbeit als richtigen anerkennen — ist tatsächlich imponierend: es ist ihnen gelungen fast alle Daten des Rabatta-Stadtplans auf dem modernen Plan zu fixieren, indem sie die Massunterschiede durch geistvolle und zugleich sehr einfache Lösungen ausgeschaltet haben.

Beim Kontrollieren ihrer Arbeit wirft sich jedoch immer wieder die Frage auf, ob sie vielleicht eine zu leichte resp. zu vereinfachte Aufgabe unternommen haben als sie zwischen zwei sichere Datengruppen (mittelalterliche Mauernüberreste und moderner Plan) eine unsichere dritte (den Rabatta-Plan) einschaltend den Plan von Buda nach der Türkenherrschaft eigentlich aber den Plan vom mittelalterlichen Buda konstruieren wollten.

Sie behaupteten nämlich, dass die Budaer Burg „ihre mittelalterliche Stadtstruktur bis auf heute“ bewahrt hat und dies unterstützten sie noch damit, dass sie vom unsicheren Faktor, dem Rabatta-Stadtplan feststellten „er widerspiegelt treu die mittelalterliche Stadtstruktur der Burg“. Diese Behauptung konnten sie aber nicht beweisen. Es gibt gar keinen Beweis dafür dass die auf dem Rabatta-Stadtplan angedeuteten Grundstücke effektive Grundstücke gewesen wären, es ist viel mehr wahrscheinlich, dass die im Februar 1687 durchgeführte Vermessung der Stadt aus dem Zwecke geschah damit das Territorium dieser verwüsteten, zerstörten Stadt mit dem möglichst grössten Nutzen verwertbar sei. Dieses Stadtnetz widerspiegelt also keinesfalls die mittelalterliche Stadtstruktur der Burg, sondern eine Vorstellung auf deren Grund die Militärresp. Kammerbehörden das Territorium der Stadt zu verwerten hofften.

An eine Verwertung der auf dem Rabatta-Stadtplan figurierenden Grundstücke kam es aber die Reihe nicht. Schon am Ende der 1680-er Jahre wurde das Territorium der Budaer Burg — seitens der Kammer — wieder berechnet, und das Ergebnis wurde auch wahrscheinlich in einem Grundbuch (Zaiger)

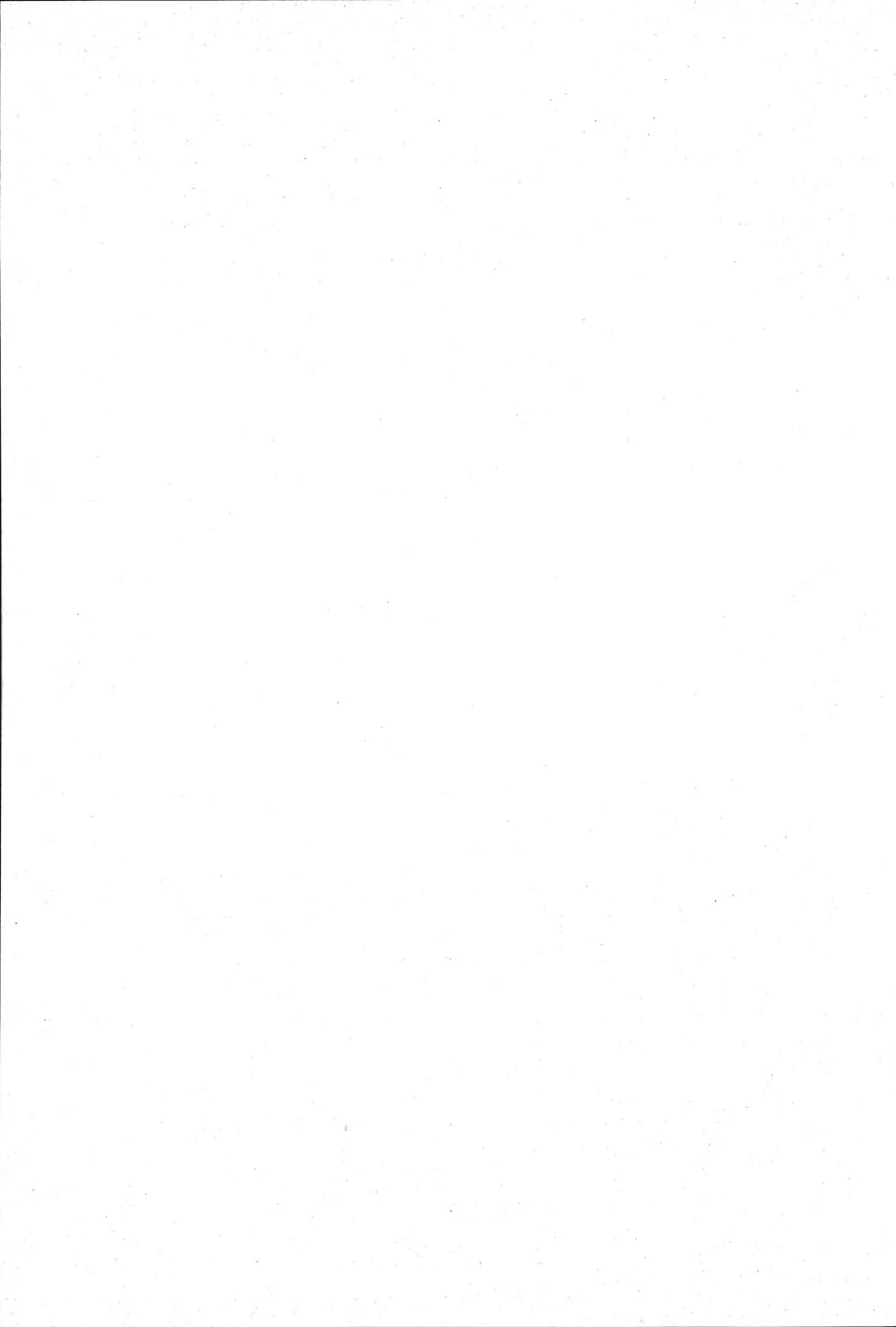
festgelegt. Dieses Grundbuch ist leider nicht auf uns hintergeblieben, aber wir haben sichere Angaben über sein Entstehen. Im Jahre 1695 verfertigte Mátyás Greischer im Auftrag der Budaer Kammeradministration ein neues Grundbuch, einen Zaiger über die Budaer Burg, aber auch dieses letztere ist nicht erhalten geblieben. Wir besitzen jedoch den Grundbuch-Zaiger der Budaer Burg aus dem Jahre 1696, welcher — in seinen Daten — vermutlich mit dem des Jahres 1695 übereinstimmt.

Dieser aus dem Jahre 1696 stammende Zaiger ist die erste sichere Quelle der Topographie der Burg für das Ende des XVII. Jahrhunderts. Durch das Fixieren seiner Angaben auf einem Stadtplan können wir ein genaues Bild nicht nur der zeitgenössischen Burg erhalten, sondern auch ihrer mittelalterlichen Stadtstruktur, er erwähnt ja bei jedem Grundstück, ob es auf ihm ein Bau zu finden ist, was es für ein Bau ist, wie auch seinen Zustand.

Die zur Bestimmung des Zustandes der Budaer Burg am Ende des XVII. Jahrhunderts nötigen Daten veröffentlichen wir im Datenverzeichnis, in der Reihenfolge der Nummer des 1696-er Zaigers von Grundstück zu Grundstück schreitend. Bei einem jeden Grundstück figurieren die folgenden Daten: in der ersten Zeile stehen die Nummerveränderungen des Grundstückes im Zaiger von 1696 und in den Grundstück-Zusammenschreibungen aus den Jahren 1754, 1771, 1786 und danach stehen die Strassennamen und Hausnummer von heute. Die Nummern der einzelnen Zeitpunkte trennten wir mit Bindestrichen. Wenn inzwischen es zu einer Teilung des Grundstückes kam, bezeichnen wir dies mit einem Beistrich, und wenn die Angabe einer Grundstücknummer in irgendwelcher Zusammenschreibung nicht genau feststellbar war, bezeichnen wir es mit

Nach den Nummerveränderungen des Grundstückes veröffentlichen wir die buchstabentreue Beschreibung des 1696-er Zaigers bezüglich des Grundstückes und des Inhabers. Die im Zaiger vorkommenden meisten Abkürzungen haben wir aufgelöst, neue Abkürzungen wenden wir nur bei der Benennung von regelmässig, bei einem jeden Grundstück vorkommenden Masseinheiten an (cl=Klatter, sch=Schuh).

Aus dieser Periode sind im Bezug des Territoriums der Hauptstadt blos drei Grundbücher solchen Charakters auf uns geblieben. Nach der Veröffentlichung der Pester und der Wasserstädter Grundbücher folgt nun zuletzt die Veröffentlichung des Grundbuch-Zaigers der Burg, in der Hoffnung, dass die veröffentlichten Daten die weiteren topographischen Forschungen sowohl der neuzeitlichen als auch der mittelalterlichen Geschichte der Stadt befördern und anspornen können.

MÁRIA TERÉZIA ÚRBÉRRENDEZÉSE
A BUDA ÉS PEST KÖRNYÉKI HELYSÉGEK BEN

Fővárosunk, Budapest számos, korábban különálló települést olvasztott magába. Ezek közül egyesek csak századunkban jöttek létre; sokuk azonban régi eredetű s így a jobbágságnak földesuraihoz való viszonyát hosszú időkre megszabó Mária Terézia-féle úrbérrendezés részese volt. Ennek következtében módunk van bő történeti forrásanyag alapján megvizsgálni ez utóbbi helységek állapotát a XVIII. század hatvanas-hetvenes éveiben s nyomon követni azokat a változásokat, melyeket az úrbérrendezés idézett elő viszonyaikban, kedvező vagy hátrányos módon befolyásolva fejlődésüket.

A Budapesthez csatolt helységek közül a következők állottak fenn az úrbérrendezés idején: a budai oldalon Békásmegyér, Hidegkút (később Pesthidegkút), Óbuda, Promontorium (később Budafok), Tétény (később Nagytétény), Csepel-szigeten Csepel, a pesti oldalon pedig — szintén észak-déli irányban haladva — Palota (később Rákospalota), Cinkota, Csaba (később Rákoscsaba), Keresztúr (később Rákoskeresztúr) és Soroksár. Tanulmányunkban e helységekkel kívánunk foglalkozni; kirekesztjük azonban vizsgálódásunk köréből a főváros környékén fekvő és vonzásába tartozó azon településeket, amelyek szintén régi eredetűek ugyan, de még ma sem tartoznak Budapesthez.

Az említett tizenegy régi eredetű és ma Budapesthez tartozó helység közül Óbuda volt a legjelentősebb népességszám, gazdasági erő és jogi helyzet tekintetében egyaránt. Óbuda már a honfoglaláskor fejedelmi központ lett, majd királyi szálláshely, ill. a XIII. század elején királyi vár épült a területén s egészen 1343-ig állandó királyi székhely, egyben pedig fontos kereskedelmi, gazdasági centrum is volt. A királyi székhely megszűntével a város forgalma, gazdasági ereje meggyengült, de mint a mindenkori magyar királynék birtoka még mindig viszonylag kedvező körülmények között, mezővárosi jogállásban élt tovább a török hódításig. A hódoltság idején megfogyatkozott lakosságú város 1659-ben I. Lipót adományozása következtében a Zichy család birtokába került. A török kiűzése után az óbudaiak kísérletet tettek a szabad királyi városi rang elnyerésére, de sikertelenül s meg kellett elégedniük a földesúr által biztosított mezővárosi kiváltságokkal meg a szerződéses helyzet előnyeivel. A város — amelynek lakossága új telepesek beköltözése következtében a XVIII. század közepére már nagyobb részben német volt — 1766-ban a Zichyektől a korona földesurasága alá került és az óbudai koronauradalom központja lett. Ugyancsak az óbudai koronauradalomba tartozott az úrbérrendezés idején a közeli Békásmegyér, amely a XVII. század második felében történt elpusztulása után 1769-ben szerveződött ismét községgé; 1727-ben még pusztaként bírta a Zichy család.

Óbudához hasonlóan Csepel is fejedelmi, majd királyi, ill. királynéi birtok volt, ahol uralkodói kastély állott még II. Lajos idejében is. Oláh Miklós leírása alapján valószínű, hogy mezővárosi kiváltságokat élvezett. A török uralom megszűnésekor azonban már lakatlan volt s csak 1717-ben települt be újra, délszláv és német lakosokkal. 1720-ban 19 jobbágycsaládot írtak össze a faluban. Először Savoyai Eugén herceg volt a földesura, majd Mária Krisztina főhercegnő és férje, Albert tescheni herceg birtokába került s a ráckevei kamarai uradalomba tartozott.

A Csepellel szemben a Duna jobb partján fekvő Promontorium — mint egykorú „Promontorium Csepel” elnevezése is mutatja — eredetileg szőlőhegy volt és Csepelhez tartozott. A csepelielen kívül a XVIII. század elején budai és pesti polgároknak volt itt szőlőjük. Csak 1736 táján települt be s 1737—1739 között alakult községgé. Szántó- és rétterülete egyáltalán nem volt, csupán szőlőbirtoka volt a lakosok egy részének. Ez a helység is Savoyai Eugén herceg birtokából került a ráckevei kamarai uradalomhoz.

A többi hét helység közül mindössze kettő: Palota és Csaba vészelt át lakott helyként a török időköt, de az utóbbi is sok új betelepüléssel gyarapodott a XVIII. század elején. Hidegkút, Tétény, Cinkota, Keresztúr és Soroksár elpusztult a török uralom idején és csak a felszabadító háborúk után kezdett ismét benépe-sülni. 1715-ben már mindegyik lakott hely, kivéve Soroksárt, amelynek szervezett újratelepítése 1741-ben indult meg. A lakosság eleinte eléggé kisszámú: 1715-ben Tétényben 7, Keresztúron 10, Hidegkúton 11, Palotán 25 adózó jobbágy családfőt írtak össze. Néhány évtized alatt eltérő mértékben ugyan, de mindenütt jelen-tősen nőtt a lakosság száma¹. (Pl. Palotán megnégyszereződött, Hidegkúton, Keresztúron tízszeresére emelkedett a családfők száma.) Az úrbérrendezés idején Soroksár volt a legnépesebb a hét helység között; itt kb. feleannyi volt a család-fők száma, mint Óbudán, ahol 672 családfőt írtak össze. A hét helység mindegyike más-más család, ill. családok birtokába került. A földesúrnak járó szolgáltatá-sokat közvetlenül az úrbérrendezés előtt Palotán, Csabán és Soroksáron szerző-dés, Hidegkúton, Cinkotán és Keresztúron szokás, Tétényben urbárium sza-bályozta.

Mielőtt azonban rátérnénk az érintett tizenegy helység helyzetének rész-letes tárgyalására, szükséges egy pillantást vetnünk egész Pest megyének úrbéri viszonyaira és úrbérrendezésére.

Általánosságban elmondhatjuk, hogy a török hódoltság után újra benépesült Pest megyében a telepítések alkalmával kötött kedvező szerződések s a viszony-lagos földbőség következtében a jobbágyok előnyösebb viszonyok között élt, mint a népes, szűkhatárú nyugat-dunántúli falvakban, ahonnan az úrbérrendezést kiváltó parasztmozgalmak kiindultak.² Pest megye azonban mégsem volt tel-jesen mentes az elégedetlenségre mutató parasztmozgalmaktól. Tudomásunk van arról, hogy 1766-ban közvetlenül az úrbérrendezés előtt megmozdulások történtek Nagykőrösön, Kiskőrösön, Solton, Vecsén és Tétényben s 1766 nyarán a megye tisztikara szerint már annyian voltak a lázongások, engedetlenségek miatt befogott parasztok, hogy kevés volt a megyei hajdú őrzésükre.³ Jellemző a

¹ A helységek történetére vonatkozó részletes adatokat I. *Galgóczy Károly*: Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája I. kötetében (Budapest, 1876) és a Magyarország vármegyéi és városai (szerk. *Dr. Borovszky Samu*) Pest—Pilis—Solt—Kis-kun vármegye c. két kötetében, (Budapest, 1910.)

² *Lukács Zsófia*: A szerződéses jobbágyok helyzete hazánkban a XVIII. század folya-mán a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig. Budapest, 1937.

³ *Vörös Károly*: Az 1765—66-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés; a „Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon” c. kötetben (szerk. *Spira György*), Budapest, 1952. 335. l.

helyzet feszült voltára, hogy a megye nem merete kihirdetni az ún. általános tiltott pontokat (puncta prohibita generalia), vagyis a jobbágyokra nehezedő bizonyos földesúri visszaéléseket országos érvénnyel tiltó királyi rendeletet, melyet a helytartótanács 1766. február 20-án és július 29-én küldött meg neki kihirdetés végett. A helytartótanács ismételt felszólítására később azzal indokolta eljárását, hogy ebben az időben a szomszédságban és más dunántúli megyékben a nép nagyobb része lázongott és ezért attól tartott, hogy ha kihirdeti a pontokat, ennek a megyének a népe is kitör.⁴

Az uralkodó figyelmét azonban mégsem ezek a megmozdulások, hanem az 1766-ban a korona, illetve a kamara földesurasága alá került Pest megyei birtokok: a ráckevei kamarai uradalom és az óbudai koronauradalom úrbéri viszonyai rendezésének szükségessége irányította Pest megyére. Óbudán, Békásmegyeren, meg Csepelen és Promontoriumon kívül még húsz helység tartozott az óbudai, ill. ráckevei uradalomba. Ezek ügyeinek tárgyalása során rendelte el 1767. június 5-én II. József — aki ekkor már korrégens volt Mária Terézia mellett —, hogy Pest megye tegye meg a szükséges intézkedéseket az úrbérszabályozás megindítására: tegyen javaslatot a telki állomány megsabálására és a helységek osztályba sorolására nézve. Külön királyi biztost nem küldött ki a megyébe az úrbérszabályozás irányítására, hanem Szvetics Jakab személynőkre, a megye adminisztrátorára bízta a munkálatok irányítását.⁵ (Szvetics látta el a megyében a főispáni teendőket a főispán, Albert főherceg helytartó helyett.)

Pest megye általános úrbérrendezése ügyében a megye részéről történt ellenvetések, meg a telki állomány nagyságának megállapítása s a helységek osztályba sorolása tekintetében az államhatalom és a megye közt lefolyt alkudozások stb. ismertetését mellőzve, csupán a tárgyunk szempontjából fontos végső döntések és események közlésére szorítkozunk. Mária Terézia 1768. október 26-i rendelete értelmében Pest megyében négy osztály állított fel s ezekben az egésztelekhez tartozó szántó előírt nagysága 24, 26, 28, illetve 30 hold volt. Az egésztelekhez tartozó rétnek pedig — az osztályoktól függetlenül a sarjúkaszálási lehetőségek szerint igazodva — 8, 10, illetve 12 szekér szénát adó területűnek kellett lennie.⁶ Egyebekben pedig (belső telek nagysága, a jobbágyok köteleességei és jogai, a földesúr jogai stb.) a királynő 1768. augusztus 22-i döntése értelmében az egész országban bevezetendő egységes urbárium rendelkezései voltak irányadók Pest megyére nézve is.⁷ Ennek leglényegesebb pontjai a következők: a belső telek nagysága mindenütt egy hold. Az egészszelkes jobbágyok heti egy nap ígás vagy két nap kézirobotot kötelesek teljesíteni a földesúrnak, a kisebb telkéik arányosan kevesebbet. Minden négy egésztelek után évente még egy hosszú-fuvar is jár. A házas zsellérek 18, a házatlanok 12 nap kézirobotot végeznek évente. A cenzus, amelyet a telkes jobbágyok és házas zsellérek fizetnek, egységesen évi 1 forint. Az ajándék egészszelkenként évi 2 csirke, 2 kappan és 12 tojás, 1 itce vaj és 30 egész telek után 1 borjú. Kilencedet kell adniok a jobbágyoknak a föld minden terméséből, továbbá bárányból, gidából, méhből. A jobbágyok Szent Mihálytól (szeptember 29.) Szent Györgyig (április 24.) árulhatnak bort, ha van szőlőjük, ha pedig nincs, csak karácsonyig. Ingyen faizás és mérsékelt díj ellenében makkoltatás illeti meg őket.

A megye e rendelkezések figyelembevételével 1768. szeptember 15-én beküldte a helységek végleges osztályba sorolását; nyolc helységet azonban — köz-

⁴ Országos Levéltár, Helytartótanácsi levéltár, Dep. urbariale, Acta urb. com. Pestiensis 1768. március 8.

⁵ Uo. 1767. június 25.

⁶ Uo. 1768. október 26.

⁷ Uo. 1768. augusztus 22.

tük Óbudát és Promontoriumot — nem sorolt be egyik osztályba sem, azzal a megokolással, hogy ezeket, mint régóta szerződéses helységeket, nem lehet úrbérrendezés alá vonni.⁸ (A többi hat kivételezett helység Vác, Szentendre, Ráckeve, Pataj, Kecskemét és Nagykőrös, tehát a megye legjelentősebb, kiváltságokkal rendelkező helységei.) Az év végén azután megkezdte Pest megye a a jobbágyok által bírt belső és külső telkek összeíratását,⁹ 1770. május 31-én pedig már a kész urbáriumokat küldte be a helytartótanácsnak revízió végett.¹⁰ S bár a megye úrbérrendezésének várható gyors befejezését hátráltatta az az alapos vizsgálat, amelyet Mária Terézia rendeletére az úrbérrendezés folyamán történt állítólagos földelvételek ügyében kellett végeznie a megyének, még így is jóval előbb végbement a megye helységeinek javarészában az úrbérszabályozás, mint az óbudai és a ráckevei uradalomban, amelyeknek ügyeivel kapcsolatban az egész megye úrbérrendezése napirendre került.

Vizsgáljuk meg most már közelebbről, milyen nehézségek okozták a két uradalom helységei s köztük is főként a legjelentősebb helység: Óbuda úrbérszabályozási ügyének elhúzódását, s vezettek az óbudaiak „lázadására”.¹¹

Óbuda s az egész óbudai koronauradalom, mint említettük, 1766-ban került ismét a korona birtokába s így a kamarának mint a földesúri hatalom gyakorlójának szabályoznia kellett jogviszonyát Óbudával és az uradalom többi helységével. A város ekkor azt kérte, hogy a Zichyek alatt szokásos állapotban maradjon s előbbi szerződése újíttassék meg, mert lakói nincsenek robothoz szokva. Kérésüket meghallgatva Grassalkovich Antal, a magyar kamara elnöke 1766. június 24-én szerződést kötött velük, amely régebbi szerződésük pontjait erősítette meg.

E szerződés a következőképpen szabályozza Óbuda jogait és kötelezettségeit: két bormérést engedélyez a földesúr a városnak egész éven át (1. pont). A robot megváltásaként évi 340 forintot fizet a város, minthogy „lakói nagyrészt szőlőművelők, kapások és iparosok s ezért nem lehet őket robottal terhelni” (6. pont); ezenfelül, ha a földesúr bort ad el, segítenek a lakosok a bort a pincéből a szokott helyre a Dunához és szükség esetén a földesúri bormérésekhez szállítani. Cenzus címén egynegyed telkenként (vagyis minden egyes telkes jobbágyinak, mert Óbudán egy-két kivételtől eltekintve a telkes jobbágyoknak egyenlő nagyságú földjük volt, amelyet hol negyedteleknek, hol egészteleknek emlegetnek) 9 forintot kell fizetniök, a házas és a házatlan zselléreknek pedig egyaránt 4—4 forintot, az özvegyasszonyoknak azonban csak 2 forintot (4. pont). Kilencedet adnak minden földi terményből és a szőlőkből (5. pont). A liszt és kenyér szabad árulásáért 25 forintot, a deszka- és fakereskedésért pedig 30 forintot fizetnek évente a földesúrnak (6. pont). Hegyvám címén minden fertály szőlő után évi 1 forintot kell fizetniök; az új szőlőtelepítők azonban 6 évig mentesek ennek

⁸ Uo. 1768. szeptember 15.

⁹ Uo. 1768. december 19.

¹⁰ Uo. 1770. július 31.

¹¹ Az úrbérrendezéssel kapcsolatban Óbudán történt eseményekkel nagy vonásokban foglalkozott *Spira György*: A szunnyadó láva c. cikkében (Valóság 1948, IV. évf. 3. sz. 189. l.) valamint *Parasztzsendülés Óbudán 180 évvel ezelőtt*. Amiről a Fővárosi Közeleltár aktái beszélnek c. cikkében (Világosság 1952 febr. 22). Ugyancsak foglalkozott a kérdéssel *Gyömréy Sándor*: Budapest története a manufaktúra korszakában c. tanulmányában (Egyetemi Könyvtár, kéziratban), de az ügyre vonatkozó forrásoknak csak kis részét használta s megállapításai ezért többnyire nem helytállóak. Mi a továbbiakban főként a Helytartótanácsi levéltár idevonatkozó bőséges iratanyaga alapján tekintjük át a történeteket; a helytartótanácsához ugyanis, mint a törvényhatóságokkal közvetlen érintkezést fenntartó központi kormányzatszékhez az ügyben érintett, ill. azzal foglalkozó valamennyi illetékestől — az uralkodótól, ill. a kancelláriától, a kamarától, Pest megyétől, az úriszéktől, az uradalmi tisztartótól, Óbudától — befutottak a rendeletek, jelentések, kérvények.

fizetése alól (2. pont). Minden lakos szabadon elköltözhet, ha maga helyett mást állít, de úgy, hogy az nem kap mentességet a cenzus fizetése alól.¹² Más forrásokból tudjuk, hogy a szerződésben feltüntetett kötelezettségeken felül a város köteles volt szüretkor a bor kipréselésére és pincébe hordására gyalogembereket adni; konyhai ajándék címén pedig évente 3 borjút váltott meg 12 forinttal.¹³

A kamara és Óbuda között létrejött szerződést a megye a királyi rendelkezések értelmében jóváhagyás végett 1766. október 2-án felküldte a helytartótanácsnak. S ezzel elkezdődött a szerződéskötés ügyének éveken át tartó hányódása a hivatali ügymenet és az úrbéri rendeletek útvesztőiben. A helytartótanács még ugyanabban a hónapban visszaküldte a szerződést a megyének — az óbudai uradalom több helységének szerződésével együtt — mert a jobbágyokat nem hallgatták meg a 9 kérdőpontra vonatkozóan.¹⁴ Mikor ez megtörtént s a megye december 9-én beküldte a jobbágyoknak a 9 kérdőpontra adott válaszát, akkor meg a válaszokban említett régebbi, Zichy-féle szerződések beküldését kívánta a helytartótanács.¹⁵ 1767. január 12-én a megye ezeket is beküldte s a helytartótanács az úrbéri bizottság véleménye alapján március 12-i felterjesztésében végül a szerződések megerősítését javasolta az uralkodónak; ő azonban március 21-én elrendelte, hogy előbb küldje be a megye a helységek összeírásait, illetve betelepítési szerződéseit is. A következő hónapban a megye jelenti, hogy az uradalom valamennyi bírása megjelent a megyénél s Óbuda kérvényéhez csatlakozva kérte az 1766-ban kötött, a korábbiakkal nagyrészt azonos szerződések érvényben tartását.¹⁶ Ezután 1770-ben tűnik csak fel ismét Óbuda szerződésének kérdése: a helytartótanács úrbéri bizottsága 1770. augusztus 10-i ülésén megállapítja, hogy Óbuda 1766. évi szerződését megyei tanú előtt kötötték ugyan, de a megyei ítélőszéken nem vizsgálták felül, mint ahogyan a királyi rendelet előírja. Ezért azt javasolja, hogy a földesúr kössön új szerződést Óbudával megyei tanú előtt, ezt azután referálják a sedrián s terjesszék fel a helytartótanácshoz megerősítésre, mellékelve az urbárium s az új szerződés összevetését (az ún. combinatorium instrumentum-ot), amelyből kitűnik, hogy a szerződés enyhébb-e az úrbérrendezésnél.¹⁷ Miután a királynő ezt a véleményt augusztus 27-én helybenhagyta, a helytartótanács ilyen értelemben írt szeptember 3-án Pest megyének, megjegyezvén, hogy az új szerződés megkötéséig a fennálló (vagyis az 1766. június 24-i szerződésen alapuló) helyzet maradjon meg.¹⁸

Mint látjuk, a helytartótanács csupán formai szempontból, a megyei ítélőszéken történő megvizsgálás elmulasztása miatt nem tartotta megfelelőnek az Óbuda és a kamara között 1766-ban megkötött szerződést. Mégis pusztán azzal, hogy nem a már megkötött szerződésnek a sedrián való felülvizsgálatára, hanem új szerződés létrehozására utasította a megyét, alkalmat adott a kamarának a megszokott feltételeket tartalmazó szerződés helyett új, lényegében az úrbér-szabályozás rendelkezésein alapuló szerződés szorgalmazására. Ettől kezdve válik drámaivá Óbuda küzdelme a földesúrral s lángol fel meg-megújuló erővel ellenállása a földesúri hatalom elnyomó törekvéseivel szemben. S itt mindjárt előljáróban fel kell hívnunk a figyelmet ennek az éveken át folyó elkeseredett küzdelemnek — amelyet még a városon belüli, a tanács és a választott község közti ellentétek is színeznék — legjellegzetesebb vonására, arra, hogy mindkét

¹² Országos Levéltár, Helytartótanácsi levéltár, Dep. urbanae, Acta urb. com. Pestiensis 1772. október 16.

¹³ Uo. 1767. július 20. Az óbudaiak válasza a kilenc kérdőpontra.

¹⁴ Uo. 1766. október 27.

¹⁵ Uo. 1766. december 22.

¹⁶ Uo. 1767. április 29.

¹⁷ Uo. 1770. augusztus 13.

¹⁸ Uo. 1770. szeptember 3.

szemben álló fél mind az úrbérszabályozás rendelkezéseiből, mind pedig a szerződésen alapuló régebbi állapotból meg akarta valósítani, illetve fenn akarta tartani azokat a pontokat, amelyek számára kedvezőek voltak s ugyanakkor igyekezett megakadályozni a számára előnytelen pontok fennmaradását, illetve bevezetését. Konkrétan: Óbuda ragaszkodott az 1766. évi szerződéshez, főként a 340 forintos robotmegváltás miatt, viszont Mária Terézia úrbéri rendeleteire hivatkozva azt kívánta, hogy szűnjék meg a szerződésben említett hegyvám s a szerződésben fel nem tüntetett, de szokásban levő s jelentős összegre rúgó egyéb taksák, illetékek szedése. A földesúri hatalmat képviselő magyar kamara pedig ezeknek az úrbérszabályozás rendelkezéseivel ellentétben álló illetékeknek a fenntartását s ugyanakkor az úrbérszabályozás szerint járó, a szerződésben megállapítottnál jóval nagyobb robotkötelezettség bevezetését igyekezett elérni.

A küzdelem első komolyabb megnyilvánulása az 1771-ben Ferbert Ferenc, az óbudai uradalom prefektusa ellen a kamarához beadott panaszirat, amelyben a földesúr és a város közt fennálló csaknem valamennyi vitás kérdés megjelenik. Ezt a kérvényt az óbudai communitas, vagyis választott község (külső tanács) nevében adták be. (A 24 tagú külső tanácsot először 1761-ben említik az óbudai tanácsülési jegyzőkönyvben.)¹⁹ S bár a panaszok ügyében 1771. november 20-án Koller János kamarai tanácsos vezetése alatt tartott úriszéki tárgyaláson a választott község és valamennyi lakos — nyilvánvalóan a megtorlástól való félelmében — eskü alatt kijelentette: nincs tudomása a kérvény összeállításáról és beadásáról,²⁰ nem kétséges, hogy az irat szerzői a választott községnek azok közül a legcéltudatosabb és legtevékenyebb tagjai közül kerültek ki, akik a továbbiakban is a város küzdelmeinek irányítói voltak. Személy szerint a kérvényben foglalt panaszok úriszéki tárgyalása során Hozman Mártont és Hozman Mihályt említik csak meg, akik Ferbert állítása szerint a „nép között vizályt keltő összejöveteleket” tartottak s emiatt a prefektus 50 botütéssel fenyegette meg őket.

A kérvényben előadott panaszok egy része a szokásban levő, de a királyi rendeletekkel ellentétben álló különböző illetékeket nehezményezi. Ezek közül néhány az ingatlanok adásvételével állott kapcsolatban. A szőlők és házak eladása alkalmával ugyanis jus detractus címén az eladó részéről a földesúrnak bontakozó pénz (Abzug-Geld) járt. Ennek fizetése „emberemlékezet óta bevett szokás” volt Óbudán (szokásban volt egyébként a szabad királyi városokban, így Budán és Pesten is); régebben az eladási ár 10%-át kellett ilyen címen fizetni, a kamaraelnök azonban 5%-ra szállította le ezt az illetéket. De a vevőt is terhelték taksák: 1 forintot fizetett a földesúrnak a teleklevéért (pro armalibus, pro fundalibus litteris, taxa evictionalis), 24 krajcárt a telekkönyv vezetésével megbízott uradalmi tisztviselőnek a teleklevél kiállításáért (taxa traditionalis), 24 krajcárt a telek kiméréséért (taxa mensuralis) és 1 forintot áldomás (mercipotus, laudemium) címén. Ez illetékekből a rendelkezésünkre álló adatok tanúsága szerint az 1768 és 1772 közötti években évente összesen átlag 600 forint folyt be; ebből kb. 460 forint volt a bontakozó pénz s kb. 140 forint a többi kisebb illeték. Sérelemként panaszolja fel a kérvény azt az évi 1—1 forint hegyvámot is, amelyet az óbudaiaknak minden egyes fertály szőlő után kell fizetniök. Ezt a pénzt a földesúr a szőlőcsőszök és hegymesterek fizetésének, lóporral való ellátásának, meg a szőlőhegyi utak javításának címén szedte s ezért jus pastorale-nak is szokták nevezni. Ez, mint láttuk, a kamara és Óbuda között

¹⁹ *Baraczká István: Óbuda közigazgatásának 20 éve 1746—1766. Tanulmányok Budapest múltjából IX. kötet. Budapest, 1941. 151. l.*

²⁰ Országos Levéltár, Helytartótanácsi lvt, Dep. urbariale, Acta urb. com. Pestiensis 1772. július 9.

1766-ban kötött szerződésbe is fel volt véve; tehát szedése — minthogy az újabb szerződés létrejöttéig Óbudának az 1766. évi szerződés szerinti kötelezettségeket kellett teljesítenie — nem is lett volna szabálytalannak minősíthető. Ellenkezett azonban a királyi rendelettel, mert aszerint a szőlő után vagy kilencedet, vagy hegyvámot kellett fizetni. (Óbuda pedig kilencedet adott a szőlőből.) Jogos vagy nem jogos voltának megvitatása során azonban semmilyen fórum előtt nem merült fel az a meggondolás, hogy a szerződésben benne van; jogosságát még a kamara is csupán a régi szokással és az uradalomnak a szőlő őrzésére és az útjavításra fordítandó kiadásaival igyekezett alátámasztani. Az óbudai hegyvámából évente kb. 1490 forint jövedelme volt a földesúri pénztárnak, tényleges kiadása viszont — a csőszök és hegemesterek fizetése, lóporvásárlás, útjavítás — nem érte el az évi 600 forintot sem.²¹ A lakosokat terhelő illetékként említi még a kérvény a pennaticum-ot is; azonban, mint a vizsgálat folyamán kitént, az elnevezésben itt tévedtek a kérvény szerzői s pennaticum néven valójában a földesúri kilencedsedzők eltartása címén szedett jogtalan illetéket panaszolták fel.

Az illetékekre vonatkozó panaszok mellett helyet kaptak a kérvényben a Ferbert tisztartó személyével közvetlen kapcsolatban álló sérelmek is: az, hogy Ferbert különböző urasági alkalmazottaknak (magtáros, börtönőr, saját írnoka és szolgálója, valamint volt kocsisa, szolgálója és szakácsnője), akik a község terheihez természetszerűen nem járultak hozzá, igen jó pusztai földeket adott szőlőtelepítésre, a lakosoktól viszont elvette a legelő egy részét, a két szénatermő szigetet nem az óbudaiaknak adta bérbe, a lakosok szántóföldjeit a parancsára történt kőbányászás megrongálta; az urasági Illés-malom építésére elvitette a lakosoknak saját szükségletükre vásárolt köveit, 50 botütéssel fenyegetvén az ellenmondókat, a lakosokat útépitésre kényszerítve egyeseknek 10, 20, 30 forintos költséget okozott; 6 forint pénzbüntetésre ítélt egy jobbágyot, aki saját földjén követ bányászott s végül: nagy patrónusa a zsidóknak, keresztények csak akkor járulhatnak hozzá, ha a zsidók ügyeit elintézte.

A panaszok kivizsgálására 1771. november 20-án összeült úriszék jegyzőkönyve azonban még el sem jutott a megyétől a felülvizsgálatra illetékes helytartótanácschoz, amikor az 1772. január 7-re kitűzött óbudai tisztújítás alkalmával nyílt összecsapásra került sor egyrészt a földesúri hatalom képviselője és a város tanácsának egyes tagjai, másrészt a község között. Január 7-én Ferbert bíróválasztás céljából összehívatta a község házára a komunitást s felolvastatta előttük a kamarának Óbuda belső rendjének szabályozására készített instrukcióját²² s azt kívánta, hogy az esküdteket és a jegyzőt erősítsék meg tisztükben. (Ez az instrukció az 1776. január 1-én Zichy Miklós gróf által Óbuda számára kiadott instrukcióhoz hasonlóan a tisztségek betöltésének és Óbuda belső igazgatásának egyéb kérdéseit szabályozta.) Ekkor azonban a község — többek ösztönzésére — ellentmondott a Ferbert kívánsága szerinti választásnak, letette tisztségéről az egész tanácsot és a jegyzőt s helyükbe másokat választott, „vakmerő szavakat” használt a földesuraság ellen s kezét emelt a régi jegyzőre.²³

A választott község, meg a jelek szerint a földesúr megelégedésére működő tanács közti ellentétek okainak mélyebb vizsgálatába itt nem bocsátkozhatunk, mert feladatunkul az úrbérrendezés kihatásainak — mégpedig főként a jobbágyok anyagi helyzetére való kihatásainak — felderítését tűztük ki. Ez az ellentét egyébként is régebbi eredetű volt; a Zichy gróf által 1746-ban kiadott instrukció is utal rá s az esküdti tisztségnek egész életre szólóvá tételével igyekszik kiküszöbölni. Az 1771. december 21-i dátum alatt kiadott kamarai instrukció 1. pontjában is

²¹ Uo. 1773. № 3.

²² Uo. 1772. április 3, AA melléklet.

²³ Uo. 1772. július 2.

azt olvassuk, hogy már a Zichyek földesurasága idején „megfogyatkozott a tanács hatalma és tisztelete és a község félelme” a tanács és a község közti egyenetlenség következtében.

Csupán arra szorítkozunk tehát, hogy a választással kapcsolatos főbb eseményeket és ezek következményeit felvázoljuk, minthogy ezek természetszerűleg Óbuda úrbéri ügyének alakulására is kihatással voltak.

A választást követő éjjelen Ferbert tisztartó katonákkal letartóztatta azt a három óbudai „korifeust”, akiket a történekeért felelősnek tartott. Reggel fél hétkor mintegy 200 lakos benyomult a tisztartóhoz s a három személy szabadon bocsátását követelte. Ferbert, minthogy a kérésére hozzá küldött néhány katonát parancsnokok visszarendelte, kénytelen-kelletlen teljesítette követelésüket. Még ugyanezen a napon elindult Bécsbe a község kocsján néhány kiküldött, hogy benyújthassák panaszukat az uralkodónak. Az óbudaiak kérvényét Mária Terézia január 20-án már le is küldte a helytartótanácsnak kivizsgálás és jelentéstétel céljából. De a kamara is szükségesnek tartotta, hogy értesítse a történekekről a helytartótanácsot s január 10-én írt ebben az ügyben a helytartótanácsnak, persze Ferbert elfogult jelentésének alapján. Február 10-én már össze is ült Óbudán az úriszék s 8 napon át tárgyalta az óbudaiak lázongásának ügyét. Rajnprecht Mihály bíró, Weisz Imre jegyző (nem a község által megválasztott, hanem a Ferbert által támogatott személyek) és 9 esküdt az úriszék előtt elhatárolta magát a községtől, kijelentvén, hogy a többiek igyekezetéről semmit sem tud. Az úriszék ítéletében kimondotta, hogy az óbudaiak által választott új tanácsot funkciójától megfosztandónak tartja s megerősíti a régi tanácsot, a perbe fogott lakosokat pedig, mint a földesúr ellen lázadókat a következő büntetésekkel sújtja: Mangl Jánost, a lázadók fejét 3 évi börtönre és közmunkára, meg az óbudai uradalomból való örökös kitiltásra ítéli; Hozman Mártont és fiát, Józsefet, meg Akkerl Jánost, mint a zavargások szerzőjét 3 hónapi börtönre és 100 botütésre s ugyancsak az uradalomból való kitiltásra, Szeiger Ignácot és Leéb János Györgyöt egyévi börtönre és 100 botütésre; Horrer Pált, Óbuda új pénzbeszedőjét, aki a község pénztárából a bíró és esküdtek hozzájárulása nélkül 200 forintot adott a községbelieknek (a bécsi instanciázás költségeire) 3 hónapi börtönre, tisztségéről való letételre, számadásra és a községi pénztár kártalanítására ítéli; rajtuk kívül 6 személyt félévi börtönre és 100 botütésre, 4 személyt 3 hónapi börtönre és 50 botütésre, 18 személyt pedig 24 botütésre ítélt.

Ezt az elrettentően súlyos ítéletet a megyei ítélőszék jóváhagyta és a megye 1772. április 3-án az előírásoknak megfelelően felülvizsgálatra felterjesztette a helytartótanácshoz, hogy azután majd, ha elnyerte a királyi jóváhagyást, végrehajtható legyen. A helytartótanács úrbéri bizottsága — s véleménye alapján a helytartótanács is — azonban már enyhébben ítélte meg a történeket. Szerinte is kiténik ugyan az úriszéki jegyzőkönyvhöz csatolt vizsgálati iratokból az óbudaiaknak a választás alkalmával tanúsított „ellenkezése és engedetlensége”, de tekintetbe kell venni, hogy a lakosok csupán élni akartak szabad tanácsválasztási jogukkal, amelyet a kamarai instrukció biztosít számukra s a választáson jelen volt kamarai kiküldött, Koller János tanácsos is megengedett nekik. Ezért a büntetések lényeges enyhítését ajánlja az uralkodónak: a börtönbüntetéseket és kitiltásokat teljesen mellőzendőknek tartja, csupán csökkentett mérvű botbüntetéseket javasol. (Mangl Jánosnak 50 botot, az úriszék által 24 botra ítélt 18 személynek 12 botot, a többi botozásra ítéltnek pedig 24 botot.) Javasolja, hogy a községi pénztárból kiadott 200 forintot ne egyedül Horrer, hanem a dolgokban érdekelték közösen térítsék meg. A tisztújítást szerinte úgy kellene rendezni, hogy az országos urbárium 9. pontjának első §-a értelmében a község a bírót a földesúr három jelöltje közül válassza, a jegyzőt és esküdteket azonban teljesen saját belátása szerint; a kamarai instrukciót pedig, amelynek kihirdetése

okozta elsősorban a zavargásokat, felül kell vizsgálni.²⁴ A királynő 1772. augusztus 31-én kiadott döntése még ennél is több megértésről tanúskodik az óbudaiak iránt. Megállapítja: a vizsály oka az volt, hogy a polgárok új bírót, jegyzőt és esküdteket választottak, Ferbert pedig másokat akart rájuk kényszeríteni. A prefektus helytelenül járt el, amikor a kívánsága keresztülvitelét erőltette, majd éjjel egyeseket elfogatott s meggondolatlanul katonai segítséget kért. A lakosokat a „nyelvelésükkel okozott botrány” miatt meg kell ugyan büntetni, de úgy, hogy feleannyi napi börtönt kapjanak, mint amennyi botütést a helytartótanács javasolt, heti 2 napi kenyéren és vízen való böjtöléssel. (Eszerint tehát Mangl 25 napi, 18-an 6 napi, a többi pedig 12 napi börtönt kapott.) A 200 forint megtérítése a helytartótanács által javasolt módon történjék. A bírót a földesúr 3 jelöltje közül válasszák, a többi tisztséget pedig szabadon töltsék be.²⁵

Ugyanezen a napon, 1772. augusztus 31-én egy másik rendeletében döntött Mária Terézia az óbudaiaknak a Ferbert tisztartó ellen beadott panaszai ügyében.²⁶ Döntése kevés kivételtől eltekintve a helytartótanácsi véleményt hagyja jóvá; ez a vélemény pedig úgyszólván mindenben az óbudaiak mellett foglalt állást. Tanulságos megfigyelni, hogy az ügy tárgyalása során, amint egyre magasabb fórum elé kerültek a panaszok, egyre inkább a földesúri, illetve tisztartói intézkedések ellen s Óbuda érdekei mellett szóló vélemények hangzottak el. Az úriszék, noha a tisztartó egyes intézkedéseit helytelennek minősítette, mégis minden egyes vitás kérdésben a földesúri érdekek szerint döntött; a megyei ítélőszék legtöbb ponton jóváhagyta ugyan az úriszéki döntést, de a különböző adásvételi illetekekre nézve az volt az álláspontja, hogy a királyi döntés megérkezéséig nem szabad ezeket szedni, a hegyvámot pedig mérsékelni kívánta. Végül a helytartótanács úrbéri bizottsága s vele a helytartótanács a legtöbb kérdésben a panaszosoknak adott igazat. Az adásvételi illetekek (jus detractus, taxa evictionalis, traditionalis és mensuralis, mercipotus) ügyében a helytartótanács helytállónak minősítette a panaszt, sőt nem csupán azt jelentette ki teljes határozottsággal, hogy ezeket mint a puncta prohibita generalia értelmében eltörölt illetekeket a jövőben nem szabad szedni, hanem egyúttal javasolta, hogy az általános tiltott pontok kihirdetése után esetleg beszedett ilyen illetekeket a földesúr térítse vissza. Az 1 forintos hegyvám (jus montanum, vagy jus pastorale) tekintetében is hasonló módon nyilatkozott: ellentétben áll az úrbéri előírásokkal, amelyek vagy kilencedet vagy hegyvámot engednek meg, tehát meg kell szűnnie. (Óbudán ugyanis kilencedet adtak a szőlőből is.) A szőlőcsőszöket a helység pénztárából vagy a szőlőtulajdonosok pénzéből kell ellátni puskaporrall, a szőlőhegyi utak javításában pedig csak munkájukkal kell a lakosoknak részt venniök, de pénzt és anyagot nem követelhet tőlük a földesúr. Ha hegyvámot szedtek az úrbérrendezés óta, akkor ezt is vissza kell adnia a földesúrnak. A Ferbert személyével kapcsolatos panaszokat is jórészt méltányolta a helytartótanács. Az urasági alkalmazottaknak adott földek miatt szerinte a megyének meg kell intenie a prefektust, s ha az új szőlőbirtokosok nem földesúri alattvalók és nem királyi adózók (vagyis nem úrbéressek), akkor földjeiket a beruházási költségek megtérítése mellett át kell adni a földesúri és királyi adóterheket viselő lakosoknak. Ha pedig ezek nem váltanak magukhoz, akkor adózás alá kell vonnia a megyének az új szőlőbirtokosokat.

A legelőrszét — amelyet az úriszék vizsgálata szerint nem Ferbert, hanem még özv. Zichy Miklósné tisztartója vett el és csatolt a földesúri kerthez — a helytartótanács véleménye szerint a földesúr köteles visszaadni a községnek

²⁴ Uo. 1772. július 2.

²⁵ Uo. 1772. szeptember 10, 4093 ikt. szám.

²⁶ Uo. 1772. szeptember 10, 4092 ikt. szám.

vagy másikat kell adnia helyette, ha az korábban a községé volt. A két szigetet a földesúr adja bérbe a jobbágyoknak, vagy ha az övéké volt, adja vissza nekik a korábban szokásos pénzfizetés vagy egyéb szolgáltatások ellenében. A kőbányászással kapcsolatos panaszt a helytartótanács alaptalannak ítélte, viszont javasolta, hogy az Illés-malomhoz elvitt kövek árát, amennyiben a lakosok ezeket a köveket valóban vásárolták, térítse meg nekik a földesúr. Az útépités, ha a megye szerint javára válik Óbudának, továbbra is folytatódjék az eddigi módon. S végül minthogy a zsidók előnyben részesítésére vonatkozó panasz nem bizonyult alaposnak, emiatt a jobbágyokat a megyei közgyűlésen meg kell feddeni; viszont Ferbertnek azt a kérését, hogy a jobbágyokat a panaszok miatt büntessék meg, el kell utasítani, hiszen a panaszok java része helytálló. Az uralkodói döntés a helytartótanácsnak ezeket a javaslatait helyben hagyta, csupán annyival egészítette ki, hogy amennyiben az útépités költségei egyik-másik lakost túlságosan megterheltek, annak térítse vissza a földesúr a költséget.

A helyzetük javításáért folytatott küzdelemben tehát egyelőre két, előnyösnek mondható királyi döntést könyvelhetünk el az óbudaiak javára. A választáskor történektért ugyan büntetést — de enyhe büntetést — kellett kiállaniok, viszont elismerték a jogukat a tisztségek szabad választással való betöltésére; csupán a bírót kell az eddigi gyakorlatnak megfelelően a földesúr három jelöltje közül kiválasztaniok. Panaszaik jó része pedig meghallgatásra talált, sőt az úrbérendezés óta szedett ingatlan adásvételi illetékeknek és a hegyvámoknak még a visszatérítését is kimondották, amit talán nem is reméltek.

A kedvező királyi döntéseket annál inkább értékelnünk kell, mert időközben a magyar kamara mindent elkövetett, hogy a „lázongó” és „engedetlen” óbudaiak ellen hangolja a királynőt.²⁷ Első, számos melléklettel felszerelt felterjesztését már 1772. április 24-én leküldte Mária Terézia véleményezésre a helytartótanácsnak. Ezt követte augusztus 21-i terjedelmes felterjesztése az uralkodóhoz. Ebben először is a hegyvám ügyében tanúsított ellenállásukat panaszolja fel; az óbudaiak ugyanis a hegyvám fizetése helyett maguk akartak szőlőcsőszöket felfogadni s mikor ezt a tiszttartó nem engedte meg, Hozman Márton és Regule József, az óbudaiak által választott új jegyző azonnal Bécsbe utazott. Azután pedig előadja a felterjesztés, hogy összejöveteleket tartanak, nem engedelmeskednek sem a királyi, sem a megyei rendeleteknek, a tiszttartóság már nem is mer parancsolni nekik; az általuk választott új jegyzőt erőszakkal betették a község házára; házaikban bort mérnek; még a múlt évi cenzuból is 966 forinttal tartoznak; szerződést nem akarnak kötni, amíg panaszaikra királyi döntés nem érkezik. Mindezek alapján arra kéri a kamara a királynőt, hogy fogassa el a Bécsben tartózkodó óbudai küldötteket.

A két királyi döntés meghozatala után sem hagyta abba a kamara az óbudaiak elleni akcióját. Október 9-én Ferbert jelentése alapján ismét panaszt tett a királynőnél. Úgy látszik, hogy ebben az időpontban a kamara előtt még nem volt ismeretes a két királyi döntés s az óbudaiaknak sem lehetett tudomásuk róla, legalábbis hivatalosan nem, hiszen a megye ezeket csak az 1772. november 27-i közgyűlésén hirdette ki. Az óbudai lakosok mégis teljes határozottsággal jártak el: mikor a szüreti cédulák kiadása alkalmával a prefektushoz mentek, megtagadták a hegyvám fizetését s csak a szőlőcsőszök fizetését, a puskapor árát és a szőlőhegyi útjavítást voltak hajlandók vállalni s ezekre a kiadásokra önhatalmúlag 20—20 krajcárt fizettek be minden fertály szőlő után. (A hegyvám a szerződés szerint 1 forint lett volna; Ferbert most már kevesebbet, 45 krajcárt kívánt, annyit, amennyit az 1771. november 20-i úriszék javasolt.) Regule József jegyzővel

²⁷ A kamarának az óbudaiak ügyében elfoglalt álláspontja a jelek szerint semmit sem változott Grassalkovich kamaraelnök 1770-ben bekövetkezett halála után.

szüreti cédulákat osztattak ki, majd a tisztartó tiltakozására kijelentették, hogy 3 krajcárért hajlandók cédulákat venni az úrbéri hivatalból, de minden következmény nélkül. Végül is Ferbert kénytelen volt mindezek ellenére engedélyezni a szüret megkezdését, hogy a halasztás miatt a lakosság és az uradalom ne szenvedjen kárt. Kihágásként említi meg a kamara azt is, hogy az eddigi szokástól eltérően a község kocsmáiban olcsóbban kezdték mérteni a bort, mint ahogyan a földesúriakban mérik. Mindent összevéve a kamara szerint e „nyakas és lázongó lakosok merészsége napról napra nő” s ezen a helyzeten csak az 1772. február 10-i, a választás ügyében hozott úriszéki ítélet végrehajtása, meg az úrbérendezés bevezetése vagy új szerződés rájuk kényszerítése útján lehetne segíteni.

A kamarának ez a felterjesztése Mária Teréziától a kancellária útján a kivizsgálást és véleménynyilvánítást elrendelő szokásos mondatok kíséretében megérkezett a helytartótanácshoz, minden utalás nélkül az ügyben már történt királyi intézkedésekre. A helytartótanács azonban nem feledkezett meg arról, hogy az uralkodó a kamarai felterjesztésben érintett kérdésekre nézve már döntött augusztus 31-én kiadott rendeletében s minden újabb vizsgálat nélkül egyszerűen jelentette ezt az uralkodónak, hozzátéve, hogy a királyi rendeletet szeptember 10-én megküldötte a megyének s a szerződéskötés ügye szintén a megye előtt van. Valóban, a panaszok ügyében kiadott és a megyéhez megérkezett királyi rendelet ment tovább az ügyintézés szabályszerű útján: november 27-én — mint mondtuk — kihirdették a megyei közgyűlésen s december 3-ára úriszéki tárgyalást hívtak össze Óbudán a végrehajtása érdekében. Az úriszék a földesúri pénztáros számadásai alapján összeállította a szőlő- és házelandások alkalmával szedett illetékek, meg a hegyvám címén befolyt pénzek jegyzékét, s kimondotta, hogy a jus detractus, a taxa evictionalis és mercipotus címén beszedett pénzeket vissza kell téríteni a jobbágyok számára. Vissza kell fizetni részükre a hegyvám címén befolyt összegből is azt a nagyobb részt, amely a földesúr tényleges kiadásainak (csószók és hegymesterek fizetése, lőporvásárlás, útjavítás költségei) levonása után marad. Összesen tehát 3682 forintot és 30 krajcárt kell kapniok a földesúrtól és 140 forintot a bírótól és esküdtektől (ti. a mercipotus nagy részét ők kapták meg). A taxa traditionalist és mensuralist, vagyis a teleklevelek kiállításáért és a telkek kiméréséért járó illetéket azonban jogosnak minősítette. A tévesen pennaticumnak nevezett, valójában azonban a földesúri kilencedszedők eltartására fizett taksát is visszatérítendőnek ítélte s kötelezte a földesúri frumentáriust, meg a neki segédkező személyeket az ilyen címen kapott összesen 103 forint visszafizetésére. (Ez a taksa először egy poltura, azután 2 krajcár, majd 3 krajcár volt, 1771-ben és 1772-ben pedig már nem szedték.) Kimondta, hogy az új szőlőtulajdonosoknak, akiknek Ferbert adta a földet, a szabad évek után adóznok kell: a rétet vissza kell adni a községnek; a szigetekkel a földesúr szabadon rendelkezik, de előbérleti jog illeti a lakosokat. Megállapította az úriszék, hogy az Illés-malomhoz elvitt kövekért a kamara 1772. április 10-i rendeletére Ferbert 36 forint 1 krajcárt kifizetett az óbudaiaknak, 8 lakosnak pedig, akik nem vették a köveket, hanem csak kiásták és elszállították, munkabér címén 5 forintot fizetett; az utépítési költségek senkit sem terhelhetnek túlságosan s a 6 forint büntetéspénzt a megbüntetett jobbágyoknak az úriszék tartama alatt visszafizették a földesúri pénztárból.²⁸

Az úriszék jelentését a megye néhány nap múlva, december 12-én megküldte a helytartótanácsnak, de felterjesztette ezt 1773. február 5-én a magyar kamara is az uralkodóhoz, kérvén, hogy a hegyvám, meg a jus detractus címén és a teleklevelekért befizetett pénz visszatérítését engedje el, ha a jövőre nézve nem is

²⁸ Országos Levéltár, Helytartótanácsi lvt, Dep. urbanae, Acta urb. com. Pestiensis 1773 № 3.

tartja fenn ezeket az illetékeket; a teleklevelek kiállításáért és a telek kiméréséért járó illetékeket (taxa traditionalis és mensuralis) pedig a jövőben is engedélyezze. Ebben az ügyben kelt hasonló tartalmú újabb felterjesztését pedig április 24-én küldte le véleményezésre Mária Terézia a helytartótanáchoz. Még választ sem kapott, azonban a kérésére a kamara s máris újra a királynőhöz fordult, felpanaszolván, hogy Pest megye az óbudai és a ráckevei prefektust, meg a visegrádi inspektort fiscalis actio terhe mellett felszólította az 1768 óta beszedett hegyvám, bontakozó pénz és taxa evictionalis visszafizetésére. Meglepő módon most a helytartótanács jár el úgy, mintha semmit sem tudna az ügy előzményeiről s április 13-án egyszerűen felszólítja a megyét, hogy tegyen jelentést ebben az ügyben. Márpedig a megye eljárása Mária Teréziának az óbudaiak panaszai ügyében 1772. augusztus 31-én kiadott rendeletéből következett; az ugyanis éppen a helytartótanács véleménye alapján kimondja, hogy ezeket az illetékeket, amennyiben az általános tiltott pontok publikálása után is szedték őket, vissza kell téríteni, nemcsak Óbudán, hanem a többi szomszédos helyeken is, ahol szintén szokásban vannak. 1773. május 25-iki válaszában a megye is erre a királyi rendeletre hivatkozik, s hozzáteszi, hogy az urbárium és a törvény előírása szerint a kamarai birtokokat is ugyanúgy kell kezelni, mint a többieket. Nagyon jellemző a helytartótanács úrbéri bizottsága s vele együtt a helytartótanács állásfoglalása: nemcsak helyesnek, hanem egyenesen dicsérendőnek tartja a megye eljárását, már csak azért is, mert így az egész ország megtudja, hogy Ófelsége a rendeleteinek a saját kamarai birtokain is érvényt szerez más földesuraknak példát mutatva s még egyszer megállapítja, hogy a tiltott pontok kihirdetése után szedett illetékeket vissza kell fizetni.²⁹ A helytartótanácsnak ezt a véleményét II. József korrigens 1774. január 3-án jóváhagyta s elrendelte, hogy a megye továbbra is a királyi szabályrendeletek szerint járjon el.³⁰

Még ezután is hosszadalmas huzavona folyt azonban az illetékek visszafizetése körül. A kamara, bár reménykedett benne, hogy sikerül a királynőt döntése megváltoztatására bírnia, nem ért célt; sőt az 1774. október 6-i királyi rendelet következtében kénytelen volt nemcsak az 1768—1772. években szedett hegyvámot és valamennyi illetéket, hanem még ezek 5%-os törvényes kamatait is megfizetni az 1773. augusztus 9-től számított egy évre és három hónapra, vagyis arra az időszakra, amely a visszafizetést elrendelő királyi döntéstől a kifizetés tényleges napjáig, 1774. december 3-ig eltelt. Ezenkívül a város panaszainak megvizsgálása során felmerült tények alapján még újabb visszatérítésekre is sor került. Először is kötelezték az uradalmat azon robot ellenértékének megtérítésére, amelyet az óbudaiak az 1766-i szerződésben kikötött roboton felül 1771-ben és 1772-ben végeztek. Ferbert hiába érvelt azzal, hogy a község már a Zichyek és később a kamara idejében saját jószántából szokott dolgozni a földesúrnak szüretkor és asztagrakáskor, s ezt maguk az óbudaiak is elismerik, Mária Terézia 1775. május 22-én elrendelte, hogy ezt a kézi robotot a kamara egy-egy napot 10 krajcárral számítva térítse meg Óbudának³¹. Ugyanebben a rendeletében kimondotta a királynő, hogy Óbudának vissza kell kapnia a liszt-, kenyér- és fakereskedés árendájáért fizetett pénzt (holott ez az árenda-pénz, mint láttuk, benne volt az 1766. évi szerződésben), a földesúri kilenced átvételénél jelenlevő községi tisztségviselőknak fizetett napidíjakat (ezt természetesen nem a földesúrnak, hanem az érintett személyeknek: a volt jegyzőnek, négy esküdtnak és a kisbírónak kellett megtérítenie), s végül a cédulapénzt (pecunia schaedalis, Zettel Geld). Ez utóbbi fizetését egyik forrás szerint Grassalkovich rendelte el: minden szőlő után 6 kraj-

²⁹ Uo. 1773. № 3.

³⁰ Uo. 1774. № 1.

³¹ Uo. 1775. № 13.

cárt kellett fizetni a céduláért, amellyel a földesúr mintegy engedélyt adott a szüretelésre. (Az ebből befolyó összeget az uradalom tisztartója és két másik alkalmazottja kapta.) A Grassalkovich által történt bevezetésnek azonban ellentmond az, hogy a megyének az úrbérrendezést megelőző állapotáról készített összeítésben is meg van említve Óbudánál a 10 dénáros cédulapénz. (1772-ben, mint láttuk, a cédulapénz ügyében is összetűzött Óbuda Ferbert tisztartóval.) A visszafizetés tekintetében a helytartótanács véleménye alapján az uralkodó teljes határozottságot tanúsított s még azt sem engedte meg, hogy a kamara — mint szeretne volna — a megtérítendő összegeket a város census-hátralékába való beszámítás útján egyenlítsse ki.

Mindezek után Óbuda 1774. december 3-án a következő összegeket kapta vissza: a hegyvámából a földesúr tényleges kiadásainak levonása után fennmaradó részt, vagyis 3448 forint 37 1/2 krajcárt, a jus detractus címén szedett illetéket, vagyis 2257 forint 36 1/2 krajcárt, a taxa evictionalist, vagyis 274 forintot, a taxa traditionalist, vagyis 109 forint 36 krajcárt, a mercipotust, vagyis 169 forintot, a liszt- és kenyérkereskedés árendáját, vagyis 150 forintot, a fakereskedés árendáját, vagyis 180 forintot, a kilencedszedésnél jelenlevő községi tisztviselők napidiját, vagyis 20 forint 55 krajcárt, a cédulapénzt, vagyis 419 forint 24 krajcárt s végül a hegyvám és a jus detractus 5%-os kamata fejében 360 forint 46 krajcárt.³² A robotnapokért járó térítést: 350 forintot (2100 nap 10 krajcárjával) 1776. szeptember 26-án kapta kézhez Óbuda az uradalom pénztárából s később megkapta e 350 forint, meg egyéb visszatérített pénzek kamatait is (kivéve a hegyvám és a jus detractus kamatját, mert azt már előbb kifizették), vagyis összesen 63 forint 26 dénárt. Sőt, mivel a tárgyalások folyamán kitűnt, hogy Pogner András érseki tizedszedő is jogtalan illetékeket szedett a lakosoktól, őt is kötelezték ezek megtérítésére. Pogner a visszajáró 342 forint 17 krajcárt ki is fizette, ennek kamataja (174 forint 34 dénár) fejében pedig budai házáat kötötte le.³³

Vagyis Óbudának, ha hosszas küzdelmek árán is, sikerült keresztülvinnie azt, hogy az úrbérrendezésnek ránézve kedvező pontjai — még az 1766. évi szerződéssel ellentétesek is — érvénybe lépjenek: megszűnt a hegyvám és valamennyi tilalmazott illeték szedése s az úrbérrendezés időpontjától kezdve ilyen címen befizetett jelentős összegeket kamatostul visszakapta. (Összesen kb. 8200 forintot kapott így vissza a város.)

Ezek után kísérjük figyelemmel azokat az erőfeszítéseket, amelyeket ugyanakkor az úrbérrendezés előnytelennek tartott rendelkezéseinek megvalósítása ellen tett a város. Vissza kell térnünk tehát a szerződéskötés kérdéséhez, amelynek ismertetésében addig a pontig jutottunk el, hogy az Óbuda és a kamara közt 1766-ban létrejött szerződést az uralkodó nem hagyta jóvá és 1770. augusztus 27-én elrendelte, hogy Pest megye tegye meg a szükséges intézkedéseket új szerződés megkötésére. A megyének az új szerződés előmozdítása tekintetében az volt az első feladata, hogy elkészítse Óbuda úrbéri összeírását. Ez többszöri sürgetés után 1772. május 18-án meg is történt. Az összeírás tanúsága szerint ekkor Óbudán 228 telkes jobbágy (hospes, vicinus, Nachbar) volt, közülük egynek 1/2 telke, kettőnek 1/4 telke volt, a többi 225 gazdának pedig csupán 1/8 telke, vagyis a 228 telkes jobbágy összesen 29 1/8 egész teleknek megfelelő földet birt. Rajtuk kívül 369 házas zsellért (inquilinus domiciliatus, Klein-Hausler) és 75 házatlan zsellért (subinquilinus, Inwohner ohne Haus) írtak össze. A 672 lakos kezén levő teljes úrbéres földterület mindössze 59 7/8 hold belső telek, 966 3/8 hold szántó és 232 szekérre való rét volt s a községnek volt még 20 szekérre való rétje.³⁴

³² Uo. 1775. № 3, B és C melléklet, valamint 1777 № 8 pos. 6.

³³ Uo. 1777. №10.

³⁴ Uo. Tabellae urbariales com. Pestiensis, oppidum Vetero-Buda.

Ezek a számok is azt a helyzetet mutatják, amit a megye már az úrbérrendezésnek Pest megyében való megindításakor leírt Óbuda jellemzésére: kis földterület, csekély mezőgazdaság, a lakosok szőlőikből, kereskedésből és iparból élnek.³⁵ Vagy ahogyan az óbudai lakosok maguk vallották a 9 kérdőpontra adott válaszukban: malefícium (vagyis káros tényező) az, hogy szűk a határ, marhát nem tarthatnak, erdejük nincs, a tűzi- és épületfát készpénzen kell venniök. Benefícium (előnyös tényező) viszont az, hogy „ezen városnak maga határában vagyon notabilis szőlő hegye és az ide való termés feő borok közé vármegyében számláltatik, abbul kiváltképpen ilelmeket táplálják, hogy minden esztendőben ottan termett boraikat pénzé tehetik” valamint az, hogy „Buda városának tövibe laknak, és szolgáltyok által mindennapi pénzkeresésibe alkalmatosságok vagyon”.³⁶ Az egésztelekhez az összeírás szerint 24 hold szántó és 12 szekeres rét járt, tehát a nyolcadtelkeseknek 3 hold szántó és másfél szekeres rét. (Ez kb. megfelelt a lakosok bevallásában leírt helyzetnek.)

Az úrbéri összeírás elkészülte után májusban Koller János József kamarai tanácsos leutazott az óbudai uradalomba, hogy tárgyalásokat folytasson Óbudával s az uradalom egyéb helységeivel a szerződésről. Az új szerződéstervezetnek, amelyet a május 29-én és június 4-én a szerződés ügyében tartott úriszéken Koller a város elé terjesztett, nem a régi szerződés, hanem az úrbéri összeírás szolgált alapul. Az összeírás adatait felhasználva kimutatták, hogy a Mária Terézia-féle urbárium rendelkezései értelmében a következő kötelezettségek hárulnak Óbudára:

Robot: a 228 telkes jobbágnak a 29 1/2 telek után évi 1514 1/2 nap igásrobotot, a 369 házas zsellérnek évi 6642 nap kézirobotot, a 75 házatlan zsellérnek évi 900 nap kézirobotot kell végeznie.

Cenzus: a 228 telkes jobbágnak és a 369 zsellérnek 1—1 forintot kell fizetnie; ez összesen 597 forint.

Ajándék: egésztelkenként 48 krajcárral megváltva összesen 23 forint 18 krajcár és egy borjú megváltása 1 forint 3 krajcár.

Kilenced: természetben a föld minden terméséből, továbbá bárányból, kecskéből és méhből.³⁷

Ezek figyelembevételével a szerződésben a kamara arra akarta kötelezni Óbudát, hogy a 228 telkes jobbágy 1515 1/2 nap igásrobotjának megváltásaként (egy nap igásrobotot 20 krajcárral számítva) fizessen 504 forint 50 krajcárt, a 369 házas zsellér 6642 nap kézirobotjának megváltásaként (10 krajcárjával) 1107 forintot, a 75 házatlan zsellér 900 nap kézirobotjának megváltásaként 150 forintot; a telkes jobbágyok és házas zsellérek cenzusa címén 597 forintot, ajándék címén összesen 24 forint 21 krajcárt; adjon kilencedet a föld minden terméséből, továbbá bárányból, kecskéből és méhből meg borból s a fonás megváltásaként (egy font fonását 9 krajcárra értékelve) fizessen 26 forint 6 krajcárt; fizessen ezenkívül 4 pálinkafőző üstért 8 forintot, 2 egész évi bormérésért 1500 forintot s végül az 1485 fertály szőlő után a 30—30 krajcárra mérsékelt hegyvámot vagy csőszpénzt, vagyis 742 forint 30 krajcárt. Összesen tehát 4660 forintot kellett volna Óbudának évente pénzben fizetnie, ezenkívül a terményekből, bárányból, kecskéből, méhből és a bortermésből kilencedet adnia. Hozzá tették ehhez még azt is, hogy amennyiben a földesúrnak igás- vagy kézirobotra van szüksége, akkor a lakosok kötelesek ezt a megváltási áron, vagyis 20, illetve 10 krajcáros napi díjazásért elvégezni.

A szerződéstervezetnek szigorúan az úrbéri szabályozás alapján való kidolgozása eltért Mária Terézia intencióitól. A királynő ugyanis nem kívánta, hogy

³⁵ Uo. Acta urb. com. Pestiensis 1767. szeptember 30.

³⁶ Uo. 1767. július 20.

³⁷ Uo. 1772. szeptember 21.

a szerződéseket felretéve Pest megye valamennyi helységét az urbárium szerint szabályozzák. 1767. november 18-i rendeletében határozottan meghagyta Pest megyének, hogy „a nagyrészt kereskedők és iparosok által lakott mezővárosok ne kényszeríttessenek jobbágyi szolgaságba, hanem kössenek szerződést, sőt a paraszti helyeken is választhatnak a földesurak és jobbágyok az úrbérszabályozás helyett időlegesen vagy örök szerződést”.³⁸ Vagyis nem kifogásolta, sőt helyeselte, hogy egyes helységek szerződéssel, az úrbéri szabályozásnál enyhébb feltételekkel kezeltessenek.

Hiába készült el azonban a szerződéstervezet, a szerződés megkötésére nem került sor, mert az óbudai választott község megbízottai (köztük Hozman Márton) kijelentették az úriszék előtt, hogy mindaddig nem hajlandók tárgyalni a szerződéskötésről, amíg meg nem érkezik panaszuk ügyében a királyi döntés. Fellelésük aggodalmat ébresztett a megye vezetőiben: Szvetics Jakab adminisztrátor 1772. május 31-én, majd két hét múlva, 1772. június 16-án a megye is kifejezte a helytartótanácsnak azt a meggyőződését, hogy az óbudaiak panaszai és a választáskor történt lázongása ügyében gyors döntésre van szükség, nehogy példájuk az uradalom többi helységeire is átragadjon; ha az óbudaiak elnyerik büntetésüket, akkor a megye többi helysége is békében marad.³⁹ A kamara 1772. augusztus 21-én az uralkodóhoz intézett felterjesztésében egyenesen azt javasolja, hogy rendelje el Ófelsege az óbudaiak ellen hozott úriszéki ítéletek végrehajtását, akkor majd elfogadják az új szerződést. Rendkívül jellemző a városon belüli ellentétekre, hogy ugyanakkor, amikor a község vezetői a szerződéskötés ügyében összeült úriszék előtt visszautasítják a szerződés megkötését, majd pedig a küldöttek (Hozman Márton és Regule József) Bécsben kérvényt nyújtanak be a királynőhöz s „reményüket Ófelsege igazságosságába vetve” igyekeznek a szerződés kérdésében eredményt elérni, azalatt a Ferbert által támogatott bíró és esküdtek több ízben is vádaskodásokkal illetik a „lázungókat” az úriszék előtt s valóban úgy tűnik — mint az óbudai küldöttek kérvényükben írják —, hogy a bíró és az esküdtek Ferbert tisztartó jóindulatának megszerzését és megtartását előbbre helyezik az egész község hasznánál és javánál.⁴⁰

A királynő figyelmét nem kerülte el az, hogy az óbudai szerződéskötés ügye helytelen mederben halad. 1772. szeptember 30-án a helytartótanácsához intézett rendeletében kijelentette, hogy Pest megye nem megfelelő módon foglalkozott az óbudai szerződéskötés kérdésével s a határozott királyi rendeletek ellenére formális úrbéri szabályozást dolgozott ki Óbuda számára május 18-án, vagyis az úrbéri összeírás alapján kimutatta Óbudának az urbárium szerinti kötelezettségeit. E rendeletben Mária Terézia ismét utasítást ad arra, hogy kíséreljék meg a szerződéskötést. A helytartótanács ezt a rendeletet október 16-án közölte Pest megyével s hathetes határidőt tűzött ki ennek az évek óta húzódó ügynek az elintézésére. December 11-én azután meg is érkezik a megye jelentése.⁴¹ Eszerint az óbudaiak főemberei — mint később kiténik, Hozman Márton és József voltak ezek — kijelentették, hogy addig nem kötnek szerződést, amíg az ezt elrendelő királyi leiratot Ófelsege aláírásával és pecsétjével nem látják. De a megyei ítélőszék mégis megtárgyalta a kérdést s kidolgozta a szerződés tervét. Ez csak annyiban tért el a májusban készített tervezettől, hogy 1000 nap kézirobotot (amelynek értéke 10 krajcárjával számítva 166 forint 40 krajcár) fenntart a földesúr számára s csak a többi robotnapok megváltását engedi meg; a két korcsmáért a földesúr által kívánt 1500 forint helyett csak 1000 forintot javasol és a hegyvámot, mivel

³⁸ Uo. 1767. december 1.

³⁹ Uo. 1772. június 16.

⁴⁰ Uo. 1772. szept. 21.

⁴¹ Uo. 1773. № 3.

ezt a királynő 1772. augusztus 31-i döntése eltörölte, egyáltalán nem említi. Ilyenformán a májusi szerződésterv 4666 forintos végösszegével szemben ebben csak 3251 forint a pénzbeli fizetések összege. Kiköti ez a szerződésterv is, hogy ha a földesúrnak az előírt mennyiségen felüli munkára van szüksége, ezt 20, illetve 10 krajcárért végezzék el neki. A megye szerint ez a szerződésterv előnyösebb, mint a régi szerződés volt. (A megye számítása szerint ugyanis a régi szerződés alapján 4035 forintot kellett fizetni évente, az új értelmében pedig 3251 forintot, tehát 784 forinttal kevesebbet.) A megye jelentését és a szerződéstervezetet 1773. január 27-én tárgyalta meg a helytartótanács úrbéri bizottsága. A szerződéstervvel kapcsolatban csak egy észrevétele volt: pontosan meg kellene határozni, hogy mennyi robotnapot kíván a földesúr az 1000 napon felül 20, illetve 10 krajcárért. Viszont feltűnt neki az óbudaiak merész kijelentése (hogy addig nem kötnek szerződést, amíg Ófelsége leiratát nem látják), amelyben a felsőség megsértését látta s javasolta a korifeusok megbüntetését ezért a kijelentésért. A helytartótanács felterjesztése alapján az uralkodó — most már figyelmen kívül hagyva azt, hogy a szerződéstervezet a robot nagy részének megváltásától eltekintve tulajdonképpen nem más, mint urbárium Óbuda részére — február 12-én általánosságban jóváhagyta a szerződés tervét. A megye e rendelet értelmében átdolgozta a tervet s 1773. június 16-án felterjesztette. Ez az újabb tervezet a második szerződéstervtől eltérően 1000 nap kéziroboton felül 40 nap igásrobotot is fenntart a földesúr számára; külön kitér arra, hogy a hegyvám megszüntetése következtében a lakosoknak ki kell fizetniök a földesúr által felveendő szőlőcsőszök megállapodás szerinti bérét, lőport kell venniök saját költségükön s a szőlőhegyi utakat is javítaniök kell, de ehhez a földesúr adja a szükséges anyagokat. Ezenkívül néhány olyan, az országos urbáriumon alapuló pontot is tartalmaz, amely sem az első, sem a második szerződéstervben nem volt benne. (Hosszú fuvart adnak a lakosok az urbárium 3. pontjának 12. §-a szerint, vadászatot végeznek az urbárium 3. pontjának 17. §-a szerint, mérsékelt hozzájárulást adnak országgyűlések alkalmával az urbárium 4. pontjának 4., 5., 6. §-a szerint s a caducitásokat jelentik a földesúrnak.) A helytartótanács ezt néhány apróbb módosítással elfogadhatónak találta s 1774. február 28-án megerősítését javasolta az uralkodónak.⁴² Az óbudai község újabb kérvénye, amelyben a megye által kidolgozott szerződés helyett Szentendre és más kamarai városok szerződéséhez hasonló szerződést kért,⁴³ nem talált meghallgatásra, hiszen az elvi döntés már megtörtént 1773. február 12-én a megye javasolta szerződéstervezet mellett. És II. József 1774. március 14-i, a helytartótanács február 28-iki javaslatát lényegében jóváhagyó döntése alapján a megye most már elkészítette a végleges szerződésszöveget s ezt hiteles alakban kiadta a földesúrnak, majd 1774. szeptember 12-én a helytartótanácsnak is beküldte, mellékelve Óbuda legújabb, 1774. július 28-án készített összeírását.⁴⁴ Ennek az összeírásnak az adatai eltérnek az 1772. évi összeírás adataitól: a korábbi 228 telkes jobbágy helyett most 225-öt, a 369 házas zsellér helyett 375-öt, a 75 házatlan zsellér helyett meg éppenséggel 138-at tüntet fel.

A szerződéskötés ügye tehát lényegében lezárult; 1775. január 30-án még azt rendelte el Mária Terézia, hogy a megye ügyeljen a 40 nap igás és 1000 nap kézirobot méltányos szétosztására, a város pedig minden évben jegyezze fel, hogy ki mennyi robotot végzett.⁴⁵ Ha már most részleteiben összevetjük Óbuda 1766. évi szerződését, s a két 1772. évi, meg az 1773. évi szerződéstervet, s végül az új szerződést, a következő eredményekre jutunk:

⁴² Uo. 1774. № 6.

⁴³ Uo. 1774. № 6.

⁴⁴ Uo. 1774. № 6.

⁴⁵ Uo. 1775. № 2.

Szolgáltatás, ill. javadalom	1766. évi szerződés szerint	1772. évi I. terv szerint	1772. évi II. terv szerint	1773. évi terv szerint	1774. évi szerződés szerint	Az 1766. évi szerződés és az 1772. évi I. terv összevetése
<i>Robot</i>	340 Ft és borszállítás	1761 Ft 50 kr	1595 Ft 10 kr és 1000 nap kézi- robot	1581 Ft 50 kr és 1000 nap kézi-, 40 nap igásrobot	1581 Ft 50 kr és 1000 nap kézi-, 40 nap igásrobot	1421 Ft 50 kr többlet
<i>Cenzus</i>						
Telkes jobbágy	2052 Ft	228 Ft	228 Ft	228 Ft	225 Ft	1824 Ft meg- takarítás
Házasszellek	1476 Ft	369 Ft	369 Ft	369 Ft	375 Ft	
Házatlan zsellér	300 Ft*	—	—	—	—	
<i>Ajándék</i>	—	24 Ft 21 kr	24 Ft 21 kr	24 Ft 21 kr	24 Ft 21 kr	24 Ft 21 kr többlet
<i>Külcenced</i>	Természetben	Természetben és 26 Ft 6 kr	Természetben és 26 Ft 6 kr	Természetben és 26 Ft 6 kr	Természetben és 26 Ft 6 kr	24 Ft 21 kr többlet
<i>Pálinkafőzés</i>	—	8 Ft	8 Ft	8 Ft	8 Ft	8 Ft többlet
<i>Két bormérés</i>	—	1500 Ft	1000 Ft	1000 Ft	1000 Ft	1500 Ft többlet
<i>Hegyvám, ill. kiadások</i>	1485 Ft	742 Ft 30 kr	500 Ft	500 Ft	500 Ft	742 Ft 30 kr megtakarítás
<i>Kereskedési árenda</i>	55 Ft	—	—	—	—	55 Ft megtakarítás
Összesen	5708 Ft és borszállítás	4660 Ft	3750 Ft 37 kr és 1000 nap kézirobot	3737 Ft 17 kr és 1000 nap kézi- robot, 40 nap igásrobot	3740 Ft 17 kr és 1000 nap kézi- robot, 40 nap igásrobot	1048 Ft megtakarítás

* Minthogy az 1766. évi szerződésben a telkes jobbágyok, házasszellek és házatlan zsellérek száma természetesen nincs feltüntetve, az 1766. évi szerződés idején járó cenzust az 1772. évi összeírás jobbágyszám adatai alapján számítottam.

A városra nehezedő összes teher ezek szerint nem több, mint a régi szerződés alapján volt, sőt kevesebb annál. Ha tekintetbe vesszük még azt is, hogy a tiltott pontokba ütköző illetek szedése is megszűnt 1773-mal s ez évente kb. 600 forintos megtakarítást jelentett a városnak, első pillanatra érthetetlennek tűnhet, miért küzdött körömszakadtáig a választott község a régi szerződés megújításáért és az új szerződés ellen. Jobban megnézve azonban az egyes tételeket, figyelemre méltó eltolódásokat veszünk észre az összterhen belül az egyes tételek közt. A legnagyobb eltolódást kétségkívül a robotnál és a cenzusnál tapasztaljuk. A robot megváltására régen mindössze 340 forintot fizettek; ezenkívül a szerződés értelmében borszállítást végeztek a földesúr számára a pincéből a Dunához, illetve a földesúri bormérésekhez. (Sőt mint láttuk, régi szokás szerint még a borszállításon felül is teljesítettek robotot szüretkor és asztagrakáskor.) Most viszont sokkal magasabb összegre: 1761 forint 50 krajcár rúg az Óbudára háruló robotkötelezettség pénzben kifejezett értéke. A megváltási kulcs — egy nap ígásrobotért 20 krajcár és egy nap kézirobotért 10 krajcár — ellen a város nem tett észrevételt; ez szokásos volt. Ellenben joggal szokatlannak találhatta azt, hogy a korábbi, a lakosok számával kapcsolatba nem hozott egyösszegű megváltás helyett most kiszámították az urbárium előírásai szerinti robotkötelezettséget s ráadásul ennek egy részét természetben kívánták tőlük oly módon, hogy a 40 nap ígásrobotot a telkes jobbágyok, az 1000 nap kézirobotot pedig a házas zsellérek között kellett szétosztani.⁴⁶

De még egy meggondolás merül itt fel: vajon hogyan oszlott meg a teljes robotteher a lakosok egyes rétegei között? Hogy a régi szerződés szerinti 340 forintot miként osztotta ki a város a lakosokra, nem tudjuk, de feltételezhető, hogy arányosan, vagyis a telkes gazdák többet, a zsellérek kevesebbet fizettek a robotmegváltásba. Most viszont a telkes gazdákra, minthogy 1/8 telkük volt, fejenként évi 13 nap kézirobot vagy 6 1/2 nap ígásrobot (pénzben számítva 2 forint 10 krajcár), a házas zsellérekre évi 18 nap kézirobot (pénzben 3 forint), a házatlan zsellérekre pedig évi 12 nap kézirobot (pénzben 2 forint) esett! A másik nagy eltolódás a cenzusnál mutatkozik: ez igen lényeges mértékben csökkent. A csökkenés azonban különböző mértékben volt előnyös az egyes rétegekre. A telkes jobbágyok cenzusterhe évi 8—8 forinttal, a házas zselléréké 3—3 forinttal, a házatlan zselléréké pedig 4—4 forinttal lett kevesebb.

Így már érthető, hogy a választott község — amelyben bizonyára a zsellérek érdekei is képviselőkhöz jutottak — előnytelenebbnek ítélte az új szerződést a réginél. Megakadályozni mégsem tudta azonban a szerződés bevezetését s ezért megkísérelte, hogy más úton, a földesúri hatalom alól való felszabadulással érjen el eredményt. A városban még élénken élt az emléke annak a hosszas és költséges kérvényezésnek, amelyet Óbuda a török uralom megszűnése utáni időkben folytatott a szabad királyi városi rangért — eredménytelenül. Most tehát úgy próbálták elérni a felszabadítást, hogy Óbudának Budával való egyesítését (Budába való bekebelezését) kérték az uralkodótól. Ezúttal sem teljesült a kívánságuk: Mária Terézia 1776. augusztus 31-én a kamarával, majd szeptember 23-án a helytartótanáccsal is közölte, hogy nem valósítja meg az egyesítést. Az óbudai lakosok legfőbb panaszának enyhítésére azonban megengedte nekik a teljes robotmennyiség pénzbeli megváltását.⁴⁷ Mikor ezt a rendeletet a helytartótanács utasítására november 29-én Pest megye kiküldött szolgabírái ismertették az óbudaiakkal, azok még nem akartak nyilatkozni, várták kiküldötteik vissza-

⁴⁶ Uo. 1774. № 6.

⁴⁷ Uo. 1776. № 8 pos. 7.

térését Bécsből. December 8-án végre kijelentették, hogy a királyi rendeletnek megfelelően ezután meg fogják váltani pénzen az egész robotot.⁴⁸

A robot tényleges elvégzésére tehát már nem voltak kötelezve, megmaradt azonban továbbra is az a visszás helyzet, hogy az új szerződés szerint a telkes gazdákra a kilencedtől eltekintve kisebb teher nehezedett, mint a házas zsellérekre. A telkes jobbágyok robotmegváltása ugyanis 2 forint 10 krajcár, cenzusa 1 forint és ajándék, illetve fonás megváltása 14 krajcár (összes pénzbeli terhe tehát 3 forint 24 krajcár), míg a házas zsellérek robotmegváltása 3 forint és cenzusa 1 forint (összes pénzbeli terhe 4 forint).⁴⁹ Ez természetesen elégedetlenséget keltett a lakosok közt s Óbuda 1777-ben a királynőhöz beadott kérvényében panaszt is tett miatta. E panaszra Mária Terézia elrendelte annak kiderítését, hogy nem a lakosok egymás közti felosztásából ered-e ez az aránytalanság.⁵⁰ A megyei szolgabírák azonban jelentették, hogy az új tiszttartó szerint⁵¹ a panasz oka a szerződésben keresendő, mert annak értelmében azok, akiknek szántóföldjük van, kevesebbet fizetnek, mint a házas zsellérek.⁵²

A szerződés ügyével kapcsolatban a teljesség kedvéért még be kell számolnunk annak a pernek a kimeneteléről, amelyet a helytartótanács 1773. február 23-i rendeletére Pest megye az óbudai „korifeusok” ellen indított azért a kijelentésükért, hogy mindaddig nem tárgyalnak a szerződéskötésről, amíg az erre vonatkozó királyi rendeletet Ófelsége aláírásával és pecsétjével nem látják. A megyei ítélőszék kimondotta, hogy Hozman Mártont és Józsefet, akik ezt a kijelentést tették s egyébként is „minden renitencia és zavargás szerzői” a megyéből el kell távolítani. Mangl János nem volt ugyan jelen e kijelentés tételekor, de „minden lázongásnak főkorifeusa” s nincs remény a nyugalomra, amíg ő itt van, tehát őt ugyanezzel a büntetéssel kell sújtani. A többieket, akik jelen voltak és helyeselték, 1 hónapi börtönre és közmunkára ítélte a megye, Akkerl Jánost pedig ezenfelül a bírói tisztétől való megfosztásra is. Ezt az ítéletet a helytartótanács helytelennek találta s 1774. február 7-én azt javasolta a királynőnek, hogy új per indítását rendelje el. Mária Terézia azonban új per helyett egyszerűen a büntetések mérséklését mondta ki; mégpedig úgy, hogy Akkerl János mozdíttassék el a bírói tisztéből, Hozman Márton és József meg Mangl János 3 heti börtönbüntetést álljon ki, a többiek pedig 10 napi börtönt.⁵³

E küzdelmes, kérvényezésekkel, pörökkel teli évek alatt a város elmaradt a földesúrnak járó pénz fizetésével. A megye 1776. október 31-i jelentése szerint a földesúrnak a várossal szemben 1771-re 736 forint, 1772-re 4567 forint, 1773-ra 4417 forint, 1774-re 3824 forint 2 1/2 krajcár, 1775-re 3495 forint 47 3/4 krajcár, az 1776. év addigi 10 hónapjára pedig 2954 forint 59 1/6 krajcár követelése volt; ebből a 19994 forint 49 5/12 krajcár adósságból részletekben addig már kifizetett a város 9340 forint 42 krajcárt, vagyis még mindig 10654 forint 7 5/12 krajcár tartozása volt. Emiatt azután újabb pör indult a város ellen.⁵⁴

A szerződéskötés és a különböző panaszok ügyében folytatott kérvényezés, bécsi küldöttségjárás költségeire összegyűjtött 612 forintnak (illetve a kamatok hozzászámításával együtt 809 forint 51 dénárnak) a megtérítésére pedig végül is királyi rendelettel Hozman Mártont és Mihályt, Akkerl Jánost, Hofstädter Györgyöt és Beringer Mihályt kötelezték, akik annak idején a gyűjtést végezték. Minthogy ők a rájuk eső összegeket nem tudták kifizetni, 1778-ban mindegyikük

⁴⁸ Uo. 1776. № 8 pos. 10. és 11.

⁴⁹ A házatlan zselléreket egyedül 2 forint robotmegváltás terhelte.

⁵⁰ Uo. 1777. № 4 pos. 3.

⁵¹ Ferbert Ferencet ugyanis hűtlen kezelés miatt elmozdították az állásából.

⁵² Uo. 1778. № 4 pos. 16.

⁵³ Uo. 1774. № 8.

⁵⁴ Uo. 1776. № 2.

szőlőjéből egy-egy fertályt lefoglalt a megye azzal a feltétellel, hogyha egy év alatt nem fizetik ki a tartozást, a város eladhatja a szőlőket.⁵⁵

Ha most már meg akarjuk vonni az úrbérrendezés mérlegét Óbudára nézve, röviden azt mondhatjuk, hogy sikerült elérnie az úrbéri rendeletekben megtiltott illetek tényleges megszűnését (ez évente kb. 1600 forint megtakarítást jelentett a városnak), viszont kudarcot vallott az új szerződés elleni harcában, úgyhogy lényegében az úrbérszabályozás szerinti kötelezettségek viselésére kényszerült s csak a robot terhesnek tartott természetbeni teljesítésétől mentesült végül is. Az úrbérrendezés szerinti kötelezettségek összecszerüleg ugyan nem voltak súlyosabbak a régebbi szokásos terheknél, a teher elosztásában azonban eltolódást okoztak a telkes jobbágyok javára s a zsellérek kárára. A lakosok kezén levő földterület mennyiségében a rendezés változást nem okozott.

*

Az óbudai koronauradalom többi helységei s köztük a minket érdeklő *Békásmegyer* számára az úrbérszabályozás nem jelentette az óbudaiakhoz hasonló mozgalmak kiindulópontját. Az 1730-as években betelepült Békásmegyer betelepítése óta szerződéses helység volt. A Zichyek földesuraságának megszűnése után a kamara nem kötött szerződést a községgel, de kb. ugyanannyi szolgáltatást kívánt meg lakóitól, mint amennyit korábban a szerződés szerint kellett teljesíteniük. A szerződésben előírt robotmennyiség igen csekély volt: a telkes jobbágyoknak évente 4 napot kellett dolgozniuk 4 marhával, a házas zselléreknek évi 4, a házatlan zselléreknek pedig évi 2 nap gyalogmunkát kellett végezniük.⁵⁶ Cenzus címén a telkes jobbágyok 4, a házas zsellérek 3, a házatlan zsellérek 2 forintot fizettek. Földbérként kilencedet adtak az őszi és tavaszi vetésből, kukoricából és borból. Ajándék helyett összesen 86 forintot fizettek; ebből fejenként 3—3 máriás esett a telkes jobbágyokra és a házas zsellérekre. Óbudához hasonlóan itt is 1 forint hegyvámot kellett fizetniük a szőlőbirtokosoknak minden fertály szőlő után s ezenfelül kötelesek voltak megcsinálni a szőlőkben levő utakat. Aki házát vagy szőlőjét eladta, minden forinttól 10 dénár bontakozó-pénzt fizetett. Békásmegyer lakói is azt vallották legfőbb javuknak, hogy szőlőhegyük van, amelyen jó borok teremnek s a termést minden évben eladhatják. Ezenkívül „jelesül beneficiumnak tartják, hogy Budától egy órányira, Dunától pedig egy fertányira laknak.” Károsnak mondták viszont, hogy nincs erdejük, tűzre és épületre való fát pénzért kell venniük s „határok is szűk lévén szomszédságukban levő urasági Kissingi névű pusztát csak kéntelenségből árendállyák, tartván attul, hogy az uraság oda birkes juhászt fogad, annak utánna magok marhái el nem élhetnek, és a juhász is magok határában sok kárt tehet legelő mezejeknek fölétetésével.”⁵⁷

Az úrbérrendezés során azután Békásmegyer szabályszerű urbáriumot kapott. A 15 telkes jobbágy, akiket korábban fertályos gazdáknak neveztek, az úrbéri táblájában féltelkesként van feltüntetve, mert kb. annyi szántójuk és rétjük volt, amennyi itt az urbárium szerinti féltelkekhez járt. A 15 telkes jobbágyon kívül 87 házas és 3 házatlan zsellért jegyeztek be az úrbéri táblájába.⁵⁸ A régebbi és az urbárium szerinti kötelezettségeket összevetve a következő eredményeket kapjuk:

⁵⁵ Uo. 1778. № 4 pos. 10.

⁵⁶ De már a kilenc kérdőpontra adott válaszban a jobbágyok megjegyezték, hogy az elmúlt évben a szokott roboton felül az óbudai nagyobb szigeten a szénát le kellett kaszálniuk, összegyűjteniük és behordaniuk s ezzel sok napot töltöttek el. Reményüket fejezték ki, hogy ebben az évben kevesebb munka terheli majd őket, minthogy az uraság a sziget nagyobb részét bérbeadta.

⁵⁷ Pestmegyei lvt. Urbarialia antiqua, Fassiones ad 9 puncta.

⁵⁸ Országos Levéltár, Helytartótanácsi lvt, Dep. urbariale, Tab. urb. com. Pestiensis, possessio Békásmegyer.

Szolgáltatás	A szerződés szerint	Az urbárium szerint	Többet, illetve megtakarítás
<i>Robot</i>			
Telkes jobbágy	4 nap ígás	26 nap ígás	22 nappal több
Házas zsellér	4 nap gyalog	18 nap gyalog	14 nappal több
Házatlan zsellér	2 nap gyalog	12 nap gyalog	10 nappal több
<i>Cenzus</i>			
Telkes jobbágy	4 forint	1 forint	3 forinttal kevesebb
Házas zsellér	3 forint	1 forint	2 forinttal kevesebb
Házatlan zsellér	2 forint	—	2 forinttal kevesebb
<i>Földbér</i>	kilenced (borból is)	kilenced (borból is)	—
<i>Ajándék</i>			
Telkes jobbágy	3 máriás	1 csirke, 1 kappan, 6 tojás, 1/2 icce vaj	
Házas zsellér	3 máriás	—	3 máriással kevesebb
<i>Hegyvám</i>	fertályonként 1 forint	—	fertályonként 1 forinttal kevesebb

Vagyis a robot jelentős mértékben megnövekedett, ezt azonban többé-kevésbé ellensúlyozta a cenzus csökkenése és a hegyvám megszűnése. Viszonylag a telkes jobbágyokra nézve volt legkedvezőtlenebb az urbárium bevezetése; náluk a 3 forintos cenzus-csökkenéssel szemben 22 nappal nőtt az ígásrobot, ami 20 krajcárjával számítva 7 forint 20 krajcárnak felel meg. A házas zselléreknél 2 forintos cenzuscsökkenés s ugyanakkor 14 napos kézirobot-növekedés mutatkozik; ez utóbbi 10 krajcárral számítva 2 forint 20 krajcár. A házatlan zselléreknél 2 forinttal lett kevesebb a cenzus s 10 nappal (átszámítva 1 forint 40 krajcárral) nőtt a robot.

Békásmegyer után most a ráckevei kamarai uradalom két helységét: Csepelt és Promontoriumot vesszük sorra.

Csepel — mint már említettük — 1717-ben települt újra, földesura Savoyai Eugén herceg volt.⁵⁹ Kötelezettségeit szerződés szabta meg. Eszerint a község évi 100 forint cenzust és egy sertés helyett 10 forintot fizetett. Minden gazda évente 4 csirkét, 20 tojást és 1 öl fát adott és 8 napot robotolt. Földbér címén tizeddel tartoztak az őszi és tavaszi vetésből, borból, méhből, bárányból, malacból, libából, kacsából, pulykából, meg a kerti veteményekből: káposztából, babból, kenderből, kendermagból. A herceg halála után súlyosbodott a robotjuk: minden gazdának négyökrös szekérral évente kb. 20 napot és gyalogosan mintegy 25 napot kellett dolgoznia. A többi szolgáltatás azonban továbbra is úgy folyt, mint Eugén herceg idejében. A csepeliek is beneficiumként tartották számon, hogy egy órányira laknak Budától és Pesttől. Előnyösnek vallották azt is, hogy Promontoriumban szőlőjük van s még a trágyát is pénzzé tehetik a promontori szőlők művelésére. Maleficiumnak mondták, hogy a Duna áradása meg a szél kárt tesz a szántókban és rétekben. Felpanaszolták azt, is hogy az uraság 800

⁵⁹ *Kubinyi András*: Csepel népessége a XVIII. században és a XIX. század első felében. Tanulmányok Budapest múltjából 13. kötet 229—257. l. c. cikkében részletesen tárgyalja Csepel betelepülését és fejlődését egészen 1849-ig.

birkát tart a határukban s majdnem annyit tart a birkás, meg a szolgálai. Ez a sok birka nagyon kirágja a határt és kiszorítja a jobbágyság marháját a legelőről. Súlyosan érintette őket, hogy az uraság 1743-ban „midőn az svajcezer teheneket Promonthoriumba föl állította”, minden gazdától elvett négy nap szántás alá való földet és a promonthoriumiaknak adta legelőül. A telkes gazdák részben egész-helyesek, részben félhelyesek voltak. Az előbbieknak kb. 26 hold szántójuk és 4 szekeres rétjük volt; az utóbbiaknak feleannyi.⁶⁰

A megye Csepelt nem részesítette különleges elbánásban, mint Óbudát és Promontoriumot, hanem urbáriumot dolgozott ki számára. Ez csak annyiban tért el az országos urbáriumtól, hogy kilenced helyett tizedet írtak be a tabellába, minthogy itt az volt szokásban. A tabellába 16 egésztelkes és 11 féltelkes jobbágyot, meg 12 házas és 3 házatlan zsellért jegyeztek be.⁶¹ Az urbárium előírása szerint tehát a csepeli jobbágyok a korábbi 100 forint cenzus helyett ezután 39 forint cenzust fizettek. Az egésztelkes jobbágyokat az urbárium az addiginál jóval több robotra kötelezte; a féltelkeseket viszont kevesebbre.

Nem sokkal a szabályozás után, 1771-ben panaszos kérvénnyel jelentkezett a község az uralkodónál, melyben előadta, hogy mind az urbárium, mind pedig a Grassalkovich gróf által ajánlott szerződés terhes számára s a helyzete rosszabb, mint Eugén herceg idejében volt.⁶² A panasz ügyében lefolytatott megyei vizsgálatokból azután kitént, hogy a csepeliek két legfontosabb sérelme a robot és a telkes helytelen kímérése volt. A robot, amit a földesúrnak az urbárium bevezetésétől kezdve végeztek, nem haladta meg az urbáriumban előírt mértéket, sőt valamivel alatta is maradt (az egésztelkesek évi 45 nap ígás robotot végeztek az előírt 52 napi helyett), de így is több volt, mint amennyit korábban teljesítettek. A telki földeket pedig 1771-ben a mérnöki felmérés alkalmával a Dunán inneni szántókban mérték ki nekik s így nagyrészt homokos, terméketlen és árvíznek kitétt földeket kaptak.⁶³ Ez utóbbi panasz jogos voltát a megye is elismerte s a királynő 1772. november 23-i rendeletére azután új mérnöki felmérést végeztek. Ennek folyamán részben a Dunán túl fekvő termékeny, részben pedig a Dunán innen elterülő terméketlenebb földekből — de az árvízveszélyesek kihagyásával — adták ki a csepelieknek a termőföldeket.⁶⁴ Volt még két kisebb panaszuk is: egyik az, hogy állataiknak kevés a legelője, mert a faluban földesúri juhászat van 1300 juhval; másik az, hogy a tizedszedés alkalmával sok költséget okoznak nekik a földesúri tisztek. Ezek közül a legelőre vonatkozó panaszt nem méltányolták, mert a földesúri juhászat már évekkel az úrbérrendezés előtt fennállt, viszont a földesúri tisztekkel visszafizették a tizedszedés alkalmával okozott 20 forintos költséget.

1774-ben — Promontoriummal egyidőben — Csepellel is szerződést kötött a kamara. A szerződés adatai szerint a 27 telkes jobbágy 25 egésztelket bír, nem pedig 21 és fél telket, mint ahogyan az úrbéri tabellában fel van tüntetve. A zsellérek számát is a tabellától eltérően állapítja meg a szerződés: 7 házas és 5 házatlan zsellért említ, míg a tabellában 12 házas és 3 házatlan zsellér van feljegyezve. A szerződésben a földesúr az áradásos és homokos földekre meg a földesúri juhászatra való tekintettel 406 napot elengedett a 25 egésztelek után járó 1300 nap ígás robotból. (Ez 406 nap 20 krajcárjával számítva 135 forint 20 krajcár értékű volt.) A megmaradó robotnapok közül 225 nap teljesítésére kötelezte a jobbágyo-

⁶⁰ Pestmegyei lvt. *Urbarialia antiqua*, *Fassiones ad 9 puncta*.

⁶¹ Országos Levéltár, Helytartótanácsi lvt, *Dep. urbariale*, *Tab. urb. com. Pestiensis*, *possessio Csepel*.

⁶² *Uo. Acta urb. com. Pestiensis* 1771. szeptember 23.

⁶³ *Uo.* 1772. november 5 és 1774. № 4.

⁶⁴ *Uc.* 1773. № 13.

kat, részletesen megszabva azt is, hogy milyen munkát kell ezen a 225 napon elvégezniök; 669 napnak pedig a megváltását engedte meg 20 krajcáros áron, tehát összesen 223 forintért. A 7 házas zsellér számára az urbárium szerinti 18—18 nap (összesen 126 nap) kézi robot s az 5 házatlan zsellér számára a 12—12 nap (összesen 60 nap) tényleges teljesítését írta elő. Az urbárium értelmében járó hosszfuvar teljesítését szintén megkívánta a községtől. Az urbáriumnak megfelelően fejenként 1—1 forint cenzus fizetésére kötelezte a telkes jobbágyokat és a házas zselléreket. Az urbárium szerint a telkes jobbágyoktól járó ajándékot, borjút, fonást (összesen 43 forint 45 krajcár értékben), meg a fahordást elengedte. A régi szokásnak megfelelően kilenced helyett tizedet kellett adniuk a jobbágyoknak minden földi terményből, meg borból, méhből és juhból, a szerződés szerint is. Félévig mérhettek bort. Minden pálinkafőző üstért 2 forintot kellett fizetniük a földesúrnak. Kötelezve voltak évente 3 napi vadászatra a földesúr lőporával és ólmával.⁶⁵ Így tehát a csepeli jobbágyok nagyobb része: a telkes gazdák végül is az urbáriumban előírtaknál kisebb terheket viseltek, főként a robot tekintetében. Pénzben kifejezve az elengedett robot, ajándék és fonás értéke a telkes jobbágyok számára fejenként évi 6 forint 38 krajcár megtakarítást jelentett.

Promontoriumot a megye ugyanúgy kihagyta az 1768-ban készített mindkét klasszifikációból, mint Óbudát és még hat másik helységet. Eljárását Promontoriumnál azzal indokolta, hogy ezt a helységet nem lehet az urbárium előírásai szerint kezelni, mert csupa zsellér lakja, akiknek földjeik és állataik nincsenek s csak szőlőikből, meg a kőbányákban végzett munkából élnek.⁶⁶ Ugyanezt vallották maguk a budafokiak is a 9 kérdőpontra adott válaszukban: beneficium, hogy „határokbán nagy szőlőhegyek vannak és ottan való szüntelen munkálkodásokkal maguk iletit táplálhatyák”, . . . „némelyek, kiknek szőlője nagyon, abból élnek, némelyek pedig más szölleiknek kapállásával mindennapi szükségéire való pénzt keresnek és aratásokkal kinyeret magoknak szereznek” . . . „határokbába keő bánya nagyon és ott is maguknak pénz szerezhetnek, ha ottan való munkát magokra válollyak”.⁶⁷ A promontoriumbeliek betelepítésük (kb. 1736) óta szóbeli megegyezés alapján teljesítették kötelezettségeiket: a házas zsellérek 4 forint, a házatlanok 1 forint 30 krajcár cenzust fizettek évente s az úri kastélynál, amelyet Savoyai Eugén herceg még a betelepítés előtt építtetett, évi 8—10 napon át kézi robotot végeztek. Földbérként a budafokiak a ráckevei uradalom többi helyiségéhez hasonlóan nem kilencedet, hanem csak tizedet adtak; konyhai ajándék adására pedig nem voltak kötelezve. Viszont itt is volt hegyvám: minden fertály szőlő után 18 garas. Ennek fejében az uraság fizette a szőlőpásztorokat, szőlőkerülőket s ő csináltatta a szőlőhegyen levő utakat és kutakat is. A bontakozó-pénz itt szőlő-eladáskor minden forinttól 1 krajcár, házeladáskor pedig előbb 10, majd 5 dénár volt.⁶⁸

Promontoriummal kapcsolatban a helytartótanács úrbéri bizottsága arra az álláspontra helyezkedett, hogy erről a helységről is el kell készíteni az úrbéri összeírást s azután szerződést kell kötni vele, tekintetbe véve azt, hogy a királyi rendelet a házas zsellérek számára évi 1 forint cenzust és 18 nap kézi robotot, a házatlan zsellérek számára pedig évi 12 nap kézi robotot ír elő.⁶⁹ Miután véleményét az uralkodó jóváhagyta, a helytartótanács ilyen értelmű utasítást küldött a megyének 1770. szeptember 3-án. Végül is 1772-ben, két egymást követő sűrűre

⁶⁵ Uo. 1775. № 18.

⁶⁶ Uo. 1770. augusztus 13.

⁶⁷ Pestmegyei lvt. Urbarialia antiqua, Fassiones ad 9 puncta.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Országos Levéltár, Helytartótanácsi lvt, Dep. urbariale, Acta urb. com. Pestiensis 1770. augusztus 13.

a megye elkészítette Promontorium úrbéri összeírását. Eszerint 131 házas és 27 házatlan zsellér élt a községben, akiknek telki földjeik nem voltak.⁷⁰ Az összeírás alapján 1772. május 29-én létrejött a szerződés a kamara mint földesúr és Promontorium között. A szerződésben a földesúr félévi bormérést engedélyez a községnek, sör- és pálinkamérést azonban nem; a 131 házas zsellér évi 18—18 nap kézi robotja, vagyis összesen 2358 nap megváltására 10 krajcárt számítva egy napra 393 forint, a 27 házatlan zsellér évi 12—12 nap kézi robotjának, vagyis 324 napnak a megváltására pedig 54 forint fizetését írja elő. Cenzus címén 131 + 27 vagyis 158 forintot kell adni a földesúrnak, 2 pálinkafőző üstért pedig 4 forintot. Kimondja még a szerződés, hogy mivel a földesúr beleegyezett a robotnak 10 krajcáros kulcs alapján való megváltásába, a község vállalja a földesúr számára esetleges szükséges kézi robot elvégzését 10 krajcáros térítés ellenében. A szerződés 1773. január 1-től 6 évig lesz érvényben; ha e 6 év letelte előtt valamelyik fél el akar állni a szerződéstől, egy évvel előbb fel kell mondania.⁷¹

Ez a szerződés azonban nem lépett életbe; 1774. április 16-án újabb, részletesebb szerződést kötött a kamara Promontoriummal s ezt azután 1775. december 1-én jóváhagyta az uralkodó. Ez a következő pontokon tér el az előbb ismertetett 1772. évi szerződéstől: a 27 házatlan zsellér évi 12—12 nap kézirobotját természetben kell teljesíteni a földesúr számára; ezzel szemben elhagyja azt a kikötést, hogy az esetleg szükséges robotot 10 krajcáros térítés ellenében el kell végezniük a jobbágyoknak. A cenzusnál kimondja, hogy amennyiben a házas zsellérek száma nő, ennek megfelelően nő a cenzus összege is. Külön kitér a tizedre s megállapítja, hogy mivel a községnek nincs határa (azaz szántóföldje és rétje), csak borból és méhből kell a tizedet adni. Kötelezi a szerződés a jobbágyokat évi 3 napi vadászatra a káros madarak kiirtására; ehhez a lőport és ólmot a földesúr adja. A szerződés mindaddig érvényes, amíg valamelyik fél fel nem mondja; a felmondási idő 1 év.⁷²

Egymás mellé állítva Promontoriumnak az úrbérrendezés előtti s az új szerződés szerinti terheit, a következőket látjuk:⁷³

Szolgáltatás	Régi megállapodás szerint	1774. évi szerződés szerint	Többlet, ill. megtakarítás
<i>Robot</i>			
Házass zsellérek	1310 nap = 218 Ft 20 kr	2358 nap = 393 Ft	1048 nappal több = 174 Ft 40 kr
Házatlan zsellérek	270 nap = 45 Ft	324 nap = 54 Ft	54 nappal több = 9 Ft
<i>Cenzus</i>			
Házass zsellérek	524 forint	131 forint	393 forinttal kevesebb
Házatlan zsellérek	40 Ft 30 kr	—	40 Ft 30 kr-al kevesebb
<i>Földbér</i>	Tized	Tized	—
<i>Hegyvám</i>	Fertályonként 18 garas		Fertályonként 18 garassal kevesebb

⁷⁰ Uo. Tab. urb. com. Pestiensis, possessio Promontorium.

⁷¹ Uo. Acta urb. com. Pestiensis 1772. október 19.

⁷² Uo. 1775. № 18.

⁷³ Az úrbérrendezés előtti időszakban végzett szolgáltatások kiszámításakor a házas és házatlan zselléreknek az 1772. évi összeírásban feltüntetett számát vettem alapul.

Vagyis — ha eltekintünk a 3 napos vadászattól, amiben bizonyára nem vett részt a falu teljes lakossága — az 1774. évi szerződés előnyösebb volt a régi megállapodásnál. Az új szerződés szerint járó robot és a census együttes értéke 249 Ft 50 krajcárral kevesebb, mint amennyit korábban teljesítettek. A megtakarítás túlnyomó része: 218 forint 20 krajcár a házas zselléreknél adódott. A házatlan zsellérek összesen 40 forint 30 krajcáros csökkenést könyvelhettek el, viszont robotkötelezettségük nekik is megnőtt (évi 2—2 nappal). Kedvező volt az egész községre nézve a hegyvám és a bontakozó-pénz megszűnése is.

Ezzel áttekintettük a Buda és Pest környékén fekvő helységek közül a kamara földesurasága alatt álló 4 helység úrbérrendezésének lefolyását s átterhetünk a magánföldesurak kezén levők tárgyalására. Először a budai oldalon fekvő Hidegkútat és Tétényt vesszük sorra.

*

Hidegkút az úrbérrendezés idején kb. egyenlő arányban megoszlott egyrészt Trstyánszky Ignác és József, másrészt özv. Péterffy báróné között. Szerződése a helységnek egyik földesúrral sem volt, hanem szokás szerint teljesítette kötelezettségeit. Az egésztelkesek 6, a féltelkesek 3, a házas zsellérek 1 forint 50 dénár, a házatlan zsellérek pedig 75 dénár cenzust fizettek. Nemsokkal az úrbérrendezés előtt azonban a Trstyánszkyak részén a házatlan zsellérek cenzusát 1 forint 50 dénárra emelték. Kilencedet adtak őszi és tavaszi vetésből és borból; az új szőlőhegyükön termett borból pedig hetedet. Konyhai ajándéknak a Péterffy részen az egészhelyesek 1 kacsát és 4 csirkét adtak, a félhelyesek feleannyit; a Trstyánszky részen pedig az egészhelyesek 70 dénárt, a félhelyesek 35 dénárt fizettek. A robot nem volt egészen pontosan meghatározva, általában minden egészhelyes 40, félhelyes 25—26 napot dolgozott marhával, a zsellérek pedig gyalog 20—21 napot. Ház- és szőlőeladáskor minden forinttól 10 dénárt fizettek az uraságnak. A hidegkúti szőlőkben savanyú bor termett, amelyet természetesen nem lehetett olyan jó áron eladni, mint környékbeli borokat. Buda közelsége azonban a hidegkútiak számára is előnyös volt. Mint mondták: „Budával határossak lévén, csak másfél órányira a varastul laknak, és ottan a miek vagyon pénzé fordéthattyák; mert minthogy budai szőlők hozzájuk közel esnek, még a trágyát is budai szőlős gazdáknak el adgyák, szüretnek alkalmatosságával lajtoknak hordásába illelmeket keresik.” Hasznosnak tartották, hogy a határban erdő van, amelyből tűzi- és épületfával el vannak látva; ellenben panaszkodták, hogy kevés a legelő, rétje pedig egyáltalán nincs a jobbágyoknak, csak a községnek van 9—10 szekérre való.⁷⁴

Az úrbérrendezés Hidegkúton szabályszerűen zajlott le. Eredményeként itt is kevesebb lett a census összege, mivel most már csak a teljes jobbágyoknak és a házas zselléreknek kellett fizetni s azoknak is csak egy-egy forintot. A kilenced és az ajándék tekintetében jelentős változás nem történt. A zselléreknek az úrbérrendezés után kevesebb robotot kellett végezniök, mint korábban: 20—21 nap helyett a házas zselléreknek 18, a házatlanoknak pedig 12 napot. A teljes jobbágyoknál nehezebb felmérni a robotteher alakulását. Ennek oka az, hogy az úrbérrendezés előtti teleknagyságra nincsenek egyértelmű adataink. A 9. pont fassióban a jobbágyok azt állították ugyan, hogy az egészhelyeseknek két vetőre 40 1/2 pozsonyi mérős, a félhelyeseknek pedig 24 pozsonyi mérős szántóföldjük van, de a fassiót feljegyző megyei tisztviselők megjegyezték, hogy a helység minden szántóföldje erdőség volt régen s mindenki annyit irtott belőle, amennyire az ereje tellett; „tehát itt a jobbágyok egyarányzó földeket nem bírnak, hanem ki többet, ki kevesebbet, ki miként szorgalmatoskodott úgy jutalmát veszi; az egészhelyesek közül kinek 16, kinek 15, kinek 13 hold földje van, a félhelyeseknek

⁷⁴ Pestmegyei lvt, Urbarialia antiqua, Fassiones ad 9 puncta.

is 15, 13, 10, 7, 8, sőt némelyeknek csak 3 holdjuk van.”⁷⁵ Már most, minthogy a robotnapok száma az úrbérrendezés után a teleknagyságtól függött, minden telkes jobbágnál más és más helyzet állhatott elő a robotkötelezettség tekintetében aszerint, hogy szántóterülete alapján melyik telekkategoriába sorolták az úrbérszabályozás alkalmával. A tabella ötféle teleknagyságot különböztet meg a telkes jobbágyoknál: háromnak 20/32-es, négynek 16/32-es, huszonnyolcnak 12/32-es, tizenötnek 8/32-es és huszonegynek 4/32-es a telke. Ebből következik, hogy egyik telkes jobbágy robotterhe sem haladja meg az úrbérrendezés előttit, sőt egyeseké kevesebb lett. (A 20/32-es jobbágyoknak ugyanis 32 és fél, a féltelkeseknek 26, a 12/32-eseknek 19 és fél, a negyedtelkeseknek 13, a nyolcadtelkeseknek pedig 6 és fél nap ígásrobotot kell végezniük az urbárium értelmében.) A 71 telkes jobbágyon kívül még 39 házas és 15 házatlan zsellért jegyezték fel a tabellában.⁷⁶

Tétényben, Rudnyánszky József királyi tanácsosnak, a hétszemélyes tábla ülnökének a birtokán még az úrbérrendezés előtt, 1776-ban összecsapásra került sor a jobbágyok és a földesúr között. Az aratóskor ugyanis a földesúr több arató kiállítását kérte a provizor útján, aratórész vagy a robotba való beszámítás ellenében. A község ezt a kívánságot nem akarta teljesíteni, részben azért, mert nem volt sok arató és az aratórész oly csekély volt, hogy nem felelt meg a fáradságnak, részben pedig azért, mert a robot ügyében már amúgy is a megyéhez fordult s annak döntéséig csak heti 1 nap robotot akart végezni. A község elhatározását a bíró és egy esküdt közölte a provizorral. Az odaérkező földesúr, mikor erről értesült, Konrád Jakab esküdtet megverte és föld alatti börtönbe dobatta. Erre zavargás tört ki, leverték a börtönről a zárat, s kiszabadították az esküdtet. Eközben a földesúr, a fiai és szolgálói több ízben puskalövéseket adtak le, úgy, hogy a tömegből egyesek megsebesültek. A falu fiataljai pedig a kocsmában a földesúr juhászát szúrták le s az néhány óra múlva meghalt.⁷⁷ A megye, mikor a helytartótanács felszólítására beküldte a vizsgálati iratokat, kísérő iratában védelmébe vette a földesurat, s kijelentette, hogy a község az engedetlenség, a provizori ház megtámadása, a börtön megrongálása és a földesúr fiára való kézemelés miatt büntetést érdemel.⁷⁸ A helytartótanács úrbéri bizottsága azonban úgy vélekedett, hogy a baj oka maga a földesúr volt, mert megverte és börtönbe záratta az esküdtet, majd pedig fiaival és szolgálóival együtt fegyveresen ment az esküdt kiszabadítására összefutott nép közé, sőt rájuk lőtt és lövetett; ezért tehát a megyének a földesúr és a fiai ellen is el kell járnia.⁷⁹ Mária Terézia azonban nem indíttatott pört Rudnyánszky József ellen, hanem úgy döntött, hogy tette miatt a megyegyűlésen az ő nevében feddjék meg s komolyan figyelmeztessék, hogy ezután ne kegyetlenkedjék a jobbágyaival, hozzátéve azt is, hogy csak kegyből engedte el a királynő az ellene való pörindítást.⁸⁰

A robot, amely miatt ez a véres összetűzés történt, ebben az időben a következőképpen folyt Tétényben: Minden marhás gazda, ha 4 marhával ment robotba, hetenként egy napot tartozott szolgálni, ha csak 2 marhát fogott be, akkor 2 napot. (Ha pedig a földesúrnak nem volt szüksége szekeres munkára, 3 gyalog emberrel szokták felváltani ezt a munkát.) A házas zsellérek évente 52, a házatlan

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Országos Levéltár, Helytartótanácsi lvt, Dep. urbariale, Tab. urb. com. Pestiensis, possessio Hidegkút.

⁷⁷ Uo. Acta urb. com. Pestiensis 1766. augusztus 22. Az összetűzés történetét Pest megye levéltárának idevonatkozó iratai alapján sokkal részletesebben, de lényegileg egyezően írja le az e cikk megírása — 1960 — után, 1966-ban megjelent tanulmányában *Kosáry Domokos*. (A tétényi „tumultus” 1766-ban. Tanulmányok Budapest múltjából XVII. k. 111—130. l.)

⁷⁸ Uo. 1766. július 20.

⁷⁹ Uo. 1766. augusztus 22.

⁸⁰ Uo. 1766. október 1.

zsellérek pedig 24 napot dolgoztak kézi munkával. A robot tekintetében tehát rosszabb helyzete volt Téténynek, mint az eddig megvizsgált helységeknél. Egyéb kötelezettségei azonban nagyjából megegyeztek a környéken szokásosakkal. A telkes jobbágyok és a házas zsellérek 3—3 forint, a házatlan zsellérek 50 dénár cenzust fizettek. Ajándékol a falu együttesen 12 ludat és 1 borjút adott, a gazdák pedig fejenként 6 csirkét, 14 tojást és akiknek fejőstehenük volt, minden tehén után 1 icce olvasztott vaját. Földbérként nyolcadot adtak búzából és borból. Hegyvámot is fizettek, minden fertály szőlő után 40 dénárt; ennek fejében a földesúr fizette a szőlőpásztorokat. Ház- és szőlőeladás esetén minden forintból 5 dénárt kapott az uraság. A szőlőnek itt is döntő jelentősége volt a lakosság megélhetésében. Amint a 9 kérdőpontra adott válaszban olvassuk: „Határokon szőlő hegyek lévén, aholis feő borok teremnek, és ide való lakosoknak minnyájoknak szölleje lévén, abbul kivált illetiket táplálják; ezen beneficiumhoz járul, hogy Duna mellet laknak, és Budátul csak 2 órányira vannak, aholis jószágokat pénzé fordéthattyák.” Szükség is volt a szőlőkől és a budai piacon való árusításból származó jövedelemre, mert a jobbágyoknak csak kevés: 18—18 pozsonyi mérős (vagyis kb. 9—9 holdas) szántóföldje, meg kukoricás, kenderes és káposztás földje volt, rétyük és erdejük pedig egyáltalán nem volt.⁸¹

Az úrbérrendezés során a tétényi jobbágyok kötelezettségeit is az országos urbárium előírásainak megfelelően szabták meg. A telkes jobbágyok közül 13-at féltelkesnek, 14-et negyedtelkesnek vettek; rajtuk kívül még 24 házas és 9 házatlan zsellért jegyeztek fel.⁸² Az úrbérszabályozás megtörténte után a robottal kapcsolatban nem hallunk panaszról Tétényben. Ez természetes is, hiszen a korábbi 52 nap helyett a féltelkesnek minősített jobbágyoknak csak 26, a negyedtelkeseknek pedig csak 13 nap igásrobotot kellett végezniük s nagyon kedvező változás állott be a zsellérek robotterhében is: évi 52, ill. 24 nap kézi robot helyett 18, ill. 12 nap kézi robotra kötelezte őket az urbárium. Csökkent a cenzus is; mégpedig a telkes jobbágyoknál és a házas zselléreknél egyaránt 2—2 forinttal. A házatlan zsellérek 50 dénáros cenzusa teljesen megszűnt. Az ajándék mennyisége is lényegesen kevesebb lett. A terményekből az úrbérrendezés után is nyolcadot kellett adniuk a jobbágyoknak. Az úrbérrendezés következtében tehát a jobbágyok mindegyik rétege kedvezőbb helyzetbe került; a javulás a telkes jobbágyoknál volt a legnagyobb mérvű.

A tiltott illetékek megszűnése Tétényben nem ment simán. A szokásos évi úrbéri vizsgálat alkalmával, 1772-ben panaszt tettek a tétényiek amiatt, hogy pennaticumot és bontakozó pénzt még mindig szednek tőlük. Mikor a helytartótanács rendeletére a kiküldött megyei tisztviselők 1773. március 22-én felszólították a provizort, hogy a tiltott pontok kihirdetése után szedett pennaticumot és bontakozó pénzt térítse vissza, a jövőben pedig ne szedje ezeket, az kijelentette, hogy csak a pennaticumot hajlandó visszafizetni. A bontakozó pénzre vonatkozóan azonban a földesúri ügyész írásbeli nyilatkozatot adott át. Eszerint a jus detractus régóta szokásos, a jobbágyok önként fizették a földesúri jog elismeréseként s az uraság továbbra is ragaszkodik hozzá.⁸³ A helytartótanács véleménye alapján II. József korrégens úgy döntött, hogy a földesúr köteles visszafizetni a bontakozó pénzt is. Így végül 1774. május 21-én a földesúr kötelezte a bontakozó pénzt 256 forint 40 dénár bontakozó pénzt és ennek 21 forint 42 dénár kamatját; a pennaticum címen beszedett 18 pozsonyi mérő gabona és 58 urna bor visszatérítését azonban elengedte neki a község.⁸⁴

⁸¹ Pestmegyei lvt, *Urbarialia antiqua*, *Fassiones ad 9 puncta*.

⁸² Országos Levéltár, Helytartótanácsi lvt, *Dep. urbariale*, *Tab. urb. com. Pestiensis*, *possessio Tétény*.

⁸³ Uo. *Acta urb. com. Pestiensis 1773. № 14*.

⁸⁴ Uo. 1774. № 5.

A pesti oldalon fekvő helységek közül *Palota* (Rákospalota) 1750-től kezdve, mikor galántai Fekete György gróf földesurasága alá került, szerződés szerint teljesítette kötelezettségeit. Robotja nem volt nagyon súlyos: mivel a földesúr semminemű majorságot nem tartott, szántókat nem műveltek neki, hanem ehelyett minden egészhelyes jobbágy 2 forintot és 3 pozsonyi kila zabot adott (a kisebb telkéek arányosan kevesebbet); ezenfelül a földesúrnak a megyeri pusztán levő rétjét mindannyian kimenvén, két nap alatt lekaszálták, két nap alatt összegyűjtötték a szénát és egy nap alatt behordták; elvégeztek minden munkát a földesúrnak a szomszédságban levő szőlőjében (ez évente hat napi munka volt) s minden egészhelyes gazda télen 10 szekér trágyát hordott a földesúr rétjeire (ez két napig szokott tartani), végül pedig Pestre hordták a földesúri hetedet (ez a szállítás egy napig tartott). Cenzusként az egészhelyesek 6 forintot, ajándékként pedig 6 csirkét, 2 ludat, 20 tojást és 3 itce vaját adtak. (A félhelyesek mindennek a felét, a harmadhelyesek pedig harmadrészét adták.) Sátoros ünnepekre a szerződés szerint egy borjút kellett adniok, de a földesúr Bécsbe költözése után ez az ajándék elmaradt. Gabonából, borból, bányából és kukoricából hetedet adtak. *Palota* helyzete a jobbágyok bevallása szerint nem volt rossz. Évi 150 forint árendáért bérelte a földesúrtól Megyer és Sikátor pusztákat. A községnek is volt 24 hold szántója és 20 kaszás rétje. A legelő elég volt mind a vonó, mind a heverő marháknak. A szőlőhegyen mind a telkes gazdáknak, mind a zselléreknek volt szőlője s ott „alkalmas minőségű” bor termett. A szántón és réten kívül a jobbágyoknak kukoricás és kenderföldjeik is voltak. A „köz-javak” vagyis a helység számára előnyös tényezők közt említették meg Pest város közelségét is a következőképpen „Pest várassával határosak lévén, ottan tartózkodó kereskedőknek úgy más mester-embereknek is fuvarozásokat pénzért teszünk, mellyből leginkább eő Fölsége adóját és földes urunk cenzusát szoktuk megh fizetni, ottan levő eő Fölsége soóházához Szegedről sőt hordunk és a micskénk vagyon, pesti piarczon magha folyó árán el adván, magunkat kiváltképpen segélttyük.” . . . „Söprő határunkban pallag-helyeken teremvén, kivált esős időben, azt Pestre hozván, azzal is segélttyük magunkat.” A falu kedvező körülményeit mutatja az is, hogy pusztá helyek nem voltak benne, sőt mint a jobbágyok mondták, „inkább ekkoráig szaporodása volt helységünknek és ha földünk volna, napról napra most is gyarapodnánk.”⁸⁵

Az úrbérszabályozáskor a földesúr nem kötött új szerződést *Palotával*, hanem szabályszerű urbáriumot kapott a falu. Az urbáriumhoz csatolt tabella szerint *Palotán* 33 egésztelkes, 42 féltelkes és 12 negyedtelkes jobbágy, meg 8 házas zsellér volt.⁸⁶ Az urbárium bevezetése következtében itt is, akárcsak az eddig tárgyalt helységekben, csökkent a cenzus. Az ajándék értéke ezután is kb. ugyanannyi volt, mint régen, vagy valamivel kevesebb. A terményekből továbbra is hetedet kellett adni. A szerződés szerint járó, különböző tételekből összetevődő robotterhet nehéz összevetni az urbárium által bevezetett robottal; mégis úgy tűnik, hogy a szerződés ebben a tekintetben enyhébb volt, mint az urbárium. *Palota* jobbágyságának részéről azonban nem hangzott el panasz az urbárium bevezetése után sem a robot, sem egyéb szolgáltatás miatt.⁸⁷

⁸⁵ Uo. Tab. urb. com. Pestiensis, Fassiones ad 9 puncta.

⁸⁶ Uo. possessio *Palota*.

⁸⁷ *Palota* úrbéri viszonyaival e cikk megírása után részletesebben foglalkoztam Úrbérendezés Rákospalotán c. tanulmányomban. (A Rákospalotai Múzeum Évkönyve, Budapest, 1966. 15–52: 1.)

Cinkota, Beniczky Károly, László és Ferenc faluja az úrbérrendezést megelőző évtizedekben körülbelül 48 éven át szokás alapján végezte szolgáltatásait; azelőtt pedig szerződése volt. A rendezés előtt a jobbágyoknak három kategóriáját különböztették meg: az egészhelyeseket, a félhelyeseket és a gyalogokat. Az egészhelyeseknek 60 pozsonyi mérős szántójuk és 3 szekeres rétjük, a félhelyeseknek 30 pozsonyi mérős szántójuk és 1½ szekeres rétjük, a gyalogoknak pedig 15 pozsonyi mérős szántójuk és 1 szekeres rétjük volt. Cenzus címén valamennyien egységesen 3 forint 10 dénárt fizettek. Konyhai ajándékul az egészhelyesek fejenként 1 ludat, 6 tyúkot, 30 tojást és 3 icce vajat, a félhelyesek és a gyalogok pedig fejenként 1 ludat, 4 tyúkot, 20 tojást és 2 icce vajat adtak; ezenkívül a falu együttesen egy borjút is adott. A robotmunkáknak csak egy részét végezte minden egyes jobbágy, másrészüket a falu lakosai közösen teljesítették úgy, hogy mind az egészhelyesek, mind a félhelyesek, mind pedig a gyalogok közül a szükséghez képest egy-két vagy több ember ment ki. Robotmunkában megművelték az uraság szántóföldjeit, rétjeit, szőlőjét, kukoricását, veteményeskertjét s feldolgozták kenderjét és lenjét, fát vágtak s hordtak be palotai házába, fát, szénát és egyebeket szállítottak Pestre az ottani háztartása számára, elvégezték az udvara, kertjei, épületei körül adódó javítási munkákat. A szőlőhegyen termett borból hetedet, őszi, tavaszi gabonából, bárányból, kukoricából, tökből, káposztából, mákból, babból és kerék-répából kilencedet adtak. Kenderből nem kellett dézsmát adniuk, mivel fontak. A beneficiumok közé sorolták a jobbágyok a szőlőiket, a 15 holdas községi szántót, meg azt, hogy „egy órányira lakván Pesttől, az micskénk vagyon, könnyen annak folyó árrán distrahálhattyuk”. Hátrányosnak mondották viszont, hogy erdejük nincs s a heverő marháiknak kevés a legelő, ezenfelül, mivel a falu országút mellett van, gyakran terhelik katonai átvonulással és fuvarral.⁸⁸

A rendezés során Cinkota is urbáriumot kapott s az országos rendelkezésnek megfelelő szolgáltatásokra köteleztetett. A jobbágyokat kivétel nélkül teljes jobbágyként vették: 24 egésztelkes, 29 féltelkes és 22 negyedtelkes jobbágyot írtak be a tabellába.⁸⁹ (A negyedtelkesek nyilván azonosak a korábban gyalogoknak nevezett jobbágyokkal.) Valamennyi jobbágyként kisebb lett a cenzusa (3 forint 10 dénár helyett 1 forint) és ajándék címén is kevesebbet kellett ezután adnia. A robotban bekövetkezett változást nem tudjuk felmérni, minthogy ezelőtt nem személy szerint volt megszabva az elvégzendő robot mennyisége.

Csaba — a későbbi Rákoscsaba — földesura az úrbérrendezés idején báró Laffert Ignác kapitány volt. A község még 1754-ben szerződést kötött Laffert Ignác anyjával Ettl Mária Borbála bárónővel. Ezt a szerződést 1763-ban Laffert Ignác kevés változtatással megerősítette. A szerződés értelmében Csaba 180 Ft cenzust fizetett az uraságnak. Ezt az összeget maguk között úgy osztották fel, hogy az egészhelyesek 6, a félhelyesek 3 forintot, a gyalogok pedig 1 forint 50 pénzt fizettek. Mint kuriális helység, Csaba nem kilencedet adott a terményekből, hanem eredetileg hetedet. 1745-ben azonban a marhavészre való tekintettel csupán nyolcad adására kötelezték. Később azonban a jobbágyok kérésére a földesúr nyolcad helyett tizedet szedett gabonából, borból, bárányból, méhből, kukoricából, tökből. Ajándék címén évente egyszer egy borjúval, egy-két fehér kenyérral és olykor báránnyal „kedveskedett” a földesúrnak a község. 1763-tól kezdve ehelyett házanként 1 libát, 4 csirkét és 20 tojást kellett adniuk. Az 1745. évi szerződés sokféle robotkötelezettséget írt elő: őszi és tavaszi szántáskor 2 nap szántást, az igával nem rendelkező teljes jobbágyoknak és zselléreknek

⁸⁸ Országos Levéltár, Helytartótanácsi lvt, Dep. urbariale, Tab. urb. com. Pestiensis, Fassiones ad 9 puncta.

⁸⁹ Uo, possessio Cinkota.

pedig évi 8 nap kézi robotot és fonást, ezenfelül az egész községnek évi 4 nap kaszálást meg gyűjtést, szüretkor előfogatot és kézi robotosokat, a földesúri malom rendbentartását, s a vámgabona Pestre szállítását a földesúri, meg a községi malomból. Laffert Ignác pedig 1763-ban belefoglalta a szerződésbe, hogy a község elvállalta a most folyó építkezéseihez szükséges szekeres és kézi robot elvégzését. Csabának meglehetősen sok beneficiuma volt. Évi 20 forintért bérelte a földesúrtól a pálinkamérést, 30 forintért egy vízimalmot, 11 forintért egy mézárszéket, 10 forintért egy 9 szekeres rétet, volt erdeje (a jobbágyok közt felosztott, meg közös is), 12 szekeres községi rétje, szőlőhegye s azon majd minden lakosnak szőlőcskéje s végül — mint maguk mondták — hasznos volt Pest közelléte is: „Közjavunknak mondhatjuk, hogy Pesthez közel lévén, ottan tartózkodó kereskedőket (kivált akik marhássak vagyunk) pénzért vásárookra horgyuk. Úgy nem különben Pesten lévő eő Fölsége soó-házához Szolnokbul esztendő által egyszer, kétszer, sőt hordunk és a micskénk vagyon pesti piarczon maga folyó árrán el adhatyuk.” Voltak azonban „fogyatkozásai” is a községnek: földje sovány, homokos, a legelő nem elég a heverő marhák legeltetésére, rétjeiben a Rákos vize áradáskor sok kárt okoz s mint országút menti helyet sűrűn terhelik katonai átvonulással és fuvarral.⁹⁰

A rendezés folyamán Csaba szabályszerű urbáriumot és úrbéri tabellát kapott. Eszerint 10 egésztelkes és 52 féltelkes jobbágy, meg 15 házas zsellér volt a faluban.⁹¹ „A gyalogokat — vagy egy részüket — tehát itt nem negyedtelkesnek, hanem házas zsellérnek minősítették.” A 180 forint cenzus helyett ezután 77 forint cenzust fizettek. A cenzus csökkenése az egésztelkeseknél a legnagyobb arányú: ők ugyanis azelőtt 6 forintot fizettek. A féltelkeseknél 2—2 forint, a zselléreknél 50 pénz a megtakarítás. Az ajándék is valamivel kisebb lett a korábinál. Azt, hogy az urbárium szerint járó robot a réginél terhesebb-e, nem lehet felmérni. Kilenced helyett a tabellában hetedet írtak elő, minthogy régebben is erre voltak kötelezve a csabai jobbágyok.

Keresztúr — Rákoskeresztúr — amelyen az úrbérrendezéskor öt földesúr: Podmaniczky Sándor, Podmaniczky János, Orczy Lóricz báró, Beleznay Miklós és Bujanovszky Sándor osztozott, 1727-től szerződés szerint, 1752 óta pedig úzus szerint szolgált. A rendezés előtt egészhelyeseket, félhelyeseket és fertályosokat (másként zselléreket) különböztettek meg a faluban. Az egészhelyeseknek 72 pozsonyi mérőre való — vagyis kb. 36 kis hold — szántója és 3 szekér szénát termő rétje volt, a fél-, ill. negyedhelyeseknek pedig fele-, ill. negyedannyi. Keresztúr is kuriális helység volt s így nem kilencedet adott, hanem hetedet, mégpedig őszi és tavaszi gabonából, borból, bárányból és méhből. Cenzus címén az egészhelyesek 3 forintot, a félhelyesek 1 forint 50 dénárt, a fertályosok 75 dénárt fizettek. Konyhai ajándécul az egészhelyes gazdák 3 csirkét, 1 ludat, 20 tojást és 2 icce vaját adtak, a félhelyesek 3 csirkét, 10 tojást és 1 icce vaját, a fertályosok pedig 2 csirkét 5 tojást és ½ icce vaját. A robotnapok száma nem volt pontosan meghatározva. A robot abból állott, hogy az uraság ottani majorsági szántó földjeit megművelték (minden szántás 3—3 napig tartott, a vetés 1 napig, az aratás 2—3 napig és a behordás 1 napig) s a szükséghez képest Pestre, meg Aszódra fuvaroztak terményeket. Ezenkívül az urasági építkezések alkalmával a faanyagot a Dunáról hol Keresztúrra, hol meg Aszódra szállították. Keresztúr általános helyzete kedvezőnek mondható: volt egy vízimalma, évi 18 forintot kapott a földesúri mézárszék jövedelméből, volt erdeje, 15½ holdas községi szántója, 14 szekeres községi rétje, elegendő legelője mind a vonó, mind a heverő marhák számára. A szőlőhegyen majd minden lakosnak volt szőlője.

⁹⁰ Uo. Fassiones ad 9 puncta.

⁹¹ Uo. possessio Csaba.

A falu határában házak festésére való jó agyag volt található, ezt más helységekre vitték a fáért és hamuért elcserélték. Ezenkívül hasznuk volt Pest közelségéből is. „Határossak lévén Pest városával, beneficiumunknak mondhatjuk, hogy ottan lévő piarczon a micskénk vagyon maga folyó árrán el adhattuk. Ottan levő ő Fölsége soó-házához Szegedről, amidőn időt vehetünk, pénzért sőt hordunk; nem különben pesti határban lévő szőlőknek miveltségére is kivált a kik szegényebbek vagyunk járván, azzal is segéltyük magunkat” olvassuk a 9 pont fassióban. A termőföld azonban itt sem volt jó, hanem sovány és homokos s a Rákos vize nagy áradások idején kárt szokott tenni a rétegekben.⁹²

Keresztúr a rendezéskor szabályszerű urbáriumot kapott, amely csak annyiban tér el a szokásostól, hogy kilenced helyett továbbra is hetedet ír elő. A táblában 15 egésztelkes, 55 féltelkes és 28 negyedtelkes jobbágyon kívül még 5 házas zsellért is feltüntettek.⁹³ (Az egésztelekhez ezután 26 hold szántó és 4 szekeres rét járt.) A census az egészhelyeseknél 2–2 forintra, a félhelyeseknél 50 dénárral csökkent; a negyedhelyeseknél viszont 25 dénárral nőtt. Az ajándék mennyisége minden telkes jobbágnál kevesebbet. A robotnál a növekedés vagy csökkenés nem állapítható meg.

Soroksárt 1741-ben kezdte betelepíteni Grassalkovich Antal s a lakosság számának növekedését különböző kedvezményekkel igyekezett előmozdítani. Bár a betelepítési szerződésben csak 3 évi szabadságot (azaz adó- és szolgáltatmentességet) biztosított s ennek elteltével az egészhelyeseknek évi 10 forint, a félhelyeseknek 5 forint, a zselléreknek pedig 2 forint 30 krajcár censzust kellett volna fizetniük s a telkeseknek marhával, a zselléreknek pedig kézi munkával évi 12 napot kellett volna szolgálniuk, 1766-ig nem szedett tőlük censzust s a robotot sem végeztette el velük teljes mértékben. Mezővárosi rangot s évente 4 vásár tartására privilégiumot szerzett a helységnek. Saját költségén oly szép templomot építtetett Soroksárnak, amely a lakosok szerint „akár egy szabad királyi városban is állhatna”; paplakot is emeltetett s papot hozatott a helységbe. Kedvezményei nyomán szépen gyarapodott az új település lakossága. 1766 januárjában azután urbáriumot dolgoztatott ki Grassalkovich Soroksár számára; ezt a megyei ítélőszék jóváhagyta s az úrbérrendezésig eszerint kezeltetett a helység. Ennek értelmében mind a telkes jobbágyok, mind a zsellérek 3–3 forint censzust fizettek és évi 12 napot robotoltak Pesten vagy Kakucson, a telkesek igával, a zsellérek pedig gyalog. Ezenfelül a 4 földesúri kocsmához bort, sört és pálinkát fuvaroztak a soroksáriak leggyakrabban Pestről, néha azonban Gödöllőről is. (Ez a 4 igával történő fuvarozás évente összesen 624 napot tett ki.) Lekaszálták a gubacsi szigetet, a szénát összegyűjtötték, boglyákba rakták (ez 4–4 napi munka volt minden telkes jobbágnak), beszállították Pestre az urasági majorba (ez másfél napi ígás munkát jelentett minden telkes jobbágnak). Ajándékol a helység együttesen 4 borjút és 30 libát adott, az egésztelkesek egyenként 4 tyúkot, 2 tojást és 2 icce vajat, a féltelkesek feleannyit, a zsellérek pedig negyedannyit. A közelfekvő Kerekegyháza és Szentdénés pusztáért évente 700 forintot fizetett a város a földesúrnak. Bérelték ezenkívül Péteri és Gubacs pusztát is évi 1400 forintért. A Kerekegyházán termett búzából, árpából, zabból és kukoricából kilencedet adtak, a Szentdénésen termett ugyanilyen terményekből, meg borból és báránnyal pedig hetedet. Péteri és Gubacs pusztán terméséből semmit sem adtak. 1768 februárjában, amikor az úrbérrendezés előkészítése során az előirt 9 kérdőpontra megadták válaszukat a soroksáriak, elégedetteknek mutatkoztak ennek az urbáriumnak rendelkezéseivel s általában egész helyzetükkel. Elmondották

⁹² Uo. Fassiones ad 9 puncta.

⁹³ Uo. possessio Keresztúr.

ugyan, hogy a soroksári határ szűk — ezért kell a pusztákat bérelniök — földje sovány, homokos és salétromos, meg erdő sincs, de e hátrányokkal szemben sok előnyös tényezőre mutattak rá: alkalmuk van a Dunán fel és lemenő kereskedőtől a szükséges árutak megvenni és terményeiket nekik eladni; eladásra szánt terményeiket vízen szállíthatják be az ötnegyed órányra levő Pestre és Budára: szőlőhegyük is van s egyeseknek közülük malmaik vannak a Dunán. Megemlítték a földesúr részéről adott különböző kedvezményeket is, pl. azt, hogy az 1767-évi robotból 123 nap ígás robotot elengedett nekik, az évi 4 vásár fele jövedelmét átengedte nekik, 3 évvel azelőtt pedig, mikor rossz termés volt, 2049 pozsonyi mérő gabonát adott nekik kölcsön az újig.⁹⁴ Egy év múlva mégis összeütközés történt a helység lakossága és az uraság között.

1769. június 27-én Czimerman Jakab, Volff Antal, Peringer Péter, Bergman József és Schenk (máskép Istók) Kristóf, meg Pazman János soroksári jobbágyok (kovácsok és kőművesek,) meg száz másik kézműves nem ment ki Kakucs pusztára, ahol az inspektor utasítására három napot kellett volna kaszálniok. (A hat jobbágy később ezt azzal indokolta, hogy nagy dologidő volt s ezért nem mentek, hanem nyolc napi haladékat kértek.⁹⁵ Noll József, a gödöllői uradalom inspektora viszont abban látta a robotmegtagadás okát, hogy éppen akkor dolgoztak az urbáriumok készítésén s emiatt a soroksári „korifeusok” azt képzelték, hogy minden robottól mentesek lesznek.)⁹⁶ Nem mentek el az úriszék elé sem, mikor megidéztek őket, hanem másik négy küldöttet küldtek oda. Több ízben összejövetelet tartottak az iskolában éjjel is, ott több mint kétszázan összegyűltek s nevük aláírásával, meg kézfogással elkötelezték magukat, hogy mindannyian egyévt s egy mindannyiért ellenáll. Elhatározták, hogy a megidézett őt, illetve száz személy nem megy el az úriszékre, sőt ha a földesúr a rendelete meg nem tartása, a kaszálás megtagadása és az úriszéken való meg nem jelenés miatt nagyobb erővel akarja eljárni, utolsó csepp vérükig védik magukat s akik elmennek robotolni Kakucsra, azoknak letörik a lábát. Pénzt is gyűjtöttek egymás közt a megyéhez vagy Bécsbe küldendő megbízottaik költségeinek fedezésére. Ellenállásuk azonban hamar összeomlott, húsz személyt a megye börtönébe vetettek s az úriszék súlyos ítéletet hozott ellenük. A hat felbújtót kitiltotta a gödöllői uradalom területéről s 25 botütést szabott ki rájuk. Ezeknek házukat és szőlejükét el kellett adniok s távozniook kellett Soroksárról. Hat másik jobbágyot 60 botütésre, hatot pedig 40 és tizet 20 botütésre ítél az úriszék. Egy lakatos idős kora miatt nem botütéssel, hanem 14 napi börtönnel sújtott; azokat a jobbágyokat pedig, akiknek Kakucsra kellett volna menniök kaszálni, meg a többieket, akik részt vettek az „összeesküvésben”, a kaszálásra felfogadott emberek bérének; 120 forintnak a megtérítésére kötelezte az úriszék; az összegyűjtött pénznek pedig hadiadóra való fordítását rendelte el.⁹⁷

Ezt az ítéletet végre is hajtották, anélkül, hogy a fennálló rendelkezéseknek megfelelően a megye felülvizsgálta volna s felterjesztette volna jóváhagyásra a helytartótanáchoz. (Csak Pazman János menekült meg a rá váró 25 botütéstől, mert megszökött.) Mikor az uradalomból kitiltottak az uralkodóhoz kérvényt küldtek s ő elrendelte, hogy a megye vizsgálja ki az ügyet, akkor is csupán az úriszéki jegyzőkönyvet, meg Noll József inspektor nyilatkozatát küldte fel a megye a helytartótanáchoz s kísérő levelében a földesúr mellett, a renitens jobbágyok ellen foglalt állást.⁹⁸ A helytartótanács úrbéri bizottsága úgy vélte,

⁹⁴ Uo. Fassiones ad 9 puncta.

⁹⁵ Uo. Acta urb. com. Pestiensis 1770. december 10 és 1771. szeptember 23.

⁹⁶ Uo. 1771. január 9.

⁹⁷ Uo. 1772. február 10.

⁹⁸ Uo. 1772. január 9.

hogy nem lehet kitiltással sújtani a jobbágyot, aki megterhelése ellen orvosszert keres s azt javasolta az uralkodónak, hogy ne távolítsák el, csak 25 bottal büntessék a hat jobbágyot s a kisebb bűnösök büntetését is mérsékeljék. Az elmaradt robotot sem pénzben kellene megtéríttetni velük, hanem apránként ledolgoztatni. Az összegyűjtött pénzt csak annyiban kellene hadiadóra fordítani, amennyiben azok, akik adták, hátralékosak, a többit azonban vissza kellene adni nekik.⁹⁹ Mária Terézia 1772. február 28-án kelt döntésében kimondta, hogy helyes volna ugyan a botütetések mérséklése az úrbéri bizottság javaslata szerint, csak hogy ezeket már végrehajtották. Ezért a testi büntetésre nézve meg kell inteni az uradalmat, amiért az igazság mértékét túllépte. Az eltávolított jobbágyokat vissza kell fogadni, vagy más módon kell kártalanítani. A kakucsi kaszálás költségeit sem pénzben, sem munkában nem kell a jobbágyoknak megtéríteniök, mert nem engedhető meg, hogy a jobbágyok éppen akkor teljesítsenek távoli helyen hosszabb munkákat, amikor másutt kell kenyeret keresniök, főként azoknak, akiknek nincs saját telkük. Nem történt semmi kihágás a jobbágyok részéről, sőt kiderült: a földesúri tisztviselők arra törekedtek, hogy a lakosok ne terjeszthessék elő panaszukat a törvényes hatóságnál. Ha az ítéletnek az elmulasztott robot megtérítésére vonatkozó részét is végrehajtották már, akkor a munkát, vagy pénzt be kell számítani a robotjukba vagy a censusukba. Helytelen, hogy a megye a sedrián nem vette fel a pört, noha elrendelték a kivizsgálást s csupán a földesúri tisztek jelentése alapján azt állította, hogy nem büntették meg túlságosan a jobbágyokat. A jövőben a megye járjon el tiszte szerint.¹⁰⁰

Ezt a királyi döntést oly módon hajtották végre, hogy először is kártalanították az eltávolított jobbágyokat. Az uraságnak ugyanis az volt a véleménye, hogy visszavenni nem lehet őket, egyrészt a lakosok közti csendesség megóvása érdekében, másrészt meg azért sem, mert házaikat és földjeiket a helyükbe jött szorgalmas jobbágyok új épületekkel és műveléssel jobb állapotba hozták. Ezért megbecsülték eladott házaikat és szőlőiket s minthogy a becslési összeg mindegyik ingatlannál nagyobb volt, mint az eladási ár, 184 forint 50 krajcár megtérítendő volt számukra. Az új tulajdonosok vállalták ennek teljes megtérítését s az eltávolítottak meg is állapodtak velük a fizetési terminusokban. Másodszor, az összegyűjtött 30 forint 31 krajcárból 21 forint 15 krajcárt visszaadtak azoknak, akik adták, a többi pénzért azonban nem jelentkeztek s így ezt hadiadóra fordították. Végül mivel a Kakucs pusztán elmulasztott robotért a jobbágyok 120 forintot fizettek az urasági pénztárnak, ennek fejében a földesúr mindegyik jobbágyinak 3—3 nap robotot elengedett.¹⁰¹

Tehát az elűzött jobbágyok nem térhettek vissza Soroksárra, csupán az anyagi veszteségüket térítették meg. A házas zsellérek pedig, akik az úrbérrendezés hírére abban reménykedtek, hogy robotjuk csökkenni fog, kénytelenek voltak beletörődni abba, hogy az urbárium szerint most már nem 12, hanem 18 nap kézirobotot kell végezniök évente. Béke és nyugalom van, mert „a korifeusok mint a rühös juhok, eltávolítottak” írta Nolli inspektor nem is titkolt kárörömmel.¹⁰² Nem sokáig maradt azonban érvényben Soroksáron az urbárium; néhány év múlva ismét szerződés jött létre a földesúr és a helyes között s ezt a szerződést 1777-ben Mária Terézia jóváhagyta, mert a helytartótanács megítélése szerint előnyösebb volt a jobbágyok számára, mint az urbárium.¹⁰³

⁹⁹ Uo. 1772. február 10.

¹⁰⁰ Uo. 1772. március 9. Röviden ismertette ezt az esetet *Eckhart Ferenc*, A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761—1790 c. tanulmányában. (Századok 1956, 1—2. sz. 99. l.)

¹⁰¹ Országos Levéltár, Helytartótanácsi lvt, Dep. urbariale, Acta urb. com. Pestiensis 1773. № 18.

¹⁰² Uo. 1771. január 9.

¹⁰³ Uo. 1776. № 13 és 1777 № 15.

A helység neve	Egésztelekszám	A telkes jobbágyszáma						összesen
		Egész- telkes	5/8 telkes	4/8 telkes	3/8 telkes	2/8 telkes	1/8 telkes	
Óbuda	29 4/32	—	—	1	—	2	225	228
Békásmegyer	7 16/32	—	—	15	—	—	—	15
Csepel	21 16/32	16	—	11	—	—	—	27
Promontorium	—	—	—	—	—	—	—	—
Hidegkút	20 24/32	—	3	4	28	15	21	71
Tétény	10	—	—	13	—	14	—	27
Palota	57	33	—	42	—	12	—	87
Cinkota	44	24	—	29	—	22	—	75
Csaba	36	10	—	52	—	—	—	62
Keresztúr	49 16/32	15	—	55	—	28	—	98
Soroksár	70	40	—	60	—	—	—	100

Az eddigiekben felvázolt kép kiegészítéséül tekintsük át ennek a II helységnek az úrbérszabályozáskor készített tabellákban és szőlőösszeírásokban feltüntetett számszerű adatait is. (Óbuda és Promontorium — mint láttuk — nem kapott urbáriumot, de 1772-ben összeírás készült róluk; e két helységnél tehát ennek az úrbéri összeírásnak az adatait használom fel.)

Az első táblázatban a helységek úrbéres népességére vonatkozó adatokat közlöm; ezenkívül feltüntetem az egésztelekszámot (vagyis azt, hogy a helységben levő összes úrbéres telkek — az egész, fél-, negyed — stb. telkek — összege hány egészteleknek felel meg) és a telekátlagot (vagyis az egésztelekszám és a telkes jobbágyszáma hányadosát.)

A második táblázatban az egyes helységek úrbéres földjeinek (belső telek, szántó, rét) és szőlőinek nagyságát meg szőlőtulajdonosainak számát közlöm, valamint azt, hogy a helységet melyik osztályba sorolták be s mennyi szántó és rét járt az egésztelekhez az illető helységben. A szőlővel kapcsolatban megjegyzem, hogy minden helységnél csak a helybeliek által bírt szőlőterületet vettem be a táblázatba. Három helységben azonban voltak szőlők extraneusok, azaz más hely-

A helység neve	Osz- tály	Az egésztelekhez járó		Belső telek (hold)			Szántó (hold)		
		szántó (hold)	rét (kaszás)	telkes jobbá- gyoké	zsellé- reké	összesen	telkes- jobbá- gyoké	zsellé- reké	összesen
Óbuda	I.	24	12	59 $\frac{28}{32}$	—	59 $\frac{28}{32}$	966 $\frac{12}{32}$	—	966 $\frac{12}{32}$
Békásmegyer	II.	26	12	13 $\frac{8}{32}$	58 $\frac{8}{32}$	71 $\frac{16}{32}$	271 $\frac{20}{32}$	3 $\frac{8}{32}$	274 $\frac{28}{32}$
Csepel	II.	26	12	79	3 $\frac{12}{32}$	82 $\frac{12}{32}$	700 $\frac{16}{32}$	—	700 $\frac{16}{32}$
Promontorium	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Hidegkút	III.	28	12	82 $\frac{8}{32}$	23 $\frac{24}{32}$	106	818 $\frac{24}{32}$	34 $\frac{12}{32}$	857 $\frac{20}{32}$
Tétény	I.	24	12	55 $\frac{20}{32}$	36 $\frac{20}{32}$	92 $\frac{8}{32}$	331 $\frac{12}{32}$	—	331 $\frac{12}{32}$
Palota	III.	28	10	117 $\frac{8}{32}$	6	123 $\frac{8}{32}$	1565 $\frac{12}{32}$	—	1565 $\frac{12}{32}$
Cinkota	II.	26	8	208 $\frac{24}{32}$	—	208 $\frac{24}{32}$	1097 $\frac{8}{32}$	—	1097 $\frac{8}{32}$
Csaba	II.	26	8	107 $\frac{12}{32}$	11 $\frac{6}{32}$	118 $\frac{18}{32}$	1076 $\frac{4}{32}$	—	1076 $\frac{4}{32}$
Keresztúr	II.	26	8	187 $\frac{16}{32}$	2 $\frac{8}{32}$	189 $\frac{24}{32}$	1317 $\frac{16}{32}$	—	1317 $\frac{16}{32}$
Soroksár	II.	26	12	110 $\frac{8}{32}$	208 $\frac{24}{32}$	319	1820	—	1820

A házas zsellérek száma	A házatlan zsellérek száma	Összes úrbéres száma	Telekátlag
369	75	672	0,12
87	3	105	0,50
12	3	42	0,79
131	27	158	—
39	15	125	0,29
24	9	60	0,37
8	—	95	0,65
—	—	75	0,59
15	—	77	0,58
5	—	103	0,50
269	—	369	0,70

ségbeliek kezén is: Óbudán 638 kapás szőlőt bírt 98 extraneus, Békásmegyeren 523 kapás szőlőt 40 extraneus és Promontoriumban 12817 $\frac{1}{2}$ kapás szőlőt 690 extraneus. Ezeknek az extraneusoknak egyrésze a tárgyalt helységek lakója volt; pl. a csepelieknek saját határukban alig volt szőlőjük, de bírtak szőlőket Promontoriumban is.

Mindezek ismeretében most már megkísérrelhetjük, hogy röviden összefoglaljuk ennek a tizenegy helységnek az úrbérrendezés idején fennálló helyzetét, helyzetük közös vonásait, eltéréseit s az úrbérszabályozás okozta változásokat.

A tizenegy helység közül a két legnépesebb, Óbuda és Soroksár mezőváros volt. Óbuda régi, hosszú múltra visszatekintő település, amely a mezővárosi jogállást már régóta nem tartotta kielégítőnek s a sz. kir. városi rang elnyerésére törekedett; lakóinak megélhetéséhez a gabonatermelés csak kevéssé járult hozzá, fő kereseti forrásuk — az ipar és kereskedés mellett — a szőlőművelés volt. Ennek megfelelően a telekátlag itt lényegesen kisebb (0.12), mint a többi helységekben. Soroksár viszont újkeletű, de gyorsan fejlődő helység, amelyben az ipar és szőlőművelés mellett nagy jelentősége van a földművelésnek is, hiszen a tizenegy helység közül itt a legnagyobb a szántó és a rét területe, telekátlag tekintetében pedig a második helyet foglalja el Csepel mögött. A többi kilenc helység közül különleges helyzeténél fogva kiválik Promontorium (amely egyébként az úrbéres családfők számát tekintve a harmadik helyen áll a tizenegy helység közt), szántó és rét itt egyáltalán nincs, viszont annál több a szőlő. Ennek a szőlőnek legnagyobb része más helységbelieké — főként budaiaké és pestieké — de a promontoriumi lakosok kétharmad részének is jut belőle.

Rét (kaszás)			Községi föld		Szőlő	
telkes-jobbagyoké	zselléreké	összesen	szántó (hold)	rét (kaszás)	terj. (kapás)	tulajdonosok száma
232	—	232	—	20	3790	398
15	—	15	—	5	507	95
$64\frac{16}{32}$	—	$64\frac{16}{32}$	$2\frac{16}{32}$	2	55	12
—	—	—	—	—	591	105
—	—	—	$4\frac{16}{32}$	7	$387\frac{1}{2}$	96
—	—	—	24	4	312	47
570	—	570	24	20	263	89
264	—	264	15	—	310	65
$92\frac{16}{32}$	—	$92\frac{16}{32}$	—	12	320	71
277	—	$277\frac{16}{32}$	$15\frac{16}{32}$	14	248	74
828	—	828	26	12	391	367

Mind a jobbágyoknak a 9 kerdőpontra adott válaszaiból, mind pedig a két táblázat adataiból szembeszökő módon kitűnik, mennyire fontos gazdasági tényező valamennyi helységben a szőlőművelés. Ennek jelentőségéről Óbuda, Promontorium és Soroksár esetében már megemlékeztünk; a többi falvakban azt látjuk, hogy az úrbéresek nagyobb része szőlőbirtokos. Legtöbb helységben kiváló minőségű bor terem, amelyet könnyen, jó áron lehet értékesíteni. A szőlőtulajdonosokon kívül segítséget jelent a létfenntartásban a szőlő azoknak a zselléreknek is, akiknek nincs saját szőlőjük; ezek ugyanis bér munkásként dolgoznak a szőlőkben.

A szőlőműveléshez hasonlóan

általános jellemzője mind a tizenegy helységnek az, hogy Buda, ill. Pest közelsége erősen érzeteti hatását bennük. Láttuk, hogy mindenütt előnyként emlegették a lakosok a budai és a pesti piacot, amelyen terményeiket pénzzé tehetik s a pesti oldalon fekvő helységekben fontos kereseti forrásként jelölték meg a Szegedről, ill. Szolnokról a pesti sóházba történő sófuvarozást is. A közeli város vonzása legjobban Óbudánál mutatkozott meg: Óbuda — mint láttuk — egyenesen Budával való egyesítését kérte már ebben az időben.

Az úrbérszabályozásnak az egyes helységek helyzetére való hatását vizsgálva, főként a robot és a cenzus növekedését, ill. csökkenését kell tekintetbe vennünk. Megnehezíti azonban az értékelést az, hogy sok helyütt nem vethető össze az úrbérszabályozás előtti és az urbárium által előírt robot, mert az úrbérrendezés előtti robotkötelezettségre nincsenek számszerű adataink. Mégis megfigyelhetünk azonban bizonyos általános jellegzetességeket a leglényegesebb jobbágyi terhek alakulásában. A robot mennyisége a helységek javarészeiben megnőtt; a cenzus viszont mindenütt kisebb és egységes lett (korábban ugyanis cenzus címén a jobbágyok különböző rétegei — köztük a házatlan zsellérek is — különböző összeget fizettek) s megszűntek mindenütt a tiltott pontokban felsorolt illetékek. Minthogy így a robotteher növekedését többé-kevésbé ellensúlyozta a cenzus csökkenése és az illetékek megszűnése, az úrbérszabályozás általában nem idézett elő lényeges változást az egyes helységek összes terheit tekintve. De — s ez igen fontos — nem elégedhetünk meg azzal, hogy csupán az egy-egy falu, vagy mezőváros összterhében bekövetkezett változást kísérjük figyelemmel, hanem a jobbágyok minden egyes rétegénél külön-külön kell mérlegelnünk a rendezés kihatásait. Ezt láttuk már Óbudánál is, ahol az új szerződés egészében nem volt kedvezőtlenebb, mint a régi, de megváltoztatta a tehernek a városon belüli eloszlását, mégpedig a telkes jobbágyok javára és a zsellérek kárára. Békásmegyeren éppen ellenkezőleg a telkes jobbágyok jártak viszonylag legrosszabbul a robotnövekedés következtében; a házas és házatlan zsellérekre kevésbé volt hátrányos a változás. Promontoriumban a házas zsellérek terhe a cenzus csökkenése következtében sokkal nagyobb mértékben kisebbedett, mint a házatlan zselléréké. Tényben, ahol a többi helységtől eltérően az úrbérrendezés előtt igen sok robotot kellett végezniük a jobbágyoknak, mind a telkes jobbágyok, mind a zsellérek terhei csökkentek, Csepelen, ahol az úrbéri szabályozás következtében megnövekedett az egészsztelkesek robotja, az 1774-ben létrejött szerződésben a földesúr az urbárium szerint járó robot és néhány kisebb szolgáltatás egy részét elengedte a telkes jobbágyoknak; a zsellérektől azonban ugyanannyit kívánt, mint amennyit az urbárium előírt.

A tizenegy helység közül az úrbérrendezést közvetlenül megelőző időben Óbuda, Békásmegyér, Csepel, Palota és Csaba volt szerződéses. A szabályozás során ezek közül csak Óbudával jött létre szerződés, a többiek urbáriumot kaptak; szerződést kötöttek viszont Promontoriummal, amely korábban úzus szerint szolgált. 1774-ben Csepel, 1777-ben pedig Soroksár is megint szerződéses lett. Ezeknek az új szerződéseknek általános jellemvonása az, hogy az országos urbárium előírásait veszik alapul a jobbágyok kötelezettségeinek kiszámításában (ha esetleg, mint Csepel esetében — valamennyit el is engednek az urbárium alapján kiszámított teherből), s nem a jobbágyok számától függetlenül, hanem attól függően szabják meg a kötelezettségeket, holott régebben a szerződések egyes terheket (így Óbudánál a robotmegváltási összeget, Csepelnél a cenzust) egy összegben állapították meg.

Maga az úrbérszabályozás a tizenegy község közül csupán kettőben: Óbudán és Soroksáron váltott ki jobbágymozdulásokat, s Csepelen panaszokat; a Tényben történt összetűzés már az úrbérrendezés előtt felgyülemlett elégedetlenség következménye volt.

(1960)

DIE URBARIALE REGULIERUNG
VON MARIA THERESIA IN DEN ORTSCHAFTEN
BEI BUDA UND PEST

Diese Abhandlung untersucht die Lage von 11 bei Buda und Pest liegenden — heute schon in Budapest eingeschmolzenen — Ortschaften zur Zeit der urbanen Regulierung und die durch diese urbariale Regulierung verursachten Veränderungen.

Aus diesen Ortschaften tritt bei weitem Óbuda hervor, die ehemalige königliche Residenz, später Stadt der Königin, seit 1659 ein Besitz der Familie Zichy, das eben in 1766, im Jahre des Beginnens der urbanen Regulierung unter die Gutsherrschaft der Krone kam. Die Stadt, deren Einwohner sich während der Türkenherrschaft bedeutend vermindert hatten, wurde nach den neuen Ansiedlungen wieder eine der bevölkertesten Ortschaften des Komitats; die grösste Erwerbsquelle seiner Einwohner war — ausser der Industrie und dem Handel — der Weinbau. Die ungarische Kammer, die die grundherrschaftliche Macht ausübte, hat die Verpflichtungen von Óbuda mit dem unter den Zichys in Geltung gewesenen Vertrag übereinstimmend reguliert; nach einigen Jahren wollte sie aber durch die Stadt einen neuen Vertrag annehmen lassen, der auf Grund der Verordnungen der inzwischen auch im Komitat Pest angefangenen urbanen Regulierung stand und eine dem früheren Vertrag gegenüber höhere Fronpflicht bestimmte, zu gleicher Zeit bestand er aber auf die auf Grund des alten Vertrages resp. Brauchs zu zahlenden Bergrecht und Gebühren, obzwar die urbariale Regulierung das Einnehmen dieser Gelder verboten hat. Seit dieser Zeit an führte Óbuda Jahre lang einen beharrlichen und verzweifelten Kampf gegen die grundherrschaftliche Macht im Interesse der Bestimmung der Vertragsbedingungen und der Geltendmachung seiner autonomen Rechte. Dieser, an dramatischen Momenten reiche, immer wieder aufflammende Kampf kam im Jahre 1774 zu einem Ruhepunkt. Es gelang der Stadt zu erreichen, dass die für sie vorteilhaften Punkte der urbanen Regulierung in Geltung treten: das Einnehmen des Bergrechts und der verbotenen Gebühren hörte auf, die Kammer war sogar gezwungen, zufolge der Entscheidung der Königin, bedeutende Summen samt Zinsen — insgesamt etwa 8200 Gulden — der Stadt zurückzubezahlen, als solche Gelder, die seit der urbanen Regulierung unter obigen Titeln eingekassiert hat. Die Entscheidung der Königin bekräftigte auch das Recht der Óbudaer die städtischen Ämter durch freie Wahlen zu besetzen. Dagegen schrieb der neue Vertrag, vom alten abweichend, keine von der Anzahl der Einwohner unabhängige, in einer Summe zu bezahlende Robotablösung vor, sondern forderte den Robot, der urbanen Regulierung gemäss, nach der Anzahl der Bauern und Häusler, und später, im Jahre 1776 wurde dann die Ablösung dieser gewachsenen Robots durch Geld nach der gewöhnlichen Umrechnung bewilligt. So wurde die Summe der Robotablösung viel höher, die von der Stadt zu tragende Gesamtlast wurde jedoch durch das Sinken des Census und das Aufhören des Bergrechts und der Gebühren kleiner. So veränderte sich aber die Verteilung der Gesamtlast innerhalb der Stadt, unzwar zu Gunsten der Bauern und zu Lasten der Häusler.

Ausser Óbuda übte die Kammer noch über drei von den 11 Ortschaften die grundherrschaftliche Macht aus. Diese sind: das in der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts verwüstete und dann in 1769 sich wieder in Gemeinde organisierte

Békásmegyer; das ebenfalls unbewohnt gewordene und in 1717 wiederbesiedelte Csepel und schliesslich das sich gegenüber Csepel am rechten Donauufer aus einem Weinberg zwischen 1737—1739 zu einer Gemeinde gebildete Promontorium (Budafok). In diesen Ortschaften lief die urbariale Regulierung unter ruhigen Umständen ab, mit einer der Óbudaer sehr ähnlichen Wirkung d. h. sie hat die Lage einzelnen Schichten der Hörigen innerhalb der Ortschaften auf verschiedene Weise verändert. So fiel die Regulierung z. B. in Békásmegyer zufolge des Wachsens der Robotlast verhältnismässig für die Bauern am schlechtesten aus, für die Häusler und Insassen war die Veränderung weniger nachteilhaft. In Csepel verpflichtete das neue Urbarium die Bauern mit einem ganzen Grund zu einer viel grösseren Robotlast als die frühere, die Bauern mit einem halben Grund jedoch zu einer minderen. In Promontor — wo es überhaupt keine Felder und Wiesen und folglich auch keine Bauern mit Grund gab — verminderte sich die Last der Kleinhäusler in folge der Censurverminderung in einem viel grösseren Masse als die der Insassen.

Die sieben übrigen Ortschaften: Hidegkút, Tétény, Rákospalota, Cinkota, Rákoscsaba, Rákoskeresztúr und Soroksár waren im Besitz verschiedener Gutsherren. Mit Ausnahme zweier Ortschaften — von Palota und Csaba — wurden auch diese Ortschaften während der Türkenherrschaft verwüstet, und erst nach den Befreiungskämpfen wieder besiedelt. Aus diesen sieben Ortschaften kam es in zweien, in Tétény und Soroksár zu einer Bauernbewegung.

Soroksár begann sein neuer Gutsherr Antal Grassalkovics im Jahre 1741 zu besiedeln; zufolge seiner Begünstigungen entwickelte sich die auch die Privilegien eines Marktfleckens geniessende Siedlung schnell. Von den elf Ortschaften war das Feld- und Wiesengebiet hier das grösste und in Bezug seiner Bevölkerungszahl stand es unmittelbar nach Óbuda. (Es hatte ungefähr eine halb so grosse Bewohnerzahl wie Óbuda.) Im Jahre 1769 verweigerten 106 Bauern in Soroksár das Verrichten von einem dreitägigen Robot in hoher Arbeitszeit und weit von der Ortschaft, deshalb wurden sie vom Gutsherrn mit einer schweren Stock- und Geldstrafe bestraft, einige wurden auch vom Gebiet seiner Grundbesitzes ausgewiesen; er hat sein Urteil — ganz regelwidrig — ohne höhere Genehmigung auch durchgeführt. Dieses Urteil hat später Maria Theresia verändern und die vertriebenen resp. zu einer Geldstrafe verurteilten Bauern entschädigen lassen. Die Handrobotlast der Häusler aber, die infolge der Nachrichten über die urbariale Regulierung an einer Robotverminderung hofften, wuchs von den bisdortigen 12 Tagen auf 18 Tage.

In Tétény, im Dorf von Joseph Rudnyánszky kam es zu einem blutigen Zusammenstoss zwischen dem Gutsherrn und den Bauern; die Ursache davon war die seit langer Zeit aufgehäuften Unzufriedenheit der Bauern. Hier mussten die Bauern nämlich, abweichend von den behandelten Ortschaften und den allgemeinen urbarialen Verhältnissen des Komitats Pest sehr viel Robot verrichten. Die urbariale Regulierung brachte in diesem Dorf eine wesentliche Minderung der Robotlast sowohl für die Bauern als auch für die Häusler mit sich; auch der Census wurde kleiner. So gelangte hier also jede Schicht der Bauern in eine vorteilhaftere Lage; die grösste Besserung zeigte sich bei den Bauern mit Grund.

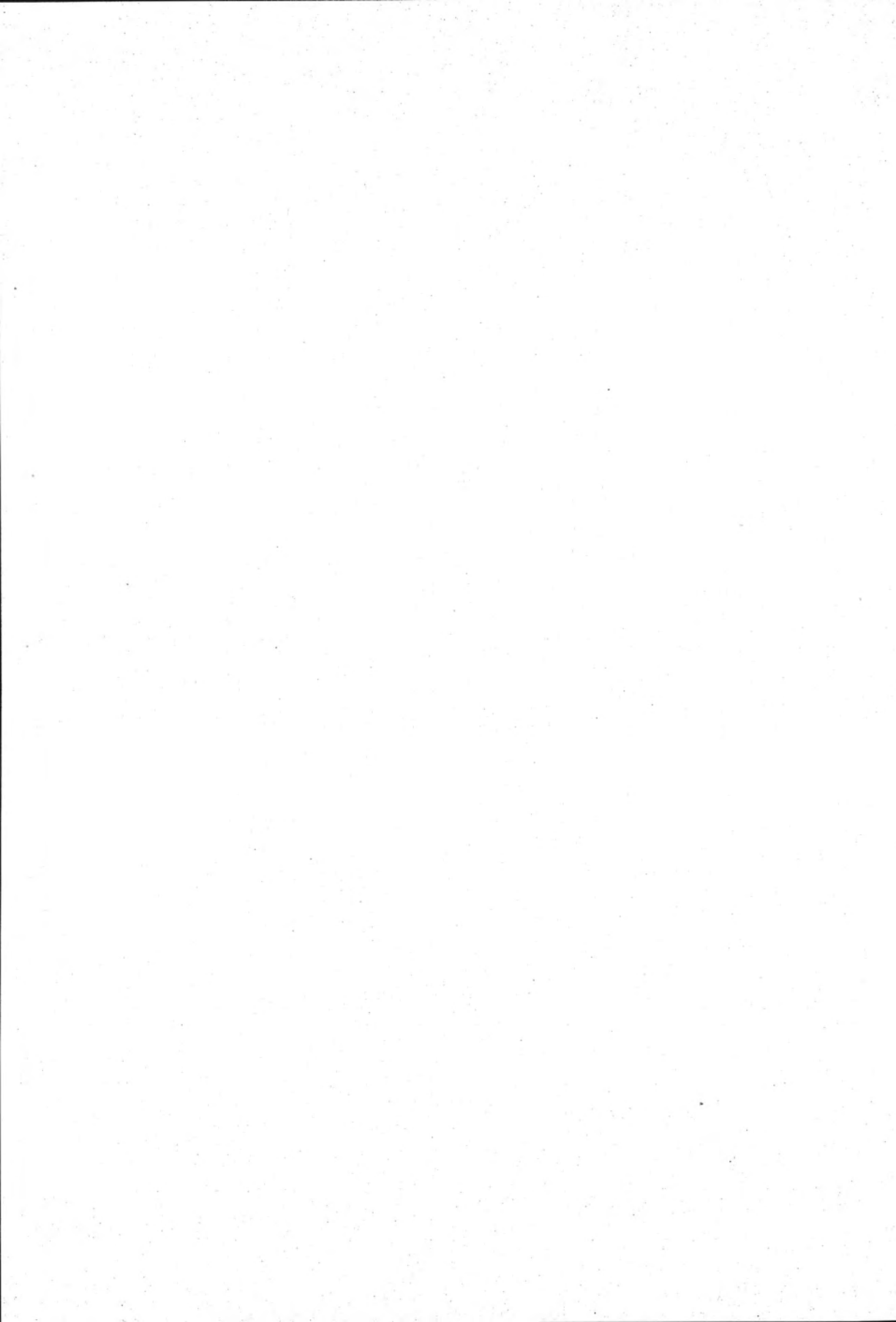
Im allgemeinen können wir feststellen, dass die Robotlast in der meisten der elf Ortschaften gewachsen hat, dagegen wurde der Census überall kleiner und einheitlich; früher zahlten nämlich die verschiedenen Schichten der Bauern — unter ihnen auch die Insassen — unter dem Titel Census verschiedene Summen. Auch die verbotenen Gebühren hörten überall auf. Da das Wachsen der Robotlast durch die Minderung des Census und das Aufhören der Gebühren mehr oder weniger ausgeglichen wurde, hat die urbariale Regulierung in Hinsicht der Gesamtlasten der einzelnen Ortschaften meistens keine wesentliche Veränderung

verursacht, oft kam es aber zu bedeutenden Verschiebungen innerhalb der Ortschaft: einige Schichten geraten in eine vorteilhaftere, andere wieder in eine nachteilhaftere Lage.

Unmittelbar vor der urbarialen Regulierung hatten von den elf Ortschaften Óbuda, Békásmegyer, Csepel, Palota und Csaba einen Vertrag. Anlässlich der Regulierung kam es nur mit Óbuda zu einem Vertrag, die übrigen haben ein Urbarium bekommen. Man schloss aber einen Vertrag mit Promontorium, das früher nach dem Gebrauch (Usus) leistete. In 1774 bekam dann Csepel und in 1777 Soroksár wieder einen Vertrag. Im allgemeinen ist es charakteristisch für diese neuen Verträge, dass sie das Landesurbarium zu Grund nehmen und die Leistungen nach der Anzahl der Bauern feststellen, während die Verträge früher die wichtigsten Leistungen von der Anzahl der Bauern unabhängig in einer Summe vorgeschrieben hatten.

Ein bedeutender wirtschaftlicher Faktor war in allen hier behandelten Ortschaften der Weinbau. In den meisten Ortschaften wurden Weine von vorzüglicher Qualität geerntet, die man leicht und zu hohen Preis verkaufen konnte. Die Weingärten haben ausser ihren Inhabern auch zur Selbsterhaltung der Häusler beigehtolfen, die keinen eigenen Weingarten besaßen; sie arbeiteten nämlich als Lohnarbeiter in dem Weingärten.

Ähnlich wie der Weinbau war es für alle elf Ortschaften charakteristisch, dass die Nähe von Buda und Pest ihre Wirkung stark ausübte. Die Einwohner erwähnten überall als einen Vorteil die Märkte von Buda und Pest, wo sie ihre Erzeugnisse verkaufen können. In den Ortschaften auf der Pester Seite wurden ausserdem die von Szeged resp. Szolnok nach dem Pester Salzamt geleisteten Salzfuhrn als wichtige Einnahmequellen bezeichnet. Die Anziehungskraft der nahen Stadt zeigte sich am besten im Falle von Óbuda: anlässlich der urbarialen Regulierung verlangte Óbuda geradezu seine Vereinigung mit Buda.

PÉNZ- ÉS ÁRUHITEL PESTEN
A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A várostörténeti kutatások során eddig eléggé elhanyagolták a polgárság tőkeerejének és tőkeigényének vizsgálatát. A forrásanyag e szemponttól vezérelt feltárását és feldolgozását néhány kiemelkedő szerepű polgár — manufaktúra-alapító, nagykereskedő — vagyonának és tevékenységének ismertetése pótolta, mintegy a Habsburg-abszolutizmus hazánk ipari és kereskedelmi fejlődését gátló, sorvasztó gyarmati politikájának illusztrálásaként. E módszer jellemzi Gyömrei Sándor és Nagy István tanulmányaikat is,¹ melyek gazdag és sokrétű forrásanyagra támaszkodva mutatták be a pesti ipari és kereskedelmi vállalkozások nehézségeit és küzdelmeit. Rövid életük, gyors bukásuk, s többnyire jelentéktelen méreteik legfőbb okát a polgárság tőkeszegénységében látták. Kétségtelen, hogy az osztrák ipar- és vámpolitika az egész országban rendkívül szűk keretek közé szorította a tőkefelhalmozást, azonban — adatokkal bizonyíthatóan — e kedvezőtlen körülmények között is, bár kínos lassúsággal, szegényes méretekből, de gyűlt a pénz-tőke a polgárság kezén. Ez a pénztőke jelentéktelen volt ugyan a nyugati polgársághoz viszonyítva, azonban eredete, befektetésének módja, gyümölcsösztetésének formája nem lehet érdektelen. A magyarországi polgárság tőkeviszonyainak vizsgálata során különös figyelmet érdemelnek a pesti polgárok tőkeviszonyai, hiszen e város éppen e korszakban emelkedett az ország kereskedelmi központjává, s hatással lehetett az egész ország gazdasági életére is. Tehát bármennyire jellemzőnek látszik — az országos fejlődés szempontjából — az egyes pesti manufaktúra-tulajdonosok vagy kereskedők pályája, ez csak a pesti polgárság egy rétegének, kiemelkedő, kivételes csoportjának útjára vet fényt, s emellett szükséges elvégezni a polgárság általános vagyoni helyzetének, tőkeerejének és tőkeigényének szélesebb körű vizsgálatát is.

E tanulmányban vizsgálatainkat két nagy forráscsoportra korlátoztuk: a korábbi kutatók által is szórványosan használt és idézett, de rendszeresen még fel nem dolgozott hagyatéki leltárakra,² és a hitelviszonyokról átfogó képet nyújtó, az eddigi kutatások során szinte teljesen mellőzött betáblázási jegyzőkönyvekre.³

¹ Gyömrei S.: Budapest gazdaságtörténete a manufaktúra korszakban. Kandidátusi értekezés. — *Uő.* A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. Tanulmányok Budapest Múltjából (a továbbiakban TBM) XII. (1957). 197—278. l. — Nagy I.: A manufaktúra ipar kialakulása Pest-Budán. TBM. XIV. (1961). 285—340. l.

² Fővárosi Levéltár. Pest város levéltára. (A továbbiakban FL. PL.) Testamenta et Inventaria (a továbbiakban Test.)

³ FL. PL. Betáblázási jegyzőkönyvek. Forrásértékükre a XIX. századi gazdaságtörténeti kutatásokkal kapcsolatban már Ungár László is felhívta a figyelmet. (Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. Századok. 1942. 306—328. l.)

A betáblázási jegyzőkönyveket Pesten 1771-ben kezdték el vezetni. A pesti polgárok betáblázott adósságainak nyilvántartása ugyan már korábban is a tanácsra hárult, mert az 1723:103. tc. értelmében a betáblázást azon helység hatóságának kellett végrehajtania, ahol az adós ingatlanai fekvtek. 1771-ig a betáblázást csak a tanácsülési jegyzőkönyvekbe vezették be. E bejegyzések feldolgozását azonban rendkívül megnehezíti az, hogy a tanácsülési jegyzőkönyveknek nagyon hiányosak a mutatói. S e jegyzőkönyvek feldolgozása alapján is csak kétes eredményeket érünk el, mert a betáblázásokra vonatkozó bejegyzések igen szűkszavúak és pontatlanok: igen sok esetben nem jelölik meg a hitel nagyságát, célját, formáját, lejáratát stb. A betáblázási jegyzőkönyveket viszont (különösen az első évtizedekben) igen gondosan vezették. Pontosan feltüntették a hitel nyújtásának időpontját, a hitel összegét, lejáratát, sőt sokszor a hitelező és az adós foglalkozását is. Az első időben gyakran feljegyezték a (hitel felhasználására is utaló) kötelezvény szövegét, vagy áruhitel esetén, az eladott árukat részletesen felsoroló számla másolatát is. Így a jegyzőkönyvekből az esetek túlnyomó többségében megállapítható, hogy áru- vagy pénzhitelről van-e szó, s ezenkívül értékes adatokat kaphatunk a kül- és belkereskedelemre vonatkozóan is.

A betáblázási jegyzőkönyvek kutatását jelen esetben az 1771—1790-es évekre korlátoztuk. Az 1790. évvel való lezárást nemcsak a történelmi periódizáció indokolja, hanem az is, hogy kb. ettől az időtől kezdve válnak egyre szűkszavúbbakká a jegyzőkönyvek bejegyzései, és így a további évek forrásanyagának feldolgozása során már a mostanitól bizonyos mértékben eltérő módszereket kell alkalmazni.

Bár a betáblázási jegyzőkönyvek a város hiteléletének a legátfogóbb forrásainak látszanak, teljes és kimerítő képet a legalaposabb feldolgozás után sem várhatunk tőlük. Feladatuk a pesti ingatlanokra betáblázott adósságok nyilvántartása volt, s így adataik természetesen nem terjedhetnek ki a városi kereteken kívül nyújtott kölcsönökre, tehát a hitelkínálat méreteit a valóságosnál kisebbnek ábrázolják. Nem tekinthetjük teljesnek a jegyzőkönyvek adatait a hitelügyek felmérése szempontjából sem, mert a betáblázásokra, s általában a hitelügylet közjogi megerősítésére nem mindig került sor. Erre következtethetünk abból is, hogy a gyakorlat szerint igen sok esetben a hitelező csak akkor kérte követelése betáblázását, amikor — jóval a határidő lejárta után — a kihelyezett tőke megtérülését bizonytalannak vélte, s adósa ingatlanainak lekötésével kívánta biztosítani magát. Gyakran találkozunk a jegyzőkönyvekben 3—4, de nemegyszer 10—15 évvel korábban kihelyezett tőkék utólagos betáblázásával is.⁴ Az egy-egy évre eső hitelek teljes összege tehát csak a későbbi évek bejegyzései alapján állapíthatók meg több-kevesebb pontossággal. Ez a körülmény késztetett arra, hogy a betáblázási jegyzőkönyvek adatainak *statistikai* feldolgozását az 1788-as évvel lezárjuk, s az 1789—90-es évek bejegyzéseiből csak a korábbi években nyújtott hiteleket vegyük figyelembe.

Az 1770 és 1790 között készített hagyatéki leltárak elemzése lehetővé teszi nemcsak azt, hogy körvonalazhassuk a tőkekihelyezés (illetve eladósodás) arányait, hanem, hogy bizonyos következtetéseket is levonjunk az ingatlan és készpénz-vagyon, valamint az aktív és passzív követelések arányairól. E leltárak ugyanis kivétel nélkül felsorolják az elhunytak tartozásait és követeléseit, így a birtokukban levő, gyakran betáblázatlan kötelezvényeket is. Forrásértékük a városi hitelélet egészének jellemzésében természetesen jóval csekélyebb, mint a

⁴ Például Hummel Bernát 1782-ben tábláztatta be a Mosel Józsefnek 1767-ben nyújtott 500 forintos, 1769-ben nyújtott 100 forintos, 1770-ben nyújtott 1000 forintos kölcsönt. (Betáblázási jegyzőkönyvek II. 130. l.) Alberti György 1776-ban tábláztatta be a Katics Antának 1764-ben adott 500 forintot. (Uo. Ió 289. l.) Paschall Antal 1778-ban jegyezteti be az Alter Antalnak 1772-ben folyósított 200 forintot (Uo. I. 386. l.) stb.

betáblázási jegyzőkönyveké, de teljesebb képet nyújtanak az egyes polgárok hitel-igényéről illetve hitelezőképességéről, hiszen a betáblázatlan kölcsönök mellett tartalmazzák a nem pestieknek nyújtott — esetleg a megyei vagy városi hatóságoknál betáblázott — hiteleket is.

*

A betáblázási jegyzőkönyvek adatai alapján az 1771 és 1788 között eltelt 18 év alatt 588 hitelező összesen 1 191 831 rajnai forint összegű készpénz kölcsönt nyújtott.⁵ A hitelek összege a két évtizedben nagyjából egyenlően oszlott meg: 1771 és 1779 között 649 147 Ft., 1780 és 1788 között pedig 542 684 Ft.

A hitelezők társadalmi megoszlása, valamint az egyes társadalmi rétegek által hitelezett összeg százalékos megoszlása a következő volt:

A hitelezők megoszlása	1771–1788	
	a hitelezők	a hitelösszeg
	százaléka	
Polgárok	45	42
iparosok	20	17
kereskedők	10	10
értelmiségiek	1	2
tisztviselők	4	8
háztulajdonosok és egyebek	10	5
Nemesek	10	13
Katonatisztek	12	12
Megyei tisztviselők, uradalmi tisztek	2	5
Egyháziak	1	16
Ismeretlenek	30	12

Az ismeretlenek rovatában szereplő igen nagyszámú hitelező egy részét talán a polgárság köréhez is lehetne sorolni. Társadalmi helyzetük megállapítását azonban megnehezítette az, hogy a jegyzőkönyvekben nem mindig tüntették fel a hitelezők és adósok foglalkozását, s ezt a polgárkönyv vagy a többi városi nyilván- tartás és összeírás alapján sem lehetett megállapítani. Egy részük nyilván nem volt pesti lakos, mások valószínűleg a polgárjoggal nem rendelkező adózók, vagy az özvegyek és hajadonok sorából kerültek ki. Ez utóbbiaknak a polgársághoz vagy a feudális réteghöz való kapcsolatát a rendelkezésünkre álló adatok alapján nem lehet felderíteni. Feltehetjük azonban, hogy nagy részüket a polgárok közé kell sorolni, s ezt a feltevést támogatni látszik az is, hogy mint a polgárok, ők is többnyire jelentéktelen tételekben helyezték ki tőkéjüket.

Ugyanis a fenti táblázatból első pillantásra az derül ki, hogy a szabad pénz- tőke jelentékeny része a feudális rétegek kezén halmozódott fel. A hitelezőknek

⁵ Ez összegbe nem számítottuk be a közpénzekből — árvapénz, kamarási hivatal stb. — nyújtott kölcsönöket. Ezeknek a városi gazdaság körébe tartozó hiteleknek csak egy része szerepel a jegyzőkönyvekben, feldolgozásuk a városi gazdálkodás egyéb kérdéseivel együtt külön tanulmányt igényelne.

mintegy egynegyedét kitevő nemesek és katonatisztek, uradalmi tisztviselők, különböző egyházi személyek és intézmények folyósították az összes hiteleknek csaknem felét (46%-át). A polgári foglalkozású hitelezők számaránya ugyan elég jelentős volt, az általuk nyújtott hitelek aránya összhangban állott ezzel, de ez tény már önmagában sejteni engedi, hogy a polgárok tőkéjüket kis tételekben helyezhették ki.

A vizsgált időszak elég rövid ahhoz, hogy a városi hiteléletben nagyobb változásokra számítani lehetne.

Mégis szükséges, hogy a két évtized hiteléletének alakulását külön-külön is megvizsgáljuk, hiszen ennek alapján kellő óvatossággal következtetni lehet bizonyos változási tendenciákra:

A hitelezők megoszlása	1771–1779		1780–1788	
	a hitelezők	a hitelösszeg	a hitelezők	a hitelösszeg
	százaléka			
Polgárok	47	43	46	41
iparosok	22	21	19	12
kereskedők	9	10	10	8
értelmiségiek	3	2	1	2
tisztviselők	4	6	5	12
háztulajdonosok, egyébek	9	4	11	7
Nemesek	11	12	8	15
Katonatisztek	12	8	13	16
Megyei tisztviselők, uradalmi tisztek	4	5	2	5
Egyháziak	1	20	1	11
Ismeretlenek	25	12	30	12

Összevetve a vizsgált két periódust szembeötlő, hogy az egyháziak által nyújtott hitel a második évtizedben mintegy a felére csökkent, nyilvánvalóan II. József egyházpolitikájának következtében. A szerzetesrendek és más egyházi intézmények helyét a város hiteléletében elsősorban a katonatisztek foglalták el: folyósított hitelek aránya megkétszereződött. Kisebb mértékben ugyan, de emelkedett a nemesség által nyújtott hitel aránya is, annak ellenére, hogy a nemesi hitelezők aránya valamelyest csökkent.

Érdekes a polgári hitelezők különböző foglalkozásbeli kategóriáin belül mutatkozó eltolódás is.

Az iparosok által nyújtott hitel csaknem a felére csökkent. A polgári hitelezők közül mind nagyobb szerephez jutottak a város szolgálatában álló különböző rangú tisztviselők, s mellettük előretörték a háztulajdonosok is.

Bár e két évtized alatt lezajlott változások alapján nehéz következtetéseket levonni, mégis megállapítható az, hogy még a XVIII. század végén is folytatódott, sőt fokozódott a pénztőke felhalmozódása a nem termelő rétegeknél. Mindezt bizonyítja a katonatisztek, s a polgárságon belül a tisztviselő-háztulajdonos réteg növekvő szerepe a hiteléletben.

Ezt a következtetést megerősítheti a különböző rétegek egy-egy hitelezőjére eső évi átlaghitel összegének alakulása is:

Hitelezők megoszlása	Az egy hitelezőre eső évi hitel átlag összege (forintban)	
	1771—1779	1780—1788
Polgárok	1 770	1 621
iparosok	1 865	1 265
kereskedők	2 204	1 407
értelmiségiek	1 345	3 953
tisztviselők	2 850	3 651
háztulajdonosok, egyebek	780	1 250
Nemesek	2 218	3 140
Katonatisztek	1 156	2 228
Megyei tisztviselők, uradalmi tisztek	2 941	5 072
Egyháziak	13 948	6 845
Ismeretlenek	905	634

A polgárság körében elsősorban az iparosok és kereskedők által kihelyezett tőke csökkent jelentős mértékben. Nehéz lenne eldönteni, hogy e csökkenés a fokozódó tőkehiánynak tulajdonítható-e,⁶ vagy annak, hogy a tőkekihelyezést más, gyümölcsözőbb befektetés váltotta fel. Feltűnő azonban, hogy a polgárság körében is a nem termelő rétegnél növekedett a szabad pénztőkék összege: az értelmiségiek évi átlaghitelének összege megháromszorozódott, s mind a három, a termelésben részt nem vevő réteg által nyújtott évi hitel jelentősen emelkedett. Hasonlóképp évente nagyobb tőkét helyeztek ki a nemesi szolgálatban álló tisztviselők, a katonatisztek, s kisebb mértékben a földbirtokos nemesség is.

*

Az a megállapítás, hogy a polgárság a tőkéjét többnyire kis összegekre elaprózva helyezte ki, a feudális rétegek vizsont egyre intenzívebben foglalkoztak nagyobb hitelügyletek lebonyolításával, bizonyítható egy olyan táblázattal, amely azt mutatja, hogy az egyes társadalmi rétegeket képviselő hitelezők milyen arányban folyósítottak kisebb vagy nagyobb kölcsönöket.

A hitel összege	1771—1779					1780—1788				
	polgárok	nemesek	katonatisztek	m. tisztviselők	ismeretlenek	polgárok	nemesek	katonatisztek	m. tisztviselők	ismeretlenek
százalékos megoszlása										
1—500 Ft	57	37	62	53	70	51	24	40	34	67
501—1000 Ft	16	22	17	12	12	24	23	17	28	19
1001—5000 Ft	25	35	19	29	17	23	46	40	38	13
5000 Ft-on felül	2	6	2	6	1	2	7	3	—	1

⁶ A tőkehiányra, a készpénznek, mint potenciálisan kamatozó tőkének hiányára utalnak a hagyatéki leltárak adatai is. Az 1770 és 1790 között készült 310 leltár közül csupán 14-ben (4%) találunk ezer forintot meghaladó készpénzt, ezeknek is több mint kétharmadában 3000 forintot meg nem haladó összegben. A jelentősebb készpénzvagyont hátrahagyók a

Míg 1771—1779, illetve 1780—1788 között a polgári hitelezőknek változatlanul csaknem háromnegyed része 1000 forinton aluli tőkét helyezett ki egy évben, addig az 1000—5000 forint hitelt nyújtó nemesek aránya 1780—1788 között 10%-kal emelkedett, s az ugyanilyen összegű kölcsönt folyósító katonatisztek aránya a vizsgált időszakban megkétszereződött.

Megállapítható tehát, hogy a két évtized alatt a hitelkínálat (vagy hitelkereslet) nagyjából változatlan maradt. Jelentéktelen csökkenését valószínűleg az egyházi hitel csökkenésével lehet magyarázni: a legnagyobb egyházi hitelezők, a szerzetesrendek feloszlása után szerepüket a hiteléletben nem a polgárok, hanem a feudális osztály képviselői, elsősorban a katonatisztek vették át. Az általuk folyósított kölcsönök aránya, s az egy-egy évben kihelyezett tőke mérete egyaránt megnőtt. A polgári hitelezők szerepe, mind számarányukat, mind az összes hitelekből rájuk eső részt tekintve, szinte azonos maradt, legfeljebb a polgárság különböző foglalkozásbeli rétegein belül mutatkozott eltolódás a termeléssel nem foglalkozó csoportok javára.

*

A városban a legfontosabb, legnagyobb tőkével rendelkező hitelező az egyház volt: összesen 187 139 forint hitelt folyósított. A hiteléletben a legnagyobb szerepet a pálosok játszották. A vizsgált időszakban 52 820 forintot (az összes hitelek 4%-át) folyósították; második helyen a belvárosi plébánia állott a különböző alapítványi pénzekből folyósított 36 110 forinttal, de nem sokkal maradtak el mögöttük a 21 717, illetve 19 152 forint kölcsönt folyósító piaristák és domonkosok. Ezt a hatalmas összeget azonban elaprózva, kis tételekben helyezték ki. A pálosok — a jegyzőkönyvek tanúsága szerint — elsősorban iparosoknak és kereskedőknek nyújtottak hitelt, a piaristák pedig nagyobb kölcsönöket főleg kereskedőknek és nemeseknek folyósítottak. A többi egyházi intézmény is kis tételekben nyújtott kölcsönt. Ebben az időszakban a pálosok által kihelyezett egyévi tőke 1773-ban 15 700 forint volt, de 12 hitelügylet eredményeképpen. A piaristáknál a legmagasabb összeg 7865 forint — 1779-ben — de ez is 5 hitelügylet során.

Az egyháziak által nyújtott hiteleken kívül a vizsgált időszakban 13 hitelező kihelyezett tőkéje haladta meg a 10 000 forintot:

Papics János városi ügyész, majd bíró illetve polgármester	36 hitelügylet során 52 820 Ft
Puchói Marcibányi István udv. tanácsos	4 hitelügylet során 23 389 Ft
Lauterer György sörfőzőmester	16 hitelügylet során 17 500 Ft
Weisskopf József váci dohánykészítő	11 hitelügylet során 17 200 Ft
Heppler Ferenc tímár és mészáros (választott polgár), majd özvegye	16 hitelügylet során 16 400 Ft
Templ Adalbert mézeskalácsos, kamarás	20 hitelügylet során 15 000 Ft
Mák Antal tímár (választott polgár) majd özvegye és fia	18 hitelügylet során 14 049 Ft
Berglás báró, lovassági kapitány	11 hitelügylet során 13 700 Ft

következők voltak: Drokker (azelőtt Koppauer) Éva, fehérpékné, 15910 Ft. (Test. a. m. 229); Peck Vince dohánykészítő, 13017 Ft. (Test. a. a. 1406.); Schuster Imre 4843 Ft. (Test. a. a. 1239); Hochenegger Mátyás fehérpék, 4536 Ft. (Test. a. a. 1096); Grossl Barbara fazekasné, 3915 Ft. (Test. a. a. 1124); Schindler Barbara pékné 2248 Ft. (Test. a. n. 165.); Übl Miklós fehérpék, 2000 Ft. (Test. a. a. 1008.); Bergauer Viktória nyergesmesterné, 1800 Ft. (Test. a. a. 1129.); Grunsbach Anna krepinkészítő, 1800 Ft. (Test. a. a. 1294.); Tunner József telekkönyvi kerülő, 1354 Ft. (Test. a. a. 1088.); Tausch Anna kereskedő özvegye, 1306. Ft. (Test. a. a. 1058.); Blutmayer József fogadós, 1284 Ft. (Test. a. a. 1210); Kinezl Anna mészárosmesterné, 1257 Ft. (Test. a. a. 1133.)

Peck Vince dohánykészítő (választott polgár)	5 hitelügylet során 13 000 Ft
Scopek Gáspár, a kir. tábla járulója (választott polgár)	16 hitelügylet során 12 300 Ft
Bell Éva (Bell János paszományos özvegye)	9 hitelügylet során 11 950 Ft
Erny Mihály szűcsmester, külső tanácsos, majd szószóló	14 hitelügylet során 11 150 Ft
Vollenhoffer Máttyás ceglédi ispán	10 hitelügylet során 10 220 Ft

A polgárság zöme ugyan óvatosan, apróbb tételekben helyezte ki tőkéjét, vagy egyszerűen egy-egy esetben segítette ki kölcsönrel bajba jutott társait, de akadtak közöttük szép számmal olyanok is, akik kis tételekben nagy összeget folyósítottak, nyilván jó hasznot remélve tőkéjük ilyen kamatoztatásától. A 13 legnagyobb hitelezőnek csaknem 85%-a polgári származású és foglalkozású, s ezeknek több mint a fele iparos. Legnagyobb részük a város vezető polgárainak körébe tartozott, tisztségviselők vagy a választott polgárság tagjai voltak.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy honnan eredt a tőkéjük, s hogy milyen szerepet játszott a tőkekihelyezés vagyoniuk gyarapításában?

A pesti hiteléletben vezető szerepet játszó Papics János⁷ szerény anyagi helyzetben levő családból származott; jogi tanulmányai elvégzéséhez 1737-ben a városi tanácstól kért és kapott támogatást. 1742 és 1766 között mint a város ügyésze évi 150, majd 200 forint, 1777 és 1783 között mint bíró illetve polgármester évi 600 forint fizetést húzott. E jövedelemből aligha gazdagodhatott meg. Anyagi helyzetét inkább feleségének, Scopek Ferenc városi főjegyző és tanácsnok lányának örökrésze, valamint ügyvédi tevékenységéből eredő jövedelme lendíthette fel. Hatalmas és előkelő nemeseket, papokat sorolhatott kliensei közé, de vagyona gyarapításának forrásaira más bizonyítékaink is vannak. Pénzszerezési módszereiről egyet-mást elárulnak az 1767-ben, illetve 1783–84-ben lefolytatott vizsgálat adatai:

Az 1767-ben ellene felhozott vád egyik pontja szerint ügyvédi tevékenysége során visszaélt hivatali hatalmával: betekintett az ellenfél irataiba, sőt azokban bizonyos „kiigazításokat is eszközölt”. Sokkal kisebb buzgalmat tanúsított a szegények pereinek vitelében, egyidőben ugyanis a szegények ügyvédői tisztét is betöltötte. Ezek pereit többnyire elvesztette. Valószínűleg a megvesztegetéstől sem riadt vissza. Egyik polgártársa ugyanis azt vallotta, hogy Papics felajánlotta neki, hogy némi pénz ellenében besegíti őt a tanácsba. Vagyonszerzésének üteméről és módszereiről tanúskodik az is, hogy gyors egymásutánban hat házat vásárolt, nyilván spekulációs céllal, mert csak rövid ideig voltak birtokában; ez idő alatt sem fizetett utánuk adót, annak az egynek kivételével, melyben maga is lakott. Papics a helytartótanácsához és az udvarhoz intézett beadványaiban tagadta a vádak nagy részét, s sikerült is tisztára mosnia magát, mert az első vizsgálat után újból tanácsstaggá, sőt később 1777-ben bíróvá választották. Közéleti pályafutása II. József uralkodása idején, a 80-as években szakadt meg.

Igazak voltak-e az ellene felhozott vádak, vagy csupán ellenfeleinek és irigyeinek koholmányai voltak-e, nehéz lenne eldönteni. De az a körülmény, hogy elég szerény jövedelemforrásaival városának legnagyobb polgári hitelezője lett, alátámasztani látszik a vád igazát. Akár becsületes úton — tisztviselői, illetve ügyvédi pályájának szorgos munkájával, akár hivatali visszaélésekkel, spekulációkkal szerezte is vagyonát, egy bizonyos: e tőke nem ipari vagy kereskedelmi

⁷ Papics életéről és tevékenységéről ld. Kovács L.: Pest szabad királyi város vezető (bírái és alpolgármesterei) 1687–1790. TBM. X. (1943). 54–118. l. O. L. Helytartótanács levéltár. Misc. F. 88. Nr. 648. — FL. PL. Intimata (a továbbiakban Int.) a. a. 6404. — Fizetésére vonatkozóan ld. Schmall L. Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. I. 1899. 108. l.

tevékenység gyümölcse volt. Papiés tőkéjét egyébként óvatosan a biztosabban megtérülő kisebb kölcsönökbe fektette. Az egy-egy hitelügylet során kihelyezett tőke általában nem haladta meg a 2000 forintot. Előfordult azonban, hogy egy év leforgása alatt négy ízben összesen 9000 forint kölcsönt folyósított.

A többi polgár által nyújtott hitel messze elmaradt a Papiés nyújtotta kölcsönök összege mögött. A tőkeerejében öt leginkább megközelítő Lauterer György serfőzőmester szintén előszeretettel helyezte ki kis tételekben pénzét, s csak egyetlen esetben, 1775-ben adott egyösszegben 8000 forintot Müller gyógyszerésznek. A betáblázási jegyzőkönyvek hitelügyleteinek csak egy részét örökítették meg. Hagyatéki leltára⁸ csaknem 6000 forint behajthatlan követelését sorolja fel: ez az összeg kétszázézer forintnyi ingó — és ingatlan vagyonának 30%-a volt. Vagyonának mintegy fele ingatlan — a leltár 2 házat, 3 házhelyet, 1 majort, 20 szántót, 14 rétet, 13 szőlőt, 2 pincét, 1 erdőrészt tart számon — készpénze mindössze 9000 forint volt, a serfőzde berendezését, eszközeit, nyersanyagkészletét pedig csupán 1850 forintra becsülték.

A város másik nagy polgári hitelezője Templ Albert mézeskalácsos mester 1766 óta a városi kamarás tiszteét töltötte be. Követeléseinek zömét, többek között számos 1771 előtti hitelügyletét, halála után özvegye tábláztatta és jegyeztette be a jegyzőkönyvbe. E korábbi követelésekkel együtt kihelyezett tőkéjének összege megközelíti a 20 000 forintot. Lauterertól eltérően Templ nem törekedett nagy ingatlanvagyon szerzésére. Hagyatéki leltára mindössze egy házat, egy 1100 forintért vásárolt kertet és egy 150 forintra becsült szőlőt tartott nyilván. Vagyonának nagy része kötelezvényekben feküdt. Kinnlevőségei, a még általa 1776-ban összeállított jegyzék szerint meghaladták a 17 000 forintot, egész vagyona pedig mindössze 28 000 forintot tett ki.⁹

Heppler Ferenc mészáros és tímármester özvegye számára a tőkekihelyezés vagyongyarapításának fő forrásává vált. Férjétől mintegy 5000 forintnyi örökség maradt rá.¹⁰ Nyilván ezen kívül is rendelkezett valami vagyonnal, s tőkéjét oly gyümölcsöztetően forgatta, hogy 1769 és 1784 között a betáblázási jegyzőkönyvek 17 080 forint követelését tartják számon. Hitelezőtársaihoz hasonlóan ő is kis, átlag 500 forintos tételekben folyósított hitelt, de hitelügyletei oly sűrűn követték egymást, hogy csupán az 1772-ben folyósított apróbb kölcsönök összege 8600 forintra rúgott.

Rendszeresen adott kölcsönöket, többnyire kis tételekben Mák Antal tímármester, majd halála után özvegye és fia is. A betáblázási jegyzőkönyvek az általa folyósított hitelnek csak töredékét tartják nyilván, hiszen özvegye 1784-ben bekövetkezett halálakor vagyonának 60%-a, 28 000 forint feküdt kötelezvényekben.¹¹ Hasonlóképpen Peck Vince vagyonának is több mint a felét kinnlevőségei tették ki, a hagyatéki leltár ugyanis csaknem 29 000 forint követelését sorolja fel.¹² Peck nagyobb hitelek folyósításától sem riadt vissza: 1773-ban egy összegben 10 000 forint kölcsönt adott. Halála után egyébként feltűnően sok, 13 000 forint készpénz maradt hátra, míg az eddig említett hitelezők leltárában többnyire csak jelentéktelen összegű készpénzt találtunk. Ugyanakkor értékes ingatlanokkal is rendelkezett, egyedül házat 11 000 forintra becsülték.

Erny Mihály szűcsmester, aki jelentős szerepet vitt a város igazgatásában is — 1777-től külső tanácsos, 1781-től a belvárosi plébánia gondviselője, 1783-tól szószóló volt —, elsősorban iparosokat segített ki, többnyire 1000 forintot meg nem haladó kölcsönökkel. Halála után jelentős vagyont hagyott hátra: 85 000

⁸ FL. PL. Test. a. m. 420.

⁹ FL. PL. Test. a. a. 1326.

¹⁰ FL. PL. Test. a. a. 975.

¹¹ FL. PL. Test. a. a. 1416.

¹² FL. PL. Test. a. a. 1406.

forintos hagyatékából házáat 17 000 forintra becsülték, ezen kívül négy szőlője is volt, így ingatlanainak értéke meghaladta a 20 000 forintot, s ezen túl több mint 8000 forint készpénzt, és csaknem 50 000 forint értékű kötelezvényt hagyott hátra.¹³

Bell János paszományos özvegye is hitelügyletekben kamatoztatta a férjéről rámaradt vagyont. Nagyobb összegeket is kihelyezett: 1776-ban egyösszegben 2600, 1777-ben 4000, 1778-ban 3700 forint kölcsönt adott. Halála után vagyonának túlnyomó része — 22 880 forint — feküdt kötelezvényekben. Ingatlana nem volt, kinnlevőségein kívül csak jelentéktelen értékű ruhaneműt, edényt és egyéb háztartási felszerelést hagyott hátra.¹⁴

A kereskedelmi tőkehiány ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy a legnagyobb hitelezők sorában nem találunk kereskedőket — velük majd az adósok között lehet találkozni. Ez alól csupán néhány görög kereskedő volt kivétel, akik ugyan nem foglalkoztak rendszeresen tőkekihelyezéssel, de számos esetben segítették ki nagy összegekkel görög kereskedőtársaikat.

A kereskedők özvegyei azonban szintén foglalkoztak kölcsönügyletekkel. Tausch György Ádám özvegye pl. 1775-ben két hitelügylet során összesen 9000 forint tőkét folyósított. Halála után 12 611 forint behajtatlan követelését tartották számon.¹⁵ A kereskedőcsaládból származó Scopek Gáspár, aki a betáblázási jegyzőkönyvek szerint is a város főbb hitelezői közé tartozott, az 1790-ben kelt hagyatéki leltár szerint két, összesen 3500 forint értékű házat, csekély készpénzt és némi ingóvagyon mellett 10 000 forint kinnlevőséget hagyott hátra.¹⁶

A város legnagyobb hitelezőinek névsora tehát módosítja a polgárok tőkeerejéről alkotott korábbi képet. Kétségtelen, hogy a polgárok zöme, s elsősorban az iparosok kevés tőkével rendelkeztek. A szegény és középrétegek hitelügyletei inkább véletlenszerűek voltak: atyafiaikat, iparostársaikat segítették ki többnyire kisebb összegekkel. E rendszertelen, véletlenszerű kölcsönöket azonban nem lehet tőkekihelyezésnek tekinteni. A jegyzőkönyvekből viszont az is kiviláglik, hogy számos olyan volt közöttük, aki — pesti méretekben — jelentős pénztőkével rendelkezett. S jó néhányan e tőkét már nem ingatlanba fektették, hanem hitelügyletekben kamatoztatták, s ez egyeseknek — főleg az özvegyasszonyoknak — fontos jövedelemforrást jelentett.

A hagyatéki leltárak értékes adatokat tartalmaznak a vagyon, s ezen belül a készpénz-vagyon megoszlásáról, valamint a tőkekihelyezésnek, mint jövedelemforrásnak elterjedéséről a különböző foglalkozásbeli kategóriákon belül.

Az 1771 és 1790 között felvett leltárak szerint az ez idő alatt elhalt polgárok 69%-nak összes vagyona nem haladta meg az 5000 forintot, 7%-é 5000—10 000 forint között mozgott, s mindössze 2,25% vagyona haladta meg az 50 000 forintot.

A különböző foglalkozásbeli kategóriák százalékos vagyonmegoszlása a következőképp alakult:

¹³ FL. PL. Int. a. a. 7890.

¹⁴ PL. PL. Test. a. a. 1262.

¹⁵ FL. PL. Test. a. a. 1063.

¹⁶ FL. PL. Int. a. m. 248.

Foglalkozáscsoportok	1— 1000	1001— 5000	5001— 10 000	10 001— 15 000	15 001— 20 000	20 001— 30 000	30 001— 50 000	50 001— 100 000	100 000- en felül
	forint hagyaték								
Iparosok	20	42	19	7	3	3	3	3	—
Kereskedők és fogadósok	7	11	41	8	8	11	3	8	3
Értelmiségiek	12	—	22	22	22	—	—	22	—
Tisztviselők	24,5	32	8,5	17	8,5	8,5	—	—	—
Magánzók és háztulajdonosok	22	67	11	—	—	—	—	—	—
Mezőgazdasággal foglalkozók	24	38	38	—	—	—	—	—	—
Egyebek	45	45	10	—	—	—	—	—	—
Ismeretlen foglalkozásúak	54	28	10	4	4	—	—	—	—

Jelentősebb vagyon tehát elsősorban az értelmiségi és tisztviselő réteg és a kereskedők kezén halmozódott fel. Az iparosok között a gazdag polgárok száma jóval csekélyebb volt.

A vagyon ingó—ingatlan—kézpénz megoszlását vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a módos és szegényebb polgárok vagyonának alapja egyaránt az ingatlan-tulajdon volt. Az ingatlannal rendelkezők 70%-nál az ingatlan értéke összvagyonuknak több mint 70%-át tette ki, és csak 11%-nál képviselt házaik és földjeik értéke jelentéktelenebb összeget. Ez utóbbiaknál szinte kivétel nélkül a hagyaték jelentős hányada kinnlevőség. A kevés ingatlannal, vagy ingatlannal egyáltalán nem rendelkezők 60%-a iparos volt.

Az ingó—ingatlan kézpénzvagyon és az aktív követelések aránya a különböző foglalkozásbeli kategóriák hagyatékában a következőképp alakult:

Foglalkozási csoportok	Ingatlan	Ingó	Kézpénz	Követelés	Szerszám-nyersanyag készáru
	százalékban				
Iparosok	55,5	9,5	8,7	21,3	5,0
Kereskedők, fogadósok	32,7	4,4	2,1	29,1	31,7
Értelmiségiek	71,2	8,9	1,1	18,8	—
Tisztviselők	74,7	17,4	3,6	4,3	—
Háztulajdonosok és magánzók	75,2	14,8	4,5	5,5	—
Mezőgazdasággal foglalkozók	60,3	7,0	11,3	15,0	6,4
Egyebek	63,2	9,5	6,6	11,1	9,6
Ismeretlen foglalkozásúak	72,5	12,8	2,3	12,4	—

A vizsgált két évtizedben elhalálozott polgároknak csaknem fele (48%) hagyott hátra kinnlevőséget. Összehasonlítva a különböző rétegeket, azt látjuk, hogy míg a tisztviselők 75%-ának és az iparosok 65%-ának hagyatékában maradt fenn kötelezvény (az utóbbiak esetében persze behajthatlan munkadíjról, számlákról is lehet szó), addig az ismeretlen foglalkozásúaknál csak 35, a mezőgazdasággal foglalkozóknál pedig 38% az arány. A hagyatéki leltárak szerint a polgárok 54%-ánál a kinnlevőség nem haladta meg az egész vagyon 10%-át, azaz csak kisebb kölcsönökről lehet szó. Csak az elhaltak 12%-ánál, az alábbi polgároknál haladták meg követeléseik az egész vagyon értékének felét:

Név, foglalkozás	Vagyon %-a	Összeg
Bell Éva, paszományos özvegye	100	22 880 Ft
Weidinger János, ismeretlen foglalkozású	100	744 Ft
Ámon József festő	95	927 Ft
Percze Zsuzsanna, ismeretlen foglalkozású	93	5 104 Ft
Sartory Lucia, ismeretlen foglalkozású	93	1 453 Ft
Éberl András, ismeretlen foglalkozású	91	1 255 Ft
Tausch Orsolya kötőnő	83	1 767 Ft
Mák Antalné, tímár özvegye	83	30 201 Ft
Stehr Katalin, ismeretlen foglalkozású	80	2 472 Ft
Tausch Anna Mária, kereskedő özvegye	80	12 611 Ft
Limburg József bádogosmester	79	1 050 Ft
Müller Antal orvos	77	13 854 Ft
Fortunatus Lázár pálinkafőző	77	472 Ft
Poppin Tamás, ismeretlen foglalkozású	70	4 673 Ft
Bluthmayer József fogadós	56	3 756 Ft
Bercsényi szűrszabóné	54	1 158 Ft
Peck Vince dohánykészítő ¹⁷	54	29 916 Ft

Bár feltehető, hogy az iparosok apróbb összegű kinnlevőségei között kifizetetlen számlák is lehettek, mégis a hagyatéki leltárak és betáblázási jegyzőkönyvek adatai egybehangzóan azt bizonyítják, hogy a polgároknak egy szűkebb csoportja nagyobb, vagy legalábbis ugyanolyan lehetőséget sejtett pénzének kamatra való kihelyezésében, mint ingatlanba fektetésében.

A betáblázási jegyzőkönyvekből ismert nagyobb hitelezők nevét a hagyatéki leltárak alapján kiegészíthetjük még néhány olyan polgáréval, akik ugyan vagyonuknak kisebb hányadát helyezték ki, de követeléseik így is jelentős summára rúgnak. Megemlíthetjük például Drokker Tádé katonatiszt feleségét (előzőleg Koppauer Gottfried pék hitvese), akinek 1790-ben bekövetkezett halála után 25 608 forint értékű kötelezvény maradt; ez vagyonának 37%-át tette ki.¹⁸ (Egyébként férje is gyakran szerepelt apróbb összegekkel a betáblázási jegyzőkönyv lapjain.) Schraut Anna pékné egész vagyonának 40%-át kitevő 12 542 forint értékű kinnlevőséget hagyott hátra.¹⁹ Kinczl Mária mészárosné hagyatéki leltára 7640 forint (25%), Mayer Mihály kőfaragóé 5448 forint (29%), s végül Werner Jakab bognáré 4324 forint (27%) kinnlevőségről ad hírt.²⁰

¹⁷ FL. PL. Test. a. a. 1262, 1329, 1241, 1111, a. m. 201. a. a. 1493, 1100, 1418, 1752, 1063, 1386, 1104, 1148, 1240, 1210, 1359, 1406.

¹⁸ FL. PL. Test. a. m. 229.

¹⁹ FL. PL. Test. a. a. 1110.

²⁰ FL. PL. Test. a. a. 1133, 1516, 1323.

A betáblázási jegyzőkönyvekben szereplő jelentősebb hitelösszegek, vagy a hagyatéki leltárakban említett nagyobb összegű készpénz hagyatékok természetesen nem cáfolják az ország, s ezen belül a pesti polgárok általános tökeszegénységének tényét. A tőkekihelyezés szerepének növekedése, a földszerzés lanyhulása nyilván elsősorban a város mezőgazdasági termelésének háttérbeszorulására vezethető vissza.²¹ Ugyanakkor az ingatlan szerzését továbbra is a tőkebefektetés legbiztosabb módjának tekinti a polgárság. A házépítésre felvett kölcsönök nagy száma is sejteti, hogy szántók, legelők, majorságok stb. helyett inkább a házbér-jövedelemből vagy telekspekulációból igyekeztek hasznot húzni. Mégis figyelemre méltó az a körülmény, hogy a polgárok egy része ház, illetve telek vásárlása helyett is inkább kamatra kihelyezve gyarapította a pénzét. Mindez azt sejteti, hogy az osztrák gazdaságpolitika teremtette rendkívül kedvezőtlen viszonyok között is észlelhető a tőke lassú felhalmozódása a polgárság, s ezen belül az iparosság körében is.

Pest iparosodását tehát nem kizárólag, s nem is elsősorban a tőkehiány gátolta. A felhalmozott tőke ahhoz valóban kevés volt, hogy akár közvetlenül, akár közvetve, hitel formájában a Valero-manufaktúrához hasonló méretű vállalkozások egész sorát hozza létre, de kisebb ipari vállalkozások megindítására, a termelés korszerűsítésére, bővítésére elegendő lett volna. Azonban az a tény, hogy e szabad pénztőkét rendszerint apróbb hitelekben kamatoztatták azt bizonyítja, hogy Bécs ipar- és kereskedelempolitikája eredményes volt: minden vállalkozó kedvet elfojtott. Ez tükröződik a hagyatéki leltárak ide vonatkozó adataiból is.

A leltárak a vizsgált korszakban 51 kézműves — azaz a végrendelkező iparosok 42%-ának — berendezését, szerszámaikat, nyersanyagkészletét és kész áruikat becsülik fel. 7 gombkötő, 4 kovács, 3 molnár, 3 nyergesmester, 3 szűcs, 3 pék, 3 kádár, 3 órás, 3 asztalos, 2—2 szíjgyártó, dohánykészítő, könyvkötő, ékszerész, 1—1 lakatos, tükörkészítő, posztókészítő, timár, bognár, bádogos, szabó, csizmadia, keményítőkészítő, varga és mészáros hagyatéki leltára tartalmaz erre vonatkozó adatokat. A felsorolt kézművesek 30%-ának szerszám- és nyersanyagkészlete nem haladta meg a 200 forint értéket, további 30%-é is 500 forinton alul maradt. Az 1000 forint értéket 2 gombkötő, 1 asztalos, 1 molnár és 1 órás készlete lépte túl (16%), 2000—5000 forint között mozgott 2 molnáré, 1 posztósé, 2 kádáré, 1 szűcsé, 1 péké. Csupán Kojánovics István ötvösműhelyének és fogadójának együttes értéke haladta meg az 5000 forintot.

A felsorolt kézművesek 47%-ának szerszám-, nyersanyag- és árukészletének értéke vagyonuknak csupán 10%-át tette ki, s csak 20%-nál érte el vagy haladta meg az egész vagyon felét. Ez utóbbiakhoz tartozott 3 molnár — malmaik értéke 2200—2400 forint között mozgott —, egy nagyobb nyersanyag-készletet raktározó asztalos, 2 szűcs, 1 tükörkészítő és 1 könyvkötő — ezek kész áruik voltak becsesek, s végül egy jelentős árukészlettel és értékesebb szerszámokkal rendelkező kovács.

A vállalkozó kedvet elnyomó, a már kialakult manufaktúrákat is elsorvasztó bécsi iparpolitikának köztudomásúlag kezére játszott a pesti tanács szűklátókörű, céhes érdekektől vezérelt, minden újítástól, kezdeményezéstől óvakodó iparpolitikája is. A pesti polgárok joggal érezhették biztosabb tőkebefektetésnek az ingatlan-vásárlást, vagy készpénzüket óvatos, kis tételekben, ingatlannal biztosított kihelyezését, mintsem hogy vállalják egy ipari vállalkozás indításának vagy finanszírozásának kétes eredményű kockázatát.

Erre a kockázattól való félelemre, s nem a tőkehiányra példa Bernáth Jakab gyáralapítási szándékának megghiúsulása is.

²¹ Nagy L. Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században. TBM. XII. (1957). 133--192. 1.

Bernáth Jakab franciaországi származású, 1757 óta polgárjogot élvező bársony- és tafota kereskedő 1773-ban manufaktúra-alapító kísérletéhez a kormánytól 8—10 000 forintos hitelt kért. A kamara Pest városát utasította a hitel folyósítására, a tanács azonban pénzhiányra hivatkozva megtagadta a kölcsönt. Pedig Bernáth hitelképes volt; házáat 15 000 forintra, áruinak értékét pedig néhány ezer forintra becsülték.²²

Bernáth Jakab esete első pillantásra a hitelszűke, a pénzhiány eklatáns példájának tűnik. Pedig nem annyira a tőkehiány, mint inkább az ipari vállalkozások finanszírozásától való húzódozás rejlik kudarcá mögött. Jellemző, hogy a vizsgált korszakban Bernáth 6 ízben összesen 13 500 forint összegű kölcsönt vett fel, s háza építéséhez a pálosok egyösszegben 4500 forint hitelt nyújtottak neki. Ugyanabban az évben, amikor a tanács megtagadta Bernáthtól a kölcsönt, a pálosok 12 ízben 16 000 forintot helyeztek ki, a belvárosi plébánia pedig 15 hitelügylet során 20 000 forintot. S magánosok is — pl. Papiés, Tauschné, Lauterer — kihelyeztek apróbb tételekben egy év alatt hasonló összeget. Sőt, a jegyzőkönyvekben itt-ott találunk a Bernáth igényelte hitellel azonos vagy azt meghaladó, egyösszegben folyósított kölcsönt is. Az ilyen hitelt élvezők között azonban hiába keresnénk a korabeli manufaktúra-tulajdonosok nevét: főleg nemesek és kereskedők (s csak néhány iparos) jutottak ilyen nagy összegű kölcsönökhöz. Az alábbiakban felsoroljuk az egyszeri hitelügylet során legnagyobb összeget kihelyező hitelezők, illetve a legnagyobb hitelt élvezők nevét.

Év	Hitelező neve és foglalkozása	A hitel összege	Adós neve és foglalkozása
1770	Ferberth János, a pestmegyei ítélőszék ülnöke	15 000 Ft	gr. Forgách János és Grassalkovich Antal hg.
1776	Pintér Fülöp, helytartótanácsi tanácsos özvegye	14 000 Ft	Gusztinyi János nyitrai püspök
1777	Hadsi Nikola görög kereskedő	12 000 Ft	Vaszili György görög kereskedő
1785	keselőközi Majtényi Imre	12 000 Ft	gr. Haller Sámuel
1783	puchói Marcibányi István udvari tanácsos	12 000 Ft	Majtényi János nemes
1781	Fischer Ádám temesvári városi tanácsnok	12 000 Ft	Neumayer Miklós fodrász és Mayerhoffer Erzsébet
1778	Pontika Mihály görög kereskedő	11 000 Ft	Boschán Löbl zsidó kereskedő
1773	Peek Vince dohánykészítő	10 000 Ft	Schützenhoffer Mátyás mészáros
1774	Galli Kleopátra, kereskedő felesége	9 400 Ft	Galli és Gotthardi kereskedő cég
1775	Tausch Anna Mária, kereskedő özvegye	9 510 Ft	Galli és Gotthardi kereskedő cég
1775	Lauterer György serfőző	8 000 Ft	Müller Ferenc gyógyszerész
1781	von Fritsch (ismeretlen foglalkozású, valószínűleg bécsi lakos)	8 000 Ft	Gusztinyi András

²² FL. PL. Int. a. a. 4864.

Év	Hitelező neve és foglalkozása	A hitel összege	Adós neve és foglalkozása
1781	Pirgell kapitány, mint bazini Lahner Anna gondnoka	8000 Ft	Gusztinyi András és Sándor Mihály
1777	özv. Péterffy bárónó, szül. Nessler Karolina	7500 Ft	Majtényi Károly nemes
1786	von Heusselné, szül. Paschgall Eleonóra	7000 Ft	Manoli Konstantin görög kereskedő
1777	Keglevich Krisztina	6000 Ft	Irányossy Antal ispán
1775	báró Scenus, katonatiszt	6000 Ft	Vaszili György görög kereskedő
1781	toplicai Rakicsevics Miklós kapitány	6000 Ft	Sztankovics Miklós görög kereskedő
1787	toplicai Rakicsevics Miklós kapitány	3000 Ft	Monasterly István görög kereskedő
1787	Schlecht Magda	6000 Ft	Kemnitzer János tímármester (a hitelező sógora)
1772	Edelspacher Zsuzsanna nemes	6000 Ft	Irányossy Antal ispán
1789	Schmidt Ferenc	6000 Ft	Dieri Lénárd fogadó
1786	özv. Pettenhoffer Barbara	6000 Ft	Maixner Máttyás kereskedő
1778	Schweiger Ferenc dugnasszai lakos	6000 Ft	Hacher Antal ácsmester
1771	Schweiger Ferenc dugnasszai lakos	5000 Ft	Lauterer György sörfőző
1779	Nádasdy Erzsébet nemes	5000 Ft	Sztankovics Miklós görög kereskedő
1771	Kiriáky László	5000 Ft	Athanási György görög kereskedő
1775	báró Laffert Ignác	5000 Ft	Irányossy Antal ispán
1773	Ferberth Ferenc	5000 Ft	Galli-Gotthardi kereskedő cég

A legnagyobb hiteleket folyósítóknak tehát több mint a fele (55%) a feudális osztály tagjai közül került ki. Az adósok között valamivel magasabb volt a polgárok aránya 64%—, ami azt bizonyítja, hogy a polgárok is hozzájutottak és igényeltek is nagyobb összegű kölcsönöket. Ez elsősorban a kereskedőkre, főleg a görög kereskedőkre vonatkozik, az iparosok inkább a kisebb, 5000 forintot meg nem haladó hitelügyletek sorában szerepelnek. Mindez ismét azt bizonyítja, hogy nem elsősorban a tőkehiány gátolta az iparfejlődést. A tőkével rendelkezők — polgárok és nemesek egyaránt — nem kívánták pénzüket ipari vállalkozásokba fektetni, biztosabbnak, gyümölcsözőbbnek tekintették az ingatlanvásárlást, vagy a kereskedőknek nyújtott nagyobb hitelt. Erre egyébként Lehner Tóbiás példája is jellemző. E vállalkozó szellemű polgár, aki a város igazgatásában is több évtizeden át jelentős szerepet játszott, s néhány évig a polgármesteri tisztelet is betöltötte, a legváltozatosabb módszerekkel igyekezett tőkét gyarapítani. Már 1760-ban pusztákat bérelt, 1769 és 1785 között pedig 6 ízben vette

bérbe a városi kocsmákat.²³ 1771-ben Szentendre határában malmot vásárolt, melyet papírmalommá alakított, majd később szerzett malmával együtt bérbe adta.²⁴ 1775-ben kőbányát vett, kővel kereskedett, s felépítette házát.²⁵ A 80-as években nagy tételekben épületfát is vásárolt; nyilvánvalóan nemcsak a saját házának építéséhez. Több ízben bérbe vette a várostól a színházat.²⁶ A 80-as években építőanyag-spekulációival egyidőben ipari vállalkozással is megpróbálkozott: feltehetően 1782-ben alapította selyemmanufaktúráját, melyet ez iparág hanyatlásának első jeleire az 1780-as évek végén bérbe adott. 1790-től neve nem is szerepelt a pesti gyártulajdonosoké között.²⁷

Valószínűleg csak ezt követően foglalkozott komolyabban hitelügyletekkel. Neve ugyan már korábban is előfordult a betáblázási jegyzőkönyvekben: 1766 és 1778 között 8 ízben összesen 3640 forint kölcsönt folyósított, 1771 és 1785 között pedig négy hitelügylet kapcsán 6500 forint kölcsönt vett fel (mintegy kétharmadát katonatisztektől). A tőke kihelyezését azonban csak a század utolsó évtizedétől tekintette pénze kamatoztatása jelentős forrásának. 1808-ban a Szépítő Bizottmányra szállt 120 000 forintos hagyatékában 132 kötelezvényt találtak, s csupán kétes követeléseinek értéke 45 000 forintra rúgott.²⁸ Mindez arra vall, hogy tőkét hamarosan kivonta üzeméből, hogy azt további bérletekben, spekulációkkal és hitelügyletekkel kamatoztassa.

Lehneren kívül a manufaktúra-tulajdonosok közül csupán a későbbi bórgyáros Kemnitzer János nevével találkozunk a legnagyobb hitelt élvezők között. A sógórnjától felvett kölcsön azonban aligha szolgálhatta műhelye fejlesztését. 1787. március 7-én vett fel 6000 forint kölcsönt, ugyanez év április 18-án már mint hitelezővel találkozunk vele újra: két kötelezvényt tábláztat be, összesen 4500 forint értékben.

*

A tőkebefektetésről levont következtetéseket megerősítheti az adósok társadalmi rétegződésének vizsgálata is. A fő kérdés itt az lehet, hogy kik igényeltek jelentősebb hitelt, s hogy ezek mire fordították a felvett tőkét.

A betáblázási jegyzőkönyvek sajnos csak szűkszavú adatokat tartalmaznak a kölcsönösszeg rendelkezéséről. A kötelezvények többnyire, szinte formulaként „sürgős, elkerülhetetlen szükségére” hivatkoznak. Néha azonban bőbeszédűbbek. Így például Rasztóczi János házasságba, céhbe és „purgerségbe” akarván lépni, kényszerül arra, hogy 171 forint kölcsönt vegyen fel egy atyafiától. Mások ingatlan vásárlásával, építkezéssel, házuk, gazdaságuk rendbe hozásával, árvíz vagy más elemi csapás okozta kár helyreállításával indokolják pénzsükségletüket. A legnagyobb összegeket általában ház vásárlására vagy építtetésére vették fel. Kelemen Mihály magyar kántor és tanító például 1771-ben a Halpiaeon „két avult házatskát szerevén 7630 forintért, azokat gyarapítva kétemeletes házat építtetett költségessen, melyből mindjárt zsengejében szép hasznott” vett. Saját bevallása szerint 28 000 forintot költött az építkezésre, ebből 19 000 forint kölcsönpénz volt. A betáblázási jegyzőkönyvekben 24 ízben felvett 20 000 forint tartozása szerepel. 1781-ben 21 000 forint adósságról vallott maga is.

Kelemen a lakbér-jövedelemből remélte visszafizetni adósságait. Számításai azonban nem váltak be. Az 1775. évi árvíz és fagykár megrendítették anyagi

²³ FL. PL. Tanácsi iratok. Miscellanea 1754–1797.

²⁴ Nagy I. i. m. 302. l.

²⁵ FL. PL. Relationes a. m. 2346.

²⁶ FL. PL. Tanácsi iratok. Miscellanea 1754–1797.

²⁷ Nagy I. i. m. 302–303. l.

²⁸ Gyömrői S.: Budapest gazdaságtörténete... 186. l.

helyzetét, s hitelezőit nem tudta kielégíteni. A ház rövidesen újra került, s potom áron elárverezték.²⁹

A kötelezvények zömében nem találunk utalást a kölcsön felvételének céljára. Az apró összegek azt sejtetik, hogy a pénz mindennapi kiadások fedezését, kisebb károk helyreállítását, s nem a nagyobb vállalkozások elindítását célozta.

Az apróbb kölcsönök felvétele a hagyatéki leltárak szerint is igen elterjedt volt. Alig lehet találni a vizsgált időszakban olyan leltárt, ahol a vagyont ne terhelné kisebb-nagyobb adósság. (Érdekes viszont, hogy gyakran szinte egyensúlyban van az aktív és passzív követelések összege.) Az 1770 és 1790 között elhalt polgárok 80%-a hagyott hátra adósságot. Ezek összege a polgárok felénél nem haladta meg az egész vagyon egynegyedét. A leltárak 41%-ban a vagyont terhelő követelések összege 200 forinton alul van,³⁰ 36%-ban az adósság összege 500—5000 forint között mozgott.

Ha a felvett tőke befektetésére kevés közvetlen adattal rendelkezünk is, némi támpontot várhatunk az adósok társadalmi összetételének vizsgálatától. Az alábbi táblázat az adósok társadalmi megoszlását, s az egész hitelezett összegből való részesedését mutatja ki százalékos megoszlásban.

Adósok megoszlása	Az adósok		Az adósság	
	százaléka			
Polgárok	79		83	
iparosok		45		40
kereskedők		18		32
értelmiségiek		3		4
tisztviselők		4		3
háztulajdonosok és egyebek		9		4
Nemesek és papok	5		12	
Ismeretlenek	16		5	

A fenti táblázat elárulja, hogy bár a pesti pénzpiac fő élvezője természetesen a pesti polgárság volt, a feudális osztály is bőven merített a pesti hitelkínálatból. Másrészt kimutatható, hogy a kereskedők számarányukat messze meghaladóan részesültek a hitelekből.

Az egy főre eső adósság összege viszont azt tanúsítja, hogy a legnagyobb összegű hiteleket még Pesten is a feudális rétegek élvezték. Az egy főre eső kölcsönösszeg — a tisztviselők kivételével — a polgárság körében erősen csökkenő tendenciát mutat. Különösen feltűnő ez a legnagyobb hitelt élvező kereskedők esetében, akik — a kölcsönök csökkenő összegéből ítélve — egy évtized alatt sokat veszíthettek hitelképességükből.

Az egy főre eső évi átlagadósság a vizsgált két évtizedben a következőképp alakult:

²⁹ FL. PL. Int. a. m. 576.

³⁰ Figyelmen kívül hagyva a kereskedőket, ezek hitelviszonyaira a későbbiekben térünk ki.

Adósok megoszlása	Az egy főre jutó évi adósság átlag összege	
	1771—1779	1780—1788
Polgárok	1986 Ft	1423 Ft
iparosok	1987 Ft	1300 Ft
kereskedők	3447 Ft	2451 Ft
értelmiségiek	3118 Ft	1977 Ft
tisztviselők	1334 Ft	1809 Ft
háztulajdonosok és egyebek	7477 Ft	787 Ft
Nemesek és papok	3768 Ft	3400 Ft
Ismeretlen foglalkozásúak	617 Ft	636 Ft

Az alábbiakban a legnagyobb hitelt élvezők neveit soroljuk fel. (Mint hogy csak kivételes eseteket kívánunk bizonyítani, ezért az eddigiektől eltérően a vizsgált periódus előtti kölcsönöket is figyelembe vettük.)

Adósok neve és foglalkozása	A hitelügyletek		A felvett kölcsönök összege (Ft)	Az egy ügylet alkalmából kapott legnagyobb kölcsön (Ft)	Hitelezők társadalmi összetétele
	évköre	száma			
Galli és Gotthardi kereskedők	1773—88	23	50 849	9 300	Kb. egyforma arányban nemesek, katonatisztek, egyháziak, polgárok
Irányossy Antal, Klobusicky ispánja	1764—77	13	36 200	6 000	egyháziak, katonatisztek, polgárok
Leiter Mihály sörfőző	1760—62	25	27 000	5 000	főleg polgárok (iparosok és tisztviselők)
Majtényi Károly nemes	1767—85	5	26 727	12 000	nemesek, egyháziak
Gruden Jakab kereskedő	1770—77	12	24 800	6 000	főleg polgárok, részben katonatisztek és egyháziak
Bauer János kereskedő	1763—86	11	23 200	4 000	egyháziak, polgárok. Egyik legfőbb hitelezője egy császári lakáj
Leypolter Károly tímármester	1762—76	17	21 200	3 000	főleg egyháziak, részben polgárok
Heussler Sebestyén fogadós	1777—88	12	20 108	4 000	főleg polgárok, részben egyháziak
Vaszili György görög kereskedő	1774—77	3	19 650	12 000	görög kereskedők, katonatisztek
Forgách János nemes	1762—70	2	19 400	15 000	csak nemesek
Kelemen Mihály tanító	1770—76	25	18 131	2 000	egyháziak, katonatisztek, polgárok
Heussl Imre helytartótanácsi tanácsos	1766—78	9	15 400	2 000	—

Adósok neve és foglalkozása	A hitelügyletek		A felvett kölcsonők összege (Ft)	Az egy ügylet alkalmából kapott legnagyobb kölcson (Ft)	Hitelezők társadalmi összetétele
	évköre	száma			
Maixner Mátyás kereskedő	1782—85	5	14 400	6 000	polgárok, megyei tisztviselők
Bernáth Jakab selyemkereskedő	1764—86	7	14 076	4 500	pálosok, nemesek
Nolly József háztulajdonos	1774—89	9	13 500	2 000	csak polgárok
Janitschek József orgonaépítő	1769—79	8	13 300	4 000	polgárok, nemesek, papok
Ebenchöch Antal tímármester	1765—75	11	13 200	2 000	polgárok, egyháziak
Scopek Teréz keres- kedő özvegye	1770—83	7	13 100	3 000	polgárok, egyháziak
Hacher József ács	1769—78	5	13 000	6 000	katonatisztek, egyháziak
Manoli Konstantin görög kereskedő	1779—89	7	12 961	7 000	csak polgárok
Stublancz Károly szücsmester	1773—83	6	12 670	9 000	egyháziak, polgárok
Neumayer Miklós fodrász	1781	1	12 000	12 000	polgárok
Sztankovics Miklós kereskedő	1752—82	3	11 300	6 000	katonatisztek, nemesek
Krachenfels Bertalan esztergályos	1770—80	6	11 250	4 000	polgárok, katonatisztek
Paschberger József ötvösmester	1769—87	8	11 050	4 400	polgárok
Schützenhoffer Mátyás mészáros	1770—73	3	10 500	10 000	polgárok
Bojácsi György kereskedő	1779—86	12	10 475	1 200	polgárok, egyháziak
Rátz József ügyvéd	1773—85	18	10 000	2 000	vegyes

A hagyatéki leltárak ezúttal is értékes adatokkal egészítik ki a betáblázási jegyzőkönyveket. A végrendelező polgárok 80%-a hagyott hátra adósságot, a polgárok 18%-ánál ez az összeg vagyonuk 50—100%-ára rúgott, 7%-ánál pedig meg is haladta az egész ingó-ingatlan vagyon értékét. A leltárak alapján a következőkkel egészíthetjük ki a legnagyobb hitelt élvezők névsorát:

Adósok neve és foglalkozása	Az adósság összege	A vagyon %-a
Petz Miksa sebész	28 641 Ft	52
Leypolter Károlyné, tímár özvegye	26 003 Ft	meghaladja
Übl Jenő fehérpék	22 306 Ft	75
Cyrus Anna bába	16 486 Ft	52
Mayer Mihály kőfaragó	11 038 Ft	59
Kölbl Miklós órás	9 779 Ft	86
Jahn Simon fogadós	9410 Ft	meghaladja
Mosel József polgármester	8369 Ft	37
Macher Magda ismeretlen foglalkozású	7936 Ft	meghaladja
Barth Keresztély fogadós ³¹	6400 Ft	30

A fenti két névsor azt bizonyítja, hogy a legnagyobb tőkeigénnyel a kereskedők léptek fel, s ők voltak a leghitelképesebbek. Az iparosok közül elsősorban az állati termékeket feldolgozó iparágak képviselői — tímárok, szűcsök —, valamint a drága nyersanyaggal dolgozó ötvösök és a kőfaragók éltek leginkább a hitel-lehetőségekkel. Manufaktúra-tulajdonosok után hiába kutatunk. Bernáth Jakab viszont, akit a pesti tanács 8000 forint erejéig sem tartott hitelképesnek, a legnagyobb hitelt élvezők közé tartozott.

A kereskedők — főleg a görögök — többnyire kereskedőtársaikhoz folya-modtak kölcsönért, de folyósítottak nekik hitelt nemesek, katonatisztek és papok is.³² Az egyéb polgári foglalkozásúak főképp polgártársaiktól és az egyháziaktól kaptak tőkét.

A kereskedőknek nyújtott viszonylag bőséges hitel azt mutatja, hogy míg az udvar gazdaságpolitikája következtében a tőkével rendelkezők nem vállalták az ipari vállalkozások finanszírozásának kockázatát, a pesti kereskedelem méretei és virágzása alapján a kereskedőknek nyújtott hitelt ugyanezek biztosabb és gyümölcsözőbb befektetésnek tekintették. Tőkéjük megtérülését nem a kereskedők ingatlana, áru- vagy készpénz-fedezete tette reménytelivé, mint inkább a várható kereskedelmi haszon. Legalábbis erre kell következtetnünk a hagyatéki leltárak között található kereskedő-vagyonösszeírások tanulmányo-zása alapján.

A hagyatéki leltárak sajnos csak megközelítő pontosságú adatokat tartal-maznak az egyes kereskedők vagyonáról. Az e korból fennmaradt 28 leltár közül 21 csak az üzleti tőkét — árukészletet, készpénzt, követeléseket és adósságokat — sorolja fel, s az ingatlanvagyonról és ingóságokról nem tesz említést.

A 28 kereskedő közül csupán 12 vagyona haladta meg a 10 000 forintot, komolyabb vagyonnal pedig csupán az alábbi öt rendelkezett:

³¹ FL. PL. Test. a. a. 1260/a, 1276, 1008, 1208, 1516, 1407, a. m. 34, 52, 191. a. a. 1222.

³² A Pest megyei betáblázási jegyzőkönyvekben is gyakran találkozunk a pesti görög kereskedők nevével. A bejegyzések főleg a szentendrei görög kereskedőtársaikkal kötött hitelügyletekre derítenek fényt. A Pest városi jegyzőkönyveknél egyébként sokkal szűk-szavúbban vezetett kötetekben a görög kereskedők mellett sok óbudai zsidó és néhány pesti polgár nevével is találkozunk, a fent felsorolt adósok és hitelezők közül pl. Leypolter Károllyal Majtényi Károllyal, Totovics Péterrel, Beleznay Mihállyal, Bernáth Jakabbal stb. (Pest és Nógrád megye levéltára. Pestmegyei betáblázási jegyzőkönyvek.)

Név	Össz- vagyón	Ebből				Adósság
		ingatlan	készpénz	áru és berendezés	követelés	
		forintban				
Leszár Vilmos	104 945	19 885	—	34 497	48 858	61 700
Stupicza Márton	89 185	?	60 628	28 557	—	48 058
Jochim Ferenc	79 781	?	13 167	35 922	30 692	—
Mocsonyi András	56 741	?	4 079	40 100	10 028	3 615
Sztankovics János ³³	48 441	20 000	746	6 382	13 081	26 524

Tehát a leggazdagabb kereskedők vagyonának jelentős része is kinnlevőség volt, s vagyonukat komoly adósság terhelte. Általában azt tapasztaljuk, hogy a kereskedők vagyonának mintegy 60%-a áru, a többi pedig jórészt behajthatlan követeléseiből állt. Ugyanakkor a kereskedők 46%-át a vagyon 75%-át meghaladó [közülük ötnök (17%) pedig egész vagyonukat meghaladó] tartozás terheli. Ezt tanúsítja az egyik legnagyobb pesti vállalkozás, a Gruden és Tsa. cég helyzete is. A cég 1772-ben 20 000 forint áruforgalmat bonyolított le.³⁴ Az 1773. évi üzleti leltár 5706 forintra becsüli az áruk értékét és 8344 forint kinnlevőséget tart számon, ugyanakkor az adósságok összege 12 166 forintra rúgott.³⁵

A kereskedőknek nyújtott hitel természetesen messze meghaladta a betáblázási jegyzőkönyvekben rögzített kölcsönösszegeket. E hitel pontos méreteit csak az egyes cégek üzleti könyveiből lehetne megállapítani, ezek azonban nem maradtak ránk. A kereskedelmi hitelnek a pénzkölcsönnél sokkal jelentősebb tétele volt az áruhitel, hiszen a pénzsűke és a pénz lassú forgási sebessége miatt a kereskedők csak hitelben tudták eladni, s ennek következtében venni is az árukat.

*

A betáblázási jegyzőkönyvek számos folyószámlahitelt, és jóval kisebb mennyiségű váltóügyletet örökítenek meg. Bár ezek nyilván a kereskedelmi forgalomnak csak egy töredékéről tudósítanak, mégis becses adatokat tartalmaznak a pesti kereskedők bel- és külkereskedelmi kapcsolatairól.

A vizsgált időszakban összesen 138 pesti kereskedő váltó, illetve folyószámla hiteléről találunk bejegyzést. Az első évtizedben 73, a másodikban 71 vállalkozás neve szerepel. A két évtized alatt nyújtott áruhitel összege valamivel több, mint 700 000 forint volt, azaz nagyjából a nyújtott készpénz-hitel felét tette ki. Az áruhitel megoszlása a két évtizedben sokkal kevésbé arányos, mint a készpénzhitelek esetében volt: 1771 és 1779 között 449 878, 1780 és 1788 között pedig csak 254 843 forint áruhitelt tábláztak be.

Az áruhitel 66%-át, 462 727 forint értékben 24 kereskedő, a jegyzőkönyvekben szereplő kereskedők 17%-a élvezte. E cégek hitele is erősen csökkent a második évtizedben, összes hiteleiknek 28%-a esik erre a korszakra.

Az alábbi táblázat a legnagyobb áruhitelt élvező kereskedőket sorolja fel, megjelölve a hitel összegét mindkét évtizedben, s utalva a hitelező cégek székhelyére is.

³³ A kisebb értékű ingó-vagyont a táblázatban nem részleteztük. Fl. Pl. Test. a. m. 254, a. a. 1498, a. m. 227, a. a. 1430, a. m. 200.

³⁴ Fl. Pl. Int. a. a. 4789.

³⁵ Fl. Pl. Test. a. a. 1346.

Kereskedő neve	Hitelező cégek	Külföldi hitel	Belföldi hitel	Összesen (Ft)
Gruden József és tsa. gyarmatáru	trieszti, bécsi, győri	I. 117 027 II. —	10 369 —	127 396 —
Rickl F. B.	bécsi, trieszti	I. — II. 39 579	— 3 914	— 43 093
Schmidt J. B.	főleg bécsi	I. — II. 24 434	— 7 036	— 31 530
Gruden Jakab és tsa. gyarmatáru	bécsi, trieszti	I. 16 166 II. —	9 337 —	25 503 —
Bernáth Jakab selyemkereskedő	bécsi, bazeli	I. 27 716 II. —	— —	27 716 —
Gruden Á. Gy. és tsa. gyarmatáru	trieszti, bécsi	I. 23 877 II. —	813 —	24 690 —
Carabelli Antal	bécsi	I. 9 171 II. 14 619	— —	2 379 23 790
Leszár Ferenc Antal	trieszti	I. 13 871 II. 7 637	3 617 —	17 488 7 637 25 125
Kerschbaumer J. B.	bécsi	I. 13 687 II. —	— 600	13 687 600 14 287
Galli és Gotthardi	bécsi	I. 14 142 II. —	— 621	14 142 621 14 763
Minacky Sándor	bécsi	I. — II. 7 180	— 4 650	— 11 830
Hirschmann és Schulz	bécsi	I. 6 485 II. —	5 099 —	11 584 —
Panajotti Athanáz	bécsi, trieszti	I. 10 662 II. —	— —	10 662 —
Ámon József mészáros		I. — II. —	6 760 3 723	6 760 3 723 10 483
Scopek József	bécsi	I. 6 619 II. —	3 380 —	9 999 —

A táblázat futó vizsgálata is elárulja, az egyes cégek folyószámla-hiteleinek tanulmányozása pedig meggyőzően bizonyítja, hogy a pesti cégek folyószámla-kapcsolatai a külföldi cégekkel elég rövidéletűek lehettek: többnyire 2–3 éven át találunk egymást követő betáblázásokat, majd a két cég hitelkapcsolatairól megszűnnek a híradások, s a jegyzőkönyv lapjain újabb pesti és külföldi kereskedők hitelügyleteiről olvashatunk. Így például Gruden József neve 1773 és 1776 között, Schmidt J. B.-é 1781 és 1783, Gruden Jakabé 1777 és 1779, Bernáth Jakabé 1773 és 1778, Minaczky Sándoré 1780–1785, a Hirsch és Schulz cégé pedig csak 1769 és 1771 között szerepel a jegyzőkönyvek lapjain. Csupán kevés pesti cég hitelkapcsolatai követhetők egy évtizeden, vagy ennél is nagyobb időszakon át.

Ismételten hangsúlyozni kívánjuk, hogy a betáblázási jegyzőkönyvek az áruhitel-ügyleteknek csak töredékéről adnak hírt, mégis e tekintetben is a leg-átfogóbb forrásnak tekinthetjük őket. A XVIII. századi kereskedelmi vállalkozások iratanyaga nem maradt fenn; üzleti könyveik, vagy az azokból készült kivonatok csak szórványosan fordulnak elő a csődperek vagy hagyatéki eljárások mellékleteiként. E fennmaradt források legfeljebb egy-egy kereskedő üzleti tevékenységének részletesebb ismertetésére alkalmasak a kereskedelmi kapcsolatok általános alakulásáról talán még hézagosabb adatokat nyújtanak, mint az általunk vizsgált forrásanyag. Úgy véljük tehát, hogy a betáblázási jegyzőkönyvek töredékes adataiból is megbízható képet rajzolhatunk a kül- és belföldi áruhitelkapcsolatok alakulásának fő tendenciáiról, jellegzetes vonásairól.

A pesti kereskedőknek a vizsgált időszakban összesen 208 külföldi és magyar kereskedővel voltak hitelkapcsolatai. E cégek megoszlása a vizsgált időszakban, illetve a két évtizedben a következőképp alakult:

Kereskedők megoszlása	Összesen		1771–1779		1780–1788	
	kereskedők					
	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a
Osztrák kereskedők	108	51,9	72	54,2	53	51,0
ebből bécsi kereskedők	90	43,2	60	45,1	47	45,1
Trieszti kereskedők	22	10,6	15	11,3	11	10,6
Német, cseh stb. kereskedők	16	7,7	10	7,5	6	5,8
Külföldi kereskedők összesen	146	70,2	97	73,0	70	67,4
Pozsonyi kereskedők	15	7,2	12	9,0	7	6,7
Óbudai kereskedők	10	4,8	6	4,5	6	5,8
Budai kereskedők	9	4,3	5	3,7	5	4,8
Győri kereskedők	5	2,4	2	1,5	4	3,8
Más városi ³⁶ kereskedők	23	11,1	11	8,3	12	11,5
Belföldi kereskedők összesen	62	29,8	36	27,0	34	32,6

A második évtizedben tehát erősen csökkent azoknak a cégeknek a száma melyeket áruhitel-kapcsolat fűzött a pesti vállalkozásokhoz. A külföldi kereskedők között természetesen az osztrák, elsősorban a bécsi kereskedők voltak túlsúlyban. A belső kereskedelemben pedig mind inkább bővültek a pesti kereskedők kapcsolatai a különböző városokkal, ugyanakkor a Pozsonyhoz fűződő áruhitel-kapcsolatok csökkenő tendenciát mutatnak.

³⁶ Egy-egy városból általában egy, legfeljebb három kereskedő neve fordul elő a jegyzőkönyvekben.

A kereskedelmi kapcsolatok alakulásának vizsgálatához még biztosabb támpontot nyerhetünk, ha megvizsgáljuk a hitelezett áruk értékének megoszlását a különböző kereskedőcsoportok között:

Kereskedők megoszlása	Összesen		1771–1779		1780–1788	
	az áruhitel					
	értéke (Ft)	%-a	értéke (Ft)	%-a	értéke (Ft)	%-a
Osztrák kereskedők	439 289	62,3	245 188	54,5	194 101	76,2
ebből bécsi kereskedők	407 288	57,8	222 291	49,4	184 997	71,8
Trieszti kereskedők	138 791	19,7	121 840	27,1	16 951	6,7
Német, cseh stb. kereskedők	30 046	4,3	22 137	4,9	7 909	3,1
Külföldi kereskedők összesen	608 126	86,3	589 165	86,5	218 961	86,0
Pozsonyi kereskedők	32 516	4,6	24 898	5,5	7 622	3,0
Győri kereskedők	22 345	3,2	16 058	3,6	6 287	2,5
Óbudai kereskedők	14 888	2,1	5 828	1,3	9 063	3,5
Budai kereskedők	5 134	0,7	3 220	0,7	1 914	0,7
Más városi kereskedők	21 712	3,1	10 716	2,4	10 996	4,3
Belföldi kereskedők összesen	96 595	13,7	60 720	13,5	35 882	14,0

Az áruhitel összegének erős csökkenése a második évtizedben, csakúgy mint a kereskedők számának csökkenése erős kételyt ébreszt: feltehetően nem annyira a kereskedelmi kapcsolatok lanyhulását jelzi, hanem inkább azt mutatja, hogy az áruhitelket mind ritkábban táblázták be. Rendkívül érdekes, hogy még e töredékes adatok és rövid időszak alapján is kimutatható az osztrák, s elsősorban a bécsi kereskedők előretörése, akik szinte minden más külföldi versenytársukat háttérbe szorítottak. A belkereskedelem területén megint csak azt tapasztaljuk, hogy szélesedett és erősödött az áruhitel-kapcsolat a különböző magyar városokkal. A korábbi évtizedben első helyen álló pozsonyi és győri kereskedők által betábláztatott áruk értékének összege és aránya csökkent, ugyanakkor erősödtek a kereskedelmi kapcsolatok a többi város kereskedőivel, elsősorban az óbudai zsidókkal. S míg az első évtizedben a név szerint megemlített négy város mellett 7 másik város (Esztergom, Eger, Gyöngyös, Jászó, Debrecen, Arad és Temesvár) polgárainak neve szerepel a jegyzőkönyvekben, addig a második évtizedben már 11 (Esztergom, Szombathely, Nezsider, Aszód, Árokszállás, Jolsva, Debrecen, Nagyvárad, Szamosújvár, Szeged és Szentés) kereskedőinek neve fordul elő. 1771 és 1779 között a magyarországiak közül a legnagyobb áruhitelt — 1300 forintot — egy jászói kereskedő nyújtotta; ezzel szemben 1780 között egy nagyváradai kereskedő 4000 forint, egy szegedi pedig 2234 forint követelését tábláztatta be. Tehát a XVIII. század végén nem csak a pesti polgárok magyarországi kereskedelmi kapcsolatainak köre bővült, hanem jelentősen megnövekedett a vásárolt áruk értéke is.³⁷ (1963)

³⁷ A pesti kereskedelmi kapcsolatokról eddig kialakult képet kétségtelenül finomíthatná, pontosabbá tehetné az eddig kellő figyelemre nem méltatott törvényszéki csődperek anyaga is. A betáblázási jegyzőkönyvek és a csődperek párhuzamosan vizsgált adatai kellő alapot nyújtanának a pesti polgárok kereskedelmi kapcsolatainak pontosabb felméréséhez, de szükség lenne még a pesti levéltár irataiban az egyes cégek sorsát és pályáját tükröző, valamint a más városi és megyei betáblázási jegyzőkönyvekben található adatok feltárására is.

GELD- UND WARENKREDIT IN PEST IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 18. JAHRHUNDERTS

Die Abhandlung untersucht die Ausmassen und die Anlageweisen des in den Händen des Pester Bürgertums akkumulierten Geldkapitals am Ende des XVIII. Jahrhunderts. Als Hauptquellen zu dieser Forschung dienen die aus den Jahren 1770—1790 stammenden Bände der Intabulationsgrundbücher, die über das Kreditwesen der Stadt das umfassendste Bild geben, weiters die aus denselben Jahren stammenden Nachlassinventare, die für die Kapitalstärke und den Kreditanspruch der einzelnen Bürger charakteristisch sind.

Den Intabulationsgrundbüchern nach haben in der behandelten Periode 588 Gläubiger insgesamt 1 191 831 Rheingulden als Geldanleihe auf Borg gegeben. (Auf die durch die Stadt gegebenen Darlehen ist diese Forschung nicht eingegangen.)

Die Untersuchung der gesellschaftlichen Zusammensetzung der Gläubiger beweist, dass sich der grösste Teil des freien Geldkapitals bei den feudalen Schichten akkumulierte. Über das grösste Kapital verfügte die Kirche: die verschiedenen kirchlichen Personen und Institute haben vom Gesamtkredit 16% verliehen, aus dieser Gesamtsumme haben die Pfarre in der Inneren Stadt, die Pester Pauliner-, Dominikaner- und Piaristenorden 10% in Form von kleineren Darlehen gegeben. Die weiteren 30% der Kreditsumme haben die Adeligen, Offiziere, Komitats- und herrschaftliche Beamten gewährt, die ein Viertel der Gläubiger ausmachten. Die Proportion ihres auf Borg gegebenen Kapitals erhöhte sich in den 1780-er Jahren bedeutend, und oft gaben sie auch Kredite von höherem Betrag.

Bei der Mehrheit der bürgerlichen Gläubiger waren die Kreditgeschäfte eher Zufallsfälle: ihren Verwandten, Handwerksgenossen haben sie mit kleineren Summen geholfen. Die Jahresdurchschnittssumme die die zu verschiedenen Beschäftigungsgruppen gehörenden Bürger einzeln gegeben haben zeigt, dass in erster Linie die nicht produzierenden Schichten — die Intelligenz, Beamten, Hausbesitzer — über ein grösseres freies Geldkapital verfügten. Eine kleinere Gruppe der Bürger hat aber schon anstatt oder ausser dem Liegenschaftsankauf schon in regelmässigen Kreditgeschäften sein bescheidenes jedoch in Pester Relation bedeutendes Kapital nutzbringend angelegt.

Die Daten der Nachlassinventare über die Vermögenslage und die Teilung dieses Vermögens der Bürger unterstützen die aus den Intabulationsgrundbüchern gewonnenen Folgerungen. Ein bedeutenderes, 5 000 Gulden übertreffendes Vermögen hat sich in erster Linie in den Händen der Schicht der Intelligenz und Beamten weiters der Kaufleute akkumuliert. Die Basis des Vermögens war meistens die Liegenschaft, ihr Wert machte im allgemeinen cca 75% des Gesamtvermögens aus, während das Bargeld und das Guthaben nur ein Bruchstück desselben ausmachten. Bei 12% der Verstorbenen überstieg aber die Summe der Guthaben die Hälfte des Vermögens, und bei 7% machte sie sogar 80% aus.

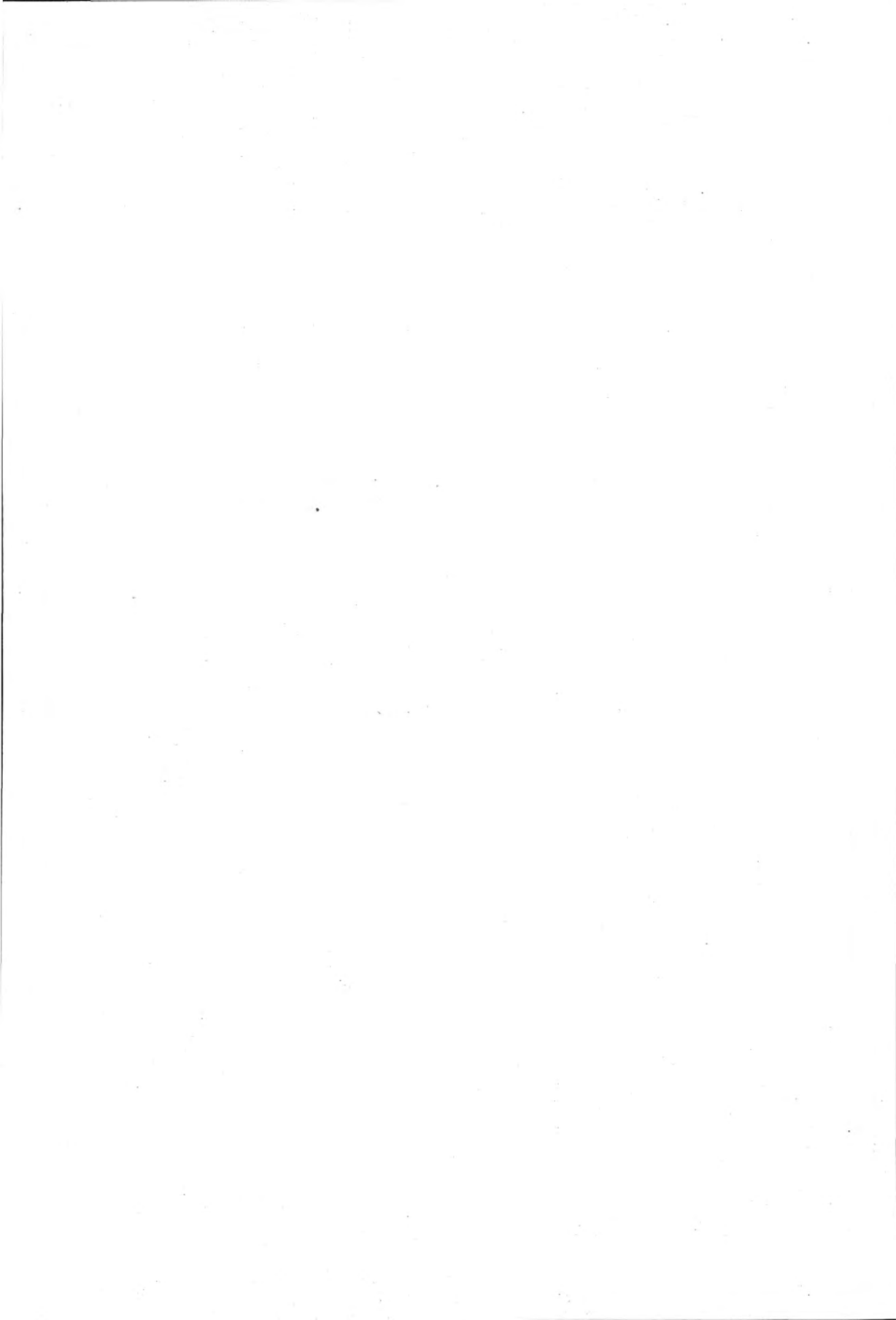
Die Gesamtsumme der in einem Jahr gewährten Kredite, die in den Nachlassinventaren figurierenden, manchmal sehr hohen — 10—30000, sogar 50000 Gulden übersteigenden — Summen der Guthaben zeugen nicht nur von den bedeutenden Ausmassen des Kreditangebots sondern es stellt sich dadurch auch heraus, dass die Pester Bürger über mehr freies Geldkapital verfügten als man es bis jetzt annahm. Dieses Kapital wurde aber nur in den seltensten Fällen in

Industrieunternehmungen angelegt, es schien sicherer zu sein das Geld behutsam in kleinere Anleihen auf Zins zu geben. Bloss 27 Gläubiger haben anlässlich eines Kreditgeschäfts eine 5 000 Gulden übersteigende Summe kreditiert, 2/3 davon waren Adelige, die übrigen aber grösstenteils Kaufleute.

Schon die meistens unbedeutenden Summen der Kredite lassen es vermuten, dass die Anleihen zur Deckung alltäglicher Ausgaben, zur Herstellung kleinerer Schaden und nicht zur Gründung grösserer Unternehmungen dienten. Die Zusammensetzung der Schuldner und die Jahresdurchschnittssumme der Schulden per Person bei den einzelnen Schichten der Schuldner zeigt, dass die höchsten Kreditsummen der Adel genossen hat. Aus dem Kreis des Bürgertums erhielten die Kaufleute in erster Reihe bedeutende Geldanleihen. Unter den die grössten Kredite geniessenden figurieren Handwerker nur mit geringer Anzahl, wir finden unter diesen vorwiegend die Vertreter der animalischen Produkte bearbeitenden Gewerbezwige wie auch einige mit teurerem Rohmaterial arbeitende Goldschmiede und andere Handwerker. Die Handwerker entliehen grössere Kredite meistens von ihren Handwerkergeossen oder von kirchlichen Instituten, im allgemeinen zwecks Erwerbung von Liegenschaften und zum Hausbauen. Die Kaufleute — besonders die Griechen — wandten sich an ihre Kaufmannsgeossen um Geld, aber auch die Adelligen gaben ihnen oft Anleihen von grösseren Summen.

In den Intabulationsgrundbüchern finden wir zahlreiche Eintragungen über laufende Rechnungskredite und Wechselgeschäfte. Obzwar diese Eintragungen nur über ein kleines Fragment der Warenkredit-Angelegenheiten berichten, können auch diese fragmentarischen Angaben — in Ermangelung von umfassenderem Quellenmaterial — über die Haupttendenzen der Gestaltung der in- und ausländischen Warenkredit-Verbindungen einen Anhaltspunkt bieten.

In der behandelten Periode besitzen wir Daten über laufende Rechnungs- resp. Wechselgeschäfte von insgesamt 138 Pester Kaufleuten mit 146 ausländischen und 62 ungarländischen Kaufleuten. Die Summe des während zwei Jahrzehnte geliehenen Warenkredits beträgt cca 700 000 Gulden, — davon überstieg die Summe der ausländischen Guthaben 600 000 Gulden. Die laufende Rechnungs-Verbindungen der einzelnen Kaufleute waren im allgemeinen sehr kurzlebig. Auf Grund der Vergleichung der Warenkreditverbindungen aus den 1770-er und 1780-er Jahren können wir ersehen, dass auch die fragmentarischen Daten über diese kurze Periode von dem Vorstossen der österreichischen und in erster Linie der Wiener Kaufleute zeugen, die in den 1780-er Jahren fast alle ihre anderen ausländischen Konkurrenten in den Hintergrund drängten. Im Gegensatz zur Verengerung der ausländischen Verbindungen wiesen die inländischen Verbindungen eine sich erweiternde Tendenz auf: die Pester Kaufleute standen mit den Kaufleuten von immer mehr ungarischen Städten in Kreditverbindung und auch der Wert der von diesen gekauften Waren stieg bedeutend.

OROSZ UTAZÓK BUDÁN ÉS PESTEN

1949-ben a magyar—orosz történelmi kapcsolatok egyik kiváló hazai ismerője¹ még jogosan állapíthatta meg, hogy a XVIII—XIX. században számos nyugat-európai utazó útleírása jelent meg Magyarországról nyomtatásban, de orosz csak egyetlenegy, és pedig Demidov A. N. munkája. A hazánkkal foglalkozó orosz útleírások a felszabadulás előtt kutatóink számára nem voltak hozzáférhetőek és csak az utolsó két évtized során kerültek napvilágra ezek az írások, melyeknek nagy része tekintélyes helyet szentel fővárosunknak. Ezeket tekintjük át a következőkben, kezdve az 1724-ben Pesten és Budán megfordult Grigorovics-Barszkij szerzetes kezdetlegesen ható, primér élményekre szorítóköző naplórészletével és végezve a szabadságharc előtti évek szlavofiljainak rövid feljegyzéseivel. E viszonylagos bőség ellenére is szerénynek kell mondanunk a fővárosunkkal foglalkozó orosz és ukrán útleíró irodalmat. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy e kor orosz útleíróit elsősorban Nyugat-Európa és a távol-keleti országok érdekelték; Magyarország tulajdonképpen — leszámítva a Rákóczi-szabadságharc viszonylag rövid közjátékát — csak a napóleoni háborúk idején került be az orosz érdeklődés homlokterébe, amikor is a hazánkban megfordult művelt, felvilágosodott tisztak sajtóban megjelent közleményei nyomán az orosz olvasóközönség ismerkedni kezdett hazánkkal és fővárosunkkal.

Az első terjedelmesebb magyarországi útleírás szerzője Vaszilij *Grigorovics-Barszkij* pravoszláv szerzetes² (1701—1747) volt, aki 1723-ban indult el évtizedes európai, ázsiai és afrikai zárandokútjára s ennek során Pestet és Budát is útbaejtette. Sajnos, magyarországi naplójának éppen ez a része a legkevésbé érdekes, mivel néhány napos itt-tartózkodása — önhibáján kívül — jóformán csak a Tabánra szorítkozott.

Pest előtt utolsó szálláshelye Kerepes volt, ahol a jószívű plébános látta vendégül. „Újabb két nagy mérföld után a híres Buda városához érkeztem, amely a haragos, szürkésfehér hullámokat verő nagy Duna folyó mellett fekszik. A helység két részre oszlik: az egyik — a Pest nevezetű — régi város, melyet erős és magas kőfal vesz körül és a folyó bal partján terül el; a másik a vár, vagy erőd, a hegyen épült, szintén kőfal övezi és a folyó jobb partján emelkedik. Az

¹ Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról. Trócsányi Zoltán bevezető tanulmányával. Bp., é. n., 12—13. l.

² Vö. Tardy L.: Magyarországi útiélmények és magyar irodalmi vonatkozások a XIX. század első negyedében megjelent orosz kiadványokban. Tanulmányok a magyar—oroszi irodalmi kapcsolatok köréből. I., 1961., 123. l.; Váradi—Sternberg J.: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században. ITK., 1965., 1—2. sz., 159—160. l.

utóbbit latinul és németül Budának, szlávul pedig Budimnak nevezik; a vár alatti, sík területen piac található. Sok szerb lakik itt, akiknek pravoszláv templomuk is van. Egyik város szépségeiről sem írhatok, mivel egyikbe sem bocsátottak be.

Mikor az előbbnevezett régi várost³ megközelítettem és bebocsátást kértem a kapun, a strázsa elkergetett engem, mondván, hogy idegenek és külföldiek számára tilos a belépés — mire elgyalogoltam a másik kapuhoz. Az ott álló örök azt tanácsolták, hogy menjek a folyóparthoz rögzített kikötőhídhöz, melyről a nép bezállhat a kompa. Ez a hajóhoz hasonló komp igen szépen, mesteri módon megalkotott jármű; bár nincsen vitorlája, mégis átúszik a folyón, jóllehet sem evezővel, sem mással nem nógatják. A lakosságot szüntelenül szállítja oda és vissza. En is a kikötőhídről a kompa léptem. A részsz elvette útiokmányaimat s miután ingyenesen átszállított a tulsó partra, elkísért egészen az erődig, azaz Buda várához. Itt az örök felszólítottak, hogy várakozzam a kapun kívül, amíg parancsnokuk megtekinti útiokmányaimat. Azonban a parancsnok az örrel visszaküldte irataimat azzal, hogy idegenek részére nem adhat engedélyt a belépésre.

Innen visszamentem a szerb alsóvárosba, vagyis az előbb már említett kereskedőnegyedbe⁴. Talán tizenöt udvarban is megfordultam, hogy éjszakára szállást kapjak, de senki sem fogadott be és senki sem vendégtelt meg engem, mert e városrészt kizárólag pravoszláv hitű szerbek lakják s én a pápista zarándokok öltözékét viseltem,⁵ mely nekik felettébb ellenszenves. Ott akartam aludni a téren, de mivel szomjas voltam, megkérdeztem, hogy hol mérnek sört. Betértem a korcsmába és sört hozattam. Aki a sört mérte, pravoszláv volt és szerb. Én nem tudtam erről. Hosszasan beszélgettem vele és elmondtam neki, hogy milyen sok helyen hiába kértem szállást. A szerb megértette beszédemből, hogy én is pravoszláv vagyok, pártfogásába vett és meghívott magához. Ideérkezett útitársam, Jusztin is és gazdánk nagyon örült, hogy mindketten pravoszlávok vagyunk; ételt hozatott és nyugvóhelyet készített számunkra. Bőségesen ettünk és igen jóllaktunk, majd mély álomba merültünk, mert az út igen elcsigázott bennünket. A szombatot, vasárnapot és hétfőt házigazdánk nál töltöttük és bőséges ellátást kaptunk. Ez a *Velkovic Krisztofor* nevű ember Krisztus példáját követve vendégszerető és alázatosszívű volt és nem csak hogy jól megvendégtelt bennünket, hanem a mi bűnös fáradt lábainkat is megmosatta, remélve, hogy Krisztus jobbjától elnyeri jutalmát.

Aztán értesítette az összes budai szerbet, hogy mi pravoszlávok vagyunk, megmutatta az archimandrita lakását és azt ajánlotta, hogy keressük fel és mutakozzunk be neki. Az archimandrita nagyon kedvesen fogadott bennünket és megkérdezte tőlünk, hogy valóban oroszok vagyunk-e, mivel zarándoköltözetünk miatt kételyei vannak ebben. Megmondottuk, hogy igazán oroszok vagyunk. Láttuk, hogy még mindig kételkedik bennünk s ezért megmutattuk neki azokat a bizonyítványainkat, amelyeket orosz kolostoroktól kaptunk. Átnézte azokat és meggyőzetett. Azután jóakaratóan azt tanácsolta nekünk, hogy menjünk az ő templomába, mert akkor éppen Pünkösöd ünnepe volt. Este a szerb templomban vecsernyén vettünk részt, másnap pedig misén. Maga az archimandrita misézett és a mise végén megparancsolta híveinek, hogy gyűjtsenek számunkra alamizsnát. Mindenki adott, ereje szerint s nem kevés alamizsnában részesültünk. Másnap, Pünkösöd másodnapján ismét templomban voltunk és az utcákat járva hálát

³ ti. Pestet.

⁴ a Tabánba.

⁵ előzőleg ugyanis Grigorovics-Barszkij — jóllehet pravoszláv volt — a lvóvi katolikus papnevelésben tanult.

adtunk Istennek, hogy az Ő kegyelméből e nagy ünnepet pravoszlávok körében ünnepelhetjük”.

Iván Jakimovics Falkovszkij (1762—1823), a tokaji Orosz Borvásárló Bizottság mellett működő orosz pap fia⁶ tizenhárom éves gyermekként 1775-ben került Magyarországra. Fivérével együtt két évig a tokaji piaristáknál tanult, majd a pozsonyi evangélikus gimnáziumban folytatta tanulmányait. 1780-tól a pesti piarista gimnázium tanulója. 1782-ben már Tokajban tanítja az orosz rezidens gyermekeit, majd 1783-ban hazatért Kijevbe. Barátjához, Andrej Sztavinszkijhez írt levelében leírja vidám és kevésbé kellemes kalandjait egy utazása alkalmából, amikor Tokajból Pestre igyekezett Ónod, Hatvan és Gödöllő érintésével. „És íme már kirajzolódnak Pest épületeinek körvonalai. Örömben nem mentem, hanem egyenesen száguldottam, de megbűnhődtem könnyelműségemért; mire a várost megpillanthattam, teljesen átáztam és ruhámat sár borította el. Olyannyira, hogy amikor Pest külvárosába értem, az egyik közrendű járókelő a következő szavakkal üdvözölt (és itt a szerző magyar szavakat használ): Ejnye be szép kepenyeye vagyon kennek! Egyébként erről az utamról elmondhatom:

Kálig mindenütt sárba ragadt lábam,
Kálon túl szárazon, homokföldön jártam.
Pest előtt ismét oly szurtos-sáros lettem,
hogy én, szegény diák, szégyenkeztem Pesten”.⁷

E két nagyon is szerény, inkább híradás- mint beszámoló jellegű közlés után, melyek éppen csak jelzik, hogy tollforgató orosz utasok is megfordultak már ez időben a két testvérvárosban, 1804-ben, *Alekszander Ivanovics Turgenyev* (1784—1845)⁸ tollából kapjuk az első, valóban élményközvetítő útirajzot édesapjához, Iván Petrovics Turgenyevhez írt, csak 1915-ben nyomtatáshoz jutott leveleiben. Alekszander Ivanovics Turgenyev író, történész és diplomata volt, a napló- és levélírási irodalmi műfajának kiemelkedő képviselője. A magyar fővárosban göttingai tanulmányainak befejezése után időzött, alig húszéves korában. Későbbi erős emberábrázoló készsége, hatalmas műveltsége és elragadóan könnyed, mégis magvas stílusa e leveleiben még csak csírájában mutatkozik meg, de haladó szemlélete, szociális érdeklődése már jórészt kialakult, és tekintetével felszív minden jelentőset és nevezetesen. Bécsből vízi úton érkezett a fővárosba, melyről a következőképpen számol be 1804. augusztus 10-i, Budáról keltezt levelében:

„Végül is kikötöttünk a városban. Pestet csupán a Duna választja el Budától és aki ezt nem tudja, nem is tekinti ezeket két külön városnak, melyek mindegyike saját városi rendőrséggel, közigazgatási szervezettel rendelkezik. A véletlen akarta, hogy éppen a lehető legérdekesebb időben érkezünk ide; most veszi kezdetét a 25 ezer főnyi császári hadsereg — mely a birodalom különféle néptörzseiből tevődött össze — szemléje. Megérkezett ide az Ausztriai Ház valamennyi hercege: Károly, Albert, Ferdinánd főhercegek és a mi mecklenburgi hercegünk, akivel még Bécsben ismerkedtem meg. Először Pesten éltünk egy hétig, de tegnap

⁶ Vö. *Tardy L.*: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története. Sárospatak, 1962, 142. l.; *Váradí—Sternberg J.* id. m., 161—164. l.; *Sternberg Ja. I.*: Iz isztorii ékonomicseszkih szvjazej mezsdu Roszsziej i Vengrijej v XVIII v. (Mezsdunarodnue szvjazi Roszszii v XVII—XVIII vv. Moszkva, 1966, 404. l.)

⁷ Balla László költő fordítása.

⁸ Orosz történész, író, politikus. — Vö. *Tardy L.*: A. I. Turgenyev és Magyarország. Filológiai Közöny, 1966., 3—4. sz. Turgenyev e leveléből — mint a többi szerző leírásai- ból, útijegyzeteiből is — általában csak a teljesen személyi jellegű, vagy a fővárossal kapcsolatban nem álló részeket hagytuk el.

átköltöztünk Budára, mivel ismerőseim nagyrésze itt él. Jóformán egyetlen nap sem múlik el anélkül, hogy ne hívnának egy magyar mágnáshoz vendégségbe. Itt még frissen él az emlékezetben a magyarok és szerbek által istenített Alekszandra Pavlovna és az oroszok nagy tiszteletnek örvendőnek. Ezen a héten először Batthyányi grófnál⁹ ebédeltünk, aki a mi kedvünkért meghívott néhány itteni tudóst is és valódi magyar módon látott bennünket vendégül. A tokaji bor — még hozzá a lehető legtisztább — itt egyáltalán nem megy ritkaságszámba, csak nem mindenki számára. A többi híres magyar bort itt — legnagyobb csodálkozásunkra — gyengébb minőségűnek találtuk, mint aminőknek azokat hazájukon kívül megismertük; ennek oka abban rejlik, hogy a jófajtaát kiszállítják az országból és csak maga a szőlőtulajdonos hagy meg bizonyos mennyiséget saját asztala számára. Ugyanerre a napra meghívást kaptunk Esterházy herceghez,¹⁰ a magyar Seremetyevhez,¹¹ akinek magyar nemzeti diszruhája néhány millió forintot ér. A közelmúltban csupán a csizmájára százezer forint értékű gyöngyöt rakatott. De én nem irigylem a gazdagságát, minthogy az nem őt illeti, hanem házának mindenkor legidősebb tagját és ő a vagyont sem eladni, sem elzálogosítani nem tudja. Nem vendégeskedhettünk nála, mivel már meghívásunk volt Batthyányi grófhhoz, akihez ajánlólevelünk volt és Esterházyval nem is kerültünk össze. Másnap Podmaniczky főispánnál¹² ebédeltünk. Ő is rendkívül szívélyesen fogadott bennünket; ő is Göttingában tanult s az emlékeket idéztük fel. De mindenkinél jobban le voltunk kötelezve Kovachichnak,¹³ a híres magyar tudósna, aki mindenhová elvezetett bennünket s megmutatott minden nevezetességet mind az itteni könyvtárakban, mind pedig az egész városban.

Vele még Bécsben ismerkedtem meg és ő meghívott bennünket, hogy szálljunk meg nála; de nem akartunk kényelmetlenséget okozni neki. Végül bemutatnak a nádor főudvarmesterének, Szapáry grófnak,¹⁴ aki másnap jelentést tett rólam a főhercegnek, akinek be is mutattak. Még Istenben boldogult hitvese, Alekszandra Pavlovna csepegett bele az oroszok iránti szeretetet. — Attól tartottam, hogy elfogódottá válok előtte, de nem így történt. Atyám — gondolom — már látta őt Moszkvában; valamennyi főherceg vonásai teljesen meggyeznek és Károly főherceg,¹⁵ a hadsereg kedvence is a megszólalásig hasonlít reá. Kérdezősködött nálam úticélm felől — azt válaszoltam, hogy meg szeretnék ismerkedni a velünk rokon népekkel és látni szeretném azokat az országokat, amelyeket a külföldiek a többiekénél kevésbé ismernek, holott azoknál nem kevésbé érdekesekek. — Igen, mondta a főherceg, itt meg fog ismerkedni az oroszokkal, más néven rusznyákokkal, akik néhány száz évvel ezelőtt költöztek ide Oroszországból. A beszélgetés ezzel véget ért és én eltávoztam; de a főudvarmestertől meghívást kaptam a ma esti bálra, melyen — mit mondják — 1200 ember fog megjelenni. A meghívottak nagy száma onnan adódik, hogy a tábor a város szélein állomásozik és abból is, hogy rengeteg kíváncsi nézőjük sereglett

⁹ Valószínűleg gr. Batthyány Alajos (1750–1818), több szabadelvű röpirat szerzője, harcos szabadkőműves.

¹⁰ Esterházy Miklós hg. (1765–1833), katona, diplomata és művészetpártoló; szertelen költekezése következtében gyakran jutott súlyos pénzzavarba.

¹¹ Seremetyev Pjotr Boriszovics gr. (1713–1788), főkamrás. Tékozlásával, szélsőséges művészetpártolásával tette ismertté nevét.

¹² Br. Podmaniczky József (1756–1823) helytartótanácsos, Bács megye főispánja. Jelentőségére, göttingai kapcsolataira ld. *H. Balázs Éva*: A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Századok, 1963., 6. sz., 1187–1204. l.

¹³ Kovachich Márton György (1743–1821), történétíró, korábban a pesti egyetemi könyvtár őr.

¹⁴ gr. Szapáry János (1757–1815 körül), előbb fiúmei kormányzó, majd Sándor Lipót, ill. József nádor főudvarmestere, jelentős nemzetgazdasági munka szerzője.

¹⁵ Károly Lajos János osztrák főherceg, császári tábornagy (1771–1847), kezdetben sikeresen harcolt a franciák ellen.

össze. Most be kell fejeznem soraimat, hogy kollégiumi ülnöki díszembe öltözhessen és a bálba siessenek. Holnap megírom, kit s mit láttam.

Tegnap a bálon láthattam a magyar nemzet színe-virágát. Egymagában nemzeti díszöltözetük is nagyszerű, minden arannyal-ezüsttel kihímezve, főleg a mágnásoké, akik a nemesség legtekintélyesebb részét teszik ki. Megnyerte tetszésemet méltóságteljes fellépésük és az, hogy mind a mai napig megőrizték nemzeti jellegüket — legalábbis ami az öltözetet illeti — és kelletlenül tekintenek arra, aki nem a szűk magyar nadrágot viseli. Sarkantyúban ropják a táncot. Itt még most sem kezdődik bál menüett nélkül. A szépnem itt aztán valóságosan rászolgál erre az elnevezésre. Bécs után, mely méltán dicsekszik szépasszonyaival, úgy gondolom, sehol sem ilyen magas a gyönyörű nők aránya, mint itt. Ez az első bál, amelyet a főherceg Alekszandra Pavlovna halála óta rendezett, és pedig fiverei érkezésének tiszteletére. Mind a négy fivérét láthattam. Korábban gyakran nyújtott a városnak szórakoztató mulatságokat és a közönségnek már csak azért is volt oka fájlalni a „magyar királyné” — ahogy ők nevezték — elhunytát. A nádor odalépett hozzám és Moszkváról beszélgetett velem. A seregszemle megtekintésére érkezett angolok és svédek is jelen voltak.

Magyarországon igen kellemes dolog utazni, mivel nincsenek olyan kormányzati rendszabályok, mint Németországban. Senki sem vizsgálja az ember málháját, ha megérkezik a városba, sőt még Pesten, a jövődöbeli magyar Londonban,¹⁶ melynek lakossága óráról órára minden rendű és rangú emberrel szaporodik, sem jött hozzánk senki, hogy bóröndjeink tartalmát megszemlélje. Nem is hiába nevezik hazájukat a magyarok a szabadság honának és mondják, hogy Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita. Ez az ő kedvenc szavajárásuk, de én úgy gondolom, hogy ugyanezt mindenki elmondhatja hazájáról és az, aki a Vezúv lábánál lakik s percről percre tarthat attól, hogy a láva elnyeli, sem cserélné fel kunyhóját Magyarországgal, bármilyen legyen is az; ugyanígy az én számomra is Extra Russiam, sőt Extra Moscoviam non est vita! És úgy vélem, hogy ki kinek az a joga, hogy ezt saját hazájára alkalmazza — kedvező az egész emberiség számára. Mert ha nem így volna, mindenki oda tódulna, ahol szőlőfürtök érlelődnek és senkinek sem volna kedve ahhoz, hogy jégfödté, csúszós földön kizárólag hallal táplálkozzék.

Nemrég jött meg Bécsből annak a híre, hogy a király országgyűlést hirdet, melyet itt, Budán fognak megtartani, de nem a rákosi mezőkön,¹⁷ ahol valaha a magyar országgyűlések — melyeken minden nemesembernek meg kellett jelennie — lezajlottak; ez a hely nyilván felidézne bennük az egykori aranyidők emlékét és itt nem volna olyan könnyű meghajlítani akaratukat, mint a királyi dísztermekben. Itt a köznép — a muzsikok — egyáltalán nem számít a nemzet tagjának; kizárólag a papság, a főurak és a nemesség alkotja a nemzetet. Ez utóbbi három osztály tagjai egyáltalán nem fizetnek semminő adót és a nemesi privilégiumok egyenesen odáig terjednek, hogy ha valamely mágnás megöl egy parasztot, senki sem veszi a bátorságot, hogy letartóztassa és szabadságát még csak korlátozni sem lehet mindaddig, amíg el nem ítélik. Erre azonban jóformán sohasem kerül sor, mivel rend szerint az erősek és vagyonosak joga győzedelmeskedik. Amikor II. József némileg módosítani akarta alkotmányukat és az osztálykülönbségeket bizonyos mértékig enyhíteni, a magyarok lázongani kezdtek és nem akartak semmivel sem hozzájárulni a török elleni háborúhoz, ha nem hagy-

¹⁶ Sok hazánkban járt külföldi felismerte ez idő tájt a magyar főváros nagy jövőjét. Így pl. Hofmann gr. Budát és Pestet Drezdához hasonlítja és azt jósolta, hogy „Pestből Berlin lesz”

¹⁷ a rákosi mezők Budára helyezése — nyilvánvaló elírás.

ják meg korábbi alkotmányukat. Válságos idők jártak akkoriban s József engedni kényszerült.

Íde vártuk Dolgorukov hercegeket Bécsből. Családja valamennyi hölgytagjával együtt vízi úton akart ideérkezni. Íme újabb bizonyíték arra, hogy ez semmi veszélyt nem rejt magában. De egyelőre még nem érkezett ide. Innen már szárazföldön folytatjuk utunkat, hogy jól szemügyre vegyük a magyarok áldott földjét s kedvünkre gyönyörködjunk abban. A mezőket és a hegyoldalakat leginkább szőlők és kukoricatáblák borítják; minden fajta gyümölcs a legbőségebb választékban, de miattam nem kell nyugtalankodni; igen mértékletes vagyok fogyasztásukban — és ha nem volnék az, úgy Andrej Szergejevics¹⁸ lépne közbe.”

Néhány rokon és jó barát üdvözlése után rátér a budai források méltatására; „Fürdöttem az itteni gyógyforrások vizében is; oly forrók, hogy a legenyhébbet is alig lehet elviselni. De ez pótolja az orosz izzasztófürdőt. Csaknem egész Buda tele van ilyen forrásokkal, melyekért távolról is idesereglenek. Nemrégén újabb fürdő nyílt meg, mely nem is egy, hanem több betegségre hoz gyógyulást! Bár bevezethetném e hőforrások vizét a moszkvai fürdőbe; bizonyára megszüntetné az ön oldalfájdalmait.”

*Bronyevszkij Vladimír Bogdanovics*¹⁹ (1784—1836) hat évvel Turgenyev után, 1810-ben járt fővárosunkban. Publikációját méltán nevezhetjük a szó műfaji értelmében is útleírásnak. Bronyevszkij a Földközi-tengeren vívott ütközetek után, 3601 orosz tengerész és 680 tiszt társaságában vonult keresztül hazánkön és ennek során engedélyt kapott arra, hogy néhány hétig Budán és Pesten időzzön és gyógykezeltesse a háborúban szerzett sebeit. A későbbi írónak, Puskin baráti köre majdani tagjának egyik első irodalmi próbálkozását jelenti ez a könyv alakban napvilágot látott munka, mégis a magyar fővárosról nyújtott leírása sokkal mélyrehatóbb Townson híres munkájának pesti lapjainál és a korabeli nyugati útleíróknál alaposabban, gondosabban elemzi a társadalmi problémákat, a felszín mögött meghúzódó nemzeti, gazdasági és egyéb kérdéseket.

„Téteyben csak éppen lovakat váltottunk és máris indultunk tovább. Türelnetlenül tekintgettem előre, mielőbb meg akartam pillantani a várost.

„Mi ez?” — kérdeztem a kocsis, rámutatva a jobboldalt tekergő csillogó szalagra. „Ez, uram, a Duna!” — felelte a kocsis. A Duna! — kiáltott fel velem egyszerre barátom, helyéről felemelkedve. Megparancsoltam a kocsisnak, hogy gyorsabban hajtson s a folyam partján álljon meg egy pillanatra. Alighogy beérkeztünk a külvárosba, kitérult a felséges Duna, teljes nagyságában, rajta bárkakkal. Fürgén, hol jobbra, hol balra forgolódtunk, csodálkozva szemléltük sárga hullámain, melyek szelíden hömpölyögnek a síkságon keresztül.

— Íme Buda! — szolt a kocsis és fejével a hegy felé intett. A házak fehér falai szinte odatapadtak a hegyoldalhoz, a Duna mindkét partját, ahol a város terül el, könnyű, kékes köd lepte be. Az út ismét elkanyarodik, mind keskenyebbé válik, bal felől meredek sziklafal zárja el a napfényt.

Megérkeztünk Magyarország fővárosába, melynek külvárosa ugyancsak falusias benyomást kelt szűk, piszkos utcáival. A cseppet sem tiszta zsidóutcát egyik oldalon alacsony, szegényes házak, másik oldalon hegybevált üregek szegélyezik. A zsidóutca egészen a hídig húzódik és mintegy öt verszt hosszú. A bárónak az a véleménye, hogy a Néva nem keskenyebb a Dunánál; szerintem a Duna jó egynegyedével szélesebb amannál. A hídról csodálatos látvány tárul elénk: a Dunauwörthtől Kiliáig hömpölygő Duna, annyi véres csatának szemtanúja, annyi ezernyi szerencsétlen harcos temetője kanyarog a széles partok között. A jobb partot meredek hegy koszorúzza, tele nagy épületekkel, erődítményekkel;

¹⁸ ti. útitársa, A. Sz. Kajszarov.

¹⁹ Vö. *Bronyevszkij Vladimír: Utazás Magyarországon. Bp., 1948.*

a hegy lejtőjét díszítő kertek mintha a víz színén lebegnének. Maga Buda város — eltekintve a vártól és erősségtől — zöldellő magaslaton fekszik; a partot körülbelül 12—15 verszt hosszúságban kicsi, de igen tiszta házak szegélyezik. A tölgyekkel borított két sziget teljes lombdíszen pompázik. A túlsó parton hatalmas épületek új ízlésben; a híd alatt és felett súlyosan megrakott bárkák, árbocaikon különböző színű zászlókkal. Néhány bárka lefelé úszik a Duna sodra irányában, mások ár ellen ösztökélik lovaikat. Végre ide is elérkeztem, kedves olvasóm, a hídon haladó hintók forgatagába; a néptömeg szüntelenül áramlik előre-hátra és ennek a színpompás képnek csak halvány vázlatát tudom nyújtani.

Miután keresztülhaladtunk néhány szép utcán, megálltunk a téren, a fogadó előtt, melynek cégére a paradicsomot ábrázolja. Ebben a paradicsomban azonban, melynek második emeletén két szobát nyitottak részünkre és a teát csodálatosan szép porcelán készletben szolgálták fel, minden lépés forintba került.

Az este csodálatos volt. Átöltöztünk, majd sétálni mentünk a Duna-partra. Nők, ragyogó fehér ruhában — és száz és száznyi pipából vastagon szállongó füst, mely valóságos felhőben egyesül.

A kíváncsi tömeg minduntalan a nyomunkban lépdelt, amit megelégtünk és a ránk szegezett kíváncsi pillantások elől a híd mellett levő kávéházba menekültünk.

Itt akkora volt a forgalom, hogy alig tudtunk keresztülhaladni a nagyon jó ízléssel bebútorozott első két termen. Csokoládét rendeltünk. Jobb kávéházat el sem lehet képzelni. Három biliárdszobán és egy éttermen kívül még tíznél is több, tisztán, ízlésesen és gazdagon kifestett helyiség. Itt is, akárcsak Itáliában, a fiatalság mondhatni a kávéházakban és fogadókban tölti életét. Az esti séta után pihen és vacsorázik a jó közönség; reggel a grófok és bárók, nyakukban fehér kendővel, alacsonyrendű kurtizánok és szép parasztlányok társaságában nyugodtan, minden sietség nélkül ülnek a fodrásznál. Fogorvosok, borbélyok, cipőtisztító fiúk, a legkülönbözőbb sarlatánok és szélhámosok hajlongva ajánlják szolgálataikat.

Amikor az esti sétálók tömege széteszlott, ismét kimentünk a Duna-partra. Átgyalogoltunk a hídon, aztán minden feltett cél nélkül bolyongtunk az utcákon. Pesten, az éjszaka homályában csalóka szírének veszedelmes hálózatot alkotnak; itt is, mint általában minden nagyvárosban, jól értik, mint kell kihasználni az emberek hajlamát és vágyakozását. Karcosú természetük, zefirkönnyű öltözetük, lágy hívószavuk észrevétlenül a tartózkodás utolsó szikráját is eltünteti, de teljesen kiüríti egyúttal a pénztárcát is.

Április 20-án bérelt fogatban a báró és én Budára hajtattunk parancsnokunk meghagyásából Alvinczi táborszernagyhoz.²⁰ Mindketten ebédre voltunk hivatalosak önagyméltóságához. Még maradt két óránk, ezt az erőd, a palota és a városrész megtekintésére fordítottuk.

Buda, melyet a németek Ofen-nek mondanak, a Duna jobb partján fekszik s a bal parton elterülő Pesttel együtt igen kiterjedt várost alkot. Csak a Duna választja el őket egymástól, de külön városokat alkotnak, melyek lakosainak száma eléri az ötvenezret. Átkelve Pestről a hídon, jobb kéz felé széles, kitűnően kiképzett út nyílik, melyből lépcsők vezetnek fel a mindkét város felett uralkodó várba. A várat kőfal veszi körül — de hiányoznak az ágyuk, legalábbis én nem láttam ilyet. A vár közepén csodálatosan szép tér, gazdag uraságok palotáival. Az elővárosok a vártól mintegy 10—12 versztnyire terjeszkednek ki, a Duna partjain épültek, egy-két sor utcából állanak. Ezek a parttal párhuzamosan futnak és csak egy-egy kevéssé tiszta tér szakítja meg egyhangúságukat. A külvárosokban a házak földszintesek, homlokzatuk 7—9 ablakos, gondozott gyümölcsös,

²⁰ Alvinczi József br. (1735—1810) táborszernagy, Magyarország főhadikormányzója.

konyhakert vagy virágoskert övezi ezeket. Budán a nemesség és a hivatalnokok laknak. A táborszernagy és a várparancsnok házai a legirigylésreméltóbbak a Várban. Mind a királyi palota, mind pedig a laktanyák kitűnnek roppant lenyűgöző méreteikkel és egyúttal nagyszerű architektúrájukkal.

A királyi palota ez idő szerint lakatlan; a palatinus főherceg hitvese halála óta még csak rövid időre sem keresi fel a palotát. A kapuban nem áll őrszem; a folyosón bukkantunk a kapusra, aki midőn megtudta, hogy oroszok vagyunk, nyomban hozzánk vezette az orosz papot, aki Alekszandra Pavlovna sírja mellett teljesít szolgálatot. Alekszandra Pavlovna — mágikus név az őt annyira tisztelő magyarok előtt. Még a németek sem mernek rosszat beszélni róla a hazafiak előtt — de erről majd később. Egyenesen őfensége lakosztályába vezettek be bennünket. A tükrök, bútorok, porcelánok, csillárok és a termek egyéb díszei, melyeket a nagyhercegnő Szentpétervárról hozott magával, sok millió rubel értéket képviselnek. Minden ugyanazon a helyen áll, mint a Megboldogult életében; a bánatos hitves csak egy kis miniatűrképet vitt el saját magának. A szentpétervári gyár által készített bútorok — különösen a kristályból remekbe készített ágy, asztalok és oszlopok érdemesek a megcsodálásra; de annak a hiánya, ki életében bálványa volt a magyar nemzetnek, kinek szépsége és erényei az angyalokéhoz voltak hasonlatosak, beárnyékolja mindezt az uralkodói pompát. A felnyitott pianofortén még ott az orosz ária kottája; a főherceg saját kezével írta oda a szöveget, melyet hitvese életében utoljára énekelt: „Ah! Szkucsno mnye na csuzsoj sztorone”. (Óh, éltem szomorú idegenben.) A dal eme egyszerű szavai talán valóságban is kifejezték a Boldogultnak érzéseit és bennem szomorú érzéseket keltettek fel; sóhajtottam, szemem könnybelábadt, mikor a hálóterembe lépő Nikoláj atya szemeit égnek emelve kezével erre az ágyra mutatva, melyben az Angyalhoz hasonló kiszenvedett, amelyen Magyarország reménysége, fénylő világossága mindörökre kihunytt. Az ágyfőnél arckép; előtte imakönyv, felfedve a következő helyen: „Íme, elbocsátod békével a Te szolgádat.” A zsámolyon az ágyfő mellett zsebkendő és jegygyűrű.

A palota ablakából kipillantva Buda terül el; Pest a másik oldalon egészen világosan látható. A pavilonokkal díszített Margitsziget a folyam legszebb ékessége és a közönség kedvelt sétálóhelye volt; de minthogy a szigetet a város a boldogult királynénak (így nevezi mindenki!) ajándékozta, halála óta nem szabad a szigetre lépni és átengedni magát a minden magyarra oly szép és egyben oly szomorú emlékezés örömeinek.

A főherceg lakosztálya teljesen különálló; a palota többi termeit pedig nem óhajtottuk megtekinteni. Az alsó emelet egyik traktusában őrzik a királyi felségjelvényeket; ezeket sajnos nem sikerült megtekintenünk. Két magasállású tisztségviselő őrizete alatt állnak és külföldieknek csak legritkább esetben mutatják meg. Nikoláj atya ki akarta elégíteni kíváncsiságomat és részletes leírást nyújtott át nekem róluk. Egyébként 1784-ben József császár megparancsolta, hogy a koronát szállítsák Pestről Bécsbe, de az e miatt keletkezett nemzeti forrongás miatt nem sokkal ezután diadalmenetben hozták vissza Magyarországra a koronát.

A főváros és valamennyi elővárosa teljes illuminációval várta a hazatérő koronát, általános öröm közepette. Ezt a koronát Kr. u. 1000-ben küldte II. Sylvester pápa Istvánnak, az első magyar királynak és a görög császári korona mintájára készült. Tiszta aranyból való, súlya 9 márka és 3 uncia, 53 zafír díszíti, valamint 50 rubin, egy nagy drágakő és 330 gyöngy. Ezeket a drágaköveken kívül a koronát még az apostolok képmásai díszítik, valamint a patriareháké. E koronával együtt a pápa még egy ezüstkeresztet is ajándékozott a királynak, melyet később felvettek Magyarország címerébe is és a királyokat ezután apostoli felségeknek nevezték. Ezt a címet Mária Terézia királynő országlása óta

újából használják. A koronázásokkor egyedül a primás és Magyarország kancellárja: az esztergomi érsek bír azzal a joggal, hogy a koronát a király előtt viszi. A jogar és az ország almája is színaranyból való. A bíborköpenyt, mint bizonygatják, Gizella királyné, István király felesége saját kezével készítette. A kard mindkét oldalán igen éles, végefelé kerek, akár a pika.

A kaszárnyák és a katonakórház — mely egyik legkiemelkedőbb épület a várban — mintegy 4000 katonának adnak férőhelyet, tiszták, mint a tükör és olyan tökéletes rend uralkodik bennük, hogy — úgy tűnik — ennél tökéletesebb rend a legrendesebb lakásban sem lehet. A szolgálatos őrnagy mindenhová elvezetett bennünket, még a konyhába is; mindenütt ugyanaz a tisztaság. A kórház egyenesen mintaszerű. A katonák nagyon is szerény javadalmazásban részesülnek; napi öt krajcár zsoldot és másfél font kenyeret kapnak; a parancsnokság azon van, hogy szabad idejükben ne legyenek tétlenek. Minden katona zsoldjának bizonyos részét átadja a jóléti alapnak, mely igen gazdag és lehetővé teszi, hogy valamennyien jól étkezzenek és tisztán ruházódhassanak.

Alvintzy tábornagy igen udvariasan fogadott bennünket és mindkettőnket maga mellé ültetett a kerevetre. A hadifáradalmak és sebesülések aláásták egészségét, pedig nem is annyira agg, mint inkább gyöngé. Erejét fenntartandó, szigorú diétát követ; elmondották nekem, hogy különös orvosságban részesül; asszonyi kebelből táplálkozik, mert csak ez tartja életben. Mikor beléptünk az ebédlőbe, a tábornagy a fogadószobában volt; társaságában két, családjához tartozó hölgy és két szárnysegéd. Ebéd végeztével, mikor visszatértünk a fogadószobába, a tábornagy már várt bennünket. Megfogtuk karjánál fogva és odasegítettük a kerevethoz, ahol elhelyezkedett a párnák között, majd ismét maga mellé ültetett bennünket. Félóra hosszat érdeklődött gróf Kamenszkij Mihály Fjodorovics tábornagról, akivel együtt szolgált a második török háborúban; ekkor az adjutáns odalépett hozzá és figyelmeztette az előrehaladott időre. A tábornagy kimentette magát, hogy le kell pihennie, búcsút vettünk és áthajtottunk Pestre, levetettük frakkjainkat és alaposan bebarangoltuk a várost.

Pest lakossága jórészt kereskedő; Budát, mint már mondtam, a nemesség lakja. Az előbbieik serénységét és az utóbbiak restségét nem egyformán fogadja a kormányzat; ezért aztán a két város lakosai állandó egyenetlenkedésben élnek egymással és két, merőben különböző társadalmat, életmódot és életfelfogást fejeznek ki. Pest szabályos, Duna felé futó utcákból áll; a Fő utca, mely a Dunával párhuzamosan két részre osztja a várost, nagyon szép házakkal épült be, melyeknek alsó emeleit üzletek — főleg vasárukkal — foglalják el. De láttam ezüsttel, festményekkel, szobrokkal dúsan megrakott üzleteket, zsúfolt kávéházakat, éttermeket is lépten-nyomon; szavamra, a város duzzad a kereskedelmi élettől, ám az egész bevétel, mint nekem elmondották, szinte kizárólag élelmes szlávok, németek és zsidók kezébe fut.

Pest legkiválóbb épületeiként feljegyzendők: a II. József császár által épített kaszárnyák, az egyetem és a városi kórház. 1809-ben húszezer hadifogoly franciát őriztek a kaszárnyákban. Vezetőm elbeszélte, hogy a wagrami csata után a Duna több mint hatezer hullát hozott magával, melyeket szintén itt temettek el. A Duna, ha kiönt, hatalmas károkat szokott okozni jegével és vizével: elönti az utcákat, melyeken nem ritka az emeletmagasságú vízállás sem. Csodálkozom, hogy itt nem szabályozzák holland mintára, egyszer s mindenkorra, gátakkal, zsilipekkel a folyamot, melyek kétségkívül megszüntetnék a lakosságnak évről évre való károsodását. A szláv templom különlegesen gazdag, habár külseje egyszerű; a legszebb, a görög templom, tavaly tűzvész áldozata lett.

Két színház van: Budán József császár ideje alatt alakították át templomból, igen tetszetősen. Pesten a régi színház kicsi és nincs páholysora, de új színház is épül. Budán az előadás német nyelvű, míg Pesten a színdarabokat nemzeti

nyelven adják. Őszinte sajnálatomra semmit sem értettem belőle, azonkívül, hogy a drámák szentimentális műfajába tartozik, melyekben sem valóságosság, sem erkölcsi tanulság nincs és csak azt tudtam megfigyelni, hogy a hölgyek igen csinosak, de a fiatal gavallérok nem mozognak természetesen. A hölgyek és általában a fiatalság a francia módinak hódol; az idősek a régi magyar öltözeteket viselik és ezáltal sokan olyan külsőt nyernek, mintha jelentős katonai méltóság hordozói volnának.

A budai forró ásványvizes fürdőknek különleges gyógyhatást tulajdonítanak. A Duna jobb partján egy keskeny kiszögellésen, nem messze a hídtól terülnek el. A négy főforráson kívül még egész sereg forrás ontja magából a hegy forró vizét. A törökök, akik 1541—1686 között Buda urai voltak, ezt a helyet rendezték be kedvence pihenőhelyükül. A keleti ízléssel berendezett fürdők egyedüli emlékei a török uralomnak, jelenleg azonban nem működnek, hanem a hosszú, tetszetős, fából készült épület szolgál a fürdőzőknek, sok apró kabinjával. A víz hőfoka attól függ, mekkora távolságra van a forrástól; a fürdőtermek rendesen karbantartott állapotban, a medencék víze tiszta és két külön csapon az ásványvízforrásból és a Dunából táplálkoznak. A doktorok a betegség faja és foka szerint meghatározzák a javallott fürdő hőfokát és időtartamát; én nem tartottam ki negyedóránál tovább. Ekkor nagy gyengeség vett rajtam erőt és főfájás, úgyhogy a fürdözést nyomban abba kellett hagynom. Az orvos meggyőződött arról, hogy az itteni fürdők — mint általában mindenütt a kénés vizek — először gyengítenek, de utóhatásaikban felerősítik az embert, frissé, hajlékonyá teszik a testet; kiválóan alkalmasak az erős hűlés kikezelésére, székrekedés és kiütéses betegség gyógyítására. A kormányzat a fürdőt bérbeadta azzal a kikötéssel, hogy minden fürdőzőtől óránként egy forintot (hatvan kopek) kap a fürdő használatáért.

A fürdő olyannyira divatos, hogy reggelenként idesiet a legjobb társaság. Hölgyek fenséges reggeli öltözékben, mely mousselinekabátkából és szoknyácskából áll és melyet fürdőzés közben sem vetnek le, sétálgatva várakoznak a medence körül üres kabinra. A köznép részére széles medence áll rendelkezésre, melyben férfiak, nők csaknem meztelenül együtt fürdenek. De azt meg kell említenem, hogy a fiatal lányok magukon hagyják a szoknyát, a fiatal emberek pedig pantallójukat. Egyébként ezekben a gőzparás fürdőkben a képzelet nem igen tud hevülni.

A népfürdő vizének hőmérséklete 30° Reaumurig terjed. Az úgynevezett nemesi fürdőkben tetszés szerint szabályozható a Duna vizével 32 fokig, a Duna vize nélkül 46 fokig. A fürdő mellett egy melegvizes medencében húsz és fél fokos hőmérséklet mellett él egy halfajta a Genus Cyprinusból; minthogy a víz zavaros volt, egyetlen halat sem láttam és bevallom, nem is nagyon hiszem el az itteni lakosok elbeszélését. El sem tudom képzelni, hogy télen, amikor a Duna is befagy hal élhet ebben a vízben, melyet a hideghez viszonyítva méltán lehet forrónak nevezni.

Buda alig rendelkezik a római uralom maradékaival, jóllehet a rómaiaknak itt Sycambria néven gyarmatuk volt. Hallottam azonban, hogy közel a provizorok házához felfedezték az úgynevezett „Sudarium”-ot, mely méghozzá igen jó állapotban van. Néhány felirat a falon és egyéb pannóniai ritkaságok lelhetők fel egyébként a városban. Buda bejáratánál ötlenek szembe a régi római vízvezeték romjai, melyek csaknem két verszt távolságban terjeszkednek ki. Mindez befedve mészből való megkövült réteggel, több mint fél ársin szélességben. A megrepedezett, szétördelt kéregtől alig látni az oszlopok nyomait, melyek az árkádokat tartják és téglából valók.

Nyáron, amikor a nemesség és a gazdag városi lakosság falura vonul, az összejövetelek, bálók, koncertek megszűnnek — a közönség a gyönyörű parkokban és külvárosi vendéglőkben gyülekezik, melyekből feltűnően sok van. Egyikben

nagyszerű vacsorát szolgáltak fel és remek tokaji bort adtak hozzá, melyből egy kis butéliáért 6 rubelt számítanak. A budai bor egyébként szerintem nyomába sem ér a tokajinak. A lakosság kedvelt szórakozásaihoz tartoznak az állatviadatok is, melyeket „hecc”-nek neveznek. Elvezettek barátaim egy ilyen helyig, ahonnan kihallható kutyaugatás és medvebögés már messziről meggyorsítja az ilyen vad mulatságot élvezők lépteit; de én nem akartam kitenni magam effajta élménynek. Fel nem foghatom, hogy is lehet élvezetet találni abban, amint az állatok egymást marcangolják.

Fürdő után megpihelve, egész napomat az egyetem, kórházak és selyemgyárak megtekintésének szenteltem. Az itteni egyetemet Nagyszombatról helyezték át ide, évi jövedelme körülbelül ötszázezer forint. Egyéb tudományágakon kívül természettudományi, történelmi és növénytani tanszék is működik. Különösen utóbbi bírma nagy fontossággal Magyarországon. Csakhogy a nemesség minden rendelkezésben, melyet a kormányzat életbe léptet, csak a rossz oldalt hajlandó látni, ezért aztán ennek a tárgynak a tanítása semmi haszonnal nem jár. Igen gazdag a mezőgazdasági modellek és fizikai műszerek tára. A természettudományi múzeum, mely a magyarországi előfordulásokat tartalmazza, Európa legjobbjai közül való, különösen ami az ásványtani részét illeti. A könyvtár igen nagy termet foglal el. A legújabb és klasszikus könyvek száma nem túlságosan nagy. A könyvtárba való belépés ingyenes és semminő nehézségbe nem ütközik. De sajnos, a látogató mégis ritka, mint az üstökös és sokszor nem haladja meg az egy főt. Az egyetemhez tartozó fűvészkert nagyon szép, de még egészen új. A csillagvizsgáló a királyi palota belvederjében nyert elhelyezést.

A budai katonai kórház tiszta, rendes, minden a legcsekélyebben átgondolt; még a csekélységekben is kitűnik a rend és pontosság. Bezzeg a pesti városi kórházban semmi sincs a maga helyén — mintha minden szándékosan az előbbinek akarna ellentmondani, aminthogy ebben a kórházban, szemben a katonakórházzal, mindenki polgári öltözetet visel.

A selyemgyár ezer munkásnak ad kenyeret, de itt is, akárcsak mindenütt Magyarországon, a művészek és mesteremberek nagyrésze német. Csak a szabók és nyergesek magyarok, akiknek remekbe készített huszáratillái, nyergei, lófelszerelései minden versenyen felül állanak.

A nagy vásár, melyet minden évben megrendeznek és melyen rengeteg szarvasmarha, ló és egyéb hasznos állat cserél gazdát, igen nagy hasznot hajt a városnak, melyben 1784 óta — mióta Pozsonyból idehelyezték a kormányhatóságokat — sok gazdag kereskedőház alakult. De a magyarok, mint katonáskodó nemzet, csak földműveléssel foglalkoznak, mely egyébként még szintén igen fejletlen; a kereskedelem minden ágazata, mint arra már fentebb rámutattam, németek, zsidók, örmények és szlávok kezén van.

Rákos mezeje, ahol a nemesség királyválasztó országgyűléseit tartotta, hét versztnyire van Pesttől. A patak mindkét oldalán, azaz a széles homokpusztaságon nemritkán nyolcvanezer fegyveres nemes gyülekezett egybe, általában sátrakban megszállva. Ez a pusztaság emlékezteti a magyar nemességet hajdani függetlenségére. Ma is szentelt helyként tisztelik, hol bátor őseik esküvel fogadták, hogy utolsó csepp vérükig megvédik jogaikat. Az 1526-i gyászos mohácsi ütközet óta több országgyűlést itt nem tartottak; de az országgyűlések emlékezete elevenen él a hazafiak lelkében. Ha II. József figyelmébe vette volna ezt a mezőt és fontolóra veszi a lehetséges következményeket, felkelthette volna ennek a bátor nemzetnek a rokonszenvét és ilyenképpen a legjobb és legnyugodtabb uralkodásra lett volna kilátása. A régi idők rajongói, akiknek a kormányzat egyetlen intézkedése sem nyeri meg tetszését, nem is látnak mást a roppant-méretű új kaszárnyákban, mint elrabusodásuknak jelképét.

A nyolcadik fürdés után olyan fáradtságot éreztem, hogy a doktorok javas-

latára abbahagytam a fürdőzést; majd a bártfai vizekkel fogok megpróbálkozni, melyek sajátságaiknál fogva alkalmasabbak lehetnek sebeimre, mint az itteniek. Elhagytam hát Pestet és vele együtt a kellemes életet.”

A. M. *Danyilevszkij*²¹ 1814-ben fordult meg a magyar fővárosban, mint a bécsi kongresszusról idelátogató Sándor cár kíséretének tagja. Ütiemlékei egy folyóirat hasábjain láttak napvilágot. Megfigyelései nem oly mélyrehatók, leírásai nem oly alaposak, mint Bronyevszkijnek négy évvel korábban készült feljegyzései. Danyilevszkij azonban sokkal rövidebb ideig tartózkodott hazánkban és beosztása miatt sem igen volt alkalma, hogy alaposabb benyomásokat gyűjtessen.

„Reggel tíz órakor az udvar felkerekedett, hogy megtekintse Buda és Pest nevezetességeit. A legjelentősebb a gróf Széchenyi által alapított múzeum. Ebben az intézményben elhelyezést nyert valamennyi Magyarországon fellelhető természeti ritkaság, magyarok által előállított műalkotás és minden, az országgal kapcsolatos termék; valóban teljes mértékben megérdemli a nemzeti múzeum elnevezést. Megtekintettünk különféle más intézményeket is és bejártuk csaknem az egész várost.

Pest nagyobb Budánál; mindkét város utcái szélesek, házaik egy vagy két-emeletesek. Mindössze öt nagy épületet láttam; az üzletek, boltok szegényesek, árukészletük nem vall igényességre. Az utcák tele régimódi hintókkal; valóban választékos ízlésű fogatnak azonban nyoma sincs. A magyar főváros egyáltalán nem nyújt vonzó képet; az a függőség, amelyben az ország él, nem teszi lehetővé az ipar fejlődését. A lakosság egyáltalán nem hasonlít a németekre; inkább az ukránokra emlékeztetnek harcias külsejükkel és büszke tartásukkal. A királyi palotában dámák, a papság, tisztek, nemesek és főhivatalnokok váraoztak arra, hogy bemutassák őket a cárnak. Ófelsége a cár ez alkalommal elsőízben öltött huszár-uniformist, ami — mint a magyar nemzeti viselet iránti tisztelet megnyilvánulása — rendkívül megnyerte a magyarok tetszését. A magyar nemeség egyike a legragyóbbaknak Európában, ami a családok ősiségét, gazdagságát és hazájuk erkölcsihez és szokásaihoz való ragaszkodásukat illeti. Asszonyaik feketében, fejükön diadémmal, arcukon áttetsző fátyollal, melyet Olaszországban mezzarónak neveznek. Sohasem láttam együtt ilyen sok gyönyörű szép asszonyt. Ebéd után az udvar a Gellérthegyet kereste fel, ahonnan gyönyörű kilátás nyílik a Duna folyására. A hegytetőn csillagvizsgáló található, ahol Reisenbach híres tudós várt bennünket és bemutatta az asztronómiai műszereket. Szerény, nagytudású férfiú. A Gellérthegyről előtáruló panoráma azonban jobban érdekelt, mint a professzor magyarázatai; úgy éreztem, hogy csaknem az egész udvar osztotta véleményemet.²²

A palotába már nem tudtunk visszatérni, mivel bálra voltunk hivatalosak, ahol mindkét nem képviselői valósággal elárasztottak bennünket udvariasságuk és tiszteletük megnyilvánulásaival. Igen sok asszonnal folytattam beszélgetést, meg akarván ismerni nézeteiket. Minden várakozásomat felülmúlták, ami a jól-neveltséget illeti. Tiszta franciasággal beszéltek, ügyesen, okosan — az ember el sem tudja képzelni, hogy miként jutottak a műveltség ily magas fokára Európának eme távoli sarkában!

Az idő rövidsége miatt nem tudtam hosszasan elbeszélgetni a magyar nemesekkel, pedig szerettem volna komolyabb ismeretséget kötni velük; de közülük néhányan a nemes lelkekre jellemző nyíltsággal a kormányzásukkal

²¹ Vö. Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből id. h. 139—142. l.

²² Vö. *Kelényi B. Ottó*: A Pázmány Péter Tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei. A Historia könyvtára, 3. füzet. Bp., 1939., 22., 1. és *uő*: A szent szövetségben egyesült uralkodók látogatása Bp.-en Bp., 1931. 20. l.

kapcsolatos különféle témákról folytatott beszélgetés során elébevágtak kíváncsiságomnak. Jóindulatuk megszerzésére egyetlen jogcímem volt — hogy orosz vagyok. „Ismeretlenek vagyunk Európában — mondotta az egyik — mivel a mi hazánkat vadnak és kulturálatlannak festik le; elhítetik, hogy nálunk nincs semmi figyelemreméltó, hogy sem népünk, sem intézményeink nem szolgálnak rá az érdeklődésre — sőt megnehezítik még a Magyarországra utazni óhajtók útlevélkérelmeinek elintézését is. Mi szigorúan ragaszkodunk őseinktől örökölt alkotmányunkhoz; nem tűrjük el, hogy azt a legkevésbé is megváltoztassák; nem járulunk hozzá kivételekhez, minthogy egyik kivétel a másikat hozza maga után és akkor jogaink elenyésznek. Azt kívánjuk, hogy kéréssel forduljanak hozzánk, de nem tűrjük el, hogy parancsolgassanak nekünk. II. József egy ízben utat akart építtetni egyik megyénkben és leírt a megye rendjeihez s ebben kifejtette, hogy milyen előnyök származnának az út megépítéséből a földművelésre és a kereskedelemre. Leírátát ezekkel a szavakkal fejezte be: „Látniuk kell, mennyire szükséges az út megépítése”. „Hogyan?” kiáltottak fel a rendek, „mi csak azt csináljuk, amit mi csinálni akarunk és nem akarjuk megépíteni az új utat, mivel nem vagyunk kötelesek arra”. Sok magyar méltóság, jóllehet felismerte a József által javasolt út hasznosságát, mégsem adta szavazatát az út megépítésére, mondván: „ha mi példát mutatunk erre, azt fogják gondolni, hogy megvesztegettek bennünket!”. K. tábornok, az egyik legokosabb osztrák generális, amikor meghallotta beszélgetésünk tárgyát, odalépett hozzám és azt súgta a fülembe: „Való igaz, hogy a magyar rendek a bécsi udvar valamennyi javaslatára először nemmel válaszolnak, de végül is mindig teljesítik az udvar követeléseit. Inkább az alkotmány betűjéhez, semmint szelleméhez ragaszkodnak. Így például 1809-ben megengedték, hogy az osztrák hadsereg Magyarországon állomásozzon és magukra vették a hadsereg élelmezését. Ehhez képest Magyarországra érkezett Koller tábornok, hogy letárgyalja a magyar kormányzattal a katonai kórházak ügyét, ám azt a választ kapta, hogy a magyarok élelmeznek ugyan a hadsereget, de betegekről nem volt szó s ezért a kórházak ügye nem tartozik rájuk. De nem volt nehéz bebizonyítani, hogy álláspontjuk nem egyéb szofizmánál. Még ugyanebben az évben megállapodás jött létre velük aziránt, hogy a háború tartamára szállást biztosítsanak minden osztrák katonai hivatalnok részére. A magyarok teljesítették a megállapodást, egészen a háború befejezéséig; de a hadműveletek befejezésekor, amikor a seregek kivonása megkezdődött, megtagadták a további beszállásolást azzal, hogy a megállapodás érvénye lejárt.”

Tizenötödikén meghívtak bennünket a Duna közepén fekvő úgynevezett Margitszigetre. Az egész udvar frakkot öltött és mi — az egybegyülekezett nép kendőlobogtatásától kísérve — útnak keltünk. Sokáig sétáltunk a szigeten létesített angol kertben és még sétáltunk volna, amikor azt közölték velünk, hogy előttünk fogják leszedni a szőlőt. Ebben a pillanatban a Magyarországon honos nemzetek gyönyörű viseletébe öltözött fiatal férfiak és nők — szám szerint ötven pár — jelent meg. Követtük őket a kertbe, ahol a párok szétoszlottak, népdalokat énekeltek és lementsették a szőlőfürtöket. Majd bemutatták, hogy mi módon készítik a bort; beléptünk a tiszteletünkre emelt házba és az erkélyről láthattuk a szőlőszedésről érkező, parasztnak öltöztetett emberek visszatérését. Megkezdődött a népi tánc, melynek befejezése után virágzóan fiatal leánykák virágfüzérrel díszített nagy kosarat hoztak, tele szőlővel és egyikük felköszöntötte uralkodónkat. Ezt követőleg az erkéllyel szemben levő fasor felől kilépett húsz kisfiú és húsz kisleány, mind huszáröltözetben, akik nagy fontoskodva lejtették a magyar táncot, majd balettet mutattak be. Ezután a parthoz sétáltunk; az átkelésünkre szolgáló hajókat a szövetséges hatalmak zászlai díszítették. Csodálatos őszi időjárás kedvezett kirándulásunknak, mellyel mindenki a legnagyobb mértékben elégedett volt. Egyetlen európai udvarban sem értenek any-

nyira a multság és szórakozás megszervezéséhez, mint az ausztriaiban. A Margit-szigeten nem volt több tizenöt embernél — s ezek közül hárman a világ leghatalmasabb uralkodói — de a falusi ünnepséget olyan nagyszerűen készítették elő, hogy feszességnék, mesterkélt ségnék nyomát sem leltem; mindenki egyformán vidám volt.

Hat orakor gróf Sándor²³ bálján jelentünk meg; a gróf palotája párisi ízlésről tanúskodik. Itt találtuk az egész nemességet, mely szüntelenül azt a kívánságát hangoztatta, hogy a cár hosszabbítsa meg magyarországi tartózkodását. Az az őszinteség, mellyel a legtisztéletreméltóbb személyek velem beszéltek, mind jobban magához láncolt engem és az a gondolat, hogy rövidesen el kell tőlük búcsúznom, még hozzá minden valószínűség szerint örökre, valósággal felzaklattott. Tizenhatodikán reggel utaztam el a magyar fővárosból, ahol a lehető legkellemesebb napokat töltöttem.”

Az 1793-ban született *Pjotr Ivanovics Keppen* (1793—1864)²⁴ 1822 május 13-án érkezett a fővárosba, ahol három hetet töltött a nevezetességek megtekintésével, vezető tudósainkkal folytatott beszélgetésekkel. Keppen irodalomtörténész, régész, szlavista, statisztikus, geográfus és etnográfus volt egy személyben, polihisztor a javából. Pesti — mindmáig kéziratban fekvő — feljegyzései e tudományágak művelésének jegyében íródtak; ezért csak azok összevont közlésére szorítkozunk s csupán a fővároshoz szorosabban fonódó részleteket ismer-tjük szó szerinti fordításban.

Elő útja a könyvesboltba vezet. „Itt megvásároltam a Korabinsky-féle „Magyarország kis atlaszát” és megtudtam, hogy Lipsky térképe, melyért úti-társam a bécsi Artaria-cégnél 175 forintot fizetett, itt nemrég 70 forintért kelt el, a budai egyetemi nyomdában pedig 60 forintba kerül. Megvásároltam ezen-kívül Joseph Leyrer: Die Stadt Pesth und ihre Gegend c. művét, Franz Schamstól a Vollständige Beschreibung der Kngl. Freystadt Pest in Ungarn c. munkát, Marton József németek részére írt magyar nyelvkönyvét, továbbá Pest 1821. évben és Buda 1882. évben kiadott térképét. Este meglátogattam Schedius²⁵ professzort, akihez ajánlólevelet kaptam Bethlen Elek²⁶ és Majláth János²⁷ grófoktól. Rendkívül szívesen fogadott s azonnyomban elkezdtünk beszélgetni Magyarországról”. Először Kitaibel Pál botanikai könyvével kapcsolatosan kér felvilágosítást Schediustól, majd a Duna hidrológiai sajátosságainak megbeszélése után rátérnek a régiségekre.

Másnap Horvát István²⁸, a múzeumi könyvtár őre fogadta. Először numizmatikai könyvekről cserélnek eszméket, majd az orosz utasa könyvtárigazgató kalauzolása mellett ismerkedik a két város nevezetességeivel. „Ebéd után különböző városi kertekben voltunk, előbb a budai oldalon az ún. Neuer Maierhofban majd a pesti oldalon a Stadtwäldle-ben, ezt követőleg az Orczy-kertben jártunk, végül pedig a Belezna-kertben hallgattuk az itteni legjobb nemzeti muzsikust, a cigány Bihari²⁹ hegedűjátékát. Bihari különleges tehetséggel képes rögtönözni hangszerén; muzsikája különösen akkor ragadja el az itteni lakosságot, amikor magyar nemzeti dalokat játszik variációkkal”.

15-én reggel ismét Horvát Istvánnal találkozik és hosszasan beszélgetnek a

²³ Vö. *Lestyán S.*: Pest-budai regélő. Bp., 1940., 118. l.

²⁴ Irodalomtörténész, régész, statisztikus stb. — Vö. *Tardy L.*: P. I. Keppen 1822. évi pesti naplójából. OSZK. évkönyve 1963—1964. Bp. 1966. 241—246. l.

²⁵ Schedius Lajos (1768—1847) egyetemi tanár, író és esztéta

²⁶ Bethlen Elek (1771—1841) történész, nemzetgazda és színműrő

²⁷ Majláth János (1786—1855) aulikus történetíró, publicista és költő.

²⁸ Horvát István (1784—1846) egyetemi tanár, történész, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztője.

²⁹ Bihari János (1769—1827) hegedűvirtuóz és zeneszerző.

magyar nyelv sajátosságairól. Ezután „felkerestem a luteránus templomot, ahol szláv nyelvű istentiszteletet vettem részt. Latin, ill. német betűkkel nyomtatott énekeskönyvet használnak; az istentisztelet szlovák nyelven folyik. Az istentiszteleten az első renchez tartozó személyek is résztvesznek; maga a nádor felesége is, aki született württembergi hercegnő”. Beszélgetett a lelkésszel, aki elmondja, hogy egyházközsége 4000 főből áll és 1727-ben alakult meg.

„Ebéd után a budai oldalon hegyek között fekvő Auwinkelt kerestük fel. Igen kedves hely, ahonnan felkapaszkodtunk a hegyre, innen láttuk Pestet, Budát, az őket elválasztó Dunát és a Gellérthegyet, melyen az obszervatórium áll. Este a színházban voltunk, ahol a Bűvös Vadászt láttuk, meglehetősen jó előadásban”.

Május 16-án reggel a Nemzeti Múzeumot keresi fel. Leírását mellőzi, utal a megfelelő forrásmunkákra. „A könyvtárat Széchényi Ferenc gróf alapozta meg 40 000 kötetre rugó ajándékával; a Nemzeti Múzeum segédkönyvtárának funkcióját tölti be. A kormányzat szinte semmit sem költ a múzeum fenntartására és annak minden tárgya magánszemélyek áldozatkészségéből került oda, azonban ennek ellenére igen figyelemreméltó, jelentős anyaggal rendelkezik.”

Ezután két napot a római kőtár tanulmányozásának szentel; hosszú lapokon keresztül foglalkozik a Mithrast ábrázoló nagy bas-relieffel és egyéb emlékekkel. Majd a magyarok származását vitatja meg Horváttal, akinek fantasztikus elképzelései (parthus-pártos stb.) rendre helyet kapnak az orosz tudós naplójában. A magyar nyelvvel éppen csak ismerkedő Keppen jó néhány oldalon át foglalkozik Horvát délibábos szófejtéseivel, naiv őstörténeti elgondolásaival.

„Május 19-én reggel a múzeumba mentem és a könyvtárban Ptolomaeusz-szal foglalkoztam. Odalépett hozzám Jankovics³⁰ úr, itteni földbirtokos, a kiváló régiséggyűjtő és ebédre hívott meg, melyen Horvát úr is megjelent.” Keppen ezután leírja Jankovics nevezetesebb régiségeit, műkincseit. Jankovics és Horvát kalauzolása mellett megismerkedik a múzeum kéziratgyűjteményének nevezetesegeivel.

Még ugyanezen a napon az egyetemi könyvtárral és annak igazgatójával, Schwartner Mártonnal³¹ ismerkedik meg. A könyvtár állománya 60 000 kötetből áll; itt találhatóak a különféle tudományos társaságok kiadványai, többek között az Orosz Tudományos Akadémia utóbbi években megjelent közleményei.

Másnap az obszervatóriumot keresi fel. Először szakszerűen leírja felszerelését, majd így folytatja: „az innen feltáruló panoráma egyike a legszebbeknek a világon. Buda és Pest egy pillantással áttekinthető, a közöttük felségesen hömpölygő Dunával és az utasok azt állítják, hogy csak képekben láthat az ember maga előtt ehhez hasonló csodálatos képet”. Revelhez és Jaltához is hasonlítja, de a Gellérthegyről szerinte szebb a kilátás.

Délután Gennadij pap, az ürömi sírkápolna lelkésze megmutatja neki Alekszandra Pavlovna kriptáját, majd ismét a numizmatikai gyűjteményben és a könyvtárban folytatja munkáját.

De tudományos tevékenysége mellett élesen megfigyeli a város mindennapi életét is, mint arról jegyzetei tanúskodnak:

„Pest lakosai a bécsieknél nem kevésbé szeretik élvezni az életet, de a bécsiek — úgy tűnik — nagyobb mértékletességet tanúsítanak. — Esténként a városi kertek megtelnek minden rendű és rangú vacsorázó emberrel. A Beleznay-kertben, ahol az estebédjüket elköltők társaságában néhányszor teáztunk, mintegy száz ember ült, ezenkívül körülbelül ugyanannyi az egyszerű népből, akik Biharinak,

³⁰ Jankovics Miklós (1773—1846) történész, régész, műgyűjtő.

³¹ Schwartner Márton (1759—1839) egyetemi tanár, az egyetemi könyvtár igazgatója, történész és statisztikus.

a rendkívül kedvelt cigánymuzsikusnak zenéjét hallgatták. Ám mindez csak ártatlan multság. Menjen csak ki este tíz óraker vagy később az utcára és máris újból és újból suttogó hangok állítják meg. Amott egy szépen öltözött fiatal leány szólítja meg: *Gehen Sie nicht so schnell, gehen Sie mit mir. . . wollen Sie nicht?* — Ha folytatja útját, egy lámpást tartó fiú lép önhöz és engedélyt kér arra, hogy kalauzául szegődhessen. . . egy gyönyörű, egészséges, üde 15 éves kislányt ismer, aki nem kíván az utcán csatangolni. . . micsoda fenkölség! Ezeket a leányokat néhány öregasszony tartja és — hogy jövedelmük minél nagyobb legyen — gyakran ezekkel egy szobában is alszanak és az asszonyosság csak akkor távozik, ha a fiú odavezette a vendégeket. — Rendkívül nagyszámú pince-lebűj is van Pesten. Ha valaki kíváncsiságból meg akar nézni egy ilyet, föld alatti birodalomba kell leszállnia, melynek bejáratánál ott áll őrt egy bajadér, mosolyog, nevet . . . és hivogatóan mutat lefelé . . . lent pedig a legalja feslett nők egy képviselője lép önhöz, tapogatja, mindenképpen tetszeni igyekszik és felizgatni a belépőt . . . szobájába, inkább úgy mondhatnók cellájába invitálja . . . ön pedig jól vigyázzon a zsebére és ne sajnáljon odaadni neki egy forintot, hogy megváltsa magát ettől a lelki és erkölcsi gyötrelmetől. Viszont Pest városában van egy tiszteletreméltó dáma, aki maga vigyáz a kékvérűek szexuális életére, vagyis akinél a napnak csaknem minden szakában lehet leánykákat találni (itteni polgárlányok, *Burgers—Tochter-ek*), akiknek egészségét ellenőrzi és akiket ő maga mutat be minden egyes gavallérnak; általában ez a nemesemberek megszólítása, akik tíz és huszonöt forint közötti összeget fizetnek a bebocsátásért. *Viczai Teréz* asszonyosság a fogadók londonereivel jó kapcsolatot tart és minden bizonnyal rendszeren megjutalmazza őket, amiért az átutazó vendégeket odakalauzolják. Vajon milyen módon szórakozhatnak nappal ezek a tisztes polgárok, akiknek leányai séta ürügyével lépteiket ehhez a hölgyhöz irányítják? — Vajon nem ő volt a szomszédunk a színházban, amikor *Mozart Varázsfuvoláját* adták. Mindenesetre tény, hogy egy hölgy ült mellettünk, és így szól hozzám: nézze meg jól ezt a színésznőt, eléggé csinos! majd amikor kiléptem, meghívta magához *A. Sz.-t*³², útitársamat és barátomat. . . A hölgy mintegy harmincöt észtendős. A férfiak nem mondhatók éppen a hűség mintaképeinek, feleségeik viszont a maguk részéről ezt tökéletesen lekvittelik.

Buda ezzel szemben sokkal tartózkodóbb. A lakosság jámborabb és nem ilyen kicsapongó; viszont jó néhány pesti lakos ott tartja szeretőjét. Két héttel Pünkösdöt követően láttuk a szentháromságszobor körül — melyet gyertyákkal világítottak ki — *összegyűlt népet, amint egyházi énekeket zengett*”.

Délután *Schams Ferenc*³³ társaságában *Aquincumot* keresi fel, ahol főleg az amfiteátrummal, a vízvezeték és a fürdők romjaival, valamint a mozaikpadozat maradványaival foglalkozik — ez utóbbiakat részletesen le is írja és be is rajzolja naplójába. Hazafelé tartva megtekinti „az óbudai zsinagógát, melyet az utasembernek okvetlenül látnia kell. Architektúrája egyszerű és mégis fenéges. Bár minél jobban hasonlítanak a templomok e zsinagógához. Egyedül egy hollandiai zsidótemplom múlja felül az óbudait. Innen a Dunán átkelve bejártuk a Szent Margit-szigetet. Ez a Buda-környék legszebb kertje. Az egész sziget, amelyen néhány falu és monostor volt valaha, most kert, melyben azonban tilos sétálni azóta, hogy a város lakói annyi mindent tönkretettek itt és illetlenül viselkedtek, kitépték a virágokat, letörték a faágakat stb. Most a szigeten való kiszálláshoz engedélyt kell kérni a nádortól vagy az udvarmesteri irodától. De a rendszeren felöltözött ember számára a budai oldalról a révátkelés nem okoz annyi nehézséget, mint a pesti oldalról.”

³² Alekszej Szergejevics Berezin (1801—1824) író, útleíró.

³³ Schams Ferenc (1780—1839) gazdasági szakíró, Pest és Buda monográfusa.

Nagy örömeire szolgál, hogy olyan műalkotás is szeme elé került, mely az orosz történelemmel kapcsolatos. Jankovics Miklós gyűjteményében egy festményre bukkant, mely egy moszkvai fogadást — feltehetően a magyar követségét — ábrázolja a XVI. századból. A festményt rendkívül alaposan leírja. Naplójának szélére vezetett utólagos feljegyzése arról tanúskodik, hogy Rumjancev Nikoláj Petrovics gróf, a nagy orosz műgyűjtő meg akarta vásároltatni a képet, de a Jankovics Miklós által megjelölt vételárat — 700 cservonyecet — túlzottnak találta.

Május 24-én néhány életrajzi adat kíséretében feljegyzi, hogy kik keresték fel pesti szállásán. Első helyen Kovachich József Miklóst³⁴ említi, „aki éppen ezekben a napokban vette kézhez a Sándor cár által küldött briliánsgyűrűt, melyet a megküldött diplomatikai munka elismerésül kapott”. Jaksics Gergely³⁵ és Kollár János³⁶ után Palacky Ferencet³⁷ nevezi meg, aki „ez idő szerint a Csuzy-család gyermekeinek nevelője a komárommegyei Csuz községben”.

A nap jórészt a múzeum ásványtárában tölti, ahol Sadler József³⁸ professzor, a gyűjtemény őre kalauzolja. Keppen — Sadler előadása nyomán — meggyenként sorolja fel a nevezetesebb ásványi előfordulásokat és részletesen ismerteti a gyűjtemény nevezetességeit.

Ezután ismét Horvát Istvánnal folytatott nyelvészeti eszmecserejének érdekesebb mozzanatait rögzíti (a perzsa—magyar „nyelvrokonságról” stb.), majd Döbrentei Gábor³⁹ egészíti ki az orosz tudós ismereteit a magyar nyelvről és nyelvjárásokról, valamint a „Buda” városnév eredetéről.

Végül a magyar jogrendszer főbb vonásairól emlékezik meg pesti naplója utolsó oldalán, majd az orosz tudós folytatja magyarországi utazását Pécs irányában.

Keppen után *Demidov Anatol*⁴⁰ herceg, diplomata, történész és statisztikus a főváros soron következő orosz leírója. Hosszú utazását megörökítő díszmunkájában egy fejezet erejéig foglalkozik Magyarországgal s ezen belül emlékezik meg 1837. évi pest-budai benyomásairól.

„Július 4-én délután megérkeztünk Ofenbe, helyesebben Budára, ebbe az igazi magyar városba, mely várfoka magasságából látja maga körül elterülni azt a négy elővárost, amelyek egészen a Dunáig ereszkednek le — míg a folyam bal partján Pest tárja fel nagyságát, az új város minden gazdagságát és fényűzését. Buda imponáns látványt nyújt, mely híven mutatja, hogy a hosszú időn át szerencsés, erős és független történelmi Magyarországnak a megszemélyesítője. A rómaiak alatt Sicambriának nevezték és a hagyomány szerint mai nevét Attila egyik fivérének, Budának emlékére nyerte. Bármint is volt, Buda fennmaradt, hogy hirdesse Magyarország hősi történelmét, mely kezdődik Árpád honfoglalásával, folytatódik házának huszonhárom királyával és az Anjou-család uralkodóival, majd II. Ulászlóval, aki kódexbe foglalta a törvényeket és végződött II. Lajossal, kinek 1526. évi mohácsi elestével egyúttal a régi magyar monarchia is elesett.

A törvényes fejedelmektől megfosztott Buda több mint másfél száz esztendőn át török uralom alatt állt s ma is viseli ennek az erőszakos birtoklásnak nyomain.

³⁴ a 13. sz. jegyzetben szereplő Kovachich Márton György fia (1798—1876), jogtörténész.

³⁵ Jaksics Gergely (1781—1824). — esztergomi születésű őshazakutató, költő, Puskin első magyarra fordítója.

³⁶ Kollár János (1793—1852) pesti ev. lelkész, szlovák költő.

³⁷ Palacky Ferenc (1798—1876) cseh történétíró és politikus.

³⁸ Sadler József (1791—1849) botanikus, orvosprofesszor.

³⁹ Döbrentei Gábor (1786—1851), a MTA titkára, műfordító, irodalomtörténész és nyelvész.

⁴⁰ Demidov Anatol Nikolajevics hg. (1813—1876).

Erről tanúskodnak fürdői, melyek teljesen keleti jellegűek; de minaretekhez hasonló fém harangtornyaik is. De miután a tébolyult győzteseket sikerült kiűzni a meghódított részekről, összefogott az egyház, a királyság és a magyar nemzet minden kiválósága, hogy a szentelt falakat visszahelyezzék régi állapotukba. Buda kincstárában őrzik Szent István koronáját, országalmáját és jogarát. Buda a királyság nádorának és az egyházi főméltóságoknak székhelye s miután a Habsburg-ház örökösödési jogát elismerték, visszanyerte a jól megérdemelt királyi főváros címet.

Kevés város dicsekedhetik olyan fekvéssel, mind Buda és Pest, a széles-sodrú Duna által elválasztott két, de mégis egy és ugyanazon város. Pest 60 000 lakosú, lármás és nagyforgalmú, tetterős, dolgos, nagyratörő város, mely többet termel, mint amennyit fogyaszt. Utcái szépek, rakpartjai szélesek, kereskedelme napról napra növekszik, épületei pedig jó ízlésről tanúskodnak.

Alig volt még időm a nevezetesebb városrészek néhány utcájának és a kiemelkedő műemlékeknek megtekintésére, amikor jelentették nekem útitársaim megérkezését; ők ugyanis a Pestre való utazásra a festőibb dunai utat választották. A háromnapos hajóutazástól fellelkesülten szálltak partra.”

Ezzel *Demidov* félbeszakítja saját pest-budai impresszióinak ismertetését és néhány oldalon keresztül ezeknek a hajón érkezett útitársainak beszámolóját közli: „Hajótulajdonosunk szótartó volt és a harminchatodik óra elteltével meglepődve és elragadtatással pillantottuk meg azt a felemelő és felséges panorámát, amelyet a széles Duna által elválasztott két város — Buda és Pest — nyújt.

Kihajózásunk a pesti parton nem történt minden nehézség nélkül a számtalan hajó és a nyugtalan, tolakodó népesség miatt, mely a rakpartot ellepte. Kifizettük hajósgazdánkat, aki mindannyiunkat az ő francia mondatával búcsúztatott: „Adieu mon bon ami”. Ugyanekkor fogadtuk muzikus-útitársaink alázatos hálálkodását, akiknek általunk már kiévezett műsora ezentúl a magyar füleket fogja gyönyörködtetni. Mi pedig egy nagy és gazdag városhez méltó, nagyszerű épületekkel övezett rakparton elindultunk a város felé. Kevés idő múltán csatlakoztunk *Demidov* úrhoz, aki néhány órával előttiünk érkezett meg”.

Most ismét *Demidov* veszi át a szót: „Másnap, július 5-én az I. Ferenc gőzhajón mind egybegyűltünk és ködös égbolt alatt hagytuk el a várost. Napfelkeltével az idő csakhamar jobbra fordult.

Elhagytuk hát ezt a nemes fővárost, anélkül, hogy ágyúink Magyarországnak öreg és új fővárosát, ezt a két, korban, szokásokban és külsőben egymástól annyira eltérő várost üdvözölték volna. Buda uralkodik ifjú testvére felett, melynek minden kedves szépsége ellenére is meg kell adnia az idősebb testvér részére kijáró tiszteletet. Ha az egyik a kereskedelem és a haladás eszméinek a városa, a másik viszont a történelemé, a monarchiáé, a nemességé; az a város, mely annyit harcolt és szenvedett, mielőtt túlparti szép és fényűző ifjú vetélytársa kiemelkedett volna az ő védelmező árnyékából. Buda a nemes múltat képviseli, Pest pedig a mai magyar népnek a kifejezője és elmondhatjuk, hogy a híd, amely a két várost egyesíti — jelképe az ország mai politikai állapotának. Ez az öreg híd már nem elégíti ki a forgalmat s ezzel mind a két fél egyetért; ámde Buda ellenzi egy új híd építését. Íme az oka: a régi hídon a vámot csak a nép fizeti, míg a nemesség mentes ez alól. Azonban — s ezt mindenki érzi — az új hídon ez a kiváltság már megszűnne. A hídvám már nem fog különbséget ismerni nemes és polgár között, mert az országgyűlés irányzata a közbevételeket illetően az általános teherviselés felé fordult. Buda mégis ellenáll, hogy ezzel régi kiváltságai elenyészését még kis időre elodázhassa.

Egy órán belül mindkét város eltűnt szemünk elől; a Dunát mindkét oldalról a végtelen, egyhangú síkság övezte.”

Az ezt követő pest-budai feljegyzések leíróértéke már jóval csekélyebb, mivel szerzőik kizárólag szlavisztikai kutatás és tudományos érintkezésvétel céljából keresték fel, vagy inkább ejtették útba a fővárost és ehhez képest nem sok figyelmet fordítottak a nevezetességek leírására, személyi benyomásaik közlésére.

*Bodjanszkij O. M.*⁴¹ (1808—1877) orosz szlavista a Moson-, Győr-, Komárom- és Esztergom megyei szlávok meglátogatása után Szentendre közbeiktatásával 1839 februárjában érkezett Pest-Budára: „E két városban, a magyar királyság központjaiban szabad tér kínálkozott tevékenységem és vizsgálódásaim számára”. Mindenekelőtt felveszi a kapcsolatot a pesti szerb Maticával, Arnót Antallal,⁴² a budai szerb újság szerkesztőjével, Milutinovics Simonnal,⁴³ a neves szerb költővel és természetesen Kollár Jánossal, akikkel tudós beszélgetéseket folytat: „Majd felkerestem az itteni egyetemet, az egyetemi könyvtárat, az egykori Jankovics-múzeummal egyesített Nemzeti Múzeumot, gróf Széchenyi válogatott művekből álló könyvtárát; ez utóbbi jó néhány szláv ritkaságot foglal magában”. Ezek ismertetése után folytatja az általa megtekintett intézmények futólagos felsorolását: „megtekintettem a hatalmas budai nyomdát, az Ausztriai birodalom legnagyobb ilyenmű intézményét és az egyetemi könyvesboltot. Ez idő szerint a nyomda tulajdonában áll a boldogult Katanchich Mátyás Péternek,⁴⁴ a szláv régiségek halhatatlan kutatójának teljes kéziratosa gyűjteménye.” E kéziratok felsorolása után már csak Fűredyvel⁴⁵, a vak budai zenevirtuózzal való találkozását említi meg, majd sorait azzal zárja, hogy „pesti és budai tartozkodásom igen sok szempontból rendkívül hasznos volt számomra”.

Pest-Buda következő nevezetes orosz vendége *I. I. Szeznyevszkij*,⁴⁶ (1812—1880) a kiváló filológus 1841. november 18-án, a „Zrinyi”-gőzös fedélzetén pillantotta meg a két testvérvárost. Szemléletesen írja le az akkori dunai hajóutazás kényelmetlenségeit, kedves furcsaságait, útítársait. „Társaságunk feletébb tarka volt, egy-két gróf, néhány egyszerű nemes, kereskedők, bizonytalan foglalkozásúak, néhány hölgy. A társalgás német, magyar, francia, olasz, angol és szerb nyelven pergett. Kíváncsiságom arra sarkallt, hogy igyekezzem behatolni Magyarországot, a magyar nyelv és irodalom rejtelmébe és ez felém fordította a magyarok rokonszenvét; a gavallérok és dámák annak örömére, hogy egy orosz ember érdeklődik a magyar nyelv iránt, mind oktatóimmá szegődtek. — Korán reggel kiléptem a hajóról és szállást foglaltam az Angol Királynőről elnevezett szállodában. Egy órával később már Kollár Jánosnál voltam; az egész reggelt nála töltöttem. Este a magyar teátrumban voltam, ahol a Borgia Lucrezia című dalmű előadását hallgattam meg. Karl kisasszony nagyszerűen énekelt, a zenekar is tökéleteset nyújtott. A színház igen szép és nagy, a nézőtér tele volt. A magyar nyelv azonban egyáltalán nem illik az operához. Tizenkilencedikén reggeltől Kollárnál tartózkodtam, nála is ebédeltem; ebéd után Pavlovicsot⁴⁷ kerestem fel, a szerb újság kiadóját és vele együtt tekintettem meg a német színház előadását. A Pranicznica című drámát adták, Grün asszony igen jó volt szerepében. Tegnap reggel Kollárral és Szubboticsal,⁴⁸ a Szerbszkie Letopiszi

⁴¹ Moszkvai egyetemi tanár.

⁴² „Poznato Strazilevo” (A felismert ijesztető) c. színdarabja 1835-ben Budán jelent meg. Több munkát fordított oroszról szerbre.

⁴³ Milutinovics Simon (1791—1847) szerb író, néprajzkutató és történész.

⁴⁴ Katanchich Mátyás Péter (1750—1825) pesti egyetemi tanár és könyvtáros.

⁴⁵ Fűredy László (1794—1850) a pesti Vakok Intézetének tanára, polihisztor.

⁴⁶ Ukrán szlavista, a harkovi egyetem tanára, az oroszországi szlavisztika egyik megalapítója.

⁴⁷ Pavlovics Tódor (1804—1854) szerb jogász és publicista, a magyarországi szerb hírlapírás központi alakja.

⁴⁸ Szubotics János (1817—1886) szerb író és politikus, ezidőben pesti ügyvéd.

kiadójával tárgyaltam; ebéd után újból velük voltam. Tegnap felkerestem az egyetemi könyvtárat, amelynek könyvvállománya 80 000 kötetet tesz ki; olvasóterme van, de túlságos renddel nem dicsekedhetik; a kéziratokat lakat alatt őrzik s legfeljebb megmutatják azokat, de olvasásra nem adják ki.

Pest gyönyörű város; Bécs, Prága és Triest után az általam látottak között a legszebb. Az utcák tágak és egyenesek, kövezettek, akárcsak Bécsben; a házak szép stílusban épültek, főleg a dunapartiak. A Duna — felséges folyam. Pesttel átellenben Buda tárul elének; a hegyen a vár emelkedik, alatta a város terül el és hosszan nyúlik el a parton. A két várost hajóhíd köti össze, ugyanúgy mint Péterváradot Újvidékkel. Sajnos az idő nagyon kedvezőtlen s ez akadályoz a város alapos bejárásában.”

November 24-ről csak annyit jegyez fel Szreznjevszkij, hogy „a görögkeleti püspöknél ebédeltem. Elkísért szállásomig és fel is jött hozzám. Meglehetősen képzett, szeretetreméltó ember.”

Másnap Szreznjevszkij visszautazik Bécsbe, azonban a következő év tavaszán, május 8-án újból megjelenik a fővárosban. Ismét az Angol Királynő-ben száll meg. Pavloviccsal és Szubboticcsal reggelizik, Kollárral és Dolezsálekkel⁴⁹ ebédel, majd együttesen útrakelnek: „a Budától egy órányira fekvő Ürömöt látogattuk meg; itt nyugszik Alekszandra Pavlovna, a nádor boldogult hitvese. Ez a falu hegyek övezte völgyben fekszik; a falu szélén, kertek között áll a kis-méretű, de gyönyörű architektúrájú, márványból és terméskőből épült sírkápolna. Valamivel távolabb a templomi énekesek háza; még távolabb Amfilohij atyának, a lelkésznek a laka. A lelkész éppen aludt, amikor odaérkeztünk; egy *Marszov* nevű templomi énekes volt a vezetőnk a kápolnában. A miseruhák, a kehely, a miseedények, az evangélium, a velum-ok káprázatosan pompások. A kápolna alatti csigalépcsőn ereszkedtünk le. Itt málnaszínű bársonytól borított rézkoporsót látunk, melynek belseje egy másik, brokátfedte koporsót foglal magában; ebben nyugszik a halott. Az egyik kulcsot a főherceg őrzi, a másikat a lelkész és a koporsót csak a lelkész személyében beálló változás esetén nyitják fel, megsejmlés céljából. Minden vasárnap és a nagyobb ünnepeken misét mondanak. Ha a vidéket katonai események fenyegetik, úgy a holttestet átszállítják a budai várba (erre eddig mindössze két ízben került sor). Miután tiszteletünk adóját leróttuk a hamvak előtt, felkerestük a lelkészt. Nevemet ismerte az újságok hasábjairól. Igen rokonszenves ember: kellemes órát töltöttünk nála. Immár tizenegy éve működik itt és kezdi felejteni az orosz nyelvet; kiejtése ugyan tiszta, de keresi a helyes kifejezéseket. Szívében nemcsak orosz, de szláv érzelmű is.

Hazatértünk és este ismét színházba mentünk. Az Ördög Róbertet adták; Izabella hercegnőt a bécsi Hasselbart⁵⁰ énekelte, felülmúlhatatlanul. Még sohasem hallottam, hogy valamennyi futamot ilyen művészien és természetesen szólaltatta volna meg, mint most. Bertram — Draxler alakította — szintén jó volt. A többi szereplőt közepesnek találtam; a zenekar kiváló teljesítményt nyújtott; a karmester a fiatal Slavik volt, a Dolce néven ismert hírneves Slavik fivére.”

Lényegét tekintve ezzel be is fejeződik Szreznjevszkij pest-budai feljegyzései; utolsó előtti itt töltött napjáról csak ennyit ír: „Magyarországon — mint a könyvesboltban elmondották — mintegy háromszáz angol él, akik a magyar lakosság körében elhintik az Oroszország elleni gyűlöletet. Így aztán félnek

⁴⁹ Dolezsálek Antal József (1799—1849), a pesti Vakok Intézetének csehországi születésű igazgatója.

⁵⁰ helyesen: Hassel-Barth, bécsi operaénekesnő.

tőlünk.” Az utolsó napon meglátogatja Holly⁵¹ kiadóját, Hamulják Mártont,⁵² majd ismét hajóra száll és másnap már Rummy Károly Györggyel⁵³ találkozik Esztergomban.

A Pesten járt orosz utazók sorát — a szabadságharc előtt alig két esztendő — V. I. Grigorovics⁵⁴ (1815—1876) zárja le, akit azonban a szakmai jellegű megbeszélések teljesen lefoglalnak és csak sürgönystílusban mond néhány szót a magyar fővárosról. Grigorovics is szlavista volt, aki a magyarországi szláv nyelvjárásokat kutatta. Két ízben is megfordult Pesten: először — 1845 végén — Szedről érkezik ide: „Magyarország fővárosába érkezve nem késlekedtem tiszteletemet leróni Kollár János lelkésznel, akinek nevével jogosan dicsekszik a cseh irodalom. A nagy költő kiütemezett figyelmével és utazásom során először jutottam a szláv nyelvtudományt és régiségeket illetően a lehető legtudományosabb útmutatásokhoz. Pesten, mint ismeretes, szerb társaság működik, az ún. Matica. Ennek titkára, Pavlovics úr megmutatta a társaság nevelőintézetét és könyvtárát. Ennek során szerencsém volt megismerkedni a Pesten megjelenő szerb újság és folyóirat kiadójával, néhány szerb irodalmárral, akiknek sorából hadd emeljem ki Szubbotics úr, az ismert szerb költő nevét. Időztem az egyetemi könyvtárban is, melynek könyvtárosa, Schedel úr⁵⁵ igen jóindulatúan fogadott és ismertette a könyvtár állományát s kézirat-ritkaságait. Miután megtekintettem Pest és Buda nevezetességeit, Győrön és Pozsonyon keresztül Bécsbe utaztam, ahová 1846. január 1-én érkeztem meg.” Másodszorra 1846. szeptember 23-án érkezik Pestre, ezúttal Újvidékről. „Újból tiszteletemet tettem a fáradhatatlan Kollárnál, felkerestem a Maticát s annak titkárát, Pavlovics urat, valamint Schedel urat, a Magyar Tudományos Akadémia titkárát és tisztelegtem Atanackovics Pavel⁵⁶ atyánál, a budai püspöknél.”

*

Tíz, a régi Pest-Budával foglalkozó, a hazai olvasó előtt javarészt ismeretlen leírással, útijegyzettel ismerkedtünk meg. Közülük a legkorábbi 1723-ból, a legkésőbbi 1846-ból maradt reánk. Más és más korok, társadalmi osztályok képviselőinek különféle felkészültséget, szemléletet és íráskészséget reprezentáló írásművei ezek, melyeket csupán egyetlen összefoglaló kapocs szorít laza egységbe: hogy ti. szerzői az akkori orosz birodalom fiai voltak, katonák, papok vagy tudósok, akik vagy szolgálati úton, vagy a megismerés vágyától hajtva járták be hazánkat s ismerték meg Budát és Pestet. Egyiknek sem volt fő úticélja Magyarország, vagy éppenséggel a két Duna-parti testvérváros, hanem csupán átutazóban, egy nagyobb utazás közbenső szakaszának tartamára tartózkodtak hosszabb-rövidebb ideig nálunk.

Ez a nagyon is változatos képet mutató szerzői együttes azonban mégis lényeges pontokban hasonlóságokat mutat fel. Valamennyien Pest-Buda barátai válnak (még az osztrák várparancsnokság által eltanácsolt Grigorovics — Barszkij is), felismerik a két testvérváros előtt álló hatalmas jövőt, a nagyvárosiasodás világosan mutatkozó jeleit és a nemzeti kultúra terén elfoglalt kiemelkedő helyét. Hasonlítanak egymásra abban is, hogy zömmel írói pályájuk kezdetén

⁵¹ Holly János (1785—1849) szlovák költő és műfordító.

⁵² Hamulják Márton (1789—1859) helytartósági tanácsos, a szlovák irodalmi almanach kiadója.

⁵³ Rummy Károly György (1780—1847) író; ebben az időben az esztergomi jogakadémia tanára.

⁵⁴ Orosz tudós, szláv filológus.

⁵⁵ Schedel Ferenc (1805—1875), 1828-tól: Toldy Ferenc; író, irodalomtörténész, a MTA főtitkára.

⁵⁶ helyesen: Atanacković Plato (1788—1867)

álló ifjú tollforgatók, akiknek látása, ismeretanyaga még nem teljes és horizontjuk még nem mindent átfogó. Egységesek nagyjából abban is, hogy elsősorban a szláv-ság kutatása, vagy legalábbis a határokon túli rokonok megismerése jelenti számukra az eredeti kiindulási pontot; nagyobb részük azonban ez elsődleges cél mellett egyenlőrangú ismeret — és élményanyagra bukkan Budán és Pesten. Pravoszláv előjelű, szláv töltésű szellemi — és érzésvilágukkal sokkal otthonosabban mozognak a magyar világban, mint általában a nyugati utasok. Sehol sem találkozunk náluk a nyugati útleíróknál nem ritka lélektelen közönyvel, vállveregető lenézéssel vagy szűkkörű prakticista korlátok közé szorított ismeretközvetítéssel, hanem rendszerint ösztönösen objektív látásmódba ágyazott élnék, univerzális érdeklődés sugárzik soraikból. Kevésbé érvényes ez a múlt század közepét közvetlenül megelőző évek kizárólag szlavista érdeklődésű utazóira, bár ezek már mint tudományosan felkészült kutatók jelennek meg körünkben. Tekintetük azonban *kizárólag* a szláv szempontból jelentős személyekre, ill. nevezetességekre irányul és sajnos ittlétüket nem használják fel arra, hogy a nem szláv Pestet és a nem szláv Budát is megismerjék. Pedig Keppen és a többi korábbi orosz útleíró nagyszerűen megmutatta, hogy a konkrét tudományos cél követése egyáltalán nem kívánja meg a teljes kép, az egyetemesebb ismeretek megszerzésére irányuló törekvések szükségszerű kiiktatását. Persze a két testvér város szláv, közelebbről orosz szempontból sem érdektelen ekkor. A szerb nemzetiségű lakosság vallási, kulturális és gazdasági viszonyai a felfedezés izalmát nyújtják az orosz utasoknak. II. Katalin unokájának, I. Pál cár leányának, József nádor feleségének Buda környéken nyugvó hamvai pedig ekkor még eleven magyar—orsz kapcsolatot jelentenek — amiről egyébként a századforduló esztendeiben nagy számmal megjelenő kisebb-nagyobb verses és prózai művek is tanúskodnak.

Grigorovics-Barszkij és Falkovszkij szerény magyarországi híradásából csak azt tudjuk meg, hogy szláv rokonaik, elsősorban a tabáni és pesti szerbek a pravoszláv testvériség jegyében szíves támogatásban részesítették őket, de vendégszeretet dolgában a magyarok is kitettek magukért. Turgenyev Alekszandr Ivanovics sorai között sokszor találunk utalást arra, hogy a Habsburg-birodalomban az osztrákokkal szemben közös frontot alkotnak a magyarok és a szlávok. A budaiak és pestiek orosz-szimpátiáit jelentős részben Alexandra Pavlovna személyének és működésének tulajdonítja, akárcsak Bronyevszkij és Keppen. Turgenyevnél is élesebben látja Pest-Buda életét, társadalmi-gazdasági-kulturális viszonyait Bronyevszkij, aki a túlnyomó fény mellett a nem is kevés árnyoldalt is megfigyeli és elemzi. Megérkezésének leírását talán túlzás nélkül minősíthetjük a Budára érkezés, az első budai impresszió legmegragadóbb ábrázolásának — de nem marad emögött a mindennapi lét, a nevezetességek és a fürdőélet lefestésében sem. Ő sem sajnálja az erős színeket Pest akkori hírhedt alvilága bemutatásától, de ebben a tekintetben Keppen felülmúlja. Danyilevszkij útinaplójának — egyebek mellett — az az érdekessége, hogy Glinkához⁵⁷ hasonlóan (aki azonban magyarországi utazása során Pest-Budáig nem jutott el) neki is feltűnik, mekkora a hasonlatosság a magyar és az ukrán ember között. Keppen írásából kitűnik: a jeles orosz tudós ittlétét arra használta fel, hogy tartós kapcsolatot létesítsen az orosz és a magyar tudományos világ között. A világjárt, franciás műveltségű Demidov herceg — az egyetlen, akit a szláv kapcsolatok nem foglalkoztatnak — Turgenyevhez hasonlóan azonnal felismeri Pest lüktető gazdasági életét és nagyrahitottságát. Bodnyanszkij, Szreznyevszkij és Grigorovics kizárólag tudományszakuk művelése céljából járják be hazánkat és jelennek meg főváro-

⁵⁷ Tanulmányok a magyar—orsz irodalmi kapcsolatok köréből. I. köt. Bp., 1961, 126. l.

sunkban; pest-budai jegyzeteik arra derítenek fényt, hogy az itteni szlavisták nem csupán levelezés útján, hanem személyesen is kapcsolatot tartottak oroszországi kollégáikkal. De ezen túlmenően is jó néhány érdekes részletre világítanak rá színházi, könyvtári, múzeumi és egyéb kulturális jellegű élményeik leírása során.

1723 és 1846 között Pest-Budával — eddigi ismereteink szerint — ez a tíz író, vagy ha úgy tetszik, utas foglalkozott különféle terjedelmű feljegyzésében. Szemléletük — akár csak az ez időkből Oroszországban járt magyar útleírók⁵⁸ szemlélete — szervesen kapcsolódik azokhoz a társadalmi-politikai viszonyokhoz, melyek ezekben az emberöltőkben hazájukat jellemezték. Grigorovics-Barszkij vonatkozásában csak arra mutathatunk rá, hogy pest-budai kalandjának idején még a péteri reformok előtti korok képviselője. Mindent a pravoszlávián keresztül lát, jámborsága megakadályozza abban, hogy behatóbban szemügyre vegye az általa bejárt idegen tájak, városok jellegzetes, egyedi jegyeit és főleg primér élményeinek leírására szorítkozik, még akkor is, ha néhány szót szentel a látott nevezetességeknek. Falkovszkijon — egyéb írásaiból tudjuk — érződik, hogy magyarországi iskolázásban részesült, látóköre Európa felé fordult és jó tanárainak köszönheti, hogy egyszerre képes a pravoszláviának élő egyházi személy és egyetemes érdeklődésű értelmiségi lenni. Turgenyev és Bronyevszkij szemlélete arról tanúskodik, hogy mindketten — még akkor is, ha Napóleon ellen harcolnak, vagy e harcért lelkesülnek — az orosz felvilágosodás eszméit képviselik (egyben kissé már előre is vetítik a dekabristák eszmevilágát), főleg amikor külföldi utazásukat leírva burkolt formában saját hazájuk közállapotait bírálják — ami egyébként lényegesen veszélytelenebb vállalkozás volt, mint Ragyiscsev belföldi „útleírása”. Danyilevszkij, a cár szárnysegéde óvakodik attól, hogy mélyebben betekintsen a dolgok hátterébe; nyitott szemű ember, de kissé léha stílusa azt mutatja, hogy a világfi orosz nemes egyszerűen érezte magát a magyar arisztokrácia körében és jó érzékre vallóan közelítette meg a nemesi ellenzékiesség lényegét. Keppen életkoránál fogva, már nem tartozhatott azok közé, akiknek gondolkodására a francia felvilágosodás Oroszországban kihajtott eszméi ráütötték bélyegüket, ugyanakkor semmi sem mutat arra, hogy bekerült volna a későbbi dekabristák vonzási körébe. A dekabrista felkelés elnyomása után, a progresszív orosz gondolkodás hosszú ideig tartó megtorpanása korszakában hozzánk érkezett orosz tudósok feljegyzései hűségesen tükrözik a megváltozott szellemet és kizárólag tudományos, irodalmi, művészeti megfigyelésekre, kutatásokra korlátozódnak. Nem mennek bele a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok bírálatszámba menő ismertetésébe, mely annyira jellemezte a századfordulót követő másfél évtized nálunk járt orosz útleíróit, hanem megelégedtek — kénytelenek voltak megelégedni — azokkal a lehetőségekkel, melyek Miklós cár zsandáruralma alatt a publikáló tudós és író számára nyitvamaradtak.

Lehet, sőt igen valószínű, hogy a Szovjetunió levéltárainak, kéziratárainak mélyén még nem egy pest-budai útifeljegyzés, útleírás lappang e korszakból. Azonban ha ezek elő is kerülnek majd a napvilágra, inkább csak a részletekben, egyéni meglátogatásokban fognak újat jelenteni számunkra — a rendelkezésünkre álló írásművekből már tisztán kibontakozott a pest-budai városleírásoknak egy, ha nem is túlságosan sok új tényadatot hozó, de ugyanakkor összhatásában mégis sok novumot jelentő érdekes állománya.

⁵⁸ Vö. *Niederhauser Emil: La société russe dans la première moitié du XIXe siècle, vue par des voyageurs hongrois. Slavica, tom. II., Debrecen, 1962, 203–217. l.*

RUSSISCHE REISENDE IN BUDA UND PEST

Ungarn und die ungarische Hauptstadt wurden in den Aufzeichnungen und Reisebüchern der alten westländischen Reisenden ausgiebig behandelt, eine Ausgabe von zusammenfassendem Charakter, sozusagen ein Sammelwerk dieser Beschreibungen ist schon auch in ungarischer Sprache erschienen und wird im Laufe der Zeit immer ergänzt. Vor dem einheimischen und westländischen Publikum waren aber die Aufzeichnungen der Reisenden des einstigen russischen Reiches — also der Russen, Ukrainer usw. — über die Vorfahren des heutigen Budapest, über die beiden Schwesterstädte Buda und Pest kaum bekannt. Die Abhandlung hebt die wichtigsten Teile von zehn Reisebeschreibungen hervor, die erste stammt aus 1723, wurde also kaum mehr als 10 Jahre nach der Unterdrückung der Freiheitsbewegung von Rákóczi geschrieben, und die letzte aus 1846, kaum 2 Jahre bevor der ruhmreiche aber auch mit tragischer Niederlage geendete ungarische Freiheitskampf von 1848/49. begann. Es sind Schriften aus verschiedenen Zeiten, von Repräsentanten verschiedener gesellschaftlichen Klassen geschrieben, die verschiedene Bildung, Betrachtungsweise und Schreibkunst ihrer Verfasser aufweisen, und sie werden nur durch einen einzigen losen Zusammenhang in eine Einheit verbunden: dass nämlich ihre Verfasser Söhne des damaligen russischen Reiches waren: Soldaten, Geistliche oder Gelehrte, die entweder auf einer Dienstreise oder vom Wunsch des Erkennens getrieben Ungarn bereisten und Buda und Pest kennenlernten.

Die Beschreibungen von Grigorovics-Barszkij und Falkovszkij beschränken sich bloss auf primäre Erlebnisse; eine grössere Aufmerksamkeit verdienen die Aufzeichnungen der in unsere Heimat gekommenen Repräsentanten der russischen Aufklärung. Die Betrachtungsweise von Turgenyev und Bronyevszkij zeugt davon, dass beide die Ideenwelt der russischen Aufklärung vertreten — unabhängig davon ob sie gegen Napoleon kämpfen oder für diesen Kampf schwärmen — (gleichzeitig auch die Ideen der Dekabristen schon einigermaßen vertreten), besonders als sie ihre Reiserlebnisse beschreibend in verschleierte Form auch die Verhältnisse ihres eigenen Vaterlandes tadeln. Danilevskij, der Adjutant des Zaren Alexander I. hütet sich in den Hintergrund der Sachen tiefer hineinzublicken, der frivole, jedoch scharfblickende Beobachter ist dem Wesentlichen in der damaligen ungarischen Opposition zu allen und jedem mit einem guten politischen Sinn nahegekommen. Keppen dagegen gehörte nicht mehr zu jenen, die in Russland von den Ideen der französischen Aufklärung stark beeinflusst wurden, und die Aufzeichnungen der nach ihm angekommenen russischen Gelehrten beschränken sich schon ausschliesslich auf wissenschaftliche, literarische und die Kunst betreffende Beobachtungen und Forschungen.

Die Mehrheit der russischen Aufzeichnungen über Pest und Buda trägt jedoch ein gleiches Merkmal und zwar dass sie die unerwartet beschleunigte Entwicklung der beiden an der Donau liegenden Schwesterstädte, das Auftreten des verspätet beginnenden Frühkapitalismus auf allen — so politischen, wirtschaftlichen, moralischen — Gebieten des Lebens widerspiegeln.

GANZ ÁBRAHÁM ÉLETRAJZA (1814—1867)

1965 júniusában, 120 évi szakadatlan üzemelés után, megszűnt a munka Ganz egykori vízvárosi vasöntödéjében és gépgyárában. Budapest fejlődésének, a Vízváros rekonstrukciójának útjában állt az ipari műemlék számba vehető, de az utóbbi évtizedekben már gazdaságtalanul működő üzem. A múlt számtalan emléket, a magyar ipar nemzetközi hírnevét és elismertetését hordozó gyár, amely egyben Ganz tüneményes életpályájának gyakorlati bizonyítékát is jelentette, nem tűnik el azonban nyomtalanul, áldozatul esve a világvárosiasodás igényeinek. Az üzem legfontosabb része, az ún. nagyöntöde, mely azon a helyen áll, ahol Ganz az első telkét és kis házát megvásárolta, üzemét megnyitotta, több mint ezer négyzetméter területtel, fennmarad és egykori állapotának helyreállítása után, otthont fog nyújtani egy Európában csaknem egyedülállónak tekinthető intézménynek, a Ganz Kohászati Múzeumnak. Az új múzeum Ganz életpályájának bemutatása mellett megismerteti az érdeklődő látogatókat a magyar kohászat fejlődéstörténetével is. A hálás utódok ily módon kívánják megőrizni annak a Svájc-ból hazánkba vándorolt munkásembernek az emléket, akinek négybetűs neve ma is 100 évvel tragikus halála után, ott tündököl a magyar gép- és járműépítő ipar legkiválóbb gyártmányain, mintegy fémjelezve azok kiváló minőségét.

A magyar ipartörténészek és iparunk fejlődéstörténete iránt érdeklődők előtt Ganz élete és munkássága többé-kevésbé ismert, mégis talán nem lesz érdektelen halálának 100. évfordulója alkalmából, az elmúlt két évtizedben folytatott kutatások új eredményei alapján, megemlékezésképpen, bemutatni élettörténetét és eredményeit. Az egykorú nekrológiró szavaival élve: „Szó sincs róla, hogy ő egetverő nagyság s eszünk ágában sincs belőle olyat akarni csinálni, de igen olyan férfiú, kinek lobogóján utolsó lehelletéig e jelszó lengett: előre munka által! Ki tudta, jól, csak az olyan haza lehet nagy, mely anyagi jólétnek örvend, mert az anyagi jólét alapja az erkölcsi, alapja a szellemi jólétnek.”¹

¹ Ganz Ábrahám családjára, Svájcban eltöltött gyermek- és tanulóéveire vonatkozó adatok a zürichi levéltárban őrzött embrachi Haushaltungs Rodel 1830—1878. c. gyűjteményben találhatóak. A svájci levéltárakban lévő Ganz adatokat még az 1930-as évek végén dr. Szentágothai Jánosné kutatta fel bölcsészdoktori értekezése számára, melynek fogalmazványát volt szíves jelen sorok írójának tanulmányozásra átengedni. Ez úton is köszönetemet fejezem ki szíves segítőkészségéért. Értékes forrásanyagot jelentenek Ganz Ábrahámnak és Henrik öccsének Magyarországról szüleikhez és Ganznak Budára, feleségéhez írt levelei, melyeket a *Gebrüder Sulzer* winterthuri (Svájc) cég küldött meg részemre fotókópián. A gyár 100 éves fennállásának megünneplésére összegyűjtött dokumentumanyag, melyet a Kőbányai úti vagongyárban őriztek, 1944/45-ben elpusztult, mindössze néhány levél magyar

Ganz egy kicsiny svájci faluban, Embrach községben született 1814. február 6-án². Atyja, Ulrich a falu tanítója volt, akinek két házasságából tizenegy életbenmaradott gyermekéről kellett gondoskodni, amihez a tanítói fizetés, járandósági szőlők jövedelme kevésnek bizonyult. Ezért arra törekedett, hogy gyermekei minél előbb, saját erejükből álljanak helyt az életben. Legidősebb fiát, a bibliai nevű Ábrahámot azonban maga mellett akarta tartani. De a fiatal ember érdeklődése más irányba terelődött, őt elsősorban a falusi lakatos és vasöntő műhelyben folyó munka kötötte le. Ganz Ulrich nem kívánta fia elképzeléseit jövő életéről keresztelni s nem emelt kifogást az ellen, hogy iskolai tanulmányai befejeztével a zürichi Escher-Wyss féle szövöszék készítő gyárba — amelyet éppen ez idő tájt bővítettek öntödével és gépgyártó részleggel — álljon be inasként. Másfél éves tanulóideje alatt alaposan megismerte a vasöntést, a formaszekrények, új formák és öntvények készítésének fortélyait. Életközelségből tapasztalhatta, milyen nehéz a korabeli üzemekben dolgozó munkások vagy a kisebb mestereknél dolgozó legények sorsa. Ganz, amikor úgy vélte, hogy mindent elsajátított, amit csak ez üzemben lehetséges volt, kitűnő ajánlólevelével birtokában, jobb munkahely után nézett³.

Vándorútjának következő állomása Schaffhausen. A város öntödéjében csaknem fél évet munkálkodott, majd az Elzászban fekvő hírneves Schlumberger gyárban dolgozott. Ganz e gyárban nemcsak a korszerű nagyipari termelést tanulmányozhatta, hanem megismerte a korabeli ipari munkásság életét, amely sok vonatkozásban kedvezőtlenebb volt, mint a céhlegényeké. Majd a svájci Uster városka öntödéjében vezényelősegédként töltött el egy évet. Itt megismerte a vezetés, a munkaszervezés problémáit, valamint az anyagbeszerzés és piaci értékesítés gondjait. Tanulóideje első éveit néha reménytelennek és céltalannak

szövege maradt fenn. Nagyon értékes támpontot jelentett *Berlász Jenő* tanulmánya: A Ganz gyár első felszázada 1844—1895. (Tanulmányok Budapest múltjából XII. k. Bp. 1957. 349—458. l.) *Berlász Jenő* műve az első szaktörténész által készített, tudományos értékű hazai üzemtörténeti monográfia.

Jelen tanulmány Ganz életének eseményeire vonatkozóan újabban általam felkutatott adatokra támaszkodik, s a fejlődés egyes állomásait is — éppen ez újabb eredmények alapján — a korábban készített feldolgozásoktól némiképpen eltérően értékeli. Megírásához Ganz Ábrahám tragikus halálának centennáriuma és a régi üzem megszüntetése adott ösztönzést. — Az idézett szöveg a Magyarországon és a Nagyvilág 1868. januári számaiban megjelent nekrológból van.

² A legpontosabb egykorú életrajznak *Sarkady István* Hajnal Albumában megjelent biográfia (Pest. 1867. 242—244. l.) tekinthető. A korszak fontosabb szereplőinek életrajzait tartalmazó kötet szerzője, minden valószínűség szerint Ganzzal való beszélgetés alapján készítette el tanulmányát, mely mértéktartó stílusban, pontos adatokat közöl. — Érdekes megemlíteni, hogy Ganz születésének pontos dátuma egyetlen eddig napvilágot látott életrajzban sem található meg. Az 1814. február 6-i hiteles adatot az embrachi községtanács szíves segítségének köszönhetjük, amelynek révén dr. *Bodoky Richárd*, Ganz felesége rokonságának egyik tagja számára lehetővé tette a helyszíni kutatást, s az anyakönyvi bejegyzések fotókópiáját is rendelkezésére bocsátotta. Ez úton fejezem ki köszönetemet dr. *Bodoky Richárd*nak szíves közléséért.

³ *Füzessy (Fuszek) István*: Adatok néhai Ganz Ábrahám és neje történetéhez. Kézirat. Bp. 1934. A mű szerzője kapcsolatban és távoli rokonságban állt Ganz feleségével, s részt vett a vagyonkezelésben. Ganz nevelt leánya, *Pospesch Anna* és a saját visszaemlékezéseivel kívül a kézirat megőrizte a családi hagyomány fontosabb részleteit, s néhány Ganz-levél szövegét. Ez úton fejezem ki köszönetemet a Füzessy családnak a kézirat szíves felhasználhatóságáért. — A zürichi kanton ipar- és társadalomtörténetére: *Anton Largia*: Der Geschichte von Stadt und Landschaft Zürich, Zürich 1945. 2. k. — Fiatalsága miatt még három évig akarták visszatartani, de végül is megkapta a segédlevelet. Ganz életrajzára kutatást végzett *Friedrich Hegi* svájci vasút- és ipartörténész is. Néhány idevágó cikkét a *Neue Züricher Zeitung* 1912. júl. 2., valamint a *Züricher Wochenchronik* 1912. júl. 6. számaiban jelenteti meg.

tűnő fáradozásai közepette kirajzolódott gondolatvilágában egy terv, amely körül jövőjével kapcsolatos álmódosásaiban is mindig vissza-vissza tért: saját üzeme megvalósításának terve. Elsősorban a segíteni akarás szándéka vezette őt saját öntöde létesítésének tervéhez, az a törekvés, hogy javítson nagy létszámú családjá, hozzátartozói, testvérei helyzetén, elsősorban őket akarta kiragadni a szegénységből. De saját sorsa sem volt közömbös számára, mint későbbi leveleiben írta, nem akart örökké, mint szegény munkás kóborolni a világban. Ezen túl, a benne meglévő újat alkotni akarás is jelentős szerepet játszott elképzelései gyakorlati célként való kitűzésében. A körülmények mérlegelése nyomán felismerte, hogy van némi reális lehetőség tervei megvalósításához, csak még többet kell tanulnia, fokozottabban takarékoskodni, országokat, városokat felkeresni, amelyek kedvező lehetőségeket nyújtanak törekvéseihez.

1836 augusztusában Párizsba érkezett, ahol — bár csekély bérért — tüstént munkát kapott. Majd Gray-ba ment. De a franciaországi viszonyok kedvezőtlen alakulása arra készítette, hogy tovább vándoroljon s 1838-ban már Bécsben volt. Franciaországban, bár tervei megvalósítása terén egy lépést sem tehetett előre, igen sokat tanult. Nemcsak a francia gazdasági s társadalmi viszonyokat ismerte meg, hanem az ottani öntödékben alkalmazott angol öntési eljárásokat, munkamódszereket. A bécsi lehetőségek előszörre nem mutatkoztak kedvezőeknek, ezért 1839 tavaszán Olaszország felé vette útját, de fél éves ott-tartózkodás után, pénzét felemészítő betegségekől gyötörve, visszament Bécsbe, ahol a Zischki féle vas- és rézöntödében kapott munkát. Itt egy új kupoló kemence építésének irányításával bízták meg, amely a későbbiekben igen jól bevált. A bécsi lehetőségek oly kedvezően alakultak Ganz számára, hogy először írhatott nyíltan szüleinek terveiről: „Azt kérditek, hogy nem szándékozom-e hazatérni? E szónál megállok és kérdem: biztos megélhetésem volna-e odahaza, amely szükségleteimet kielégítené? Mily sok terv fordul meg fejemben, de azok kiviteléhez időre és megfelelő körülményekre van szükségem. Mivel az az elhatározásom és arra születtem, hogy ne csak az én boldogságomat keressem, hanem a ti és testvéreim boldogságát is előmozdítsam és átélvén gyorsan múló ifjúságom éveit, a jövőbe már nem nézhetek olyan egykedvűséggel, mert az én elgondolásaim komolyak és higyjétek el, ha az ember valamihez fog és nem sikerül, még nem kell kétségbe esni; a türelem, bátorság és kitartás az ember boldogulásának hatalmas segítői, akinek pedig nincsen jövőjébe vetett reménye, azt sajnálni lehet.”⁴

Széchenyi Hengermalmának öntő mestere

A Pesti Hengermalom — Széchenyi István egyik jelentős alkotása — 1841. szeptember 15-én kezdte meg működését a mai Balassi — Néphadsereg — Stollár- és Balaton utcák által határolt területen. A malomban alkalmazott technika, a gőzüzettel hajtott Sulzberger-féle örlőberendezés, a korszak legújabb műszaki elgondolását valósította meg. Széchenyi, a magyar gabona hazai feldolgozása után, liszt alakjában való exportálását igyekezett a malom létesítésével elérni s a gyakorlat fényesen igazolta ez elgondolás helyességét.⁵ Bécsben a malomépítés ügye eléggé ismert volt, a pesti hengermalom társaság több felhívást is tett

⁴ Ganz 1840. november 26-án Bécsből szüleihez írt levele.

⁵ A Hengermalom történetére vonatkozó forrásmunkák: *Viszota Gyula*: Széchenyi és a Pesti Hengermalom. Bp. 1910. *Gaál Jenő*: Gr. Széchenyi István és a Pesti Hengermalom Társaság Bp. 1909. *Pásztor Mihály*: A 150 éves Lipótváros Bp. 1940. Igen értékes az „Emlékírat a Pesti Hengermalom Társaság fennállásának félszázados évfordulójára” (Bp. 1890.) alkalmából kibocsátott rövid működéstörténet, amelynek 52. lapján található az első évek üzemenek alaprajza is.

közzé szakemberek toborzására. Ganz ekkor Bécsben dolgozott s hírt szerezve a kedvező munkalehetőségekről, Pestre utazott. 1841 augusztusában jelentkezett a malom ugyancsak svájci származású igazgatójánál, Fehr Vilmosnál. Az igazgató szerződtette a szakképzettségéről külföldi igazolványokat bemutató fiatal munkást a néhány héttel korábban érkezett gépi berendezések összeszerelésének irányítására.

A malom próbaüzeme kitűnően sikerült, de a gépezet gyakori meghibásodása miatt az igazgatóság úgy döntött, hogy a malom műhelyeit és az öntödét a továbbiakban még korszerűbben ki is építteti. A határozat meghozatalánál szerepet játszott egy, még 1841-ben a helytartótanáctól kibocsátott engedély, mely szerint a malom műhelyei idegen személyek részéről is vállalhattak megrendeléseket. Az 1842. január 4–8 között tartó részvényesi közgyűlés Széchenyi javaslatára hozzájárult az öntödében építendő „Coupol-kemence” felállításához, a műhely részlegek önálló könyvvezetéséhez.⁶ 1842 tavaszán Ganz irányításával megindultak az öntödebővítés munkálatai s április végén már arról értesíthette szüleit, hogy a malom vezetősége az első pesti kúpolókemence sikeres felépítésének elismeréséül őt bízta meg az öntöde vezetésével.⁷

A Hengermalom műhelyeiben igen széles skálájú termelő tevékenység folyt. Tizedes és asztali mérlegeket, nyomdai gépeket és préseket, mezőgazdasági gépeket és tűzoltási felszereléseket, szivattyúkat készítettek. Az 1840-es évek közepétől gőzgépek is kikerültek a műhelyekből, sőt Bécsbe is szállítottak. Az öntöde tevékeny részt vállalt a felsorolt termékek készítésében, de ezenkívül gépalkatrészeket, építészeti öntvénytárgyakat, emlékműveket, sírkereszteket s más öntvényeket állított elő egészen 100 mázsás súlyig. Az Iparegyesület 1842 évi kiállításán a Hengermalom Társaság kiállított tárgyai a nagy ezüstérem kitüntetését nyerték el. A kiállítási beszámolóban maga Kossuth Lajos részletesen leírta a malom öntödejét. E szerint két kupolókemencében egyszerre 100 mázsa vasat képesek olvasztani, s a különböző vasak keverésével az öntvények különleges nyújthatóságot és tisztaságot nyernek. A nyersvasat a dernői gyárból, a szilvási hámorokból valamint az Unió és Concordia társaságoktól szerezték be, míg a kokszot házilag állították elő oravitzai kőszénből. A kemencékhez szükséges hevítést a malom gépezete biztosította. A kiállításon hemutatták Szt. István király Esztergomban felállításra kerülő 8 méter magas emlékművét, többfajta öntöttvas kereket és gépalkatrészeket.⁸ Az öntöde keresettsége a későbbi hónapokban egyre növekedett, munkásainak száma a 100 főt is meghaladta. 1844 nyarán Ganz levelében rengeteg munkájáról panaszkodott.

A Hengermalomban eltöltött három év folyamán Ganz nemcsak a modern üzem vezetésének gyakorlati feladatát látta el sikeresen, hanem alkotni vágyó egyénisége is teret talált ambícióinak. Szakmai tudásának állandó tökéletesítése mellett új öntési módszerekkel kísérletezett. Megoldotta a Svájból szállított örlőhengerek pótlásának problémáját, jóllehet a hengerek keménysége nagyobb volt mint a szokásos öntvényeké. Feltehetőleg már ekkor foglalkozott a kéregöntéssel s hogy nem eredménytelenül, arra a hengeralmi hirdetések nyújtanak támpontot: az öntvényeket kettős öntvényeknek hirdetik, ami alatt minden bizonnal egy keményebb, tartósabb öntvényfajtát, a kéregöntésnek valamilyen előváltozatát érthették. A kísérletezések, új eljárások próbálgatása közben éri Ganzot egy majdnem végzetessé váló öntödei baleset: a folyékony vas kifröccsent

⁶ *Viszota* i. m. 35. és 42. l.

⁷ Ganz levele szüleihez 1842. ápr. 24. Itt említi először, hogy ő a Hengermalom öntö-mestere.

⁸ *Kossuth L.*: Bericht über die erste ungarische Gewerbeausstellung im Jahre 1842, Eisen, Pesth 1843. 15–16. l. Ganz érdemei elismeréséül a Magyar Gazdasági Egyesület ezüst emlékérmét kapta.

s megsértette jobb szemét. Hosszú hetekig úgy látszott, mindkét szeme világát elveszti, végül balszemét sikerült megmenteni. Még ugyanez évben a malomtársaság — amelynek igen jól jött az öntöde üzletmenetének nagyszerű fellendülése, mivel a malomüzem a vártnál kevesebbet jövedelmezett — értékelve Ganz szerepét az öntödei részleg kiemelkedő eredményeiben, keresetén kívül meghatározott részesedést ajánlott fel a tiszta jövedelemből. Széchenyi, aki ezer ügye közepette sem mulasztotta el a malom dolgainak szemmel tartását, ekkor írta naplójába, hogy az öntöde révén reméli az egész malomügy jobbra fordulását⁹.

1844-ben az öntöde vezetésének mindennapi gondjai mellett, még egy kellemetlen feljelentéssel is foglalkoznia kellett Ganznak. Schlick Ignác öntöde tulajdonos ui. megvádolta őt a városkapitány előtt, hogy hozzá irányított öntölegényeket elcsábított s a hengermalom-öntödében alkalmazott. Ganz sikeresen mentette ki magát s az eljárás során végül is kitűnt, hogy a vádaskodó maga bűnös. Az egész ügy az 1840-es évek szakmunkáshiányára vetett fényt.¹⁰ Az év második felében újabb vitája támadt Ganznak, sokkal jelentősebb, mint az előbbi. Az öntöde 1843. évi jövedelmének elszámolása során Fehr igazgató, aki féltékenyen figyelte Ganz előrehaladását, változtatásokat eszközölt a nyereségadatokon, aminek következtében Ganz részesedése csökkent. Miután tiltakozása eredménytelen maradt, kilépett a Hengermalomból. Ezt minden különösebb károsodása nélkül megtehetette. Csaknem 6000 forint összegyűjtött pénztőkével rendelkezett, ami lehetővé tette, hogy hozzákezdjen álmai megvalósításához, saját öntödéjének megalkotásához.

Elhatározásában minden bizonnyal közrejátszott az öntödei termékek iránti keresettség további növekedése. Ezekben a hetekben jelent meg a lapokban a Magyar Középponti Vasút Társaság hirdetménye vasanyagok és vasöntvények szállítására, nem került el figyelmét a városi építkezések fellendülése: évente legalább 25—30 négyemeletes ház építésébe kezdtek ez időszakra egyedül Pesten, kedvező kilátásokkal kecsegtetett a Lánchíd-építkezés előrehaladása, az Óbudai Hajógyárban fellendülő hajóépítés. Ganz reménykedhetett továbbá a hengeralmi öntödében megismert vevők, megrendelők személye iránti ragaszkodásában, és legjobb munkásai segítségével, akik hajlandók voltak őt követni önálló vállalkozásában.¹¹

A gyáralapítás és az első évek eredményei

1845. január 20-án árvereztette a budai Városi Tanács tizenegyedik alkalommal a tönkrement Fleischbauer vízimolnár Királyhegy utca 336. alatti házát. A kicsiny telken álló építmény igen szerény volt, mindössze szoba, konyha fészter és istálló állt az ingatlanon. Ezt a házat vette meg végül is Ganz az árverésen 4000 forintért s itt rendezte be kicsiny üzemét.¹² Négy nappal a házvét-

⁹ *Viszota Gyula*: Széchenyi és a Pesti Hengermalom id. műből Széchenyi naplófeljegye zesei a malomról, 118—119 l.

¹⁰ Fővárosi Levéltár (F. L.) Pesti városi iratok. Relations A. n. Nr. 10. 558.

¹¹ Vereinigte Ofner-Pesther Zeitung, Intelligenzblatt 1844. aug. 29. 878. l.

¹² A csődbe jutott Fleischbauer vízimolnár vagyonának árverezésére vonatkozó első hirdetmény 1844. július 25-én jelent meg a Vereinigte Ofner-Pesther Zeitung 748. lapján és az első árverést aug. 6-án tartották. A budai tanács ekkor egy összegben a teljes vagyonért, amely két vízivárosi házból, több telekből és egy dunai vízimalomból állott, összesen 10.000 forintot szabott meg kikiáltási árként. A tíz eredménytelen árverés után helyezkedtek azon álláspontra, hogy egyenként adják el a házakat, telkeket. Valóban így több pénzt sikerült szerezni: a két ház — amelyek közül a másodikat májusban ugyancsak árverésen vásárolta meg — 12.000 forintért talált gazdára Ganz személyében. Az árverésről: F. L. Budai tanácsai jegyzőkönyvek 430/1845. és F. L. Budai Corr. Mag. 3145/1845.

után a budai tanács engedélyezte „vasöntő intézet” felállítását, majd február 5-én kapta meg az engedélyt a vasöntéssel kapcsolatos iparágak művelésére.¹³ A kis házban, emberei segítségével, hozzákezdett egy kupolókemence építéséhez s nélkülözhetetlen berendezési tárgyak, szerszámok vásárlásához. A fűjtató berendezést emberi taposó erőre készítették: hiányzott a pénz a gőzgéphez.

Ganz kedvező időpontban nyitotta meg üzemét. Magyarországon az 1840-es években a vaskohászat, a vasöntés eléggé elmaradott állapotban volt. Az ország vas- és gépipari áruszükséglete, amely elsősorban mezőgazdasági eszközök és gépek formájában jelentkezett, igen kis méretű volt s a kis keresletet is igyekeztek a Habsburg-birodalom fejlettebb részeinek gyárosai és kereskedői saját áruikból kielégíteni. Versenyükkel visszaszorították az országon belül meglévő, fejletlen vas- és gépipart. Az 1840-es évek második felében a Védegyelet, majd a gyár-alapító társaság erkölcsi és anyagi támogatással igyekezett a meglévő üzemeket a külföldi verseny hatásától megvédeni és új gyárak alapítását előmozdítani. A kapitalizmus Magyarországon is bizonyos fejlődésnek indult. A magyar búza és liszt külföldi eladása jó üzleti lehetőségeket biztosított és fellendítette a gabona-termelést, s egyben a korszerű malomipar kialakulását is elősegítette. A nagyobb árukereslet a közlekedés fejlesztését követelte; a vízi és szárazföldi, vasúti áru-szállítás növekedése iránti igény a fokozódó hajó- és vasútépítés formájában jelentkezett. Intézkedések történtek a vízépítési, folyamszabályozási, valamint híd- és útépítési állami munkálatok megkezdésére.

Az ország nyersvastermelése az 1830-as évek óta állandóan növekedett és az 1840-es évekre a 30 000 tonnát is elérte. Ezzel szemben az öntvényárak mennyisége nem haladta meg az 50 000 bécsi mázsát. Ez a helyzet az ország fémfeldolgozó iparának fejletlenségére vetett fényt: a nyersvasat, a félkész nyersanyagot kiszállították és feldolgozott árucikk formájában került vissza az országba. Hasonló jelenségek más iparágak területén is megfigyelhetők voltak. A vasöntés fejlődését a szűk belföldi felvevőpiacon és az osztrák versenyen kívül az egyes kohóüzemek elmaradt technikája is gátolta. Az elavult módszerek a termékek egyrésztének gyöngébb minőségében is tükröződtek. Az országban mintegy 50 kohóüzem létezett, a legtöbb vasgyárban azonban a nagyolvasztóból öntöttek. A Nyugat-Európában a XVIII. század utolsó éveiben felfedezett és a XIX. század első évtizedeiben elterjedt kupolókemencét — amely lehetővé tette a különböző vasfajták keverésével történő öntési eljárást — vagy nem ismerték, vagy nem tartották szükségesnek alkalmazását. Kétségtelen viszont, hogy a nagykohókból kikerülő nyersvas általában jó minőségű volt, amit az export ténye is bizonyít. Pesten Ganz volt az aki a kupolókemencék segítségével történő fejlettebb a korabeli világszínvonalnak megfelelő öntési eljárásmódot először alkalmazta, majd meghonosította.¹⁴

A Budán történő üzemalapítás nem megfontolatlan tett hanem gondos mérlegelés eredménye volt Ganz részéről, Buda ugyan távol volt a vasvidékektől, de jó közlekedéssel rendelkezett. Itt egyforma lehetőség nyílt a városi szükségletekre való termelésre és más nagyobb vállalkozásokba történő bekapcsolódásokra. A budai üzem egyrészt biztosította a városi megrendelések — versenytárs nélküli — megszerzésének lehetőségét, másrészt az eltávolodást a vetélytárs Hengermalomtól s a létező pesti öntödéktől. Kétségtelen, hogy telephelyének kiválasztásában szerepe volt a budai ingatlanárak és napszámberék — a pestihez

¹³ F. L. Budai Tanácsi Jegyzőkönyvek 446/1845. A határozat további részében Ganz Ábrahámot a városközösség tagjává fogadottnak nyilvánítják és intézkednek az engedélyezési illeték — 8,— Ft —, valamint a később megállapítható adó behajtásáról. A kapcsolatos iparágak engedélyezése: F. L. Budai Tanácsi Jegyzőkönyvek 721/1845. A fűvő üzemeltetésére: Mechwart Album Bp. 1899. 7. l.

¹⁴ *Berlász Jenő* i. m. 356. l.

viszonyított — olcsóbbságának is. Forgótökeje egyáltalában nem volt s számítá-
saiban, miután az üzemalapítás költségei tőkét felemésztették, egyedül kiváló
ismereteire és tapasztalataira, valamint az egyre növekvő vasöntvény-szükséglet
által megteremtett kedvező lehetőségekre támaszkodhatott.¹⁵

Európa ezekben az években rázta le magáról véglegesen a feudalizmus bék-
lyóit, ezekben az években indult fejlődésnek a gépi nagyipar és nőttek ki szinte
máról holnapra üzemóriások, melyek segítségével az emberi társadalom újból
egy lépést tehetett előrehaladásában. Ganzzal egyidőben kezdtek meg pályájukat
olyan később híressé vált ismeretlenek, mint Siemens, Cormick, Armstrong,
Worthington, Bessemer, Opel, Krupp s ahogy Ganz „nagy” lett, úgy emelkedtek
ezek az ismeretlen „kezdők” ipari hatalmasságokká. De Magyarországon, Pest-
Budán is ezekben az években számos üzemalapítás, lerakat megnyitás történt.
1844 júliusában kezdte hirdetni gyártmányait Pokorny Antal „gépgyárnok”,
szeptember 15-én adott hírt Schlick Ignác újonnan berendezett öntödéjének
megnyitásáról. 1845 februárjában Szandtner Vilmos vaskereskedő létesített lera-
katot gr. Andrassy György korszerű dernői gyára termékeinek árusítására. Már-
ciusban nyílt meg Vidats és Röck gépgyárosok lerakata a mai Martinelli téren,
júniusban kezdtek hozzá a pécsi gépgyár és vasöntöde társulat alapítási munká-
lataihoz. Augusztusban írt Széchenyi levelet József nádorhoz a Pesti Gépgyár
Társulat üzeméhez szükséges városi telkek kedvezményes eladásá iránt. Az év
utolsó napján nyitotta meg új üzemét a külső Terézvárosban Schaudt András
„polgári harangöntő mester”¹⁶ A kis műhelyek egy részéből a későbbi években
üzemek, gyárak fejlődtek ki s némelyekkel Ganz életének további éveiben is
találkozunk. Mindenesetre a gépipari öntödei üzemek számának hirtelen gyara-
podása, a már meglévők nagyobbítása, mind arra mutat, hogy Ganz kedvező
időpontot választott saját vállalkozásának megkezdésére.

Az öntöde üzemének megkezdéséhez minden készen állt már, amikor egy
súlycs veszély szinte az új vállalkozás csirájában való elfojtásával fenyegetett.
Massion óbudai hajógyári igazgató, aki ígéretet tett Ganznak szén szállítására
és kisebb munkákra, most megtagadta ennek teljesítését. Így nem indulhatott
meg az öntés. Massion a felvilágosítást kérő Ganznak Széchenyi utasítására
hivatkozott. A háttérben a Hengermalom igazgatójának, Fehrnek ellenséges
szándékai álltak, aki Ganz és legjobb öntői kiválása, meg az elszámolási vita
miatt mindent megtett, hogy az új üzemet lehetetlenné tegye. Egyoldalúan tájé-
koztatva Széchenyit, sikerült elérnie, hogy parancs ment ki az Óbudai Hajó-
gyárhoz, a hidépítő- és a vasúttársaságokhoz, mely megtiltotta, hogy Ganz
részére szén vagy vasat szállítsanak és bármilyen munkában részesítsék. Ganz
eredménytelenül igyekezett rábírn Széchenyit rendelkezései megváltoztatására,
ezért február 11-én felkereste Kossuthot, aki meghallgatta panaszát, majd levél-
ben kért felvilágosítást Széchenyitől. Széchenyi elutasítóan válaszolt Kossuthnak,

¹⁵ 1846 márciusában a budai választópolgárok ülésén felhívták a gyáralapító társasá-
got budai fonó- és posztógyár létesítésére, s kérésük indokolásképpen megemlítik, hogy a
budai telekárak és napszámbérek olcsóbbak a pestieknél. A gyáralapító társaság hajlandónak
mutatkozott volna az üzem létrehozására, ha a budai polgárok is legalább a szükséges
részvénytöke felét jegyezték volna, de erre nem került sor. Az ügyre vonatkozó források:
F. L. Budai Corr. Mag. 3349/1846. és Hetilap 1846. márc. 13.

¹⁶ Vereingte Ofner-Pesther Zeitung 1844. júl. 25. sz. 743. I. Schlick Ignác külföldet
megjárt pesti vas és fémöntő első műhelyét 1843 októberében nyitotta meg (F. L. Pesti
Rel. A. n. 10001), majd üzlete fellendülvén a ferencvárosi Két Nyúl utca (ma Szamuely u.)
79. sz. alatt újonnan berendezett vas- és bronzöntödét létesített, amelyről az első híradás a
Vereingte Ofner Pesther Zeitung 1844. szept. 15-i számában (935. l.) jelent meg. A Ganzzal
való összetűzés időpontjában, 1844 augusztusában még a régi, kisszerű műhelyben dolgo-
zott Schlick. Szandtner Vilmos vaskereskedése a Király (ma Majakovszkij) utcai Bergmann-
házban volt. (Vereingte Ofner Pesther Zeitung 1845. febr. 27.)

de a közbenjárás eredményeként alaposabban tájékozódhatott s visszavonta tilalmait.¹⁷

A kis épületbe most már sorra érkeztek a szenet és nyersvasat szállító társzekerek zajukkal felverve a csendes vízivárosi utcákat. Április 11-én Ganz a két legrangosabb pesti újságban, a Pesti Hírlapban és a német nyelvű Vereinigte Ofner-Pesther Zeitungban hirdetést tett közzé üzemének megnyitásáról: „Vas- és ércöntő intézet. Alulírott tisztelettel jelentem a t. cz. közönségnek, miszerint egy vas- és ércöntő intézetet állítottam fel Budán, a Királyhegy utcában, 336. szám alatt, az újonnan épült élelmtár közelében és foglalatokodni fogok mindenemű gépalkatrészek készítésével, úgyszintén építészeti és dísz tárgyakkal. Ennél fogva esedezem a t. cz. közönség számos megrendeléseire, melynek elkészítését a legpontosabban véghez viendem. Buda, április 11-én, 1845. Ganz Á.”¹⁸ A német nyelvű szöveg azonos volt a Pesti Hírlapban megjelent hirdetéssel. Ganz közleményét mindkét lapban még több alkalommal is megjelentette, felismerve, mily nagy jelentősége van az üzleti propagandának.

Az iparegyesület lapjában, a Kossuth által irányított Hetilapban ingyen sajtója volt: 1845-ben öt alkalommal adott hírt a lap Ganz üzeméről, gyártmányairól s első kitüntetéséről.

Áprilisban a beérkező megrendelések nyomán a kezdeti 7 főről 22-re emelkedett az üzem munkáslétszáma s Ganz két öccse, az öntőmester Kondrád és az írnök Henrik szintén az üzemben dolgozott. Májusban újabb Fleischbauer-házat vásárolt, a Kórház utcára nyíló 265. számú házat. Így a két ingatlanvásárlás után összesen 1400 m² területtel, s az utóbb vásárolt házban, megfelelő lakással rendelkezett. A második ház vételára 7500 forint volt, ezenkívül 600 forintos kölcsön is terhelte. A budai tanács ez esetben megértő volt Ganz irányában, mert hozzájárult, hogy mindössze 2500 forintot fizessen ki készpénzben és engedélyezte a kölcsön átvállalását. Ganznak mindössze 500 forintot sikerült összeszednie, a további 2000 forintot egy Budán megtelepedett svájci kézművestől, Wilke Gottliebtől kapta kölcsönbe.¹⁹ A második házvétel lehetővé tette az üzem szélesebb keretekben való felépítését. 1845 nyarán így Ganz sikerrel leküzdötte a gyáralapítás és az üzemkezdés akadályait s a következőkben az üzem életképességét kellett bizonyítani.

Az új öntödéről az első leírás a Királyhegy utca szemben levő oldalán fekvő katonai élelmtár parancsnokának kérésére kirendelt közös katonai-városi bizottság jegyzőkönyvében található: „... A falazott és vaspléhvel bevont két és fél méter magas kupolókemence fölött van az egész építményt betakaró széles és téglából boltozott füstfogó, mely egy három méter magas és másfél méter széles kéményben végződik. A kémény koronája 9 méter magasságban van és az épület teteje felett csaknem három méterrel emelkedik ki... Közvetlenül az öntöde épület mellett korhadtt zsindeletyötös házak állnak, az udvarban famodellek

¹⁷ A levél teljes szövegét közli: *Viszota Gyula*: Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kocsuth Lajossal. Bp. 1932. 620–623. l. Bár közvetlen adat arra vonatkozóan, hogy Széchenyi mit tett Ganz érdekében, nincsen, mégis a kicsiny öntöde gyors fellendülése, továbbá egy 1866-ban, tehát Ganz életében megjelent rövid üzemtörténet (*Catinelli Hector*: Ganz Ábrahám gépgyára és vasöntődéje. Magyarországi Anyagi Érdekei 1867. jan. 27.) állításai közvetve bizonyítják a korlátozások megszüntetését.

¹⁸ Pesti Hírlap 1845. április 13. (vasárnap) Vereinigte Ofner-Pesther Zeitung 1845. ápr. 13. — Az üzem megnyitásáról hírt adott a Hetilap 1845. jún. 6., júl. 8., aug. 15., dec. 5-i számaiban. A Pesti Hírlap 1845. júl. 25-i számában, a Vegyes Közlemények rovatban szerkesztőségi hírként, egy mondatban ugyancsak közölte a gyár megalapítását.

¹⁹ Ganz első ingatlanainak leírása: F. L. Budai telekkönyvi betétek 1855, a második házvétel ügye: F. L. Budai Corr. Mag. 3145/1845. Wilke Gottlieb 1848 tavaszán szintén Budán telepedett meg, akkor vezették be ünnepélyesen az általa megvásárolt házba.

vannak felhalmozva. . .²⁰ Ennyit mond a jegyzőkönyv a Királyhegy utca 336. sz. telken felépített öntödéről, az 1965-ben lebontott Ganz-gyár ősenek külső-belső képéről. A leírásból kitűnik, hogy az öntöde korszerűen, az elővigyázatossági rendszabályok figyelembevételével épült. Ganz öccsének figyelmét, amikor először belépett bátyja üzemébe, annak nagysága ragadta meg.

Ganz Henrik egyik levelében beszámolt szüleinek az öntöde foglalkoztatottságáról és bátyja pénzügyi viszonyairól is: „Ábrahám erős ütemben tartja az üzemet, állandóan 26—30 munkással dolgozik és hetenként 300 forint a kiadás, ti. csak a munkások számára. A nagyobb számlákat havonta fizeti. Így pl. néhány napja 1600 forintos számlát egyenlített ki. Szent Mihály napjáig rosszul állunk pénz dolgában, mindenki követeli egyrészt a járandóságát, másrészt viszont a tartozását senki nem akarja kifizetni. Ez bátyánk sorsa, mindig csak fizessen, ő sehol nem kap pénzt, ámbár sok követelése van. Hetenként háromszor van vasöntés és mégis egyhelyben topogunk.”²¹

Az öntöde folyamatos üzemeltetését a beérkező megrendelések biztosították. A szükségletek gyors növekedése elegendő munkalehetőséget nyújtott. Ganz reggeltől estig dolgozott, számíttatott, hogy nyomasztó pénzhiánya miatt ne kelljen uzorakölcösönöket felvennie. A kisebb és főleg magánzemélyektől származó megrendelések mellett sikerült a budai városi közszállításokat megszereznie: csatorna és vízvezetékcsöveket és szerelvényeket, kórház- fürdő- és iskolafelszereléseket szállított a városi tanácsnak. A magánosoknak kerítéseket és kerítésdúcokat, ajtó és ablaktáblákat, rácszatokat, fogasokat, díszes kapukat, mosdókat, kályhákat, préseket s más gazdasági eszközöket gyártott, de vállalta gépalkatrészek, malomfelszerelések, malomhengerek és speciális csigaszerkezetek öntését, pl. a Dráva-szabályozáshoz szállított 1847-ben csigasorokat s már ezekben az években is foglalkozott öntöttvasból készült vasúti kerekek előállításával. Üzeme termékeinek népszerűsítése céljából részt vett a pesti vásárokon, így az augusztus 29-i János-napi vásáron is, melyre az egykorú feljegyzések szerint mintegy 14 000 szekér és 300 hajórakományi áru, termék érkezett a városba.²²

A Ganz-öntöde termékeinek a nagyközönség előtt való bemutatására is rövidesen alkalom nyílt. 1845 november havában az iparegyesület az egy év óta keletkezett vagy terjedelmükben jelentékenyen megnövekedett vállalkozások részére kiállítását rendezett, amelyen 95 cég tartott bemutatót termékeiből. Ganz erkélyrostélyzatot, lépcsővázakat és a Középponti Vasúttársaság számára öntött gőzkocsikerekeket mutatott be. Ganz tehát az öntéstechnika és a vasöntödei termékek legkorszerűbb darabjait állította ki. Különösen fontos a vasúti kerék bemutatása, amely egy egész sor későbbi állítást cáfol meg a Ganz-féle kéregöntésű kerék feltalálásáról.²³

Az öntöde virágzása, sőt a rengeteg nehézséggel vívott harcban egyedül fennállása is igazolta Ganz elgondolását, amelyre vállalkozását alapította: távol a vas- és szénlelőhelyektől és nehézkes szállítási lehetőségek mellett is, van életlehetősége egy — a városi speciális szükségletek kielégítésére — létesített öntödének, sőt nemcsak működési területe van, hanem a városi élet fejlődése során

²⁰ F. L. Budai Corr. Mag. 765/1845. és Budai tanácsi jegyzőkönyvek 5983/1845. A helyszíni vizsgálatkor felvett jegyzőkönyvben (1845. aug. 19.) a bizottság megemlíti, hogy az öntöde négyhónapos fennállása és üzemeltetése óta semmiféle tüzeset vagy más rendzavarás nem volt, mégis egy sor óvatossági rendszabályt írnak elő Ganz számára.

²¹ Ganz Henrik 1845. jún. 11-én és 1845. szept. 19-én szüleihez írt levelei.

²² Hetilap 1845. aug. 15. és *Tonelli Sándor*: Nagyapáink Pest-Budája Bp. 1944. 175. l.

²³ Hetilap 1845. júl. 8. és nov. 14. és *Der Ungar*: Eine Industrie Ausstellung in Kleinen. 1845. nov. 25. Az 1846. évi második országos iparműkiállításon Ganz öntöttvas kandallójával ezüst érmet nyert. — Hetilap 1847. 777—783. l.

múlhatatlanul is szükséges ilyen üzemtípus megjelenése, „... mert a fővárosi industriális ember — mint 1845 nyarán Kossuth írta — minden csekélységért nem szaladhat a hegyek közé.”²⁴ Ganz előtt is kétségtelen volt, hogy elsősorban speciális jellegű, nagy szakmai tudást igénylő, alkalmi munkákra van kilátása, mert a kereskedelmi forgalomban szereplő vasöntvény-tömegcikk területén árban nem versenyezhet a nyersanyaglelőhelyek közelében települt üzemekkel. Viszont a speciális alkalmi munkákat általában jobban is megfizették. A városi szükségletek kielégítése terén pedig nagy lehetőségei nyíltak, mert a két legnagyobb vetélytárs, Andrassy gróf dernői vasgyára s a hengeralmi részvénytársulat figyelmét ekkor az épülő Lánchíd vasöntvényszállításainak megszerzése kötötte le. A híd vasöntvény-szükséglete mintegy 120 000 mázsát jelentett s két üzem végül is több mint 220 000 forintot kapott a Lánchíd-munkákért.²⁵

Az 1848/49 évi forradalmat és szabadságharcot megelőző időszakban az üzem és az üzletmenet alakulása az 1845-ös év ugrásszerű fellendülését nem ismételte meg. Az első évben a munkások száma megnégyszereződött, a további három év alatt pedig kétszeresére emelkedett. Az üzem technikai berendezése sem változott meg döntően, mindössze a helyőrség katonái által taposott fúvatót váltotta fel egy 10 lóerős gőzgép, melynek részeit házilag öntötték és a budai Werther gépgyárban szereltek össze. Öntést a rendelések megkívánta mértékben végeztek. Általában 34—47 munkás dolgozott, 1847-ben pl. 32. Ez évben a kifizetett munkabér összege 13 936 forint, egy munkás átlagban napi 1,46 forintot kapott, ami a korabeli viszonyok közepette jónak mondható. A szakmunkások — heti 10—12 forintos keresettel — általában külföldről kerültek az üzembe, míg a napszámosok és tanulók a város lakói közül jelentkeztek.²⁶

A termelés mennyiségéről ez évekből adatok nem maradtak fenn. Bizonyos lassú, korlátozott növekedés azonban megfigyelhető. Általánosságban megállapítható, hogy az üzem fejlődésének korlátai a megszilárdulás után azonnal szembeűntek. A csekély felvevőképességű és versenytársakban bővelkedő piac, amely a gazdasági és társadalmi viszonyok elmaradottságát tükrözte, a nagyobb pénztőke hiánya, a feudális termelési és jogrendszer mind alig leküzdhető akadályokat jelentettek. A kapitalista vállalkozások helyzetét nehezítette az 1840-es években

²⁴ Kossuth Lajos: A pécsi vasgyár elsőbbségi részvényei. Hetilap 1845. jún 6.

²⁵ Hetilap 1845. okt. 28-i számában közli *Döbrentei Gábor* tudósítását, mely szerint Andrassy György gr. 1844. augusztus első felében a lánchídi öntöttvas keresztartó megrendelések elnyerése céljából minden felszólítás nélkül 3 db-ot vitetett fel Pestre s vetett alá töréspróbának. A hidat tervező Thierney William Clark, s a kivitelező Adam Clark előtt megtartott próbán a dernői öntvény 5 tonna előírt teherbírás helyett 15 tonna súlynál tört csak ketté. — Protocoll der am 30 Juni 1848 zu Pesth abgehaltenen ersten General Versammlung der Actionäre der Ofen-Pesther Kettenbrücke. Druck von B. Kozma. 1848. 9. l. és Protocoll der am 8. Juli. 1851. zu Ofen abgehaltenen zweiten General-Versammlung der Actionäre der Ofen-Pesther Kettenbrücke. Druck von I. Beimel ud B. Kozma 1851. 22. l. Andrassy mintegy 110 db alsó keresztartó rudat szállított, melyek súlya kb. 18 tonna, hosszúságuk kb. 26 méter volt (Magyar Ipar, 1899. aug. 20. 779. l. és úc. szept. 3. 823. l.) Nem állja meg helyét *Zelovich Kornél* azon közlése, hogy a Lánchíd keresztartókat a hengeralmi vasöntödében Ganz felügyelete mellett készítették, s Ganz igen sokat tanult a szigorú angol előírások szerint gyártásra kerülő Lánchíd-munkáknál. (*Zelovich Kornél*: Széchenyi mérnöki alkotásai. Bp. 1923. 10—11. l.) Mint ismeretes, Ganz 1844 végén lépett ki a hengeralmi öntödéből, az ellentét közte és Fehr igazgató között továbbra is fennállt. A Lánchíd öntvény-szükségletének hazai előállításáról Széchenyi 1845 augusztusában ír levelet, s az építést tervező és ellenőrző *W. T. Clark* könyve (An Account Bridge. . . London. 1852.) szerint a pesti öntöde csak 1848-ban készítette el a keresztartó vasakat. Ganz részesedéséről a Lánchíd-munkálatokban, továbbá az Óbudai Hajógyár igazgatójának, Massionnak iránta tanúsított jóindulatáról *Catinelli Hector* 1867 elején megjelent fentebb idézett cikke tesz említést.

²⁶ Pest und Ofner Wegweiser 1847. Pest. 1848. és a Budapesti Kereskedelmi és Ipar-kamara jelentése 1875—1879 évekről. Bp. 1879. 196. l. Az üzem belső munkamenetének leírása: Mechwart Album. Bp. 1899. 7—10. l.

az erős osztrák verseny is, valamint az ország függősége az osztrák birodalomtól.²⁷ A birodalmi vámpolitika, amely a fejlettebb osztrák—cseh tartományok és uralkodó osztályok érdekeit szolgálta, még jobban elmélyítette és állandósította Magyarország függőségét. Külföldi áruk behozatalát, különösen azokét, melyeknek termelése Ausztriában is folyt, magas vámok mellett vagy egyáltalában nem engedélyezték. Az osztrák tartományokba irányuló magyar árukivitel a külföldi árukhoz hasonló magas vám terhelte, míg az osztrák áruk behozatala Magyarországra szinte vámmentesen történt. A magyarországi gyáralapítások így módon nehéz helyzetben voltak. A kockázatot némiképpen enyhítette a polgári irányzatú társadalmi egyesületek — Iparegyesület, Gyáralapító Társaság — erkölcsi és társadalmi, anyagi segítsége. Kossuth és az Iparegyesület támogatása nélkül Ganz sem szilárdíthatta volna meg üzemét. A fennálló korlátozások és korlátok tehát nem tették lehetővé ez időkben egyetlen gépipari üzemnek sem a megszilárdulást, a jelentékenyebb fejlődést, mert a szűk belső piacra való kényszerű támaszkodás együttjárt a piaci viszonyok hullámzásainak kényszerű viselésével, a visszaesésekkel.

Az 1847. évi fennmaradt adatokból kiindulva lehet számításokat végezni Ganz gyárának termelési és jövedelmezőségi adataira vonatkozóan. 1847-ben 32 munkás 13 936 Ft munkabérért, 9800 mázsa öntvényt termelt 84 000 Ft értékben, tehát kb 8,5 Ft mázsánkénti egységárban. Általában 1000 mázsa öntvény előállításához 1000 mázsa nyers- és töredékvas, 900 mázsa szén és 300 mázsa kokszt szükséges.²⁸ A dernői hámorból, vagy a Csetnekről és Nagyszlabosról beszerzett vas ára mázsánként 2 Ft-ra tehető, az oravicei kőszén mázsája 52 krajcár, vámmal és szállítási költséggel, melyet a vevő fizetett, 60 krajcár, míg egy mázsa csehországi kokszt 6—8 forintért volt kapható. Így alakul ki az 1847-es év adatsora: munkabér 13 936, vas 20 000, szén 5400, kokszt 24 000, rezszi 5000 Ft, azaz összesen 68 336 Ft. A tiszta nyereség összege kb. 15 000 Ft. Hasonló számítás segítségével az 1845. év nyereségét 7000 Ft-ra, az 1846-os évét 10 000 Ft-ra becsülhetjük. A három év eredménye így módon mintegy 32 000 Ft.²⁹ Ez adatnak valószínűsége biztosra vehető, ha az első három év eseményeivel összevetjük. Ganz adóssággal kezdte pályafutását 1845-ben s ez adósságait csak 1849/1850-ben fizette ki. 1847-ben és 1849-ben csak vásárolt két kisebb házat s egy gőzgépet, amely kiadások az üzembővítés céljait szolgálták.³⁰ Ganz üzleti és nyereségfelhasználási politikáját vizsgálva az tűnik ki, hogy az egyes évek bevételi feleslegeit forgótőke hiányában, de saját elképzeléseit is követve, Ganz nem vonta ki üzeméből, hanem bővítésre, a nagyobb megrendelések nyersanyag-szükségletének, felszereléseknek beszerzésére használta fel. A tudatos, de igen veszélyes, idegfeszítő és külső eredményekben alig tükröződő módszernek a következtében Ganznak sikerült vállalkozását megszilárdítani és állandóan foglalkoztatni, valamint a fejlesztéséhez és a nagyobb volumenű megrendelések teljesítéséhez nélkülözhetetlen pénztőkét összegyűjteni. Így lett Ganz a magyar kapitalizmus kezdeti korszakában, amikor általában csak a kereskedelem vagy kölcsön útján lehetett tőkét szerezni, az iparfejlesztés és a tőkegyűjtés egyik jellegzetes úttörője.

²⁷ *Berlász Jenő* i. m. 451. I.

²⁸ Ld. 26. sz. jegyzetet. Forint érték alatt mindenkor a korabeli osztrák forint értendő.

²⁹ *Berlász Jenő* i. m. 360—361. lapján közölt számításai szerint a tiszta bevétel lényegesen kevesebb volt, szerinte nem haladta meg az évi 5.000 Ft-ot. Ha e számításokat fogadjuk el, akkor nem tűnik ki, honnan volt Ganznak pénze 1849-ben adósságait kifizetni, házat venni és kb. 20.000 Ft nagyságú saját tőkét befektetni a szászkaik bánya és vasműbe 1851-ben.

³⁰ F. L. Budai telekkönyvi betétek 1848.

Az 1848. március 15-i forradalmi megmozdulások hatására az európai forradalmi eseményektől szorongatott Habsburg-kormányzat hozzájárult az önálló magyar kormány megalakításához, a független állami élet lehetőségeinek megteremtéséhez. Az 1848 áprilisi törvények a feudalizmus végleges felszámolását siettetették. A bécsi reakció azonban nem nyugodott meg vereségében. Felhasználva a forradalmi mozgalmak visszaesését és a magyar uralkodó osztály nemzetiségekkel szemben folytatott politikájának egyoldalúságát, fellázította a szerb, szlovák, román területek lakóit a magyar forradalom ellen. 1848. július 11-én Kossuth a képviselőháztól 200 000 újonc és 40 millió forint pénzhitel megadását kérte az önálló, a forradalom eredményeit megvédő hadsereg megszervezése érdekében.

A lelkesedésben, az újoncok számában nem mutatkozott hiány, annál inkább a fegyverzetben. Mégis csak szeptemberben, a Honvédelmi Bizottmány megalakulása után történtek lépések a hazai hadianyaggyártás megszervezésére.³¹ Az ágyú- és lövedékgyártás ügyeivel a Honvédelmi Minisztérium tüzérségi osztályának vezetője, Lukács őrnagy foglalkozott. Lukács 1848 őszén levelet intézett az ország valamennyi számításba vehető öntődjének tulajdonosához felszólítva őket a honvédség részére történő ágyúgyártás megkezdésére.³² Ganz elvállalta a megrendelést, bár üzemének foglalkoztatottsága 1848 első hónapjaitól kezdve igen nagy volt, állandóan 60 munkása dolgozott. Ganz eddigi munkássága során ágyúgyártással nem foglalkozott, de nagy körültekintéssel elsajátította ezt a bonyolult feladatot is, megszervezte a sorozatos ágyúgyártást. A szén- és vasanyag hiánya egyideig akadályozta az öntés megkezdését, Ganz ekkor Lukács őrnagyhoz fordult, és végül 1848 novemberére kikerült az első négy ágyú. Később még hat darab öntésre került sor, de ezeket az osztrák csapatok Budára való bevonulásuk után lefoglalták.³³

A budai Vár visszafoglalása után újból megindult az ágyúkészítés. Az egykorú jelentések szerint a pesti ágyúműhely teljesítménye heti 6, a budaié heti 3 ágyú volt. A kormány e hetekben igen nagy súlyt helyezett a két városban folyó hadianyaggyártás fokozására, mert az egykori hengeralmi vasöntődeből létesített állami hadianyaggyár, a folytonos költözködés miatt csak igen kis mértékben tudta kielégíteni a honvédségi szükségleteket. Megpróbálkoztak ágyúöntéssel Schaudt harangöntő műhelyében is, de az itt készült öntvények hólyagosak lettek. Ganz gyárában azonban ekkor is sikerrel folytatták az ágyúöntést s egy 1849. június 19-i feljegyzés szerint „Ganz ágyúöntő ismét 3 darab 6 fontos ágyúcsövet öntött, melyek Nagyváradra küldendők.”³⁴ Tehát a Buda visszafoglalását követő nem egészen egyhónapos időszakban legalább 6 db ágyúcső készült el. A gyárból kikerült ágyúkra rávésték a „Ne bánts a magyart!” feliratot. Az ágyúgyártás az osztrák csapatok újbóli benyomulásáig folytatódott, amikor is 6 ágyúcsövet, érctörmelékeket, vörösrezt, gránát- és bombatörmeléket valamint megszámlálhatatlan tömör és üreges ágyúgolyót foglaltak le.³⁵ Ez adatokból arra is lehet következtetni, hogy lövedékeket is előállítottak az üzemben, de az is lehetséges,

³¹ Az állami hadianyaggyártás a Pesti Gépgyár Társaság (1847. április 18-án alakult a Hengermalomból kiválva) üzemére támaszkodott. A forradalom időszakában a gyárat a kormány államosította, majd Nagyváradra költöztette, s a honvédsereg fő hadianyagellátó üzemévé építette ki. *Bakó Imre: A Magyar Állami Országos Fegyvergyár működése 1848/49-ben.* Bp. 1942. A magyarországi és Ganz gyári haditermelésre vonatkozó források: *Gelich Richárd: Magyarország függetlenségi harcának története.* Bp. III. k. 430. l. *Pallós Jenő: Budapest 1848/49-ben.* Bp. 1950. Az O. L.-ban őrzött honvédelmi minisztériumi iratok.

³² Ganz Henrik 1849. júl. 23-i levele szüleikhez.

³³ Uo.

³⁴ O. L. Honvédelmi Minisztérium Tüzérségi Osztály 2829/1849.

³⁵ Hadtörténelmi Intézet Levéltára (HTI) Kriegsgericht 4 (48) 1850.

hogy csupán beolvasztás céljából, nyersanyagként tárolta a már felhasznált golyókat.

A hiányos adatok szerint összesen 22 ágyú, illetve ágyúcső készült e rövid néhány hónap alatt. Ganz fényes érdeme és becsületességének kiváló bizonyítéka maradt, hogy nem riadva vissza az ágyúgyártás miatt esetleges későbbi felelősségrevonástól, idegen létére a magyar szabadságharc mellett foglalt állást hadianyaggyártó tevékenységével. Nem felejtette el, hogy éppen Kossuth és társai segítették őt önálló üzemének megteremtésében, nekik köszönhette álmai gyakorlati megvalósítását, ezért nem törődve a veszélyekkel, az igaz ügy mellé állt. Megtette azt, amivel segíteni tudta új hazáját. Megítélésénél tehát nem szabad elfelejteni, hogy világhírré szert tett üzeme mellett a magyar nép szabadságáért és jólétéért dörgő ágyúk hangjának szavával írta be nevét a magyar nemzet történetébe.

Beszámoló Buda vára 1849. évi ostromáról és bevételéről

Ganz és öccse állásfoglalását a magyar szabadságharccal kapcsolatban, valamint a budai várostrom történetét kitűnően mutatja be Ganz Henrik szüleikhez írt levele:

„Kedves Szüleim és Testvéreim! Szívemből örülök, ha ezen levelem, mely az eddig írottak és irandók közül a legérdekesebb, jó egészségben találja Önöket. Tudomástokra akarom adni, hogy újév óta mi minden történt nálunk.

1849. január 5-én a császári csapatok bevonultak Budára, melyet a magyarok önként kiűritettek, mert nem volt még reguláris katonaságuk és senkire sem támaszkodhattak. A Tiszától délre vonultak és ott azokhoz a magyarokhoz csatlakoztak, akik kevésre becsülik életüket, akár az igazi svájciak, amikor jogaikat látják megtámadva. — Amíg ezek ott délen szervezkedtek, az osztrákok itt szörnyen szigorú bánásmódot mutattak, ha valaki a császárt vagy a katonákat megsértette, avagy a szeretett Éljen szót vagy Kossuth nevét hangosan kiejtette, azt becsukták, sőt évekig tartó börtönre ítélték vagy agyonlőtték.

Múlt év november havában megparancsolták a magyarok, hogy ágyukat öntsünk részükre, 4 darabot elkészítettünk lövésre készen és 6 darabot öntöttünk, amikor a császári csapatok bevonultak és azokat, házunk 18 napos őrzése után (amit mi nagy megtiszteltetésnek vettünk) elvették, anélkül, hogy azok árának megfizetésére a legcsekélyebb erőlködést is mutatták volna. — De ez még nem volt elég, még nagyobb szerencsétlenség várakozott reánk.

Február 3-áról 4-ére virradó éjjel történt, amikor az éjjeli őr "Tűz van a házban!., vészteljes kiáltással felébresztett, : — ama kis ház, melyet bátyám a lovak és kocsik elhelyezésére bérelt, teljes lánggal égett. Mi azt sem tudtuk, mit tegyünk: heves szél fúj, az utcák néptelenek voltak, minden mély álomban szenderült, vészharang nem hallatszott, minden körülmény a pusztító elemnek látszott segíteni. Így tartott ez kb. félóra hosszat, amíg munkásaink összejöttek, akik bámulatos állhatatossággal láttak neki a tűz megfékezésének, a szél iránya is megfordult és Istennek köszönhetjük, meg az emberek szorgalmának, hogy házunk sértetlen maradt. Mindenki, aki a tűz megszűnése után a házba jött, mindjárt azt mondta: „Itt Isten keze segített!” Mert gondolják csak el, az a sok száraz fából való szekrény és öntőminta, amely legföljebb 1 lábnyira volt a tűztől, a munkások hallatlan szorgalma által megmentetett a pusztulástól; a tűz 5 óra hosszat tombolt, 8 házat elhamvasztott, melyek tövig leégtek. Szörnyűséges dolog látni, amint egyik ház a másik után lángot vet anélkül, hogy az emberek, akik százával jöttek össze, segítettek volna a tüzet megfékezni, annyira hanyagok, oly kárörvendőknek mutatkoztak itt az emberek. A tűz a szomszédos házban keletkezett.

Nemsokára a császári csapatok Windischgrätz herceg vezetése alatt a magyarok ellen vonultak, akik azonban igen erősek voltak, csata csata után esett, a császáriaknak elfogyott a legénységük és kényszerülve voltak a magyarok elől meghátrálni, akik lépésről lépésre üldözték őket; hogy a magyarokat feltartóztassák, amikor a császári csapatok Budát elérték, a hajóhidat felégették, egyetlen hajó sem maradt sértetlen. Majd elfoglalták a Lánchidat, az átjárást lehetetlenné tették; 14 napig maradtak Budán, míg Pesten a magyarok voltak, de nem tétlenül, mert hidat vertek a Dunán és május 4-én elfoglalták Buda külvárosait; a császáriak a Várba vetették magukat és 21 napon keresztül védték azt. Most annak ostromát fogom egy kissé lefesteni.³⁶

Május 4-én a császári előőrsök a sáncokig húzódtak vissza, melyek a Vártól a Dunáig húzódtak és magukba foglalták a Lánchidat meg a víziművet, mely a vizet a Várba szolgáltatta, amidőn egy magyar tiszt, egy közkatonától kísérvé, de meg hat osztrák vértés az előőrsökhöz lovagolt, a két magyarra golyó- és karcstűzet zúdítottak, de egy lövés sem találta el őket, több polgárt és asszony-személyt azonban megöltek. A lövöldözésre a magyarok előnyomultak és a sáncot rohammal akarták bevenni, de vagy 300 embert veszítve visszaverettek. A magyarok megszállták a hegyeket és a Várat lőni kezdték, mire a várbeliek hasonlóképpen válaszoltak. Éppen ebédeltem és nem mehettem haza, mert golyó golyó után röpködött az utcán, ahol a katonaság tartózkodott, egy embernek sem volt szabad mutatnia magát az utcán.

Mivel ez hosszú ideig tartott, a legnagyobb életveszélyben haza szaladtam; kb. 9 óra hosszat lőtték a házakat és a katonaságot, de tűz még sem támadt, ellenben a magyarok egyfolytában szállították a halottakat és sebesülteket a házakba és a kórházakba. Háznak mögött hat üteg volt felállítva 12 fontos ágyúkkal és két hadosztálynyi gyalogság, hogy az osztrákok ne vegyék őket észre, de spionok elárulták őket s így az osztrákok éjjeli 12 órakor ezekre elkezdtek tüzelni, azonban eredmény nélkül. Ezt valószínűleg észre is vették, mert tüzes golyókkal és bombákkal kezdtek dolgozni. Egy ilyen bomba, ha meg van töltve, 135 font súlyú, ahová esik, ott mindent elpusztít, mivel eséskor szétrobban; e tüzelés folytán a szembenálló szénaraktár meggyulladt, lángba borult; erre a magyarok visszavonultak. A tűz borzalmas volt, nekünk egy szörnyűséges éjszaka, minden pillanatban attól kellett félnünk, hogy házuk is meggyullad, melynek oltásában nem segíthetünk, mert el kellett rejtőznünk, hiszen egyik golyót a másik után lőtték a ház fölött és házra, sehol, még a pincében sem voltunk biztonságban. Az osztrákok 9-én reggel 5 órakor Pestet bombázták; romantikusan csúnya látvány volt; egész Pest füstben úszott, egy házat sem lehetett látni, csak a golyókat, gránátokat, bombákat, amint az égboltot a magasban átszelték „egy pillanatra”. A bombázás megszűnt, a füst eloszlott és mindenki csodálkozására csak egy helyen támadt tűz.

A lakosság 10-én parancsot kapott a távozásra és pedig azonnal, ha kedves az élete, mert Budát teljes erővel lőni fogják. Bátyánknak ekkor üzleti ügyben el kellett távoznia s így én 12 munkást vevén magamhoz, őriztem a házat. Buda szinte ki volt halva, élelmünk csak kenyér volt, azt is néha veszély közepette a legtávolabbról tudtuk megszerezni. — Az osztrákok szünet nélkül tüzeltek, Buda számos helyen égett és mi csodálatraméltó egykedvűséggel szemléltük a szomszédságunkban kitört tüzet. — Amikor Buda már jócskán égett, és pedig éjjel, és a várbeliek láthatták az utcákon levő magyarokat, akkor a tüzelést beszüntették.

³⁶ A budai vár ostromának eseményeit foglalja össze *Senger Ervin* közleménye: Ismeretlen beszámoló Buda vára ostromáról 1849-ben. (Tanulmányok Budapest múltjából XIV. k. 477—482. l.)

Teljes 12 napon át csak kenyérrel táplálkoztunk, borunk azonban elég volt. Egész idő alatt nem voltunk józanok, hanem erősen italosok és lelkesültek, bátorságra és egykedvűségre volt szükségünk, mert életét nem mindenki teszi egyformán kockára, minket ez nem zavart, nappal is szaladgáltunk az utcákon, a magyarok tüzerállásaihoz is, amelyek egyfolytában lőtték a várat.

A hó 16-án Pestet másodszer, de ekkor teljes három órán át komolyan bombázták. Szörnyűséges látvány volt. Az éj korom sötét, két lépésnyire sem lehetett ellátni, az ég csillagtalan, sötét felhőkkel takarva, csak a tüzes golyókat lehetett látni, amint tucattal hasították a léget. Pest rettenetesen nézett ki, a belvárosban 35, legtöbbször 4 emeletes ház égett le, a többit a bombák úgy szétrombolták s elpusztították, hogy a legtöbbjét alapjaitól kezdve sem lehet felépíteni, az egész Duna meg volt világítva nappali fényességben. Oltani semmit sem lehetett, mert ahol a tűz elkezdődött, azt a helyet állandóan lőtték. 18, 19 és 20-án a Várat megostromolták, de azt az osztrák csapatok bátorsága a derék Hentzi tábornok vezetése alatt visszaverte. A veszteség nagy volt.

21-én teljes erővel indult meg a támadás. Nem akartam vak szemlélő lenni: felmáztunk a tetőre, a golyók füttyülése és sivitása sem zavart minket. Megfizethetetlen látvány volt, ami szemünk elé tárult. A magyarok a várfalak alatt, az az osztrákok a várfalakon voltak, egyiknek sem volt szabad engedni, egyik a másik mellett hörögve esett össze, de egyik sem érte el célját. Ez az ostrom vagy két óra hosszát tartott, amikor a magyarok egyik helyen a falat megmázták és a Várba nyomultak, mindenkit lekasabolva, óriási ordítás közepette. Egy osztrák sem mutatkozhatott ezen a helyen többé, a magyarok a kaput akadálytalanul szétrombolták és rettenetes erővel, zene, trombitaharsogás és dobpergés közepette, rettenetes kiáltozással benyomultak a Várba és azt elfoglalták. Az osztrákok kb. 400 embert vesztettek, akik a sáncokon estek el. Valamennyit mezítelenre vetkőztették, az egyiket, a másikat gyomrán érte a golyó, emezt megszúrták, amazt a rakéta égette meg, utálatos látvány volt. A magyarok is 300—350 embert veszítettek.

A Vár elfoglalása után a magyarok Bécs ellen vonultak, de visszaverték őket és az osztrákok most újra a Várban vannak, amelynek elfoglalása a magyaroknak oly sok vérébe került.

Írjatok hamarosan, hogy s mint vagytok, vajon a franciák megálltak-e már Olaszországban, avagy igaz-e, hogy a poroszok Svájenak háborút üzentek? Mindannyian ezerszer köszöntünk titeket. Szerető fiatalok Ganz Henrik. Buda, 1849. július 23.”

Eddig az 1849. július 23-ról keltezett levél szövege. Sajnos akkorra az Európában egyedül maradt magyar forradalommal szemben a nemzetközi reakció döntő fölénybe került. Európa zsandárának, az orosz cárnak a seregei, hatalmas túlerejükkel kilátástalanná tették a forradalom ügyét. A levél soráiból kicseng az elismerés a forradalmi szabadságharc nagyszerűsége és hősiessége előtt. Külön kiemelendő és méltánylandó, hogy Ganz nemcsak szavakban volt elismeréssel új hazája hőies harca iránt, hanem abban az általa tudott leghasznosabb módon maga is közreműködött: gyárában ágyúkat és lövedékeket öntött a forradalom hadserege számára.

Ganz gyára 1849—1852 között

A szabadságharc és a következő, eseményekben gazdag egy év igen jelentős időszak Ganz életében és gyárának történetében. A Lánchíd-munkákba való bekapcsolódás, de főleg a hadianyaggyártás pénzügyi eredményei lehetővé tette adósságai rendezését, kisebb, további terjeszkedését és a gyár fejlődése,

műszaki tapasztalatok szerzése szempontjából ez az időszak igen fontosnak tekinthető. Ugyanakkor sikerült valamelyes forgótőkét is összegyűjtenie az elkövetkező nehéz évekre. Egyéni életében ugyancsak sok esemény, fordulat következett be. 1849 nyarán Kossuth-bankókkal fizette ki adósságát Andrassy gróf pesti megbízottjánál s ezzel magára vonta annak engesztelhetetlen haragját s az évekig tartó pereskedést. Életének végén pedig látnia kellett, hogy a nagy vagyonú főúr még szabadalmát is bitorolja³⁷. Október 24-én már kellemesebb eseményről adhat számot a krónikás: e napon kötött Ganz egy pesti késesmester, Heisz Lőrinc leányával, Jozefával házasságot.³⁸

A házaselet örömeit azonban nem sokáig élvezhette, mert néhány nappal házasságkötése után osztrák zsandárok letartóztatták és az Újépületbe vitték, ahol több mint két heten át fogva tartották. Végül kiengedték, de továbbra is beidéztek, kihallgatták, tanúkkal szembesítették, míg 1850. augusztus 12-én a katonai bíróság ítéletet hozott: egy svájci származású katonatiszt közbenjárására csak hadianyag rejtetegetéséért büntették meg hatheti szigorított várfogságra, de néhány nap múltán felfüggesztették az ítélet végrehajtását. Mint később kitűnt, az egész eljárás Máder budai polgár — a Szép Juhászné fogadó egykori bérlőjének — feljelentésére indult meg.³⁹

1849 végén, néhány hetes szünet után Ganz újból megindítja a munkát üzemében. 55 munkással dolgozik, de a politikai viszonyok alakulása csakhamar érezteti hatását a megrendelésekre. A munkalehetőségek egyre csökkennek A szabadságharc leverése után a Habsburg-birodalom vezetői újból centralista irányzatú politikát vezettek be. Az önálló magyar kormány szerveket felszámolták, az ország legértékesebb embereit kivégezték, börtönbe vetették vagy elűdözték. A Schwarzenberg-kormány gazdaságpolitikájában alapelveként tekintette, hogy Magyarország a birodalom olcsó élelmiszer-termelője és szállítója, valamint a fejlettebb tartományok iparának felvevő piaca. Ezért az osztrák hatóságok magyarországi gyáripari vállalkozásoknak erősen vonakodva adtak engedélyt. A hatósági gáncsoskodáson túl a pénztőke hiánya, a továbbra is szűk belső kereslet gátolták a magyar ipar fejlődését. Az osztrákok betiltották az iparpártoló egyesületeket, beszüntették a nemzeti önállóságot és saját ipart követelő lapok megjelenését. Az 1840-es években megerősödött ipari fejlődés ennélfogva lelassult, az üzemek jórésze válságba került. Az abszolutizmus növekvő adóterhei is sorvasztották a fiatal gyárakat. A virágzó Hengermalom Társaság is nehézségekkel küzdött, 1850 októberében a malom, 1851 őszén pedig a Pesti Gépgyár Társaság üzeme égett le teljesen.⁴⁰ Ezekben az években a nemzeti függetlenség, a tőke és a szakmunkás hiánya, a növekvő adóterhek, a kereslet kiesynsége és a vállalatok helyzetének szabályozatlansága voltak tehát a fő akadályok. Az osztrák

³⁷ F. L. Budai Országos Törvényesék C 690/1851. — Az 1867. évi párizsi vilákiállításán Andrassy is kéregöntésű vasúti kocsikerekeket mutatott be, amelyek dícsérő oklevelet nyertek (Magyarország Anyagi Érdekei 1867. júl. 7.). Andrassy szabadalmbitorlásáról, s a Ganz örökösöknek Andrassy ellen indított és elvesztett peréről tájékoztat Kerpely Antal: Das Eisenhüttenwesen in Ungarn seit Zustand und seine Zukunft, Schemnitz 1872. 127—129. l.

³⁸ Füzesy i. m. 17—20—1., és F. L. Pesti hagyatéki iratok II. 1492/1867.

³⁹ HTI. Kriegsgericht 4 (48) 1850. és Ganz 1859. ápr. 25-én Jakob öccséhez írt levele.

⁴⁰ Ganz levele 1850 októberéből Pestről. A hengermalmi vasöntödéből kivált és korszerű angol gépi berendezéssel felszerelt Pesti Gépgyár Társaság üzemét 1848 őszén államosította a kormány, majd gépeinek zömét 1848 decemberében az osztrák megszállás elől Nagyváradra menekítették. A szabadságharc leverése után a rendezetlen jogi helyzet miatt a gépek visszaszállítása vonatottan haladt és csak részleges termelés folyt. 1851 őszén hatalmas tűzvész pusztította el a gyárat, fenyegetve az 1850. őszi tűzvész után éppen helyreállított és korszerűsített Hengermalmot. A gépgyár újjáépítésére nem került sor, a részvényeseket malomrészvényekkel igyekeztek csekély mértékben kárpótolni. (Emlékirat a Pesti Hengermalom Társaság 50 éves fennállása alkalmából. Bp. 1899. 10—12. l.)

rák iparvállalatok ugyanakkor elárasztották áruikkal a magyar piacot, tovább rontva ezáltal a magyar ipar helyzetét.

Ilyen körülmények között, valamint az 1850/51-es évek üzletmenetének alakulása láttán Ganz arra a meggyőződésre jutott, hogy a viszonyok kedvezőtlenége lassan teljes anyagi erejét felemészti és biztos pusztulásnak néz elébe. Miután a városi megrendeléseken túl más kilátásai nem voltak, úgy határozott, hogy a rendelkezésre álló pénztőke segítségével valamilyen új vállalkozásba kezd.

A sikertelen szászka próbálkozás

„A Bánságban, Oravica mellett egy ideális helyzetű vasműnek lettem felesben a tulajdonosa. Minden, ami szükséges, a helyszínen rendelkezésre áll: száz lóerőnyi olcsó vízierő, a kiváló minőségű, mérhetetlen mennyiségű vasérc, olcsó fa, jó kőszén a közelben, kő és mész ingyen. . . Az öntőház most épül, a nagyolvasztó készen áll s 6—8 hét múlva működni fog” — írta Ganz 1851 őszi Jakab öccséhez intézett levelében.⁴¹ Az optimista hang azonban indokolatlan volt, mert mint később kitűnik — a másik felestárs — a szélhámosnak bizonyuló Marqart Frigyes tehetetlennek bizonyult az öntőde beindítására s csupán a pénzpocsékolás-hoz értett. Ganz, miután összes megtakarított pénzét és jelentékeny kölcsönpénzt is fektetett az üzembe — összesen 27 000 forintot — rájött, ha nem tartózkodik a helyszínen, nemcsak pénze vész oda, hanem az üzem sem fog soha megindulni. A remélt építkezések másfél év múltán sem fejeződtek be, valami mindig hiányzott s hiába volt Ganz csaknem állandóan Szászka, a pénzhány megakadályozta a kibontakozást. 1852 végén Marqart újabb áldozatot szerzett, aki 36 000 forintot fektetett be a vállalkozásba s 1853 végén az egyik kohó beindult, de Ganz hiába hagyja Szászka érdekei képviselőjére Konrád, majd Henrik öccseit, amint eltávozott, a termelés leállt.

Ganz már 1852 végén felismerte, hogy szászka próbálkozása nem járt sikerrel. Jakab öccsének írta: „Te ugyan figyelmeztettél engem, de az már későn volt; csakhamar beláttam, hogy hibát követtem el, amikor egy másik üzletbe kezdtem s magam bezártam. De ezen már nem változtathattam, az úgy fogva tartott. . . avval számoltam, amikor a múlt évben minden erőmet megfeszítettem, hogy onnan rövidesen segítséget kapok. De egyik hónap a másik után múlt el, jövedelem elapadt, újra 3000 forintot kellett a vasműbe fektetnem. Itt pedig nagy a pénzünség, csak az uzsorások élnek jól.”⁴² Az elkövetkező évek folyamán azonban kitűnt, hogy szerencséje nem hagyta cserben, a terület valóban kiváló minőségű vasat rejt mélyében, csak a megfelelő pénztőke hiányzott teljes kiaknázásához. 1856-ig, amikor is sikerült Szászka az Osztrák Államvasút Társaságnak eladni, több ízben leutazott még a vasműbe, de az ott folyó munkákba már nem avatkozott be, csupán arra ügyelt, hogy befektetett pénze ne vesszen oda. Az eladáskor mintegy 50 000 forintot kap befektetései után.

A szászka vállalkozás tehát nem járt gyors eredménnyel, ellenkezőleg a budai öntőde legrosszabb üzletmenete idején 27 000 Ft tőkét kötött le. E — Ganz viszonyai között tekintélyesnek számító — pénztőke kiesése fűkezte Ganz tevékenységét, sőt üzemének pusztulásával is fenyegetett. Csak a legnagyobb erőfeszítéssel volt képes helyzetét újból megjavítani és folytatni felemelkedését.

⁴¹ Ganz 1851. okt. 21-i levele Jakab öccséhez.

⁴² Ganz 1852. ápr. 25-i levele Jakab öccséhez. Ganz későbbi levelezésében van utalás arra, hogy 1856-ban kapta vissza befektetett pénzét, miután az Osztrák Államvasút Társaság megvette a szászka vasművet. Az ügyleten valószínűleg sikerült megkészsereznie befektetett tőkéjét.

Az abszolutizmus időszakában számos kedvezőtlen tényező akadályozta az ország gazdasági életének fejlődését, mégis — az első évek kilátástalansága után — lassú előrehaladás volt megfigyelhető. Az osztrák hatóságok nem elleneztek a mezőgazdasági iparágak (malomipar, szesz- és cukorgyártás) kifejlesztését, mert ez a folyamat a birodalmi gazdaságpolitika elveivel összeegyeztethető volt, ugyancsak lépéseket tettek a közlekedési utak kiépítésére, az áruszállítás előmozdítása céljából. Az 1850-es évek első felében vett nagyobb lendületet újra a vasútépítés. Tovább nőtt a dunai hajózás jelentősége. Emelkedni kezdett a széntermelés és a nyersvasgyártás. A helyzet újból kedvezően alakult Ganz számára, aki felismerve a szászkai próbálkozás kiüttlanságát, újból budai üzemére koncentrálta tevékenységét s nagy erőfeszítéseket tett jelentősebb megrendelések elnyeréséért. A pénzhiány sokszor keresztezi elképzeléseit, de így is sikerül bizonyos eredményeket felmutatnia. Ezekben az években több alkalommal is, nem tudja szombatot kifizetni munkáit s vasárnapra rendelik be őket a pénzért, de lassan e nehézségeken is úrrá lesz.

1852 nyarán Ganz az „Országos Gyár” cím és a vele kapcsolatos kedvezmények elnyeréséért folyamodott. Ehhez igazolnia kellett, hogy vagyona a 30 000 Ft-os összeget meghaladja. A vizsgálatot a városi hatóság emberei végezték el. Jelentésük szerint: „... kérelmező több év lefolyása alatt a Vízivárosban öt házat vásárolt meg... és azokból nagy költséggel és új épületek emelésével nagyszerű üzemet létesített.” A felvett vagyoneletről kitűnik, hogy a gyáron belül gépekkel jól felszerelt műhelyek vannak: lakatos-, kovács- és asztalosrészlegek, jelentős mennyiségben nyersanyag, famodellek, szerszámok és több pár ló, kocsikkal együtt. Összes vagyonát 65 000,— Ft-ra, a tiszta vagyont 35 000— Ft-ra értékelték. Az osztrák kereskedelem- és iparügyi minisztérium végül is csak októberben adta meg a kiváltságot.⁴³

A Pest-Budai Kereskedelmi és Iparkamara is beszámolt ez évben Ganz üzeméről. „Ganz Ábrahám vasöntődéje 1845-ben állítottott fel Budán. Egy nyolc lóerős gőzgépe van és általában napi 60 munkást foglalkoztat. Hetenként 150—200 mázsa nyersvasat dolgoz fel, melyet Andrassy gróf hámarából azután Csetnekről és Nagyszlabosból szerez be. Naponta felhasznál 30 mázsa szenet Oravicából és hetenként 60 mázsa kocszot Csehországból. Kitűnő gépekkel van felszerelve, köztük vasgyaluval is, minden modellt maga készít és értékes munkákat, mint gépalkatrészeket, kerítéseket, préseket szállít.”⁴⁴

Ganz tehát a folyamatos termelést ez időszakban is biztosítani tudta üzemében. Ami a jövedelmezőséget illeti, az nem érte el az 1848. és 1849. évek színvonalát. Figyelembe véve a vagyoneletrét és a szászkai befektetés adatait, megállapítható, hogy 1849-ben 15 000, 1850-ben 7000 és 1851-ben 8000 Ft a nyereség összege. Ha az 1845 óta eltelt hét év nyereségadatait összeadjuk, úgy megkapjuk azt az összeget, amely 1852-ben Ganz vagyonaként szerepelt. 1852—1853-ban tehát Ganz leszámolva a gyors meggazdagodás illúzióival, új lehetőségek után kezdett nézni üzemének megnagyobbitása és saját meggazdagodása céljából.

⁴³ F. L. Budai Corr. Mag. 2121/1852.

⁴⁴ A Pest-Budai Kereskedelmi és Iparkamara jelentése 1854—1856. évekről. Pest. 1857. Gyáripar fejezet.

A kéregöntésű kerékgyártás megkezdése

Ganz nem akart kisvárosi öntőmesterként élni, ezért új utakat keresett. Annak tudatában volt, hogy gyárát és anyagi jövedelmét a meglévő kereslet, gyártmányok mellett már nem tudja tovább fejleszteni. Ezért minden erejét összpontosította azon új árucikk megtalálására, amelynek nagyméretű kereslete — az ország határain túl is meglévő szüksége — biztosítja üzeme számára a nagybani sorozatgyártás lehetőségét, egyben lehetővé teszi számára a budai városi piac keretei közül a kiemelkedést az osztrák tartományok, sőt Közép-Európa szintjére. Figyelmét a vasútépítésre és a mezőgazdaságra fordította, mert e két területen nyílt nagyobb lehetőség eredmények elérésére. A vasútépítés egész Európában ezekben az években vett nagyobb lendületet, a hatalmas építkezések emberek ezrei dolgoztak. A vasúti kocsi- és mczdonygyárak is el voltak halmozva megrendeléssel. A mezőgazdasági ipar ugyancsak fejlődésének kezdetén állott, de erősen függött a természeti és konjunkturális behatásoktól, s ezen a területen egyébként már számos üzem működött kiváló eredménnyel. Ganz a lehetőségek felmérése után zseniálisan látta meg, hogy ha a vasúti közlekedés terén valamilyen új gyártmánnyal jelentkezik, amely biztonságosabbá és olcsóbbá teszi a közlekedést, akkor nemcsak a hazai, hanem az európai piacokra is számíthat. A vasúti közlekedés fejlesztési lehetőségeinek vizsgálata során kereste, melyik az a vasutaknál szükséges öntődei termék, amely az akkori viszonyok között még nem teljesen tökéletes, s amelynek javítását, gyártását sikerrel kísérheti meg. Figyelme, csakúgy mint egy évtizeddel korábban, a vasúti kocsi kerekek felé fordult. Európában ezekben az években a vasúti kocsik kerekei kovácsolt vasból — acélból — küllős megoldással készültek, de gyakori volt még a fakerekekre ráhúzott vasabroncsos kivitelű kerék is. A bonyolult eljárással készült kerekek ára igen magas volt, ugyanakkor tartósságuk, ellenállóképességük és rugalmasságuk sok kívánnivalót hagyott maga után. Ganz nyugat-európai tapasztalatai után úgy vélte, hogy e drága és nem bevált kereket, különösen fékberendezéssel el nem látott tehervagonoknál, mczdonyok nem hajtott kerekeinél helyettesíteni lehetne kéregöntési eljárással készült öntöttvas kerekkel.

A kéregöntést 1812-ben az angol John Burn fedezte fel és egész Európában ismerték. Lényege abban állott, hogy az öntőformának azon részzeit, ahol az öntvény keményebbnek kívánt részei helyezkedtek el, vasból készítették. Így az öntés alkalmából e részeken az öntvény sokkal hamarabb hűlt le mint a forma más, homokból képzett részein, s az öntvény felülete kemény kérget kapott. Ezt az eljárást Ganz is jól ismerte, a hengeralmi öntődében is alkalmazta, különösen malomhengerek készítésénél. A nyugat-európai országokban nem gondoltak arra, hogy ezt az eljárást lehetne alkalmazni vasúti kocsi kerekek készítésére, pedig Amerikában már az 1830-as években gyártottak ezzel az eljárással vasúti kerekeket. Magyarországon az első híradás öntöttvasból készült vasúti kerekekről a Hetilapban található, amikor is beszámolva az 1845. évi ipari kiállításról megemlíti, hogy Ganz a Középponti Vasút részére készített gőzkocsi kereket állított ki. Egy későbbi híradás szerint a Pest—Szolnck vonalon közlekedő, Németországban készített vasúti tehervagonck amerikai kerekkel voltak felszerelve. A Ganz-féle első vasúti kerekek sorsáról egy 22 évvel későbbi tájékoztatásban olvashatunk ismét: a Fővárosi Lapok az 1867. évi párizsi kiállításról tudósítva említi, hogy Ganz egy már 20 éve szolgálatban álló kereket mutatott be, amelyen a legkisebb repedés, törés sem volt látható.⁴⁵

⁴⁵ A Hetilap tudósítása nyomán *Kenéz Béla* is közli „Ipari Öntudatunk ébresztői és munkálói” (Bp. 1943. 223. l.) c. művében, hogy Ganz 1846-ban a Magyar Középponti Vasút részére öntöttvas kerekeket szállított. A párizsi kiállításon bemutatott kerékről: Fővárosi

Az adatokból annyi kétségen kívül megállapítható, hogy nemcsak hazánkban, de Európában is Ganz volt az első, aki a kéregöntési eljárást vasúti kocsik kerekek készítésénél sikerrel alkalmazta, s kéregöntésű kerekei jó minőségüknel s áruknál fogva egész Európában ismertek, s a közép-európai piacon verhetetlenek lettek.

Felvetődik a kérdés, miért nem tudott Ganz egyedülálló találmányával már korábban a piacra lépni? A Ganz-kerekek elterjedését minden bizonnyal az segítette elő az 1850-es évek derekán, hogy ekkor kezdtek nagymértékben kiépíteni a vasútvonalakat, s hiába ismerte Ganz a kéregöntésű kerékgyártás titkát, a gazdasági élet fejlődésének stagnálása, a politikai helyzet alakulása nem adott módot számára, hogy kihasználja találmánya óriási lehetőségeit. Amikor Európában fellendült a vasútépítés s a politikai viszonyok is némiképpen kedvezőbbé váltak, Ganz felmerült az új lehetőségeket és tudatosan törekedett a vasútfejlesztésbe való intenzív bekapcsolódásra. Korábbi eredményeire és újabb kísérleteire támaszkodva most már bátran hozzáfoghatott a vasúti kerekek területén jelentkező és növekedő igények minél tökéletesebb gyártmányokkal való kielégítésére. A csaknem egy évig tartó (1852—1853) kísérletezési időszak után, melynek folyamán jelentősen tökéletesítette és javította kerekeinek minőségét, gyakori utazásait figyelhetjük meg, melyeknek célja Bécs, ahol különböző vasúttársaságokat keresett fel. A tárgyalások során próbaidőre, térítés nélküli használatra ajánlotta fel kerekeit, vállalva az esetleges károk teljes megtérítését.

Kérése az volt, ha a kerekek beválnak, akkor az amerikai vagy francia gyártmányúak helyett az ő olcsóbb, több éves garanciával készített kerekeit használják. Még 1853-ban sikerült elérnie, hogy az Osztrák Államvasút Társaság, amely a legjelentékenyebb vállalat volt a Habsburg-birodalomban, 16 kereket átvegyen kipróbálás céljából. A próbák sikerültek, de egyelőre 1854-re csak újabb 80 kereket vettek át. Eredménynek számított a Délivásút-társaságnál elhelyezett 64 kerék is. Végül a kerekek kiváló minősége leküzdötte az ismeretség- és összeköttetések hiányával okozott hátrányt: 1856-ra az államvasúttársaság 1258, a délivásút 678 kereket rendelt, a Ganz által megszabott áron, öt éves garanciával. Egy harmadik vasút pedig 20 kereket vett át kipróbálásra.⁴⁶

A tökéletesített kéregöntésű vasúti kerekek gyártásával Ganz az európai ipart mintegy 15 évvel előzte meg. Készítményei minden tekintetben egyenértékűeknek bizonyultak a jóval drágább amerikai kerekeknel és még az 1860-as évek végén is felülmúlták a nyugat-európai gyártmányokat. Találmányával nemcsak meggazdagodását biztosította, hanem jelentékeny lépéssel járult hozzá a biztonságos, korszerű vasúti közlekedés megteremtéséhez, az emberi társadalom továbbfejlődésének elősegítéséhez. Gyára nevét ismertté tette egész Európában s egyúttal fontos szerepet játszott a magyar ipar jó hírnevének megteremtésében.

Ganz felismerve találmányának nagy jelentőségét, igyekezett szabadalmjogi védelmet is szerezni találmányának. Első szabadalmkérelmét még visszatartották, de 1855-ben sikerült — 1854 augusztusáig visszamenőleges hatályú — kizárólagos szabadalmat szereznie, öt évi időtartamra. Az osztrák szabadalmi-törvény értelmében, a birodalom területén a szabadalmazott állíthatott elő kizárólagosan az általa feltalált módszerrel gyártmányokat. Így módon a belföldi

Lapok. 1867. jún. 1. Világtárlati levelek VI. Páris 1867. május 26. A kéregöntésű kerékgyártást ismertető leírások: *Kail*: Das Wesen und die Vorteile des Hartguss Eisenbahnrades in kurzen Umrissen. Bp. 1934. 5. 1. — Kéregöntésű kerekek. Ganz és Társa kiadása. Bp. 1897. 4. 1. — H. Giessler: Die Entwicklung der Schalengussräder Fabrikation. Sonder Abdruck aus der Baumaterialkunde. Nr. 21. 22. und 23. 1901. Stuttgart 9. 1. — Ganz érdemeit a kéregöntésű kerékgyártás Európában történt meghonosításában *Conrad Matschoss* is elismeri (Männer der Technik. Berlin. 1925. 85. 1.)

⁴⁶ Verzeichniss der im Ganz schen Etablissements im Ofen bestellten Schalenguss-Räder und Schalenguss Kreuzungen. Ofen. 1868. 12. 1.

versennyel szemben bizonyos védettségben részesült, s a külföldi hasonló gyártmányok behozatala ellen pedig az osztrák védővámrendszer nyújtott biztosítékot. A szabadalom megszerzésével Ganz olyan kiváltsághoz jutott, amely lehetővé tette üzemének az általánostól eltérő jellegű fejlődését: a gyártási monopóliumot jelentő kizárólagos szabadalom (privilegium) birtokában, az osztrák piacokra támaszkodva, sikerrel törte szét az öntödéjének fejlődése útjában álló korlátozásokat.

Bécsi tárgyalásai során az a felismerés erősödött meg benne, hogy célszerű volna találmányát nemzetközi kiállításon bemutatni. Nyugat-Európában éppen nagy elő készültek voltak az 1855. nyári párizsi világkiállításra. Ganz elhatározta, hogy a kiállításon kéregöntésű kerekeivel együtt személyesen vesz részt. A politikai rendőrség azonban nem felejtette el Ganz forradalmi múltját és útlevélkérelmét elutasították. Ekkor Ganz a bécsi svájci követséghez fordult, és mint svájci állampolgár kapott útlevelet.

Az 1855. évi párizsi világkiállításon egy, 11 évvel korábban készített vasöntésű kereket mutatott be, amely a hosszú évek folyamán állandóan használatban volt, és kopás mégsem látszott felületén. A szakemberek körében az egyszerű kerék, rajta az öntés évszámával, általános feltűnést keltett. A kiállítás bíráló bizottsága a teljesen ismeretlen, külföldi kiállítót szép eredményéért első osztályú bronz éremdíjjal tüntette ki.⁴⁷ A kitüntetés híre vasúti körökben hamar elterjedt és az a tény, hogy egy iparilag alig fejlett ország ismeretlen, soha nem látott gyárosa, egyetlen bemutatott gyártmányáért ilyen magas kitüntetésben részesült, egyszerűen felhívta a figyelmet Ganz munkásságára, vasúti kerekeire.

A siker nyomán nagyobb megrendelések ügyében kezdett tárgyalásokat, melyekre már igen nagy szükség lett volna, mert Ganz tőkéje teljesen elfogyott, pénzügyi hitele kimerült. A budai üzem pénztárába, mint az előző években is, csak lassan érkeztek be a gyártmányok ellentételei, több ízben bírósághoz kellett fordulnia jogos járandóságai behajtásáért.⁴⁸ Százkát nem sikerült még eladnia.

A nyomasztó pénztelenséggel együttjárt az öntöde krónikus megrendelés-hiánya. Ganz kipróbált, jó szakképzettségű munkásainak foglalkoztatása, megtartása céljából, nyugati országokból is elvállalt megrendeléseket, pl. harangöntést, amelyeken bevétel szinte semmi sem volt. Foglalkozott ezekben az években tizedes mérlegek gyártásával,⁴⁹ sőt egyes vidéki városokkal kötött szerződéseket, melyek alapján évi részletek fizetése mellett vállalta a tűzoltóság korszerű felszerelését és az eszközök későbbi, rendszeres karbantartását. Kisebb városi megrendeléseket — mint lámpatartó karokra, iskolai kerítésekre — ezekben az években is kapott, de ezek a megrendelések az öntöde kapacitásának csak igen kis hányadát kötötték le. Továbbra is rendszeresen előfordult, hogy szombatonként nem tudott fizetni és vasárnap reggelre rendelték be az embereket, hogy az általa Bécsből hozott pénzből fizessék ki a béreket.⁵⁰ Az 1855-ös év vége és az 1856-os év eleje ilyen gondok és bajok között múlt el. 1856 tavaszán ismét Bécsben van, de új megrendelést nem sikerült szerezni: „... kerekekre szóló megrendelést még nem kaptam. Mindenütt dicsérik a kerekek jóságát, de bizonyos ideig való tapasztalatokra van szükségük — mondják — egy vagy két évre. Ha addig kitartok, akkor az üzlet nagyszerűen fog menni, addig szenvedhetek” — írta feleségének.⁵¹

A reménytelennek tűnő helyzet azonban hirtelen megváltozott. A Tisza Vasút Társaság vonalai 1856 elejére elkészültek s áprilisban a vasút igazgatósága

⁴⁷ O. L. Pestbudai Főispáni iratok 2648/1857.

⁴⁸ F. L. Budai Törvényszék. C. 8/1854.

⁴⁹ F. L. Budai Tanácsai iratok 4185/1854.

⁵⁰ Ganz 1854. jan. 9-én feleségéhez Bécsből írt levele.

⁵¹ Ganz 1856. febr. 21-i levele feleségéhez.

levélben szólította fel Ganzot kerékszállításra. Ganz tudta, hogy az első szállításnál különösen kell ügyelni a jó minőségre. Ezért adott utasítást a hibátlan kerégyártásra és egyben elrendelte a tartalékra történő keréköntés megkezdését.⁵² A müncheni Kramer—Klett-vagongyárral megállapodást kötött a Tisza-vasút részére szállítandó tehervagonok kerekeinek felszerelésére. Eddig ugyanis a kész kerekeket vitték a müncheni gyárba, ahol a kerekeknek a kocsitengelyekre történő felpréselését végezték, majd a vagonokat hajón Magyarországra szállították. A megállapodás alapján a kerékpréselés a budai gyárban történt és a vasúti műhelyekben szerelték fel a kerékpárokat a vagonokra.⁵³

1857 tavaszán újból nagymértékű megrendelések érkeztek az üzemhez, a Tisza Vasút Társaság az összes fék nélküli teherkocsi kerekeket a budai Ganz-öntödéből szerezte be. „Így a 123 360 Ft-ot kitevő rendelés összege az országban marad.”⁵⁴ Később még több mint 1000 kerék rendelt a Tisza-vasút. Egy tudósítás a következőképpen számolt be a nagy sikerről: „Közöltem, hogy a Tisza-vasút minden fék nélküli kocsija kéregöntésű kerekekkel van felszerelve. Ezen kerekek használatát és alkalmazását Amerikától vettük át; ezek öntésében 3 évvel ezelőtt lényeges tökéletesítés történt. Ausztriában a budai Ganz Ábrahám úr ezek gyártása körül nagy érdemeket szerzett. Remélhető, hogy a magyar vasútak is Ganz úr kerekeit fogják nagymértékben alkalmazni. Egy-egy darab 6 mázsa súlyú és mivel Bécsben a mázsa ára 12 Ft, a kerekek darabjának ára Bécsben 72 Ft-ot tesz ki.”⁵⁵ További megrendelések is érkeztek, így 1857-ben, a fordulatot jelentő évben, 4725 kerék szállítottak ki a budai gyárból — nagy nehézségek közepette, mert a nagy forgalom következtében a Kórház utca kövezete teljesen tönkrement s a budai tanács csak Ganz többszöri kérésére volt hajlandó a kövezetet rendbe hozni.⁵⁶ Ugyancsak nagy nehézségeket okozott az üzemben levő helyhiány az elkészült kerekek elhelyezésénél. Végül is a tanács — Ganz kérésére — a Bomba (ma Batthyány) téren, közvetlenül a vízparton jelölt ki lerakó helyet a Dunán nyugatra hajóval szállításra kerülő kerekek elhelyezésére.⁵⁷

1857-ben kapta meg Ganz a szegedi Tisza-híd vasöntvény darabjaira a megrendelést s ez a munka is nagy erőfeszítést kívánt meg az öntödétől, mert a szállításra kerülő szerkezeti elemek némelyikének súlya a 30 tonnát is meghaladta. A korabeli sajtó a következőképpen írt e nagyszabású munkáról: „A Magyarországon az utolsó években épített hidak közül az említésre legméltóbbak a Csoltó község melletti Sajó-híd, azután a Bánréve melletti és végül a 200 ölnyi hosszú Tisza-híd, mely Tofane mérnök tervei szerint készült. A tervbevett vagy épülőben levő hidaknál a láncc- vagy kőhidak szerkesztését teljesen mellőzték. . . a vashidakat annál inkább lehet Magyarországon alkalmazni, mert a budai Ganz úr vasöntödéje már évek óta hatalmas méretekben van berendezve vasívetek, hengerek, kerítések gyártására stb. Ezáltal szükségtelessé vált ezen tárgyaknak Angliából való drága és időrabló behozatala is. — A tervbe vett szegedi híd építéséhez olyan hengerek készültek az említett öntödében, amelyeknek egy-egy gyűrűje 300 mázsát nyom.”⁵⁸

Szabadalomjogilag is további eredményeket ért el. 1857-ben a kitűnő gyakorlati eredményekre támaszkodva, kizárólag kéregöntésű vasúti kerekekre kért szabadalmat és elérte, hogy 1857 júniusában újabb kiváltságos szabadalomlevelet adtak számára, melynek értelmében az osztrák birodalom területén

⁵² Ganz 1856. ápr. 12-i levele feleségéhez.

⁵³ Ganz 1856. ápr. 30-i feleségéhez írt levele.

⁵⁴ Pester Lloyd 1857. ápr. 1.

⁵⁵ Pester Lloyd 1857. febr. 13.

⁵⁶ F. L. Budai tanácsi iratok 824/1855.

⁵⁷ F. L. Budai tanácsi iratok 3741/1857.

⁵⁸ Pester Lloyd 1859. jan. 19.

egyedül neki állt jogában kéregöntésű vasúti kerekeket előállítani. Ganz e szabadalomkérelmének mellékleteként leírta a kéregöntésű vasúti kerékgyártás általa feltalált új módját, a nagy értékű titkot. Az egyszerű kéregöntésű eljárásal készült vasúti kerekek nem mutatkoztak tartósnak, így legfeljebb malomhengerek voltak készíthetők, melyek a lágy gabonát zúzták össze. A vasúti használat során az egyszerű kéregöntésű felület hamar elkopott, szükséges volt még valamilyen különleges eljárás, amely a vékony (2–3 cm) kemény kérget még inkább keménnyé tette. Ennek az eljárásnak a titkát fedezte fel Ganz. Találmányáról így írt: „Hogy tökéletes keményöntvényt, úgynevezett kéregöntvényt kapjunk, főszeközül antimonium agyagot használunk. Ezt finomra öröljük és festéket, vagy masszát csinálunk belőle, az öntvényforma borítófalát bekenjük, megszáritjuk és a formát összerakjuk. Majd 100 fokra felhevítjük és a folyékony vasat a formába öntjük. A megmerevedéskor azon a helyen, ahol az öntvényforma falát az említett anyaggal bekenjük, üvegkeménységű kéreg képződik, mely — annak megfelelően, hogy a borítófalat vékonyabban vagy vastagabban kentük be — 2, 3 vagy 4 milliméter vastagságú lesz. Ezért az antimonium agyagot találtam a legalkalmasabb eszköznek a tökéletesen jó kéregöntvény előállítására úgy, hogy ha bárki más csak a legcsekélyebb antimoniumot alkalmazza, akkor az az én titkom, még ha az eljárás más módszer szerint történik is.”

Arra vonatkozóan, hogy Ganz mikor fedezte fel a kéregöntésű vasúti, kerékgyártás általa kidolgozott új módszerét, adatok alig állnak rendelkezésre. Elképzelhető, hogy Ganz már az 1840-es években ismerte a vasúti kocsikerekek kéregöntési módszerrel történő előállításának technológiáját, de az antimoniumos megoldásra, ami kerekeit az egyéb európai, főleg francia vetélytársak gyártmányai fölé emelte, csak az 1850-es évek elején talált rá.

Az év végén Ganz meglehetősen számolt be svájci rokonainak: „Az ó-évnék vége van, Istennek hála, ez volt a legszerencsésebb üzleti esztendőm, amelyet csak megéltem, sebeim újra begyógyultak.”⁵⁹ Végre tehát elérte azt, amit új hazájától remélt és az ötvenes évek közepének keserves huzavonáin túljutva, tüneményes gyorsaságú felemelkedésének kezdőpontjához érkezett el. 1857-től kezdve Ganz gyorsan emelkedett ki a helyi üzletviszonyokból és megkezdte egész Közép-Európára kiterjedő tevékenységét. Néhány év alatt meghódította a közép-európai országok piacait. Az új kéregöntésű kerék hírnevet és sikert rejtett magában, de nem mindennapi képesség kellett a találmány értékesítéséhez, a hatalmas megrendelések lebonyolításához is. Üzemének megnyitása, 1845 óta nagy erőfeszítéseket tett a kis öntöde folyamatos működésének biztosítására, de ezek csekélynek tűntek fel az ötvenes évek második felének munkája mellett. Anélkül, hogy elhanyagolta volna az üzem vezetését, a külföldi üzletszerzés feladatát is vállalta. Végezte a növekvő ügyvitelt, a kalkulációt, a tőkeellátást, az anyagbeszerzést és kereskedelmi ügynökösködéssel kapcsolatos teendőket, még hozzá nagy sikerrel. A döntő tényezőt gyárának fejlődése tekintetében az jelentette, hogy a szabadalom által biztosított monopólium alapján, a monarchia piacára támaszkodva, forgalmát nemzetközi méretűvé tudta emelni, rá tudott térni a korabeli viszonyok közepette hazánkban szinte egyedülálló, újszerű sorozatgyártásra, mint a bővített újratermelés legfontosabb forrására. Mindennek alapját egyéni kezdeményező és alkotó készsége képezte.⁶⁰

Az 1856–1859. években minden évre egy nagy külföldi piacszerző és nyersanyagbiztosító út esett. Az üzleti utak legfontosabb célja a különféle vasúttársasá-

⁵⁹ Ganz 1858. jan. 9-i édesanyjához és testvéreirek írt levele.

⁶⁰ Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900. Budapest 1954. 193–197. l.

gokkal kerékszállítási szerződések megkötése. Az eredmények a kedvező fejlődés számaiban tükröződnek: 1856-ban 3 megrendelő 1956 kereket rendelt, míg 1860-ban 14 vasúttársaság 7125-öt vett át a budai gyártól.

Új üzem építése

Ganz öntödéjének technikai — területi fejlődése 1852-ig lényegében nem hozott változást. Az 1852. évben felvett vagyoni leltár szerint öt telken terült el a gyártelep, öntödével, lakatos-, kovács- és asztalosműhelyekkel. Az üzemhez tartoztak még lovak és kocsik, melyekkel a szállításokat végezték. A szükséglet szerint 40—60 munkás dolgozott. Havonta 600—800 q öntvényt termeltek 900 q szén és 250 q kocsz valamint jelentős mennyiségű homok felhasználásával. Erről az alapról indult el a fejlődés a kerégyártás megkezdésekor.

Az üzem hű leírását adja a Kereskedelmi és Iparkamara jelentése: „120 munkást foglalkoztat, van egy 10 lóerős gőzgépe, 1 fűrógépe gőz- és kézihajtásra, 1 gyalugépe, 1 horonyvágógépe, 1 kerékprése; van továbbá 4 kovácstűzhelye, 2 kupolókemencéje, 2 téglykemencéje, 4 daruja, 2 fűjtatója, 15 satupadja, 2 ventilátora, 1 szalagfűrésze gőzerőhajtással. Évente kb. 30 000 mázsa öntött vasat dolgoz fel különböző gépalkatrészekhez, vasutakhoz és gazdasági gépekhez, összesen kb. 300 000 forint értékben. E gyárnak specialitása a vasúti kéregöntésű kerekek, évente 3000 darab is készült belőlük. A műhely terjedelméhez viszonyítva ennek három-négyszeresét is el lehetne érni. Az évről évre nagyobbodó használat arra indította a gyárat, hogy a belföld részére kocsitengelyeket is gyártson. Említésre méltó még, hogy a szegedi híd négy utolsó gyűrűje szintén ezen öntödéből került ki és nagyon jól sikerült, ami igazolja azt a véleményt, hogy a többi hasonló, 20 000 mázsányi öntvényt is a belföldön lehetett volna előállítani s nem kellett volna azokat Angliából és Franciaországból megrendelni.”⁶¹

1858. évben megkezdődött a gyár kiépítése, amely 1862-ben fejeződött be. Ganz a budai öntöde kibővítése előtt a Pesti Tanácsnál kérelmet nyújtott be a Kerepesi úton vásárolt telken létesítendő vasöntödére. A tanács azonban félve a már meglévő pesti öntödékre veszélyes új konkurenciától egyre halogatta az engedély kiadását, végül pedig a kérelmezőt elutasította.⁶²

Ganz ekkor megkezdte a budai telep átépítését. 1858 novemberében új öntödét épített, 1859 novemberében megvett egy újabb házat. Áprilisban kocsiszínt, lóistállót és kocsiszobát építtetett, júniusban gépműhely alapozási munkáit kezdték meg, szeptemberben a már létező gépház mellé új kazánház került, október hónapban a 253. számú házat vásárolta meg, 1860 márciusban a Királyhegy u. 319. számú telken a meglévő vasöntöde bővítését kezdték el, március végén szerelőműhely készült, májusban a két évvel korábban épült udvari istállót lebontották, helyette asztalosműhelyt és modelltermet építettek. Ugyancsak ebben a hónapban kisebb átalakítást végeztek a műhelyeken is. Az építkezés során készült el az új nagyöntöde, amely a kortársak szerint a legnagyobb külföldi öntödékkel egyenrangú, négy kemence, négy daru és két ventilátor a felszerelése, valamint a gépekkel bőven felszerelt gépműhely és kazánház. Ezekben az években alakult ki az a jellegzetes gyárkép a mai Ganz utcában, amely évtizedeken át látható a gyár propagandakiadványain és az 1965-ben bekövetkezett lebontásig megfigyelhető volt.⁶³

⁶¹ Jahresbericht der Pest-Ofner Handels und Gewerbekammer für 1857—59. Pest. 1859. 121—122. l.

⁶² F. L. Pesti tanácsi iratok VI. 323/1858.

⁶³ Az építkezésre vonatkozó engedélyek és tervrajzok, F. L. Budai tanácsi iratok. Az új gyárról elsőnek közölt képes beszámolót a Vasárnapi Újság 1862. évf. 604 l.

Ganz azonban egyre ritkábban tartózkodott Budán, hatalmas méretű üzleti tevékenysége mindinkább elvonta üzemének vezetésétől, az új elgondolások gyakorlati keresztülvételére vonatkozó kísérletektől. Ekkor mérnökök után kezdett kutatni. 1859-ben három német mérnököt is szerződttetett üzemébe, akik közül Krempe Róbert a gyárbővítés után elhagyta, de a másik kettő, Eichleiter Antal és Mechwart András hatalmasat lendítettek munkáján.

A gyár termelési és jövedelmezőségi adatait vizsgálva érdekes képet nyerünk. A fennmaradt források erre vonatkozóan csak 1857-től nyújtanak kellő mértékben felvilágosítást, de kisebb számításokkal a hiányzó adatok pótolhatók.

Ganz gyárának főbb adatai:
1851—1860 években

Év	munkások száma	termelés q-ban	ebből keréksúly
1851	50	kb. 10 000	—
1852	40	10 000	—
1853	60	10 000	96
1854	60	10 000	996
1855	60	12 000	11 700
1856	80	20 000	17 832
1857	106	34 277	27 356
1858	114	43 920	16 994
1859	159	49 955	37 586
1860	201	65 691	38 610 ⁶⁴

A főbb adatok a termelés egyenletes alacsony színvonalát tükrözik egészen 1856-ig, amikor a munkások létszáma és az öntvénytermelés csaknem kétszeresére nőtt az előző évinek. A későbbi években folytatódott ez a tendencia. Feltűnő a termelés mennyiségi adatsorán belül a kerékgyártás részesedésének gyors ütemű növekedése. Az 1858. évben újból az öntvénytermelés részesedése nagyobb, mert ekkor készültek el a gyárban a szegedi Tisza-híd négy utolsó gyűrűjének öntésével, melyek egyenkint 300 mázsát nyomtak. A kiadások és bevételek, valamint a nyers nyereség a következőképpen alakult:

Év	kiadás	bevétel	nyereség
1852	74 000	90 000	16 000
1853	77 000	90 000	13 000
1854	83 000	100 000	17 000
1855	90 000	117 000	27 000
1856	133 000	178 000	45 000
1857	256 000	365 000	109 000
1858	326 000	432 000	106 000
1859	376 000	485 000	109 000
1860	502 000	665 000	163 000 ⁶⁵

Az adatsor alakulása a gyár történetét tükrözi a számokon keresztül. Az első jellegzetesség, ami azonnal feltűnik, a kiadások és bevételek összegének egymáshoz való viszonyában van. 1855-ig az előző évi bevételek mindig nagyobbak a kiadásoknál, de 1856-ban változik a kép: a kiadások összege nagyobb. 1858-ban újból helyreáll a régi viszony, majd 1860-ban újból meghaladják a bevételeket a követ-

⁶⁴ Kereskedelmi Kamarai jelentések alapján.

⁶⁵ Szerző számításai.

A. GANZ
 k. k. privilegirte
Eisen- und Metall-Gießerei
 in Ofen, Wasserstadt, Spitalgasse Nr. 254,
 Gießt aus Eisen und Metall allerlei Gegenstände, und zwar zu Maschinen, Bauwerken, und
 Räder zu Eisenbahnen.
 Derselbe wurde im Jahre 1846 bei der ungarischen Gewerbe-Industrie-Ausstellung mit einer silbernen
 und im Jahre 1855 bei der Pariser Welt-Industrie-Ausstellung ebenfalls mit einer silbernen Verdienst-Medaille
 beehrt.
 Derselbe ist zugleich Inhaber eines k. k. ausschl. Privilegiums für Rädergiesserei zum Ge-
 brauch der Eisenbahnen.

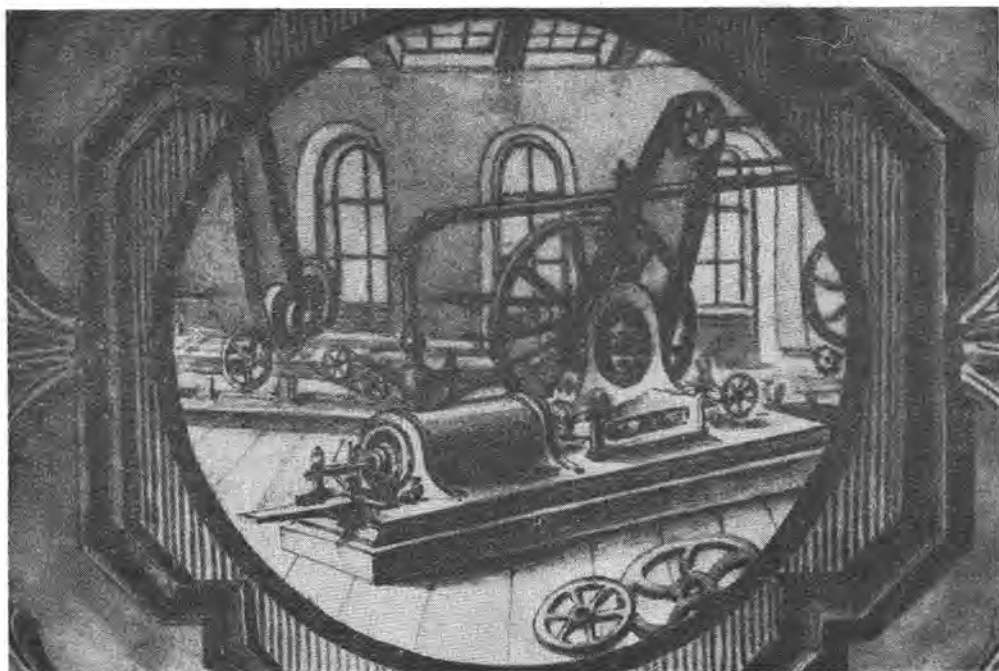
1. Ganz hirdetése a Pester Lloyd 1859. évi Naptárában. Inserat der Firma Ganz ein Kalender für das Jahr 1859. der Zeitung Pester Lloyd

kező év kiadásai. Ez a feltűnő jellegzetesség abból eredt, hogy Ganz e fontos években nyereségét nem vonta ki a termelésből, hanem állandóan újra befektette és igyekezett más forrásokból is pénzbefektetésre. 1856-ban sokat jelentett a szászkai bányaeladásból befolyt pénz, más években pedig tőkénének forgási sebességét növelve tudott ilyen pénzpolitikát folytatni. A Ganz-féle sajátos tőkegyűjtésnek egyik módja volt ez a veszélytelennek egyáltalában nem mondható eljárás. A bukáshoz elegendő lett volna egy nagyobb fizetés eltolódása, egy nagyobb megrendelés visszavonása. Elképzelhető, milyen gondokkal és aggodalmakkal kellett megküzdenie, de más út nem volt.⁶⁶

Az 1852–1860. években a bevételek és kiadások összege átlagosan hétszerezére növekedik, a nyereség azonban tízszeresére. A gyár nagyméretű fejlődését az összegek növekedése mutatja, de ezen belül a nyereség gyorsabb emelkedése az ügyes piackihasználáson kívül a gyártmányok fejlődését, a folyamatos termelés jegyeit tükrözi. A kezdeti egyszerű vasöntvények mindinkább kisebb részét adják az öntöde termelésének a bonyolultabb több megmunkálást, technikai ügyességet megkívánó gyártmányokkal szemben. Az 1858–1859. években a termelésbe közvetlenül befektetett összeg kisebb, mint az előző évi bevétel. Ez érthető is, ekkor vásárolta Ganz a telkeket és építtette az új öntödét, a műhelyeket.

⁶⁶ Az előző számítások és következtetések helyességét alátámasztják Ganz levelei is ebből a korszakból, amikor állandó pénzzavarral kénytelen küzdeni. 1860. jan. 4-én Budáról Jakab öccséhez írt levelében Ganz a következőkben jellemzi saját helyzetét:

„... az üzlet meglehetősen jól megy, egyedül a pénzzel van baj, hiszen ismered a helyzetet. Egész tőkém az üzletbe van fektetve, kedvem volna egyrészt kivonni és biztos helyre oltetni, de úgy látom, hogy legjobban, ha nyersvasba és rudakba fektetem.”

2. Gőzgép Ganz vízivárosi üzeméből 1863. Dampfmaschine aus der Wassertäcter Werkstatt der Firma Ganz, 1863

valamint ekkor szerezte be az üzem új gépi felszerelését. Az így kivont összeg majdnem 100 000 forint: ennyibe került — a házilag végzett munkákat nem számítva — az üzembővítés.

Ganz társadalmi helyzete nem tükrözte anyagi életének megváltozását. A termelésbe állandóan visszajuttatott nyereség, a jelentős pénzkészlet hiánya nem engedte meg a külső életmód lényeges megjavulását. Budai gyártelepén egyszerű háromszobás lakásban élt feleségével együtt. Itt fogadta a külföldi üzletfeleket. A háztartásban mindenkinek dolgozni kellett, felesége maga végezte pl. a fehérnemű mosását a gyárudvarra nyíló lakás előtt.⁶⁷

A sajtó most már rendszeresen foglalkozott az üzem eseményeivel, az idézett tudósításokon kívül igen sok rövid hír jelent meg ezekben az években Ganz eredményeiről. Hirdetményei megjelentek a jelentősebb napilapokban, évkönyvekben és naptárakban, sőt rajzos hirdetés is a Pester Lloyd évkönyvekben.⁶⁸

Az 1860-as évek eredményei

Az 1850-es évek második felében a kéregöntésű kerék előtt egész Európa szabad piacterület volt. Ganz üzleti ügyességén, tárgyalóképeségén múltott, hogy gyárának további fellendülést jelentő kerékszállítási szerződéseket kössön. A gyártás műszaki problémáit, a nyersanyagbeszerzés nehézségeit sikerült ugyan leküzdenie, mégis gyárától távol, megfelelő képességű vezető hiányában nem lehetett az évi több ezer darabos kerékgyártást zavartalanul végezni. A Tisza-

⁶⁷ *Füzessy* i. m. 20 l.

⁶⁸ Pester Lloyd Kalender für das Jahr 1859. Pest 1859. XLIII. 1. A hasonló szövegű hirdetés a későbbi kötetekben is közzétételre került.

3. Részlet Ganz díszpolgári okleveléből (1863). A kép bal sarkában Ganz Duna-parti, Ybl Miklós által tervezett háza, amely 1945-ben pusztult el. Ein Teil aus der Ehrenbürger-Urkunde von Abraham Ganz, 1863. In der linken Ecke des Bildes: das durch Miklós Ybl geplante am Donau-Ufer liegende Ganz'sche Haus, das im Jahre 1945 zerstört wurde

vasút részére a nürnbergi Kramer-Klett vagongyár számos teherkocsit készített, a kocsik átadása Szolnokon történt, a nürnbergi vagongyár egyik fiatal mérnöke, Eichleiter Antal irányításával. A másik mérnök, akit Ganz ugyancsak 1859-ben szerzett, Mechwart András volt, az ő szerepe a gyár további fejlődésében kiemelkedő fontosságú. Mechwart nagy buzgósággal feküdt neki a munkának és nemcsak Eichleitertől átvette a kivitelező munkák irányításának nagy részét. Úgyes kezének nyomát viselték a gépeken végrehajtott tökéletesítések, a gyárberendezés műszaki színvonala és az új gépek tervei. A kéregöntésű kerék és kereszttezés gyártáson kívül Mechwart javaslatára gőzgépeket is készítettek, úgy, hogy a 60-as évek elején a Ganz-gyár már nem csak mint öntöde volt híres, hanem mint gépgyár is.⁶⁹

Ganz a kéregöntésű kerekek mellett jó eredményeket ért el a kéregöntésű kereszttezések elhelyezésében is. Ennek szabadalmát 1859-ben vásárolta meg Paget Frigyes bécsi gyárostól, kikísérletezte ezek kéregöntését és erre szabadalmat is kapott. Kéregöntésű kereszttezések gyártása ugyanazon elvek alapján és eljárással történt, mint a kerekeké. A kéregöntésű kereszttezések nagy előnye volt az, hogy az addig sínekből összeállított, összezsavart kereszttezések gyakori meghibásodását, törését, mint egy darabból álló szilárd öntvény, kiküszöbölte és kemény felülete következtében kopása rendkívül kisméretű volt. A kéregöntésű kereszttezések mellett főleg városi közúti vasutak részére kéregöntésű kitérőket is gyártottak, melyeknél maga a váltó is egy-egy kéregöntésű (jobb-

⁶⁹ Mechwart Album i. m. 10–13. l.

bal) öntvényből állott, melybe kovácsolt acél nyelv volt beleillesztve. A kéreg-öntésű keresztrezésekből, csakúgy, mint a kerékfajtákból több száz féle minta állt rendelkezésre, úgyhogy a megrendelők kedvükre válogathattak a minden igényt kielégítő kollekcióból.⁷⁰

Az 1860-as évek elején Ganz főleg Észak-Európát, az ottani vasúttársaságokat kereste fel. 1862-ben a londoni világkiállítás alkalmával Nyugat-Európában járt s érkezett Bécsen át haza, kitüntetéssel és megrendelésekkel, 1863-ban ismét Észak-Európában járt, az év végén Olaszországban fordult meg. 1864/65. években munkaszervező útjai ritkábbak; inkább csak Bécsbe utazott, ahol rendszeresen találkozott bécsi, frankfurti és kijevei üzleti megbízottaival. Kezdetben maga utazott és egyedül tárgyal mindenkivel, helyzetének megváltozása után már képviselőket szerződtetett és személyesen csak jelentősebb vasúttársaságok megbízottaival tárgyalta. Az üzleti utak eredményességét a kerékszállítási statisztika igazolja: 1860-ban 5055 nagy kereket, 2070 kis kereket, összesen 7125 darabot készítettek, 1867-ben pedig 20 416 nagy és 2562 kicsi, összesen 22 978 kerék került ki az üzemből.⁷¹

Az 1863. és 1864. években az állandóan felfelé ívelő adatsor megtorpan, de 1865-ben már ismét egyenesvonalú a fejlődés. 1865-ben a vasútépítések folytatódtak, Ganz azonban, különösen az erősödő porosz—osztrák viszály miatt, távolabbi piacokat is felkeresett. Olasz- és Oroszországba szállított kerekeket próbaidőre, amelyek beváltak és Oroszországból jelentős megrendeléseket kapott. Sok hazai vasúttársaságnál csak úgy tudott megrendelést elérni, ha részvényeket vásárolt. A gyár főbb adatai is a kedvező fejlődést mutatják. 1861-ben 243 munkás 82 692 q öntvényt készített, ebből 53 578 q a keréksúly; 1867-ben pedig 371 munkás 147 370 q öntvényt, ebből 132 744 q súlyú kereket készített.⁷²

A kiadás-bevétel és nyers nyereség adatai a következők:

Év	Kiadás	Bevétel	Nyereség
1861	656 732	827 650	170 918
1862	737 409	821 910	84 501
1863	610 714	816 014	205 300
1864	706 442	941 812	235 370
1865	890 817	1 217 492	326 675
1866	843 715	1 160 588	316 873
1867	1 134 167	1 611 568	477 401 ⁷³

Az üzem hét év alatt majdnem 2 millió osztrák értékű forint nyereséget biztosított. Ennek az összegnek egyrészét azonban Ganz a gyárba fektette be, telekvásárlások és építkezések formájában. Ganz a 60-as években is folytatta a korábbi pénzügypolitikáját; a nyereségnek a termelés bővítésére és folyamatoságára történő felhasználást. Igaz, most már sokkal magasabb színvonalon és biztonságosabb keretek között, de a veszélyektől soha nem mentesen. Tőzsdei spekulációkba nem bocsátkozott, bár a legkitűnőbb részvényekből és értékpapírokból bizonyos mennyiséget vásárolt, sőt egyes részvénytársaságok alapítóinak sorába is lépett, ha komoly társakra és biztos nyereségre számíthatott.⁷⁴

⁷⁰ Szerződés Paget Frigyes és Ele bécsi gyárosokkal és szabadalmi ügyvivőkkel 1865. szept. 18-án No. 17. (Fotókópia) és *Machovich István*: A 100 éves gyáralapítási évforduló. Kézirat. Bp. 1944. 2—3 l.

⁷¹ Kerékszállítási adatok alapján.

⁷² A Kereskedelmi Kamara jelentései alapján.

⁷³ Szerző számításai.

⁷⁴ Ganz 1861-ben más pesti tőkéssekkel együtt részt vett a Szt. István kőszénbánya Társulat alapításában (*Léderer* i. m. 98. l.). Hamar felismerte azonban annak spekulációs, vasúti „gründölési” panamajellegét. Erről írt Jakab öccséhez 1864. február 24-i levelében:

4. Kéregöntésű vasúti kerék 1967-ből Ein mit Schalen guss verfertigt Eisenbahnrad aus 1867

5. Ganz díszpolgári oklevele 1863. Die Ehrenbürger-Urkunde von Abraham Ganz

emberei között ő is részt vett. 1861-ben beválasztották a budai városi képviselőtestületbe, de az igazi elismerést az 1862. évi londoni kiállításon elért nagy siker hozta meg: „A Ganz vasöntöde és gépgyár Budán, kéregöntésű vasúti kerekéért a munka kiválósága és kipróbált tartóssága miatt” ezüst éremdíjat kapott.⁷⁶ Ganz a kiállításon elért kiváló eredményeiért Bécsben az arany szolgálati kereszt a koronával osztrák kitüntetésként kapta, melyet a kiállítási díjjal együtt 1863. február 3-án adtak át a bécsi Tudományos Akadémia nagytermében ünneplő közönség előtt. Ez a kitüntetés és a koronás arany érdemkereszt megnyitotta előtte az utat a legelőkelőbb és legmagasabb társadalmi körökbe is. Részt vett udvari fogadásokon, ünnepségeken, hazatérésekor pedig munkásai és ismerősei

A magyar gazdasági élet sajátosságának megfelelően, amely többek között pénzhányban is jelentkezett, nagyobb belföldi szállításban csak úgy tudott részt venni, ha a mérnök vagy vállalkozó szakembernek — akinek összeköttetése volt, de pénze nem — hitelbe adta át a megrendelt árukat. A gyárban készült vasszerkezetek, vízvezetékcsövek, malomgépek és egyéb berendezések árát csak hónapokkal a szállítás után, a megrendelt építkezés teljes befejezésekor lehetett megkapni, de ha közben a vállalkozó tönkrement, a befektetett pénz is odaveszett. Ezért Ganz a lehetőség szerint elkerülte az ilyen üzleteket. Több alkalommal azonban, így a Lipót-mezei ideg- és elmegyógyintézet építkezésénél is jelentős összegeket veszített.⁷⁵

A budai gyártelep fejlődésével párhuzamos volt Ganz társadalmi felemelkedése is. 1858-ban az osztrák birodalom belső vámrendszérének megváltoztatásával kapcsolatos bécsi megbeszéléseken a monarchia legjelentősebb gyárosai és szak-

„... ha nem lettem volna igazgatósági tag, akkor természetesen eladtam volna azokat (részvényeket), de mivel a szénrészvények nevemre szóltak, ezért nem adhattam el azokat.”

⁷⁵ F. L. Budai országos törvényesk 361/1861 és 500/1861.

⁷⁶ Joseph Arenstein: Österreichische Bericht über die Internationale Ausstellung in London 1862. Wien 1863. 51–200 l.

úgy fogadták, mintha egy király érkezett volna. Ő is megemlékezett erről az eseményről Jakab öccséhez írt levelében: A fogadás „... bizony nagyszerű volt, de én, az előkészületről mit sem tudtam, különben mindent lefújtam volna.” Ez a néhány őszinte szó bizonyítja, hogy a siker, a dicsőség nem térítette el józan-ságától.⁷⁷

1863. augusztus 31-i budai városi tanácsulésen Paulovics L. László főpolgármester javaslatot tett Ganz díszpolgárrá választására, figyelembe véve „... az ipar mezején csinált kitűnő találmányai által a főváros híre emelésére szerzett érdemeit.” A tanács az előterjesztést egyhangúlag elfogadta.⁷⁸

A tanács elismerő oklevelének szép szavai mögött azonban a tények egészen más képet festettek a város vezetőinek felfogásáról. Irigykedve figyelték Ganz előrehaladását és nem siettek segítségére munkájában. Éveken át nem köveztették ki a Kórház utcát, amelyen át a gyár nyersanyagszállítmányait és a kész kerekeket lovas társzekerekkel szállították. A hajókon érkező és Pesten kirakott kokszt és szén Budára átvitelekor újabb vámot vetettek ki: 1 forintot szedtek mázsánként. Mindezzel gátolták Ganz gyárának a fejlődését s a városi előkelők közé is csak kényszeredetten, meggazdagodása után fogadták be.⁷⁹

Az 1860-as évek közepén a politikai helyzet érezhetően enyhült Magyarországon. 1865-ben Ferenc József nagyobb utazást tett az országban és megindultak a tárgyalások, véleménycserék az osztrák és magyar uralkodó osztályok közötti kiegyezésről. Ferenc József utazása során meglátogatta a hírneves Ganz-gyárat is.⁸⁰

A gyár üzleti eredményei jelentékeny mértékben hozzájárultak Ganz vagyonának növekedéséhez is. Ennek értéke 1866-ban elérte a 2 millió forintot. A Svájc-ból elindult és Magyarországon üzemet alapított fiatal öntőmunkásnak sikerült megvalósítani álmait, a leggazdagabb polgárok egyike lett, európai hírnevet szerzett.

Ő azonban soha nem tudott beilleszkedni az uralkodó osztályba, leveleiben számtalan alkalommal elítélőleg nyilatkozott egyes tagjairól. Soha nem feledkezett meg azokról, akik közül kikerült, akiknek a munkájából meggazdagodott. Hatalmas palotát építtetett a pesti Duna-parton, közel a Tudományos Akadémiához, de szeme mindig észrevette a szociális bajokat. Az egykorú források szerint munkásai szerették, jó bért fizetett, a legnagyobbakat a pest-budai üzemek között,

6. Az üzem munkásai részéről, a 100.000 vasuti kocsikerék öntése alkalmából Ganznak átadott díszes oklevél első oldala, 1867. Die erste Seite jener prächtigen Urkunde, die durch die Arbeiter der Werkstatt anlässlich des Gusses des 100.000 Eisenbahnrades an Ganz überreicht wurde, 1867

⁷⁷ Ganz levele Jakab öccséhez 1864. nov. 15-én. Itt számol be a Duna-parti házba történt beköltözéséről is.

⁷⁸ Sarkady i. m. és F. L. Budai tanácsi iratok 2774/1863.

⁷⁹ F. L. Budai tanácsi iratok 1286/1862 és 442/1864.

⁸⁰ Pester Lloyd 1865. jún. 8. és F. L. Budai tanácsi iratok 1568/1865, 13865/1865.

7. Ganz Duna-parti háza. Das am Donau-Ufer liegende Haus von Ganz

8. Ganz házának művészi öntött vasból készült kapuja.
Das aus Güsseisen vertterigte artistische Tor vom Ganz'schen Haus

segek után — nem tudták továbbra is fenntartani. A Habsburg-birodalom léte szempontjából sürgetően szükséges volt a megegyezés a magyar nemzeti uralkodó osztályával. A magyar uralkodó osztály felismerte az 1860-as évek derekára kialakult új helyzet lehetőségeit és engedmények fejében hajlandóságot mutatott az egyezkedésre. A ki nem mondott, de legfontosabb feltételek egyike az volt, hogy a magyar gazdasági élet útjába állított mesterséges akadályokat el kell távolítani. E feltételt az osztrák vezetők teljesítették s a kiegyezés után a magyar gazdasági élet erős fejlődésnek indult. Elsősorban a korszerű közlekedés kiépítése és a mezőgazdasági iparhoz tartozó gyárberendezések előállításának szük-

De csak a legjobbakat alkalmazta. Az eredmények elkönnyvelésénél sem feledkezett meg munkatársairól. Az üzemben bevezetett munkásjóléti intézkedések akkortájt a nyugati országokban is ritkaságszámba mentek. Minden kényszer vagy rendelkezés nélkül kórházat létesített a gyárban, ahol a beteg munkás ingyen gyógykezelést és orvosságot kapott. Az elnyomorodott munkások számára pedig nyugdíjat biztosított.⁸¹ Nem feledkezett meg a szegényekről sem. Adományokat juttatott a város ínségnyhító akcióira, kórházának és árvaházának.⁸² E ténykedései emberségét, az akkori társadalomban lehetséges emberi megnyilvánulásait jellemzik.

Ganz tragikus halála

1867 tavaszán megszületett a kiegyezés az osztrák és magyar uralkodó osztályok között. A kompromisszum mindkét félnek érdekében állott. A szabadságharc leverése után az osztrák birodalomban kialakított politikai-gazdasági rendszert az osztrák uralkodó körök — a sorozatos diplomáciai és katonai vere-

⁸¹ Sarkady i. m. Füzessy i. m. 22. l.

⁸² F. L. Budai tanácsi iratok 1735/1866 és 12003/1866.

ségele biztosították a vas- és gépipari termelés növelésének lehetőségét. Ganz gyárába is tömegével érkeztek a megrendelések.

Ganz Ábrahám azonban nem tudta munkájának eredményeit élvezni. A vagyon, a pénz, a siker nem hozta meg a boldogságot és függetlenséget. Idegrendszerét és szervezetét a hatalmas munka, az állandó izgalmak felőrölték. Állandóan fejfájások gyötörték, rendszeres, de eredménytelen orvosi kezelés alatt állt. 1866-ban hosszabb időt Ostendében, a tenger partján töltött, gyógyulást keresve. Ezen az úton tudta meg Ganz felesége, hogy a család több tagja elmebajban halt meg. Így Ganz öccse, közvetlen munkatársa, Konrád is. Férje elmondotta neki, valószínűnek tartja, előbb-utóbb ez a betegség vesz erőt rajta is. A gyógyulás valójában nem következett be és az 1867. évben egészségi állapota egyre rosszabbodott.⁸³

A nagybeteg Ganz számára az 1867-es év még egy-két kellemes eseményt hozott. Ezek közé tartozott a párizsi kiállításon elért nagy siker. A vasúti felszerelések csoportjában kéregöntésű kerekeket és keresztvezéseket mutatott be, a kerekek közül az egyik, legelső gyártmányai egyike már 20 éve volt forgalomban, a másik pedig a második gyártási periódus terméke s 11 éven át állt használatban. Egy pesti tudósító szerint: a géposztályon „... láthatók... a budai Ganz egyszerű, igénytelen vasúti kerekei, melyet az ember eleintén rövid pillantásra sem méltat, de csodálkozva áll meg előtte, mihelyt megtudja, hogy a szimpla kerék két évtized óta járja a meleg sínutakat, s ma is oly ép és hibátlan, mint mikor budai öntödéből kikerült.”⁸⁴ A kéregöntésű gyártmányokon kívül két eredeti újszerkezetű gépet is kiállított: egy új kerékfűrógépet, amelynek segítségével az üzemében készült kereket a vasúti kocsik tengelyébe történő felpréseléshez kifűrták s egy eresztékmetsző gépet, amely alkalmas volt fa- és fémanyag felhasználásával akár napi 1000 láda anyagának kiszabására. A kiállítás bíráló bizottsága Ganz részére két kitüntetést is megítélt. A kéregöntésű kerekek ezüst éremdíjat kaptak, míg gépei bronzéremdíj kitüntetésben részesültek.⁸⁵

1867. november 23-án következett be a százezredik vasúti kerék öntésének ünnepe. Üzeme 300 régi munkása gyönyörű albummal lepte meg erre az alkalomra. Eichleiter és Mechwart pedig nagy ünnepélyt készítettek elő. Ganz mindegyik munkását az ünnepségre készített jubileumi emlékéremmel ajándékozta meg. Az ünnepséget a Tüköry-féle sörcsarnokban tartották. Ide igyekezett november 23-án a gyár vezetősége és munkásai, valamint a meghívottak. Családtagjaikkal együtt 800-an jöttek össze.

A nagy ünnepség után újból a munka hétköznapijai következtek. A beteg Ganz élete utolsó hónapjaiban már nem utazott üzleti ügyeiben, többnyire Duna-parti palotájának ablakánál tartózkodott s figyelte a méltóságteljesen hömpölygő hatalmas folyamatot, csaknem úgy, mint 26 évvel korábban, Pestre érkeztekor. Helyzete gazdasági-társadalmi vonatkozásban a két és fél évtized alatt döntően megváltozott, maga elé kitűzött céljait maradéktalanul megvalósította, lelkében azonban mégsem talált megnyugvásra. Nagyszerű üzemének munkája nem tudta már érdeklődését lekötöni, pedig 1867-re az üzem óriási fejlődésen ment át. Két nagy gépműhelyben, az asztalosrészlegben, több mint másfélszáz új gép működött, melyek meghajtását két 25 lóerős gőzgép által működésben tartott transzmissziós erőátviteli rendszer biztosította. Az erőátvitel az üzem egész területére kiterjedt. A három öntészeti részlegben — régi nagyöntödében, az új és a vasúti keresztvezések öntödéjében — 7 kupulókemence és nyolc nagy-

⁸³ *Füzessy* i. m. 34–35 l.

⁸⁴ *Fővárosi Lapok* 1867. jún. 1. Világtárlati levelek.

⁸⁵ *Officieller Ausstellungs Bericht. Verkehrsmittel auf der Weltausstellung zu Paris im Jahre 1867. Wien 1867. IV. 220. 230. 234. V. 109. 189. 207. 1.*

daru állt, mindegyik 200 mázsányi hordóképesseggel. Minden műhelyben, de különösen az öntödében szellőzőberendezés szolgálta a munkások egészségvédelmét. Az állandó és alkalmi munkások száma meghaladta a 700 főt. Az üzem menete zavartalan volt, a megrendelések tömegét alig győzték teljesíteni.⁸⁶

Így következett 1867. december 15-e szomorú és végzetes vasárnapja, életének utolsó napja. A család a Duna-parti ház díszes ebédlőjében ült, amikor Ganz váratlanul felállt és kiment. A lakás egy másik szobájában betegen fekvő nevelt leányát még megsimogatta s az udvari körfolyósóra rohant, majd az első emeletről levetette magát a ház udvarára.⁸⁷ Az újságok kivétel nélkül megemlékeztek haláláról, többnyire véletlen balesetnek állítva be a történeteket. Az emberek között is megindult a találgatás. Sokan a vállalat gazdasági helyzetének megín-gásában, mások egy nagyobb megrendelés leszállításának havazás miatti kése-delmében vélték az okát felfedezni. E feltevések azonban nem voltak megalapo-zottak, hiszen az üzem mobilitásához kétség nem fért s a hagyatéki eljárás során mintegy 2,5 millió aktív vagyronról volt szó. Minden valószínűség szerint a Ganz családban fellépő örökletes elmezavartól való félelem, súlyosbítva a hosszú évek megfeszített munkája és izgalmai nyomán fellépő krónikus fejfájások és ideg-kimerülés kibírhatatlan szenvedéseivel, aláásták ellenálló erejét. Lelkében törés következett be. 1867. december 19-én temették el a Kerepesi temetőben.⁸⁸

Végrendelete szerint Duna-parti házáat és ingóságait feleségére, gyárát és más ingatlanait még élő svájci testvéreire hagyományozta, de mindenkiről megemlé-kezett: öntömestereire, támogatóinak és barátainak gyermekeire jelentős össze-geket hagyott. 64 keresztfiának — munkásai gyermekeinek — 200 forintokat adott és nem feledkezett meg a városi emberbaráti intézményekről sem. Örökösei-nek utolsó akaratában meghagyta, hogy a gyár tisztviselőit és munkásait, fize-tésük garantálásával, hagyják meg állásaikban. A technikai élet vezetői meg-lepetéssel állapították meg, hogy a kéregöntési eljárás titkáról említést sem tett, és valószínűnek tartották, hogy azt magával vitte sírjába. Feltevéseiket erősen alá-támasztotta az is, hogy a Ganz életében készült kerekeknek csupán fél százalékka használódott el a megadott 3—9 évi jótállási idő alatt, viszont a halála után gyártott kerekek öt százalékka érkezett vissza cserére az üzembe.⁸⁹

*

Ganz Ábrahám, a magyar ipar egyik legjelentősebb üzemének megalapítója, a magyar ipartörténet XIX. századbeli nagyjainak egyik legrokonszenvesebb egyénisége. Halála után neve fennmaradt, tevékenységének jelentősége és egész életműve az egy évszázaddal később élő nemzedék előtt is ismert és nagyrabecsült. A magyar ipar kiváló gyártmányain feltüntetett neve fenntartja emlékezetét. Egy korabeli nekrológ szerint: „A test, amely annyit küzdött, fáradzott, oda-künn pihen most már a sír hideg ölében. A szomorodott család nagy sírkövet állíttat az elköltözött sírja fölé, de bármily szép lesz is az, legméltóbb sírköve azon vasöntöde az elhunytak, melyet maga teremtett.”⁹⁰

⁸⁶ Az üzemleírás alapját a hagyatéki leltár képezte. F. L. Pesti törvényszék Hagyatéki iratok II. 1492/1867.

⁸⁷ *Füzessy* i. m. 36. l.

⁸⁸ *Fővárosi Lapok* 1867. dec. 19.

⁸⁹ O. L. Közmunka és Közlekedésügyi Minisztérium iratai 9. (1737) 1870.

⁹⁰ Magyarország és a Nagyvilág 1868. jan.

BIOGRAPHIE DES GRÜNDERS DER GANZ WERKE
ABRAHAM GANZ

Vor hundertsechundzwanzig Jahren entstieg ein junger Schweizer in Ofen der Wiener Postkutsche in beschiedener Kleidung, um sich mit eiligen Schritten zu seinem zukünftigen Arbeitsplatz, in die Walzmühle zu Pest zu begeben. Am Donauufer angelangt ergriff auch ihm, wie schon so viele Reisende aus dem Ausland das hinreissende Panorama der Stadt und vielleicht kam ihm damals zum erstem Mal der Gedanke, dass er nach sechzen Jahren des Wanders endlich in seiner zweiten Heimat angelangt ist. Es bedurfte vieler Arbeit, beharrlicher Ausdauer, hartnäckiger Kämpfe, Aufsehen erregender Erfindungen, ausgezeichnete Mitarbeiter und nicht zuletzt glücklicher Umstände, bis er sein Ziel erreichen konnte und aus dem Nichts Millionen, aus dem einfach begonnenen Eisenguss Gold schuf und aus dem Gold ein berühmtes Werk entstehen liess.

Es ist nicht von ungefähr, dass der arme Schweizerische Lehrersohn mit dem biblischen Namen auf seiner Wanderschaft in Ungarn ein Heimat fand. Vor hundertfünfundzwanzig Jahren, in der Zeit, des anbrechenden Kapitalismus galt auch dieses Land für ein neues Amerika, wohin sich ein grosser Strom der Glücksritter, sowie der strebsamen Handwerker und gutem Facharbeiter gleichsam ergoss. Die Reformgedanken Széchényis fanden bereits allgemeine Verbreitung und der Industrieschutzverein Kossuths war in seiner Organisation schon aufgebaut. Alles war von einem Glauben an die Zukunft des Landes erfüllt. Ganz war nicht der einzige Schweizer, der sich Ungarn zuwandte, fast gleichzeitig mit ihm traf auch der Müllergeselle Heinrich Haggemacher hier ein, er sollte später zum Gründer der grossen Bierbrauereien werden. Doch überall in der Welt sind später so berühmt gewordene Unbekannte am Beginn ihrer Laufbahn, wie Schuckert, Westinghouse, Krupp, Cormick, Armstrong, Worthington, Bessemer, Opel, und genau so wie Ganz „gross“ geworden ist, stiegen auch diese ehemalige Wandergesellen in die Reiche die Mächtigen der Industrie auf. Die Welt schüttelte in diesen Jahren endgültig die Fesseln des Feudalismus von sich ab, in dieser Zeit begann die gewaltige Entwicklung der grossen Maschinenindustrie, von einem Tage zum anderen entstehen gewaltige Industrieanlagen, mit deren Hilfe die menschliche Gesellschaft in ihres Fortschritt wieder weiterscheitern konnte. Die wirtschaftlich-politischen Möglichkeiten zur Verwirklichung der Pläne von Ganz waren gegeben, aber das Ergreifen dieser war seinen persönlichen Gaben seiner Gesichtlichkeit zu verdanken, durch welche auch Ungarn Dank seiner persönlichen Erfolge in den Strom der Weltentwicklung geriet.

Die damals jüngste Schöpfung Istvan Széchényis, die Pester Walzmühle nahm ihren Betrieb an 15. September 1841. auf. Ganz erhielt in dessen Giesserei eine Anstellung und er sollte Dank seiner Fachkenntnisse bald zum Chef der Werkstatt aufsteigen. Die Produkte der Giesserei der Walzmühle werden bald im ganzem Land bekannt und sie wurden in den von Kossuth inspirierten Industrieausstellungen mit mehreren grossen Preissen ausgezeichnet. Die Direktion der Walzmühle zollte der Tätigkeit des jungen Giessermeisters grosse Anerkennung, und dieser konnte nunmehr richtig mit dem Sparen zur Verwirklichung seiner Träume beginnen. Allerdings hatte es 1843. wochenlang den Anschein, als ob es zu einem jehen Abschluss seiner Laufbahn kommen würde, da er beim Erproben einer neuen Gussart sein rechtes Auge verlor und auch mit dem linken kaum etwas sah. Dennoch

gelang es ihm Ende 1844, als er bereits 6000 fl. österreichischer Werte besass, einen neuen Schritt zum Verwirklichen seiner Verselbstständigung zu tun.

Am 20. Januar 1845. unternahm der Magistratsrat Johannes Türnböck gerade dem elften Versuch zur Versteigerung der unter nummer 336. in der Königsbergasse in der Wasserstadt zu Ofen befindliche Liegenschaft des bankrotten Wassermüllers Fleischbauer. Der Magistrat bestimmte für das recht bescheidene Gebäude einen so hohen Ausrufungspreis, den die Bürger von Buda nichts geneigt waren zu zahlen. Es hatte bereits den Anschein, dass auch diese Gant erfolglos bleiben wird, als ein etwa dreissigjähriger, in ungarische Städtertracht gekleideter, aber deutschsprachiger junger Mann ein ernstes Angebot machte. Die Bürger warften ihm mitleidige Blicke zu, da es aber zu keinem anderen Angebot kam, wurde Ganz mit dem dritten Hammerschlag des Ausrufers zum Eigentümer des kleinen Objektes. Schon vier Tage später hatte er die Erlaubnis des Stadtrates zur Errichtung einer Giesserei in der Hand. Er führte den Bau eines neuartigen Cypolofens und die Anschaffung der unentbehrlichen Werkzeuge bereits aus geliehenem Geld aus und auch die sieben Giessergesellen konnten nur auf die Hoffnung einer besseren Hoffnung vertrauen.

Aber der Direktor der Walzmühle betrachtete den Versuch von Ganz zur Verselbstständigung mit eifersüchtigen Argwohn, und erreichte alsbald, dass Ganz weder von Schiffswerft in Altöfen noch von den Brücken — und Eisenbahngesellschaften Bestellungen erhielt. Ganz wandte sich jetzt an Kossuth um Hilfe, der Széchenyi einen Brief schrieb und ihn zur Unterstützung des Giessereigründers aufrief. Obwohl die Antwort Széchenyis negativ ausfiel, hat er sich dennoch zum Eingreifen entschlossen und dadurch erhielt Ganz sogleich freie Bahn. Die kleine Werkstatt beschäftigte bald dreißig Arbeiter und Ganz kaufte auch ein benachbartes Haus. Der geschäftlichen Aufschwung wurde auch durch die Bestellung des Ofner Municipalrates befördert. 1848 beschäftigt die Fabrik bereits sechzig Arbeiter und Ganz verfügte auch über eine Dampfmaschine von 10 PS. Zu dieser Zeit begann Ganz einem Aufruf der revolutionären Regierung Folge leistend mit dem Guss von Kanonen. Aus dem unvollständigen Angaben lässt sich in den Jahren 1848—1849 das Giessen von zweiundzwanzig Kanonenrohren nachweisen. Die Ganz'schen Kanonen trugen die Aufschrift — „Lass die Ungarn in Ruhe!“

Das folgende Jahr 1849 erweist sich für Ganz als besondere ereignisvoll. Er konnte im Sommer seine Schulden mit dem kurz darauf völlig entwerteten banknoten der Revolutionsregierung begleichen, im Herbst aber heiratete er die sechzehnjährige Tochter des Pester Mässerschmeides Lorenz Heiss. Ende Oktober wurde er wegen der Unterstützung der Revolutionsregierung verhaftet, sein Werk stand monatelang still und er konnte es schliesslich durch Vermittlung einflussreicher Schweizer erreichen dass er nur zu sechs Wochen Burghaft, die ihm aber erlassen wurden, verurteilt wurde. Während der dunkelsten vier Jahren des kaiserlichen Absolutizismus konnte sich seine Fabrik kaum entwickeln und selbst ihr Überleben kostete gewaltige Anstrengungen.

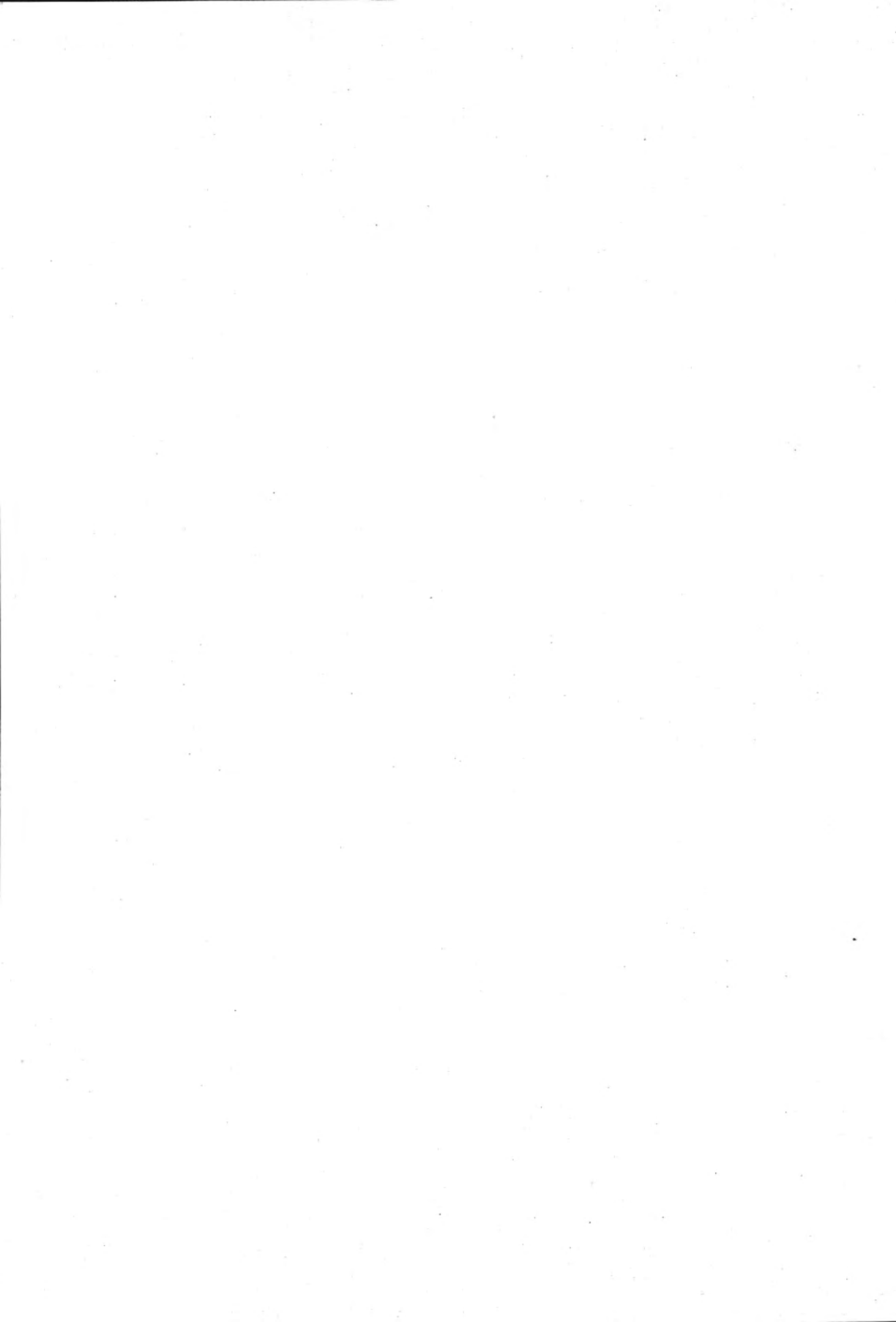
Mitte der fünfziger Jahren begann in Ungarn der schnelle Ausbau der Eisenbahnlinien. Ganz sah sehr richtig, dass seine Giesserei, die bis dahin aus Amerika importierten Eisenbahnräder herstellen konnte und dass seinem Werk eine grosse Zukunft beschieden sein kann, wenn es ihm gelingt, ein Räderguss von guter Qualität und Brauchbarkeit auf den Markt zu bringen. Er erfand nach langem Experimentieren eine neue und auch auf dem Guss von Eisenbahnradern anwendbare Art der Schaalenguss und so kam es dazu, dass er mit seiner ausgezeichneten Erfindung in einigen Jahren die amerikanischer Eisenbahnräder aus einem beträchtlichem Teil Europas verdrängen konnte. Die Ganz Werke haben von 1856 hauptsächlich Eisenbahnräder produziert. Ganz begab sich auf

Geschäftreisen, er suchte die Eisenbahngesellschaften von Rumänischen Fürstentum bis Frankreich, von Preussen bis zum nördlichen Provinzen Italiens regelmässig auf, um ihnen seine Räder mit einer fünfjährigen Garantie zur Erprobung anzubieten.

Die Fabrik gewann den Massenbestellungen zufolge bald ihre bis zum Abbruch in 1965. bekannte Gestalt des Stammgeländes. Von 1859. an standen Ganz in der gewaltigen Arbeit der Werkerweiterung und der Massenproduktionen zwei Ingenieure zur Seite, die Zahl der Arbeiter überstieg die vierhundert. 1867. konnte der Guss des 100 000 Eisenbahnrades gefeiert werden. Die Entwicklung der Fabrik brachte auch den finanziellen und gesellschaftlichen Aufstieg seines Gründers mit sich. Ganz wurde zum Ehrenbürger der Stadt Buda gewählt, er gewann hohe Auszeichnungen, der Pariser Weltausstellungen von 1855. und 1867. wie auch 1862. der Londoner Internationalen Industrieausstellung, am Pester Donauquai erbaute ihm Miklós Ybl einen grossartigen Palast. Dennoch vergass er auch seine Mitarbeiter niemals: die in seinem Werk errichteten Wohlfahrtseinrichtungen für die Arbeiter hatten seinerzeit kaum ihresgleichen.

Der ungarische Ausgleich mit dem Herscherhaus von 1867 brachte noch eine grössere Entwicklung der Ganz'schen Fabrik, doch ihr Gründer konnte sich dieser Erfolge nicht mehr erfreuen. Das Vermögen, das Geld, die Erfolge brachten ihm weder die erwünschte Ruhe, noch das Glück und die Unabhängigkeit. Das ununterbrochene Hasten rieb seine Nerven und seine Gesundheit auf und er setzte seinem Leben im Augenblick einer tiefen Depression ein jehes Ende. In seinem Werk waren zu dieser Zeit bereits sieben Schmelzöfen, hundertfünfzig Arbeitsmaschinen, siebenhundert Arbeiter und zwei Dampfmaschinen von 25. PS an der Arbeit. Das kam damals mit dem Erreichen des Weltnivos gleich. Das Andenken des Giessermeisters Széchenyis, des Fabrikgründers, des Freundes von Lajos Kossuth, des begnadigten Revolutioners, des fleissigen Unternehmers, und genialen Erfinders, des Geschäftsmannes und des Fabrikanten, der ein Vermögen erwarb und seinen Arbeitern ein Spital und eine Pensionskassa schenkte, lebt auch heute weiter. Die Produkte seiner Werke sind überall in der Welt verbreitet und sein, aus vier Buchstaben bestehende Name verkündigt die guten Erfolge der ungarischen Industrie.

Die Giesserei des Stammhauses der Ganz Werke wurde nicht abgerissen, nach einem Umbau und einer Renovation wird in ihr 1968 ein Ganz Museum errichtet, das dazu berufen ist, seinen Besuchern ausser dem Lebenswerk des namhaften Gründers auch die Entwicklungsgesichte des ungarischen Hüttenwesens vor Augen zu führen. So war die unter Denkmalschutz stehende alte Giesserei des Andenken vergangener Zeiten.

BUDAPEST LEGNAGYOBB ADÓFIZETŐI 1873-BAN

(Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában II.)

Budapest társadalomtörténetének rendkívül komplex és a főváros sajátos helyzetéből adódóan országosan egyedülállóan jellegzetes szövedékében egészen különleges helyet foglal el a város gazdasági vezetőrétegének története. Egyrészt azért, mert e réteg kialakulása, fejlődése és összetételének változása igen jellemzően tükrözi a városfejlesztő tényezők alakulását; új meg új elemek belépését a város profiljának alakításába, illetve kiesését, háttérbeszorulását e profil formálásában — másrészt azért, mert éppen e réteg vizsgálatával, a különböző országos fontosságú ipari, kereskedelmi és hitelügyi vállalkozások csaknem egészükben budapesti vezetőségének bemutatásán át lehet legjobban észlelni a város országos gazdasági hatóerejének kibontakozását. Végső fokon a vezetőréteg vizsgálata során egy-egyben tudjuk szemlélni azokat az egymást különben is szervesen kiegészítő tényezőket, melyek egyrészt Budapestet valóban az ország fővárosává tették, másrészt melyeknek révén a nagyváros ki tudta terjeszteni befolyását az egész országra. És általánosságban: e réteg vizsgálata támpontokat nyújt arra vonatkozólag is, hogy a tőke hogyan, milyen utakon át vándorolva halmazódik fel bizonyos személyek kezében és útjának során milyen egyéb tényezők jutnak szerephez. Budapest gazdasági vezetőrétegének története így az egész hazai kapitalizmus gazdasági alapjának és az arra ráépülő társadalmi szerkezetnek egy pontján igen konkrét és együttes vizsgálatát is lehetővé teszi.

Egy korábbi tanulmányunkban¹ már megkíséreltük, hogy e réteget minden kapcsolataival együtt vizsgálat tárgyává tegyük. Magát e réteget ott a budapesti 1200 legnagyobb adófizető csoportjával, illetve ennek meghatározott ismérvek szerint leszűkített élesoportjával azonosítottuk, s vizsgálatát az 1903 és 1917 közötti periódusra korlátoztuk. Most, akkori eredményeink nyomán visszanyúlva a városeyesítés éveihez, az éppen megalakult egységes főváros legnagyobb adózóit kívánjuk vizsgálat tárgyává tenni. A „legnagyobb adózó” — csak röviden utalunk rá — pontosan körülírt fogalom: azokat soroljuk ide, kiknek — mint a legnagyobb adóösszegeket fizetőknek — jegyzékét a törvényhatóságok rendezéséről szóló 1870. évi 42. tc. rendelkezései alapján az állami adóhivatalok évről évre tartoztak összeállítani abból a célból, hogy a törvényhatósági bizottságok taglétszámának felét a törvény szerint automatikusan adó legnagyobb adófizető személyek (virilisták) ennek alapján megállapíthatók

¹ *Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1903–1917. Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában I. Tanulmányok Budapest múltjából (a továbbiakban TBM) XVII. k. Bp. 1965. 145–196. l.*

legyenek. (Budapesten azonban az 1872. évi 36. tc. szerint a törvényhatósági bizottság 200 virilista tagját az 1200 legnagyobb adófizető közül választották: így Budapest legnagyobb adófizetőinek jegyzéke 1200 nevet tartalmazott.) S mivel ekkor még a virilisták sorába való felvétel független volt attól, hogy az illető személy egyáltalán felvételre magát a városi választók jegyzékére, az így elkészült jegyzékeket — természetesen az adóbevallások hitelességével szemben mindig támasztható kételyek beszámításával — hiteleseknek és reális vagyoni viszonyok tükröképeinek tekinthetjük.

Itt is² utalnunk kell azonban arra, hogy az adóalap sajátosságainál fogva az adójegyzéknek a felvétel időpontjában adatszervi hitelessége esetén nem biztos, hogy az valóban *egészében* tükrözi a benne szereplők vagyoni viszonyait. Az adójegyzékben felvett adóalap ugyanis az ingatlan jövedelmet illetőleg csupán Budapesthez (ill. amennyiben még a három városról külön felvett jegyzékekről van szó, az egyes városokhoz: Budához, Pesthez, Óbudához) kötött: a városok határain kívül eső ingatlanok jövedelme nem számít bele. Ráadásul az 1870. évi 60., ill. az 1871. évi 42. tc. alapján megindult nagy építkezések időleges adómentessége még a sajátosan fővárosi ingatlanvagyonról kialakult képet is módosíthatja. Ugyanez a helyzet az egyéni tulajdonban levő ipari üzemek, kereskedő cégek stb. a fővároson kívüli telephelyei, lerakatai, fiókjai esetén is: itt amellet részint a jövedelem könnyebb eltitkolhatósága, részint a jövedelemalakulás hullámzó, az adóbevallás időszakában esetleg éppen kiugróan jó vagy különösen kedvezőtlen menete is torzítja a képet. Végül — s ami a legnagyobb hátránya az adójegyzéknek mint forrásnak — a részvénytársaságokba investált tőke sem észlelhető, lévén, hogy azt a részvénytársaság összjövedelménél adóztatják, s a személyi osztalék már nem tartozik az adóalapba. Ez az oka annak, hogy jegyzékeinken és így belőlük levont következtetéseinkben is sokan nem vagy nem teljesen reális súlyokkal szerepelnek a kor Budapestjének vagyonosabb személyei közül. Olyan kétségtelen hiányosságok ezek, melyek — ha tárgyalásunk során helyenként megkíséreltük is segíteni rajtuk — az így nyert képet kétségtelenül torzítják, s amelyek miatt a legnagyobb adófizetőkre vonatkozó alábbi kutatásunk eredményét sem tekinthetjük a főváros legvagyonosabb személyeinek összességét (és mindenben a helyes arányokban) ábrázoló képnek. Úgy véljük azonban, a hiány megállapításán és az olvasó figyelmének előzetes felhívásán túl itt egyelőre nem léphetünk; — jelentős és tanulságai általánosításának lehetőségét csökkentő korlátai ellenére is az adóösszeírásban mégis olyan, meghatározott vagyonalapokban megnyilvánuló vagyoni helyzet mérhető és összehasonlítható kifejeződését kell látnunk, mely — e korlátok és torzítások tudomásulvételével — alkalmas lehet a kor fővárosi vezetőrétegének mibenlétéről és szerkezetéről az eddiginél teljesebb és főleg konkrétabb képet nyújtani.

Vizsgálatunk a főváros legnagyobb adózóinak a Fővárosi Levéltárban őrzött 1873. évi jegyzékén alapszik.³ Ez évben Pestről, Budáról és Óbudáról még külön-külön jegyzékek készültek, és nem is egészen azonos szerkezetben: az egy-egy adózó által fizetett adót a pesti jegyzékek ugyanis nemcsak összesítve mutatták ki (mint a budaiak és az óbudaiak), hanem adónemenként szétbontva is — lehetővé téve így a vagyonalap természetére vonatkozó következtetéseket is. Emellett a pesti jegyzék jóval túlnyúlik a virilizmus 1200 főnyi keretén, ennél sokkal jelentősebb számú adózóra terjed ki, ezáltal lehetőséget nyújtva a legnagyobb

² I. m. 147—148. l.

³ Fővárosi Levéltár; Pestre vonatkozólag: Pesti levéltár, Választási iratok 1865—1873; — Budára vonatkozólag: Budai levéltár, Tanácsai iratok 2735/1870. sz.; — Óbudára vonatkozólag: Buda Pest és Óbuda egyesítésére vonatkozó iratok 1870—1873. sz. n.: „Névjegyzéke mindazon óbudai lakosoknak, kik 1871-ik évben 100 (Egyszáz) forinton felül álladalmi adót fizettek”.

adófizetők a városi társadalomban elfoglalt helyének pontosabb meghatározására is. Ilyetén eltérések ellenére is, a két alapjában azonos jegyzék így egészében szilárd bázist nyújt e fontos réteg elemzéséhez a főváros egyesítésének esztendejében.

1. Vizsgálatunk kiindulópontjául tekintjük át 1873 legnagyobb budapesti adófizetőinek vagyoni rétegződését:

I. tábla

BUDAPEST LEGNAGYOBB ADÓFIZETŐINEK RÉTEGZŐDÉSE A FIZETETT ADÓÖSSZEG NAGYSÁGA SZERINT*

Fizetett adó forint	Budán és Óbudán		Pesten	
	személy	forint	személy	forint
25 532	—	—	1	25 532,87
10 001—25 531	—	—	12	142 629,65
5 001—10 000	1	6 061	28	167 808,58
2 501— 5 000	2	6 405	102	352 249,90
1 001— 2 500	16	23 524	265	419 786,57
751— 1 000	26	22 115	154	131 988,82
501— 750	51	30 692	283	172 635,83
400— 500	41	18 495	227	101 297,45
Összesen:	137	107 292	1072	1 513 929,67

* Az 1200 legnagyobb adózó köre pontosan a 404 forint adót fizetőknél zárul: e körben Buda 1—137, Pest 1—1058, Óbuda 1—5 sorszámú adózói foglalnak helyet. A 400 forint-os kategóriahatárt az egyéb forrásokban alkalmazott kategorizálással való egyszerűbb összehasonlítás érdekében őriztük meg.

A táblázat első látásra is világosan mutatja, hogy a főváros legnagyobb adófizetőinek csoportja két szempontból is erősen polarizált. Feltűnő egyrészt Pest hatalmas, közel nyolcszoros fölénye a lélekszámát tekintve csak négyeszerre kisebb testvérváros felett — másrészt ezen belül a 2500 forint felett és alatt adózók számának roppant különbsége (s ezen belül a 2500 forint felett adózók vonatkozásában a budaiak gyakorlatilag teljes hiánya, sőt túlnyomó hányaduknak a 750 forint alatti adózók közé történt leszorulása). Buda jelentéktelensége véleményünk szerint olyan körülmény, mely további vizsgálataink során a jobb parti várost a maga homogénül szűkös vagyoni viszonyaival eleve elhanyagolhatóvá teszi. A Budapest fejlődését elsősorban előmozdító tényezők társadalmi vetületét a maguk teljességében és valóságában csupán Pesten is kielégítően tudjuk tanulmányozni.

Mint említettük, a pesti adójegyzék a virilisek adóját adónemenkénti bontásban mutatja be: ennek során részletezve a házbéradó, a jövedelemadó, a telekadó és a személyes kereseti adó címén kivetett összeget. Ezek közül azonban csupán a házbéradó és a jövedelemadó jelentősebb: Pest város 1873. évi 7 millió 543 ezer forint összadójából az előbbinek 3 millió 400 ezer, utóbbinak 3 millió 4 ezer forintnyi összege együttesen az összadó több mint 84%-a.⁴ Így a továbbiakban a Pest 1058 legnagyobb adótétele alatti adókat elemezve, megelégedhetünk csupán az e két legnagyobb hozamú adó címén fizetett összegek vizsgálatával.

⁴ *Kőrösi József*: Budapesti adó-tanulmányok. I. Jövedelmi adó 1873. és 1874-ről. II. Házbéradó 1873, 1874, 1875 és 1876-ról. Bp. 1877. (Budapest főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei XIII) (a továbbiakban: *Kőrösi XIII.*) VIII. 1.

Az 1. sz. tábla esetén alkalmazott adókatégoriákban a pesti öszszadó és jövedelmi adó viszonya a következözöképen alakult:

2. tábla

**ÖSSZADÓ ÉS JÖVEDELEMADÓ ARÁNYA PEST LEGNAGYOBB ADÓTÉTELEINEK
AZ ÖSSZADÓ NAGYSÁGA SZERINTI RÉTEGEZÖDÉSÉBEN**

Öszszadó frt	Öszszadó		Ebböl jövedelmi adó		Ebböl 400 frt	Ebböl 1000 frt
	tétel	frt	tétel	frt	feletti tétel	
25 532	1	25 532,87	—	—	—	—
10 001—25 531	12	142 629,65	3	10 166,29	—	1
5 001—10 000	28	167 808,58	6	9 917,83	3	2
2 501— 5 000	102	352 249,90	35	17 272,45	12	4
1 001— 2 500	265	419 786,57	84	33 742,82	18	7
751— 1 000	154	131 988,82	66	21 998,52	20	—
501— 750	283	172 635,83	133	43 673,04	54	—
400— 500	227	101 297,45	120	31 585,85	41	—
Összesen:	1072	1 513 927,67	447	168 356,80	148	14

A táblázat elemzése világosan mutatja, hogy Pest legnagyobb adózóinak felső rétegében az adóalapok között a háztulajdon a döntő jelentőségű és az egyéb forrásokból származó jövedelmek jelentősége csekély. A jövedelemadó jelentősebb szerepével csupán a virilisek alsóbb kategóriáiban, a 400—750 frtközött adózók soraiban találkozzunk, ahol az adózóknak immár több mint fele fizet jövedelmi adót, mely a kategória öszszadójának negyedrésztét teszi ki. A jövedelemadó és a házbéradó által kifejezett vagyonalap ilyen erős különbsége akkor sem csökken, ha tudjuk, hogy az adókulesok adónemenként eltércek voltak: a jövedelemadóé 10, a házbéradóé mintegy 24%.⁵ A virilistáknál megadóztatott házbéradóval így számított összesen 6 és fél millió frt-nyi öszszegével szemben a jövedelemadóra kötelezett bevételek csupán mintegy 1 és $\frac{3}{4}$ millió frt-ra becsülhetők: a házbéradóhoz képest még mindig aránytalanul csekély öszszegre.

A táblázat elemzése tehát általánosságban máris arra enged következtetni, hogy a pesti elhelyezést kereső tőkefelhalmozás már ekkor is aránytalanul nagy hányadában fordul a háztulajdon felé, mégpedig minél nagyobb vagyonról van szó, annál inkább. De megfigyelhető az is, hogy a háztulajdonba investálódó nagy tőkék mellett folyamatosan alakulóban vannak egyelőre kisebb, még mobil, már egyre nagyobb részükben jövedelmi adóval megrótt tőkék is — ha ezeknek tényleges erejéről és jelentőségéről még egyelőre nem tudunk is pontos képet alkotni magunknak. Már csak azért sem, mert a jövedelmi adó alapját a házadóénál viszonylag mindig könnyebben lehetett eltitkolni.

Részletesebben megismerendő azonban az 1873 pesti adózói mögött álló tényleges jövedelmi és vagyonalapokat, az alábbiakban 3. sz. táblánkon Pest adózóit az adójegyzéken feltüntetett foglalkozásaik, ezen belül pedig öszszadók nagysága szerint csoportosítva mutatjuk be. Ennek során az adójegyzék foglal-

⁵ Az adókulesokra a házbéradónál: *Kőrösi József*: Pest városi adó tanulmányok. Az 1871. és 1872. évi adatok alapján. Bp. 1875. (Budapest főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei X.) XXXV—XXXVII. l.: gyakorlatilag a háztulajdonos tiszta jövedelméből fizetendő 29%-os adó a nyers jövedelemnek 20—21%-át tette ki. Az adókulesra a jövedelmi adónál: *Kőrösi József*: Pest városi jövedelmi adó tanulmányok. Az 1870-i adatok alapján. Pest 1873. (Sz. k. Pest városa Statisztikai Hivatalának Közleményei VI.) 27. l., az 1868: XXVI. tc.-t idézve.

kozás megjelölésétől csak két esetben tértünk el. A *háztulajdonosok* esetén, kiknél, amennyiben az adójegyzék még más, adóalapul szolgáló foglalkozásra is utalt, az illetőt az alá soroltuk — de még ha az adójegyzék csak háztulajdonosnak említette is, az 1873. évi fővárosi címtár (ill. az abban foglalt cím-, cég- és szakcímjegyzék) segítségével igyekeztünk megállapítani esetleges egyéb jövedelmet biztosító foglalkozását;⁶ — s amennyiben ez lehetséges volt, az illető személyt a táblázaton ennek megjelölése alatt vettük fel. (Hangsúlyozandó, hogy mind ekkor, mind az előző esetben következetesen így jártunk el, még akkor is, ha az illetőnek az így felderített egyéb foglalkozásából származó adóalapja házbérlőjévédelménél akár jelentékenyen csekélyebb volt is.) A háztulajdonoson kívül az általában *kereskedő* megjelölés alatt felvett személyek esetén is ugyancsak a címjegyzék segítségével igyekeztünk megállapítani a konkrét kereskedelmi ágat: amennyiben ez sikerült, úgy az illető adózót ennek megjelölésével vettük fel táblázatunkra. Ennek az azonosításnak során a táblázatban egyazon személynek egyszerre természetesen, másrészt jogi személye (cége) alatt, s így az adójegyzékben esetleg (a jegyzék készítőinek igyekezete ellenére is) elkülönítve felvett adóösszegeit összevontuk. Ennek következtében az 1 072 400 frt feletti pesti adótétel helyett táblázatunk végül is csak 1028 *személyt* mutat ki ugyan — ám a vizsgálatba bevontak így lecsökkent számának logikusan kínálkozó, legalább 1058-ig menő további bővítésétől eltekintettünk: a minimálisan 400 frt-cs adóhatárt ugyanis a más statisztikai forrásokkal való gyors összehasonlítás lehetőségét csökkenteni nem akarván, nem kívántuk átlépni.

3. tábla

PEST LEGNAGYOBB ADÓFIZETŐINEK MEGOSZLÁSA FOGLALKOZÁSI FŐCOPORTOK ÉS ÖSSZADÓJUK NAGYSÁGA SZERINT

Foglalkozási főcsoport	Tagjai összszáma	Ebből						10 ezer felett
		400— 500	501— 700	701— 1000	1001— 2500	2501— 5000	5001— 10000	
forint között adózik								
Háztulajdon	474	75	95	86	138	53	18	9
Kézműipar	87	26	26	15	18	2	—	—
Gyáripar	42	10	10	10	10	1	—	1
Építőipar	26	6	5	7	6	1	1	—
Terménykeresk.	104	21	20	16	26	13	8	—
Textilkeresk.	60	19	14	7	14	5	1	—
Vasárkeresk.	12	4	2	1	2	2	1	—
Üveg-, papirkeresk.	8	—	4	2	1	1	—	—
Fűszer-, csemegekeresk...	25	8	6	1	9	1	—	—
Könyvkeresk.	7	—	2	1	1	3	—	—
Keresk. általában	24	7	6	1	7	2	—	1
Vendéglátóipar	52	15	15	10	8	4	—	—
Bérmunkás, fuvaros	8	4	2	1	1	—	—	—
Szabadfogl. ért.	59	9	15	9	18	5	2	1
Bankár, pénzváltó	10	3	2	—	2	1	1	1
Alkalmazott ért.	30	3	9	8	8	2	—	—
Összesen:	1028	210	233	175	269	96	32	13

⁶ Az 1873. évi budapesti címtár bibliográfiai adatait ld. a 7. sz. jegyzetben.

A Pest legnagyobb adófizetői mögött álló, tehát a polgári vagyoneképződésben legjelentősebb tényezők után nyomozva, táblázatunk elemzése világosan rámutat a továbbra is domináló háztulajdon mellett két további ágazat, a város-építéssel valamint a nyerstermények kereskedelmével (ideszámítva a vaskereskedőket is) foglalkozók csoportjának nagy jelentőségére. 474+26+104+12: összesen 616 adózó, a pesti virilisek több mint fele s emellett az 1000 és még inkább 2500 frt felett adózók túlnyomó része is ezekben a csoportokban található.

4. tábla

PEST LEGNAGYOBB ADÓFIZETŐINEK EGYES JELLEGZETES CSOPORTJAI ÉS RÉTEGEZŐDÉSÜK A FIZETETT ADÓÖSSZEG NAGYSÁGA SZERINT

	Szám	Ebből 1000 frt felett adózik		Ebből 2500 frt felett adózik		
		személy	%	személy	a legnagyobb	az 1000 frt
					adózók %-ában	
Legnagyobb adófizetők..... ebből	1028	410	39,3	141	13,5	34,3
a) háztulajdonos	474	218	45,7	80	16,5	36,7
b) építőipari	26	8	33,8	2	8,5	25
c) terménykereskedő	104	47	45,1	21	20,1	44,6
d) vaskereskedő	12	5	41,6	3	25	60
Összesen a)–d):	616	278	44,8	106	16,8	38,1

Úgy véljük, a fenti csoportok részletesebb vizsgálata, fontosabb virilistáinak és vagyonuknak bemutatása, útjuk és kapcsolataik elemzése némileg közelebb vihet bennünket a kiegyezéskori Budapest társadalmának megismeréséhez.

2, Ami a háztulajdonból eredő jövedelmet illeti: az 1028 pesti virilista vagyoni viszonyainak lehető gondos nyomozása után is jórészüknék kétségtelenül a kizárólagos háztulajdon szolgáltatta az adóalapul szolgáló anyagi bázist.⁷ A ház-

⁷ A következőkben az egyes személyekre vonatkozóan közölt bizonyos adatok forrás-helyeire külön nem fogunk hivatkozni; azok adattípusonként a következő munkákból vétettek át:

Az 1873. évi fővárosi lakóhelyre, ház- vagy általában ingatlan tulajdonra, ill. annak helyére, valamint a cégjegyzésekre (ideértve a rt-ok igazgatósági tagságait is): Adressen Kalender von Pest, Ofen und Altöfen für des Jahr 1873. Herausgegeben von Gebrüder Légrady. Pest 1873.

Gyárosok, iparosok esetén a gyár, üzem telephelyére, munkaslétszámára, géppállományára, termelőképességére vonatkozóan: A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése... a budapesti kamarai kerület kézmű- és gyáriparáról az 1870–1875-iki években. Bp. 1877. III. rész.

A ma is álló műemléki, műemlékjellegetű vagy városképi értékű épületekre (bibliográfiával): Zakariás G. Sándor: Budapest. Magyarország művészeti emlékei 3. Bp. 1961.

A polgárjogok adományozásának időpontjára és az adományozottak személyi adataira a Pallos Jenő-féle, a polgárkönyvek adatain nyugvó hatalmas összeállításnak a Fővárosi Levéltárban őrzött példányát használtuk.

A nemesítésekre 1867-ig: Illésy János–Pettkő Béla: A Királyi Könyvek 1527–1867. Bp. 1895. — 1867–1918 között: Gerő József: A Királyi Könyvek. Bp. 1940. Egyes esetekben felhasználtuk az eredeti nemeslevelek a Liber Regiusokba az itt közölt jelzetek alatt bevezetett szövegét is.

Az 1888. évi virilizmusra és adókra: Magyar Almanach. Bp. 1888.

A pesti kereskedelmi testületben 1846–47-ben fizetett adókra: Pólya Jakab: A szabadalmazott pesti kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története Bp. 1896. I.

Mindezen munkákban a vonatkozó adat az illető személyek vagy vállalatok ABC-be

tulajdon jelentőségét csak emeli az a körülmény, hogy míg az összesen 474 kizárólagosan háztulajdonos összesen csak 640 ház bérjövödelmét élvezi, a 400 frt-on felül adózó többi, már nem csak vagy legalábbis nem elsősorban háztulajdoni vagyonalapú adózónak is 748 ház van tulajdonában. Ennek a körülménynek jelentőségét a város egész társadalmán belül akkor tudjuk helyesen értékelni, ha a virilisták házait a tulajdonosaik által fizetett összáadó nagysága és kerületek szerint csoportosítjuk. A fenti táblázaton a virilisták háztulajdonának végösszegeit összevetve az egész pesti háztulajdonra és annak átlagjövödelmére vonatkozó 1873. évi, városrészekre bontott adatokkal, azt láthatjuk, hogy a virilisták Pest háztulajdonában csaknem 25, házbérjövödelmében pedig 40%-ig érdekeltek. (1 360 000 forint házbéradójukat a jövedelem 20%-ával véve azonosnak, 6 millió 800 ezer forintot kapunk: ez a város ez évi, 16 millió 670 ezer frt összes házbérjövödelmének kb. 40%-a.) A házak számarányának a házbérjövödelem arányához képest kisebb volta pedig azt mutatja, hogy — ami különben a dolog természetéből következik is — a virilisták kezén Pestnek elsősorban nagyobb házai halmozódtak fel.

5. tábla

A PESTI HÁZTULAJDON VÁROSRESZENKÉNTI MEGOSZLÁSA AZ ÖSSZEG NAGYSÁGA SZERINT CSOPORTOSÍTOTT LEGNAGYOBB ADÓTÉTELEKET FIZETŐ ADÓZÓK KÖZÖTT

Fizetett adó frt	Adó- tétélek száma	A hozzájuk tartozó, házbéradóval terhelt ingatlanok száma a					Összesen
		Bel-	Lipót-	Teréz-	József-	Ferenc-	
		város területén					
400— 500	228	26	9	79	72	20	206
501— 750	283	48	19	121	84	31	303
751—1000	154	41	13	98	26	19	197
1001—1250	74	31	14	38	20	7	110
1251—1500	52	20	11	38	10	6	85
1501—1750	47	22	14	18	7	7	68
1751—2000	36	15	16	18	5	11	65
2001—2500	56	28	26	23	8	3	88
2501—3000	38	16	24	15	7	—	62
3001—	104	57	74	54	14	5	204
Összesen:	1072	304	220	502	253	109	1388
Házak összes száma		584	428	1999	1870	763	5644
Átlagos házbérjövödelem ⁸		6596	1035	2526	1222	1198	

Most már részletezve a táblázat tanulságait: a virilisták részesedése a Belváros és a Lipótváros házállományában a legerősebb: mindkét esetben valamivel az 50%-on felüli. A Terézvárosban részesedésük már kisebb: mintegy 25%, a József- és Ferencvárosban pedig alig 14%. Világosan mutatja ez egyrészt e város-

szedett neve, vagy az utcák és házzámok rendjében közölt házzám alatt egyszerűen fel-
található. Amennyiben valamely személyről adatokat csak e forrásokból tudunk, jegyzet
az illető személyről nem készítettünk.

A tanulmányban idézett utcanevet vagy egykorú vagy mai formájukban szerepelnek;
előbbi esetben azonban zárójelben mai nevüket is megadjuk. A házzámok azonban mindig
egykorúak (a műemléki házakat kivéve), és nem fedik a maiakat.

⁸ Házak számára és a házbérjövödelemre: *Kőrösi XIII: XXV., XXX. 1.*

részek kispolgárságának még szívós ellenállását a virilisták terjeszkedésében megnyilvánuló spekulációs tendenciákkal szemben — ám ugyanakkor e területeknek még a spekulációs városépítés szempontjából aránylagos érdektelenségét is. Tanulságos lenne egy alaposabb analízis eredményeként térképre vetíteni a virilisták a Bel- és a Lipótvároson kívüli házbirtokainak elhelyezkedését a városon belül: az eredmény alighanem házaiknak a Belváros felé, illetve a kivezető főútvonalak mentén csoportosuló elhelyezkedését mutatná ki: a külső részeket (itt most nem is beszélve még a kifejezetten külterületekről) úglátszik még nem vonták be érdeklődési körükbe.

A táblázat elemzése azonban azt is megmutatja, hogy a háztulajdon területi elhelyezkedése és mennyisége hogyan függ össze az összzadókategóriák nagyságával, a virilisták e szerinti polarizálódásával. A virilista háztulajdonból a 2000 frt-on felül adózók a Belvárosban 1/3-ot, a Lipótvárosban félnél többet, a Terézvárosban is csaknem 1/5-öt tartanak kezükben; — a József- és Ferencváros iránti érdektelenség itt is világosan látható. Igen jellegzetes viszont a 400—750 frt között adózók házbirtokának részesedése a virilista háztulajdonban: a Terézvárosban az ő kezükön található a virilista háztulajdon 40%-a, a Józsefvárosban éppenséggel több mint 60%-a, a Ferencvárosban is csaknem 50%-a. A Belvárosban arányuk a 2000 frt-on felül adózókéhoz viszonylag kiegyenlített (kb. 25%); legélesebb a polarizálódás a Lipótvárosban: itt a 750 frt-on aluli adózók aránya a háztulajdonosok között alig múlja felül a 10%-ot. Amiből némi újabb adalékot is kaphatunk az egyes városrészek virilizmusának (s összességében az egész fővárosi virilizmusnak) jellegzetességeihez: a virilistákon belül a felső, közép és alsó rétegnek, a Belvárosban még meglevő, részben a városrészek közül a Belvárcs legtörténetibb kialakulása által is befolyásolt (ám kétségtelenül itt is a nagypolgárság által dominált) egyensúlyát a végül is a nagypolgárság területi expanziójának eredményeként felépült Lipótvárosban már a felső réteg teljes, még a középrétegekkel is csak részben megosztott egyeduralma váltja fel. Ezzel szemben a Teréz- és Józsefvárosban a helyi kispolgárság meggazdagodott (a Józsefvárosban még inkább hagyományos) s így a virilizmus alsó kategóriáiba feljutott elemei rendelkeznek szerény, de szívósan védett pszichiókkal. S hogy az egyes városrészek areulátának ilyenét eltéréseit még kiegészítsük: az 1870—74. években egy ténylegesen megépített ház átlagos építési költsége míg a Lipótvárosban 200 812 frt volt, addig a Belvárosban már csak 77 035, a Terézvárosban 61 592 s a József- és Ferencvárosban egyformán csupán 37 és fél ezer frt körül mozgott — újabb szempontból is jellemzően mutatva be egyrészt a város ekkori terjeszkedésének fő irányát, másrészt az egyes városrészek háztulajdonosai mögött álló, élesen eltérő vagyoni alapokat.

Tanulmányunk terjedelme nem teszi lehetővé azt sem, hogy benne részletesen kidolgozva teljességében mutassuk be a virilis háztulajdon kiterjedését és megjelenési formáit, akár csak a város belterületén is. Példásképp a 142, 2500 frt-on felüli adózója házbirtokának, másrészt — ezt részben fedve is — a Belváros egésze háztulajdoni viszonyainak és a birtokosok főbb típusainak bemutatásán keresztül.

Pest város 142 ember egyenként 2500 frt összzadón felül fizető adózójának adóját elsősorban a házbéradó teszi ki. E rétegben a Deutsch és Schneider szállító-cég kivételével minden adózó csak házbéradót vagy legalább házbéradót is fizet. Mint 3. sz. táblánk mutatja: a 142 adózó összesen 266 ház birtoka után adózik.

Közülük a 9 legnagyobb adózó külön kiemelendő sajátos csoportot alkot. *Kassalik Ferenc*nek, Hild mellett a reformkori Pest-Buda legnagyobb tevékenységi körű építészének és építési vállalkozójának, mostanra immár a város legnagyobb adófizetőjének 25 000 frt

adót fizető 7 bérháza van. *Báró Orczy György*, Pest és Heves megyei nagybirtokos ugyan csak 2 ház után adózik, de összesen 16 300 frt-ot: házai közül ugyanis egyik a város szobaszámára (141) nézve második, lakóinak számára (359) nézve hatodik legnagyobb lakóháza, a Király (ma Majakovszkij) utca és Országút (Tanács körút) sarkán álló, 14 000 frt adóra kötelezett Orczy ház. A harmadik legnagyobb adózó a nevét még 1834-ben történt megnemesítésekor Wurm-ról Almayra változtató Wurm József vaskereskedő immár földbirtokos fia, *Almay Rezső*: ő a ma is álló hatalmas, 1870-ben 181 szobájával a város első, 320 lakójával a város nyolcadik háza, a Wurm udvar (Dorottya utca 6.) és egy József nádor téri átjáró ház után 15 400 frt-ot fizet házbéradóba.⁹ Negyedik helyen *gróf Pálffy János*, a bajmóci és vöröskői uradalmak és várak valamint értékes bécsi bérházak tulajdonosa áll: két ma is álló háza (Petőfi Sándor utca 3. és Kossuth Lajos utca 3.) után 12 600 frt adót fizet. Az adójegyzék ötödik helyén ismét pesti polgárt találunk: *Unger Henriket*, 9, részben bel-részben terézvárosi ház utáni 11 900 frt összes házbéradóval; — a hatodik helyen újból arisztokrata, a Fehér megyében nagybirtokos *Czirák János* gróf három ház után 11 427, a hetedik helyen viszont terménynagykereskedőből lett földbirtokos és 1867-től nemes: *maglódi Wodianer Béla* három ház után 11 201, nyolcadikként a régi pesti polgárcsaládból származó *Neuhoffer János* három belvárosi, két lipót- és egy terézvárosi ház után 10 800 frt-tal adózik. A kilencedik legnagyobb adózó ismét arisztokrata: a *Festetics* 1853-ban osztrák grófi rangot nyert dégi ágából származó *Dénes gróf*, ki 10 600 frt adót fizet három háza után: közülük a legnagyobb a néhány éve lebontott Engels téri hatalmas Marokkói-udvar.

A 9 legnagyobb adózónak — egyszersmind a város legnagyobb jövedelmű háztulajdonosainak is — társadalmi helyzetét tekintve illetéknéppen elég változatos, de mindenesetre nagyon jellegzetes összetételű e csoportja összesen 36 ház után tehát közel 125 000 frt adót fizet: az összesen mintegy 600 000 frt évi házbérvédelemre enged következtetni: az 1030 virilis kezén levő összes házak bérvédelmének mintegy 9%-a ez.

De ha ezek után vizsgálatunkat a többi 133, 2500 frt felett adózó háztulajdonos személyére is kiterjesztve nézzük végig a főváros 1873. évi házjegyzékét, képünk a továbbiakban sem válik kevésbé érdekessé. A legforgalmasabb utcák legexponáltabb pontjain találkoznak e vezetőréteg házaival. A Váci utca 9, 12, 13, 15, 17, 78.; az Uri (Petőfi Sándor) utca 2, 7, 8, 9, 10, 12; a Kishíd (Türr István) utca 1, 2, 4, 6; a Deák Ferenc utca 1, 3, 5, 10, 11, 12; az Aranykéz utca 3, 4, 5; a Kristóf tér 3, 5; az Országút (Tanács körút) 2, 3, 14, 18, 29; a Városház tér 3, 5, 10; a Fehérháj utca 2, 3, 6, 8; a Kígyó utca 3, 6; a ma már a Városház térrel együtt eltűnt Sebestyén-tér 4, 6; a Szervita (Martinelli) tér 1, 2, 6, és az elegáns Aldunásor (Belgrád rkpt.) 3, 17, 30, 31, 32. és 33. számú házai mind e csoport kezén vannak; csak a felsorolt utcákon, a Belváros legforgalmasabb pontjainak viszonylag kis átmérőjű körében 53 ház — s ezenkívül még mindig a Belváros területén, csak jobban szétszórva további 23 ház. De még tanulságosabb képet kapunk, ha e réteg lipótvárosi házbirtoklását nézzük végig: a városrész 220 házából ui. 69 van birtokukban. A Lipótváros — ellentétben a tulajdonviszonyait, illetőleg történetileg és elég komplex módon kialakult Belvárossal — racionális várostervezés és parcellázás eredménye, melynél kezdettől fogva szerepet kapott a spekuláció is: nem véletlen, hogy e viszonylag kiterjedelmű városrészben fizetik — elsősorban az ittlakó nagy terménykereskedők — a város jövedelmi adójának csaknem 50%-át. A Lipótváros 2500 frt-on felül adózó háztulajdonosainak ingatlanai egyrészt a Belváros határához legközelebb eső részeken (Deák tér, Engels tér, József nádor tér, Színház tér [Vörösmarty tér]) sűrűsödnek össze, másrészt az innen észak felé kiinduló főutak, a város akkori gazdasági cityjének

⁹ A legnagyobb és legnépesebb házak felsorolása: *Kőrösi József*: Pest sz. kir. város az 1870. évben, Pest 1871. (Pest városa Statisztikai Hivatalának Közleményei IV) 133. l.

főútjai mentén: a Dunaparton, az Akadémia utcában, a Nádor, a Bálvány (Október 6) és a Sas (Guszev) utcában, kisebb részben a Váci (Bajcsy Zsilinszky) körúton — ott, ahol vagyonuk, spekulációs képességeik emlékét és az általuk foglalkoztatott nagy építések ízlését a klasszicista és az eklektikus Budapest részben máig is fennálló, itt-ott már romantikus elemekkel is tarkított utcasorai őrzik: a földszinten az utca felől vastáblákkal zárt üzlethelyiségekkel, az udvar felől mély raktáraikkal, az építészet optikai trükkjeivel is kihangsúlyozott bel étageaikkal, az udvarokon a mitológiai alakokat ábrázoló kutakkal és az először itt megjelenő vasrácsos függőfolyosókkal: Budapesten első típusaiként a nagyváros a következő évtizedekben hatalmasan megszaporodó bérházainak. A klasszicizmus jegyében és a virilisták pénzén kiépült városrész terjeszkedésének ekkor még az Újépület és a mellette húzódo Sétátér, illetve a mai Kossuth Lajos tér helyén álló üres térség szabja határát: ettől feljebb már inkább csak kijelölt, de ekkor még ki nem épített utcák, üres raktárterek, grundok jelzik a várost. E területből a mai Engels tér, Deák Ferenc tér, József nádor tér, Vörösmarty tér és az őket összekötő Bécsi, Deák Ferenc és Harmincad utcák 43 házszámából 25 volt a 2500 frt-on felül adózó természetes személyek, további 6 pedig bankok, biztosítók stb. tulajdonában volt, s a megmaradó 12 házszám tulajdonosai is túlnyomó részt virilisták. Csak az ittálló házak jövedelmére jellemző, hogy az Engels tér kilenc, 2500 frt-on felül adózó háztulajdonosa háza után összesen 43 400 frt adót fizet, ami szerény számítás szerint is 200 000 frt házbér bevételnek felel meg. A Duna-part és a vele párhuzamos Dorottyá, majd Akadémia utca és a Nádor utca, kb. a Kossuth Lajos térig terjedő összesen 76 házszámából a jogi személyek (Akadémia, Lloyd, bankok stb.) csak az Akadémia utcában 9 (itt voltak a nagy vasúttársaságok székházai), összesen 18 házszáma mellett a Dorottyá utcában az 1, 6, 7, 9, 10, 11, 12., az Akadémia utcában az 5., a Nádor utcában az 1, 2, 4, 6, 8, 9, 10, 16, 17, 18, 19, 20. számok virilisták tulajdonai. Ideszámíthatjuk még a Báthory utca 281/b-e, 281/282, 284, a Géza utca 281/a-c, 284, 283., a Feldunasor (Széchenyi rakpart) 21 (284) és a Nádor utca 281, 282. helyrajzi számai által határolt hatalmas telek- és részben már házkomplexust is: a zsidó terménykereskedők és bérháztulajdonos nagybirtokos grófok mellett a kor harmadik jellemző kapitalizálódó típusaként Tisza Lajos kereskedelmi miniszternek (ekkor a Közmunkatanács elnökének, később Szeged dícséretes energiájú újjáépítő kormánybiztosának, s később grófnak) Zeyk Károly belügyi államtitkárral közösen birtokolt (kétharmad részében utóbbi nevén levő) ingatlanát: 54 szobájában 316 lakójával a város tizedik legnagyobb lakóházát. Ha tekintetbe vesszük, hogy ezek mellett a kiemelt területrészek mellett a Hochstrasse (Fő utca, a mai Arany János utca) 17 házszámából hét 2500 frt-on felül, más kilenc pedig ezen alul adózó, de ugyancsak virilista kezén van, a Bálvány (Október 6) utca húsz házszámánál ez az arány 5:9, a mindössze hét háznyi Mérleg utcában 2:4, a huszonhat házból álló Sas (Guszev) utcában pedig 10:5, — a virilista házbirtoklás méreteiről és jelentőségéről alkotott képünk jelentősen tovább bővül. Hogy befejezésül a Terézváros 67 házát birtokló 2500 frt-on felüli virilisták itteni ingatlanait vizsgálva, a legfelületesebb áttekintéssel is megállapíthatassuk: hasonlóan a Lipótvároshoz, itt is a Belvárost határoló Országút, a mai Tanács körút keleti oldalából 12 házból 2 híján mindegyik az ő kezükön van csekély 43 600 frt adóért, tehát kb. 220 000 frt házbérvédelemmel. Az innen kiinduló legfontosabb utca a Király (Majakovszkij) utca, a város kispolgári gazdasági és társadalmi életének egyik főúttere: a mai Lövölde térig érő 99 házából az 1—62. házszámok között 24 van a 2500 frt-on felül fizetők kezén, emellett legalább további 20 van az ez alatt adózó virilisták tulajdonában. Ugyanígy e vezető virilista csoport kezén van a Dohány utca elejének 13 házából 5, a Kerepesi (Rákóczi) út elejének 15 házából 3 — ugyanitt további 3 ház 2500 frt alatt adózó virilisták birtokában van.

Anélkül, hogy a virilisták ingatlanbirtokainak további részletezésébe belebocsátkoznánk (ám amennyiben az itt csak sommásan összefoglalt 2500 frt felett adózó háztulajdonosok és házbérbirtokosok a későbbiek során más vonatkozásokban említésre kerülnek, mindig utalni fogunk ingatlanbirtoklásuk adataira is), rá kell még mutatnunk arra, hogy a ház- és telektulajdonnak az az erős felhalmozása a virilisták kezében, ami a századfordulóra már megfigyelhetővé válik, itt még hiányzik: a legjelentősebb házvagyon komplexus, Kasselik Ferencé is csak 7 házból áll és a pusztá spekulációs célú telekbirtoklás még nincs kifejlődve olyan hatalmasan, mint azt majd néhány évtized múlva látni fogjuk, mikor a város rohamos fejlődése már kézzelfogható közelségbe helyezte a külterület mielőbbi gyors kiépülését is. Az akkori külterületeken, mégpedig nemcsak a Városligetnél, hanem a mai VII. kerület külső részeit jelentő István- és Hermina mezőn, valamint a Zuglóban, az ún. Erdőtelken; a Váci út felső részén és a Városliget háta mögött az ún. Ackergründén, a Duna és a Váci út közti részen (a későbbi Angyalföldön) és a Felső bikaréten — a déli részen pedig a Soroksári út hosszában nyúló területeken, Törökőrön, továbbá a Rákosi réteken, s Kőbányán már megjelennek ugyan a virilisták telekbirtokai is, de az üres telkek spekulációs birtoklásának mértéke még nem éri el a későbbi méreteket. Ezt talán a városhoz közelebb levő részeket kezében tartó majoros rétegnek még viszonylag erős gazdasági pozíciója is magyarázza, de legalább annyira indokolja az, hogy azok az előfeltételek, melyek e telkek megfelelő gyorsasággal való beépítését lehetővé tették volna (elsősorban a közművezetés, ami nélkül ekkor már nagyobb bérház építkezésekre nem lehetett bocsátkozni), ezeken a területeken még nem voltak biztosítva. A főváros ekkori legnagyobb adófizetőinek külterületi birtoklása és későbbi virilistáinak e külterületi telekbirtoklásból történő felemelkedése a budapesti nagy vagyonok kialakulásának kétségtelenül egyik legizgalmasabb fejezete — konkrét vizsgálatába belebocsátkozni azonban e helyütt egyelőre még nem állt módunkban.

A fővárosi virilisták házingatlan vagyonának már a nagyvonalú, csupán szinte szemelvényes és csupán mennyiségi áttekintése is világosan bizonyítja: túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a fővárosban természetes személyhez kötötten megadóztatott vagyonalapok közül a háztulajdon nemcsak összegével, hanem a benne fizikailag is kifejeződő társadalmi funkcionál fogva is (gondolva itt nemcsak a házingatlan által adott közéleti, társadalmi súlyra és tekintélyre, de — főleg a valamely ipari vagy kereskedelmi foglalkozást folytatóknál — a vagyoni helyzetnek a házingatlan által kifejezett stabilitására) e korban még a legjelentősebb és legkomplexebb tényező — nem is szólva a hatalmas építkezésekkel a városképet szinte napjainkig hatóan befolyásoló jelentőségéről.

Igen jellegzetes vonása végül e kor pesti házbirtoklásának az *arisztokrata* háztulajdonosok nagy száma és ingatlanaik nagy értéke. A városban a pesti oldalon az adójegyzék 38 arisztokrata háztulajdonost ír össze: házadójuk összesen mintegy 140 000 frt, ami a szokásos módon 20%-os adókulesot számítva, legalább 650 000 frt házbérbjövedelemnek felel meg. A háztulajdonos arisztokraták névsorából jellegzetesen emelkedik ki a Pest és kisebb részben Fejér megyei, mellettük pedig a délvidéki eredetű nagybirtokos arisztokrácia: a főrangjukat jórészt újabban, a XVIII. sz. óta nyert arisztokraták, akiknek árutermelése számára Pest volt a nagy piac és életformájukban Pest volt a város; akik már a reformkorban elsőeknek emelnek palotákat, majd bérházakat Pesten; akik részben újabb főnemességük, részben protestánsok voltak következtében nem tartoznak a bécsi udvari arisztokráciához, az országos főméltóságok betöltésénél is háttérbe szorulnak és ennek megfelelően a politikában, ha nem is nyíltan ellenzéki szelleműek, de legalábbis pártfogói a sajátosan nemzeti kultúrának és a főváros e kultúra — s emellett a nemzeti piac — központjaként történő fejlesztésének.

Amit jól mutat, hogy az 1842-ben a Kereskedelmi Bank alapításában részt vevő arisztokraták között is jórészt ezeket a családokat találjuk: egy-egy gróf Festeticset, Nákót, Wenckheimet vagy báró Orczyt, Podmaniczkyt.¹⁰ 1873 fővárosi virilista arisztokrata háztulajdonosai között is elsősorban ők fordulnak elő (zárójelben házbéradójuk kerekített összegével): a Fótton éppúgy mint Fejér megyében is birtokos Károlyiak: főleg György gróf (a Cukor utca 3., Engels tér 1, és 3., számok, valamint két ferencvárosi kis ház után 5000), a Pest megyeiek közül a báró Orczyak (16 000), báró Podmaniczkyak (2700), s a rokon gróf Beleznayak (Ferenciek tere, [Károlyi M. utca] 1125 frt), báró Prónayak (1500), és az ugyancsak Fejér, Veszprém és Somogy megyében birtokos gróf Festeticsek. Ez utóbbi család ezen, később déginek nevezett ága még a XVIII. sz. közepén elvált a keszthelyitől: alapítója Festetics Kristóf Lajos fia, a grófságot megszerző Pál kamarai alelnök öccse volt. Ő köznemesi házasságot kötött, fia, Antal pedig a Heves megyében birtokos Splényiekkel házasodott össze: ő veszi meg 1802-ben 65 ezer frt-ért a Marokkói udvart, amit 1851-ben osztrák grófi rangot nyert három fia közül Dénes gróf kap majd meg. Ő a Zichy grófi családba, Ágoston (2700) pedig az Almássy grófi családba házasodik. Különben az Almássyak (2600), és Wenckheimék (1845) békési, az Uri (Petőfi Sándor) utca 12 sz. után 3374 frt-tal adózó gr. Szapáry Gyula (a későbbi többszörös miniszter, majd miniszterelnök, ekkor a Közmunkatanács alelnöke: felesége Festetics Ágoston leánya, anyja pedig Orczy lány) Szolnok megyei, a Zichy grófok (3500), a Cziráky (11 000) és a Nádasdy grófok (2900) pedig — legalábbis Fejér megyei birtokaik révén — szintén Pesthez kapcsolódnak.¹¹ Jellemző azonban, hogy a birtokaik jó része folytán a dunántúli történelmi, udvari arisztokráciához tartozó e három utóbbi család a reformkorban, pesti kapcsolatai ellenére is aktív aulikus politikát folytat, jeleként annak, hogy a történetileg kialakult gazdasági, családi és azokra ráépülő politikai kapcsolatok még akkor, a polgárosodás előestéjén is erősebbek bizonyos újabb keletű gazdasági kapcsolatoknál. A Telekiek számára (3800) gyömrői birtokaik révén fontos a főváros — s nyilván a Pest megyei egykori Koháry-vagyon tartozékaként jut hozzá Coburg Ferdinánd herceg (a későbbi bolgár cár) is egy 4100 frt adójú belvárosi ingatlanhoz. Vigyázó Sándor (8600) (ekkor még nem gróf) a báró Podmaniczky családdal kötött házassága révén kapcsolódik ebbe a csoportba. A gróf Karácsonyiak (6100), a gróf Csekonicusok (2100), a gróf Nákók (7300) számára (mindhárom egészen újkeletű grófi család) viszont a délvidéki birtokok teremtik meg a pesti kapcsolatokat, hiszen a birtokok terményeit elsősorban pesti kereskedők s a pesti piacon értékesítik. (A Karácsonyiak különben Budán is jelentős házingatlanokkal, köztük már 48 után épített fényes palotával is bírnak.) Az ő soraikhoz kapcsolódik a kibontakozó kapitalizmus már főrangot szerzett pénzarisztokráciájának néhány jellegzetes, a város fejlődésével éppen ilyen irányú tevékenysége révén szorosán összekapcsolódott, de ekkor már Bécsben tevékeny tipikus alakja: báró Sina 10 000, a később még más vonatkozásban is említendő báró Wodianer Mór 5090, lovag Landau 2500 frt adót fizető pesti házaival. Néhány kisebb arisztokrata háztulajdonon kívül (ahol nyilvánvalóan összeházasodásról lehetett szó) egyedül a Pálffyak 17 000 frt adójú már említett nagy házbirtokának szervesebb kapcsolatai tisztázatlanok.

Persze nemcsak az arisztokrácia alkot külön jellegzetes csoportot Pest nagy háztulajdonosai között — bár tagjai többnyire egyedül állnak abból a szempont-

¹⁰ A bankalapítókra: *Mérei Gyula*: Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bp. 1951. 180. l.; a Nákókra: *Pásztor Mihály*: A százötven éves Lipótváros Bp. é. n. (1940). (Statistikai Közlemények. Szerk.: Illyefalvi Lajos. 93. köt. 4. sz.) 64—65. l.

¹¹ Festeticsekre és Szapáryra: Magyar nemzeti zsebkönyv. I. Főrangú családok. Bp. 1888. (továbbiakban MFcs) 111—112., 223—224. l.

ból, hogy sajátlagosan városi eredetű jövedelmeiknek a háztulajdon az egyetlen formája. Legalább ilyen határozottan felismerhető azonban a XVIII. század közepétől a XIX. század elejéig a Balkánról érkezett, összefoglalóan *görögöknek* nevezett kereskedők csoportja is. Vagyonuk eredetének és kibontakozásának útja elég ismeretes: magunk részéről itt csak annyit kívánunk hangsúlyozni, hogy a török alattvalók számára az 1718. évi passzarovici békében biztosított rendkívüli kedvezmények mellett (melyeket eddig e réteg vagyonosodásának szinte kizárólagos forrásaként szoktak feltüntetni) e balkáni kereskedő elemek gyors gazdagodásában legalább akkora szerepet játszott a Habsburg-birodalom gazdasági terjeszkedésének a Balkán felé való fordulása — melyben viszont csakis ezek, a Balkán nyelvi, kereskedelmi, gazdasági, politikai és személyi viszonyaiban (többnyire gondosan megőrzött helyi családi kapcsolataik révén is) oly tökéletesen jártas kereskedők tudtak eligazodni — éppen e kapcsolataik révén képesen arra is, hogy a körükön kívüli konkurrenciát fölényesen leküzdjék. Hogy itt mennyire az egész Habsburg-birodalomnak növekvő balkáni gazdasági érdeklődéséről — és nem csupán egy véletlen jogi intézkedés következményéről — volt szó, azt jól mutatja egyrészt, hogy az udvar gazdaságpolitikája már korán lépéseket tesz e kereskedő elemek minél több szállal a birodalom társadalmába és gazdaságába való betagozására, másrészt, hogy nagy gazdasági és társadalmi fellendülésük a Balkán gazdasági és politikai jelentőségének XVIII. század végi nagy megnövekedésével van összekötve. Ezért kötelezik már a XVIII. sz. közepén őket családjuk magyarországi letelepítésére, ezért igyekeznek kedvükben járni a sokkal korlátozottabb tevékenységi körű és így pénzügyileg sokkal kevésbé jelentős pesti kereskedőkkel szemben is a XVIII. század végével meginduló tömeges nemesítések, sőt nemegyszer főnemesi rangokra való emelés révén. Olyan fejlődés ez, mely lényegében a XIX. század közepén fog teljesen lezárulni, mikor a Balkán teljes felszabadulása a török alól és ugyanakkor e területre a nyugat-európai és orosz gazdaság benyomulása a pesti balkáni kereskedelem jelentőségét csökkenteni fogja — s mikortól fogva e pesti görögök is már minden vonatkozásban a hazai gazdasági életbe fognak beilleszkedni hatalmas vagyonukkal.¹²

Ez a vagyon már a XVIII. század végétől kezdve előszeretettel fordult a pesti ingatlanszerzés felé: nem azért, mintha a kormányzat ennek lehetővé tételével akarta volna gazdáikat kiszorítani a hazai gazdasági életből, hanem azért, mert e kereskedők ugyanolyan világos érzékkel ismerték fel Pest számukra rendkívüli piaci jelentőségét, mint az ugyanakkor ugyancsak ingatlanszerzésbe bocsátkozó már említett arisztokraták. Görögjeink a XVIII. század legvégétől kibontakozó pesti ingatlanszerző tevékenysége mindenestre igen jellegzetes. 1873-ban a virilisták soraiban már nem sok görög család található — de a közöttük levő ingatlanok az arisztokratákéval egyenlő értékűek: a Lipót- és a Belváros virilista házbirtoklásában jelentős részesedésük van. Házaik ott emelkednek a Belváros északi oldalán most keletkező Lipótváros legértékesebb, ám a XIX. század legelején még aránylag olcsón összevásárolt telkein: a Bécsi utca, Deák Ferenc utca vagy a Vörösmarty tér keleti felének szegélyein, egyes épületeikkel benyúlva már a Belvárosba is. 1873-ban az adójegyzék szerint a Mocsonyiak (egy négy részre bomlott vagyon után) összesen több mint 17 ezer forintot, a Sebastianiak (3 részre bomlott vagyonkomplexusuk után) összesen 13 ezer, a Harisok közül Gergely, mint Pest 11. virilistája, egymagában összesen 10 200, a

¹² A görögökre jó összefoglaló *Pásztor* i. m. 59–68. l. — előzményeikre *Gárdonyi Albert*: Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században. *Historia* III. évf. 1–3. sz.; *Gyömréy Sándor*: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest Budán 1848-ig. TBM XII. k. Bp. 1957. 203. l. túlbonyolított (és főleg a későbbi fejlődés ismeretében nem helytálló) magyarázattal kísérli meg indokolni gyors és nagy ingatlanszerzéseiket.

család egyeteme pedig ezenkívül 3579 forint házbéradót fizet; Muráthy Szilárd 10 084, Petrovics Döme 6163, Doma Döme 4534, Manno István 4811 és János 1926 forint, Vrányi Konstantin kb. 2500 forint, a Takátsyak ugyanennyi, Saczelláry Döme 2912 forint, Palikucsevni Péter 2601, Lepora Anasztáz 1181, a Grabovszky család 1079 forint házbéradóval adózik. Mindössze 13 vagyonkomplexus ez (összesen 19 részben), de már mintegy 85 000 forintnyi, több mint 425 000 forint házbérvédelemre következtető adóval. Pedig a felsoroltak nem is adják ki a pesti görög háztulajdon teljes névsorát: csak a legjelentősebb személyeket emeltük ki: azokat, akik a pesti német kereskedők minden gáncsoskodása ellenére is már a XVIII. század második felétől Pest balkáni kereskedelmének kulcspozícióit foglalják el és ennek révén valóban már 1848 előtt is tekintélyes pesti polgárok voltak. A XVIII. század közepétől a pesti polgárjogot is elnyerik, sőt közülük sokan (elsősorban délvidéki) uradalmakat és magyar nemességet is kapnak. Így 1804-ben a Palikucsevniek (még mint Palikutya névre hallgató szegedi polgárok fúrluki előnévvel); a Petrovicsok; a Grabovszkyak (apadai előnévvel) 1823-ban; a (remetepoganyesti) Sebastianiak 1838-ban; a Mocsonyiak (alias Popovichok) foeni előnévvel 1783-ban; a nevüket urányi előnévű nemesítésükkor Terpkó-ról megváltoztató Vrányiak 1825-ben; a Takiadzi-ból Takátsy-ra magyarosító család (berzai előnévvel) 1822-ben; — míg a Saczelláryak már csak 1884-ben fognak (székasi előnévvel) nemességet kapni. Igazság szerint ide kellene számolni még az ugyanebből a rétegből a főnemesek közé emelkedett gróf Nákókat és a báró Sinákat is; ezeknek útja azonban ekkorra már némileg elvált e sajátos polgári rétegetől, mely roppant értékű és jövedelmű házvagyona mellett is még a hetvenes években is megmaradt kereskedése mellett — ha nevük mellett az adójegyzéken jövedelmi adót már nem is, vagy házbéradójukhoz képest csak elenyésző összegben találunk. Egyesek közülük a politikába bocsátkoznak, mint a Mocsonyiak, akik a 70-es években, majd a magyar országgyűlés képviselőiként a magyarországi görögkeleti ortodox szerb és román egyház különválasztásáért harcolnak: a románok kiszabeditásáért a szerb hierarchia irányítása alól. Megint mások a földbirtok felé fordulnak, mint — a többiekkel ellentétben — nem a Balkán, hanem Lengyelország felől érkező Lykák: a XIX. század vége felé a család egy ága már Fejér megyei nagyjövedelmű földbirtokosként szerepel. A Sebastiani-vagyon egy része a családból nősült Kammermayer Károly polgármester pozícióját fogja anyagilag alátámasztani, a Muráthy-vagyon egyes elemei (így a Harmincad utca és József tér sarkán álló kis sárnga, kétemeletes palota) pedig egy XX. századi magyar miniszterelnökét, gróf Teleki Pálét: neki anyja volt Muráthy lány. S mint (legalábbis részben) ugyancsak a keleti-balkáni kereskedelmen meggazdagodott nagy háztulajdonosokat, ide számítjuk a pesti vagyonos *örményeket*: közülük a Jakabffyak és a Gyertyánffyak emelendők ki; előbbiek 4 és fél ezer forint adót fizetnek bérházaik után, utóbbiak pedig a reformkor vége felé építik fel Budapest első négyemeletes lakóházát, a mai Tanács körüti Anker ház helyén, az egykori Zsidópiacon, talán megirigyelve a szemközt álló Orczy ház hatalmas házbérvédelmét. És sikerrel: 1873-ban házuk után 8329 forint házbéradót fizetnek.

A virilis háztulajdonosok harmadik, nem kevésbé jelentős csoportja a régi pesti *német polgárság* soraiból került ki. Míg a virilis arisztokrata és a görög háztulajdonosok csoportja, megfelelően mindkét réteg egészében is csak vékony voltának, többé-kevésbé homogén: kis létszámú, és ezen belül majd minden tagja nagy házbérvédelem után fizet adót — addig a német polgárságnak mint a város nagyszámú törzslakosságának esetén természetesen erős a polarizálódás: közülük csak egy vékony réteg jut be a legnagyobb háztulajdonosok soraiba, míg a nagy többség kis házai után csak néhány száz forintos házbéradókat fizet. Jellegzetesen megfigyelhető azonban ennél az élcsoportnál az, hogy tagjai mind

valóban régi többgenerációs pesti polgárok, akik a család évtizedes kereskedelméből vagy céhes iparából meggazdagodva és már visszavonulva élnek, immár kizárólag csak bérházaik jövedelméből — ám közülük, a görögökkel ellentétben, aránylag csak igen kevesen szereznek nemességet. Csak néhány jellegzetes nevet emelünk ki (folytatva az e réteg 10 000 frt feletti adózó tagjainak Almay, Unger, Neuoffer által alkotott sorát): Amizoni Károlyt (4632 frt), Birly Edét (4356 frt), Grossinger Lipótot (4213 frt), Gross Ferencet (5403 frt), a II. József korában oly népszerűtlen polgármester Hülf Mór örököseit (3475 frt.), Lautner Ferenc örököseit (3322 frt), a Leyritz testvéreket (3386 frt), Pekáry Józsefet (2744 frt), Rosenfeld Károlyt (6271 frt), Schlechta Jakabot (4881 frt), Schmidt Antalt (3236 frt), a Sziklay-ra magyarosított Krachfeler örökösöket (6522 frt), a Walther testvéreket (6805 frt), Westermayer Józsefet (3887 frt), Dlauchy Ágostont (4039 frt), Treichlinger Józsefet (3718 frt), Erny Györgyöt (3741 frt), Langheinrich Frigyeszt (2855 frt). 18 komplexusban a kb. 75 000 frt házbéradó alapján mintegy 370 ezer frt-ra becsülhető házbérijövedelem birtokosai: családjuk és vagyonuk története egyenként is egy-egy külön fejezete lehetne a főváros-történetnek. Házaik részben belvárosi, részben teréz- és kisebb mértékben józsefvárosi házak. Vagyonuknak az arisztokratákéval és a görögökével ellentétben további sajátága az, hogy családdilag kevésbé maradandó: e családok jelentős része ezekben az évtizedekben már utolsó generációjánál vagy legalábbis utolsó férfitagjánál tart, és a vagyon rövidesen szétforgácsolódik vők és oldalági utódok kezén (amitől az arisztokráciát és sokáig a görögöket is egyaránt védte a házasodást is döntően befolyásoló erős kasztszellelem, ill. felekezeti összetartás — mely náluk végül is a vagyonok aránylag még erősebb akkumulációjához vezetett). E hanyatló tendenciát e réteg esetén különösen akkor láthatjuk világosan, ha útjukat a gazdasági életben továbbra is benmaradó, abból vissza még nem húzódtott régi polgárok útjával hasonlítjuk össze. Valóban: mintha az üzlettől vagy ipartól való visszavonulás a család hanyatlását is jelentené — bármekkora vagyonnal vonult is vissza a vagyon ura. S mintha így a polgár nemesedési törekvései mégis egyfajta vitalitást is kifejeznének: igényt arra, hogy a nemességserző fennmaradjon egy társadalomban, melynek feudális csökevényeit ha nem tudja is megszüntetni, de alkalmazkodni képes (és alkalmazkodni akar) hozzájuk.

A fentiekben 75 személy, illetve család házbéradót fizető ingatlanvagyonán mutattuk be a pesti háztulajdon eredetére nézve legjellegzetesebb típusait. De a háztulajdonosoknak ez az együttesen kétségtelen nagyösszegű házbéradót fizető csoportja (300 000 forint házbéradójuknak, mely a város egész házbéradójának közel 1/5-e, közel 7 millió forint házbérijövedelem felel meg) még a 2500 frt feletti adózó háztulajdonosok csoportján belül is annak már csak egy részét jelenti. A város e hagyományos társadalmi csoportjai mellé ugyanis már ekkor, és már a háztulajdon vonatkozásában is erősen feltörőben van a város legújabb gazdasági funkcióiból kinövő réteg, melynek előretörése — mint majd később még látni fogjuk — a már 1848 előtt polgárjogot nyert régi családok arányát a háztulajdonosok csoportján belül is erősen kezdi lecsökkenteni. A háztulajdon ennél a rétegnél már új funkciót is fog kapni — ám ugyanakkor — mint ugyancsak látni fogjuk — a rohamosan kibontakozó kapitalista fejlődésben nagy háztulajdona révén a régi polgár is új és jelentős funkciókhoz jut. A társadalom a kapitalista viszonyok közt erőteljesen és szélesen megindult átrétegződése így akár a legfeudálisabb eredetű háztulajdont is a maga rendjébe fogja betagozni, tulajdonosának új funkciók lehetőségét kínálva — s megmutatva a házvagyon jelentőségét a vagyonilag újonnan felemelkedő rétegek számára. A házvagyon ilyenformán jelentőségét továbbra is megtartja, sőt növeli is: már nemcsak járadék alapja, hanem — mint még rámutatunk — spekulációs tárgy és tartaléktöke szerepét is

be fogja tölteni. Indokolva ezzel egyrészt a városépítés vállalkozóinak gyors és nagyarányú benyomulását a virilisek soraiba, másrészt a házvagyon növekvő súlyát akár az aránylag legújabbkeletű vagyonokban is.

3. Természetesen találhatjuk ezek után, hogy abban a városban, ahol a háztulajdon a polgári vagyonosodásban ilyen nagy szerepet játszik, a legnagyobb adózók között előkelő helyen találkozunk az *építési vállalkozókkal, építőművészekkel, építőmesterekkel, építőanyag-gyárosokkal és -kereskedőkkel* — s általában mindazon szakmák képviselőivel, melyek a városban, de a legnagyobb cégek esetén budapesti székhelyükön túl országszerte is tevékenykednek, a kibontakozó kapitalizmus gyorsan megnőtt építési igényeinek kielégítésére vállalkozva. E vállalkozások profil szerinti szétválasztása meglehetősen nehéz: egyes cégeken belül építőanyag-kereskedelem, építési vállalkozás, építőanyag gyártása vagy feldolgozása, többnyire egészben vagy részben kapcsolódik egymáshoz. Talán csak a kifejezetten, vagy legalább elsősorban különféle funkciójú épületek tervezésével, építésével, és építésük művezetésével foglalkozó építésszek, építőművészek csoportja különíthető el többé-kevésbé határozottan — s a másik oldalon azok, az inkább már szerényebb adóalapú kisebb-nagyobb vállalkozók, mesteremberek, kik az építéshez kapcsolódó egy-egy speciális iparágban tevékenykednek.¹³

Az egykorú hivatalos jövedelmi adóstatisztika szerint 1873-ban Pesten építéssel közvetlenül kapcsolatos ipar után 105 személy adózott: köztük 24 kőműves, 7 ács, és 4 általános pallér, 27 cserepező, 21 kútcsináló, 14 utcakövező, 2 aszfaltozó, 3 mozaikkészítő, 1 cserépkályhás és 2 cementöntő; ezenkívül 14 téglagyárost, 2 gőzfavágót, 15 épületfakereskedőt, 2 mész- és 1 téglakereskedőt, 45 építési vállalkozót és 116 építésszt mutatnak ki — összesen tehát mintegy 300, az építéssel valamilyen kapcsolatban álló önálló adózót. Virilistáink közé ezzel szemben csupán aránylag kis részük jutott be: a 105 fizikailag is építéssel foglalkozó adózó közül csak 1 ács, 4 kövező és 1 kútmester — közülük is hárman már házbéradójuk és nem jövedelmi adójuk alapján. Jellegzetesen mutatja ez, hogy a kapitalizmus jegyében meginduló hatalmas építési tevékenység nem egyszerűen a hagyományos, esetleg még a céhes keretből kinőtt építészeti kisipar jelentőségének és vagyonának megnövekedését eredményezi, hanem megteremti a maga új, a feladatok nagyságához mért, sajátos karrierjeit: egyrészt az építőanyag-kereskedelemből kinövő építési vállalkozókat, másrészt a kiváló szervezőképességű, magas műszaki képzettségű és művészi ízlésű műépítészt. Ezek és az építőanyag előállításával nagyban foglalkozó, s ehhez ugyancsak megfelelő tőkével rendelkező ipari vállalkozók lesznek azok a kategóriák, melyek az építészeti igények rohamos megnövekedésének hasznát elsősorban fogják lefölnözni, az építőipar még nagyszámú kismesterét is egyre inkább maguk alá rendelve.

1873 építőipari virilistáinak struktúrája nagy építési vállalkozóival, építőanyag-kereskedőivel és a város vezető építészeivel már világosan érzékelteti a fejlődésnek ezt az irányát.

Az *építési vállalkozók* csoportjának élén *Gregersen Guuldbrand* cége áll. 1854 frt adót fizet: 1354-et a Két nyúl (Szamuely) utca 27—30., 33., 34., 40., 41., 44. sz. telkei, ill. 5 kis ház bére, 500-at pedig jövedelem után. A norvég születésű Gregersen 1847-ben ácsmesterként került Magyarországra, ahol a meginduló vasútépítéseknel kapott alkalmazást. Először főleg hidakat épített: a bécsi vonal a Vág és az Ipoly feletti hídjait, majd a vonal Érsekújvár—Esztergom közötti szakaszát; később ő építette a szolnoki vasúti fahidat, alapozta a szegedi hidat, töltéseket épített, vezette a budai vasúti alagút és a Délivásút pályaudvarának építését, majd a Délvidéken épített vonalakat. Alapításának éveként a cég 1850-et tartja nyilván. 1865-ben megvásárolja a Luczenbacher-féle fűrészfűrés- és fátelpeket és ennek

¹³ Az építőipar adózóira *Kőrösi* XIII. 3. skk. lapon levő táblázatai.

bázisán hatalmasan kibontakoztatja vállalkozását. 1875-ben a Ferencvárosban, említett, a Két nyúl utcában álló fatelepen egy 65 lóerős gőzgép 15 különböző típusú fűrész, favágó, gyalu, fűrő-, véső- és eresztékvágó gépet mozgat, melyeken 315 munkás dolgozik 3 technikus, 2 főpallér, 4 asztalos és 1 lakatos műhelyvezető irányításával. Irodatiszt, bevásárló, pénztárnok, 2 fakezelő, s felettük a hivatalfőnök adminisztrálja az üzletet, mely az osztrák tartományokba és Romániába is szállít faárut. A fatelep azonban inkább eszköz az építési vállalkozás minél szélesebb kiterjesztéséhez, és valóban: az ezekben az évtizedekben rohamosan kiépülő vasútvonalak roppant földmunkáikkal és jórészt faszervezetű első hidjaikkal, a meginduló városépítés (köztük az újjáépülő Szeged védőtöltései és csatornázási munkálatai) 1873 után is hatalmas lehetőséget nyújtanak Gregersen vállalkozásának. A vállalatba ekkor már bekapcsolódik három fia: Hugó, György és Nils: az apa halála után ők fogják továbbvinni majd a céget. 1887-ben a vállalat már mintegy 600 munkást foglalkoztat, tulajdonosa ekkor már két éve magyar nemes: a rangot a szegedi rekonstrukció befejezése után, 1885-ben saági előnévvel kapja meg; címerében oroszlán ácsbárdot emel — az alsó mezőben hidak ívei magasodnak.¹⁴

Sokkal kisebb összadóval — ám jövedelemadóját tekintve (454 frt) Gregersentől nem sokkal elmaradva — találkozzunk *Haas Jacques* építési vállalkozóval. A cégjegyzékben így bejegyzett vállalkozás mögött is — ugyanúgy mint Gregersennél — a fa áll: ám az adójegyzékben csak már mélyen a virilisták szintje alatt (160 frt jövedelmi adóval) találjuk meg Haas Lipót fakereskedőt és már csak a cégjegyzékben Haas Adolfot, mint ugyancsak fakereskedőt. Haas Jacques cége ekkor már helyi érdekű vasutak és középületek építésével foglalkozik. És pontosan Haas-szal azonos összegű jövedelmi adót, 454 forintot fizet *Steiner József* vállalkozó is: e két utóbbi, adója szerint ugyancsak nem kis cég eddig még felderítetlen útja még további kutatásokat igényel.

Mind Gregersen, mind Haas vállalkozásának kapcsolata a fakereskedelemmel nem véletlen. Budapest közvetlen környéke fában szegény, pedig a fa drága, de nélkülözhetetlen nyersanyaga az építkezéseknek, míg dunai szállítása olcsó. De ugyanígy jut egyre nagyobb jelentőséghez a város rohamos építése révén a télagyár és a kőbányászat is.

Az e kettőben rejlő lehetőségeket legjobban a főváros legnagyobb építőipari vállalkozása, a hajdani Miesbach-féle téglagyárakból kialakuló *Dresche* komplexus példázza, mely ezekben az években válik részvénytársasággá. Az alapító osztrák nagytőkés volt, 13 ausztriai szénbánya tulajdonosa, aki már a reformkorban bekapcsolódott a soproni szénbányászatba is. 1838-ban a nagy árvíz után előnyös szerződést kötött a pesti tanáccsal: a Rákos patak táján téglavető és kőbánya létesítésére 52 holdnyi területet ingyen engedett át neki a város. Miesbach egyúttal az esztergomi szénmedencében bányabérleteket is szerzett, melyeket azután a téglavető üzem bővítésével együtt folyamatosan nagyobbított. A vállalkozásba már az induláskor 150 000 forintot fektetett be: hazai tőkés számára ekkor még szinte hihetetlenül nagy összeget. Számítása azonban bevált: már 1838-ban, nem egészen 5 hónap alatt, mintegy 800 munkással — akiket a városi szegénységből és az invalidus katonákból toborzott — több mint 3 millió téglát gyártott s másfél millió még kiegészítetlenül állt. Az üzem fejlődésében már a többi kisebb, ekkor létesült vagy bővült, kőbányai hasonló vállalkozás sem jelentett komoly konkurenciát. 1840–43-ban Miesbach telepe tovább bővült, 1852-ben területnövekedés mellett technikailag is tökéletesedik. Ekkor 70 holdon 11 kemence mellett 4–500 munkás 120 000 mázsa kőszén felhasználásával már mintegy 12–15 millió téglát állít elő. 1863-ban kemencéinek száma már 13. A hatvanas években az elhunyt Miesbachnak örökébe lépett unokaöccse, Drasche Henrik és testvére, Gusztáv, a későbbi Gubacsi úton, majd Óbudán is téglagyárat épít: utóbbiban már a legmodernebb körtüzelési rendszert alkalmazzák. E vállalkozás a hatvanas évek végén alakul részvénytársasággá: a Kőszénbánya s Téglagyár Pesten Rt budai, gubacsi és kőbányai gyárai

¹⁴ Gregersenre: *Gelléri Mór*: A magyar ipar úttörői. Bp. 1887. 113–116. l., a cég hirdetése a 7. jegyzetben idézett Adressen Kalenderben; Luczenbacher-ral való kapcsolataikra *Lederer Emma*: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1952. 243. l.

1875-ben már 264 lóerejű gőzgépekkel felszerelve (igaz, maga a téglavetés még kézierővel történik) 46 millió téglát állítanak elő évente, több mint 700 munkás munkájával. A volt tulajdonosoknak és továbbra is főreszvényeseknek a gyár eddig *more patrio* — mint látjuk — már három, összesen 7504 forint házbéradóra kötelezett házat is hozott a Belvárosban, közülük csak az egyik, a nagyforgalmú Deák Ferenc utcának, illetve a Kishíd (ma Türr István) utcának a Duna-partra eső végén 5504 forint házbéradót fizet.¹⁵

A még ekkor is egyéni cégek közül az adójegyzékből (a cégjegyzéket is segítségül hívva) csupán egyetlen pesti virilista téglagyáros nyomozható ki: a háztulajdonosként szereplő *Lechner N. János* — de 652 forint összadójából az 532 forint jövedelmi adót még 1815-ben létesült (1838-ban az árvíz után pedig hatalmasan fellendülő) téglagyára után fizeti. Lechner még a XVII. század végén Pestre települt, valószínűleg kismartoni eredetű német polgár családból ered. A XVIII. század végén Lechner Simon kőműves pallér: az ő fia, Lechner N. János (1774—1845) Zitterbarth Júliát veszi feleségül, a klasszicizmus neves pesti építőmesterének családjából. Lechner amellett, hogy téglát gyárt, a városépítést szabályozó szépitő bizottmánynak is jegyzője — de építészetén kívül is vállalkozó szellem. A Városligetbe ő hozott először körhintát falovaeskákkal, és ő járattja az első omnibuszt a Király utcán át a Ligetbe. Hasonnevű fia (1812—1884) ügyvéd lesz és Pest városának szolgálatába lép: a téglagyártást azonban nem adja fel, sőt gyárát egyesíti a Zitterbarth örökségből rászállt téglagyárral. 1875-ben — mikor e Lechner építésszé lett fiának, Ödönnek már állnak első, Pártos Gyulával közösen épített házai: a Múzeum krt. 33-ban Lenhossék orvosprofesszor bérháza, a Veres Pálné utca 9., a Szent István tér 3. és a Bajcsy-Zsilinszky út 43. — Lechner kőbányai téglagyárában már egy 35 lóerős gőzgép dolgozik, a téglát azonban 40 férfi, 45 nő és 10 gyermek munkása egy téglamester irányításával évi 300 napon át, napi 10 órában még kézzel veti: évi 4 millió darabot.¹⁶

A kamarai jelentés kapcsán azonban kiderül, hogy a téglagyártás Pesten nemcsak Lechnernek jutott eszébe: téglagyára van ugyanis a két város egyik legnagyobb virilistájának, a Budán 3060, Pesten 2579, összesen tehát 5139 frt adót (s ebből 1943 frt jövedelmi adót) fizető, 1878-ban szobi előnévvel nemességet is nyerő *Luczenbacher Pálnak* is. Hatalmas vagyonát ő elsősorban nem a téglán, hanem a fán szerezte, mellyel a belga származású, állítólag már a XVII. sz. végén Szobon telepedett családból nagyobb mértékben először a XVIII. sz. végén Luczenbacher János kezdett kereskedni. Luczenbacher János hajótulajdonos is volt és nyilván része volt a rohamosan növekvő dunai gabonaszállításokban is. Két fia, János és Pál (sz. 1818) közül az előbbi 1826-ban már pesti polgárjogot szerez és az olcsó vízi út segítségével a testvérek nagyban megkezdik a fővárosnak a Szob környéki erdőkből történő tűzifaellátását. Az 50-es évek elejére e vonatkozásban cégük gyakorlatilag már monopolhelyzetre tett szert (miközben unokaöccsük és apjuk gyámfia: nagybátyjuknak, a korán elhalt Luczenbacher Józsefnek János nevű fia [1796—1871] az értelmiségi pályát választva a magyar tudományosságna válik kimagasló alakjává; az Akadémia első tagjai közé tartozik, ki a 30-as években nádori megbízással tesz külföldi tanulmányutakat a Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek gyarapítására, ásatásokat vezet és 1848 nagy nemzeti fellobbanásában Érdyre változtatja nevét, melyet azután az általa 50-es években felfedezett nyelvemlék kódex fog majd mai napig megőrizni). A fakereskedő Luczenbacherek eközben az 1850-es évektől a favágást gépesítették, gőzfűrészeket állítottak fel: 1855-ben már 18 fatelepük van a városban, és ekkor már építési vállalkozásba is belebocsátkoznak. Főleg földmunkákkal és nagy faanyagfelhasználással járó építkezéseket vállalnak: vasútvonalak és gátak építését. Gregersen is náluk kezdi és sokáig velük közösen vesz részt nagy vállalkozásokban; — nem véletlen, hogy — mint láttuk — 1865-ben Luczenbacher-féle fatelepeket vesz át. A találékony Luczenbacherek azonban a hatvanas évektől kezdve már hajózási

¹⁵ A Miesbach-Drasche komplexus alakulására: *Mérei* i. m. 208—210. 336—337., 339. l.; *Lederer* i. m. 37—39., 247—249. l.; *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Bp. 1954. 128—130. l. Haasékra: uo 478—480. l.

¹⁶ Lechnerre: *Kismarthy Lechner Jenő*: Lechner Ödön. Bp. 1961. 1—10. l.; *Mérei* i. m. 209. l.

vállalattal is próbálkoznak: a cég személyszállító hajókat vásárol és távolsági személyszállításra rendezkedik be. S ha ebben a DGT konkurenciájával nem tud is versenyezni, (de a Pest és a Margitsziget közötti jól jövedelmező átkelési hajójárat bérletét továbbra is megtartja), teherhajókat és vontatókat továbbra is járat a Dunán. Eközben tovább növekszik gőzfavágójuk és faárugyáruk, s a profit egy része már korán ipari vállalkozások részvényeibe is átmegy: 1866-ban Luczenbacher Pál az Első Magyar Gépgyár alapításában vesz részt. A cég tevékenységében azonban mindvégig az építőanyag-kereskedelem marad az alapvető, az építőfűrés és a kőanyagé, melyet a szobi kőbányából a hatvanas évek elején a Luczenbacherek saját hajói már évi 1500 köbölnyi mennyiségben szállítanak Pestre házak építéséhez és utak burkolásához, valamint a szobi és a négy kispesti téglagyár, melyek 1868-ban 5 millió téglát termelnek. Jellemző azonban, hogy a cégjegyzékben fakereskedőként már csak Luczenbacher János nevét találjuk (1571 frt házbéradóval); Pál nevével már a terménykereskedők között találkozunk, — legalábbis az adójegyzéken már így nevezi magát. De ugyanakkor a háztulajdon iránti igény is megfigyelhető nála: 1870-ben készül el a Géza utcában Luczenbacherné háromemeletes bérháza.¹⁷

És bár bővebb adatunk nincs róla, de a kamarai jelentésből tudjuk, hogy e legnagyobbakon kívül kisebb téglagyára volt nemcsak a Kempszki és Steigenberger háztulajdonos cégnek (igaz, hogy 1811 frt összadójukból csak 177 frt a jövedelmi adó), hanem Kőbányán dr. Virava József ügyvédnek, a később még sokat szereplő várospolitikusnak (561 frt összadójából közel 400 frt a jövedelmi adó), Samuely Mózes, 992 frt összadóból 179 frt jövedelmi adót fizető terménykereskedőnek, valamint az 1873-ban még csak 231 frt jövedelmi adót fizető, 1888-ra azonban már egy angol gazdasági gépgyár képviselőjeként 850 frt adóval jelentős virilistává előlépett Kotzó Pál mérnökkel nyilván rokonságban álló (nővére?) Koczó Pauline-nak is. De építőanyag révén lesz Buda 23. virilistájává Holzspach András: őt a budai adójegyzék olajgyárosnak mutatja be és 943 frt adót ró ki rá, a kamarai jelentésből azonban kiderül, hogy a nevével jegyzett cégnek Budapest-Újlakon kőbányája, téglá- és mészégetője is van. A kőbányában három felügyelő irányításával 82 kőfejtő és 63 férfi, 35 női és 2 gyermek segédmunkás dolgozik. Ugyanezen munkásokat a téglá- és mészégetésnél is foglalkoztatták, de rajtuk kívül a cég téglagyárában és mészégetőjében két felügyelő irányításával 6 téglágetető, 26 agyagkészítő, 35 téglavetőnő, 40 férfi, 30 női és 20 gyermek munkás is dolgozik, őket alkalmilag viszont a kőfejtésbe és kőbányászatba vonják be. Termelési adatokat a cég nem közöl a Kamarával. — Ugyanígy az agyagáruipar vezető pesti cége, az 1807-ben polgárjogot nyert, csehországi, Mühlhausen-i származású Prohászka Ferenc fazekas utódjának, Prohászka András és fiának 506 frt összadóból 153 frt jövedelmi adót fizető cége is (a Dob utca 19 alatt 60 munkással dolgozó, még 1802-ben alakított üzem évi 1200 egész, 1500 drb. kályhát gyárt) összefüggésben áll egy téglagyárral: Prohászka Ignác és Lisch aquinumi téglagyárával. Ennek termelési adatai ismeretlenek: ám 36 férfi és 15 női munkása egy 12 lóerős téglagyártó géppel a többi hasonló felszerelésű üzemhez viszonyítva évi mintegy 3 millió téglát termelhetett, 1875-ben azonban működését a gyár már szüneteltette.

Ipari és kereskedelmi: építési és vállalkozói tevékenység összefonódása az építőiparban — mint erre már Gregersen és Haas példája is utalt — legerőteljesebb a *fakereskedelem* és a *fafeldolgozás* vonatkozásában. Lord Sámuel és fiai 500 frt jövedelemadót fizető, cégjegyzék szerint fakereskedő cége szükségképpen fafeldolgozással is foglalkozik: cégének Duna-parti telepén 30 lóerős gőzgép hajtotta 6 fűrészszel 52 munkás 300 000 öl törzsfát aprít fel. Lordnak azonban emellett — akárcsak Luczenbachernak Gödön — az olcsó vízi szállítás lehetőségét biztosító Nógrádverőcén téglagyára is volt, ahonnan évi 5 millió épület-, esatorna-, kövező-, és szegély téglát szállított Budapestre. 160 munkást és 12 hivatalnokot foglalkoztat: a termelés a hajdani Drasche gyárból alakult rt. évi 46, és az ugyancsak rt. formájú

¹⁷ Luczenbacherre: *Kempelen Béla: Családkönyv I. Bp. 1940. 103. l.; Lederer i. m. 46—49., 242—245. l.; Erdy-re: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. II. k. Bp. 1893. 1413—1419. h.*

Kőbányai gőztéglagyár 12 millió téglája után a harmadik (s egyéni cégeként az első) legnagyobb, ha nem is egyenesen fővárosi, de budapesti tulajdonban levő téglagyárat sejteti. A cégbirtokos Lordok nyilván rokonságban állnak azzal a Lord Józseffel, aki a negyvenes évek végén a Pálffyak (mégpedig éppen a budapesti háztulajdonos Pálffy János gróf ágának) birtokában levő, ekkorra már 3 millió forint adóssággal terhelt bajmóci birtokkomplexusnak bérlője, Petőfit vezet felvidéki utazásának egy szakaszán és részt vesz a szabadságharcban is. Ők maguk jellegzetesen ugyancsak a terménykereskedelemből, majd az ebből kibontakozó nagymalomiparból indulnak el. Ővük a Viktória Gőzmalom, melyet később egy rt. 114 ezer forintért vásárol meg Lord Sámueltól. De Lord nem csekély érdeklődéssel fordul a háztulajdon felé sem. Már 1850–60 között találkozunk építkezéseivel, és a városegyesítés előtti években készül el háromemeletes Nádor utcai és kétemeletes Nyár utcai háza. A család végig fenntartja magát a főváros virilisei között: a század végén Lord Lajos a lágymányosi íparvidék kifejlesztésében fog nagy szerepet játszani, ugyancsak virilista Albert fia pedig a századforduló körül okos rőpiratokat fog kiadni Budapest fejlesztésének perspektíváiról.¹⁸ Ugyancsak gőzfűrésztulajdonosként tartja nyilván jegyzékünk Auspitz Róbertet. 440 frt jövedelmi és 1212 frt házbéradót fizet. Gőzfűrészeről a kamarai jelentés 1875-ben nem tartalmaz adatokat, de mivel tudjuk, hogy Auspitz nevét 1882-ben Rémyre változtatta, valószínű kapcsolata ahhoz a Rémy Dánielhez, aki 1864-ben Neuschlossék gyárának igazgatójaként kéri parkettkészítő gépe szabadalmának meghosszabbítását.¹⁹ S hogy Auspitz valóban megmaradt a faipar területén, az mutatja, hogy az 1888. évi cégjegyzéken már Rémy Róbertként mint tűzifakereskedőt látjuk viszont, igaz, hogy a virilisták jegyzékén már magánzóként szerepel. Lakása a Nemzeti Szálloda, melynek tulajdonosa Rémy Zsigmond (különben a Szöllőművelési és Borászati Szaklapnak is szerkesztője) a család induló másirányú orientálódását sejteti.

A fakereskedelem, illetve az ebből kinövő építőanyagipar területén egészen különleges helyet foglalnak el a *Neuschlossok* faipari vállalkozásai is. A család Újpest első telepesei között, a Károlyiak védőszárnyai alatt érkezett Pest határába: a 20-as évek második felében Neuschloss Simon, később Bernát lesz az ottani zsidó hitközség elnöke, Izsák 1836-ban a hitközség eldimádkozója. 1851-ben Neuschloss Károly Pesten három ferencvárosi házat vásárol, 1852-ben mint fanagykereskedő véteti fel magát a cégjegyzékre, 1857-re pedig már Bernát és Simon is Pesten vannak, ahol Neuschloss J. fiai cégbejegyzés alatt épületfával kereskednek. A kereskedés a faiparhoz vezet: 1860-ban Lotz Hermann pesti ácsmester esődtömegéből egy 20 lóerős gőzgépet és gőzfűrészt vásárolnak. 1862-ben Bernát kiválik a cégből, mely ugyanebben az évben már épületasztalossgal is próbálkozik, egyelőre azonban eredménytelenül (a pesti asztalosok és ácok céhe meggátolja a cég ilyen irányú tevékenységét); később viszont a parkettra specializálják magukat, és telepüket fokozatosan tovább gépesítik. Amellett már korán bekapcsolódnak horvátországi vasútépítésekbe, délvidéki folyamszabályozások építkezéseibe; a Neuschloss Károly cég pedig a Pest–Losonci vasút építkezésében játszik jelentős szerepet. Mert az épületfakereskedő Neuschloss Károly 1850-ben alapított, s halála után fia, Simon által továbbvitt, Feldunasor 54–55. sz. alatti hatalmas fatelepen 1873-ban már két, összesen 100 lóerejű gőzgéppel mozgatott 15 fűrészen és 2 gyalun 159 munkás, egy mérnök vezetésével, évi 800 ezer öl törzsfát dolgoz fel. A tulajdonos 1727 frt adójából azonban csak 585 frt a jövedelemadó, a többit itt is a házbéradó teszi ki. 1873-ban viszont, az úglátszik némi családi viszályok után 1872-ben önállósult Neuschloss Miksa, a Neuschloss I. és fiai céget továbbvivő, címében már a „királyi kiváltságolt szabadalmazott” jelzőket is hordozó fakereskedő cég tulajdonosa, Simon testvére, 410 frt tisztán jövedelemadót fizet: ugyancsak a Feldunasoron levő fatelepen 80 lóerős,

¹⁸ Lordra mint Petőfi vezetőjére: *Színnyei* i. m. VII. k. Bp. 1900. 1402. h.; a malomra: *Sándor Vilmos*: A budapesti nagy malomipar kialakulása (1839–1880), TBM XIII. k. Bp. 1959. 369., 377. l.; a házra: *Kőrösi József*: Az 1870-dik és 1871-diki pesti építkezések. Pest 1872 (Pest sz. kir. város Statisztikai Hivatalának Közleményei V.) (a továbbiakban: *Kőrösi V.*) 9–13. l. passim; Lajosra és Albertre: *Színnyei* i. m.

¹⁹ *Lederer* i. m. 242. l.

magasnyomású, háromkazános gőzgépe 30 különböző fűrészt (ebből 24 egyszerű körfűrész) és számos más speciális gépet működtetve 325 szak- és segédmunkással dolgozik. (Közülük 25 gyermek is van, akik 30—70 krajcár napszámberért dolgoznak: oktatásukra a gyártelepen a tulajdonos külön iskolát is alapított, ahol egy tanító naponta kétszer 2—2 órában tanít. E sajátos jelenség magyarázatát rögtön megkapjuk, miután kiderül, hogy a telepen 18 órában folyik a munka: az osztott műszakok miatt iskolakötelezettségüknek eleget tenni nem képes gyermekek számára a helybeli tanítás tehát még nyilván az olcsóbb megoldásnak látszott a tulajdonos előtt.) Egy mérnök és öt művezetőféle szakmunkás, valamint gépész, raktáros, kiadó és négy adminisztrátor segítségével a telepen évi 300 000 köbláb törzsfát dolgoznak fel, 22 000 öl keményfát pedig 8000 öl fakockává. A cég láthatóan elsősorban már nem az épületfára specializálja magát, hanem felismerve a konjunktúra éveiben különös gyorsasággal nekilendülő városépítésben rejlő speciális lehetőségeket, egyrészt az épületek belső berendezésének faárúit szállítja: parkettákat és intarziákat (mahagóni-, ében- és diófát Amerikából kap), másrészt az előkelő utak zajcsökkentő burkolására használt keményfa kockát; utóbbiból exportál is. Alaposabban utánanézzve, az adójegyzékből emellett azt is megtudjuk, hogy Neuschloss Miksának háztulajdona is volt, ha nem is túl nagy jövedelmű. Az adójegyzéken ugyanis már jóval a virilista határ alatt megtalálhatjuk a Neuschloss Simon és fiaí céget, mint 268 frt házbéradójú ingatlanok birtokosát.

1888-ra a család két ága továbbra is külön tevékenykedik, Neuschloss Miksa a Neuschloss Károly és fia cég tulajdonosaként fizet 613 frt adót (ekkor már a vidéki kincstári fűrésztelepek egy része is a cég bérletében van), Marcell és Ödön pedig egyenként 526 frt-tal fognak adózni. Az ő kettejük cégét Neuschloss Marcell fogja tovább vinni: elvégezvén a pesti piaristák hat osztályát, apja üzletében, majd egy hamburgi cégnél volt gyakornok: apja halála után visszatért Pestre, megszerezte az ácsmesteri képesítést és 1882-ben Ödön testvérel együtt átvették a céget. Az ő vezetésük alatt a cég azonban a fakereskedelem mellett már számos, kifejezetten építészeti feladatokkal járó vállalkozásba is belebocsátkozik. A cég építi majd fel Przemysl erődjait és laktanyáit ugyanúgy ahogy a 80-as években elvállalta a leégett Eperjes újjáépítését, de Neuschlossék építenek laktanyát Lembergben, Vácott, Budapesten (itt egyenesen hármat); hadapródiskolákat Sopronban, Pécsen, Nagyváradon; ők töltik fel a Margitszigetet, építik az elevátort és gyárakat; pályaudvart építenek Pozsonyban és mindenféle hidakat. A Neuschloss cég építi meg a Millenáris kiállítás történelmi épületesoportját, a ma Vajdahunyad vára néven ismert komplexust is, valamint — saját rizikójára — a Millenáris Sportpályát. Neuschloss Marcell akkorra már bankoknak és gyáraknak is nagy részvényese, de ügyvezető helyettes nagymestere és később tiszteletbeli nagymestere a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholynek, lovagja a Ferenc József Rendnek, a harmadosztályú Vaskorona Rendnek, 1896-tól királyi tanácsos. Olyan út ez, a magyarországi fa- és építőipar vonatkozásában, mellyel csak a terménykereskedő hatvani Deutschoké hasonlítható össze.

A Neuschloss család Simon özvegyének Hirschler Jozefának révén azonban nyilvánvaló rokonságban van a város egy másik, ugyancsak virilista, sőt 686 frt jövedelmi adóját tekintve mindkét Neuschloss felülmúló fakereskedő családjával, a *Hirschler Leon* és társai Hirschler Frigyes, Ede, Adolf, Hermann, Vilmos a mai Arany János utca 7-ben működött fakereskedő cég tulajdonosaival. A család pozsonyi eredetű, Pestre csak a 30-as évek elején költöztek fel: 1887-ben Hirschler Miksa és Lipót-János, valamint gyermekeik (nevüket egyúttal Zalánra változtatva) alsódomborui előnévvel kapnak majd nemességet. A család láthatóan közvetítő kereskedelemre rendezkedik be, fafeldolgozással nem foglalkoznak, csupán a Józsefvárosban volt egy 18 lóerős, 12 munkással dolgozó kis fűrésztelepük. A Nógrád megyei Andrásfalván azonban egy kisebb szénbányájuk is van, mely egyes adatok szerint 150 000, másik szerint 94 000 vámmázsányi szenet termelt: előbbi mennyiség értékét közel 17 000 frt-ra becsülik. A család emellett már az értelmiségi pályára is küld tagokat: Neuschloss Simonné testvére, Hirschler Ignác jeles szemészprofesszor, 1869 óta az Akadémia tagja, 1874-től az Orvosegylet elnöke, az Országos Közegészségügyi Tanács tagja, 1885-től pedig főrendiházi tag. Hirschler volt az 1868—69. évi izraelita kongresszus elnöke, majd a pesti

izraelita hitközségnek lett elnökévé: mindvégig vezető alakja a zsidóság magyarosodását és kulturális haladását célzó törekvéseknek.²⁰

A fenti, kifejezetten általános, az egész ország, sőt már az egész Monarchia területén tevékeny, vasút-, gát-, laktanya-, híd- stb. építésekkel elfoglalt nagy építési vállalkozók mellett jelentős szerepet játszanak virilistáink között Pest sajátosan helyi *építészei*: azok a többé-kevésbé tehetséges építőmesterek és művészek, akiknek munkája nyomán ezekben az évtizedekben bontakozik ki a város új arca. E tevékenység méreteire s a meggazdagodáshoz nyújtott lehetőségeire jellemző, hogy már 1850—1860 között Pesten 2244 építési engedélyt adnak ki: ebből 2030-at 28 mester épít meg és ezen belül is 1179-et mindössze 3 építész: Zofahl (461-et, bár már 1851-ben panaszkodnak rá, hogy mint céhes mester vállalja olyan „kontárok” terveinek szignálását is, mint Kauser, Feszl stb.), illetve a két Hild (718). Ebből persze igazi új ház még csak 556, köztük az egyemeletes vagy annál is magasabb csak 179, a többi földszintes. Az engedélyek közel fele (1024) átalakításra és toldaléképítésre szolgál (ideértve az emeletráépítéseket is); további 241 épület ipari célokra épül, s a város új arcát talán legjobban alakítólag az engedélyekben 189 helyen jelenik meg új üzletportál: 6 kivételével mind a mai Váci, Petőfi Sándor, Kossuth Lajos, Deák Ferenc és Dorottya utcákban, illetve az általuk határolt területen.²¹ Viszont egy évtized elmúltával 1870—71-ben, tehát immár alig két év alatt a városban 311 új lakóházat emelnek és 80 esetben vagyunk ráépítés tanúi. Az építkezések súlypontja ekkor már jellegzetes módon nem a telítődött Bel- vagy a Lipótvárosban van, hanem a Teréz- és Józsefvárosban, elsősorban a körutak adómentességgel is támogatott, most meghatározott vonalán, ezenkívül a Józsefvárosban: a Múzeum körüli mágnásnegyedben. E munkák során csak a Pesten 1871-ben befektetett építési költségek több mint 12 millió frt-ot tettek ki.²²

E mennyiségi fejlődés alig két évtizede során azonban megtörténik a városépítés stílusának átalakulása is. A klasszicizmus elszárad, kiszikkad: Hild klasszicista bazilikájának összeomlása, melynek helyén Ybl már neoreneszánszban építi meg az új bazilikát, szinte jelképes jelentőségű. A klasszicizmus helyén most a romantika válik uralkodóvá, hogy a korszak végefelé már megjelenjék az eklektika a maga historizáló, elsősorban neoreneszánsz minták után induló stílusával. Az öreg Hilden kívül, ki Pest legnagyobb és így érthetően konzervatív virilis háztulajdonosainak 1850 és 1860 között még nagy késő-klasszicista épületeket épít — bár végső alkotásaiban már maga is meglepő jó érzékkel kísérletezik az eklektikával —, ennek az évtizednek mennyiségileg legtöbbet foglalkoztatott építészei: a még ugyancsak a klasszicizmusból indult Hild Károly és Zofahl már alig építenek nagyobb és jelentősebb épületet: építési engedélyeik túlnyomó részben földszintes házakra, ipari és mezőgazdasági épületekre, toldaléképítkezésekre szólnak. Az igazi nagy, az új városképet meghatározó épületeket már azok az építésszek fogják megalkotni, akik képesek lesznek magukat elszakítani a kiszáradt klasszicizmustól és közeledni azokhoz a kibontakozó új stílusirány-

²⁰ Neuschlossék kezdeteire: *Kubinyi András*: Adatok Újpest 1849 előtti történetéhez. TBM XI. k. Bp. 1956. 283., 289. l., *Lederer* i. m. 41—44., 241—242. l.; *Kempelen Béla*: Magyarországi zsidó és zsidóeredetű családok. I—II. k. Bp. 1937—1939. I. k. 124—125. l. Későbbi építkezéseikre: *Gelléri Mór*: Ipartörténeti vázlatok. Bp. 1906. 737—745. l., *Hirschler Ignáca*: Magyar Zsidó Lexikon. Bp. 1929. 366. l.

²¹ Mindezekre *Zakariás G. Sándor*: Pesti építőmesterek munkássága 1850—1860. Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve. Bp. 1953. I. 555—559. l., ahonnan az 1850—60 közötti építkezésekre vonatkozó összes építészenkénti konkrét adat is származik.

²² *Kőrösi V.* 7—13. l. az ekkor keletkezett új épületek tételes felsorolásával; a költségekre uo. 27. l.

zatokhoz, melyek a korabeli Európa többi nagyvárosának képét is ekkor már egyre erősebben meghatározzák.²³

A virilista építészek között 1873-ban nem véletlenül fogunk éppen ezeknek a nevével találkozni. Mert Hild és Zofáhl ekkor már nem él, s a klasszicizmus (több mint 400 házával) legtermékenyebb (ha nem is legszínvonalasabb) pesti építész, *Kasselék* is — mint láttuk — már csak mint háztulajdonos, és e minőségében a város legnagyobb adófizetője, fordul elő a virilista jegyzéken. Ekkor már öreg és 1852 után, a Citadella megépítése után Pesten már nem is épít. 1850 és 1852 között még 20 épületet emelt, csaknem valamennyit a késői, már eklektikába hajló klasszicizmus jegyében. Az ekkori építetők között — akárcsak Hild esetében — a város későbbi több fontos virilistáját is ott találjuk: a Bástyá utcában kétemeletes házat építtető Mikisch Jánost; a Zichy Jenő utcában és a Dob utcában egyaránt építkező Seidl Józsefet; a Ráth testvéreket, Fröhlich Frigyes, egy Westermayert, egy Ranzembergert. Ám 1873-ra Kasselék már a cégjegyzékben sem szerepel, és 1884-ben bekövetkezett halála után a lakjegyzékben szereplő Kasselikék közül már úgy látszik, senki sem viszi tovább a vállalkozást.²⁴

A legnagyobb jövedelmi adót fizető pesti építészek egyike a virilista jegyzék tanúsága szerint a 627 frt összadójából közel 400 frt-ot jövedelme után adózó *Ybl Miklós*. A város-egyesítés évében ő már nagy múltú és nagynevű építésznek számít a fővárosban: 1842 óta épít itt, de csak 1873-ban (s még szép, hogy mesterremek készítésének kötelezettsége nélkül) veszi fel tagjai közé a pesti építész céh. A városegyesítés évében már olyan épületek állnak mögötte, mint a Múzeum körút 7. alatti Unger ház, vagy az azóta elbontott Puskin utcai lovarda (mindkettő az ötvenes évekből), sorukat a hatvanas évek első felében Balassa orvos-professzor a Bajcsy-Zsilinszky út és a Lázár utca sarkán álló háromemeletes bérháza, a Budai Takaréklé Clark Ádám téri palotája, a Tolbuhin körút 15. alatt Dlauchy ház, a Puskin utca 26. alatti Festetics palota, Ganz Ábrahám Duna-parti háza, a Kálvin téri Geist ház, Károlyi Lajos Puskin utcai palotája és a Rácz fürdő gőzfürdője folytatja. A hatvanas évek második felében épül Budán a Lánchíd társaság palotája (ma Legfelsőbb Bíróság), a Bródy Sándor utcai Képviselőház, Kovách László Veres Pálné utca 26. alatti háza, Pálffy Pálné Puskin utcai palotája (44. sz.), a Pesti Hazai Takarékpénztár ma a Vízművek székházául szolgáló palotája, és indulnak meg a Margitsziget nagy építkezései, köztük az azóta barbárul elpusztított fürdőépület is. A hetvenes évek elején ezekhez csatlakozik Bókay János orvos-professzor a Múzeum utca 9. alatti palotája, a Váci utcai (7. sz.) Formágyi ház, a budai Duna-parton állott Liphay palota, a Pesti Hazai Kálvin téri bérháza, Róth Zsigmond Múzeum körút 19. alatti bérháza és Ybl egyik főműve, a Vámház, a Közgazdaságtudományi Egyetem.²⁵

Csak legfontosabb budapesti épületeinek felsorolása, s összevetése az ötvenes évek vezető építészeinek termésével is jól mutatja, hogyan tört be a hatvanas évekre a fővárosba a romantika, majd az eklektika; hogyan alakult át a város nagy építetőinek ízlése, s hogy annak, aki ezt az igényt színvonalasan ki tudta elégíteni, a városépítés milyen nagy lehetőségeket nyitott meg. Ugyanezt példázza számunkra a virilista jegyzéken 435 forintnyi, tehát Gregersenét megközelítő jövedelmi adóval szereplő *Diescher József* példája. Ő egy Kasselikénél nem kevésbé nagy múltú pesti építészdinasztia feje, aki 1839, míg a család két másik tagja: Diescher János 1842, Diescher Antal 1854 óta épít Budapesten; 1850 és 60 között a három

²³ Hild késői korszakára *Rados Jenő*: Hild József. Pest nagy építőjének életműve Bp. 1958. 40. l., Zofáhlról működése 1848 előtti korszakában értékelés: *Zádor Anna—Rados Jenő*: A klasszicizmus építészete Magyarországon. Bp. 1942. 155—156. l.

²⁴ Kasselikre: *Zádor—Rados* i. m. 142—150. l.; 1847 előtti munkásságának számszerű eredményeire: *Bierbauer Virgil*: Pesti építőmesterek munkássága 1809—1847. TBM I. k. Bp. 1932. 76—98. l.; 1850 utánra folytatva: *Zakariás* i. m. (Pesti építészek) 555—606. l.

²⁵ Yblre: *Kempelen* i. m. (Családkönyv) 159—162. l.; e korszakának épületeire: *Ybl Ervin*: Ybl Miklós Bp. 1955.

Diescher több mint 200 építési engedélyt kap. Diescher a városképben még sokáig a tiszta klasszicizmust viszi tovább, de a 60-as évek elejétől már határozottan az eklektika felé hajlik: kezenyomát, munkájának értékét jellemző módon Budapesten ma is 21, részben műemléknek nyilvánított, részben műemlék jellegű vagy városképi értékű épület őrzi. Közülük 1850 után kiemelendő a Wurm-udvarra 1867-ben ráhúzott 3. és 4. emelet; a Szerviták számára 1872-ben épített, most lebontott Martinelli tér 6. sz. alatti roppant háromemeletes sarokház, az 1852-ben épített kétemeletes, Nagy Sándor utca 3. sz. alatti ház és az 1854-ben a Bajcsy-Zsilinszky út 39. alatti nagy sarokház és az 1857–67 között épült Rákóczi úti Szlovák ev. templom. De az ő nevéhez fűződik (mint kivitelezőéhez) az Október 6 utca 7. sz. alatti Marczibányi palota neoreneszansz átalakítása 1867–68-ban és Ybl új képviselőházi épülete 1865-ben (az épület 100 nap alatti megépítése önmagában is ritka technikai bravúr volt), a József nádor tér 5–6. alatti eredetileg 3 emeletes hatalmas bérház, amely már a romantika egyes elemeivel díszítve Kovács Sebestyén Endre orvosprofesszor részére épült, de ő Ybl-lel együtt az Akadémia építkezésének vállalkozója, s ő építi az Aldunasoni kő rakpartot is.²⁶

Az újabb, már az abszolutizmus végén fellépő építőmesterek közül különösen jellemzőes a csak 1859-től kezdve feltűnő *Gottgeb Antal* tevékenysége. A nagy építkezési lendületre jellemzően 1859–60-ban, tehát mindössze két év alatt Gottgeb már 29 építkezést indít meg: részint új épületeket, részint — nem kevésbé jellemzően a kor pesti városépítésére — emelet-ráépítéseket. Így építi Testory Antal, Oswald Pál, Zachár Antal, Eigel Ferenc, Eischel Antal — jórésztükben jelentős virilisták — házait, de ipari épületeket is emel: pl. a bőrgyáros Mannonak a Király utcában és a sodrongyáros Kollerichnek az Aldunasonon. Működése 1860 után lendül fel igazán: a kor mai műemléki és műemlékjellegű épületeinek építői között az ő nevét is ott találjuk. 1870-ben ő építi az Uri-utca 36 Bástya-sétányi szárnyát; 1871-ben a Bajcsy-Zsilinszky út és Szent István tér sarkán álló hatalmas sarokházat; 1868-ban a Kecskeuői utca 17-et; 1872-ben a Magyar utca 18-at, 1866- ill. 1868-ban a Magyar utca 28-at építi; 1861-ben Mandl Joachim számára ő építi a Nádor utca 14-et, 1860-ban Reischinger Teréz számára a Váci utca 81-et, 1862-ben Erny Györgynek a Tolbuhin körút 16-ot, 1863-ban a Király (Majakovszkij) utca 7. sz. harmadik emeletét Walthier Gábornak és 1866-ban ugyanezen utca 27. II. emeletét a Hugmayer és Mihalovich cégnek, 1869-ben a Liszt Ferenc tér 10-et stb., stb. De ő az építésvezetője az Egyetem (Károlyi M.) utca 12. sz. alatti — már említett — Ybl épületnek, mely ma a Vízművek székháza, s az 1880-as években ő vezeti a Papnövelde átépítési és emelet-ráépítési munkálatait is. Áttekintve ezeket az épületeket megállapíthatjuk, hogy Gottgeb már határozottan eklektikában épít, a neoreneszánsznak egy egyszerűsített változatában. Kiterjedt építési tevékenységéhez képest meglepően kicsiny adója (732 frt., melyből 114 frt. a jövedelmi adó, míg 552 frt házbéradója két nagyobb és három kisebb házaeska után fizeti) jól mutatja, hogy adótételei mögött is az ebből következtethetőnél lényegesen jelentősebb tevékenység és vagyon húzódik meg.²⁷

Szintén már csak házbérjövedelem után adózott és nem is keveset: 3144, ill. 719 frt-ot a korabeli Pest másik neves építész családjának két, a virilisták szintjére eljutott tagja, *Kauszer István* és *Kauszer János*. A Kauserek Elzászból kerültek Pestre, állítólag már a XVII. sz. végén: a XVIII. században a polgárjogot nyert személyek névsorában két Kauszer nevű szücsmestert és egy aranyművest találunk; az 1787–1841 között élt József, aki 1815-ben kap pesti polgárjogot, az első, akivel mint építésszel és kőfaragóval találkozunk. Az ő

²⁶ Diescherre 1848 előtti működésére rövid értékelés: *Zádor-Rados* i. m. 154. l.; a képviselőháza: *Perehazy Károly*: Régi pesti képviselőház. TBM XVI. k. Bp. 1963. 495. l. Máltás épületéről ld. *Komarik Dénes*: Máltás Hugó. Műemlékvédelem 1870:4 4. sz. 221-226. l.

²⁷ Gottgeb jóformán feldolgozatlan építési tevékenységének szép dokumentumai az általa épített házak homlokzataiból kialakított képzeletbeli utcasarokat ábrázoló, valószínűleg mintakönyvként is szolgáló rajzszorozatok, melyeket a Bpesti Történeti Múzeum Újkori Osztályának tergvűjteménye T/3 jel alatt 10419, 10420, 9261, 9262 számon őriz (1859., 1874. ill. 1869. évekből). (*Tőkei Ferencné* szíves közlése.)

öt fia közül már négy az építőiparban marad — az ötödik lakatos lesz, majd a Török császárhoz címzett kávéház tulajdonosa. Az építőiparban maradt Kauser fiúk közül *János* (1817—1871) kőbányatulajdonos és nem túl jelentős építész: nevét csak a református gimnázium és mellette a Gönczy Pál utcai mai Képző- és iparművészeti gimnázium Hauszmannal közös terve őrizte meg. Különben kőfaragó is volt: az építészeti díszítő- és sírköszobrászat tevékeny és színvonalas mestere. A gazdag pesti Kölber kocsigyáros családjából nősült, ugyanúgy mint öccse *Lipót* (1818—1877), aki már valóban jónevű és termékeny építész, bár inkább rutinos kivitelező mint nagy építőművész. Az 50—60-as években főleg Frey Lajossal együtt egész sereg jelentős pesti épületen végez különféle munkákat: a városeyesítésig terjedő periódusban Frey-jel együtt ők renoválják a budai Kapucinus templomot, ők építik át a várbeli Teleki palotát a Helytartóság számára (1859), majd építik meg a várbeli hajdani Clarissa-kolostor épületét a Magdolna-templommal összekötő szárnyat az új Belügyminisztériumnak (1872), ők húznak harmadik emeletet Fröhlich Gusztáv Guszev utca 3. alatti házára (1853), alakítják át a Veres Pálné u. 15. sz. homlokzatát 1868-ban, építenek új szárnyat a Kazinczy utcai dohányraktárhoz, építik meg az Első Magyar Általános Biztosító Duna-parti palotáját, de építenek villát a budai hegyvidéken, a Remete úton (16. sz.), és Kochmeister bárónak a Budakeszi út 71. alatt is: ebben a villában lakik a porosz háború idején gyermekeivel együtt Pestre menekülő Erzsébet királyné. Elég jelentéktelen építészeti oeuvre ez, mégis akkora tekintélyt biztosít Kausernek, hogy 1865-ben az Országház tervpályázatára is meghívják.

Lipót öccse, Kauser József harmadik fia, *István* (1830—1905) a szabadságharcban tiszti rangot ér el, majd az emigrációban a garibaldista légióhoz csatlakozik, utána Amerikába megy, ahol megnősül s hazaérkezve már építési vállalkozóként, Türrrel és Gersterrel (kinek leánya lesz második felesége) az iszthmoszi és a Ferenc-csatorna építkezéseibe száll be. De ő építi amerikai mintára a Százházat is, ugyanúgy, mint a budai katonai kórház nagy épületkomplexusát: amerikai családi kapcsolatai és nyilván Türr protekciója az USA budapesti konzulását szerzik meg számára. Az ötödik Kauser fiú, *Jakab*, kőfaragómester, aki a gazdag Frohner családból nősül.

József unokái közül *János hasonnevű fia* (1847—1925) nagybátyjának Lipótnak özvegyét (mint láttuk ugyancsak Kölber leányt) vette el; ő is építész lett: többek között Steindl tervei alapján ő kivitelezte a Műegyetem Múzeum körüli épületét. A család igazán jelentős építész tagja azonban az ő öccse, *Kauser József* (1848—1919), aki már a budapesti és a zürichi műegyetemet végezte, majd Párizsban tanult, s aki Ybl halála után, a század végére majd a Bazilikát fogja befejezni, miután előbb többek között elvégezte a Ludovika átépítését is (1880).

Jelentős megbízásaiban kétségtelen tehetsége mellett nyilván szerepet játszott az a körülmény is, hogy felesége Gerlóczy Károly alpolgármesternek volt a testvére. Öccse, *Gyula* (1855—1920) ugyancsak Kölber leányt vett feleségül és szintén építőmester lett: az ő nevéhez fűződik többek között a városligeti volt Fővárosi Múzeum szép épülete.

A Kauserék esetében tehát valóban építész-dinasztiáról beszélhetünk, hiszen a 70-es években, közel egyidejűleg, Pest építésén hét Kauser is dolgozott. Munkásságuk felmérése és értékelése mégis nehézkes, mivel ők maguk is csak későn kerülvén be a céhbe (1851-ben Kauser terveit is még Zofahl szignálja) az 1850—60-as évekből még terveik is valószínűleg más neve alatt szerepelnek. Másrészt, sajátos módon, bár jó ízléssel építettek, mint afféle tipikus vállalkozó építészeknek, fennmaradt épületeiknek egyedileg csak kis része érte el a napjainkban műemléknek, műemlék jellegűnek vagy városképileg jelentősnek minősített épületek színvonalát. Pedig termésük igen nagy volt, és Budapest városképileg legfontosabb pontjainak kialakításában — ha nem is egyedi értékeikkel — jelentős szerepük van. Jellemző, hogy 1873 után csak a Körúton hat nagy Kauser épület épül, s a Sugár út épületei közül is sok az ő munkájuk. A család igen kiterjedt építészeti tevékenységének feldolgozása, úgy véljük érdekes feladata lenne az eklektika fővárosi indulását és kivirágzását vizsgáló építészettörténeti kutatásnak, annál is inkább, mert éppen Kauserék erősen vállalkozói szemléletéből következőleg alkotásaik elemzése a kor az építéssel szemben az építtető által

támasztott, a kapitalista nagyváros építészeti arculatát és részben polgári életformáját is ilyenformán döntően befolyásoló igényeinek tisztázásához is új adalékokat nyújthat.²⁸

A Kausereken kívül a virilista jegyzéken még néhány jelentéktelenebb építész is találunk: *Buzzy Bódogot* és *Dörschug Antalt*. Előbbi 442 frt adót (ebből 200 frt-ot jövedelem után) fizet, utóbbinak jövedelmi adója — 430 frt összadóból — már csak 93 frt. Végignézve fennmaradt, jelentősebbként nyilvántartott alkotásaikat látjuk, hogy egyikük sem nagy építész, de koruk technikai és művészi színvonalán építkező szolid mesteremberek. S már csak a háztulajdon után adózók között találkozunk a város az 50-es években még számos (127) építkezésén működő, de a többségükben külsőbb területeken épülő, főleg földszintes házacskákkal az új városképet tartósan már nem alakító *Seenger András* nevével. Ő maga már hosszabb ideje úgylátszik nem is épít: három kis ház után 943 frt házbéradót fizet. Családjának többi tagjai is háztulajdon felé fordulnak: a városegysítést közvetlenül megelőző években készül el *Seenger Jenőnek* a Gyár (Jókai) utcában egy két- és a Rózsa utcában egy egyemeletes, *Seenger Ferenek* pedig a Gyár utcában és a Szegfű utcában egy-egy egyemeletes háza.²⁹

Megemlítendőnek tartjuk végül, hogy a jegyzéken, ha egyelőre még csak a virilista adózók szintje alatt is, de már találkozunk a következő generáció jelentős építészeivel is: azokkal, akiknek építési tevékenysége majd csak a század végére fog kialakulni olyan mértékben, hogy őket a virilisták közé emeli majd be. Elsősorban *Hikisch Lajos* (a XVIII. századvég jónévű, vízivárosi, újlaki és óbudai templom- és világi építésze, H. Kristófnak feltehető leszármazottja), *Glasner József*, *Ámon József* (kapcsolata különben a feltehetően ugyanczen családból származó *Hamon Kristófhhoz*, a vízivárosi *Anna* és az újlaki templom első építésze-höz és a munkáját az 1740-es években az *Anna*-templomon és a plébánia épületén folytató *Hamon Mihály János*hoz még tisztázandó), *Pucher József*, *Kernstock József* és *Feszty Adolf* nevét kell megemlítenünk: 1873-ban 170 és 380 frt közötti adóval s szintén még csak háztulajdonosokként találkozunk velük, hogy másfél évtized múltán az 1888. évi virilista jegyzéken már a város vezető és nagy vagyonú építészeiként lássuk viszont őket.

Adataink a fentiekben valóban a város minden, az építőiparral kapcsolatban álló jelentősebb egyéni vállalkozását bemutatva, világosan érzékeltetik a sajátlagosan kereskedelmi, mégpedig ez esetben elsősorban az építőanyag kereskedelméből kifejlődő tőkének az építőiparban is erőteljes jelentkezését, és annak a polgári vagyontöbbletnek e szektorában is játszott nagy szerepét. Itt azonban ennek kizárólagos érvényesülését némileg korlátozzák a szorosabban vett építészeti szakmából kiinduló, szerencsés esetben ugyancsak önálló tőkés vállalkozásokká felnőni képes építészek és építőmesterek.

Éppen a Neuschlossok további útja — melyen a család ifjabb tagjai bár kifejezetten építéssel foglalkozni közvetlenül soha nem fognak, de megszerzik a mérnöki képesítést — jelzi, hogy az építőipar további fejlődésében az építészeti szakszerűségnek és a tehetségnek mindvégig nem lebecsülhető szerepe jelentős marad.

Jól látszik emellett, a szűkebb értelemben vett építőipar esetén, a kor új építészeti stílusának jelentősége is a polgári vagyonosodásban. Az az építész, aki képes megfelelni az új stílusban történő építkezés követelményeinek (ami persze az építető számára sem csupán esztétikai probléma, hanem a ház lakásainak kelendőségét és az értük szedhető bér magasságát is jelentősen befolyásoló körülmény), számíthat arra, hogy a rohamosan épülő város legnagyobb adófizetői közé is bejuthat. A régi stílushoz ragaszkodó építészekre így már csak a hanyatlás

²⁸ Kauserre és a családra alapvető *Kempelen* i. m. (Családkönyv) 80–87. l. (érdekes képekkel); nagykorúti épületeire *Ruisz Rezső*: A Nagykorút. Bp. 1960. (Műemlékeink) térképmelléklet.

²⁹ Seenger ekkori házaira *Kőrösi* V. 7–13. l. passim.

vár — a kibontakozó eklektika művelői pedig — és nem csak Ybl, hanem a szorgalmas művészi mesteremberek is — elindulnak a vagyonosodás útján.

De azt, hogy a városépítés nem csupán építőanyag és építészeti stílus kérdése, és ennek megfelelően nem csupán az e területeken tevékenykedők számára nyitja meg a vagyonosodás útjait, hanem már a tisztán építészetin túlmutató műszaki feladatok megoldását is igényli és honorálja, legjobban *Mendl István*, 1873-ban 483 frt összadóból 233 frt jövedelemadót fizető bádogosmester karrierje példázza. Mendl régi pesti polgárcsaládból származik: bádogosműhelye, mely a fővárosban elsők között járt a vízvezeték és gázszerelésben, a 70-es évek nagy építkezési konjunktúrájában különösen fellendült: új típusú petróleumlámpákat hozott forgalomba és a régi Könyök utca, Retek utca, Hajós tér a Sugár út kialakítása során lefolytatott rendezésekor az itt épült új házakba ő vezette be az első vízvezetéki csöveket. Az üzemet 1873 után Zellerin Mátyás vette át tőle: 1875-ben a kamarai jelentés szerint 60 munkás 8 esztergapadon dolgozik a gyárban, mely után tulajdonosa 1888-ban már 1506 frt-tal adózik. Mendl számára azonban az üzem átadása nem hanyatlást jelentett: tőkéjének további metamorfózisaként részvényeket vásárol, és nem is kis tételekben: olyan út ez, melyre — mint arra még később külön visszatérünk — nem egyedül lép rá. Elnöke lesz az akkor alakuló Részvényserfőzdeinek, és tagja lesz a Magyar Országos Központi Takarékpénztár, az Első Magyar Iparbank és a Schlick Rt. igazgatóságának is: láthatóan mindazon vállalatoknak, melyek a kispolgár részvényjegyzésére vagy legalábbis támogatására számítanak üzletükben. Emellett tevékeny a városi — szűkebben kerületi — közéletben is: egyik alapítója a VI. kerületi kaszinónak és számos jótékony intézménynek vezetőségi tagja. S ha öregebb napjaira mindez megszerzi számára a Vaskorona Rend keresztjét — mint ahogy a Rózsák terén felépített Erzsébetvárosi plébániatemplom körüli buzgólkodása pedig a pápai Nagy Szent Gergely Rend jelvényét bújtatja gomblyukába —: életútja egyrészt jellemző példája annak, hogy a kézműiparból hová vezetnek tovább lehetséges utak, másrészt azonban annak, hogy ezen az úton is már csak korlátozott tér nyílik annak számára, aki nem képes tőkéjével további nagyvonalú spekulációkra. Az iparosmestertől lett, műveltsége hiányait később hallatlan szorgalommal és energiával pótló rentier kitüntetései és kerületi vezérférfiúságának valóságos arányai a nagykereskedők főrendiházi tagságaival és báróságaival összevetve mutatkoznak meg. Mintha Mendl tulajdonképpen így elég szerény, a középpolgárság színvonalán túl nem emelkedő társadalmi útjának elég keresettként is ható hangsúlyozásával a kialakuló tőkés társadalom a polgári forradalmat támogató, attól saját fel-emelkedésüket is váró kispolgári tömegeknek a polgári demokratikus illúziókba vetett, megrendülni kezdő hitét akarta volna megerősíteni.³⁰

De nem hallgathatjuk el itt sem, hogy mind az építőipar, mind az annak perifériáira eljutott építőanyag-kereskedelem virilistáinak vagyonalapjában is igen jelentős szerepe van a házbérből eredő jövedelemnek, és ez alól még olyan nagy vállalkozók sem kivételek mint Neuschloss Károly, sem az olyan jól foglalkoztatott építésszek, mint Ybl. A háztulajdon jelentőségét az építőipari vagyonszerzésben jól mutatja az olyan, pályájuk végéhez ért mesterek vagyónállagában játszott szerepe, mint Kasselik vagy Kauser. Ugyanakkor persze nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy — mint arra már korábban is rámutattunk — éppen az építésszek és építési vállalkozók számára a legkézenfekvőbb és legkönnyebb a spekulációs célú háztulajdonba való tőkebefektetés.

4. A virilisták jegyzékének a háztulajdonosok után legnépesebb csoportja a kereskedőkből áll: 38 kereskedelmi ágazatból 251 kereskedőt találunk a virilisták

³⁰ Mendlre: *Gelléri i. m.* (Ipartört. vázl.) 578—580. l.; A budapesti társaság Bp. 1886. 464. l.

között — közülük kisebb-nagyobb jövedelmi adót azonban (s erre a figyelmet már itt fel kell híjni) a csoportnak csak mintegy 70%-a, 171 személy fizet; a többi kizárólag házbérjövedelem után adózik. Anélkül, hogy egyelőre e feltűnő jelenség okait kutatónk, a következőkben eredeti célkitűzésünknek megfelelően az egyes főbb terménykereskedelmi ágazatok jellegzetesebb virilista képviselőit fogjuk bemutatni.

Megfelelően Magyarország a Habsburg-birodalmon belüli helyzetének nem találjuk ui. meglepőnek, ha a főváros virilista kereskedői között messze a *termény- és gabonakereskedők* csoportja a legjelentősebb: a város 121 terménykereskedőjének csaknem fele és a virilizmusig eljutott összes kereskedők számának is több mint ötöde: 52 személy tartozik ide. Közülük csaknem harmadrész, 17 fő az 1500 frt-on felüli adókatégória tagja, — s ami nem kevésbé jellemző: e foglalkozási csoportnak közvetlenül lefelé, a 200—400 frt között adózók rétegében is erős részvétel van: e kategória 25 adózójával együtt összesen 77 terménykereskedő haladta felül a 200 frt adó mögött álló, nagyjából legalább évi 2000 frt jövedelmet. Mégpedig jellegzetes módon úgy, hogy adjukban a házbéradó jelentősége az összáadó csökkenésével együtt csökken: 1000 frt összáadón alul már egyre inkább a jövedelemadó válik túlnyomóvá és végül egyeduralmódóvá.

Ha a terménykereskedők vezető szerepét a kereskedelmi struktúrában így már nem érezzük is feltűnőnek, feltűnő azonban, hogy az 50-es évek közepétől kezdve e terménykereskedelmi struktúra vonatkozásában jelentős bővülés és ugyanakkor belső súlypont eltolódás következett be. Ennek a jelenségnek, mely a gabona- és általában szemestermény-, állatkereskedelemben pedig a sertés-kereskedelem döntő mértékű előtérbenyomulásában áll, okát egyrészt a vasút megjelenésében és a gőzhajózás kiterjedésében, másrészt a feudális viszonyok megszűntetése kapcsán a magyar mezőgazdaság struktúrájának átalakulásában, a növénytermesztés előretörésében, az extenzív állattartás hanyatlásában kell látnunk.

A vasutat megelőző korszak kezdetleges szállítási viszonyai mellett ugyanis a nagy tömegű, de aránylag olcsó szemestermény nagyobb távolságra történő szállítása csupán víziúton volt kifizetődő — e vonatkozásban azonban a hazai szemesterménypiac központja már régebben Győrben alakult ki. Győr vízi úton közvetlen kapcsolatban állt egyrészt a Délvidék hatalmas gabonatermő területeivel, másrészt (1855-től vasúti összeköttetéssel is erősítve) Bécs felvevő piacával. Az abszolutizmus idején gyors ütemben kiépülő és a tömeges terményszállítást egyszerre nagy távolságra is aránylag olcsón lehetővé tevő vasutak révén viszont a külföld piacain egyszerre kihasználhatóvá lett a hazai gabonának az a nagy előnye, hogy a nyugat-európai terméssel néhány héttel korábban ért be és így legelőnek volt piacra dobható.

Ugyanakkor a vasutak egyrészt új gabonatermő területeket (elsősorban a Tiszántúlt és a Duna—Tisza között) nyitottak meg (a vasutak Pesten centralizált vezetése folytán természetesen elsősorban a *pesti*) kereskedők számára, másrészt a Buda—Trieszt közvetlen vasúti összeköttetés megteremtésével ki-kapcsolták Bécs és az annak piacát alimentáló győri gabonakereskedelem exportközvetítő szerepét.

Az új terménykereskedelmi ágazat és benne a pesti piac jelentősége így gyorsan és rendkívül mértékben megerősödött: a gabonakereskedelem Pest terménykereskedelmének egyszerre vezető ágazatává lépett elő, hatalmas profitot biztosítva az abszolutizmus első szűkpénzű éveiben a tőkehiánnyal küszködő birtokossal szemben az árat szabályozni képes terménykereskedőnek. E profit csak még jobban megnő, mikor a pest-budai gabonakereskedők jól megérezve, hogy a városon átfutó hatalmas gabonamennyiség lisztte való feldolgozása és illetén értékesítése milyen hallatlan haszonnal kecsegtet, a terménykereskedelem

eddig hatalmas profilját malomépítésbe investálva a városegysítés éveire a Duna partján Európa legnagyobb és legmodernebb malomiparát teremtik meg.³¹

A gabonakereskedelem mellett ugyancsak a vasútépítés révén lendül fel Pest sertéspiaca. Míg a vasútépítések előtt a hazai állatkereskedelem csupán a lábon hajtva is szállítható szarvasmarhára korlátozódott, addig most a vagonok (és a DGT növekvő számú speciális sertésszállító uszálya) sertések ezreit és táplálékuk tonnáit tudják szállítani, anélkül, hogy a szállítás az állatokban kárt okozna. Ezekben az években épülnek ki az alföldi vasútvonalak beérkező pontján Kőbánya hatalmas, több tízezer állat összegyűjtésére és tartására alkalmas sertésszállásai.

Nem csodálható ezek után, hogy az 1873. évi pesti jövedelmi adójegyzéken már meglehetősen differenciálódva, kb. másfél száz, elsősorban gabonával foglalkozó terménykereskedőt és 53 sertéskereskedőt találunk: előbbiek mintegy 18 ezer frt jövedelmi adót fizetnek, ami mintegy évi 100 ezer frt netto jövedelmet jelent — ehhez lenne még hozzászámítható 84 lisztkereskedő 5512 frt adóval, ám az utóbbiak már kifejezetten kicsinyben dolgoznak. A hagyományos terménykereskedelmi ágak: a bor, a gyapjú, a marha, a toll stb. kereskedői továbbra is jelentős szerepet játszanak, itt azonban már érződik, hogy az itt tevékeny virilistáknak sikerült a szakma kiterjedését, új konkurensnek megerősödését megakadályozniok: az adózók száma e szakmákban nem nagy, de az átlagosnál több esetben igen nagyok az egyéni jövedelmi adók. Ezzel szemben a gabona- és sertéskereskedelem esetén a résztvevők számának az árumennyiség növekedésével együttjáró emelkedése a legjellegzetesebb.

Nincs megfelelő terünk rá, hogy az alábbiakban teljes felsorolást adjunk ennek a Budapest kereskedelmét döntően jellemző csoportnak minden tagjáról, vagyonuk összetevőiről — így csupán a csoport jellegét leginkább érzékeltetni képes néhány 1500 frt-on felül adózó tagjának és esetleges, vagy feltételezett kapcsolataiknak bemutatására vállalkozunk.

Ehrenfeld Benő az adójegyzék szerint háztulajdonos és kereskedő; a lakjegyzék terménykereskedőként ismeri. Ám 2808 frt összadója éppúgy csak házbéradóból (Október 6 utca 11.) áll, mint fiainak és az Ehrenfeld Benő és fia nagykereskedő cégben cégtársainak: Ehrenfeld Antalnak 1844, és Ehrenfeld Lipótnak 489 frt-nyi összadója; a budapesti cégjegyzékben ugyanakkor Adolf, Ignác, Miksa, Salamon és Zsigmond van bejegyezve külön-külön terménykereskedőkként, ők azonban a virilisták jegyzékén nem szerepelnek. 3535 frt adót, ebből 800 frt jövedelmi adót fizet a *Herzfelder H.* és fia nagykereskedő cég (2700 frt házbéradója a Zrínyi utca 6. sz. bérháza után számítódik), mely a címtár szakjegyzéke szerint főleg terménykereskedelemmel foglalkozik. A cégjegyzék tanúsága szerint a céget Herzfelder Adolf jegyzi; ő ugyancsak virilista nagykereskedő 591 frt jövedelmi adóval. Mivel a két cég jövedelmét nyugodtan egybeszámolhatjuk, Herzfelder Adolf kezében 10% adókulcs mellett 14 000 frt jövedelem jön be a kereskedésből és (20% átlagú adókulcs alapján) ugyanannyi a házbérékből is: jelentős összeg még akkor is, ha a társascég jövedelméből esetleg további családtagokat is ki kellett elégítenie. Feltehető persze az is, hogy ezek (Herzfelder Zsigmond gabonakereskedő 1304 frt összadóval, amiből 370 frt a jövedelmi; Herzfelder Lajos terménykereskedő mindössze 555, és Herzfelder Izidor terménykereskedő 380 frt jövedelemadóval) már korábban, a cég szétválásakor végkielégítettek. A család kezén ténylegesen létező vagyon kialakulása szempontjából azonban emellett meg kell említeni a nevét Herzfelderről Gyömrő-re változtató Vilmos háztulajdonost is: Október 6 u. 17. sz. háza után 4091 frt házbéradót fizet. *Hoffmann Frigyes* neve az adójegyzéken kétszer fordul elő: egyszer mint háztulajdonosé (7886 frt házbéradóval Guszev utca 3. sz. háza után),

³¹ *Sándor i. m.* (Nagymalomipar) 361—362. l.; *Vörös Károly*: Győr és Pest harca a dunai gabonakereskedelemért 1850—1881. Arrabona 7. Győr, 1965. 471—491. l.

másodszer mint kereskedő: 1018 frt jövedelemadóval. A cégjegyzék felvilágosítása szerint Pesten ekkor Hoffmann Frigyes nevén egy terménybizományos cég volt bejegyezve, melyet Hoffmann Domokos és Frigyes együttesen jegyzett. Mivel sem a cégjegyzék, sem a lakjegyzék, sem a szakmai jegyzék lehetséges fejezetei alapján nem tételezhetjük fel, hogy ekkor a városban két Hoffmann Frigyes nevű terménykereskedő lett volna, joggal tételezhetjük fel azonosságukat: a két adat együttesen mintegy 45 000 frt évi jövedelemre enged következtetni. De az adónak ez a széttagolt jelentkezése az adójegyzéken rámutat egyszersmind annak lehetőségére, hogy a jövedelemadó esetleg a házbéradótól elszakítva is kerülhetett könyvelésre, amit pedig, a jegyzék ha — számos bejegyzésének tanúsága szerint — kínosan igyekezett is elkerülni, tökéletesen megoldani még több hasonló esetben sem tudott. 2868 frt adót fizet — de csak Nádor utca 13. számú házának házbére után — a *Klein J. és fia* cég is, melyet a cégjegyzék szerint Klein Lipót, Albert, Ferdinánd terménykereskedők jegyeznek.

Az adójegyzék *Tafler Izsák és Kálmán* háztulajdonos és terménykereskedő tétele alatt együttesen fizetett 2128 frt összadó különös figyelmet érdemel: eddig első ismert jele egy nagyranövő virilista pályának, melynek végén az 1910-es évek elejére a család valamelyik leszármazottja, *Tafler Kálmán* 70 000 korona adóval Budapest legnagyobb virilistája lesz. *Izsák és Kálmán* 1873. évi együttes adóalapja két ház (Akácfa utca 49. és Majakovszkij utca 19.) házbéradójából és 143 frt jövedelemadóból áll össze. Emellett azonban *Tafler E. Kálmán* háztulajdonos és pénzüzer házbéradó címén (Váci körút 50., Üllői út 43.) külön 2020 frt adóval van megróva. A lakjegyzék azonban emellett felsorolja még *Adolf* magánzót (Fő utca — később Arany János utca — 16.), *Kálmán* kereskedőt (Béla, ma Vigyázó Ferenc utca 5.) és *Antalt* mint bérlőt a Háromkorona (ma Alpáry Gyula) utca 25. sz. alatt. A *Taflerek* kezén levő ingatlanok eszerint már ekkor is nagy jövedelműek, és az ingatlanvagyon (amit egy, már ekkor kialakulni kezdő Tápió völgyi nagybirtokkomplexus is fokoz) a *Taflereknek* a már említett *Ehrenfeldekkel* való későbbi összeházasodása után a család emelkedését jelentősen elősegíti.³²

Nem kevésbé jellegzetes alakjai a névsornak a *Wodianerek*. A család valószínűleg csehországi eredetű: első Magyarországon ismert tagja, *Sámuel* még *Weidmann* vagy *Woidzislav* néven 1750 körül tűnik fel a Bács megyei Eperóvácon; 1781-ben *Fülöp* már *Wodianer* néven költözik be Szegedre, ahol terménykereskedéssel foglalkozik. Két fia, *Sámuel* és *Rudolf* lesz a család két fő ágának alapítója. Már a 20-as években mindketten Pesten tevékenykednek: terménykereskedelemmel foglalkoznak, a konjunktúra idején hadiszállításokban vesznek részt, majd nagyszabású dohányexportba bocsátkoznak, később gyapjúosztályozó intézetet nyitnak, előbb (1828) Bécsben, majd (1839) Pesten is, melyekkel gyapjúexport kereskedésüket segítik elő. Rohamosan növekvő vagyonukból hiteleket is nyújtanak iparosoknak éppúgy mint községeknek: később *Wodianer* a Kereskedelmi Bank alapításának egyik fő mozgatója lesz. Terménykereskedése révén emellett kapcsolatba kerül a legelőkelőbb arisztokrata családokkal is. *Wodianer Sámuel* 1844-ben kaprióriai előnévvel magyar nemességet kap. 1846-ban már ő a város legnagyobb adófizető nagykereskedője; testvére, *Rudolf* az ő adójának már csak mintegy felét fizeti.

A *Wodianerek* ekkor már elkezdték pesti házingatlanvagyonuk kialakítását is. 1835 elején *Sámuel* fia, *Mór* (1810—1885) és felesége, *Ullmann Franciska* 136 000 pengő forintért megveszi a *Kemnitzer-féle*, Budapest 1945. évi ostromakor elpusztult ún. „Két török” házat, a későbbi Deák téren. 1844-ben 47 000 frt ráfizetéssel a házat elcseréli az ugyancsak a *Kemnitzer* testvérek birtokában volt Duna-parti Angol Királynő szállodára, de 1848-ban, ezúttal már 110 000 frt-ért, újból megveszi a „Két török” házat és irodáikat is odaköltöztetik, miközben a Kereskedelmi Bank a magyar bankjegyek kibocsátásának lebonyolításával foglalkozik. A „Két török” ház homlokzatán Dunaiszky kőből faragott törökjei ettől kezdve az S. W. kezdőbetűket tartják, az Angol királynő pedig (melyet 1849-ben Henzi bombái oly

³² A *Taflerekre Vörös i. m.* (Bp. legnagyobb adófizetői 1903—17) 160—161. l.

súlyosan megrongáltak, hogy 1852-ben Hilddel teljesen újjá kellett építtetni) Rudolf ágának birtokába került.

1848 után azonban Wodiáner Mór nem maradt Pesten. Bécsbe ment, ahol apja dohány-export üzletében szerzett ismereteit a kormány szolgálatában a dohánymonopolium bevezetésénél gyümölcsöztette. Így megerősödött politikai és pénzügyi pozíciójában egyik mozgatója lesz az osztrák vasúti hálózat francia érdekeltségek részére történő átadásának: ennek révén az így megalakult Államvasút Társaság alelnöke lesz, majd a DGT elnöke, a Hitelbank és a Tiszai Vasút igazgatósági tagja, később a bécsi nagykereskedelmi testületnek is elnöke. 1863-ban osztrák báróságot kap, melyet éppen 1873-ban terjesztenek ki Magyarországra is. Ez az év különben is szerencsés Wodiáner számára, akit ekkor Bécsben már Rotschilddal együtt emlegetnek: sikerül érintetlenül kikerülnie a nagy tőzsdekrachból. Mindenesetre jellemző, hogy halálakor a közhiedelemmel ellentétben csak 15 és nem 30 millió forintnyi örökséget fog hátrahagyni (ebből, általános felháborodástól fogadva, csupán 10 000 forintot hagyva jótékony célokra). Öccse, *Albert* 1886-ban fog báróságot, majd később főrendiházi tagságot és valóságos belső titkos tanácsosi méltóságot kapni: ő borosjenői Atzél Zsófiát veszi majd feleségül. Mór fia, *Albert báró* (sz. 1834) egy Nemes grófnőt vesz el és fog majd nagy pénzügyi karriert befutni.

A család Rudolftól származó ága ezalatt a földbirtok felé fordult. Rudolf fia, *Béla* földbirtokos is, ki egyrészt maglódi birtokán gazdálkodik, innen is kapva maglódi előnevét 1867-ben elnyert magyar nemességéhez. Emellett azonban terményexporttal is foglalkozik és banküzlete is van, később képviselővé is megválasztatja magát. Adót Pesten csak három háza után fizet: egyrészt az Angol Királynő más említett épületének (a 60-as évektől Deák Ferenc állandó pesti szállásának), másrészt a Zrínyi utca 3. sz. alatti háznak tulajdonosaként: előbbiből 2900, utóbbiból 2500 forint lakbéradónak megfelelő jövedelem után. S a Józsefváros 612. sz. alatti házában egyelőre csak 400 forint jövedelme sem rejtheti el azt a tényt, hogy e későbbi Baross, most még csak Nagy Stáció utca 17. sz. házáról van szó: néhány év múlva azonban magas jövedelmű bérházakkal telepített városrész nagy értékű ingatlanáról. Wodiáner Mór ugyanakkor a „Két török” ház után 5091 forint házbéradóval adózik. (A telekre akarják 1871-ben felépíteni az Operát, de a telek ára akkor már olyan magas volt, hogy a tervet el kellett ejteni: állítólag a szomszédos háztömbbel — benne nyilván a Marokkói udvarral — együtt 1 700 000 forintot kértek érte.) 1888-ra sem őket, sem az előtűk felsorolt terménykereskedőket nem fogjuk megtalálni a virilisták soraiban, e körülmény azonban nem szükségképpen elszegényedésükre utal: jelentheti esetleg a család Bécsbe (mint a báró Wodiánereknél) vagy — mint a Táflerek esetében feltételezhetjük — vagyonuk zömével átmenetileg vidékre való húzódását.³³

Az 1888-ban is tovább szereplő terménykereskedő virilisták között mint legjelentősebbet a *Deutsch* családot kell elsőnek említeni. *Deutsch Ignác* (1803—1873) Aradon született és 1822-ben alapított cégével innen indult el a vagyonosodás útján. A cég a délmagyarországi nagybirtokok központjában nagyarányú terménykereskedést folytatott, 1838-ban pedig átvette a Generali biztosító képviselőletét is. *Deutsch Ignác* a feleségétől, a valószínűleg az 1837-ben jabukai előnévvel és Temes megyei birtokadományjal megnevesített (s ez alkalommal nevét Nemeshegyire változtatód) *Ádelsberg Zsigmond* pesti gabonakereskedő leányától, *Teréztől* (1802—1863) született két fiával, *Józseffel* (1824—1903) és *Bernáttal* (1826—1893) együtt 1852-ben Pestre teszi át a cég székhelyét. Egyúttal felveszi működési körébe a vasutak építését: az eddig csak terménykereskedelemmel foglalkozó cég most a Kassa—Oderbergi és a Munkács—Beszkidi vasút mellett sok más kisebb vasútépítésnek is fő vállalkozója lesz. 1873-ban a cégjegyzékben a *Deutsch Ignác* és fia (*Ignác* és *Bernát* által jegyzett) cég mellett valószínűleg a *Deutsch Gábor* és *József* név alatt bejegyzett, *Deutsch József* és *Károly* vala-

³³ Wodianerre (maglódi): *Kempelen* i. m. (Zsidó cs.) I. k. 45—46., II. k. 23—24. l. (kaprióriai): uo. I. k. 42—44. l., valamint MFCs 455. l.; W. Móra mellett: *Wurzbach, Constantin v.*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Bd. 57. Wien 1889. 201—202. l.; *Gyömréy* i. m. 250—253. l.; *Mérei* i. m. 170—171. l.; — A házak történetére: *Pásztor* i. m. 56—57., 207. l.

mint Deutsch Sándor által jegyzett cég is ennek a Deutsch családnak birtokában van (ez ellen legfeljebb az szólna, hogy Bernát két fia József és Károly ekkor még csak 15 ill. 10 évesek, Deutsch Sándornak az id. József fiának (1852—1913) szereplése azonban mégis azt sejteti, hogy itt a cégnek egy más név alatt futtatott vállalkozásáról van csupán szó). Ez utóbbi cég ugyanis főleg szemes terményekkel kereskedett, míg az eredeti Deutsch Ignác és Fia cég a már ekkor meglévő hatvani nagybirtokkal a háta mögött Nádor utca 2. alatti saját házában a terménykereskedelmen kívül általában értéktüzellettel is foglalkozott. A cég 3041 frt adójának alapja azonban érdekes módon csak két ház bérjövödelme, ám a Deutsch Gábor cégnek csak jövedelemadója (603 frt), ugyanúgy mint a cégjegyzékben nem is szereplő Deutsch Bernát és fia név alatt két részben bejegyzett összesen 1225 frt jövedelmi adó, mégis e cégek valamilyen összetartozását sejteti. A cég útja Ignác éppen 1873-ban bekövetkezett halála után is tovább visz felfelé: 1879-ben Bernát és József hatvani előnévvel magyar nemességet kapnak, 1888-ra Bernát már 6915, fia az ifjabbik József 1566, annak unokatestvére pedig az idősebb József fia Sándor ugyancsak 1566 frt-tal adózik. Ez utóbbiak: a két unokatestvér fogják majd az 1880-as évek elején — egyelőre a Kohnerekkel és Brüllökkel együttműködve — átvenni a csődbe ment nagysurányi cukorgyárat és kialakítani a legnagyobb hazai cukoripari komplexust, 1889-ben létrehozva a hatalmas hatvani cukorgyárat, amelyhez az ifjabb Józsefnek öccsével, Bélával (1866—1933) együttesen alapított sárvári és több alföldi cukorgyára fog majd csatlakozni. A család ebben a harmadik generációjában 1908-ban a bárói rangot kapja meg. Míg azonban Sándor a század elejére a cukorgyáron kívül már főrészményese hat nagy gőzmalomnak, a Nasicci Tanningyár és Gőzfűrésztelepeknek, a nagyszlabosi papírgyárnak stb. is, a családnak ebben a generációjában az irodalom és a művészet aktív művelőit és mecénásait is megtaláljuk: Sándornak unokahúgától, Bernát leányától született két fiát: Lajost, a Nyugat mecénását, és a jónevű festő Ferencet (utóbbi felesége Lukács Lúcia, Lukács László volt miniszterelnök leánya), valamint József első leányát, az irodalomba is bemerészkedő Lilit (férje Madarassy Beck Gyula báró).³⁴

Nem éri utol ugyan a hatvani Deutschok karrierjét, de a budapesti terménykereskedelemnek ugyancsak jelentős tényezője az 1873-ban 1852 frt összadót fizető *Basch Fülöp* háztulajdonos és terménykereskedő. Adójából azonban csak 250 frt a jövedelemadó, a többi Mérleg utca 2. sz. házában bérjövödelme után fizeti. Baumgarten A. háztulajdonos és terménykereskedő 8106 frt adója ugyancsak két házában (Alpári Gyula utca 18., Engels tér 11.) házbéradójából áll össze: a jövedelmi adót azonban a családban Baumgarten Ignác terménykereskedő fizeti: 854 frt-ot. Ám a *Baumgarten* testvérek nevében áll a 2408 frt házbéradóra kötelezett Szerecsen (Paulay Ede) utca 15. sz. alatti hatalmas bérház is, mely fele részben Lajos, másik felében Ignác, Móric, Emilia, Izidor, Károly és Henrik nevében áll (az akkor 18 éves Baumgarten Henrik később udvari tanácsos és a Ganz Rt. alelnöke lesz). Ebből a vagyonból fog kinőni majd a Horthy-kor irodalmi életében oly nevezetes szerepet játszó Baumgarten-alapítvány. De a cégjegyzék még több más terménykereskedő Baumgarten is tartalmaz: Bernátot és Ferdinándot (az utóbbi egy Basch lánnyal van összeházasodva), a virilisták jegyzékén azonban már egyikük sem szerepel.

Ugyancsak terménykereskedőkként vannak bejegyezve a cégjegyzékben a *Fischl* testvérek: Guttman és Károly, ám ezek csak Nádor utca 19. sz. házuk házbérjövödelme után fizetnek: 1764 frt-ot. Fischl Guttmanról tudjuk azt is, hogy a kor dúsgazdag dohánykereskedő családjával, a tornyai Schossbergerekkel került házassági kapcsolatba, felesége Schossberger Emma (1834—1907) révén. Fischl Guttman 1884-ben kap nemességet dírsztai előnévvel: öt év múlva fiai Dírsztaira változtatják nevüket: közülük László (bankár és török konzul) 1905-ben báró lesz, ugyancsak bárói rangra emelt testvére, Béla pedig domonyi Brüll Irént veszi feleségül, a kor pesti burzsoáziájának egy másik neves családjából. Az ő fiainak házassága azután tovább erősíti az e réteget összetartó családi kapcsolatokat: Andor báró egy Wolfner baronessal, Gedeon báró egy Kohner baronessal vesz feleségül. Ugyancsak Fischl

³⁴ A Deutschkra: *Kempelen* i. m. (Zsidó cs.) II. k. 61—64. I. *Gelléri* i. m. (Ipartört. vázl.) 559—561. I.; *Sándor* i. m. (Nagyipar) 70—71. I.

néven még más terménykereskedőkkel is találkozunk: így Fischl Alajos bizományossal és szállítóval, valamint Fischl Salamon és Lajos hüvelyes kereskedőkkel: a virilisták jegyzékére azonban ők már nem kerültek fel. Ugyancsak házbér (Dorotyya utca 12, Nádor utca 52.) után fizeti 3513 frt adóját *Flesch Mór* háztulajdonos és terménykereskedő, egy Bécsbe és Prágába is szétágazott, de esetenként közösen vállalkozni is képes család pesti tagja. *Flesch* (1820—1898) terménykereskedőként kap 1884-ben nemességet borsai előnévvel. Apja, Alajos már 1847-ben a Pesti Nagykereskedők Testületének egyik vezető tagja volt. Mór gyermekei közül Aladár osztrák—magyar főkonzul lesz Jokohamában, leánya, Emma pedig az 1873. évi virilisták jegyzékén ugyancsak szereplő, 733 frt összadóból 490-et jövedelem után fizető nagy terményárkereskedő *Reusz Károly*, a kereskedelmi tőke földbirtok felé fordulásának egyik jó példájaként 1908-ban már tápiósápi földbirtokosként nemesített utódjának, rátonyi *Reusz Henriknek* felesége lesz.³⁵ *Heller M.* és *Heusinger G.* háztulajdonosok 1838 frt házbér-adója mögött szintén terménykereskedés áll, az üzlet 396 frt jövedelmi adója azonban (hasonlóan *Hoffmann Frigyes* esetéhez) csak a céget jegyző *Heller Ágost* neve alatt fog előjönni, természetesen már a virilista színvonal alatt. De házbérben realizálódik *Herzl Antal* terménykereskedésének jövedelme is: 1909 frt házbéradót fizet; 255 frt jövedelmi adójával jóval hátrább találkozunk az adójegyzékben. Ugyanígy csak házbéradót (2390 frt) fizetnek a *Léderer* testvérek (*Ede*, *Bernát* és *Jakab*), közülük *Edének* terménykereskedelemből eredő 214 frt jövedelmi adóját is csak a virilisták határán messze túl találjuk meg. (A virilisták között azonban egy másik *Léderert* is találunk: *Léderer Sándort* 2291 frt házbéradóval. *Léderer* az iparos hitelügy későbbi agilis szervezője, az Országos Bank, majd az Iparos és Kereskedelmi Bank, végül az *Adria Tengerhajózási Rt.* igazgatója, mindennekfelett azonban a Magyar Általános Szénbánya Rt. egyik főrésztulajdonosa és igazgatósági tagja, a hasonnevű terménykereskedőkhöz való kapcsolatának kiderítése még további kutatást igényel).³⁶ Ezúttal terménykereskedőként lép elénk *Luczenbacher Pál*, a kor egyik legjellegzetesebb pesti kereskedője. A téglagyári vállalkozásán kívül elsősorban tűzifakereskedésre specializálódott (és e minőségében már részletesebben bemutatott) *Luczenbacher* család ugyanis terménykereskedelemmel is kísérletezett: legalábbis *Pál* a pesti cégjegyzékbe végül is ilyenként vétette be magát. (Fakereskedőnek a jegyzéken még *Luczenbacher János* van feltüntetve.) *Luczenbacher* pesti 2079 frt összadójából 1943 frt a jövedelmi adó, de emellett 3060 frt-tal *Budán* is adózik. Jellemző példa arra, hogyan fordul a dúsgazdag *Luczenbacher* korábbi vállalkozási irányai mellett ekkor a nagyjövedelmű terménykereskedés felé. Ezután nem meglepő az sem, ha a 900-as évek elejére már mint az Angyalföld egyik legnagyobb telektulajdonosával fogunk találkozni vele.

További útjával külön szint jelent a láthatóan már nagyobb múltra visszatekintő terménykereskedő virilisták soraiiban a *Rupp* család. Régi nagymúltú polgári familia: nyilvánvalóan attól a *Rupp Károlytól* származik, akinek számára 1789—1790-ben az akkori Pest legnagyobb bérházát, a Marokkói udvart építették. Bár a házat az időközben elhalt *Rupp özvegye* már 1802-ben eladta *Festetics Antalnak*, ez nem jelenti a család vagyoni hanyatlását. Az 1830—40-es években cukrászként működő *Rupp János* és *Rupp Sebestyén* a terménykereskedő *Ruppokkal* való kapcsolata még tisztázásra szorul. Az 1873. évi adójegyzéken azonban három adótétel is a *Rupp György* által jegyzett, *Rupp* testvérek című terménybizományos cégre vezethető vissza: a cég 792 frt és *Rupp György* nagykereskedő 300 frt jövedelmi adója, valamint *Rupp György* háztulajdonos 1470 frt házbéradója, összesen 2570 frt; a valóságban úgy látszik a jövedelemadó közös, mert *Rupp Ignác* terménykereskedő 2383 frt-nyi ugyancsak házbéradója lipótvárosi, *Alpári Gy.* utca 13. sz. háza után csaknem pontosan annyi, mint *Rupp Györgyé*. Pesten ezenkívül még három, ám már a virilista határ alatt adózó *Rupp*ot találunk: ezek mind háztulajdonosok és magánzók, egyikükről,

³⁵ A *Fischl Dirsztay* családokra: *Kempelen* i. m. (Zsidó cs.) I. k. 87—88. l.; A *Flesch* és *Reusz* családokra: uo. I. k. 142. l., *Sándor* i. m. (Nagyipar) 220. l. (Szappangyár), 103. l. (Cukorgyár).

³⁶ *Léderer Sándorra*: *Gelléri* i. m. (Ipartört. vázsl.)

Rupp Jánosról (kit 1867-ben illobai előnévvel nemesítettek meg) azonban azt is tudjuk, hogy neves törvényszéki orvosszakértő, e tárgynak professzora az egyetemen, 1866–67-ben az egyetem rektora, aki 1873-tól az Országos Közegészségügyi Tanács másodelnöke, 1888-ban pedig elnöke lesz.³⁷

Feltűnő lehet, hogy a legnagyobb terménykereskedők fenti csoportja az adójegyzéken jóformán kivétel nélkül elsősorban háztulajdonosokból áll, és ha fizetnek is jövedelmi adót, az a házbérfelvételekhez képest (még az adókulcs különbözőségét is beszámítva) kisebb jövedelemről tanúskodik. Ezzel a kérdéssel és okaival később szándékozván foglalkozni, itt ismét csak arra kívánunk rámutatni, hogy az adott személy esetén az általa vitt terménykereskedelem egy adott időpontban tényleges volumenének szempontjából az összadó (amelyben a házbéradó legjobb esetben is csak a kereskedelmi tevékenység egy hosszabb megelőző időszakában elért tőkefelhalmozást reprezentálja) nem szükségképpen a legjellemzőbb: kifejezi a kereskedő tőkeerejét, jellemzi stabilitását, de nem szükségképpen utal pillanatnyi forgalmára. Ezért az alábbiakban a pesti terménykereskedőkről adott képünket néhány, ekkor még kisebb összadójú, de jövedelmi adójában nem kisebb terménykereskedő bemutatásával is kiegészítjük.

Ezek sorában elsőik között kell bemutatnunk a *Herzog N. L.* és társai terménykereskedő céget 612 frt jövedelmi adóval. A társak: Herzl Tivadar és Herzog Adolf és Péter. Utóbbi (1838–1915) lovasberényi születésű; itt a gróf Czirákyak (mint láttuk maguk is nagy pesti virilisták) védőszármáyai alatt a XVIII. századtól igen népes zsidó község is létezett. Az ifjú Herzog középiskoláit már Pesten elvégezve, apjának a 70-es években Herzog A. L. és társa cím alatt alapított cégébe lépett be. Néhány évtized múlva Herzog a főváros egyik legnagyobb terménykereskedője lesz. Később a dohányra specializálja majd magát, kiterjesztve üzletét Törökországra és a Balkánra is, ám egyidejűleg az ipar felé is fordul: a zsolnai posztóipar és a hozzácsatlakozó, Csacán épült fonó- és szövőipar, a nagyváradi malomipar felfejlesztője. Végül: a kereskedelmi tőke útjának logikus végpontjaként, egyik legnagyobb magánbankárja a fővárosnak, 1886-tól kezdve csetei előnévvel magyar nemes majd — miután már évek óta állandó vendége a gödöllői udvari vadászatoknak — 1904-ben bárói rangra is emelik.³⁸ (A terménykereskedelemnek ezt, a későbbiekben a bank felé vezető útját 1873. évi virilistánk közül a Kunewalderek még másutt ismertető példáján is különösen jól megfigyelhetjük.) A 914 frt összadóból 500 frt jövedelmi adót fizető *Beimel* és *Herz* háztulajdonos pár mögött is a hasonló nevű nagy (és Herz Ármín neve alatt nagyjövőjű), 1888-ra már 1227 frt adót fizető és a Herz márka alatt a szalámigyártást is megkezdő termény- és gyapjúkereskedő cég lappang. *Laczkó Ármín* 960 frt összadójú háztulajdonos hasonlóan 500 frt jövedelmi adója ugyancsak terménykereskedésen alapszik, ugyanúgy mint a 800 frt, csak jövedelmi adót fizető *Laczkó Náthán* is: ő a *Laczkó N. J.* — *Popper A.* társaság tagja. De a *Laczkó* családból *Antal* is terménykereskedelemmel foglalkozik: terménykereskedő ügynökként emlegeti az adójegyzék, melyen a virilista szintet 358 frt jövedelmi adójával még nem éri el, de már megközelíti. A családdal különben — mely a kor legérdekesebb budapesti kereskedő családjainak egyike — még más kereskedelmi ágakban is találkozhatunk.

De ugyanúgy itt, ebben az összadóját tekintve alacsonyabb, kizárólag jövedelmi adófizetőként igen magas kategóriában találjuk meg a város és a kor egyik legjellegzetesebb terménykereskedő családját, a *Strasser* családot: egyrészt mint a *Strasser* és *König* terménykereskedő céget 819 frt csak jövedelmi adóval (a cég tagjai *Strasser Márk* és *József*, valamint *Altmann Károly*), másrészt *Strasser Alajost* két tételben 691 és 409 frt jövedelmi adóval (az adókönyv egy bejegyzése szerint 1873 után *Strasser Alajos* lépett társasviszonyba *König*gel). *Strasser* 1886-ban halt meg: a kereskedelmi tőke útjának egyik

³⁷ Ruppék kezdeteire *Pásztor* i. m. 51. l. (*Rupp Károly* 1788. évi telekvásárlásai); 156–170. l. (1840 telekjegyzéken *Rupp Ignác* ingatlanai passim); kapcsolataik a 60-as években nyilhegyi előnévvel megnevesített *Rupp Jakab*hoz, az ismert helytörténészhez még tisztázatlanok: *Imre* és *Zsigmond* az ő fiai voltak (később jeles virilisek)

³⁸ Herzogéakra: *Kempelen* i. m. (Zsidó cs.) I. k. 138. l.; *Sándor* i. m. (Nagyipar) 71. l.

jó példajaként egyik alapítója volt az Első Gazdasági Gépgyárnak, a Szegedi Kenderfonógyárnak, de benne volt a Pannonia Gőzmalom igazgatóságában is, alelnöke volt a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarának és tulajdonosa a Ferenc József Rend lovagkeresztjének. 1888-ban öt fia (egyenként 622 frt adóval) szintén terménykereskedő; — közülük — nem kevésbé jellemzően a terménykereskedő virilisták a háztulajdont még nem igénylő rétegére — Sándor 1904-ben már mint földbirtokos kap magyar nemességet kisbábi előnévvel (a család kisbábi birtokáról, ahol már családi sírbolt is van). Az adójegyzékben még a virilista határ alatt is találkozunk több Strasserral: a Strasser testvérek céggel (341 frt jövedelmi adó), melyet a cégjegyzék szerint Strasser Emil jegyez, valamint Strasser Béla terménykereskedővel és Strasser Salamon ugyancsak teménykereskedővel; előbbi 180, utóbbi 145 frt jövedelmi adót fizet.³⁹

Legalább annyira jellegzetes képviselője a pesti terménykereskedelemnek az *Ullmannok* később (1888-tól) erényi előnévvel osztrák lovagi rangot nyert ága. Az erényi Ullmann Károly és (1889-től) a baranyavári előnévű Ullmann Móric György testvéri kapcsolata révén rokon két ág a közös ős, Ullmann Károly által pécsi eredetű. Az ifjabbik Ullmann Károly (szül. 1812) ekkor az Ullmann testvérek (rajta kívül: Imre és Mór) terménykereskedő cég jövedelméből 616 frt jövedelmi adót fizet, emellett azonban már ekkor a Kereskedelmi Bank igazgatója, 1886-ra pedig már 685 frt adójú virilistaként a Bank alelnöke. Fia, Lajos (megh. 1903) udvari tanácsos, később a DGT vezérigazgatója, valószínűleg azonos az 1873-ban még csak 141 frt jövedelmi adót fizető Ullmann Lajos bizományossal. Másik fia Ullmann Sándor (1850—1897) csak 1888-ban fog feltűnni a virilisták között 974 frt adójával, de ő már a közéleti dekorumra is törekszik: amellett, hogy jeles közgazdasági író, 1879-ben már a fővárosi törvényhatósági bizottság tagja, 1884 és 1892 között pedig az alsóárpási kerületnek országgyűlési képviselője is; ő az, aki családjának a lovagi rangot fogja megszerezni.⁴⁰ Rajtuk kívül feltehetőleg a családnak ezzel az ágával tart rokonságot Ullmann Lipót, ki Seligmann Sándorral társas terménykereskedő cége jövedelme után csak 223, és Ullmann Ignác terménykereskedő, Rechnitz Ignác társa, ki 174 frt jövedelmi adót fizet. (Rechnitz különben nyilván rokonságban áll a Rechnitz H. és M. terménykereskedő cég 885 frt házbér-adót fizető tulajdonosaival: Henrikkel és Móriccal; előbbi a Községi Banknak is igazgatója, ám 1888-ra egyiket sem találjuk a virilisták soraiban; a századelejen azonban már a név ismét megjelenik a fővárosi virilisták jegyzékein.) De itt, a terménykereskedelem aránylag magas, csak jövedelmi adózó csoportjában találjuk meg 611 frt jövedelmi adóval *Brachfeld Gyulát*. A cég Brachfeld Ármin és Gyula neve alatt van bejegyezve, az adójegyzékben Ármin 2475 frt adója csak házbéradó a Váci körút (Bajcsy-Zs. út) 28. sz. ház után. A család — a főváros egy másik rendkívül érdekes és a továbbiakban még külön vizsgálendő kereskedő családja — más családtagok által képviselve, más kereskedelmi ágakban is sokszor fel fog bukkanni: de tagjai ekkor csak házbéradót fizetnek, holott a cégjegyzék még mást mond: a 9810 frt-tal adózó (Három Korona utca 21. és Béla utca 1.) Adolf lókereskedő, a 2623 frt-tal adózó Arnold szintén. 1888-ban nem találkozunk velük, a XX. század elején azonban már ismét a virilista jegyzék előkelő helyén fognak állani mint udvari szállító fehérenemű és divatáru kereskedők. A Brachfeldkéhez hasonló vagyonmegosztást láthatunk a *Faber* családban: Faber L. G. terménykereskedő 601 frt. jövedelmi adót fizet, Faber Fülöp hüvelykeskereskedő azonban már csak házbéradót: 611 frt-ot, 800 frt jövedelmi adót fizet Friedmann Mór és fia nagykereskedő, csaknem ugyanannyit (780 frt) Gruber Jakab terménykereskedő, de ehhez nála még 450 frt házbéradó is járul. Nagy József terménykereskedő 563 frt jövedelmi adót fizet; Wiener Lipót és Albert terménykereskedő 502, ill. 320 frt-ot. A Brachfeld-től kezdődve felsoroltak egyike sem szerepel 1888-ban a virilisták között.

³⁹ Strasserékra: *Kempelen* i. m. (Zsidó cs.) III. k. 96—97. l.

⁴⁰ Ullmannékra: *Kempelen* i. m. (Magyar nemes cs.) X. k. Bp. 1931. 450—452. l.; az erényi Ullmannokra uo. Zsidó cs. III. k. 94—95 l.; a baranyavári Ullmannokra uo. III. k. 94—96. l.; a szilányi Ullmannokra uo. I. k. 96—104. l., *Gyömrői* i. m. 219., 237., 238., 253. l.; Ipari alapításaik e korban Sándor i. m. (Nagyipar) 156. (Rimamurányi: Mór); 131. (Salgótarjáni: M. G.); 87. (Lujza malom: M. G.), 71. l. (Pannonia malom).

Nem kétséges: hosszan sorolhatnók még az 1873. év fontosabb, vagy egyre kevésbé fontos gabona- és általában terménykereskedőinek névsorát és adótételeit: e legnépesebb és talán az egész budapesti kereskedelem általános jellemzőinek tanulmányozására is legalkalmasabb kereskedelmi ágazatban azonban már így is két, elég élesen elkülönülő csoportot figyelhetünk meg: a legnagyobb adózók szinte már kizárólag háztulajdonossá vált vagy váló csoportját; és azoknak csoportját, kiknek közvetlen kereskedelmi eredetű jövedelme már nem kisebb, sőt többnyire jóval nagyobb az előbbiekéénél, és összadójuk mégis kisebb, belőle a házbéradó teljesen hiányozván. Talán nem indokolatlan túlzás, ha ebben a jelenségben már itt a korabeli kereskedő kétféle típusát látjuk megjelenni: az egyik kereskedelmi eredetű tőkésének már befektetésére törekszik, miközben a tényleges kereskedelemmel apránként felhagy — a másik még a felhalmozás lendületében van: tőkét még nem vonja ki az üzletből. Ami persze nem jelenti azt, mintha az első típus útja és kereskedelmi vagy általában gazdasági tevékenysége már lezárulóban lenne; később látni fogjuk, hogy nagy részüknél új, modern formákban s még nagyobb méretekben fog továbbélni — párhuzamban a város gazdasági struktúrájának az egész nemzeti piaccal együttes változásával.

Ugyanezt a kettősséget látjuk a további, mint azonban táblázatunk mutatja a terménykereskedelemmel már jóval kisebb volumenű és jelentőségű kereskedelmi ágakban. Ezek részben még a terménykereskedelem különböző specializált ágazatai. A differenciálódás elég erős és néhány vezető nagy cég kiemelkedik: ezek tulajdonosainak egy részénél már szintén találkozzunk a háztulajdonossá válás folyamatával; másoknál azonban még nem. A fejlődés előrehaladottsága vagy elmaradottsága e folyamatban bizonyos fokig rávilágít az illető ágazat fejlettségére is.

A gabona- és általában szemestermény- kereskedés fenti csoportjához tartozik mindazoknak a kereskedőknek köre, akik az ország egyéb terményeivel és állatokkal kereskednek és azokat forgalmazzák további belföldi és nem kis részben külföldi piacok felé. A bor, a bőr, a dohány, a gyapjú, a marha, és a sertés kereskedőire gondolunk itt elsősorban: a virilistáknak ez az összesen 27 főnyi rétege egy, a korabeli statisztika szerint 151 tagból álló csoportnak áll az élén⁴¹. E csoporton belül az egyes kereskedelmi ágak aránya jellemzően mutatja a város kereskedelmének bizonyos, már megindult átrétegeződését: a 151 főnyi csoporton belül a korábban jelentősebb marha- és gyapjúkereskedők összes száma már csak 6, illetve 5 fő; a borkereskedőké viszont 35, a bőrkereskedőké és a sertéskereskedőké meg éppen 52, ill. 53 fő, jeleként annak, hogy — főleg az utóbbi esetben — a gyors vasúti szállítás megjelenése hogyan lendíti fel egy nem túlságosan igényes és kockázatos állattenyésztési ág a korábban lassú és kezdetleges szállítási viszonyok között még kockázatos és így korlátozott forgalmát. Az 53 sertéskereskedőből indul ki az a fejlődés, mely nem sok idő múlva Kőbánya európai méretekben is hatalmas sertésszállásait megteremtve, néhány évtizedre, az 1895-i katasztrofális sertésvészig a fővárost az európai sertéskereskedelem egyik jelentős gócpontjává fogja alakítani.

Mindezen foglalkozási kategóriák virilistái közül a *borkereskedelmén* kezdve: e szakma élén 1873-ban a két *Jálics* áll: Ferenc és legidősebb fia, Kálmán. Kálmán 1156 frt összegű adója egészében házadó, bár a cégjegyzékben ő is bornagykereskedőként szerepel. Valószínű, azonban, hogy a cég egész jövedelme Jálics A. Ferencnél adózik: nála is közel 4000 frt a házbéradó (a Majakovszkij utca 18, Hímez utca 38. és egy kis józsefvárosi házacská után), de ezenfelül 2000 frt jövedelmi adót fizet. A 18. sz. elején Csáktornyáról bevándorolt Jálics Mátyás fia, az apja mészáros iparát folytató és városi tisztségeket is viselő Kristóf (1729—

⁴¹ *Kőrösi* XIII. 2—16. 1.

1804) mint budai lakos kapott 1795-ben nemességet: a nemeslevél a hétéves háború idején gyorsan fizetett nagy összegű subsidiumát emeli ki; így járt el „a most folyó háborúban is”, melyben emellett egy újoncot is kiállított. Címerében párdue ágaskodik babérszorúval és felhős égen a felhők közül kitekintő hold világít, megfejthetetlen, már a praeromantika hangulatát idéző szimbólumként. Fia (vagy unokája?) az összeírásunk időpontjában már 78 éves András Ferenc 1795. november 30-án született: a hétéves korában árvaságra jutott gyermek Gyöngyösön, majd Bécsben tanult; rokonai hivatalnoki pályára szánták, ő azonban (nyilván a konjunktúra sodrától is befolyásolva) a kereskedői pálya iránt érdeklődik. Bécsi és trieszti cégeknél tanul tovább és hazatérve családja kiterjedt budai szőlőjében modern bortermelést kezd. 1822-ben maga is polgárjogot kapott és ez évben alapította meg először gyarmatárúval kereskedő, majd borkereskedelmi cégét is. A cég hamarosan a város egyik legnagyobb kereskedelmi vállalatává növekedett (ebben nyilván része van Jálícs a gazdag vaskereskedő Schopper családjából történt nősülésének is), mely a 40-es években már kiterjedt exportot bonyolított le nemcsak Európába, hanem Észak-Afrikába, sőt Amerikába is. 1842-ben Jálícs már részt vesz a Kereskedelmi Bank alapításában is (a 60-as évek végére a bank alelnöke lesz), 1844-ben pedig a Cukorgyár Egyesületében. 1846–47-ben a pesti kiváltásgolt nagykereskedelmi testület 13 frt adóval adózó tagja. A cég virulását az abszolutizmus viszonyai nem befolyásolják: 1849–1874-ben Jálícs a pesti nagykereskedők és nagyiparosok társulatának egyik vezetője (kiküldöttje), a 60-as években a Lloyd Társaság elnöke. Az 50-es években a cég még tovább bővíti üzleti kapcsolatait. Király utca 18. sz. alatti házában Pest legnagyobb, közel I holdas, mintaszerűen felszerelt pincéjében mintegy 50 000 akó bor várja szállítását a világ minden tájára, köztük ekkor már a Távols-Keletre, Szingapurba, Japánba, Latin-Amerikába és az USA-ba is. A cég kiterjedt bizományosi hálózatát ekkor már az egyes világrészekre specializálódott fiúk mozgatják, de e távoli kapcsolatok mellett a cég már a 60-as évek közepétől fogva balkáni és közel-keleti piacait is kiépíti. Az alapító éppen az összeírásunk utáni évben, 1874-ben bekövetkezett halála sem rendíti meg a cég helyzetét. Fiai közül Kálmán 1887-től a Pesti Nagykereskedők és Nagyiparosok Társulatának alelnöke, 1888-ban pedig testvérei, Géza és Ignác a virilisták között összesen több mint 5500 frt adóval fogják képviselni a céget.⁴²

A város másik nagy borkereskedő családját az óbudai *Abeleseket*, szintén megtaláljuk a virilisták között. Abeles Dávid és Jónás háztulajdonosok és borkereskedők: az előbbi 1376 frt adójából 420 frt a jövedelem utáni, Jónásnál 466 frt-ból 201. Rajtuk kívül az 1873. évi lakjegyzékben azonban kerek félszáz további Abelest találunk; közülük a cégjegyzéken is 9-et és a virilista jegyzékben is még további két háztulajdonost. De ha ezeknek rokoni kapcsolatai egyelőre tisztázatlanok is, talán így sem indokolatlan, ha az adójegyzékben már a virilista határ alatt álló csupán 381 frt adót fizető Abeles Lipót vendéglőst is a borkereskedőkkel hozzuk kapcsolatba. Az Abelesek borkereskedő cége különben még 1888-ban is fennáll: a vezetést átvevő Zsigmondot és Izidort ekkor fejenként 309 frt összadóval találjuk meg a virilisták jegyzékén, s az előbbinek nevét 1896-ban is ott olvashatjuk a nagykereskedők és nagyiparosok társulatának tagjai között.

Ha összadójával (780 frt) nem jár is az élen, 468 frt-nyi jövedelmi adójával még meg is előzi Abeleséket *Fleischmann Mór* háztulajdonos és borkereskedő, s ha összadóját nézve a virilista határ alatt, de megközelíti őket a 350 frt jövedelmi adót fizető *Fleischmann Ede*, mint a cégjegyzékből végül is kiderül: Mór cégtársa a kettejük összesen 818 frt-nyi jövedelmi adója alapján immár igen tekintélyesnek tekinthető *Fleischmann Ede* és társa borkereskedő cégben (talán az 1846–47-ben a pesti polgári kereskedelmi testület X. adóosztályában 3 frt 30 krajcárt fizető *Fleischmann J.* cég utódjában). *Strohmayr Ferenc* borkereskedő 500 frt házbér mellett fizetett 100 frt jövedelemadója mindehhez képest már csak szerény kisméretű vállalkozásról tanúskodik. S mint egy, a borszakmából végleg kilépett üzletember, *Koszgleba Antal* már csak háztulajdonosként fizet 227 frt adót, bár a cégjegyzék még borkereskedőként tartja nyilván. Családja győri eredetű és két fázisban érkezett Pestre: 1801-ben

⁴² Jálícsra: *Kempelen* i. m. (Családkönyv) 74–75. l.; Hazánk s a külföld 1866.

János háztulajdonosként, 1814-ben László már kereskedőként kap polgárjogot. Antal és az ifjabb László polgárjoga — már mint pesti születésű kereskedőké — 1843-ból ill. 1844-ből származik. Nevükkel 1847-ben a pesti polgári kereskedők VIII. és X. adóosztályában találkoztunk 5,30 ill. 3,30 frt adóval. 1888-ra azonban már egyikük sem fordul elő a virilisták soraiban.

A vele foglalkozó virilisták vagyoni viszonyait tekintve a bornál semmivel sem kisebb jelentőségű a *dohánnyal* való kereskedés: jelentőségét a vagyonosodásban már a Wodianerek példáján láthattuk. A dohánykereskedő virilisták közül legjelentősebbek a *Schossbergerek*: a főleg dohánnyal és szesszel kereskedő, ill. a szeszt a budai Tabáni Spiritusgyárban elő is állító Schossberger S. W. és Fia cég tulajdonosai: S. W., Henrik valamint Zsigmond. A cég 3572 frt házbéradóval terhelt ingatlanai (Fő utca — ma Arany János utca — 4, Nádor utca 20) mellett 1800 frt jövedelemadót fizet, és kiemelkedő jelentősége a hazai terménykereskedelemben később még csak növekedni fog. Schossberger Zsigmond és Nándor fia 1888-ban már mint nagybirtokosok és nagykereskedők egyenként 1987 frt-ot adóznak, 1890-ben pedig 1863-ban nyert nemességük után már bárói rangot kapnak. A tornyai előnév a család alföldi nagybirtokossá válásáról tanúskodnék akkor, ha nem tudnók, hogy a nagybirtok, éppen a dohánykertészetéről híres Csongrád-Csanádi vidéken, láthatólag a kereskedelem nyersanyagának birtoklását is jelenti. Schossberger Zsigmond felesége Mayer Teréz maga is valószínűleg az 1888-ban 567, ill. 318 frt adóval virilista két nagy dohánykereskedő Mayer (Alajos és György) családjából származik. A *Mayerek* vállalkozása azonban ennél régebbi múltra tekinthet vissza: ők ugyanis *Medetz József* a reformkorig visszanyúló cégét vették át. A szlovéniai származású Medetz 1838-ban már dohánykereskedőként kapott pesti polgárjogot, 1846-ban a pesti polgári kereskedő testület VI. adóosztályában fizetett 8 frt adót, 1847-ben pedig szivar-, burnót- és dohánykereskedésére gyári kiváltságot kért és kapott. Vállalkozása ekkor évi 183 700 frt-ot forgatott meg. Két dohánykészítő üzemében 95, Váci utcai szivarraktárában 17 munkás dolgozott, emellett foglalkoztatott egy pipafaragó ezüstművest is. Medetz, kinek ekkor egy földszintes és egy Majakovszkij utcai háromemeletes házán kívül több mint 80 000 frt vagyona volt, 1873-ra már visszavonult az üzlettől, és csak házbérijövedelem után adózik 1960 frt-ot, miközben a céget Mayerék viszik tovább, s mint említett 1888. évi adójuk mutatja, nem is eredménytelenül.

A nagy dohánykereskedők sorában kell megemlítenünk a *Gold Mór* és Fia céget is. 5654 frt összedóját tekintve a cég még Schossbergerékénél is jelentősebb vállalkozásnak tűnik. Az összeg azonban ekkor már kizárólag az Október 6 utca 18. sz. ház házbéradója, és azt sejteti, hogy Gold már visszavonult az aktív dohányüzlettől. Ez a körülmény viszont a több korábbi jeles dohánykereskedő céget összeolvasztó Schossberger cég jelentőségét csak tovább emeli: 1888-ra Schossberger Zsigmondnak már Turán is 16 000 holdas birtoka van.

Alapjában dohánybólszármazik a város 1873-ban ugyanúgy mint 1888-ban egyik legfigyelemreméltóbb vagyona: a *Fuchs testvéreké*, kivált Fusch Rudolfé. A szepesi patricius családból származó Fuchs Rudolf 1846—47-ben már 20 frt adóval a Pesti Kereskedelmi Testület II. osztályában adózik dohánykereskedőként, és valószínűleg tulajdonosa is annak az Első Magyar Dohány- és Szivargyár néven működő dohánygyárnak, amelyre még 1834-ben a Szepességből jött, polgárjogot nyert, a Kereskedelmi Bank alapításánál is tevékeny és az igazgatóságba is már bejutott Fuchs Keresztély kapott gyári kiváltságot, hivatkozva üzeme már ekkor 40 000 frt évi termelési értékére. A monopólium bevezetésekor az üzletet és a gyárat a kincstár megváltotta, s így Fuchsek a dohányüzletből kiléptek. A dohányon szerzett vagyon azonban tovább működik a város gazdasági életében. 1873-ban Fuchs Rudolf három ház után 2265 frt adót fizet, 1888-ban ugyanő már 3170 (Gusztáv testvére pedig 347) frt-tal adózik. Jövedelmének további növelésében azonban — viriliseink között korántsem egyetlen esetként — nem a házvagyon, hanem tőkénének ipari és banki befektetése játszott szerepet, amire később még visszatérünk.

De ugyanígy a dohányra megy vissza a Kunig Mária révén (1821—1843) különben a Medetz családdal ugyancsak rokoni kapcsolatba jutott — sőt a házasság révén talán Medetz vagyoni emelkedésében is részes — *Kunig* örökösök 5315 frt házbéradóra kötelezett ház-

vagyona: a Király utca 23, 40, a Sas utca 1 és az Arany János utca 12 alatti házakból álló komplexus. A vagyon ekkorra már megoszlik Kunig József és három Kunig lány (egyik Türyné, a másik Stambachné) között: ám 1888-ra egyikük sem fordul elő a virilisták között. A vagyon alapja a csehországi születésű, 1828-ban polgárjogot nyert Kunig József a reformkorban nagyraötött dohánykereskedése volt. 1841-ben Kunig és fia már a dohánygyártással is kísérletet tesznek, gyáruk 1845–46-ban 82 munkással dolgozik, emellett egy molnár bedolgozójuk burnótlisztetet őröl. Évi forgalmunk értéke 63 000 frt felett van. Ekkor szabályszerű gyári jogosítványt kérnek és kapnak, a gyárban egyúttal a karbantartást is saját munkásaikkal végeztetik el. A dohánymonopólium bevezetésével az állam ezt az üzemet is nyilván megváltotta: a tőke azonban nemcsak a házvagyon, hanem földbirtok felé is fordult: 1873-ban a címjegyzék Kunig Józsefet földbirtokosként említi, bár földbirtokának helyére nem utal.⁴³

A *bőrkereskedők* közül *Jordán Alajos* 2300 frt összadójával (melyből 400 frt a jövedelemadó) nyilvánvalóan szorosan kapcsolódik Jordán Károly bőrgyárához: egyetlen példájaként virilistáink között a bőrfeldolgozás és értékesítés egy családon belüli egyesülésére. Rajta kívül *Mauthner Lipót* (nyilván a későbbi nagy bőrgyáros dinasztia első generációjából) már (ill. ekkor még) kizárólag bőrkereskedéssel foglalkozik, 537 frt jövedelmi adót fizetve.

A *Flesch testvérek*: Flesch Manó és Ignác bőrkereskedők (az előzőekben a terménykereskedőknél bemutatott – s végül is a Machlup-féle bőrgyárba betársuló – Flesch Mórral nyilván rokonságban) 1183 frt házbéradót fizetnek; bőrkereskedelmi tevékenységükre és ennek jövedelmére az adójegyzékben már a virilista határ alatt elhelyezkedő Flesch Ignác és testvére bőrkereskedő c. tételnél kimutatott 180 frt jövedelmi adó utal. *Taub Salamon* bőrkereskedőnél ugyancsak a háztulajdon dominál az adóalapban: 2470 frt adójából csak 136 frt a jövedelemadó (1888-ra már 3400 frt-tal adózó háztulajdonost látjuk viszont). Háztulajdonba fektetett tőkével találunk jegyzékünkön még két további kisebb bőrkereskedőt: *Rotter Jánost* (a lakjegyzék szerint cipész, a cégjegyzék szerint bőrkereskedő s nem valószínű, hogy két különböző személyről lenne szó) és *Tausk Henriket* is: előbbi 801, utóbbi 412 frt összadóval elsősorban háztulajdonos. Házbéradójuk mellett jövedelmi adójuk Rotter esetén csak 134 frt, ill. Tausknál aránylag még nagyobb: 104 frt. Közülük a Rotter család a XVIII. sz. végétől úgylátszik két fázisban érkezett a fővárosba: Antal, eisenbergi származású szappanfőző 1799-ben, Ferenc, frankstadti szíjjártó mester 1831-ben lesz pesti polgár. A bőrkereskedők sorában külön említendő a *Staffenberger család*⁴⁴. A családban 1742-től kezdve négy bőrsz. szerzett polgárjogot; az 1873-ban már csak 679 frt házbéradót fizető id. Staffenberger István bőrkereskedő 1846-ban a Pesti Polgári Kereskedelmi Testület X. adóosztályában 3 frt 30 krajcárral adózik. Népszerű ember volt a polgárság előtt, mert nemcsak, hogy 1848 előtt városi szószólóként tevékenykedik, de tag az 1848–49-es városi képviselőtestületben is, emellett azonban már 1849. augusztus 18-án tagja lesz a bevonuló császáriak által szervezett pesti gazdasági bizottnak, október 18-án pedig a katonael-látással foglalkozó városi bizottnak is kinevezik, s még az 1850-ben összeállított község-tanácsnak is tagja. S bár onnan nem sokára kiesik, 1858-ban már ismét község-tanácsi tagként találkozzunk vele: 1860. augusztus 14-én, tehát még az októberi diploma kihirdetése előtt, az ő javaslatára fogja kimondani a pesti tanács azt, hogy tárgyalási és jegyzőkönyvi nyelve a magyar, a német szöveg pedig csupán fordítás jellegű. Nem meglepő, ha 1861-ben, az 1848-as jogfolytonosság alapján összeülő pesti képviselő testületben ismét övé lesz a vezető szerep, amit az 1867-es lustrumban is megtart. 1873-ban Városház téri üzletét már fia vezeti, bár ő maga is még virilista 679 frt adóval. Halálával azonban (halála után a hálás város a Józsefvárosban utcával tiszteli meg emlékét) a család kihullik a város immár náluk nagyobb stílusú kereskedők által jellemzett vezetőrétegéből, ha fia – bár már csak 335 frt adó alapján – még 1888-ban is tagja a virilisek csoportjának.

⁴³ Medetzre: *Mérei* i. m. 299–300. l. – Fuchsra: *Szávay Gyula: A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története 1850–1925.* Bp. 1927. 282. l.; *Sándor* i. m. (Nagyipar) 72. l.; *Mérei* i. m. 172. l. – Kunigra: *Mérei* i. m. 299. l.

⁴⁴ Staffenbergerre: *Fővárosi Lapok* 1878. 41. sz.

A bőrkereskedők közül — legalábbis vagyonának alapját s nagyságát tekintve — kiemelendő még *Sacelláry Döme*. Bár már semmiféle jövedelmi adót sem fizet (3000 frt-ot megközelítő adója József tér 5. sz. házának házbérjévedelme után számít), de a cégjegyzék szerint bőrkereskedő. Sacelláry a XVIII. sz. végén Pestre telepedő görög kereskedők szokásos származási helyéről, a macedóniai Koziani-ból származó, görög keleti, 1777-ben polgárjogot nyert Sacelláry János György kereskedő leszármazottja: Sacelláry Dömötör Ignác és Dömötör György már mint pesti származású kereskedők kapnak polgárjogot 1841-ben ill. 1847-ben. 1846 — 47-ben a pesti polgári kereskedő testület IX. osztályában 4,30, a XII-ben 2,30 frt-tal adózó tagokként találkoznak velük. György különben 1861-ben és 67-ben tagja a városi képviselőtestületnek is, ami vagyona mellett társadalmi tekintélyét is mutatja.

A bőrhöz kapcsolódva kell megemlíteni a város szűcsiparát, ill. *szűcsáru kereskedelmét*: a termék jellegéből kifolyólag a megmunkálás és értékesítés itt sokkal összpontosítottabb folyamat, mint azt a bőr esetén láttuk. A szakma négy virilistája közül az élen az értékesítéssel is foglalkozó szűcsmesterek állnak: *Deák János* és *Horváth Benő*: előbbi 2181, utóbbi Nádor utca 1. sz. alatti háza után 2598 frt házbéradót fizet. Velük ellentétben, a két szűcsáru kereskedőnél csak jövedelmi adót találunk: Goldstein Edénél 413, Heidelberg Árminnál pedig 410 frt-ot. A két vezető cég kizárólag házbéradója azonban nem jelenti tulajdonosaik visszavonultságát az üzleti tevékenységtől. A Deák céget 1817-ben alapító Deák János 1849-ben társul veszi az üzletbe Horváth Józsefet, aki (mint az 1873. évi szakjegyzék mutatja) egy házban (ma: Puskin utca 14.) lakván a másik virilista háztulajdonos szűcsmesterrel, Horváth Benjaminszal, rokoni vagy legalábbis szoros üzleti kapcsolatuk is nyilvánvaló. A sokáig a Városház tér 3. alatt, tehát a Belváros legelőkelőbb pontján található, de még nem nyílt árusítású üzlet vezetését Deák 1876-ban történt elhunytja után önállóan, de a régi cég nevét megtartva Horváth veszi át. Ekkor a cég a Váci utca 9-ben már nyílt árusítással dolgozik, 1888-ban pedig átköltözik a Váci utca 13. és Régiposta utca sarkán álló hajdani Alter-féle igen előkelő divatáru üzlet helyiségébe, ahol azután egészen a második világháborúig fennállt, miközben 1908-ban megkapta a cs. kir. udvari szállítói címet is.⁴⁵

Egy három korszakon átnyúló fővárosi cég életének e jellemző pályaképe mellett sem érdektelen a *Heidelberg*-féle, egyedeiben nem jelentős adójú, összességében viszont, mint látni fogjuk, igen jelentékeny szűcskereskedő család vizsgálata. A már említett Heidelberg testvérek ugyancsak szűcsáru cégét (az adójegyzék szerint 150 frt jövedelmi adót fizető szűcsárukereskedő Heidelberg József mellett) másik tagként jegyző Heidelberg Hermannal (amit az is bizonyít, hogy Heidelberg József lakása a lakjegyzék szerint ugyanúgy a Guszev utca 12-ben van, mint a szakjegyzék szerint a másik Heidelberg által is jegyzett cég). Nyilvánvaló, hogy a környékére telepedett többi ugyancsak szűcsmester Heidelberg (adók a következőkben zárójelben) is rokonságban vannak vele és így egymással is. Így Heidelberg Lipót a cégjegyzék szerint részint szűcs (163 frt jövedelmi + 685 frt házbéradóval), részint Glaser Judával együtt egy férfiruha és szőrmeáru kereskedésnek is tulajdonosa. Heidelberg Mór a lakjegyzék szerint kereskedő és háztulajdonos (1799 frt házbéradó), ugyancsak a Guszev utcában lakik, fia pedig ifj. Heidelberg Mór a cégjegyzék szerint szőrme- és bőrkereskedéssel foglalkozik. Üzlete a Deák tér és az Engels tér sarkán áll, és 359 frt jövedelmi adót fizet. A Heidelberg család így különböző tagjainak szőrmekereskedelmi és szűcsipari tevékenysége után végül is összesen 3000 frt-on felül adózik; s az ifjabb Mór és Lipót személyében 546, ill. 706 frt adóval 1888-ban is találkozunk majd tagjaival.

A szőrmekereskedés mellett kell ismertetnünk a város egyik későbbi legnagyobb kereskedő családjának, a *Kohner*eknek kezdeteit is. Ők ugyanis a nyerstermények kereskedelmén belül a *tollkereskedelemből* indultak el. A család lipcei eredetű és már a XIX. sz. első felében megjelent a fővárosban. Virilistáink jegyzékén 1873-ban Kohner Henrik két tételben (Tanács krt 4. és Dohány utca 6.) bejegyzett, összesen 5548 frt házbéradóval szerepel, valamint a Kohner Henrik és testvérei című, főleg tollal foglalkozó terménynagykereskedő

⁴⁵ A Deák és Horváth cég történetére: Az 50 éves Pesti Hírlap jubileumi albuma. Bp. 1928. 456. l.

cég 628 frt jövedelmi adójával. Henrik társai (testvérei?), Zsigmond és Károly azonban 1873-ban kiváltak a cégből, és Kohner Adolf és Fiai címen új vállalkozást alapítottak. 1888-ban már mindketten, valamint Kohner Ágoston gyapjúkereskedő, egyenként 818 frt adót fizetnek, Zsigmond és Károly emellett, egyenként 3385 frt adóval, a Szolnok megyei Besenyszögön is virilisták, az öreg Henrik pedig 2374 frt adóval a torontáli Valkányban virilista birtokos: ő a pesti virilisták között ekkor már elő sem fordul. A céget ezután a Budapesten maradt Adolf (1865—1937) fogja felfejleszteni: és a másik ágból Alfréd és Jenő 1912-ben áganként külön-külön a bárói rangot is el fogják nyerni.

A bórrel ellentétben a kizárólagosan *gyapjúkereskedést* a virilisták között csak két cég képvisel: az *Ehrenstein Wolf* és társa cég 447 frt-nyi kizárólag jövedelemadóval, és a *Hay M. L.* (talán Mihály?) gyapjúkereskedő és háztulajdonos nevével jegyzett cég, 415 frt összedóbjából mindössze 133 frt jövedelmi adóval. A Hay családból M. L.-en kívül az adójegyzék szerint — igaz, hogy a virilista határon alul —, még Hay Bernát (292 frt összedójból 100 frt jövedelmi adóval) foglalokzik gyapjúval, emellett találkozunk még a 151 frt adót fizető Fülöppel és az 150 frt-ot fizető Ignáccal: a cégjegyzék szerint az előbbi bizományos és szállító, utóbbi terménykereskedő. 1888-ra a családból budapesti virilistaként egyedül Bernátot találjuk meg mint háztulajdonost (a lakjegyzék szerint azonban földbirtokosként) 712 frt adóösszeggel; Mihály viszont valóban mint abonyi birtokos Pest megye, fegyverneki birtokosként pedig Szolnok megye virilista jegyzékén is előfordul, előbbi esetben 343, utóbbival 664 frt adóval, de mindkét esetben budapesti lakhellyel.

Az állatkereskedelemre térve: a cégjegyzék szerint *lókereskedő*, ám 1873-ban már csak Alpári Gyula utca 21., 24. és Béla utca 3. sz. alatti házaik után összesen kb. 12 500 frt-nyi házbéradót fizető két *Brachfeldet*: Arnoldot és Adolfot már említvén s csak éppen hozzájuk fűzvé a 909 frt összedójból 290 frt jövedelmi adót fizető, 1888-ban azonban már 503 frt-tal adózó Neubauer Mayer marhakereskedőt — megfelelően általában nagy számuknak —, a sertéskereskedőket kell kiemelnünk. Sertéskereskedők a virilisták között is jelentős számban fordulnak elő: táblázatunk bizonyossága szerint 7-en. Közülük *Eigel Nándor* háztulajdonos és sertéskereskedő tűnik a legjelentősebbnek: 3324 frt összedójból 1300 frt a jövedelemadó, a többi házbéradó, főleg az előkelő Városház tér 10. sz. alatti háza után. Bár lakása ezek szerint a Belvárosban van, a lakjegyzékben Kőbányán nyilvántartott Eigel Nándor nevű bérlő is nyilván vele azonos: kőbányai előfordulását a sertéskereskedelem itteni telephelyei is indokolják és az, hogy Eigelnek itt nagy saját ingatlanai is vannak: az ún. „szállás” telkeken (tehát nyilván a sertésszállások környékén) a Pest-kőbányai vasútállomás melletti 204—207. sz., valamint a Gyömrői út és a szolnoki vasút közti szántókból a 86—87. sz. telekdarabok. Nem meglepő tehát, hogy ha Eigel 1888-ban is mint (667 frt adót fizető) virilistát látjuk viszont. Nála valamivel nagyobb összedót fizet a gyulai származású, ide pedig a XVIII. sz. első felében Németországból bevándorolt családból származó, 1844-ben pesti polgárjogot nyert ugyancsak sertéskereskedő *Geiszt Gáspár*, ám adója Eigelénél nagyobb arányban házadó. Geiszt (1815—1875) kádármesterként kezdte Gyulán, majd Pestre jött és itt gyertyagyártással kísérletezett, később pedig átvette sertéshizlalással foglalkozó rokona Geiszt Ádám sertéseinek értékesítését. Ehhez rövidesen földbérleteket szerzett, majd saját birtokot Békés megyében: itt ló- és főleg juhtenyésztés folyt, állítólag Petőfi öccsének, Istvánnak irányítása mellett. Mindez nem csekély jövedelmet jelentett: Geiszt fia, *Gyula* (1855—1903) már nyilván erre a vagyona támaszkodva kapta meg 1885-ben Jális leányát, szerzett 1895-ben a szarvasi határban levő birtoka után csáki előnévvel nemességet, adta hozzá leányát Wekerle Sándor miniszterelnök később pénzügyminiszterre lett fiához, és szerzett másik leányának, Georginának egy Zichy gróftól férjnek. Maga Geiszt Gáspár jó ízlésű ember volt: már a mai Budakeszi úton levő villájának is valószínűleg Pollack volt a mestere, de Kecskeméti utca 132. sz. alatti, a mai Kálvin tér sarkára nyíló, Budapest ostromakor elpusztult bérházát is jó építésszel, Ybl Miklóssal építtette. (E házban nyílt meg 1888-ban a Báthory Kávéház: tulajdonosa Bajor Gizi édesapja volt és a kávéház feletti lakásban Vajda János lakott.) Ideszámítva még a Kerepesi út (Rákóczi út) 8. alatti nagy bérházat és Üllői út 42. alatti ingatlanát, Geiszt 3663 frt házbéradót fizet, de emellett a lakjegyzék szerint

földbirtoka is van, Jövedelemadója viszont 505 frt-nyi összegben (mint ezt már máskor is láthattuk) egy jóval későbbi adótételben kerül csak elő.⁴⁶

Eigel és Geiszt mellett a többi virilis pesti sertéskereskedő összádját és jövedelmi adóját tekintve egyaránt már jóval jelentéktelenebb: *Voracsek Antal* (a lakjegyzék szerint termény-, az adójegyzék szerint sertéskereskedő) 405 frt jövedelmi adóval, *Voigt János* 586 frt összádjából csak 115 frt jövedelmi adóval és *Windisch Ferenc*, nemcsak hogy 947 frt összádjával, hanem öt 1848-ban, 1861-ben és 1867-ben egyaránt a Pest városi képviselő-testületbe bejuttató társadalmi tekintéllyel. Míg ez utóbbi három kereskedő nevével azonban 1888-ban már nem találkozunk, addig *Böschatt Antal*, 1873-ban 590 frt-ot fizető háztulajdonos sertéskereskedő 1888-ban 687 frt adóval él tovább.

5. Hosszan sorolhatnók még a főváros e legjelentősebb termény- és állatkereskedelmi ágainak a virilisek jegyzékén szereplő egyes további jellegzetes alakjait, cégeit — úgy véljük azonban, hogy a pesti terménykereskedelem társadalmi, gazdasági típusai így is már elég világosan állanak előttünk. Ezért a továbbiakban már csupán a pesti *vaskereskedelem* bemutatására fogunk szorítkozni, mely nem nyersvas vagy acél forgalomba hozatalával foglalkozott (ezt elsősorban maguk a gyáarak forgalmazták), hanem elsősorban vas- és egyéb fémáru cikkekével, s melynek jelentőségét így egyrészt a kézműipar, de még inkább az induló fővárosi fémipar, és általában a technikailag modernebb, polgári életformák elterjedése szempontjából sem lehet eléggé nagyra értékelni.

Budapest vaskereskedőinek útját vizsgálva a nevét Almayra változtató reformkori Wurm már ismertetett, a kereskedelemből már különben is kilépett karrierjére csak utalva, e korszakban a vasszakmában kétségtelenül a Tömöry (Schopper) E. A. és a Heinrich Alajos és Ferenc cégek a legjelentősebbek. *Tömöry* összádjá (3071 frt) kezdetben ugyan nem éri el a *Heinrich*-két (5296 frt), de *Tömöry* egyrészt nem sokkal 1873 után még megszerzi *Kaiser István* egy 2757 frt házbéradójú ingatlanát, másrészt a 3071 frt-ból a Régi posta utca 4. és a József tér 3. sz. házbéradója mellett 1091 frt a jövedelmi adó. A család régi polgárdinasztia: első tagja, *Schopper Károly* már mint vaskereskedő jött Nagykárolyból Pestre, ahol 1776. január 8-án kapott polgárjogot. A XVIII. sz. végén a mai Nap utca, Szigony utca, Üllői út és József körút által határolt területen *Schopper Károly* vaskereskedő nagy szántóterületet birtokol, s mikor ezt a napóleoni háborúk idején parcellázzák, a telket keresztülzelő utca megőrzi *Schopper* nevét: csak Pest magyarosodásának korában fogják, megfeledkezve a név személy eredetéről, az utca nevét Tömő utcára magyarosítani. Az 1809-ben polgárjogot nyert következő *Schopper, György*, ugyancsak vaskereskedő, s nyilván *Károly* unokája, már pesti születésű; az a *Schopper György* pedig, aki 1825-ben lesz pesti polgárrá, az ő fia. E II. *Schopper György* fia, *Jenő Ágoston*, ki 1838-ban kap pesti polgárjogot, lesz az, aki családja német nevét a régi hajdúsági kisnemesi (s *Arany János* szalontai éveinek egyik belső barátját adó) családból származó feleségének nevére változtatja meg. A cég 1846–47-ben a pesti polgári kereskedelmi testület VI. osztályában 12 frt adót fizet. 1873-ban a cég már *Schopper György* és *Károly* nevével van, a vagyon felett azonban, az adójegyzék tanúsága szerint, még az öreg *Eugen August* regnál; *György* és *Károly* neve majd csak 15 év múlva fog felbukkanni az adójegyzéken is: előbbié akkor már a királyi tanácsosi ranggal díszesítve. Ám, jellemzően a hazai polgárság útjára, a családban már a legfiatalabb nemzedéket képviselő *Kálmánnal*, 1888-ban mint (nyilván a vagyon járadékával megtámogatott) pénzügyi fogalmazógyakornokkal találkozunk.⁴⁷

A *Heinrich* család pesti pályafutásának kezdetét az a székesfehérvári születésű *Heinrich*

⁴⁶ Geisztre: *Kempelen* i. m. (Családkönyv) 58–59. l.

⁴⁷ A Tömöryekre: *Kempelen*: Magyar nemesi családkönyv I. Bp. 1927. 127. l., kezdeteikre *Gyömrei* i. m. 213. l.; a Tömő utcára: *Turányi Kornél*: A Józsefváros kialakulása. TBM XIV. k. Bp. 1964. 337. l.

Alajos jelzi, aki — mint még Wurm pályáját ismertetve említettük — 1809-ben lett társ a Wurm és Schmidt-féle vaskereskedésben, és ugyanebben az évben pesti polgár is. Heinrich ebben az évben, mikor a franciák már megszállták Stájerországot és Ausztriát, és e tartományokkal mindenféle kereskedelmi kapcsolat megszűnt, hónapokig tartózkodott ott (nyilván az ugyancsak e címen nemességet kapott Wurm társaként) azért, hogy „életének és vagyonának nem csekély kockázatásával” innen lássa el kórházi és hadi felszereléssel a Magyarországon állomásozó császári csapatokat. Emellett azonban egy ízben „az ellenséges őrzáratok gyűrűjén keresztül” a Magyarországtól ekkor már elvágott császári főhadiszállásról egy hivatalos levelet is átesempészett a nádornak és a választ is visszavitte rá. Talán így szerzett hadidicsőségének hatása alatt Heinrichet később a pesti polgárőség adjutánsává is megválasztották, és itt már nyilván vagyonától is segítve, tagja lett a pesti választott községnek is. Testvére, Heinrich Ferenc bajai gabonakereskedőként kezdte pályafutását (házassága az 1835-ben nemességet kapott Ettlínger Ferenc győri gabonakereskedő leányával nyilván üzleti kapcsolatokat is kifejezett), s mint ilyen 1820-ban a kincstár számára teljesített nagyszabású és jutányos árú gabonaszállításokat. Fenti érdemeik tekintetbe vételével 1827-ben mindketten magyar nemességet kaptak és (nyilván az ő esetükben is valamely kincstári tartozás kiegyenlítéseképpen) inscriptiót a Bács megyei ómoravicaí uradalomra. Ferenc 1845-ben engedélyt kapott nevének Imrédyre történő megváltoztatására, a vasüzletet továbbvivő Alajos azonban megmaradt a régi német családnévénél. Ezt viszik tovább azután gyermekei: a már pesti születésű, 1841-ben polgárjogot nyert Alajos és az 1845-ben polgárrá lett Ferenc. 1846-ban a pesti polgári kereskedelmi testületben nemes Heinrich Alajos az I. osztályban 25, nemes Heinrich Ferenc a VIII. osztályban 5,30 frt adót fizet. 1873-ra Heinrich Alajos 5296 frt összadójából csak 800 frt a jövedelmi adó, ugyanúgy mint ahogy házbéradó a már említett Heinrich Ferenc 1382 frt adója is. Alajos nevén ekkor a Dorottya utca 7., a Feldunaszor 5. és a Szív utca 25. sz. alatti házak bérjövödelme adózik.⁴⁸ Hogy e két Heinrich, hogy viszonyul genealógiailag a város többi, Heinrich nevű virilistájához — így pld. a vízivárosi három, összesen 5100 frt adót fizető Heinrichhez (ez az ág fürdőbérll orvosok családja: János a Ráczfürdőt, majd Trencsénteplicet bírli, s utódaik vállalkozásaikat még több fővárosi fürdőre is kiterjesztik majd) — egyelőre bizonytalan.

Heinrichékkal egy házban, a Városháztér 2-ben van üzlete (Kőbányán pedig jelentős telekvagyon) *Barhó Ferencnek*, aki a boroszlói Sziléziai Cinkkohászati és Bányászati Rt. budapesti képviselője: ő két kis ház után 248 frt házbéradót, üzlete után pedig 291 frt jövedelemadót fizet és valószínűleg azonos azzal a Barkoe Ferenc budai születésű kereskedővel, aki 1842 júliusában kapott polgárjogot, 1846—47-ben pedig a pesti polgári kereskedelmi testület VIII. osztályának 5,30 frt adót fizető tagja. Nem nagyobb a jövedelemadója a *Biach testvéreknek* sem (190 frt), igaz, hogy mindkét üzletük saját házukban van: Adolf és Sámuel üzlete az Ó utca 32-ben és Antalé sem messze: a Révay utca 11-ben: házbéradójuk közel 7000 frt. *Vísitzky Ferencnek* az „Aranyhorgonyhoz” címzett vasüzlete a mai Rákóczi út végén, a 73. sz. alatt van: már ilyenén — nyilván a Rákos felől érkező falusiakra szabott — címmel is érzékeltette a különbséget a belvárosi finomabb üzletekkel. Ő 203 frt adót fizet jövedelem, 250-et pedig házbér után. Jelentős vaskereskedés a már 1846—47-ben ugyancsak a pesti kereskedelmi testület tagjaként, az V. adóosztályban 10 frt adót fizető *Romeiser Ferenc* Váci út 1. sz. alatti, tehát a pesti Vásártér peremén települt, nyilván ugyancsak vidéki, mégpedig elsősorban a Nyugati pályaudvar felől érkező vásárlóközönségre számító, az „Arany golyóhoz” címzett üzlete. Tulajdonosa 443 frt jövedelmi adót fizet; egy másik Romeiser viszont, akinek vaskereskedése a Majakovszkij és Rumbach utca sarkán van, nem szerepel a virilisták jegyzékén. Hogy az üzlet nem mehetett rosszul, látszik abból, hogy Romeiser (felesége az alább ismertetendő másik nagy vaskereskedő család leánya, Forstinger Borbála) 1897-ben bátaszéki előnévvel fog magyar nemességet kapni.

A cégjegyzék többi vaskereskedője ekkor még nem éri el a virilisták színvonalát: *Gruber*

⁴⁸ A Heinrichekre: *Kempelen*: Magyar nemesi családok. V. k. Bp. 1913. 16—17. l.; a nevét Imrédyre változtató ágra: uo. 186. l.

Vilmos, Heinrich és Barhó mellett a Városház tér 2. sz. házának harmadik üzlethelyiségét is vasáruval elfoglaló, az „Arany rácsoshoz” címzett vasüzlet tulajdonosa már csak 197, Friedmann Antal pedig 166 frt jövedelmi adót fizet. Csak 284 frt jövedelmi adót fizet a már említett *Unger Antal* és fiai: József és Leó a mai Petőfi tér és a Régiposta utca sarkán a „Vaskaszához” címzett üzlete is (melyből 1888-ra egy közel 3000 frt adót fizető cég fog kinőni), és *Waldhauser György* Adolf a Vásártér Romeiserrel ellentétes végére, a Dohány utca 2-be települt 230 frt jövedelmi adójú üzlete (mely 1888-ra háztartási és konyhaszerekre specializálva már 1249 frt adót fog fizetni). E két utóbbi cég tulajdonosai különben régi pesti polgárcsaládok leszármazottai: *Unger* nyilvánvalóan abból a pesti kovács családból származik, melyből a Pinkafőrről származó Benedek 1740-ben, s a már pesti származású ugyancsak Kovács Antal 1798-ban, Ferenc pedig 1805-ben lesz polgár: a kovácságra utaló üzletegér alatt Antal az első, aki 1830-ban már kereskedőként kap polgárjogot. *Waldhauser György* 1810-ben már mint pesti születésű szitakötő kap polgárjogot: a szitakötésből, azonban úgy látszik, van bizonyos átmeneti lehetőség a fémiparhoz, amit a Kollerichék példája is mutat. Hogy azután ez a Waldhauser hogyan kapcsolódik az 1761-ben polgárnak felvett, ismeretlen foglalkozású, de már szintén pesti születésű Waldhauser Henrikhez, éppúgy bizonytalan és további kutatást igényel, mint az Ungerek kapcsolata Unger Henrikhez a kor ötödik legnagyobb pesti virilistájához, a már előbb bemutatott nagy háztulajdonoshoz. A címtár szakjegyzéke ezenkívül egy további vaskereskedőről is tud, akivel nem vaskereskedő virilisták kapcsolhatók össze: *Csekő Ágost* Ráday utcai vaskereskedő és *Csekő Alajos* 1844-ben kereskedőként polgárjogot nyert, 1846–47-ben a IX. osztályban 4,30 frt adót fizető pesti kereskedelmi testületi tag és budai származású háztulajdonos (Pesten 460, Budán a Tabánban 146 frt adójú házbérlőjével) között nyilván van valamilyen kapcsolat. Végül a vaskereskedők között kell megemlíteni *Forstinger Albertet*, a Dorottya utcai Wurm udvarban levő Első Háztartási Cikk és Konyhaeszközök Lerakat tulajdonosát, „A Háztartás és Konyha könyve” című jeles munka szerzőjét, a már említett Romeiser apósát (vagy sógorát). *Arte et Marte*, az ügyes *Forstinger* (1847-ben kapott polgárjogot kereskedőként, de pesti származása alapján az 1721, 1752, 1783, 1817. években már pesti polgárokat adó hasonló halászdinasztia valószínű leszármazottja) jelentős vagyont szedett össze: ekkor már 1044 frt házbérladót fizet; a család egy másik tagja, *Forstinger János* pedig 620 frt-ot. Az ő tisztán házbérladójú adóalapjukkal ellentétben a vaskereskedelem egy másik szakágzatában *Hirschl Jakab* háztulajdonos (Dorottya utca 11.) és kereskedő — aki minden valószínűség szerint a *Hirschl Izidor* és fia (Jakab és Vilmos) szerszámkereskedő céget jelent — 2936 frt összadójából 843 frt-ot jövedelemadóban fizet. Árui jórészt nyilván egyszerű szerszámok: a cég a jövedelmi adóban kifejeződő forgalma jól mutatja azonban az épülő város és a növekvő lakosság igényei által támasztott bizonyos konjunktúra hatását.

A vaskereskedést azonban nemcsak Wurm-Almay hatalmas házvagyonában, hanem más, hozzá képest kisebb, de még így is igen jelentős háztulajdonok mögött is megtaláljuk. *Grossinger Lipót* őseit talán az 1791-ben polgárjogot kapott, már pesti születésűként jelölt *Grossingerekben* (Ferenc tórnagy, Lipót mészáros) kereshetjük: ő maga 1846-ban már vaskereskedőként a pesti kereskedelmi testület VI. adóosztályában 8 frt-tal adózik. De az előző évben már *Koth J. J.* ház- és vasbányatulajdonossal együtt gyorsvasöntő felállítására kértek engedélyt: kettejüknek akkor két egyemeletes és egy kétemeletes házuk, és több telkük van. Az engedélyt meg is kapják. 1873-ra azonban a virilisták jegyzékén csak *Grossinger* szerepel Király utca 4. és 41. alatti két háza után összesen 4213 frt házbérladóval. A vasöntődélre ekkor már nem találunk utalást, s 1888-ra már *Grossinger* maga sem szerepel a virilista polgárok jegyzékén.⁴⁹

Pest városnak 34 vaskereskedőjéről tud az 1873. évi jövedelmi adóstatisztika. Ebből — mint láttuk — csak háromnak jövedelmi adója éri el a virilisták alsó szintjét, míg a többiek csak házbérlőjüvel együtt válnak virilistákká. Jellemzően mutatja ez a körülmény is a háztulajdon jelentőségét még ebben az annyira stabil keresletű és kínálatú kereskedelmi

⁴⁹ *Grossingerre: Mérei* i. m. 300. l.; *Sándor* i. m. (Nagyipar) 219—220. l.

ágban is, ahol a cégek jelentős része már nagy múltra tekinthet vissza. Mutatja azonban ugyanakkor azt is, hogy a vaskereskedés állandó jellegű jövedelme csak kisebb mértékben igényli az üzlet továbbfejlesztését: a tőke a háztulajdonban nemcsak stabilabb, hanem úgy látszik a kereskedésénél nem lassabban megtérülő jövedelmet biztosít.

6. A főváros legjelentősebb virilistáiról s a kibontakozó polgári társadalomban betöltött funkcióikról alkotott képünk nem lenne teljes azonban, ha nem mutatnánk rá a legnagyobb terménykereskedőknek bizonyos, az *ipari vállalkozások* iránt már korán megnyilvánuló érdeklődésére. Ennek különösen jellegzetes példajaként említhetjük meg a 417 frt jövedelmi adót fizető *Machlup Ede* és fiai terménykereskedő cég vállalkozását (a már említett régi polgár Birly Ferenc által létesített és 1868-ban részvénytársasággá átszervezett) Első Magyar Bőrgyári Rt. átvételére. A gyár ui. — bár üzleti forgalma 1871—72-ben már megközelítette az évi másfél millió forintot — forgótőkéjének csekély volta folytán 1873 válsághullámában csődbe jutott; ekkor veszi át a Machlup Fiai cég. A gyár ekkor Budapest legnagyobb bőrgyára: a mai Szamuely utca 37-ben évi 125 ezer drb bőrt dolgoznak fel 90 munkással és egy 25 lóerős gőzgéppel. Machlupék azonban emellett társulva a város egy másik nagy terménykereskedő családjával, a már említett Flesch-ekkel (a bécsi Alajossal a prágai Vincével és az 1884-ban majd magyar nemességet is szerző pesti Mórral) átvesznek egy másik, ugyancsak válságba jutott gyárat, melyet „Flesch és Machlup (Flóra) első magyar Gyertya- és Szappangyár” néven üzemeltetnek tovább. E gyárban 29 lóerős gőzgép és 180 munkás állít elő évi 60 ezer vámmázsányi árut: 9 tisztviselő adminisztrál és 20 főnyi ügynöki gárda terjeszti a nevében napjainkig továbbélő Flóra szappant.⁵⁰ Az 500 frt jövedelmi adót fizető *Landauer Ignác* és *Ede* terménykereskedők 1873-ra már egy gyufagyár tulajdonosai, melyben 39 munkás évi 3200 vámmázsányi gyufát állít elő. 1888-ra azután már teljesen a gyufa- és festékgyártásra fognak átállni, — a család további generációja azonban a megyei és állami szolgálat felé fordul, 1905-re megszerezvén a magyar nemességet is. Ugyanúgy az Óbudáról elinduló *Holitscherek*nek (1873-ban Mór háztulajdonos 688 frt házbér-, Baruch és fia terménykereskedők 512 frt jövedelmi adóval) kezén is van egy kis olajgyár: tulajdonosa Holitscher M. J. 438 forint tisztán jövedelmi adót fizet — nem valószínű, hogy csupán a kis olajgyár után, melynek jelentősége azonban a család vagyoni emelkedésében jelentős lehetett akkor, mikor 1850 körül Holitscherék bérleték Pest város egész — s akkor még olajlámpákkal történő — közvilágítását is.

E kísérletek azonban ekkor már nem tekinthetők a kereskedelmi tőke ipari tőkévé válása tipikus útjának: ez a folyamat ekkor már sokkal inkább ipari részvénytársaságok alakításán át érvényesült, egyéni cégek egyéni ipari alapításai egyre ritkábbá válnak.

Bár végső fokon a hitelügy felé forduló kereskedelmi tőke is egyre inkább a részvénytársasági bankokban találta meg a számára legmegfelelőbb utat, 1873-ban a legnagyobb terménykereskedők még igen széles, és kiterjedt hitelügyi tevékenységet is folytatnak. — Ami részint a terménykereskedelemben ekkor bevezetni kezdett határidőüzletek és a bizományi üzletek természetéből is következik. Olyan körülmény ez, melyre gazdaságtörténetünk, mely a hitelügyek történetét elsősorban a nagy s már eleve részvénytársasági formában alakult hitelintézeteken keresztül ragadta meg, még kevésbé figyelt fel. Pedig a nagy terménykereskedők illetően hitelügyi funkcióival (sőt a szakma egészéhez képest majdhogynem kiterjedtebb mértékben) már a reformkorban is találkozhatunk. 1847-ban a pesti kiváltságolt nagykereskedelmi testület 44 tagja közül csak 14-

⁵⁰ Fleschék vállalkozásaira ld. a 35., 44. sz. jegyzetet.

nél nem találunk bizományi és váltóüzlet ágat: elsősorban a kézmű-, norinbergi és divatáru kereskedőknél, valamint a két nagy borkereskedőnél. A terményüzletnek (mely e nagy terménykereskedőknél majd minden esetben bizományi és váltóüzlettel egyben szerepel) ilyen funkciója a hazai, elsősorban nyilván agrárius tőkeképződés lehetőségeinek a bankok és általában a hitelintézetek számáraól következtethetőnél már akkor jóval szélesebb voltát sejteti. Jellemző hogy e funkciójuk a pesti terménykereskedőknek még 1873-ban is megvolt: ez esztendő pesti címjegyzékét tanulmányozva több terménykereskedővel banküzlet tulajdonosi minőségben is találkozunk. Így bank- és terményüzlettel foglalkozik a háztulajdonosként 1200 frt adót fizető *Frankl Jakab*, de a dohánykereskedő *Schossberger* is foglalkozik a dohányon kívül banküzletekkel is, — ugyanúgy, mint a már említett *Reusz Károly* terménykereskedő, vagy a 650 frt jövedelmi adót fizető *Brüll Henrik* és fia terménykereskedő cég egyik jegyzője, *Brüll Zsigmond*. A számos, bizományi és váltóüzletekkel egyaránt foglalkozó kereskedő közül a fent felsorolt, tágabb értelemben vett nyersterménykereskedő szakmából megemlíthető *Muráthy Szilárd*, 10 086 frt házbéradójával a város tizenkettedik virilistája, a már említett szűcsáru kereskedő *Heidelberg* — s mint a korabeli Budapest gazdasági életének egyik legjellegzetesebb alakja, az ekkor 3533 frt házbéradóval adózó *Weisz Bernát Ferenc*. Weisz (1800—1888), eredetileg terménynagykereskedő, ekkorra azonban a cégjegyzék szerint bank- és váltóüzlet-tulajdonos életútja a magyar polgári fejlődés egy sajátos típusát testesíti meg. A lugosi születésű német fiatalember 16 éves korában kereskedelmi pályára megy; 21 éves fejjel Szeged egyik előkelő cégében társ; négy év múlva már önállósul; 1838-ban Pestre teszi át cégét, és 1846-ban a pesti polgári kereskedelmi testület I. adóosztályában 25 frt adót fizet, egy sorban a város leggazdagabb kereskedőivel. Nem meglepő, ha Weisz végül is Kossuthal kerül kapcsolatba: segítségére van a Kereskedelmi Társaság likvidálásában, de tagja lesz az Ipari egyesületnek is, majd vukovári vasút ügyében megindított pénzügyi tárgyalásokon képviseli Kossuth szempontjait. Kapcsolatait a pénzügyminiszter Kossuthal még szorosabbra fűzi: Kossuth a pénzügyminisztériumban az V. főszámvevőségi osztály igazgatójává nevezi ki: e minőségében aktív részt vesz az első magyar bankjegyek kibocsátásában is. 1850 után Weisz egy időre visszahúzódik, de a Pester Lloydnak már egyik alapító tagja, 1861-ben és 1867-ben a főváros törvényhatósági bizottságának tagjává választják, mely tisztét haláláig megtartja. Weisz a kor egyik legtevékenyebb közéleti alakja gazdasági vonatkozásban, de más téren is. Egyik kezdeményezője a Kereskedelmi Akadémiának; elismert biztosítási szakember: a kötelező állami tűzkárbiztosítás gondolatának első felvetője és energikus képviselője; és, talán fiatalkori emlékei alapján, 1875 óta az iskolai takarékpénztárak eszméjének legbuzgóbb propagátora — mint ahogy egész várospolitikai működésére is a jó polgári gazda takarékosága nyomja rá bélyegét. De emellett egyik kezdeményezője a városi leányárvaháznak, sokat foglalkozik a városi vízvezeték ügyeivel és az ingyen Dunafürdő megteremtésével. Jellemző, hogy három lánya német könyvkereskedő-családokba megy férjhez, egyikük a Brockhaus házba.⁵¹

Anélkül, hogy terménykereskedő, vagy a terménykereskedelemből kinőtt virilistáink másirányú kapcsolatait itt tovább ismertetőnk, máris elég világosan látszik, hogy e csoport a terménykereskedelmen már túlnyúlni igyekszik: olyan körülmény és tanulság ez, mely e csoport jelentőségét a város társadalmának és gazdaságának fejlődésében igen nagy mértékben emeli, és segít megérteni a

⁵¹ Weiszre: *Gelléri* i. m. (Magyar ipar. . .) 248—250. l.; *Szinnyei* i. m. XIV. k. Bpest. 1914. 1477—1478. h.; reformkori működésére *Gyümrey Sándor*: Az első kereskedelmi rt. TBM XI. k. Bp. 1956. 227. l.

részvényügy a továbbiakban még bemutatásra kerülő nagyarányú kibontakozását az egyesítés évtizedének Budapestjén.

7. Háztulajdon, építőipar és építőanyag-kereskedelem valamint nyerstermé-nyek kereskedelme (közéjük számítva a vas- és fémanyagét, illetve áruét is): íme ezek a pesti gazdasági életben a polgári vagyonosodás leghatékonyabb tényezői- nek bizonyult ágazatok, s ezek voltak a fontosabb személyek, kik az ezen ága- zatokat kibontakoztató gazdasági erőkre támaszkodva ez években a város legnagyobb adófizetői, s ami az esetek nagy többségében ezzel egyenlő: legnagyobb háziúrai közé jutottak. Részletesebb vizsgálatuk azonban azt is megmutatja, hogy ennek során nemcsak a már az előző évtizedek alatt különböző utakon módokon felhalmozódott tőkék alakultak háztulajdonná, hanem a házingatlan szerzésének megszakítatlan folyamatával állunk szemben, mely nyilván nem- csak a terménykereskedelemben — ahol részletesen is figyelemmel kísér- hettük —, hanem (házbér és jövedelemadó viszonyának tanulságai alapján) minden, bizonyos tőke felhalmozásának lehetőségéig eljutott gazdasági ága- zatban előbb-utóbb jelentkezik. Mindazok a tőkék, melyeket az immáron az egész országra kiterjedő hatáskörű pesti gazdaság létrehoz, adójegyzékünk elem- zésének tanulsága szerint így elsősorban a főváros építésébe torkollnak bele, Budapestet a maga legkézzelfoghatóbb fizikai valóságában: házaiban s az álta- luk szegélyezett utcáiban, tereiben; egész város mivoltában ilyen módon való- ban, a szó legszorosabb értelmében is az egész magyar tőkés fejlődés erő- fesztéseinek mintegy végső rezultátumává, kifejezőjévé téve. A háztulajdon ilyen uralkodó jelentőségét a tőke metamorfózisában nem csökkenti az, hogy — mint láttuk — egyes kereskedők közvetlenül próbálkoznak ipari üzemek átvételével, alapításával — vagy pénzüket közvetlenül hitelügyletekben forgatják. Annál kevésbé csökkenti ez a háztulajdon jelentőségét, mivel ők maguk is ugyanakkor jórészt háztulajdonosok is.

Ha azonban adójegyzékünk elemzése alapján e háziúrrá válási folyamat létezésében és méreteiben nem kételkedhetünk is — a tőkefelhalmozás illetén végpontjának kizárólagosságában már nem hihetünk. Csak Pesten ui. adó- jegyzékünk felvételének időpontjában már 96 részvénytársaság működik, melyek- nek összesen 605 313 frt-nyi adója a pesti összadó bevételnek elég jelentős részét, kb. 8%-át teszi ki.⁵² Éppen ez a körülmény azonban — bár a részvényjövedelem adóztatása már akkor is az egész rt. (illetén módon a részvényjövedelem az egyénnél ki nem mutathatóan csökkentő) adóztatása által történt — joggal tételezteti fel, hogy a részvénytársaságokban — ha nem is mindegyikben — a pesti tőkefelhalmozásnak legalább akkora — ha az egyénnél soha már ki nem mutatható — része van lekötve, mint amekkora a rohamosan épülni kezdő főváros új utcasorait hozta létre. S mivel a pesti tőkefelhalmozás csúcsát általában valóban a város legnagyobb adófizetői jelentik — úgy tűnik, joggal tételezhetjük fel, hogy a *pesti részvénytársaságok 1873. évi vezetőségében* is velük vagy leg- alábbis bizonyos csoportjaikkal találkozunk. Mert az 1873-ban Pesten bejegyzett cégeként működő részvénytársaságok vezetőségének is elsősorban természetesen a fő részvényesekből kellett összetevődnie: s e vezetőségek névsorának elemzése így egyedüli — bár kétségtelenül korlátozott — lehetőségünk viriliseink részvény társasági kapcsolatainak felderítésére.⁵³

⁵² A rt-okra *Kőrösi XIII. XIV—XVIII. l.* Az itt tárgyalt 1870—1874 közötti periódus- ban Pesten összesen 142 rt. adózott legalább egy évben, közülük azonban itt csak a ténylegesen 1873-ban fizetők vannak kimutatva. Ebből 1 812 000 frt-ot a kilenc közlekedési vállalat fizet: köztük 1 194 000 frt-ot az Osztrák Államvasút; a bankok és biztosítók összadója 1 420 000 frt.

⁵³ Ehhez főforrásunk a 7. sz. jegyzetben közölt Adressen Kalendar cégjegyzékén kívül az 1870. évi Magyar Compass volt.

PEST A RÉSZVÉNYTÁRSASÁGOK VEZETŐSÉGEIBEN HELYET FOGLALÓ LEGNAGYOBB
ADÓFIZETŐINEK MEGOSZLÁSA FOGLALKOZÁSI FŐCSOPORTOK ÉS ÖSSZADÓJUK
NAGYSÁGA SZERINT

Foglalkozási főcsoport	tagjai összszáma	Ebből rt. vezetőségi tag							Összesen (szám és %)	
		400– 600	601– 800	801– 1000	1001– 3000	3001– 5000	5001– 10 000	10 001- től		
		forint között adózik								
Háztulajdon	474	18	5	8	25	7	4	2	69	14,2
Kézműipar	87	3	2	2	4	—	—	—	11	12
Gyáripár	42	2	3	3	2	—	—	—	10	24
Építőipar	26	4	2	—	1	—	—	—	7	30
Terménykeresk.	104	11	10	3	13	5	5	—	47	33,6
Textilkeresk.	60	3	1	—	4	—	—	—	8	14,5
Vasárukeresk.	12	—	—	—	1	1	—	—	2	16
Üveg-, papírkeresk.	8	4	—	—	1	—	—	—	5	25
Fűszer, csemegeker.	25	2	1	—	4	1	—	—	8	33
Könyvkeresk.	7	1	—	—	—	1	—	—	2	14
Keresk. általában	24	1	—	—	3	1	—	—	5	20
Vendéglátóipar	52	—	1	—	1	—	—	—	2	0,5
Bérmunkás, fuvaros	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Szabadfogl. ért.	59	3	3	1	4	—	—	1	12	18,3
Bankár, pénzváltó	10	—	—	—	3	1	1	1	6	50
Alkalmazott ért.	30	—	1	—	2	—	—	—	3	10
Összesen:	1028	52	29	17	68	17	10	4	197	17,5

Ezt kutatva 6. sz. táblánkon azt kíséreltük meg kimutatni, hogy virilistáink vagyonalapjuk, s azon belül adóösszegük nagysága szerinti egyes kategóriái milyen mértékben foglalnak helyet részvénytársaságok vezetésében. Az eredmény, mely itt is a háztulajdonosok és terménykereskedők vezető szerepét mutatja ki, messzemenően összhangban áll a város legnagyobb adófizetői között általában is e csoportok jelentőségét bizonyító egyéb adataink tanulságaival.

Anélkül, hogy a táblázat nyújtotta összes elemzési lehetőségeket kihasználók, röviden csupán két körülményre kívánjuk felhívni a figyelmet.

a) A részvényesek átlagosan 17,5%-os arányukat elsősorban a gyáriparos, építőiparos, termény- és kézműáru- valamint fűszerkereskedő, továbbá igen nagy mértékben (ám aránylag kis számú adózó esetén és így bővebb következtetéseket lehetővé nem téve) a hiteléletben tevékeny virilisták főcsoportjaiban múlják felül: azokon a területeken tehát, ahol egyrészt a kereskedelmi tőkének ipari tőkévé való átalakulása, másrészt a már korábban egyéni céggént megalakult gyárak továbbfejlesztésében érdekeltnek előbb-utóbb a felhalmozódott kereskedelmi tőkéhez való eleve várható fordulása folytán ez szinte természetes is (mint ahogy nem meglepő a kézműiparosok, a vendéglátó iparosok és a fuvarosok hagyományosan inkább kispolgári, a kisvároshoz kötött rétegének táblázatunkon mélyen átlagosan aluli szereplése).

b) A részvényesek elsősorban a magasabb összadókategóriákban adózók közül kerülnek ki, ami egyelőre azt mutatja, hogy a kizárólagos vagy túlnyomórészt részvényvagyon virilistáink között aránylag még ritka: akik közülük a részvénytársaságok vezetésében helyet foglalnak, többnyire már saját egyéni

ingatlanvagyon alapján vagy nem részvényes jövedelmük alapján is a virilisták között vannak. Olyan tanulság ez, mely a kereskedelmi tőke ipari tőkévé válásának közismert folyamatába pontosan beleillik. A virilisták két legnépesebb, s így valamely tendencia felismerését leginkább lehetővé tevő csoportjának: a háztulajdonosoknak és a terménykereskedőknek vizsgálata ezt még azzal is kiegészíti, hogy míg a háztulajdonosoknál a 2000 frt adón felüli kategória, mely a csoport 23%-át adja, a csoport részvényeseinek 33%-át foglalja magába, addig a terménykereskedőknél a virilisták és a részvénytársasági vezetők aránya fő adókatégoriánként azonos. Ez rámutat arra, hogy a még fejletlen és így kevésbé gyorsan amortizálódó és különben is csekélyebb haszonnal kecsegtető ipar helyett már korábban háztulajdonba investálódott kereskedelmi tőke most, a 60-as évek közepétől lép alakulásának egy újabb fázisába: most a háztulajdon jövedelme kezd az ipar és a hitelélet felé fordulni. Ezt persze egyelőre csak a legnagyobb háztulajdonosok engedhetik meg maguknak, kik vagyonalapjuk stabilitása révén természetesen válnak az alakuló részvénytársaság — annak stabilitását bizonyítani hivatott — vezetőjévé is. E folyamatban azonban úgy véljük, része van annak is, hogy a részvénytársaságok szervezése révén most vált először lehetségessé olyan nagyszabású ipari beruházások eszközzése, melyek valóban gyors és a háztulajdonával versengő profitot kezdenek ígérni. Másrészt azt is láthatjuk ebből, hogy a jórészt hirtelenül meggazdagodott terménykereskedők csoportjában egészen most figyelhető meg bizonyos tendencia a felhalmozott tőkének vagy egy részének investálására (amely összefüggés valóságát az 1873. évi májusi tőzsdekrach után a részvénytársaságok és a terménykereskedők számának egyaránt feltűnő csökkenése — általában pedig az ipari investíciók hosszú időre való leállása, és az ipar fejlődés hosszas stagnálása fogja megerősíteni).

A továbbiakban ezt az ekkor még felfelé mutató tendenciát részletesebben elemezendő csak a legjelentősebb és részvénytársasági vezetőként legtöbb oldalról érdekelt, legalább három részvénytársaság, ill. valamely gazdasági csúcsszerv vezetőségében résztvevő virilistákat soroljuk fel. A gabonakereskedők közül a 843 frt összegűt fizető *Altstätter Rudolf* igazgatósági tagja a Budai Elővárosi Takaréknak és a Tőzsdének. *Hoffmann Frigyes*, a már a reformkor végén is tevékeny, 1873-ra pedig csaknem 9000 frt-tal adózó terménykereskedő, igazgatósági tag az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiiláléjában (ami a főváros gazdasági életének legjelentősebb személyeit egyesíti), valamint a Kereskedelmi Bankban, az Egyesült Budapesti Fővárosi Takaréknak, s a kibontakozó hazai nagy ipari és közlekedési vállalkozások mindhárom fő típusának egy-egy jellegzetes cégében: a Concordia Malomban, a Salgótarjáni Vasfinomítóban, és a Nyugati Vasútban. Az összesen több mint 9000 frt-tal adózó *Köhner Henrik* terménykereskedő cég egyik jegyzője, *Köhner Zsigmond* a Pest-Lipótvárosi Takaréknak igazgatósági tagja és váltóbírálója a Kereskedelmi Banknak, emellett érdekelt az iparban is: igazgatósági tagja az Első Magyar Kamarnfonóknak is. *Kunig József*, a reformkor már részletesen bemutatott nagy dohánykereskedője és dohánygyárosa, aki ekkor már csak 315 frt házbéradóval szerepel az adójegyzéken, a MOKTÁR alelnöke, és igazgatósági tagja az Általános Magyar Municipális Hitelintézetnek, emellett a legkülönbözőbb, de jövedelmezőségüket illetően azonos ipari vállalkozásokban is erősen érdekelt: igazgatósági tag a Pest-Budai Gőztéglagyárban, az Első Pest-Budai Malomban, az Első Magyar Bőrgyárban, a Pesti Közúti Vasútban, és az Athenaeumban. Ugyancsak a terménykereskedelemből indult el — ha a virilista jegyzék ekkor már csak 474 frt házbéradót fizetőként tartja is nyilván — *Merle Márkus*, a budai Kereskedelmi és Iparbank, valamint a Kereskedelmi Bank igazgatóságának, s egyszersmind váltóbíráló bizottságának is tagja, a Victoria Gőzmalom elnöke és a Tőzsde Tanácsának tagja. *Rechnitz Henrik* 895 frt-nyi csupán házbéradót fizető, ám ugyancsak terménykereskedő az Általános Magyar Municipális Hitelintézetben osztályigazgató, de igazgatósági tag a MOKTÁR-nál, a Budai Gyárudvarnál, a

Budai Közúti Vasútnál és az Első Pesti Spodiumgyárnál is. Terménykereskedése mellett mint háztulajdonos és pénzüér is jelentős az összesen 4150 frt-tal adózó *Tafler Kálmán*, kivel (vagy fiával) a századfordulóra mint Budapest legnagyobb virilistájával fogunk találkozni. Táfler 1873. évi házbirtokát már ismertettük, de ő ezenkívül igazgatósági tagja a Pest-Budai Kézművesbanknak is, emellett személyileg már nem virilista rokonságából Táfler József a Pest-Terézvárosi Iparbank és a Victoria Malom, Táfler Adolf pedig a Pest-Lipótvárosi Takarékos és az Első Magyar Kamgarnfonó igazgatóságában is helyet foglal. Talán nem indokolatlan, ha e lokális érdekű bankok s az elsősorban házvagyonba beépülő nagy vagyon útja között bizonyos összefüggést tételezünk fel. *Wiener Lipót* 502 frt adót fizető terménykereskedő azon csekély kivételek közé tartozik, akik nincsenek benne bankok vezetőségében. Ő az ipar felé fordul, igazgatósági tagja a Budai Gyáruvvar Malomnak, az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társulatnak, alelnöke az Ungarische Gasfabriknak, emellett tagja a Tőzsdé igazgatóságának. Az 5091 frt-nyi házbéradójú és vagyona eredetét illetőleg már ott bemutatott báró *Wodianer Albert* csak két részvénytársaságban játszik vezetőszerepet, de ezek egyike a Hitelbank, melynek alelnöke, másik a hazai terménykereskedelem és a ráépülő budapesti malomipar almentálásában oly döntő jelentőségű, s ennek megfelelően hatalmas jövedelmű Tiszai Vasút. *Beimel Jakab*, a később szalámigyárossá alakuló Herz Ármint társa ekkor még közös terménykereskedésükben (a cég 1300 frt közös adóján túl Beimel még 402 frt jövedelmi adót is fizet), az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiáléjának váltóbíró bizottságában és az Első Magyar Sertéshizláló igazgatóságában is helyet foglal. A 3515 frt házbéradót fizető *Flesch Mór* a Francia Magyar Bank igazgatóságában és a Kereskedelmi Bank váltóbíró bizottságában szerepel, de megtaláljuk az Első Pest-Budai Malom, az Első Magyar Waggongyár és a Részvénytársaság igazgatóságában is. Az ugyancsak terménykereskedő, de 425 frt házbéradót fizető *Nagel Herman* az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékos és a Kereskedelmi Bank igazgatósági tagja, elnöke a Schlick-féle Vasöntődeből megalakult részvénytársaságnak, emellett igazgatótanácsosa a Tőzsdének. Különösen sokoldalúak és jelentősek *Strasser Alajos*nak, a már szintén ismertett nagy terménykereskedő cég fejének (jövedelmi adója közel 2000 frt) részvénytársasági kapcsolatai. Strasser alelnöke a Francia Magyar Banknak, alelnöke az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társaságnak, igazgatósági tagja az Általános Magyar Municipális Hitelintézetnek, elnöke az Első Magyar Waggongyárnak, igazgatósági tagja a Pannonia Gőzmalomnak és a Tőzsdének is. *Basch Fülöp* terménykereskedő (1852 frt házbéradóval) igazgatósági tag az Első Magyar Iparbankban és az Első Pest-Budai Malomban, emellett alelnöke a Részvénytársaságnak. A dohányon meggazdagodott, ekkor 5654 frt de már csak házbéradót fizető *Gold Zsigmond* az Osztrák Nemzeti Bank és a Kereskedelmi Bank váltóbírója, ám emellett igazgatósági tag a Pannonia Gőzmalomban, az Első Magyar Gőzhajózásinál, és a Tőzsdén. A bornagykereskedő *Jálics Ferenc* a Kereskedelmi Bank elnöke, az ugyancsak dohányon indulva meggazdagodott két *Schossberger*: Zsigmond és Henrik (több mint 5500 frt összádjukból 1800 frt jövedelmi adó) közül előbbi az Angol Magyar Bank és a Kereskedelmi Bank, valamint az Alföldi Vasút igazgatósági tagja, Henrik a Lipótvárosi Takarékos alelnöke.

A fentiekben felsorolt terménykereskedők mellett azonban 1873-ban (többnyire a főváros terménykereskedelmének éléről) részvénytársaságokba bekapcsolódott virilistáinknak egy csoportjából egyes nagyobb családokból több tagot is találunk, mégpedig vagy úgy, hogy a tagoknak majd mindegyike virilista s egyszersmind valamely rt. vezetőségi tagja is, vagy úgy hogy egyesek, ha nem szerepelnek is az adózók jegyzékén, annál több részvénytársaság vezetőségének tagjai. Mivel ilyen esetekben nyilvánvaló, hogy a céget jegyző virilista tagok adóját meghatározó vagyonalapot a többiek igazgatósági tagsága nem jelentéktelenül befolyásolja, és fordítva: a virilista cég jövedelméből felhalmozódott vagyon nyilván jelentős részében az igazgatósági tagok által jelzett vállalkozások részvényeibe nyer befektetést, az alábbiakban e néhány jelentős család tagjai esetén virilista és esetleg nem virilista tagjaik részvénytársasági kapcsolatait együttesen fogjuk ismertetni. A terménykereskedő dinasztiák között már részletesen ismertettük az *Ullmannok* baranyavári ill. erényi előnévvel, csak a kiegyezés után nemesített, a család karrierjét a Szitányiakkal ellentétben to-

vább folytató ágait. Ám ennek a karriernek alapja — mint most megláthatjuk — nem csupán a terménykereskedelem volt, mely jövedelmükhöz képest már csak csekély összegű adó fizetésére kötelezte az Ullmannokat. Alkalmos időpontban az így felhalmozódott vagyon megfelelő befektetése lendítette tovább a családot. Az erényi ágból Ullmann Károly alelnöke az apja által alapított Kereskedelmi Banknak, igazgatósági tag az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiókjában, az Első Magyar Iparbank- és Takarékpénztárban, a Hitelbankban, valamint a Nyugati Vasútban. Testvére, a baranyavári ágat alapító Ullmann Mór György (1873-ban nem virilista) a Magyar Földhitelintézet, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt., a Lujza Malom és a Tőzsde igazgatósági tagja, a Pesti Nyomdának pedig elnöke. A még reformkori dohánykereskedelemből és dohánygyárakból kinöve, az adójegyzék szerint már csak háztulajdonosként adózó két *Fuchs testvér* közül Rudolf (2265 frt házbéradóval) a Hitelbank alelnöke (a bank alapítói között apja is ott volt), a Kereskedelmi Bank felügyelőbizottsági tagja, valamint a Lipótvárosi Takaréék, a Hungária Szállodával a Duna-parti szállodasor kezdeteit megteremtő Hotel Rt., a Hengermalom, valamint az Alföldi Vasút igazgatósági tagja. Testvére Gusztáv, ki 1873-ban nem szerepel a virilisták jegyzékén és 1888-ra is csak 347 frt adóval szerepel rajta, a Kereskedelmi Bank egyik váltócaenzora, a Hengermalom, a Nyugati Vasút, és a Pécsi Brikettgyár igazgatósági tagja. A kapcsolatok igen változatosak lehetnek.

Herzfelder Adolf, aki az általa jegyzett *Herzfelder H.* és fia cég adójával együtt összesen 2735 frt házbér- és közel 1400 frt jövedelmi adót fizet (a cég *Herzfelder Dávid* 1847—48-ban 10 frt-ot adózó pesti terménynagykereskedésére és váltóüzletére megy vissza) két másik terménykereskedő *Herzfelderrel*: *Lajossal* (453 frt jövedelmi adó) és *Zsigmonddal* (1304 frt összadóból 370 frt a jövedelmi adó) együtt a Várba vezető Gózsikló Rt. igazgatósági tagja. *Adolf* emellett a Kocsi- és Közúti Vasút Építő Rt., *Lajos* pedig az Erzsébet Malom igazgatóságában játszik szerepet. Nem kevésbé tanulságos a *Holitscher* család egyes tagjai részvényekre alapított összeköttetéseinek képe: a *Holitscher Baruch* és fiai terménykereskedést (513 frt jövedelmi adó) jegyző *Manó* (talán ő a virilista gyárosoknál felsorolt olajgyár gazdája is?) a *Victoria* és az *Árpád malom*, míg *Vilmos* az Első Magyar Kamgarnfonó igazgatósági tagja, azonkívül váltóbírálója az Első Magyar Iparbanknak is. [A család egy harmadik tagja (talán az apa?), *Holitscher Fülöp*, 1873-ban nem pesti virilista, de már Pest megyében szerzett birtokot, mely után 1888-ban 1887 frt adóval a pestmegyei virilisták jegyzékén fogjuk megtalálni.] *Herzl Antal*, 1909 frt házbér- és 253 frt jövedelmi adót fizető terménykereskedő, igazgatósági tagja az Első Pest-Budai Malomnak és váltóbírálója a Kereskedelmi Banknak és az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiáléjának: az ugyancsak terménykereskedőként 434 frt házbéradót fizető *Jakab* a Magyar Svájci Szódagyárban, a virilista szint alatt adózó *Miksa* pedig a Pest-Terézvárosi Iparbankban igazgatósági tag. Valószínűleg ugyanebből a családból származik az a *Herzl Tivadar*, aki bár ekkor még nem szerepel a legnagyobb adófizetők jegyzékén, de 1888-ban mint csetei *Herzog Adolf* és *Péter* terménykereskedő cégének egyik jegyzője már közel 4000 frt adóval a legnagyobb virilisták között fog felbukkanni. De már 1873-ban is elnöke a *Blum-féle gőzmalomnak* és igazgatósági tagja a MOKTÁR-nak és az első Magyar Gőzhajózási Társaságnak. A terménykereskedők közül a korábban már részletesen bemutatott *hatvani Deutsch* család kapcsolódik talán a legtöbb szállal a részvénytársaságokhoz: *Bernát* váltóbírálója az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiókjának és a Kereskedelmi Banknak, ugyanott tagja a felügyelőbizottságnak is; igazgatósági tagja az Ungarische Hypotheken Banknak, az Egyesült Budapesti Fővárosi Takaréknak, a Salgótarjáni Kőszénbányának és a Kassa Oderbergi Vasútnak (mely utóbbinak építésében a család építési vállalkozóként szerepel). Testvére, *József* 1873-ban önállóan nem szerepel a virilisták jegyzékén, de már igazgatósági tagja az Első Pest-Budai Malomnak és az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társaságnak, nagybátyjuk, *Deutsch Sándor* pedig a Pesti Bank és a Lipótvárosi Takaréék igazgatósági tagja, alelnöke az Allgemeine Spar- und Creditverein für Gewerbetreibende-nek, amellett ipari vonatkozásban igazgatósági tag a Salgótarjáni Kőszénbányánál, a Pesti Nyomdánál, valamint az Első Magyar Kamgarnfonónál.

Huszonhat olyan terménykereskedőt soroltunk itt fel a 104-ből részvénytársaságokban

vezetős szerepet vitt 35 közül, akiknek különlegesen sokoldalú, sokféle szétágazó részvénytársasági kapcsolataik voltak. Példájuk különösen tanulságosan mutatja be egyrészt a terménykereskedelemből eredő tőkefelhalmozás befektetési irányának aránylag változatos voltát: azt, ahogyan a pesti terménykereskedő tőkéje kereszttül-kasul szövi a magyar gazdasági élet legfontosabb szerveit, másrészt e befektetések legfőbb irányait is: így mindenekelőtt a bankok (ill. bizonyos bankok) és takarékpénztárak, ezután a malmok, majd a közlekedési eszközök gyártása, ill. a közlekedés főbb vállalatai felé irányuló érdeklődést: csaknem kizárólag budapesti, a gazdasági élet egyre több ágának a fővárosba való koncentrálódását elősegítő vállalkozások ezek. Fejlődésüknek és jelentőségüknek ismeretében az őket tőkéjükkel létrehívó terménykereskedelem szerepe a főváros gazdasági központtá fejlesztésében még világosabban megfigyelhetővé válik.

De ha nem is hasonlóan tömörülve, és nem is ilyen nagy számban, de a több részvénytársaságban is vezetős szerepet játszó személyek között megtaláljuk Budapest egyéb kereskedelmi ágazatainak néhány jellegzetes képviselőjét is. A fentebb részletesen bemutatott ágazatok közül a vaskereskedelemből már ismert *Tömöry Jenő Ágost* (emlékezhetünk: 3071 frt összádjából 1091 frt jövedelmi adóval) nemcsak az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiókjának, hanem a Kereskedelmi Banknak is igazgatósági tagja és elnöke a Concordia Malomnak: vagyona súlyához méltó banki és ipari vállalkozások ezek. A 2936 frt összádjából 843 frt jövedelmi adót fizető *Hirsch Jakab* szerszámkereskedő a Budai Kereskedelmi és Iparbank, valamint a Hungária Szállodát (az első dunaparti nagyszállót) létrehozó Hotel Rt. igazgatóságában foglal helyet.

A részvénytársaságokba így beépült virilista kereskedők útjának elemzése — kivált a még 48 előtt indult kereskedők vagy családjuk útjának esetén — a kereskedelmi tőke metamorfózisának számos jól megfigyelhető jellegzetes példáját mutatja. *Grabovszky György* pl. régi pesti szerb kereskedő családból származik. *Grabovszky Atanáz* 1816 körül a pesti Polgári Kereskedelmi Testület másodelőjárója volt, ő és *Grabovszky Konstantin* (ki 1846—47-ben ugyanezen kereskedelmi testület VI. osztályában adózó tekintélyes kereskedő) 1823-ban apadiai előnévvel kapnak magyar nemességet. 1873-ban a *Grabovszky* családból *Konstantin* és *Atanáz* immár e réteg útjára jellemzően hivatalnokok, *György* azonban még mint kereskedő 1079 frt házbéradót (*Gizella tér 5. sz. háza* után) és nyilván nagykereskedése után 251 frt jövedelmi adót fizet, emellett — kétségtelenül a család egésze által biztosított vagyoni bázison — igazgatósági tagja az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiókjának és a Kereskedelmi Banknak, a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnak, de nem kevésbé jelentős pozíciói vannak ipari vonalon: alelnöke a Király Sörfőzdének, a Salgótarjáni Vasfinomítónak, a Pécsi Brikettgyárnak és a nemsokára felszámolásra kerülő Első Magyar Gépgyár Rt-nek. Ugyanígy régi kereskedő családok tőkéjének áramlását mutatják *Manno Istvánnak* (1846—47-ben a Pesti Kereskedelmi Testület IV. osztályában adózik), 1873-ban 4811 frt házbér után adózó kereskedőnek részvénytársasági kapcsolatai: ő igazgatósági tagja a Király Sörfőzdének és igazgatója az Első Magyar Iparbank és Takarékpénztárnak. A még a reformkorban induló kereskedelmi tőke iparivá válásának nem kevésbé jellegzetes példajaként ismertethetjük *Kunewalder Lipótnak*, ill. családjának pályafutását. *Kunewalder Jónás*, mint a *Kunewalder* testvérek termény-, bizományi, szállítmányozási és váltóüzlet cégének tulajdonosa 1847—48-ban a pesti Kiváltságolt Nagykereskedelmi Testület tagjaként 16 frt adót fizet. A cég a gróf Károlyiak — elsősorban gróf Károlyi György — uradalmi termékeinek felvásárlója, képviselője a gróf muzsaji timsógyárának és emellett vezérügynöke a Trieszti Általános Biztosítónak. *Boskovitz L. Józseffel* együtt *Kunewalder* az első pesti zsidó, aki az 1840. évi XXIX. tc. alapján már korábban megvásárolt pesti házainak saját nevére irathatását kérelmezi. 1873-ban a virilista jegyzéken *Kunewalder* testvérek neve alatt jegyzett terménykereskedő cég tagja, emellett azonban igazgatósági tagja a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnak, a Pest-Budai Kézművesbanknak és váltóbírája az Osztrák Nemzeti Banknak és a Kereskedelmi Banknak. 1888-ra *Kunewaldert* már a Pesti Hazai Első Takarékpénztár igazgatói székében látjuk, bár másodelőjárója a Pesti Polgári Kereskedelmi Testületnek is. *Kunewalder* mellett elég, ha csak utalunk a *Wahrmann* család

máshol már bemutatott s ugyancsak a bankból, terménykereskedésből és háztulajdonból együttesen kinőtt, végül a fővárosi sőt az egész hazai hitelügyben roppant jelentőssé váló magánbankhoz vezető vagyonára: ennek alapján Wahrmann Mór 1873-ban az Angol Magyar Bank, a Pannónia Gőzmalom, a Ganz és a Pesti Nyomda igazgatóságán kívül a Tőzsde vezetőségének is tagja.

Egészen külön hely illeti meg felsorolásunkban (a kereskedőtöke egy másik útjának példájaként is) a két *Szitányi* testvért: Bernátot és Izidort. A még nemrég a terménykereskedelemben és bankalapításban tevékeny Szitányiak örökségéből összegyűlt közel 10 000 frt adóra kötelezett vagyon ill. kb. 650 frt adójú jövedelem ugyanis a részvénytársulatoktól sem tartja távol magát. 1873-ban Szitányi Bernát részt a Franco-Magyar Bank, részint a Magyar—Svájci Szódagyár igazgatósági tagja, Izidor pedig a Pesti Közúti Vasút és a Pest-Lipótvárosi Takarékos Igazgatóságában tevékenykedik. De a családnak ebben az ágában ekkor már megindul bizonyos gentrysedési irányzat, mely a Szitányiakat és hatalmas vagyonukat végül is a földbirtok felé irányítja.

8. Áttekintve virilistáink e három nagy csoportjának belső szerkezetét és szerepét a város alakuló részvénytársaságaiban, nem indokolatlan, ha végezetül felvetjük: mennyiben voltak e csoportok tagjai új alakjai a városfejlődésnek, ill. mennyiben voltak maradványai a *régi városi polgárságnak*? — A város az 50-es évek közepétől különös erővel kibontakozó kapitalista fejlődésében, legalább is a városegyesítés évéig, s éppen ezeken, a polgári vagyontöredékben, mint látuk, különleges súlyú és jelentőségű területeken, mennyiben tudott élen maradni a régi polgár és mennyiben kényszerült átadni helyét új elemeknek? A részleteiben már tárgyalt kérdést egészében a már 1848 előtt polgárjogot szerzett személyeknek, illetve családjuk tagjainak, valamint az 1848 előtt a pesti kereskedelmi testületek tagjainak (együttesen: a régi polgároknak) az 1873. évi virilisták közötti előfordulását vizsgálva kíséreljük meg megválaszolni. Ennek eredményeként a következő táblázatot kapjuk:

7. tábla

RÉGI POLGÁROK ARÁNYA PEST LEGNAGYOBB ADÓFIZETŐINEK EGYES JELLEGZETES CSOPORTJAIBAN

	Száma	ebből régi polgár		ebből 1000 frt-on felül adózik	
		sz.	%	sz.	%
Virilisták	1028	360	35	162	15
ebből a) háztulajdonos	472	167	35	86	18
b) építőipari	26	9	38	5	21
c) terménykereskedő	104	21	20	12	11
d) vaskereskedő	12	8	66	4	33
Összesen:	614	205		107	

A táblázat (melynek összeállításánál különben kihagytuk a közönségesebb neveket, mivel azoknak 1873. évi viselőit megfelelő genealógiai kutatások hiányában nem tudtuk hozzákapcsolni az ilyen nevű 1848 előtti régi polgárokhöz, illetve kereskedőkhöz — vállalva ezáltal azt is, hogy a régi polgárok aránya a valóságosnál valamivel kisebb lesz) világosan mutatja, hogy 1873-ig a régi polgárok (akik alatt persze nem szabad valamilyen évszázados múltra visszatekintő városi patriciátust értenünk, hiszen családjának pesti polgárjogát még a

XVIII. sz. végéig is csak kis töredékük tudja visszavinni) még elég erőteljesen őrizték pozícióikat. Elsősorban az építőipar és a vaskereskedés virilistái, olyan területek legnagyobb adófizetői tehát, ahol a tradíciónak a vagyoni emelkedést biztosító társadalmi és üzleti kapcsolatok megteremtésében különösen nagy szerepe van. A pozíciók ilyen megtartása e területeken nemcsak a régi polgárok aránylag magasabb számában, hanem az újonnan jöttekénél kedvezőbb vagyoni helyzetükön is megfigyelhető. Jellemző, hogy ugyanakkor a háztulajdonban ez már kevésbé figyelhető meg: itt a régi polgárok nem tudnak az átlagnál nagyobb arányban megkapaszkodni, ami jól mutatja, amit más kapcsolatban már hangsúlyoztunk is, hogy a rohamosan kibontakozó városépítés máris milyen nagy újabb keletű tőkét is magához von, mégpedig nemcsak a kisebbek, hanem és elsősorban a nagyobbak közül is. Legtanulságosabbak azonban — bár nem különösebben meglepőek — a terménykereskedők csoportjának ilyen erősen új voltát mutató adatok még a nagyobb vagyonok esetén is: a nagy változás, ami a terménykereskedelemben ugyancsak az 50-es évek közepétől a hazai vasúthálózat kiépülésével bekövetkezett, s ami egyrészt a gabonakereskedelem, másrészt általában a bizományi üzlet erős kiszélesedésével járt együtt, itt is igen egyértelműen érezteti hatását. A virilizmus tehát a vizsgált, a vagyonosodásban különös jelentőségű területeken sem alakult lényegesen eltérően az általános és várt törvényszerűségektől, s míg egyrészt ezeket igazolja, másrésztől ugyanakkor igazolja táblázatunk vonatkozó részének adatszerű realitását is.

De ha most már a város társadalmának kialakuló új vezetőrétegét, tagjainak egymás közti, a pusztán gazdasági kapcsolatokon túlmutató viszonylataiban is megvizsgáljuk, egyre világosabban bontakóznak ki az új, e heterogén eredetű csoportokat összefogva kialakulni kezdő egységes tőkés uralkodóosztály körvonalai — megfelelően végül is ugyanazoknak az általános törvényszerűséseknek, melyeket a régi polgárok és az újak arányának alakulásánál már megfigyelhettünk. Legvilágosabb jele ennek az egységesülésnek egyrészt az, ahogy a korábbi hagyományos társadalmi munkamegosztás kialakította csoportokon belül most a legnagyobb vagyonok kezdenek elzárkózni, egyre szorosabban egymás mellé tömörülni — másrészt az, hogy az így csoportonként elkülönülő legnagyobb vagyonok vonatkozásában megindul a csoportok közötti válaszfalak lebomlása: a vagyon, eredetére való tekintet nélkül, megkezdí egységesítő munkáját a maga körében. Általánosítani e tendenciát illetőleg még korai lenne: ehhez sok és szétágazó további kutatás szükséges. Néhány jelentős pesti vagyon családi kapcsolatainak alakulása azonban legalábbis már ebben az irányban látszik mutatni.

A legnagyobb vagyonok ugyanazon csoporton belüli összeczarulására egyik legjellegzetesebb példa a dúsgazdag borkereskedő *Jálics* család családi kapcsolatainak alakulása. Jálics Ferenc felesége Tömöry lány: valószínűleg a nagy vaskereskedő Eugen August testvére, Karolina. Gyermekeik közül Kálmán (1834—1897) egy ugyancsak régi pesti német polgárcsalád leányát, Eisele Máriát veszi feleségül; egyik leányuk, Mária (sz. 1862) ifj. Luczenbacher Pálnak, másik leányuk, Aloisia (sz. 1866) a sertéskereskedő Geiszt fiának, Gyulának lesz a felesége; fiuk, Ferenc (sz. 1864) viszont első unokatestvérét, apja másik fiútestvérének, Ignácnak (1843—1890) a gazdag kézműárkereskedő majd bankelnök Aebly Adolf Szidónia leányával kötött házasságából származó leányát, Vilmát (sz. 1871) fogja elvenni. Ferenc két leánygyermeke férjeit ugyancsak Pest nagy virilistái közül fogja választani: Ilona (1832—1892) férje Burián János, nagy pesti részvénytársaságok jogtanácsosa és jelentős háztulajdonos, Augusztáé (sz. 1840) szuboticaí Kiss Kornél, az Alter-féle híres divatárüzletet átvevő virilis kereskedő.

A Tömöry vagyon azonban nemcsak Jálicsékkel fog össze, hanem a vasszakmán belül a *Heinrich*ekkel is. A nemességszerző Heinrich Alajos (1776—1844)

fiai közül Jánosnak fia, Kálmán Tömöry Paulát veszi feleségül, Ferenc fia (megh. 1896) Tömöry Eugéniát, s az ő fiúk pedig unokatestvérét, Tömöry Melaniet. Heinrich Alajos Klára leánya Tömöry Károlyhoz megy feleségül. De egyéb családi kapcsolataik is megmaradnak a virilisek csoportján belül: Heinrich Alajos Gizella leánya Konopy Kálmánnak lesz a felesége (a Konopyak Czigler néven voltak pesti polgárok, kik nevüket 1870-ben történt megnemesítésükkor válatoztatták meg): Konopy Kálmánnak 1873-ban 340 frt adót fizető háztulajdona szerepel az adójegyzékben. De Heinrich Alajos Nándor fia sem marad el testvérei mögött: ő az állítólag olasz eredetű, a kamara szolgálatában bányaműszaki szakemberként felemelkedett Szájbély családból nősült: a családból Szájbély Gyula a század végére lesz helyiérdekű vasúti spekulációk révén Budapest egyik jelentős telektulajdonos virilistája, Kálmán pedig a MÁV igazgatója.

Heinrich Alajos nevét Imrédyre változtató testvére, Ferenc (1779—1855) ágában mintha a névmagyarosítás a társadalmi kapcsolatok irányának változását is magával hozná. Ferenc egyik fia, Lipót (1818—1882) a gentry felé orientálódik: Bittó Lujzát veszi feleségül, a Deák-kor egyik jelentéktelen miniszterelnökének családjából, leányuk viszont Fabinyi Gusztávhoz megy feleségül. A Fabinyiak az 1840-ben megnemesített pesti orvosprofesszortól és a gazdag nagykereskedő Liedemann családból származó feleségétől öröklött jelentős vagyon birtokában ekkor már ugyancsak fontos pesti virilisták, kik azonban az apai vonalat követve, közszolgálatban helyezkednek el: Fabinyi Teofil az igazságügyminiszterségig emelkedik.

A Fabinyiakkal adott igazságügyi kapcsolatok további befolyása alatt Lipót Kálmán fia (sz. 1853) Vajkay Karolinát fogja feleségül venni, a szeredei előnévvel 1880-ban megnemesített Vajkay Károly budapesti ítélőtábla alelnök és Heller Karolina leányát. Ez az a házasság, melynek révén fiuk, Béla (sz. 1891) hozzá fog jutni ahhoz a zsidó nagyszülőhöz, aki 1939-ben miniszterelnöki karrierjében fogja megállítani.

Míg a Tömöry—Jálics—Heinrich kapcsolatok igen jellegzetesen mutatják egyrészt a pesti, még a feudális viszonyok között nagyranőtt nagykereskedők éppen a hazai kapitalizmus ezen első évtizedeiben még erősödő szívós összetartását, másrészt azonban azt is, hogy e családi kapcsolatok további kiterjesztésében már mekkora szerepe van az ugyancsak ebben a korban szerzett nemességnek, (mint a hasonló társadalmi és ennek alapjaként anyagi helyzet fokmérőjének, más vonatkozásokban megláthatjuk a hagyományos csoportok ugyancsak a vagyon alapján kezdődő fellazulását is. Erre a vaskereskedő Wurm család mutatja az érdekes példát. A vagyon- és nemességszerző Wurm-Almay József (1770—1854) (nyilván az 1873-ban ugyancsak 10 000 forinton felül adózó Unger Henrik rokon-ságából származó) Unger Rózától, illetve az ugyancsak virilis, régi polgári Crettier családból származó Crettier Annától született gyermekei még megmaradnak saját társadalmi csoportjukban: Erzsébet Bugát Pálnak, a reformkor jeles orvosprofesszorának, Klára Rottenbiller Lipótnak, Pest 1848-as polgármesterének lesz felesége. Testvérük, Rudolf ugyan bárólányt vesz feleségül, de a Fellnerek bárósága ugyanúgy a napóleoni háborúk korában végzett hadiszállításból nőtt ki, mint az Almayak nemessége. E keretek áttörése Rudolf leányainak házasságaiban következett be: Almay Irma gróf Széchenyi Ödönnek, a legnagyobb magyar a konstantinápolyi, majd utána a fővárosi tűzoltóságot is megszervező és különböző tőkés gründolásokban való részvételtől sem visszariadó fiának lesz a felesége, Gizella pedig az 1830-as években bárósított Pest megyei nagybirtokosnak, báró Liphay Antalnak.

Ugyanezt a fejlődést tükrözi a pesti „görögök” a vallási közösség révén is támogatott állandó egymás közötti házasodása, melynek bomlása során azonban éppen adójegyzékünk keltének évében Muráthy Szilárd Irén leányát már Teleki

Géza gróf fogja feleségül venni. S e korban már megindul a családi kapcsolatok alakulása a gentry és — egyelőre csak a megnemesített — zsidó kereskedők csoportja között is: a Szitányiak már a Szentiványiakkal vannak kapcsolatban, a Wodianerek a gróf Nemes és a borosjenői Atzél családokkal házasodnak össze, hogy azután a század végére mindezen kapcsolatok már egészen gyakoriakká válva — ha továbbra sem problémamentesen — jelezzék egy új, minden előző, kapitalizálódni képes elemet összeolvasztó tőkés uralkodóosztály megszületését.⁵⁴

*

Tanulmányunk végére értünk. Pest legnagyobb adófizetőinek jegyzékéről kiemelve és megvizsgálva a legnépesebb és a város társadalmi és ezáltal gazdasági fejlődését is legjellegzetesebben tükröző csoportokat, határozott körvonalú képet kapunk. Olyan képet, mely egyrészt meglehetősen pontosan tükrözi a városfejlődés ekkori szakaszának fő jellemzőit, másrészt azt, hogy e jellemző vonásoknak Pesten valóban már egy új alapokon épülő társadalom felel meg.

Az elemzés világosan rámutat ugyanis a város immár az egész ország gazdaságában betöltött egyre szélesedő szervező funkciójára: országos terménykereskedelmi központtá válására — másrészt az ezzel szorosan kapcsolatban állva hatalmasan fellendülő városépítésre és általában urbanizációra — s végül mindennek világos következményeként a pesti ingatlanbirtoklás hirtelenül különösen megnövekedett szerepére a polgári vagyonképződésben. Társadalomalakító fejlődés ez: nyomán legnagyobb számban a legkülönbözőbb fajta termény- és állatkereskedők, építésszek, építési vállalkozók és az ő munkájuk nyersanyagát szállító építőanyaggyárosok és -kereskedők, s végül a nagy vagyonú háztulajdonosok kerülnek be a város legvagyonosabb, vagyonukkal most a közügyek intézésére is befolyást nyert embereinek soraiba. Elhelyezkedésük e főbb csoportokban jellegzetesen megfelel annak a sorrendnek és jellegnek, melyben a gazdasági élet általuk képviselt ágazatai a városfejlődésben most egymásután szerephez és jelentőséghez jutnak. A terménykereskedők közt legnagyobb részét a város *legújabb* burzsoáziája sorakozik fel: olyan réteg, mely — ha soraiban megtaláljuk is az egyes ágaiban már a reformkorban kibontakozott, pesti terménynagykereskedelem sok jellegzetes képviselőjét — éppen a lehetőségeknek legújában a vasútforgalom kiterjedésével előállt hallatlan megnövekedése révén szélesedett ki és töltődött fel oly számos, vállalkozó kedvű és némi tőkével már rendelkező új elemmel. Az építőiparral és építőanyag-kereskedelemmel összefüggő terület viriliseinek összetétele világosan tükrözi a Pest városépítésében mennyiségileg (utóbbi szempontból két vonatkozásban is) az utóbbi évtizedekben egyaránt lezajlott hatalmas változást: egyrészt az építési igények roppant megnövekedését, másrészt ennek kielégítésében már a modern városra jellemző nagy, több emeletes (és a városi differenciált munkamegosztásnak és az ebből előállt különleges funkcióknak megfelelően) már modern épületgépészeti elemekkel is ellátott épülettípusoknak s — részben ezzel is összefüggésben — egy új építészeti stílusnak előtérbenyomulását és uralkodóvá válását. A háztulajdon összetevőinek elemzése pedig városi háznak immár csupán bérházként egyrészt nyersen jövedelmet hajtó vagyontárgy voltára, másrészt tudatosan ilyenként is történő építésére, sőt kezdődő halmozására utal: olyan tendenciára, melynek nyomán, okait és mozgatóit kutatva a kör bezárul: végül ismét visszajutunk a város országos gazdasági központtá válásához, ill. ahhoz a nagy változáshoz, melyet e funkciójának megerősödésében a közlekedés modernizálódása éppen ezekben az években hozott létre. S amint a termény-

⁵⁴ Az új családi kapcsolatokra ld. *Kempelen* i. m. (Nemes családok) a megfelelő családnév alatt közölt leszármazási táblázatait.

kereskedelem virilistái között a város és a benne összpontosuló hazai kapitalizmus *legújabb* — úgy a már csupán háztulajdoni vagyonalapjuk folytán virilisek között *legrégibb, legnagyobb múltú* viriliseivel találkozunk: még a reformkornak, a pesti piacra szállító árutermelő magyar arisztokratáival, és a házidsídkiből, s a XVIII. század végén s a napóleoni háborúk korában bevándorolt balkáni kereskedőelemekből, valamint a helyi német polgárság egy vékony rétegéből már a reformkor és 48 bankáiraivá váló terménykereskedőivel, pénzembereivel — együttesen az első hazai gyárak és bankok részvényeseivel is. Persze a régi pesti tehetősebb céhes polgárság zöme is itt, a háztulajdonosok között helyezkedik el. Túlnyomórészt azonban már csak e réteg alsóbb vagyoni kategóriáiban, hogy azután a kapitalizmus a vagyonosok vagyontát csak tovább növelő, és így a virilizmus értékhatárát is egyre feljebb emelő fejlődése során a század végére már jórészt kihullják a legnagyobb adófizetők soraiból.

De a legnagyobb adózók mindezen csoportjainak elemzése egyszersmind azt is megmutatja, hogy e csoportok felhalmozódott és működő tőkéje már nem elégszik meg csupán eredeti körülhatárolt tevékenységi körével: egyrészt még régi, hagyományos útját folytatva, egyéni cégek létesítésének formájában is, másrészt és elsősorban a 60—70-es évek Gründerzeit-jének sodrában gomba módra elharapódzó részvénytársaságok alapításán át jelentős — mondhatjuk döntő részt vállal azokban az elsősorban és legkézenfekvőbb ipari vállalkozásokban is, melyek e tőkék szélesebb körű, új, még nagyobb és gyorsabb profitot kínáló területeken történő befektetését célozzák. E tendenciában különösen a főváros és egyúttal az ország legnagyobb hitelügyi intézményeiben betöltött illetén szerepük jellegzetes: olyan területet vonnak ezzel befolyásuk alá, mely a század végére a finánc-tőke terjeszkedése révén e rétegnek (melyből addigra már kevésbé személyei, mint inkább csak az általuk akkor képviselt funkciók maradtak meg) szinte készen fogja szállítani az ország nagymértékben akkor felépülő modern gyáripára feletti befolyást.

A virilisták e kiemelt főcsoportjainak vizsgálata azonban végül is nem csupán a város immáron kizárólagosan a kapitalizmus jegyében álló új funkcióit tükrözi (ezáltal viszont egyszersmind igazolva is magának a jegyzéknek forrásértékét is), hanem rámutat arra is, hogy ezekben az új funkciókban a város társadalmának egyes, történetileg, etnikailag és gazdasági alapjukat tekintve is már differenciálódott rétegei milyen pozíciókat tudtak biztosítani maguknak, milyen alapállásból indulnak neki a frissen megalakult főváros és rajta keresztül az egész polgárosodás országos gazdasági és részben politikai vezetéséért is vívott harcnak. Vizsgálatunk révén így úgy véljük (a virilistákat adó többi tényező, más foglalkozási csoportok vizsgálatának helyhiány miatti kényszerű mellőzése ellenére is): a további fővárosi városfejlődés s ezáltal a magyar kapitalizmus egészének képe, későbbi fejlődésének is nem egy jellegzetes vonása vált most világosabban megérthetővé.

A hazai tőkésfejlődés történetének kutatása számára a nyíló illetén általános tanulságok mellett azonban nem érezzük hasznatlannak az e kutatásaink során már korábban is alkalmazott módszert, az egyes virilis személyek és családok életútjának vizsgálata révén adódó újabb eredményeket sem. Ezek a vizsgálatok sajnos nem lehettek teljesek, még az itt bemutatott aránylag nagyon szűk réteg vonatkozásában sem. A számbajöhető legegyszerűbb forrásanyag is csak rendkívül nehezen, és nagy munka- és időráfordítással férhető hozzá és tárható fel. Pedig véleményünk szerint a kapitalizmus történetének kutatása során a tőkét nem csak tisztán gazdasági funkcióiban, hanem útjában s ennek során a tőkés vezetőréteget konkrétan formáló mozgásában is szükséges megvizsgálni. Hiszen csak így tudunk képet alkotni magunknak arról, hogy a fővárost és ezen át az egész hazai tőkésfejlődést olyan nagy erővel meglendítő tőkék konkrétan honnan,

a magyar gazdasági élet milyen területéről és milyen periódusából származnak, milyen úton módon, a társadalom mely rétegéből kiindulva, és útjuk során milyen elemeket és hogyan emelve vagy buktatva, végül útjuk milyen pontján váltak döntő jelentőségű elemekké a hazai gazdasági, társadalmi fejlődésben – s arról, hogy a tőke ilyen állandó mozgásának eredményeképpen, s igényei által megszabva hogyan alakul ki immáron érdektársi és családi szövetségekbe összekötve az új tőkés uralkodóosztály. Lehetőségeinkhez képest e tanulmányban igyekeztünk megjelölni a virilisek egyes jelentősebb személyi kapcsolatait is, mint amelyeken át a tőkének e mozgása a legkönnyebben válik megfigyelhetővé. Meggyőződésünk azonban, hogy e kutatások továbbfejlesztése révén a hazai tőkésfejlődés általános törvényszerűségeit illetőleg is az eddiginél még sokkal konkrétabb képet kaphatunk. Olyant, mely Budapestnek mint Magyarország már ekkor is legkifejlettebb polgári társadalmának e fejlődésben betöltött rendkívüli szerepe folytán a város most. 1873-mal kibontakozni kezdő fejlődésének képét is tovább segíthet tisztázni.

DIE HÖCHSTBESTEUERTEN VON BUDAPEST
IM JAHRE 1873

In einer seiner früheren Abhandlungen (Studien aus der Vergangenheit von Budapest, Band XVII. Seiten 145—196) versuchte der Verfasser die Höchstbesteuerten (die sogenannten Virilisten) von Budapest in den Jahren 1903—1917 nach der Basis und Entstehung ihres Vermögens zu analysieren. In dieser Abhandlung untersucht er mit Hilfe der dort angewendeten Methode die Höchstbesteuerten von Budapest im Jahre 1873. Die über die Höchstbesteuerten der in 1873 unter dem Namen Budapest vereinigten drei Städte (Pest, Buda, Óbuda) damals noch in jeder Stadt abgesondert verfertigten Steuerausweise analysierend stellt er fest, dass der überwiegende Teil der Höchstbesteuerten sich in Pest konzentriert, — weiters dass sich ihre Steuer in erster Linie praktisch teils aus der Hauszinssteuer, teils (aber in viel kleinerem Masse) aus der Einkommensteuer zusammensetzt — die Rolle der übrigen Steuergattungen ist völlig unbedeutend. Deshalb untersucht die Abhandlung im weiteren nur auf Grund dieser beiden Steuergattungen und nur die Höchstbesteuerten von Pest.

Aus den nach den feststellbaren Beschäftigungen resp. nach der Basis des Vermögens der Höchstbesteuerten von Pest zusammengestellten Hauptgruppen hebt die Abhandlung folgende Gruppen hervor: die ausschliesslichen Hausbesitzer, die Baumaterialien-Fabrikanten und -Händler, weiters die Architekten, die Produkthändler und schliesslich die Eisenhändler, da ihre Vermögensbasis und der Weg des Entstehens ihres Vermögens besonders charakteristisch sind, und da sie Faktoren der Stadtentwicklung gut veranschaulichen. Im Falle der Hausbesitzer beweist er, dass die 471 nur Hausbesitze habenden Virilisten und jene Virilisten deren Vermögensbasis nicht ausschliesslich oder nicht vor allem der Hausbesitz ist, 25% des Hausbesitzbestandes von Pest und cca 40% des gesamten Hauszinseinkommens besitzen. Dann schildert der Verfasser die 9 grössten Hausbesitzer der Stadt (die besitzen insgesamt 36 Häuser mit einem Hauszinseinkommen von cca 600 000 Gulden) und drei charakteristische Gruppen der übrigen grossen Hausbesitzer: die Aristokraten (in erster Linie hat jener Teil der ungarischen Aristokratie in Pest Häuser, für denen in der Nähe von Pest liegenden Gutsbesitze die Stadt Pest schon seit dem Anfang des XIX. Jahrhunderts den grossen Aufnahmemarkt bedeutet); die noch aus dem XVIII. Jahrhundert stammenden und vom Balkan langsam heraufgezogenen Kaufleute; und schliesslich einige Gruppen des früheren, deutschen Bürgertums. Er betont, dass der Hausbesitz als Anlage des akkumulierten Handelskapitals in diesen Jahren noch wesentlich sicherer und beliebter war, als die Industrieunternehmungen. Anschliessend weist er auf den sich seit den sechziger Jahren aufschwingende Stadtbau hin, und damit in Zusammenhang, wie einerseits die Herstellung und der Handel von Baumaterialien: von Ziegeln und gesägelm Holz, andererseits die Bauarbeiten ausserordentlich charakteristisch waren. Es ist auch charakteristisch, dass in erster Linie jene Architekten ein grosses Einkommen erreichen, die in der Form der historisierende Stile anwendenden Eklektik zu bauen fähig sind und dadurch die Modernisierung des früher klassizistischen Stadtbildes eröffnen.

Bei der Bildung der Gruppe der Höchstbesteuerten hebt die Abhandlung besonders die ausserordentliche Bedeutung des Produkten- (und Tier-) Handels

hervor. Die Struktur des Produkten- (und Tier-) Handels hat der Ausbau des Eisenbahnnetzes und im Falle von schwimmenden Ladungen die erhöhte Bedeutung der Dampfschiffahrt seit der Mitte des Jahrhunderts stark verändert: Getreide und Schweine dringen in den Vordergrund, die man von dieser Zeit angefangen schnell und in grossen Quantitäten, verhältnismässig billig und auch nach grossen Entfernungen liefern kann und deren sich bald in Pest konzentrierender Handel bis zum Ende der sechziger Jahre die grösste Mühlenindustrie Europas später aber einen der grössten Schweinemärkte in der ungarischen Hauptstadt ins Leben rufen wird. Die Abhandlung schildert die grössten Produzentenhändler, neben den Getreidehändlern auch die Höchstbesteuerten des Wein-, Tabak-, Fell-, Rauchwaren-, Rindvieh- und Schweinehandels, und wo es möglich ist, auch die Entstehung ihres Vermögens. Es ist charakteristisch, dass während aus einem bedeutenden Teil des aus früheren stammenden Vermögens auch hier schon Hausbesitz geworden ist, zahlen die Inhaber der neuer entstandenen Unternehmungen noch meistens nur Einkommensteuer, als ein Zeichen davon, dass sie ihr Kapital noch rasch anlegen und so vor dem ein grösseres Investieren beanspruchenden und langsamer amortisierbaren Hausbesitz zögern. Es ist besonders charakteristisch, dass sich ein bedeutender Teil der Produzentenhändler einzeln auch mit Bankgeschäften beschäftigt, was auf die bedeutende Erweiterung der für die zeitgenössische einheimische Landwirtschaft zur Verfügung stehenden Kreditquellen hinweist.

Die Abhandlung weist in der Folge darauf hin, dass teils die grossen Produzentenhändler, aber auch die wohlhabenden Elemente der sich vom Geschäft schon zurückgezogenen und nur mehr aus den Einkommen ihres Hausbesitzes lebenden Virilisten mit der Anlage ihres akkumulierten Kapitals in Aktiengesellschaften schon beginnen. Die Verwaltungsräte der zeitgenössischen Budapester Aktiengesellschaften analysierend weist der Verfasser auf die wichtige Rolle hin, die die Virilisten in den Banken und der Mühlenindustrie auf aktiengesellschaftlicher Grundlage spielten (in anderen Industrieunternehmungen jedoch viel geringer). Er analysiert dann die zeitgenössischen Familienverbindungen einiger grossen Pester Handelsfamilien und weist darauf hin, wie die meistens auch schon den Adelstitel geniessenden Inhaber der grössten Vermögen untereinander heiraten, zuerst nur innerhalb ihrer gesellschaftlichen Schicht, später aber darüber hinaus auch mit dem Adel und der Aristokratie.

Schliesslich betont die Abhandlung dass die Zahl der schon vor 1848 das Bürgerrecht erworbenen Familien in den untersuchten Gruppen der Höchstbesteuerten verhältnismässig nicht gross ist, besonders unter den Produzentenhändlern nicht, aber auch bei den Hausbesitzern übersteigt sie das Durchschnittliche nicht. Seine untersuchten Familien bis 1888 begleitend stellt der Verfasser fest, dass cca 29% der Virilisten seine Position auch nach 15 Jahren bewahrt hat, vor allem in der nicht grossen Gruppe der Bauindustrie und des Eisenhandels, der Starke Wechsel in der Gruppe der Produzentenhändler ist aber mit der im Sommer 1873 eingetretenen grossen wirtschaftlichen Krise erklärbar, die mehrere kleinere Kapitalisten zu Grunde richtete.

Als Abschluss vergleicht der Verfasser die Lehren des Steuerausweises mit dem Entwicklungsgang der Stadt und stellt fest, dass der Ausweis von den führenden Pester wirtschaftlichen Schichten ein tatsächlich reales Bild widerspiegelt, ein Bild, das der gegebenen Stufe der Stadtentwicklung mehr oder weniger entspricht, und das diese Entwicklung in bedeutendem Masse auch erklärt.

A BUDAPESTI HÍRADÁSTECHNIKAI IPAR KEZDETEI

A Telefongyár első évtizedei

Ha a jelen kor embere híradástechnikai üzemekről hall, elsősorban a Telefongyár, Orion és Beloianisz gyárokra gondol. Ma már tucatnyi híradástechnikai üzeme van fővárosunknak, azonban kétségkívül ezek váltak a legismertebbekké. Ezek közül a Telefongyár első évtizedeivel kívánunk foglalkozni.

A Telefongyár volt az első, amely rádiókészülékeket gyártott Magyarországon. Ebben az üzemben készültek az első hangosmozi berendezések és az első vasúti fékek is. A televízióval kapcsolatos első kísérleteket is ebben a gyárban végezték el, még az 1910—20-as években.

Híradástechnika alatt a szó eredeti értelmében a távíró, távbeszélő, s a később kifejlődött rádió és televízió technikát értjük. A távíró és távbeszélő technika az alkalmazott elektrotechnika egyik ága. 1820-ban Oersted felfedezte az elektromos áram mágneses hatását s ez adott indítékot a távíróval való kísérletezésnek. Morse 1837-ben megszerkesztette elektromágneses telegráf készülékét.

Az első távíró állomás Pesten 1850. október elsején nyílt meg, a vonal Pestet Béccsel kötötte össze.¹

1876-ban találta fel Bell a telefont s 1881. május elsején megnyílt az első budapesti telefonközpont.²

Az első budapesti híradástechnikai üzemeket 1868—1875 között létesítették. A sort Weyrich Agost 1868-ban alapított műhelye nyitotta meg, mely távíró gépeket javított és gyártott a Dob utca 56. sz. alatt.³ Ezt a kis céget a későbbiek során megvásárolta Fischer Sándor. Fischer több postai versenytárgyaláson is részt vett, versenytársa volt a Telefongyárat megalapító Neuhold Jánosnak. Az 1889. évi állami kiírást telefonkészülékek szállítására ez a cég nyerte el az Egyesült Izzó jogelőd vállalata, az „Egger B. és Társa Első Osztrák Magyar Villanyvilágítási és erőátviteli gyár (létesült 1883-ban), valamint a Telefongyár egyik megalapítója Neuhold János előtt.

A második budapesti híradástechnikai műhelyt Weimer Vilmos alapította 1872-ben.⁴ A Király utca, ma Majakovszkij utca 86. sz. alatti kis vállalkozás ezt a cégtáblát viselte: „Távírókat gyártó mechanikai üzem.” Ez a kis műhely az egyik őse a mai Beloianisz gyárnak. 1892-ben a Deckert és Homolka cég vásárolta

¹ Makó Zoltán: Távíró és távbeszélő. Technikai fejlődésünk története. Budapest, 1929. 929.

² Makó Zoltán: im. 930.

³ Gergely Ödön: A távbeszélő készülékek és berendezések fejlődése Magyarországon. Technika Történeti Szemle 1963. 1. sz. (külső jelzés) 1962. 1—2 szám, (belső jelzés) 152.

⁴ Gergely Ödön: i. m. 152—153.

meg s távírógépeket, telefonokat és kapcsolókat gyártott. A Deckert és Homolka gyár 1911-ben a svéd Ericsson cég birtokába került. Ericssonék rendezkedtek be azon a telepen, ahol a Beloiannisz gyárat ma megtaláljuk. Az Ericsson gyár sok svéd szabadalmat adott át budapesti üzemének s különböző telefonközpontjai, készülékei európai hírnévnek örvendtek. Az Ericsson cég honosította meg Budapesten az elektrolitikus kondenzátorok gyártását. BO és BŐ jelzésekkel ezt a gyártási ágat a Standard is folytatta. Az Ericsson gyárat az amerikai érdekeltségű Standard vásárolta meg s itt kezdte el üzemét 1928-ban az Egyesült Izzó telefon és távíró főosztályából kivált részleg Standard néven.

A harmadik híradástechnikai műhelyt 1872-ben Egger Béla alapította az egykori Rudolf rakparton. 1883-ban már Egger Béla és Tsa néven szerepelt, s 1896 augusztusában a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és a Niederösterreichische Escompte Gesellschaft közreműködésével Egyesült Villamossági Részvénytársasággá alakult át, mely 1897-ben az Elektromos Izzólámpa Rt.-gal fuzionált, így jött létre az Egyesült Izzó Villamossági Részvénytársaság⁵. 1873-ban még két híradástechnikai műhely létesült a fővárosban, az Ohm C. O. Házi távírókat gyártó mechanikai műhely, a József téren, valamint a Schwartzner Testvérek gépészmechanikai műhelye a Százház utca 43. sz. alatt. Ezek az üzemek indulásukkor 8–12 munkással kezdték el működésüket.⁶

1875-ben Neuhold János az akkori Stáció út (ma Baross utca) 22. sz. alatt megalapította kis műhelyét. Ez a kicsiny üzem, mely az évek során sokszor változtatott nevet és gazdát, egyenes elődje a mai Telefongyárnak.⁷

Mi a magyarázata annak, hogy a mai nagy híradástechnikai üzemnek elődjei 1868 és 1875 között jöttek létre? Az 1867-es kiegyezés előrelendítette az egész ország gazdasági fejlődését. Rohamos mértékben fejlődött a főváros is, mely ipari, kereskedelmi és gazdasági központjává vált annak a Magyarországnak, mely az 1850–60-as évektől kezdve egyre erőteljesebben kapcsolódott be a kapitalista világpiacba.⁸

Hazánkban 1867 és 1873 között 4093 km új vasútvonal épült, s ezáltal a hazai vasutak hossza megháromszorozódott. Fellendült a főváros kereskedelmi, ipari és pénzügyi élete. 1867 és 1873 között 6 nagy bank létesült. A fejlődő gazdasági élet megkövetelte, hogy egyre inkább erősödjék összekötő híradásrendszere is. A vasúti társaságok sem tudtak működni, távírvonalak és távíróberendezések nélkül. Ők voltak az elsőrendű megrendelői az ebben az időszakban alakuló első sorban távírókészülékeket javító és gyártó híradástechnikai műhelyeknek.⁹

Egy pécsi alapítás kivételével az összes távírókészülékeket javító és gyártó üzemek a fejlődésnek ebben a szakaszában Budapesten létesültek.

1873-ban a hatalmas bécsi tőzsdekrach, a fővárosban is éreztette hatását. Nagybankokat, hitelintézeteket számoltak fel, s lelassult a vasútépítés üteme is. Azonban a már meglévő vasutak továbbra is igényelték a távíróberendezéseket. Ezzel magyarázható, hogy a híradástechnikai műhelyek többnyire átvészelték a válságot, sőt a Telefongyár elődjének, a Neuhold-féle műhelynek az alapítása éppen a válság idejére esik. A Telefongyár alakulásánál első sorban vasúti rendelések játszottak sorsdöntő szerepet, mint ahogy — mint később látni fogjuk — az

⁵ Országos Levéltár, az Egyesült Izzóra vonatkozó gyűjteményes anyagának leírása.

⁶ Gergely Ödön: i. m.

⁷ A Fővárosi Levéltár VIII. ker. iparanyagának tanúsága szerint Neuhold 1875-ben kapott működési engedélyt. Leheséges, hogy az üzemszerű munka csak 1876-ban indult meg. A Neuhold-család 1876-ra datálta a gyár alapítását s a Telefongyár is 1876-ot tekinti alapítási évnék.

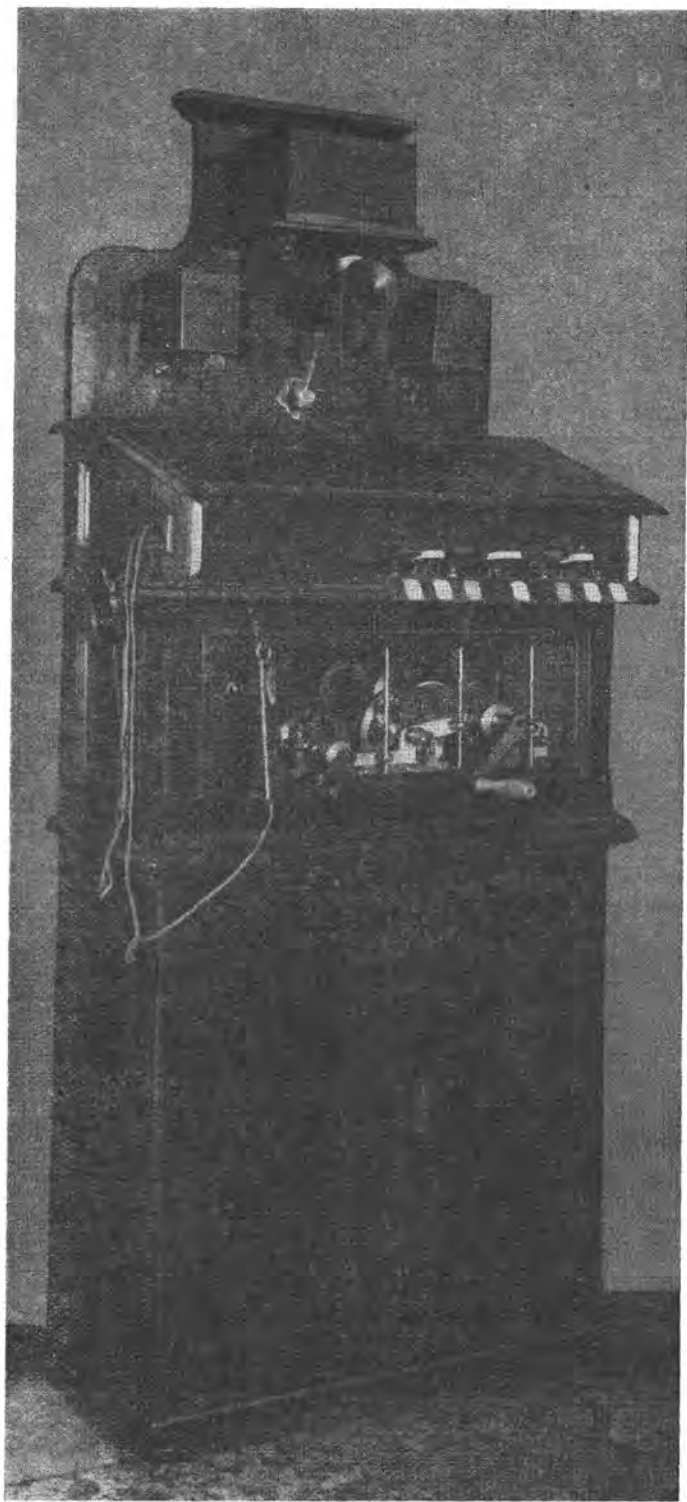
⁸ Magyarország története II. kötet Budapest, 1964. Gondolat Könyvkiadó. Szerkesztették: Molnár Erik főszerkesztő, Pamlényi Ervin és Székely György.

⁹ Gergely Ödön: i. m.

1929-es nagy gazdasági válságot is csak a nagy vasúti megrendelésekkel tudta átvészelni a Telefongyár.

Erősen gátolta a budapesti ipar kibontakozását az is, hogy sokszor a hazai megrendelők is előnyben részesítették a külföldi szállítókat, a hazaiakkal szemben. Ezzel kapcsolatosan született meg a magyar és budapesti iparfejlődés egyik legjelentősebb dokumentuma.¹⁰ Ebben a legrangosabb budapesti gépgyárosok arra kérték a kereskedelem- és iparügyi minisztert, hogy a hazai ipar érdekeit védje meg a külföldi behozatallal szemben. A minisztérium igyekezett is hathatósan intézkedni. A kereskedelmi és ipar-kamarán keresztül beszámoltattott egyes vállalatokat, hogy megrendeléseiket miért Magyarországon kívülre adták fel, s ugyanakkor felhívtak minden magyarországi vállalatot és szervet, hogy újabb megrendeléseikkel a magyar ipart támogassák. A gépipar támogatására külön megjegyzi az intézkedés, az állami kedvezmények megadásánál figyelembe veszi, hogy hazai gépeket szereztek-e be.

¹⁰ O. L. K. 231.
1893—2—9856 sz.

1. Telefonnal is felszerelt, indukált árammal működtetett állomási harangjeladó és jelzőállító berendezés, 1890. Glockensignalapparat mit Telephon für Eisenbahnen im 1890

A híradástechnikai ipar elképzeltetlen kábelek, gyengeáramú vezetékek nélkül. Kezdetben az első hazai műhelyeink külföldi vezetékeket használtak, de már 1883-ban megalakult Pesten a „Perci és Schacherer”, Első Magyar Távirda-sodrony és Kábelgyár”, mely 1900-ban Első Magyar Kábelgyár, Perci és Schacherer név alatt részvénytársasággá alakult át. A cég profiljába főleg gyengeáramú vezetékek, dinamóhuzalok, és egyéb szigetelt villamosvezetékek tartoztak. 1891-ben Jacottet Ágoston kapott engedélyt kábelgyár alapítására, s kábelgyár bázisa lett a mai fejlett kábelgyártásnak.¹¹ A különböző kábelek és huzalok mellett a híradástechnikai ipar igen nagy mennyiségben fogyaszt rézlemezeket, rudakat, csöveket és profilanyagokat. Kezdetben az ilyen természetű anyagokat Bécsből szerezték be, de 1893-tól kezdődően Chaudoir Gusztáv és Tsa cég Budapesti Rézhengerműve, egyesfajta vörösréz, sárgaréz, tombak és bronzlemezekkel, forrasztás nélkül vont csövekkel, és csupasz huzalokkal el tudta látni híradástechnikai iparunkat.¹² Ez a vállalat 1905-ben részvénytársasággá alakult át, s Magyar Rézhengerművek Rt. név alatt szolgálta évtizedeken át iparunkat.

Az üzemalapító Neuhold János 1840-ben született Sopronban. Apja Dr. Neuhold Ferenc, katonai vezérkari törzsorvos volt. Neuhold János elvégezte a bécsi újhelyi katonai műszaki akadémiát, majd Kremsben a katonai mérnökkari tanfolyamot. Tehetsége, és apja tekintélye révén katonai pályája fényesen indult. Alig volt húszéves, amikor főhadnaggyá léptették elő, de rövidesen derékbátort katonai pályája. Megszeretett egy szegényebb sorsú lányt, de az nem tudta előteremteni a hadsereg által megkövetelt kauciót.¹³ Neuhold erre hátat fordított a katonai életnek, leszerelt, megházasodott és szaktudásából próbált megélni. Előbb Csehországban dolgozott, táviróvonalak kiépítésén, majd 1868-ban a Magyar távirászat szolgálatába lépett. Még ez évben megkapta az elsőosztályú magyar királyi távirász címet, s megbízták a Békéscsaba, Gyula táviróvonalak kiépítésével. 1869-ben ő szerelte fel a pesti képviselőház első táviró állomását. 1871-ben elszegődött a Kassa—Oderbergi vasúthoz, ahol távirdamester lett. Később Teschenben alapított önálló műhelyt, ezt azonban egy éven belül felszámolta.

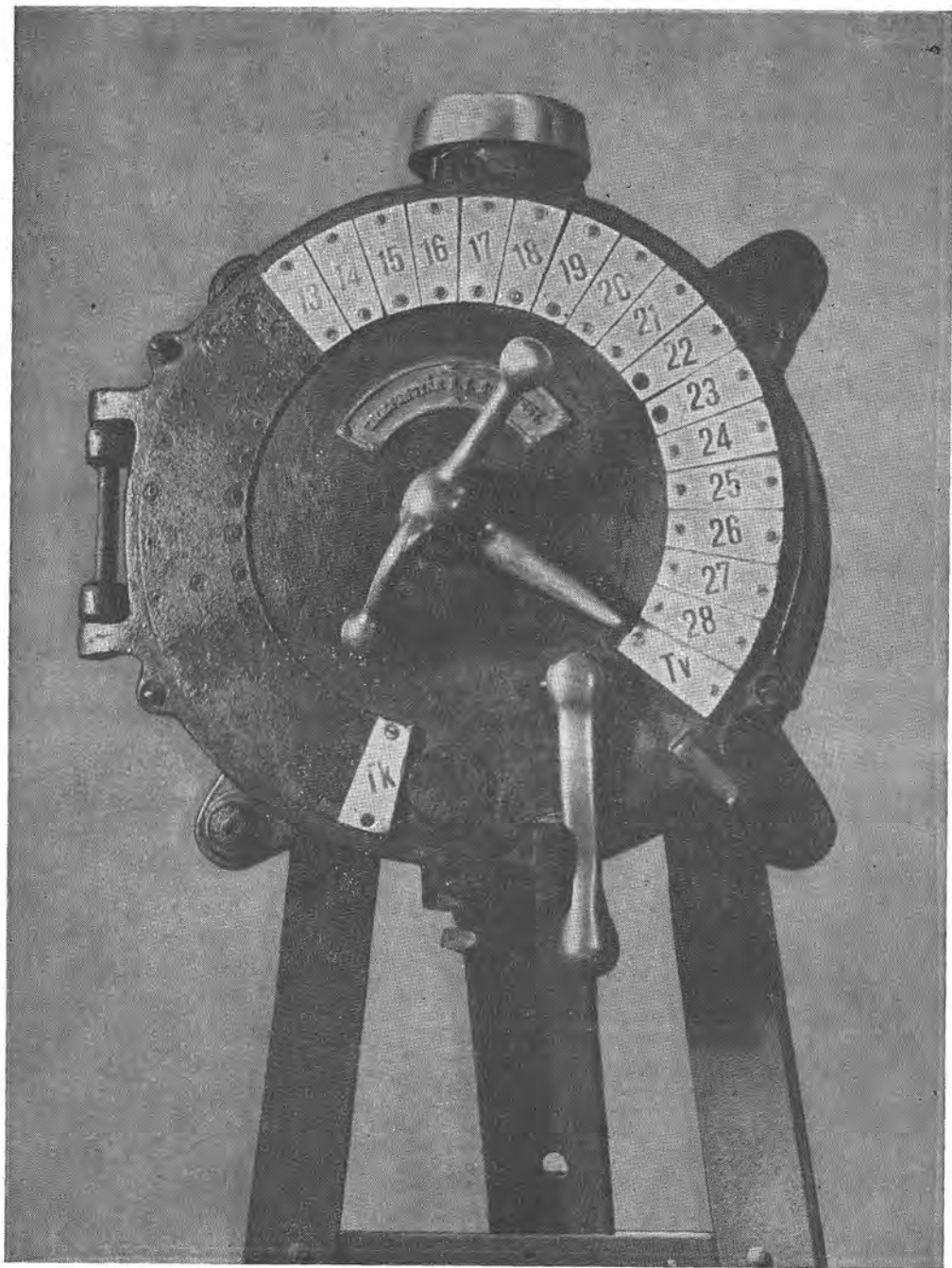
1875-ben ismét Budapesten volt, s a Stáció utcában létesített üzemének ez volt a címe: Neuhold János Vasútfelszerelési Villamossági és Gépgyár. Milyen kezdő tőkével indulhatott? Nem tudjuk. Valószínűleg volt valami öröksége, megtakarított pénze, amiből meg tudta vásárolni a 10—12 főt foglalkoztató műhely szükséges felszerelését. Első alkalmazottai műszerészek és lakatosok voltak. Műszerészeivel a vasútnak dolgozott, meghibásodott távirógépeket javított, majd áttért a távirógépek önálló gyártására is. Ugyanakkor katonai megrendeléseket is vállalt, kézilapátokat, csákányokat, szuronyokat, csajkákat, és tábori kulacsokat szállított a közös hadseregnek. Műhelyét gyakran költöztette. Három évi Baross utcai tartózkodás után 1878-ban a Rózsa utcába költözött, 1879-ben a Dohány utca 80. sz. alá. 1880-as években gyártani kezdte a vasutak részére a gúla alakú társas védjelzőket, valamint a karos jelzőket. Az 1881. évi XLIV-ik törvényeikk értelmében Neuhold János távirandai készülék gyára állami kedvezményben is részesült.

Az Iparkamara 1886. évi jelentése részletesen foglalkozott a Neuhold-féle üzemmel. „Neuhold távirandai építészeti intézetében és gőzerőre berendezett gyárában, melyben a termelés a legújabb és a legjobb gépek segítségével üzemlik, az általános kedvezőtlen termelési és szorult üzleti viszonyok kevésbé voltak érezhetőek, minthogy a legelőkelőbb hazai vállalatokkal (Távirda, Vasutak) megkötött

¹¹ Kábelgyártásunk 75 éve 1891—1966. Budapest, 1966. Szerkesztette dr. Hoffmann Pál. Bevezető rész.

¹² Ipari öntudatunk ébresztői és munkálói. Budapest 1943. 239.

¹³ Telefongyári dolgozók visszaemlékezései. Kéziratban a Telefongyár birtokában. Jelenleg (1967-ben) Schwott Lajos igazgatási főosztályvezető kezeli.

2. Elektromos gurítói rendelkező készülék, mely az irányvágány kijelölését irányította
1900. Elektrischer rollender Dispositionsapparat für Eisenbahnen im 1900

és több évig tartó szerződések folytán ezen gyártelep a lefolyt években megrendelésekkel szakadatlanul el volt látva s ezen állandó foglalkoztatottsága a munkakerők megszerzését is megkönnyítette. Az előállított cikkek kizárólag csak belsőleg fogyasztatnak, a külföldi piacot eddig elfoglalni még nem sikerült.”

Keservesen küzdött Neuhold a tőkehiány ellen s a Budapesti Bankegyesület támogatását vette igénybe. Eddig önálló műhelyét részvénytársasággá alakította és felvette a „Neuhold féle Vasúti Szerelvények Gyára Rt.” nevet 1886-ban. Ezt megelőzően 1885-ben a VII. kerület Damjanich utca 21. alá költözött. Ekkor szerelte fel a budapest—zimonyi vasútvonalat a szükséges távirda és harangjelző berendezésekkel. Ezen a telepen indította meg a telefongyártást, vezette be a különböző erősáramú berendezések, kábelvégelzárók, kábelfejek, csatlakozók, elosztók és biztosítékok gyártását is. A részvénytársaságból Neuhold hamarosan kilépett, hogy miért, azt ma már nem lehet megállapítani. A Damjanich utcai telep átalakult Magyar Belga Fémipari Gyár Rt-gá, de ehhez Neuholdnak már semmi köze nem volt. Neuhold 1892-ben a VI. kerületi Aréna út 16. sz. alatt újabb részvénytársaságot hozott létre, melynek neve „Neuhold János Vasúti Szerelvények és Elektrotechnikai Gépgyár Rt.” Az új részvénytársaság 100 Ft névértékű részvényeket bocsátott ki, s az 1892. év végén 12%-os osztalékot fizetett. 1893-ban a részvénytőke 150 000 Ft-ot tett ki, azonban ez az év már veszteséges volt. A gyár jelentésében 4565 Ft veszteség szerepelt s az értéktőzsdén a Neuhold részvényeket ekkor egyáltalán nem jegyezték. Ez a részvénytársaság sem volt hosszú életű.

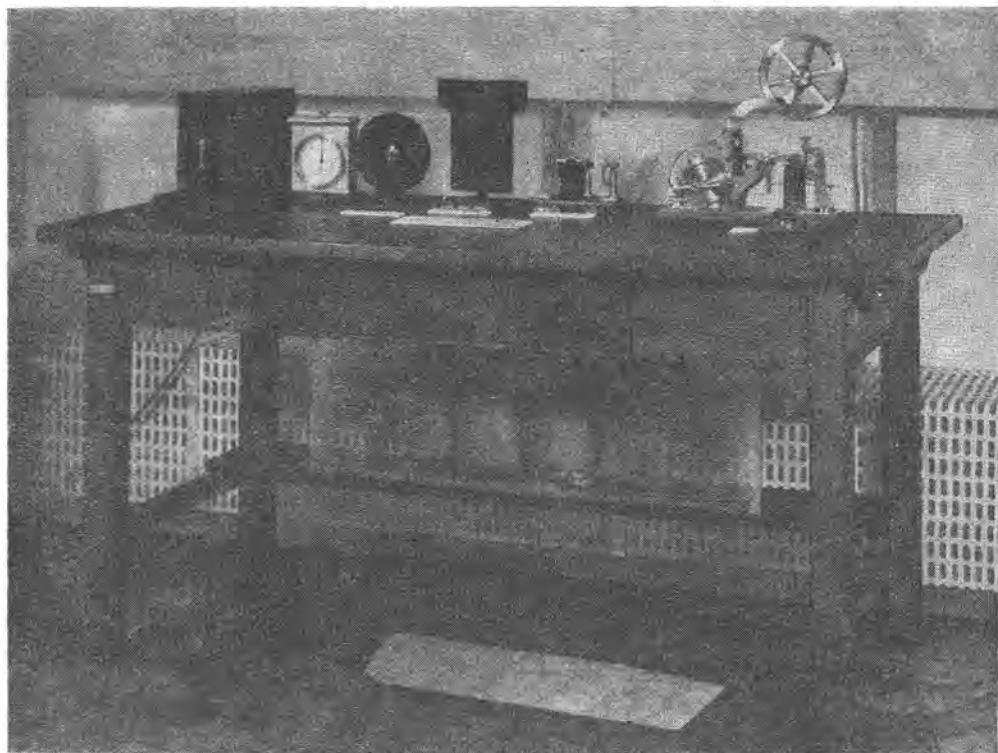
1896-ban Neuhold újból költözött s a VIII. kerületi Szilágyi út 3. szám alatt működött tovább, mint „Neuhold és Társa Vasútfelszerelési és Villamossági Gépgyár”. A millenniumi ipari kiállításon Neuhold is kiállított vasútbiztosító berendezéseket.¹⁴

Neuhold és Társa üzeme 1898-ban a hannoveri Telephon Fabrik A. G. érdekköré került. Ezt a részvénytársaságot Berliner József és Jakab hannoveri, valamint Hahn Miksa bécsi tőkések alapították.

Ebben az időben a kamarai jelentés így jellemezte a magyar elektrotechnikai ipar helyzetét: A szakminiszter úrnak az a törekvése, hogy az ország nagyobb városaiban telefon létesíttessék. Úgyszintén a távirdahálózatnak fokozatos kibővítése is bő foglalkoztatást nyújthatna a gyártás említett ágainak, elsősorban az Egger B. és Társa, valamint a Neuhold cégnek. Azonban a sürgöny és jelzőkészülék szerkezetek készítésével foglalkozó ipar jövedelmezősége a nagy verseny folytán érezhetően hanyatlott. A kivitel mely főleg a Balkán államokba irányulhatna, nem bír nagyobb jelentőséggel, mivel ezek az államok és különösen Románia, ahol ez idő szerint igen sok vasútvonal épül, eme cikkeket Francia és Németországból hozatják.”

A Telephon Fabrik A. G. telefonokat, telefonalkatrészeket és vasútbiztosító berendezéseket gyártott. Jelentős mennyiségben szállítottak ilyen cikkeket a Balkánra, s Románia fő szállítói is ők voltak. Közismert, hogy Magyarországon a munkabérek jóval alacsonyabbak voltak, mint a már erősen iparosodott Németországban. A hannoveri Telephon Fabrik A. G. tőkekiviteli lehetőségek után kutatott. Mivel igen nagy balkáni megrendelések voltak, a Balkánhoz közel kerestek olyan telepet, ahol a gyártás technikai előfeltételei már adva voltak. Ilyen volt a Neuhold János üzeme, ahol minden technikai adottság megvolt, a vasútbiztosító berendezések gyártásának a kiszélesítéséhez, s ugyanakkor Neuhold piacgondokkal és tőkeszegénységgel küzdött. Az egykori Berliner Vállalat, melynek nevét Magyarországon korábban mikrofonjai révén ismerték meg, ek-

¹⁴ A Neuhold gyár termékeinek egy része 1967-ben, a tanulmány megírása idején is ki volt állítva a Közlekedési Múzeumban.

3. Középállomási táviróasztal, rugóműves dombfőgéppel, jelfogóval, dugaszos vonalváltóval és szalag tárcsával, 1900 körül. Telegraphentisch mit Fernschreibapparat und Relais, um 1900

kor már Telefon Fabrik A. G.-ként szerepel. 1900-ik évi jelentésében így számolt be a Neuhold céggel való együttműködéséről: „a budapesti Neuhold céggel való együttműködésünk már az első évben nagyon kifizető eredményeket mutat fel. Ezt a vállalkozást tovább kívánjuk építeni. Barátságos úton megegyeztünk Neuhold János úrral, hogy a Magyarországon eddig be nem vezetett szabadalmakat gyártásra átadjuk. Továbbra is Neuhold urat bizzuk meg a Vállalat vezetésével, s reméljük, hogy együttműködésünk a jövőben is virágzó lesz.”

A rideg valóság a következő: 1898-ban az újonnan alakult hannoveri vállalat a Neuhold és Tsa cégnél érdekeltséget vállalt. 1900. július 1-én a Neuhold és Tsa cég megszűnt, üzemét és néhány szabadalmát a hannoveri vállalat megvásárolta. Neuhold János ugyanakkor a Telephon Fabrik A.G. Vormals J. Berliner cég magyarországi vezérképviselőjének egyik igazgatója lett.¹⁵ Ezt a változást jelzi az is, hogy a Neuhold és Tsa Vasútfelszerelési és Villamossági Gépgyár elnevezést 1901-ben felváltja a Telefongyár Rt., azelőtt Berliner J. alapítva 1880-ban, németül Telephon Fabrik A.G. vorm. J. Berliner elnevezés. A részvénytársaságnak vállalatai voltak Hannoverben, ahol a központ is székelte. Budapesten, Bécsben, Berlinben és Párizsban. A hannoveri függés 1911-ig tartott. Több szabadalom került ekkor a budapesti Telefongyár birtokába, nagy balkáni megrendelésekhez jutott. A függés kezdetén 1898-ban vásárolták meg a VII. kerületi Gizella út 51. sz. alatti telket, mely kinyúlott a Hungária krt-ra. A mai

¹⁵ O. L. Z. 40—12—324.

Telefongyár is ezen a helyen van. Igaz, hogy a nyereség egy tetemes része ettől kezdve külföldre jutott, de a gyár külföldi piacokra tört be, s ezeket a piacokat a hannoveri függés megszűnte után is megtartotta. Noha a budapesti Telefongyár 1900 és 1911 között önálló mérleget nem adott ki, hanem mérlegeredményei csak a hannoveri központi mérleg elkészítéséhez voltak szükségesek, azért a gyár vezetésében Neuhold János továbbra is aktív szerepet játszott. 1901-ben 2 168 300 korona hitelt vett fel.¹⁶ A hitelt gyárfejlesztésre fordította, beruházásokat eszközölt, egy nagy vasúti megrendelés teljesítéséhez. A kölcsönt 1905 és 1914 között kellett visszafizetni, a vasúti szállításokból befolyt pénzekből, azonban ezek a törlesztések már utódjára vártak, ő ugyanis 1904-ben németországi tárgyalása közben szívészélhűdésben meghalt.

Neuhold Jánost az eddigi szakirodalom nem méltatta olyan mértékben, ahogy megérdemelte volna. Bátor kezdeményező volt, aki fővárosunk egyik legnevezetesebb gyárát alapította meg. Ki tudott tartani a legnehezebb időkben is, s a magyar híradástechnika és vasútbiztosítás történetében úttörő szerepet játszott. Nem tartozott ugyan a nagy feltaláló gyáralapítók közé, nem örökíti meg olyan találmány a nevét mint a Ganz Ábrahámét, de kitűnő szakember volt, aki szakmailag is irányított, nemcsak egyszerűen tőkés vállalkozó volt. A gyáralapítások klasszikus időszaka a XIX. század. A gyáralapítók két jellegzetes típusát ismeri a technikatörténet. Az egyik a feltaláló gyáralapító, a másik pedig a nagy induló tőkével rendelkező vállalkozó. Neuhold a két típus között foglal helyet. Halála után a hannoveri központ fiát, Neuhold Kornélt bízta meg a budapesti fiók vezetésével. Ugyanúgy mint apja, ő is élvezte a tröszt hannoveri vezetőinek teljes bizalmát.

Színhagyományok, és gyári visszaemlékezések alapján a gyár dolgozóinak létszáma 1880—1911 között 400—600-ra tehető.¹⁷ Ezek a számok azonban erősen túlzottak. A hannoveri függés utolsó esztendejéből már hiteles adatok állnak rendelkezésünkre.¹⁸ 1911-ben a gyár dolgozóinak összlétszáma 204 fő volt, az alábbi megoszlásban: tisztviselő 22, művezető 8, férfimunkás 110, nőmunkás 24, tanonc 40. Megalakulásakor Neuhold néhány műszerésszel és lakatossal összesen 12 fővel indult. Nem sokat tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az indulás idején 12—20 munkásról, a századforduló tájáig 200 alkalmazottra emelkedett a Telefongyárban foglalkoztatottak létszáma.

1900-ban állították üzembe az első gázmotort, addig gépeit egy 45 LE gőzgép hajtotta.¹⁹ Budapest műszaki útmutatója így emlékszik meg az üzemről: foglalkoztat mintegy 200 munkást, a gépeket 45 LE gőzgép hajtja. (1896) 1897—1899 között a gyárat folyamatosan büntették illetéktelen mérleg-használatért, de 1900-ban megkapta az önálló mérlegbeszerzési engedélyt.²⁰ Ebből arra következtetünk, hogy az önálló galvanizáló műhely felállítása 1897—98-ra esik.

Ha csupán a gyár alapítását vizsgáljuk, akkor négy jelentős dátumra kell felfigyelni. 1875 az első alapítás, 1898-ban elveszíti függetlenségét, 1911-ben létrejön az új részvénytársaság, végül pedig 1949-ben a gyárat államosítják, az üzem a magyar dolgozó nép birtokába jut. Ha azonban azokat az ereket vizsgáljuk, melyekből mintegy folyam a beleömlő patakokból, létrejött a Telefongyár, a neuholdi és hannoveri ér mellett egy harmadikról is meg kell emlékeznünk, a Székely Imre-féle vasútbiztosító vállalatról. Nézzük meg ennek az előzményeit. Neuhold Kornél, az alapító Neuhold János fia, a hannoveri vezérigazgatóság teljes bizalmát élvezte. 1906-ban kinevezték a budapesti vezérképviselőség igazgató-

¹⁶ O. L. Telefongyári iratok, vasúti megrendelésekről szóló csomó.

¹⁷ A Telefongyári dolgozók visszaemlékezései. Lásd 13. jegyzet.

¹⁸ O. L. Telefongyári iratok, titkársági csomó.

¹⁹ Fővárosi Levéltár VIII. ker. előjárósági iratok, 1897—1900. 3584. alapszám.

²⁰ F. L. VIII. ker. előjárósági iratok. 1900—1902. 2298, 46. 477. alapszám.

jának, s nagy mennyiségű hannoveri részvényeket is vásárolhatott. Ennek ellenére 1906-ban egy újabb üzleti manipulációba is kezdett. Székely Izidor és Tsa néven egy önállóan bejegyzett vasútbiztosító vállalatot hozott létre, mely elsősorban a Telefongyár vasútbiztosító berendezéseit értékesítette, de megszerezte a Südbahnwerk rendszerű vasútbiztosító szerkezetek rajzait, és gyártási engedélyét, majd a berlini Siemens vasútbiztosító gyártási engedélyét is.

Székely Imre 1911 után vezérigazgató társa lett Neuhold Kornélnak, 1938-ig, mikor is a zsidótörvények következtében megvált a gyártól. Székely Imre 1877-ben Kecskeméten született²¹. 1899-ben gépészmérnöki oklevelet szerzett. Az Egyesült Izzó vasútbiztosító részlegében kezdett el dolgozni, itt képezte ki magát elsőrangú vasútbiztosító szakemberré. 1904-ben önállósította magát, magánmérnöki irodát nyitott, ahol vasútbiztosító terveket készített az államvasutaknak. Neuhold Kornéllal egyetemi hallgató korukban barátkoztak össze, s együtt alapítottak 1906-ban egy új vállalatot. Ez a vállalkozás 1911-ben beolvadt a Telefongyárba, s ettől kezdve Székely Imrének óriási érdemei voltak a gyár felvirágoztatásában.

Az új vállalkozás alapításáról szóló hivatalos irat így hangzik: „kivonat a budapesti királyi kereskedelmi és váltótörvényszéknél vezetett kereskedelmi társas cégek jegyzékéből 8722/1, 1906. december 21. A cég neve: Székely Izsó és Tsa. A fő telep helye: Budapest. A cég együttesen jegyeztetik. A társaság jogviszonyai: közkereseti társaság. Kezdetét vette 1906. évi december hó 12-én. A társaság tagjai: Székely Izidor, a közéletben Székely Izsó, vasútüzemi berendezésekkel, azok tervezésével, és eladásával foglalkozó iparüzlet-tulajdonos. Társatulajdonos Neuhold Kornél vasúti berendezések tervezésével, és eladásával foglalkozó iparüzlet-tulajdonos. Mindketten budapesti lakosok. Ez a vállalat 1911-ig élt.

1911-ben a Wiener Bankverein közreműködésével létrejött az önálló Telefongyár Rt. A hannoveri vezérigazgatóságnak is érdeke volt, hogy magyarországi telepe függetlenítse magát. Így a Telefongyár könnyebben jutott állami megrendelésekhez. 19 részvényes, 7450 részvényéből 7000 db a Telephon Fabrik A. G. vormalis J. Berliner tulajdonába került, így a gyár irányítását továbbra is ellenőrizni tudták, s a megfelelő profitot is biztosíthatták maguknak.²² Az alakuló közgyűlésen megválasztották az igazgatósági tagokat. Igazgatósági tagok lettek: Dr. Matlekovits Sándor, Dr. Hámori Biró Pál, ifj. Dr. Chorin Ferenc, Csajthay Ferenc, Drucker Gyula, Hahn Miksa, Neuhold Kornél, Pirnitzer Gyula, Székely Izsó. Az igazgatóságban helyet foglalt Matlekovits Sándor is (1842–1925) Matlekovits a kiegyezés utáni félszázad legnagyobb magyar közgazdasági tekintélye volt. Ő alkotta meg az 1884. és 1872-es ipartörvényeket, egész élete munkája a magyar ipar felvirágoztatását szolgálta. Igazgatósági tagságot csak olyan

²¹ Székely Imre neve háromféle képpen szerepel a magyar műszaki irodalomban. Eredetileg Székely Izidor, majd Izsó, végül Imre.

²² Az új részvénytársaság megalakulásáról a Központi Értesítő 1911. évi április 11-i száma így számolt be: „1911. március 7-én új részvénytársaság alakult. A Magyar Királyi Törvényszéknél 20.211 sz. alatt lett bejegyezve. Az új cég neve Telefongyár Részvénytársaság, német fordításban: Telefonfabrik A. G. francia fordításban: Fabrique de Telephones Societé Anonyme. Főtelephely Budapest. Cégvezetők és felszámoló cégvezetők: Matlekovits, dr. Biró, ifj. Chorin, Csajthay, Drucker, Hahn, Neuhold, Pirnitzer, Székely, akik egyben igazgatósági tagok is. A társaság jogviszonyai: ezen részvénytársaság az 1911. évi február hó 22-napján tartott közgyűlés által elfogadott alapszabályok szerint keletkezett. A vállalat működési területe: Távbeszélő és távíró berendezésgyártás, műmechanika, fémipar, elektrotechnika és ezekkel rokonszakmákba vágó mindennemű ipari és kereskedelmi vállalatokban való részvétel és ezen üzletkörbe vágó kereskedés, végül mindennemű, az eddig felsoroltakkal kapcsolatos vagy rokon műveletek. Tartama határozatlan időre terjed. Alaptőkéje 1,500.000 korona, mely 7500 db egyenként 200 korona névértékű bemutatóra szóló részvényekre oszlik. Az igazgatóság 6–12 tagból áll.”

vállalatoknál fogadott el, melyeknek országos jelentőséget tulajdonított. Igazgatósági tagja volt pl. a Láng László gépgyár Rt-nek is, mely a magyar gépgyártás történetében játszott kimagasló szerepet.²³

Megszületett tehát az új részvénytársaság, ekkor nyerte el azt a szervezeti formáját, mely lényegében 1949-ig fennállott. A vállalat részvényeinek zömét kezdetben a német érdekeltség, és a Wiener Bankverein birtokolta. 1925-ben az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. Újpest vette meg a részvények többségét, s azok 1928-ban a Standard Villamossági Rt. birtokába kerültek. Ezáltal a Telefongyár Rt. az International Telephone and Telegraph Corporation and Associated Companies (I. T. T.) New York érdekkörébe került, s odatartozott az államosításokig. 1912-ben a gyár megvásárolta a szomszédságában levő telkeket, s 1912—1916 között új műhelyeket, új nagy gyárépületeket emeltek.

Ha áttekintést akarunk nyerni, a Telefongyár első évtizedeinek gyártmányaiából, akkor leghelyesebb, ha ezeket a gyártmányokat így csoportosítjuk: híradástechnikai gyártmányok, vasútbiztosító berendezések, katonai cikkek, rádiók és rádióalkatrészek, egyéb egyes készítmények.

Ha a kiegyezéskori Magyarország híradásipari berendezéseit vizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy 1867-ben a távíró hálózat hossza hazánkban 17 000 km volt, ebből a vonalhosszúság 8100 km. 1887-ben a vezeték hosszúsága már 45 381 km, a vonalhossza pedig 17 644 km. Ebben az évben már 701 távírda hivatal működik az országban. Ugyancsak 1887-ben egyesítette Baross Gábor a postát, a távírdát és a telefont. Ilyen előzmények mellett váltak az előbb csak távírókat javító műhelyek, kékíró távíró gépeket gyártó üzemekké.

Korán bekapcsolódott a Telefongyár öse a telefónia cikket gyártó üzemek sorába is. Új cikkek gyártásával is meglepte a magyar híradástechnikai ipart. Elsőnek gyártott Áder-rendszerű mikrofonokat, ahol, rezgő famembrán hatott lazán érintkező szénhengerekre. A berliner rendszerű mikrofonok gyártását is a Telefongyár vezette be. 1898-ban megszerezte és tökéletesítette az Agar-féle telefonnal kombinált váltakozó áramú vasúti harangjelző berendezést, mely lehetővé tette, hogy az állomások és pályafőrök a harangjelző meglevő vezetékét felhasználva telefonálhatnak egymásnak külön telefonvezeték nélkül is. Ilyen berendezéseket igen nagy számmal szállított a Telefongyár a Magyar Államvasutaknak, a hazai magánvasúti társaságoknak, valamint Szerbiába és Romániába is.

1889-ben állami versenypályázat kiírása történt, LB telefonkészülékek szállítására.²⁴ Mintakészülékeket nyújtottak be: Egger B. és Tsa, özv. Weimer Vilmosné, Teirich és Leopolder, Fischer Sándor, valamint Neuhold János. A versenytárgyalás győztese a Fischer cég lett, de vállalt kötelezettségének nem tudott eleget tenni, a rendelést felosztották a budapesti hasonló jellegű vállalatok között, így ebből Neuhold is kivette a részét. Mint már említettem az első budapesti telefonközpont 1881-ben létesült. 1890-ben már hat központ volt üzemben a fővárosban. Ezek elhelyezkedése: Fürdő utca (József Attila u.), Lövész utca, Pálffy tér (Bem tér), Kerepesi út (Rákóczi út), Stáció utca (Baross utca), Széna

²³ Központi értesítő, 1911. április 11. Megtalálható az O. L. gyűjteményes telefongyári anyagában is. „A társaság cége akként jegyeztetik, hogy a bárki által írott, nyomtatott, vagy bélyegzővel előnyomott cégszöveg alá az igazgatóság két tagja, vagy egy igazgatósági tag és a társaságnak egy cégvezetésre feljogosított hivatalnokja vagy két cégvezetésre feljogosított társadalmi hivatalnok nevüket per procura toldattal együttesen aláírják. Minden a Társaság nevében kiadandó hirdetmény a Budapesti Közlönyben fog hírré tétetni. Az alakuló közgyűlésnek az a határozata, mely szerint az alakuláskor megállapított és teljesen befizetett alaptőke 5.000 db egyenként 200 korona névértékű, bemutatóra szóló új részvények kibocsátása által 1.000.000 korcnával való felemelése határozottatott el, bejegyeztetett, okmánytári száma 2165. A telep és az üzlet helye Budapest VII. Gizella út 51 szám.”

²⁴ Helyi telepű készülék. L. B. lokálbatérie.

tér. A telefonállomások száma 1436 volt. 1891-ben újabb postai versenytárgyaláson vett részt Neuhold. Bár a legnagyobb LB telefon megrendelést Egger kapta, Weimer, Neuhold, és Deckert és Homolka is részesültek postai megrendelésekben. 1910-ben az addigi LB készülékek további előállítására mellett rátért a Telefongyár a CB készülékek gyártására is.²⁵

Hazánkban az első magyar gyártmányú telefonközpont nem Budapesten létesült, hanem Pécsen. Ezt az 50 állomású Áder-rendszerű mikrofonokkal ellátott központot a Neuhold-üzem szerelte fel.²⁶

Természetesen részt vett a Telefongyár a fővárosi telefonhálózat kifejlesztésében is, mely egyenes arányban a város növekedésével, rohamosan fejlődött. 1900-ban már 10 000 vonalas CB központra írt ki a posta pályázatot. A nemzeti pályázatot pesti cég, az Egyesült Izzó nyerte el. Az új központ hamarosan el is készült, s Teréz központ néven helyezték üzembe a Nagymező utcában, 1903. évben. Hamarosan a 10 000-es központ is kicsinynek bizonyult, fokozatosan kibővítették, 18 000 vonal befogadására. 1908-ban már újabb központra volt kénytelen a posta pályázatot kiírni, de az újabb József központ már csak az első világháború idején 1917-ben került felavatásra. Itt nyert elhelyezést az új interurbán központ is.

Nevezetes állomás a magyar telefónia fejlődésében az is, hogy az első világháború idején a Budapest—Temesvár vonalon üzembe helyezték az első Lieben csöves erősítőket.²⁷ Az Egyesült Izzó 1917-ben kezdett el erősítő csöveket gyártani. A rádiócsövek első felhasználói között a Telefongyár is szerepelt, mely az Izzó eme első termékeit katonai telefonközpontokba építette be, valamint azokba a rádiókba, melyekkel az olasz fronton létrejöttek a monarchia hadseregének első rádióhálói.²⁸

Neuhold a vasúti társaságokkal is kapcsolatban volt, s kezdetben éppen a vasutak meghibásodott távírókészülékeit javíttatta, majd maga is szállított a vasutak részére morse-készülékeket. Ha elfogadjuk azt az állítást, hogy a távíró, távbeszélő, továbbá a villamos harangjelző berendezésekkel adott hallható vonaljelzések is a vasútforgalom biztosítását célozzák, akkor tényül kell elfogadnunk azt is, hogy Neuholdék már kezdetől fogva szállítottak a vasutaknak vasút-biztosító eszközöket, majd berendezéseket. A vasúti forgalomnak hangjelzésekkel való biztosítása azonban koránt sem meríti ki a vasútbiztosítás fogalomkörét. Bővül ez a kör azzal, hogy a kijáratok és bejáratok biztosításához a jelzőket szerkezeti összefüggésbe kell hozni a váltókkal, a vasúti pálya legveszélyesebb pontjaival. Az állomási biztosítás lényege tehát a központi váltó- és jelzőállítás, melynél a váltókat és jelzőket csoportba foglalva egy helyről központilag állítják. Másik lényeges eleme a vasútbiztosításnak a térközbiztosítás. Első pillantásra azt hinné az ember, hogy ennek legegyszerűbb módja csak akkor kibocsátani egy szerelvényt, ha az előző már elhagyta a következő állomást. Ez az út azonban nem minden esetben járható, sőt a vasutak fejlődésével egyre inkább járhatatlanná vált. A térközbiztosítás bizonyos mértékben függvénye az állomások biztosításának. Ha ugyanis a bejáratok és kijáratok biztosítását megfelelően oldják meg, a térközbiztosítás már tulajdonképpen adva van.

Az államvasutak részére az első nagyobbszabású munkát a Neuhold cég akkor szállította, mikor kiépítette és felszerelte a Budapest—Zimonyi államvasúti vonal távírda, harang- és védjelző berendezését. 1898-ban jutott a Telefongyár az első nagy külföldi megrendeléshez. Megkapta a szerb államvasutak vonalainak

²⁵ Központi telep rendszerű készülék, centrálbatérie.

²⁶ Az első telefonközpont természetesen Pesten létesült, azonban az Belgiumban készült a Puskás Ferenc tervei szerint 1881-ben. Neuhold érdeme az első magyar kivitelezés volt.

²⁷ Az elektroncső őse.

²⁸ O. L. Telefongyári anyag, 1917—18. évi katonai iratok.

telefonnal kombinált harangjelző berendezéssel való felszerelésre szóló megbízást. Ez a munka igen nagy horderejű volt. 1902-ben a vállalat megbízást kapott Magyarország összes államvasúti fővonalainak telefonnal kombinált harangjelző berendezéssel való ellátására. Ezek egyrésze még ma is használatban van. Az országos jelentőségű szerződést 1903-ban kötötték meg. S ezzel tulajdonképpen Neuhold János feltette a koronát élete művére. Hatalmas volumenű szerződést kötött a Magyar Királyi Államvasutakkal. A szerződésben vállalt munka 2 411 150 koronát jelentett a Telefongyárnak, de döntő jelentőségű volt a vasutak életében is. Ez a nagyszabású munka tette a kor színvonalának megfelelően korszerűvé, a MÁV jelzés- és híradás-rendszerét. A nagy jelentőségű szerződést főbb vonatkozásaiban ismertetjük.²⁹

„Szerződés, mely egyrészt a Magyar Királyi Államvasutak, másrésztől a Telefongyár Rt., azelőtt Berliner J. magyarországi képviselőcsége budapesti cég között kötöttetett. A kimutatásban felsorolt vonalak elavult galvánáramcs harangjelző berendezéseinek távbeszélésre egyidejűleg is használható indított áramra szerkesztett harangjelző berendezésekkel való kicserélése szerelése, és üzembe helyezése iránt következőleg kötöttetett:

1. 363 db. XXII/31 tételű távbeszélésre egyidejűleg is használható, indított áramra szerkesztett állomási harangjelző berendezés, harangkészülék, és harangütőmű nélkül, írotámmal ellátott védszekrényben szerelve, szabványrajz szerint két vezetékre, darabonként 860 korona egységáron.
2. 26 db. XXII/31 tételű távbeszélésre egyidejűleg is használható indított áramra szerkesztett állomási harangjelző berendezés, harangkészülék és harangütőmű nélkül, írotámmal ellátott védszekrénybe szerelve, szabványrajz szerint, három vezetékre, darabonként 1000,—korona egységáron.
3. 4 db XXII/31 tételű távbeszélésre egyidejűleg is használható, indított áramra szerkesztett állomási harangjelző berendezés, harangkészülék és harangütőmű nélkül, írotámmal ellátott védszekrényben szerelve, szabványrajz szerint 4 vezetékre, darabonként 1100,—korona egységáron.
4. 1 db XXII/31 tételű távbeszélésre egyidejűleg is használható indított áramra szerkesztett állomási harangjelző berendezés, harangkészülék és harangütőmű nélkül, írotámmal ellátott védszekrényben szerelve, szabványrajz szerint, öt vezetékre, darabonként 1280,—korona egységáron.
5. 1 326 db XXII/33 tételű távbeszélésre egyidejűleg is használható indított áramra szerkesztett órházi harangjelző berendezés, harangkészülék és harangütőmű nélkül, védszekrényben szerelve, teljes szabványrajz szerint, darabonként 300,— korona egységáron.
6. 555 db XXII/43 tételű távbeszélésre egyidejűleg is használható egyen és váltakozó áramra szerkesztett, kombinált órházi harangjelző berendezés, harangkészülék és harangütőmű nélkül, védszekrénybe szerelve, szabványrajz szerint, darabonként 360,— korona egységáron.
7. 100 db XXII/124 tételű harangmű, váltakozó áramra szerkesztve, védszekrényben, harangfelszerelés nélkül, felhúzófogantyúval, súllyal, egyes ütőkikapcsolóval, darabonként 100,— korona egységáron.
8. 726 db XXII/156 tételű folyamindító nagy induktor, az indított áramra szerkesztett harangjelző berendezés számára, védszekrényben szerelve 2 vastartóval, váltóórházak számára, szabványrajz szerint, darabonként 150 korona egységáron.

²⁹ A szerződés szövege három helyen is megtalálható: MÁV irattár; 192.073/1903., — O. L. Telefongyári iratok, MÁV szerződések, — O. L. Kereskedelmi Bank, Telefongyára vonatkozó iranyag.

9. 738 db galvánáramú állomási harangmű indított áramra való átalakításra, szabványrajz szerint, darabonként 60 korona egységáron.
10. 2782 db galvánáramú váltó és vonalórházi harangmű indított áramra való átalakításra, szabványrajz szerint, db-onként 60 korona egységáron.
11. 356 állomás átszerelése egyenként 60 korona egységáron.
12. 2393 db váltó és vonalórház váltóórbódé és váltótorony átszerelése egyenként 40 korona egységáron.
13. 1726 db darabonként 5 méter hosszú 27 cm. átmérőjű 3 milliméter vastag ólomcsőből készített földvezeték, a régi elavult földvezetékek kicserélésére darabonként 24 korona egységáron. Az Államvasutak 1905-től kezdődően 10 évi részletben fizet, mindig január 20-án, 1905—1907 között a tőke 1/10—1/10 részét kamatmentesen, azután kamatokkal.

A berendezések a Telefongyár Rt. azelőtt Berliner J. magyarországi képviselősege budapesti gyárában gyártandók. A Telefongyár köteles a teljes megrendelés állományt 3 éven belül leszállítani. A szerződés napjától számított 3 év leteltével késedelem esetén napi 100 korona bírságot köteles a Telefongyár fizetni. Azonban vis maior esetén, amihez gyárégés, kazánrobbanás, elemi csapás, munkássztrájk számítatik, a berendezések szállítása és berendezése késedelmet szenvedhet, ez esetben új határidőt kell kitűzni kölcsönös megegyezés szerint.

Per esetén a MÁV ott nyújthat be bírósági keresetet, ahol akar, a Telefongyár azonban csak Budapesten indíthat bírói eljárást a MÁV ellen. A nagy horderejű szerződést a Telefongyár részéről Neuhold János és Hahn Miksa írták alá, a MÁV részéről pedig Ludvig miniszteri tanácsos és Hieronymi kereskedelemügyi miniszter voltak az aláírók.

A szerelési munkák a MÁV 40 fővonalán folytak. Az érintett főbb vonalak a következők voltak: Budapest—Újvidék, Budapest—Győr, Budapest—Szeged, Budapest—Miskolc, Miskolc—Kassa, Szerencs—Mezőlaborc, Szerencs—Kassa, Püspökladány—Debrecen, Nyíregyháza—Csap—Ungvár, Biharpuspöki—Koloszvár—Virágosvölgy, Szeged—Arad, Arad—Temesvár, Nagyvárad—Békéscsaba, Szeged—Temesvár, Villány—Eszék—Brod, Új Dombóvár—Zágráb.

Ugyanilyen rendszerű telefonnal kombinált harangjelző berendezéssel szerelte fel az első világháború után 1920—21-ben a jugoszláv államvasutak, 1922—23-ban a román államvasutak, 1924—25-ben a bolgár államvasutak összes vonalait. 1906-ban a Magyar Államvasutak 10 évre terjedő nagy beruházási programot készített elő, melyben a legnagyobb állomásoknak vasútbiztosító berendezéssel való ellátása is szerepelt. 1906-tól kezdve rendezkedett be a Telefongyár a nagyállomási vasútbiztosító berendezések gyártására. Ezzel a munkaprogrammal volt kapcsolatos a Székely Imre és Társa vállalkozás megteremtése.

Meg kell említenünk, hogy a nagyobb vasútbiztosító berendezések gyártását nem a Telefongyár honosította meg Magyarországon. A Telefongyár negyedik volt a sorban, de az évtizedek múltával egyedül maradt s egyetlen vasútbiztosító berendezéseket gyártó vállalata lett hazánknak.³⁰

Az első vasútbiztosító berendezések külföldről érkeztek hozzánk. A Magyar Államvasutak első szállítója a Siemens és Halske részvénytársaság volt. Ezzel kezdődött meg nálunk a Siemens és Halske biztosítási rendszer alkalmazása. Az első magyarországi vállalat, mely mechanikai berendezéseket gyártott, a budapesti Roessemann és Kühnemann mezei és kisvasutak gyára, Vagongyár nevű cég volt. Másodiknak az Egyesült Villamossági Rt, a későbbi Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. lépett a sorba. 1897-ben a Déli Vasutaknak szállí-

³⁰ *Dalmady* Ödön: A vasúti biztosító berendezések fejlődése Magyarországon. 1904—19. Budapest, 1919.

tottak berendezéseket. 1903-tól kezdve a MÁV-nak is szállítottak s 1908-ban rátértek a biztosító berendezésekhez való blokk-berendezések gyártására is, Siemens és Halske rendszere szerint.³¹ Az Izzó eme vasútbiztosító berendezéseket gyártó részlege az 1920-as évek közepe táján, mikor a telefongyári részvények az Izzó tulajdonába kerültek, mindenestül áttelepült a Telefongyárba.

A Ganz és Tsa Vasöntő és Gépgyár Rt. 1902-ben rendezkedett be vasútbiztosító berendezések gyártására, majd Ganz és Tsa Danubius Gép, Waggon és Hajógyár Rt. néven folytatták ugyanezt a munkát.

A Telefongyár negyedikként lépett a sorba, 1905-ben átvette a bécsi Südbahnwerk magyarországi szabadalmait. Ezeket a szerkezeti megoldásokat részben átalakította, saját szabadalmaira is kiegészítette, s így kezdte el a vasúti szállítókat. Kezdetről fogva gyártotta a villamosblokk berendezéseket is, a Südbahnwerk rendszere szerint, azonban gondosan ügyel arra, hogy a Siemens és Halske féle szerkezetek lényeges elemeit megtartsa, nehogy két a rendszer keveredése zavarokat okozzon. A legelső berendezéseket a Kassa—Oderbergi vasútnak szállította, a magyar államvasutak részére 1907-ben kezdte meg a szállítást, mint tudjuk ez a kapcsolat azóta is virágzó és gyümölcsöző, s a Telefongyár fokozatosan a MÁV egyedüli szállítója lett. A Telefongyár szállított elsőként elektropneumatikus berendezéseket. Az elektropneumatikus módszer nem egyéb, mint a sűrített levegő nyomását felhasználó biztosítási mód. A Telefongyár ezt a szabadalmat Westinghouse Társaságtól vette át, s a Kassa—Oderbergi vonalon alkalmazta először. Azonban a Westinghouse módszeren a Telefongyár jelentős módosítást végzett. A korábbi rendszernek volt ugyanis egy gyengesége, nevezetesen az, hogy az önműködő átkapcsolás azt a veszélyt rejtette magában, hogy a váltó éppen a mozgó jármű alatt önműködően átállítódik. A Telefongyár fejlesztőgárdája ezt a veszélyt teljesen kiküszöbölte. Az átváltódást előidéző kormányzó áram ugyanis egy, a csúcssínekkel összefüggő érintkezőn lett átvezetve. Az érintkezést a váltó mindkét végállásában megszakították. Így az áram csak akkor jutott a megfelelő elektromágnesbe, ha a csúcssíneket helyzetükből előzetesen már erőszakkal kimozdították. A Westinghouse rendszer teljesen eredeti átdolgozása után az első berendezést Korompán létesítette a Telefongyár, 1912-ben. Később Iglón, Poprádfelkán, majd Zsolnán létesített hasonló berendezést.

Egyéb találmányok és újabb elgondolások is jellemzik a Telefongyár tevékenységét. 1915-ben a Telefongyár Fápa állomáson új vasútbiztosítási eljárással jelentkezett. A rugalmas váltóknál kampózárás biztosító rendszert épített ki. Ennél a rendszernél eltérően a Siemens—Halske félettől felhasítható váltóemelyűk szerepelnek. A rendszer lényege, hogy az állító dobban a csúcssínek rugalmazó erejének kiegyenlítésére külön rugós kompenzáló szerkezet van elhelyezve, hogy a drótvezeték ne legyen igénybe véve.

Még egy országos jelentőségű megoldás kidolgozása fűződik a Telefongyár fejlesztő mérnökeinek a működéséhez. A könnyebb megérthetőség kedvéért tételezzük fel, hogy egy állomáson egy bizonyos sínpár már foglalt, rajta szerelvény vagy rakodó kocsisor áll. Emberi hibából előadódhat, hogy a bejáratú jelző szabadot mutat, holott az említett sínpár foglalt. A Déli Vasutaknál ilyen természetű szerencsétlenség következett be egyszer. Ez az összeütközés adta a gondolatot a telefongyári mérnököknek, miként lehetne egy olyan rendszert kidolgozni, amely emberi tévedés fennállása esetén sem teszi lehetővé, hogy a külső jelző szabadot mutasson arra a vonalpárra, mely az állomáson belül foglalt. Ezt a problémát sikerült is megoldaniuk. Az irodai blokk-készüléket egyenáramú vágányblokkal egészítették ki. A rendszer lényege az, hogy a bejáratú jelzőblokk

³¹ *Dalmady Ödön* i. m.

feloldására csak akkor indítható áram, ha annak a vágánynak a vágányblokkját, amelyre a vonatot bocsátani akarjuk, megelőzőleg lezárták. Vagyis szabadot jelző áram mindaddig nem mehet a külső jelzőhöz, amíg a pályán szerelvény áll.

1926-ban a Patz-féle szabadalom szerint a fővárosi villamosvasutak vonalán automatikus váltóállító készülékeket helyeztek üzembe. Ez az elgondolás telefongyári mérnök találmánya volt, és szabadalma lett. Ennek a berendezésnek az volt a lényege, hogy ha a váltó a szándékolt menetiránynak nem állt megfelelően, akkor a villamoskocsi vezetője a felsővezetéken alkalmazott szán-szerkezet alatt bekapcsolt indítóval, illetve motorárammal ment keresztül. Ha a váltó megfelelő állásban volt, akkor a villamoskocsi kikapcsolt indítóval, illetve motoráram nélkül haladt keresztül a szánszerkezet alatt. A szánszerkezet helyét sötétben fénylő lámpával jelezték a felső vezeték felett.

Az első világháború alatt igen sok vasútbiztosító berendezést szállított a Telefongyár. A hadsereg is sürgette a szállításokat, hogy a hadiszállításokban ne legyen fennakadás. Még hadművelleti területeken is folytak munkák. Az Oroszországtól elfoglalt Kowel állomását a Telefongyár látta el vasútbiztosító berendezéssel. A megszorodott munka miatt munkaerőhiány lépett fel a Telefongyárban is, hiszen sok szakember katonai szolgálatot teljesített. Az egyéb katonai jellegű munkák miatt is emelni kellett a létszámot, nagy tömegben vontak be nőket a termelésbe, s munkába állítottak 200 orosz hadifoglyot is. A háború alatt a gyár dolgozóinak létszáma túlhaladta a 600-at, a hadifoglyokkal együtt pedig elérte a 800-at.³²

Az első világháború alatt merült fel az a gondolat is, hogy a Telefongyár a vasútbiztosító berendezések mellett térjen rá a vasúti fékek gyártására is. A megvalósulás azonban csak az első nagy világégés után következett be. Vasúti fékeket, a Telefongyár gyártott hazánkban elsőnek. Ez elsősorban Sztérényi József érdeme. Mikor a magyar ipar egy új ágazatának meghonosításáról beszélünk, Sztérényi is megérdemli, hogy ejtsünk róla néhány szót. Bárói címe ellenére nem volt arisztokrata. Papi családból származott, s közgazdász képezésének megszerzése után az Iparügyi Minisztériumba kerül, ahol a magyar ipar neves szervezője, Baross Gábor miniszter figyelt fel nem mindennapos tehetségére. Fiatalon országos jellegű feladatok elvégzését bízta rá, s a fiatal ember, aki később maga is miniszter lett, méltónak bizonyult a nagy tanítómester bizalmára. Sztérényi szervezte meg Magyarországon az iparitanuló-oktatást, ő lendítette fel a magyar háziipart, a számtalan idegennyelvű könyvével népszerűsítette hazánkat és a magyar ipari életet az egész világ előtt. Mint a Telefongyár igazgatósági elnöke, a gyár életében is emlékezetessé tette nevét. Ő szorgalmazta a fékek magyarországi gyártását, s az első kapcsolatokat ő létesítette a német Knorr művekkel. A fék gyártásának átvételéről és a német Knorrwerke szabadalmainak megvásárlásáról Székely Imre vezérigazgató folytatta a németországi tárgyalásokat, 1926-ban. 1927-ben már annyira előrehaladtak a tárgyalások, hogy Székely az igazgatóságtól 400 000 pengő fékberuházás megszavazását kérhette. Meg is szavaztak 160 000 pengőt épületkiegészítésre, 240 000 pengőt pedig új gépek beszerzésére.

Amíg Székely és Neuhold külföldön tárgyaltak a Kunze és Knorr művekkel, addig Sztérényi a hazai piac útjait egyengette. 1928. március 9-én a MÁV vezérigazgatósági ülése Sztérényi javaslatára elfogadta, hogy a jövőben csak hazai gyártású Knorr-rendszerű fékeket fog felszereltetni. Az újonnan készülő kocsikat már mind új rendszerű fékekkel szerelik fel, s a régi kocsik fékjeit is mind kicserélik az első cserét igénylő meghibásodás után. A fékgyártás megindításának

³² A Telefongyári dolgozók visszaemlékezései, lásd 13. jegyzet.

érdekében Hans Vielmettert, a Knorr—Werke főmérnökét a Telefongyár igazgatósági³³ tagjául választotta, Szterényi pedig az igazgatóság elnöke lett.

Amikor a fék gyártásával kapcsolatos tárgyalások megindultak, a Telefongyár vezetősége természetesen nem számolhatott még azzal, hogy rövidesen az egész kapitalista világot megrázó gazdasági válság fog kirobbanni. Az igazság azonban az, hogy a vasútbiztosító berendezések, és a vasúti fékek gyártása nélkül a Telefongyár nem tudta volna átvészelní a hatalmas krízist.

Az egész gyár életében óriási jelentőségű MÁV fékszállítási szerződést, 1930. március 7-én írták alá. A szerződés tíz esztendőre, kizárólagos jogot biztosított a Telefongyárnak, a Knorr-fékek gyártására és szállítására. Magát a szerződést Szterényi kormánykapcsolatai révén intézte el. Nagy jelentőségű lépés volt ez, az egyetemes magyar ipar fejlődése szempontjából is. Azonban Szterényi kormánykapcsolatai révén sem ment az ügy egész simán. A Telefongyár több mint 200 000 pengőöt fizetett ki tiszteletdíjak és „propaganda” címén. Erről Székely Imre minden szépités nélkül beszámolt az 1931-es igazgatósági ülésen, s elmondta, hogy a pénzeket ő és Neuhold Kornél utalványozták.³⁴ Az igazgatóság lépésüket tudomásul vette és jóváhagyta, s úgy határoztak, hogy ezt az összeget a következő három év nyereségéből kell egyenletesen levonni.

A MÁV azonnal megrendelte 2500 vasúti kocsí fékberendezését. Ezt a tételt a gyár két év alatt legyártotta és leszállította. A munkát a szerződés pillanatában meg lehetett indítani, hiszen a beruházások 1927 óta készen voltak. Ennek a szerződésnek azonban olyan következménye is lett, hogy a német tőke újból behatolt a Telefongyárba. A Telefongyár ugyanis köteles volt átadni a szabadalmi díjak és a gyártási jog fejében az egész alaptókéjét képező részvényeknek a 10%-át. Ebbe az amerikai fő részvényes a Standard is beleegyezett. A szükséges pengő összeget a Telefongyár készpénz formájában bocsátotta a Knorr—Werke rendelkezésére, s ők a tőzsdén vásárolták fel a 10%-ot kitevő részvény mennyiséget. Ilyen nagy mennyiségű készpénze pedig azért volt ekkor a Telefongyárnak, mert a MÁV-val olyan előnyös szerződést sikerült kötni, hogy azok a fékekért készpénzzel előre fizettek. A MÁV ekkor olyan nagy mennyiségű készpénzt bocsátott a TRT rendelkezésére, hogy a németek kifizetése után még 350 000 pengő készpénz maradt a kasszában, amiből 200 000 pengőt gyár bővítésre, 150 000 pengőt pedig új gépek beszerzésére fordított a vezetőség.

Egy év múlva a gazdasági válság hatására a MÁV gyakorlatilag fizetéképtelen lett, a biztosító berendezésekért nem, vagy csak igen késedelmesen tudott fizetni. A gyár tehát ehhez a hatalmas, fékekért járó, összeghez a 24. óra utolsó pillanatában jutott. Ez a körülmény nagyban elősegítette azt, hogy a TRT a válságot viszonylag könnyen vészelte át.

1930-ban befutott még egy 1 250 000 svájci frank értékű jugoszláv megrendelés, vasútbiztosító berendezések és fékek gyártására. A gyárnak két év alatt kellett leszállítani a berendezéseket, ez meg is történt. A vételárnak négy év alatt kellett befolytania. A jugoszláv állam előzetesen 7%-kal kamatozó pénztárjegyekkel fizetett, melyek realizálása négy év alatt ment végbe.

*

A következőkben vizsgálat alá vesszük a Telefongyár katonai kapcsolatait. Tekintettel arra, hogy a hadigyártmányok között zömében híradástechnikai berendezések szerepelnek, elkerülhetetlen, hogy ne kerüljön szóba a telefónia, és a későbbiekben sorra kerülő rádiótechnika.

³³ O. L. Telefongyári iratok, a vasúti fékek gyártására vonatkozó iratesomó.

³⁴ O. L. Telefongyári iratok, 1931. évi igazgatósági ülési jkv. Igazgatósági iratok.

A hadicikkek gyártásának legkorábbi emléke 1877-ből való. Neuhold János ekkor kötötte első szerződését a Honvédelmi Minisztériummal, és ágyúgyutacsok szállítását vállalta el.³⁵ Ezt követően katonai lapátok, csákányok, szuronyok, kulacsok és csajkák szállítására vállalt kötelezettséget. Ez az elég szegényes választék évtizedeken keresztül jóformán semmivel sem bővült, csak 1906-tól kezdve, ahogy a vállalat berendezkedett mindennemű telefon és gyengeáramú cikkek gyártására, a Telefongyár is állandó szállítója lett a hadseregnek. Az 1914-ben kitört, első világháború alatt a vállalat a leggyorsabb ütemben átállt hadifelszerelésű üzemmé, és többek között különböző típusú telefonokat és különféle világító és repülőgép irányzókat szállított nemcsak az osztrák—magyar hadsereg, hanem a német, bolgár, és török hadsereg és haditengerészet részére is. A haditelefonok mellett vasútbiztosító berendezéseket, ágyúvédőkeket gyújtó szerkezeteket, gyújtócsavarokat gyújtófejeket, hótalpakokat, bakancsszegeket szállított a Telefongyár. Máry Dezső őrnagy találmánya alapján a Telefongyár gyártotta le azokat a repülőgép elhárító irányzókat, világító célgömböket és világító irányzókat, amelyekkel a Boszporusz és Aranyzarv öböl védőágyút is felszerelték.

A háború évei alatt egyszerre lépett fel az anyag-, a szén-, és a munkaerőhiány. Felállították a fémközpontot, és a szénbizottságot. Életbe lépett az anyaggazdálkodás. A háború elején a gyár energiaszükségletét egy 250 LE gőzgép és egy kisebb gázmotor látta el. 1916-ban vásárolt a gyár a Blau és Lukács cégtől egy 150 LE gázmotort, majd 1917-ben elektromos áramot kapott a gyár az Elektromos Művektől.

Az osztrák—magyar—olasz front vezetékes híradásrendszerét legalább 50%-ban Telefongyári berendezésekkel építették ki. Az Országos Levéltárban levő dokumentumok a monarchia hadseregének híradástechnikai fejlettségére is fényt vetnek. 1916-ban az olasz fronton még csak vezetékes híradás volt, 1917-ben kezdtek kiépíteni a rádióüzemű híradásrendszert, és 1918-ban már a magasabb parancsnokságokon mindenütt megtaláljuk a távíróüzemben dolgozó rádió-adókat és -vevőket. Elsőnek az olasz fronton bevetett hetedik hadtest telefonhálóját építette ki a Telefongyár. Telefongyári felszereléssel létesült összeköttetés a repülőterek, és a tüzérségi állások között is. Az első telefonközpontokat Chiarano, Carbonere, S. Niccolo és Villa Emo pontokon építette ki a TRT. Az első rádióállomást ugyancsak a Telefongyár telepítette Villa Emonál, a kilencedik hadtest főhadiszállására. Az első rádióhálóba az említett hadtest-parancsnokságon kívül a I/4. hadosztályparancsnokság, és a hadtest-tüzérparancsnokság voltak még bekapcsolva. Ez ideig még semmilyen magyar történelmi, hadtörténelmi vagy technikatörténelmi tanulmány nem emlékezett meg arról, hogy az első, Magyarországon gyártott katonai rádiók még 1917-ben készültek a Telefongyárban, azokat rejtjelezve Klerá-nak, a teljes dokumentációban Klein Radio-nak nevezték. A dokumentációkat minden esetben Oberst Keller, néha magyarul írva Keller ezredes hagyta jóvá. A rajzok tanúsága szerint a telefonvezetékeknél egyaránt használtak egyes és kettős vezetékeket, a fontosabb helyeken pedig páncélkábelt. Szállított a gyár az olasz front részére optikai jelzőállomásokat is, ezeket „Opt. Sig. Stat.” jelzéssel rejtjelezték. Ez az adat azért is érdekes, mert rávilágít arra, hogy az első világháborús Telefongyár az optikai ágazatban is tudott gyártani, s ez mintegy előzménynek tekinthető a békeidők egyéb optikai természetű és vetítógép üzletágainak. Azonban a gyár nemcsak telefonnal és távíróval, valamint rádióval kapcsolatos munkákat végzett az olasz front részére. Közreműködött tüzérségi bemérőállomások, lehallgató állomások, megfigyelő állomások, fényszóró beren-

³⁵ O. L. FIK iratok, 1877.

dezősek alkatrészeinek építésében is. Ezen a területen kooperációs kapcsolatai voltak osztrák és birodalmi német hadiüzemekkel.

A háború után néhány évig nem foglalkoztatta a honvédség a Telefongyárat. 1928-ban indultak az új katonai munkák. A katonai adó-vevőkre szóló megrendeléseknek a Telefongyár az akkor még újpesti Standard-dal együtt tett eleget. A gyártás megosztásának mérvét nem lehet pontosan megállapítani. Résztvett a kooperációban a Csonka János-féle gépgyár is. Minden esetben ők szállították a készülékek benzinmotorját. 1928-ban a TRT 250 W-os rádióállomás, 1931-ben pedig 50 W-os adó-vevőkön dolgozott. Ezekben az években a szénréteg-ellenállásokat még kivétel nélkül a külföldi Carbone cég szállította a készülékekhez, de a berendezések vevőcsövei magyar gyártmányúak voltak. Az Egyesült Izzó készítette a G 407, G 410 és a G 405 típusú csöveket. Az 1931-es megrendelés teljesítéséhez 1700 fm. nagyfrekvenciájú ASP 810 speciális acetát szigetelésű kábelre volt szükség. A kábelek legyártására ajánlatot tett a Kábelgyár Rt., a Magyar Siemens Művek, és a Felten és Guillaume. Hosszas tárgyalás után a Felten szállította le a kábeleket. Ennek az az érdekessége, hogy korábban ezt a típusú kábelt külföldről szerezték be, s most egyszerre három vállalat is felajánlotta a gyártást. A készülékek műszereit is zömében magyar, budapesti cégek szállították. A thermoampermérőket a Fehér Ferenc Elektromos Finommechanika Készülékek Gyára, az ampermérőket az Elektromos Mérőműszergyár, a voltmérőket a Fehér Ferenc cég szállította. Azokat a nagyméretű kondenzátorokat melyeket később a Standard profilszerűen is átvett, az Ericsson cég készítette. A kondenzátorok gyártására a Standard és a Telefongyár versenytárgyalást hirdetett, s azon a Berliner Hydrawerke, a nürnbergi SAF Süt-Deutsche Werke és a budapesti Ericsson cég pályázott. A rendelést a magyar Ericsson vállalat kapta. A szükséges potenciómétereket a Telefongyár készítette, míg a csillámkondenzátorokat a Standard szállította, de a rácsköri és anódköri kondenzátorokat abban az időben magyar cég még nem tudta gyártani, így azokat a Dubilier londoni elektrotechnikai vállalat szállította le.

A 250 W-os rádióállomás műszaki adatai a következők voltak. Az egész állomás összes tartozékaival együtt 2 gépkocsin szállítható legyen. Antennája 1 db 24 m-es felsavarható Magirus féle árboc, a megfelelő, antennával és ellensúllyal. A vevőkhöz 2 db 12 m-es összerakható árboc megfelelő antennát kap. A rádió-állomás erőforrása benzinmotor közvetlenül kapcsolva egy megfelelő dinamóhoz. Adó-berendezése csőadó, 300–3000 m-ig. Antennateljesítmény 250 W. Kapcsolható legyen az állomáshoz, Morkrum rendszerű betűírógép. Az állomás egy telefónia adásra alkalmas szereléssel is ellátandó. Tartozéka 2 db modern szelektív 7 csöves vevő, mely alkalmas legyen táviró és telefónia vételre, 300–3000 m-ig. A készülék hatótávolsága táviróüzemben 5–600 km legyen, telefónia üzemben 2–300 km, rossz légköri viszonyoknál.

*

A továbbiakban vegyük vizsgálat alá a Telefongyárnak a rádiózással kapcsolatos tevékenységét. Mint ismeretes Hertz-nek, az elektromos hullámok terjedéséről kidolgozott kísérletekkel is alátámasztott tanítása képezi a rádiózás elméleti alapját. Hosszú út vezetett a gyakorlati megvalósuláshoz. Popov 1895-ben mutatta be drót nélküli távirókészülékét, majd Markóni 1898-ban, azáltal, hogy az adóhoz földelt antennát kapcsolt, gyakorlatban is megvalósította a dróttalan táviratozást. Magyarországon 1904-ben végezték a rádiótávíratozással kapcsolatos első nagyobb szabású kísérletet. Az első rádiótávíró állomás 1914-ben, a nagy viláégés első évében került üzembe Csepelen. Ez 1,5 KW-os kioltó szikrasoros adóállomás volt. 1915-ben Les de Forest feltalálta a 3 elektródás elektron

csövet. Ez a találmány döntő változást hozott a rádiózás történetében. Megnyílt a lehetősége annak, hogy rádióhírszóró állomások létesüljenek, a polgári lakosság is élvezhesse a technika eme új vívmányának az eredményeit. Ennek a folyamatainak a kibontakozását a háború késleltette. Magyarországon az első hírszóró állomás 2 db 25 W-os lámpaadóval, 1923. március 6-án kezdte meg a műsoradást. Széles körű amatőrmozgalom bontakozott ki ezután a fővárosban, és annak környékén. Amatőrök ezrei építették primitív detektoros készülékeiket, és a padlásokon, háztetőkön antennaerdők létesültek. A Telefongyár volt az első hazai vállalat, mely alkatrészekkel szolgálta ezt a mozgalmat. 1917-ben már katonai rádióadók készültek a Telefongyárban. Még a magyar adás megindulása előtt megkezdte a rádióalkatrész exportot Angliába. Így érthető, hogy a magyar műsorszórás megindulásakor ezen a téren a TRT volt a legfelkészültebb üzem. Híresek voltak a telefongyári potencióméterek, ezeken az ellenálláshuzal még szabadszemmel látható. Széles körökben ismert volt a Telefongyár „Y” forgókondenzátora is. Igen korán megkezdte a Telefongyár a detektoros készülékek gyártását is. Csinos kerek kis bakelitházba épített kis készülékek voltak ezek³⁶.

A kis detektoros készülék csak fülhallgatóval, s egyszerre csak egy személy részére nyújt élvezetet. Felmerül a gondolat, hangszórót kell csatlakoztatni, hogy az egész család hallhassa az adást. Ehhez elektroncső kell, amely felerősíti a jeleket. Az elektroncső fűtést igényel, ehhez pedig elem, telep, akkumulátor, villanyáram szükséges. Az elektromos áram útját ellenállásokkal, potencióméterekkel kell szabályozni. Minél több az elektroncső, annál több kondenzátor szükséges. Nem elégszem meg egy állomással? Forgókondenzátort kell beépítenem. A rádiózás egyre több iparágat igényel, teremt, és foglalkoztat. Kibontakozik a híradástechnikai alkatrészgyártó ipar, és nagy lendületet vesz a vákuumtechnikai ipar, hogy rádiócsövekkel, adó- és vevőcsövekkel tudja szolgálni a rádiózás ügyét.

Kezdetben a nagyobb gyárak maguk állították elő a szükséges alkatrészeket, vagy azokat külföldről hozták be. Papírkondenzátorok gyártásával hazánkban először Szvetics Emil próbálkozott.³⁷ Az első rádióalkatrészgyártó üzem Always név alatt szintén Budapesten kezdte meg tevékenységét. Papírkondenzátorok és szénréteg-ellenállások gyártásával indultak.³⁸ Ezt a kis gyárat később megvásárolta az Egyesült Izzó, s ebből lett a ma is virágzó REMIX gyár. Elektrolitikus kondenzátorokat az Ericsson gyártott elsőnek, ezt a profilt a beolvadás után tovább folytatta a Standard.³⁹ Elektroncsöveket kezdettől fogva gyártott az Izzó. Mint már láttuk, éppen a Telefongyár tartozott az első felhasználó közé, hiszen már 1917-ben rádiócsöveket vásárolt az Izzótól. 1925-ben alakította dr. Patai Imre a Vatea gyárat. A Vatea rádiócsövek gyártásával foglalkozott kezdetben, majd miután a holland Philips megvásárolta, rátért a vevőkészülékek és, az adócsövek gyártására is. A Vatea Rádiótechnikai és Villamossági Rt. 1939-ben beolvadt a Philips Rádió és Villamossági Rt.-be. 1913-ban Kremeneczki János megalapította a magyar Wolfram Lámpagyárat. Izzólámpákat és rádiócsöveket gyártott ez a kis üzem is, de nem bírta a versenyt a világcég Egyesült Izzóval, s az 1931-ben ezt a gyárat is megvásárolta. Az Izzó itt leállította az izzólámpa és rádiólámpa gyártását, a gyár termékei Orion néven váltak ismertekké, elsősorban a rádiói. Ez az üzem lett azután a magyar rádiógyártás egyik legismertebb képviselője.

A Telefongyár volt tehát az első Magyarországon, mely rádiókészülékeket gyártott még 1917-ben, a TRT készített elsőnek detektoros és telepes készülékeket

³⁶ A Kiscelli Múzeum gyűjteményében TRT potencióméterek és Y forgók is találhatók

³⁷ Makó, i. m.

³⁸ Az Always gyár több termékét a Kiscelli Múzeum őrzi.

³⁹ A BHG korai elektromos alkatrész gyártásának műszaki leírásai, valamint az első termékek néhány darabja a Kiscelli Múzeumban található.

a polgári lakosság számára már 1923-ban, de rádióalkatrészeket már ezt megelőzően is exportált.

A rádió telefontyári vonatkozásainak ismertetése után vessünk néhány pillantást a televízióra. Ismeretes, hogy Mihály Dénes, akit ma már a technikatörténet az emberiség nagy feltalálói között tart számon, első kísérleteit a Telefongyár laboratóriumában folytatta, s Telehor-nak nevezett készülékével már 1919-ben betűket és idomokat tett láthatóvá. A Telefongyár nem élt a lehetőséggel, hogy elsőnek gyártson a világon televíziós készüléket, elsőnek szerezzen szabadalmat, ehelyett Mihály Dénest külföldre engedte, s a magyar televízió-technika kibontakozása harminc esztendő t késett.

Mihály Dénes 1929-ben magyar nyelven írt „A távolba látás és készüléke” című ismertető füzetében a következő visszaemlékezés olvasható: „Szeretettel és hálával emlékszem Neuhold Kornélra, a Telefongyár Rt. igazgatójára, aki minden riasztással szemben rendületlenül hitt abban, hogy sikerülni fog a távolbalátás megoldása, és nem rajta múltott, hogy ma az egész technikai világ, sőt az egész művelt világ figyelme nem a Hungária krt-i gyáron, hanem a Német Birodalmi Posta kísérleti állomásán van. Szerény személyem 1912-ben kezdett e problémával foglalkozni. Kísérleteim első komoly eredményeképpen a budapesti Telefongyár Rt. laboratóriumában Neuhold Kornél igazgató segítségével és hathatós támogatásával 1919. július 7-én sikerült első ízben elektromos úton egyszerű vonalak, betűk geometriai alakok halvány képét látni, optikai akadályon keresztül.

A Telefongyár egyik vezérigazgatója, Neuhold felismerte a kísérletek jelentőségét. Azonban a másik vezérigazgató, Székely Imre nem szívesen adott pénzt olyan kutatásokra, amelyeknek anyagi megtérülésére évtizedekig nem volt remény. A Telefongyár valóban nem rendelkezett olyan anyagi lehetőségekkel, hogy Mihály Dénes kísérleteit a végső kibontakozásig finanszírozni tudja.

*

Fordítsunk egy kis figyelmet a Telefongyári munkásmozgalom kibontakozására is. Az 1904 előtti adatok nem ismeretesek. 1904. február 19-én a Telefongyár dolgozói sztrájkba léptek, s az alábbi követeléseket terjesztették az igazgatóság elé: Követeljük az embertelen műszerész-művezető elbocsájtását. A sztrájkból kifolyólag a gyár munkásai közül senki el nem bocsájtható. Követeljük a bizalmiférfi rendszer és a szakcsoport munka közvetítésének elismerését. A darabszám munkások 10%, a napszámban dolgozó munkások 20% béremelést kapjanak. Munkaidő után, azaz este 6 óra után a bent dolgozók 25% bérpótlékot kapjanak. A vidékre küldött munkások 100%, a helyben kiküldöttek 50% pótlékban részesüljenek.⁴⁰ A sztrájk támogatására a „Vas és Fémmunkás” Lap a Telefongyárat 1904. március 3-tól „munkát vállalni tilos” jegyzékre vette, ami azt jelentette, szervezett munkás a Telefongyárban munkára nem jelentkezhetett, ott munkát nem vállalhatott. „Munkát vállalni tilos” jegyzéken volt még a Telefongyár 1910. december 1-től, 1911 március végéig. Az 1910. december 1-én kezdődő, hosszasan elnyúló sztrájkot az váltotta ki, hogy a gyár főmérnöke elrendelte, hogy a munkások a szükséges kéziszerszámokat saját pénzükön vegyék meg. Akik kijelentették, hogy erre nem hajlandóak, azokat rövid úton kizárták a gyárból. A munkásnyúzásnak ez az új formája Hahn műhelyfőnök agyában született meg. A munkások között óriási elkeseredést váltott ki az embertelen, s még a tőkés gyakorlatban is eléggé ritka intézkedés. A gyár munkásai nem kezdtek azonnal sztrájkot. Előbb beadványt intéztek az igazgatósághoz, melyben ez állt: „Nem hisszük, hogy az igazgatóság tudott volna erről az intézkedésről, hiszen az mindig figye-

⁴⁰ Vas és Fémmunkás 1904. március 3. V. szám.

lembe vette a munkások jogos kívánságait. "Azonban az igazgatóság nem méltányolta a beadvány elismerő sorait, hanem kíméletlenül kitarított az intézkedés mellett. Erre kirobbant a sztrájk, mely a munkások teljes győzelmével végződött. A főmérnök kénytelen volt kiadott rendelkezését visszavonni.⁴¹ Alig csitult el a szerszámvásárlás körüli vihar, rögtön újabb esemény korbácsolta fel a még meg sem nyugodott idegeket. December 15-én elbocsátottak egy szervezett munkást, s ugyanakkor a kezébe adtak egy bizonyítványt, melyben kiváló munkásnak ismerték el, s felvételét minden más üzemnek ajánlották. Ugyanakkor Székely vezérigazgató a háta mögött a lehető legrosszabb információkat adta róla, s a „kutyaó!” útján megakadályozta, hogy munkához jusson. Emiatt hosszabbította meg a szervezett munkásmozgalom a Telefongyár elleni munkászárlatot. A Telefongyár elleni következő zárlat 1911 februárjában lépett életbe. Kiváltó oka az volt, hogy a bizalmi-férfiakat azzal az indokkal bocsátották el, hogy kevés a munka. Az elbocsátás időszakában a tanoncokat este 8-ig túlóráztatták. Nyilvánvaló volt, hogy az elbocsátási ok nagyon is erőltetett ürügy volt. Ugyanakkor hajszát indítottak a szervezett munkások ellen is, s egymást érték az elbocsátások. Mivel szervezett munkások felvételére tilalom volt, a gyár csak gyengébb képesítésű szervezetlen munkásokat tudott felvenni az elbocsátottak helyére. Emiatt a termékek minősége romlani kezdett. Így állapította meg a „Vas és Fémmunkás” s ugyanakkor kilátásba helyezett egy hosszabblélegzetű sztrájkot.

Az első világháború második évében a gyorsan emelkedő árakra való tekintettel a Telefongyár, az Egyesült Izzó és az Ericsson Vállalat munkásai közös mozgalmat indítottak, hogy bérvizsnyoikat rendezzék. Hosszas tárgyalások után részben orvosolták a munkások panaszait. A következő rendelkezés született:

1. Az akkord munkabérek revideálandók, és akként állapítandók meg, hogy 40% túlkereset elérhető legyen. Az akkord-kereset felső határát nem korlátozzák.
2. Ha az akkordban dolgozó munkás önhibáján kívül egy elszámolási héten 20 óránál több időt kénytelen órabérben dolgozni, úgy minden ezen 20 órán túl terjedő munkában töltött órákra 25% pótlékot kap.
3. Az állandó órabérben dolgozó munkások és a rezsi-munkások 25% pótlékot kapnak.
4. A huzamosabb ideig órabérben dolgozó munkások, pl. a fejlesztésen dolgozó műszerészek 25–40% pótlékban részesülnek.

Az egyes bérkategóriákat a rendelkezés az alábbiak szerint szabályozta: műszerészek: 6 hónap gyakorlatig 40–44 fill., 16–18 hónap 46–54 fill., 18–36 hónap 56–66 fill., 4–5 év 68–80 fill., 5 év felett 80 fillérnél több.

Az akkordban dolgozó női munkások alapbére 24–30 fill., az állandó órabérben dolgozó női munkások órabére 30–40 fill.

A szerszámlakatosok 56–94 fillér órabért kaphatnak, 10–25% pótlékkal. A névleges béremelések ellenére a reálbérek csökkentek. A háború négy esztendeje alatt a Telefongyári bérek kb. 400%-kal emelkedtek, ugyanakkor azonban a megélhetési költségek mintegy 500%-kal növekedtek.

Az első világháború előtt a Telefongyár dolgozóinak semmilyen önálló társadalombiztosítási szervezetük nem volt. Egyes munkások azonban részt vettek a vasasok kebelén belül önálló kezdeményezés alapján létrejött munkásbiztosítási egyesületekben. A háború éve alatt a gyár titkársága közellátási akciót szervezett, s a tisztviselőknek és munkásoknak egyaránt osztottak zsírt, lisztet, cukrot, pénzfizetés ellenében. A Tanácsköztársaság országos szinten megszervezte

⁴¹ Vas és Fémmunkás 1910. december 1. és december 8-i száma.

a társadalombiztosítást. A tőkésrendszer újbóli hatalomátvétele után visszaesés következett be ezen a téren, azonban a tőkésék is kényszerültek bizonyos intézkedéseket hozni. A Telefongyárban előbb a gyári titkárságot bízták meg azzal, hogy munkásjóléti ügyekkel foglalkozzon, majd 1924-ben felállították a Jóléti osztályt.⁴² Az osztály tevékenysége főleg a gyári tisztviselők részletvásárlási akcióinak a szervezésében merült ki. Munkások részére az első részletvásárlási akciót 1923-ban szervezte a titkárság. Az érdekes körlevél így hangzott: „Munkásaink 24 havi részletre szövetet vásárolhatnak a Schwartz és Tsa Szövetáru nagykereskedésben. Hetenként a pénztár vonja le a részletet. Kilépés vagy elbocsájtás esetén a fennálló tartozást egyszerre vonjuk le. A szövetet csak a titkár aláírásával ellátott utalvánnyal lehet vásárolni. Az utalványt mindazon munkásunk megkaphatja, aki vállalatunknál megalapozott egzisztenciával rendelkezik.”

A Jóléti osztály szerződést kötött különböző orvosokkal, akik a telefongyári betegeket jutányosabb áron kezelték. Nagybani vételeket szervezett, s a gyár dolgozóit nagykereskedelmi áron juttatta bizonyos közszükségleti cikkekhez. A tisztviselőknek propagálták a Ferenc József betegellátó egyletet, valamint a betegellátó szövetkezetet. A belépési díj 1926-ban 10,— P, 50 fill. volt, havijárulék címén 5—10 P-t kellett fizetni. Ezek a társulatok ingyenes orvosi, kórházi kezelést biztosítottak, gyógyszert adtak, azonban a társulatnak munkás nem lehetett a tagja, csak tisztviselő.

Erős mértékben romlott a gyár dolgozóinak, elsősorban munkásainak helyzete az 1929-ben kirobbant gazdasági válság idején. Szóltattassuk meg a kortársat, a Telefongyár egyik munkását, aki az „Ellenzéki Munkás” 1932. március havi számában így számolt be a gyár dolgozóinak helyzetéről: „Nálunk a Telefongyárban is racionalizáltak. Bevezették a bedó-rendszert, s ez mintegy 30%-os bércsökkenésre vezetett. Elérkezett hozzánk is az ellenzéki szervezkedés híre, de a szociáldemokrata főbizalmi a statáriumra való hivatkozással megakadályozza a szervezésre összehívandó értekezletet. Pedig a helyzet nálunk is nagyon rossz, minden erőnket megfeszítve kell dolgoznunk, és keresetünkől száraz kenyérré is nehezen telik. A férfiak keresnek heti 22—25 P-t, a nők 14—16,— P-t. Az ifjúmunkások keresete heti 1—9,— pengő, s ráadásul rendszeresen veri őket Arböld művezető úr. Ebédidő nincs, ha munkaközben eszünk, ordítanak ránk, és azzal fenyegetnek bennünket, hogy ebédidő címén 1 órával meghosszabbítják az amúgy is 8 és félórás munkaidőt. Állandóan bocsájtanak el munkásokat, a múlt héten is negyvenen lettek elbocsájtva. Ez azonban csak a kezdet volt. Állandóan azzal fenyegetnek bennünket, hogy a jövőben még nagyobb arányú elbocsájtásokkal számolhatunk.”

A gazdasági válság éve alatt az igazgatóság rendezni kívánta Székely Imre vezérigazgató anyagi ügyeit. Úgy döntöttek, hogy rendkívüli érdemeire való tekintettel rendes havi fizetésén felül 10 esztendőn keresztül évi 20 000,— P-t kapjon kézhez. Ha figyelembe vesszük 6000,— P-ös havi fizetését, hozzászámítjuk a különböző igazgatóság által megszavazott jutalmakat, a vezérigazgató havi jövedelme az osztalék nélkül kb. 12 000,— P volt. Egy kisebb családi ház ára akkoriban 2000—5000 P között mozgott, s az átlagos havi munkáskeresetek 60—100 P között ingadoztak.

Való igaz, hogy a gyár is nehéz helyzetben volt a válság éve alatt, de a nehéz helyzet anyagi kihatásait elsősorban a munkásokra akarta áthárítani. A foglalkoztatottságot elsősorban a MÁV vasútbiztosító fék megrendelése biztosították. A gyár eme két részlegében többé-kevésbé ment is a munka folyamatosan. Azonban a híradástechnikai és a vegyes osztályon csökkentett munkaidővel dolgoztak, időszakosan vagy véglegesen bocsátottak el embereket. A gyár igazgatósága

⁴² O. L. Telefongyári iratok, titkársági csomó.

különleges, sokszor kétségbeesett intézkedéseket hozott. A csökkenő kereslet miatt leállították pl. a rádiógyártást. Átmenetileg megszüntették tehát azt az ágazatot, melynek Magyarországon a Telefongyárban voltak a legrégebb tradíciói.

Új gyártmányok bevezetésével próbálkoztak. Rátértek a benzinkutak gyártására, azzal a helyes indokkal, hogy a motorozás és autózás viharos fejlődés előtt áll, a válság lezajlása után rohamosan szaporodik majd a motor- és gépkocsi-park, s ebből a fejlődésből a Telefongyár is fölőzzen le valamit. Ugyanezen megfontolás alapján vették programba a gyújtógyertyák gyártását. Próbálkozott a gyár ezekben az években alpakka evőeszközök, csónak oldalmotorok, korcsolyák és cipzárak gyártásával is. Sikeresnek mondható a paradicsompaszírozó-gyártás, de a hűtő- és mosógépek készítésével való próbálkozás azonnali kudarccal járt. A felsoroltak közül néhány üzletág a válság után is tovább virágzott, ennek ismertetésére azonban már egy újabb tanulmány szükséges. Legnehezebb az 1933-as év volt, amikor egyszerre váltak fizetésképtelenné a MÁV, a jugoszláv vasutak és a román Hadügyminisztérium. A TRT adósaival kamatokkal fizetési egyezményeket igyekezett kötni, a gyár pedig hiteleket vett fel az újabb megrendelések finanszírozására. Felvettek ebben az évben egy 100 000 dolláros, és egy 260 000 pengős kölcsönt. A válság éveiben a gyár alaptőkéje 1 625 000 pengő volt, amely 162 500 db egyenként 10 pengő névértékű bemutatóra szóló részvényre oszlott. A részvények zöme az amerikai Standard birtokában, 10%-a a német Knorr—Bremze A. G. tulajdonában volt ekkor, a többi, mintegy 20% megoszlott sok kisebb részvénytulajdonos között.

*

A század első évtizedére bontakozott ki az a szervezési rend, amely évtizedekig érvényben maradt. Tekintettel arra, hogy a többi híradástechnikai üzem is hasonló szervezetű volt, röviden ismertetem.

Az új gyártmányról, melyet a fejlesztési osztály a kísérleti műhellyel karöltve dolgozott ki, a szerkesztési osztály részletekre lebontott rajzokat készített. A rajzok a Method irodára kerültek, ahol a technológusok műveletterveket készítettek, meghatározták tehát, hogy melyik munkadarab milyen gépen és milyen anyagból fog elkészülni. Az egyes munkadarabok anyagigényét 100 egységenként súlyozták, s ennek alapján a gyártmány anyagösszeállítását is elkészítették.

A műveletterveket és anyagösszeállításokat leadták aztán a rendelési központnak. Gyáron belül ezt a szervet Rendelési irodának nevezték. A rendelési iroda a gyár kereskedelmi szervétől kapta meg, hogy egy bizonyos gyártmányból milyen mennyiséget kell legyártani. Ennek megfelelően a rendelési központ üzemrendelést írt ki, s azt a gyártórészlegnek leadta. Ugyanakkor anyaglapokat is kiállított, s ezt megkapta az anyagbeszerzés, a Sürgető iroda és a revízió. Az anyagbeszerzés a hiányzó anyagokat megrendelte és behozta. A revízió, melynek szintén rendelkezésére állottak a megrendelési lapok, a beérkezett anyagot megvizsgálta, s ha azt jónak találta, átvette. Az anyag raktárra került, s a műhely azt a műhelyrendelési lap alapján tudta kivételezni, mindig csak annyi mennyiséget, amennyiről az üzemrendelés szólt. Ha selejt miatt az előírt mennyiséget nem tudták legyártani a kivételezett anyagból, a Methodos engedélyezhette újabb mennyiségű anyag kivételezését, melyet az anyagbeszerzés pótlap alapján hozhatott be, ha a raktáron nem volt felesleges készlet.

A gyárat a vezérigazgató irányította, az igazgatóság évenként kibocsátott rendelkezései szerint. A vezérigazgató minden évben az Igazgatóságnak számolt be tevékenységéről. Két igazgató hajtotta végre a vezérigazgató utasításait. Az egyik a termelésért felelt. Alája tartoztak az üzemirányító szervek és az üzemmérnökök. Közvetlen beosztottjai voltak a műhelyfőnökök, akik a

művezetőket irányították. A művezetők a csoportvezetőket és az előmunkás csoportvezetőket irányították, akik pedig a munkások közvetlen főnökei voltak. A másik igazgató a revíziót, az adminisztratív és kereskedelmi szervezetet irányította, elkészítette az éves mérleget, amit a vezérigazgató terjesztett évenként jóváhagyásra az igazgatóság elé. Az igazgatóságnak volt elnöke, alelnöke, és voltak tagjai. A hannoveri, később pedig a Standard Tröszt központtal hivatalosan az igazgatóság, gyakorlatilag a vezérigazgató tartotta a kapcsolatot. A külső központ bonyolította a szabadalom átadásokat és átvételeket. Nagyobb horderejű döntéseket engedélyük nélkül nem lehetett végrehajtani. Üzemfejlesztéshez, új épületek emeléséhez minden esetben a központ engedélye volt szükséges.

Befejezésül ismertetem azt a gyártmánylistát, melyet a telefongyár bocsátott a rendelkezésemre. Alakulásától a gazdasági válság éveig a Telefongyár az alábbi termékeket gyártotta: kék-író berendezések, LB telefonok, CB telefonok, telefonközpontok, elektromos csengők, jelző-kürtök, számjelző tablók, billentyűk, villámhárítók, gyengeáramú szerelési cikkek, erősáramú szerelési cikkek, telefonközpontok átkapcsolói, elektromos vízállásmutató, távhőmérők, önműködő tűzjelzők, pénzszekrény biztosító berendezések, gázfűzők, evőeszközök, korcsolyák, villanyórák, borotvakészletek, cipzárok, katonai detektoros és lámpás rádiók, paradicsompaszírozók, klf. vasútbiztosító, jelző- és állító berendezések, gyújtógyertyák, csónakmotorok, benzinkutak, logartárcsák, mosógépek, hűtőgépek, számológépek, sterilizátorok, és a legkülönbözőbb fajtájú katonai és hadi cikkek.

A későbbiek során egyéb új gyártmányokat is bevezetett a Telefongyár, de a válság utáni, a második világháborús, és a felszabadulás utáni éveket egy újabb tanulmányban fogom ismertetni.

DIE ANFÄNGE DER BUDAPESTER FUNKTECHNISCHEN
INDUSTRIE

Die erster jarzehnte der Telephonfabrik

Die ersten Budapester funktechnischen Werke entstanden zwischen 1868—75. Unter ihnen entstand die Werkstatt von Johann Neuhold, der Vorgänger der Telephonfabrik in 1875. Zwischen 1867—75 blühte der Eisenbahnbau kräftig auf und die Eisenbahnlinien erforderten Sicherungseinrichtungen und auch ein Funknetz. Die ersten Besteller des Werkes von Neuhold waren die Eisenbahngesellschaften. Anfangs verbesserte die Werkstatt Telegraphieeinrichtungen der Eisenbahnen, später verfertigte sie auch solche. Es wurden pyramidförmige Schutzsignalapparate mit Scheiben und Signalapparate mit Handgriff für die Eisenbahnen geliefert.

Im Jahre 1898 hat die Telephon Fabrik A. G. in Hannover eine Beteiligung an dem Werk Neuhold übernommen, und im Jahre 1900 kaufte sie es. Die Fabrik trägt seit 1901 den Namen Telefongyár Rt (Telephonfabrik A. G.). Die heutige Anlage hat man in 1898 erworben. Im Jahre 1911 entstand — durch Mitwirken vom Wiener Bankverein — die selbständige Telephonfabrik, die weiter den Namen Telefongyár Rt führte. Die Mehrheit der Aktien kam in Jahre 1925 in den Besitz der Fabrik Újpesti Egyesült Izzó Rt. und in 1928 erwarb sich dieselbe die Fabrik Standard Villamossági Rt. So gelangte die Telephonfabrik in den Interessenkreis der I. T. T. New York. Dieser Zustand dauerte bis 1949. bis zur Verstaatlichung.

Als erste verfertigte die Telephonfabrik in unserem Land Mikrophone nach dem System Ader. In 1898 kommt sie auf die Verfertigung von mit Telephon kombinierten Glockensignal-Einrichtungen für die Eisenbahnen. Da konnte man durch die Leitung des Glockensignals zugleich auch telephonieren. Seit 1899 erzeugt das Werk LB-Telephone und in 1910 begann auch die Produktion der CB-Apparate. Die erste in Ungarn erzeugte Telephonzentrale hat die Telephonfabrik verfertigt.

Seit 1898 versah die Telephonfabrik die einheimischen Eisenbahnlinien stufenweise mit Telegraph-, Glocken- und Schutzsignal-Einrichtungen. Im selben Jahr begann sie das Montieren dieser Einrichtungen auch auf den Linien der serbischen Eisenbahnen, und diese seine Tätigkeit breitete sie stufenweise auch auf die bulgarischen und rumänischen Eisenbahnlinien aus.

Seit 1906 erzeugt die Telephonfabrik auch Eisenbahnsicherungs-Einrichtungen für Grosstationen. Auf diesem Gebiet wurde sie Alleinlieferant der MÁV (der Ungarischen Staatsbahnen). Seit 1930 nahm die Fabrik auch die Herstellung von Eisenbahnbremsen in ihr Programm auf. In diesem Jahr verpflichtete sich die MÁV in der Zukunft ausschliesslich in Ungarn erzeugte aus der Telephonfabrik stammende Bremsen an ihren Wagen und Lokomotiven anzuwenden.

In 1917 verfertigte die Telephonfabrik als erster in Ungarn bereits Rundfunk-Sender und Empfänger Apparate und diese wurden zuerst an der italienischen Front angewendet. Vor dem Beginn der Rundfunksendung in Ungarn exportierte sie Radio-Bestandteile nach England. Nach dem Beginn der einheimischen Sendung wurden auch die ersten Empfänger-Apparate hier verfertigt.

Im Jahre 1919 hat Dénes Mihály einer der Erfinder des Fernsehens im Laboratorium der Telephonfabrik mit seinem Apparat nemens Telehor elektrische Zeichen sichtbar gemacht.

In den 1930-er Jahren hat die Telephonfabrik auch die ersten einheimischen Tonfilm-Einrichtungen gefertigt.

Die Telephonfabrik ist ein sehr bedeutender Faktor der Budapester funkttechnischen Industrie. Die einheimische Eingührung von mehreren sehr wichtigen teils das technische Leben teils das Alltagsleben beeinflussenden Erzeugnissen knüpft sich an den Namen der Telephonfabrik.

AZ 1930. ÉVI FŐVÁROSI TÖRVÉNY

Az ellenforradalmi rendszer uralomrajutása után a keresztény kurzus képviselői ragadták magukhoz a főváros vezetését.

Az 1920. évi IX. tc. és az úgynevezett Dömötör-féle novella alapján megtartott fővárosi törvényhatósági bizottsági választás a Keresztény Községi Párt körül csoportosuló csoportok győzelmét eredményezte. A liberális ellenzék, melynek 1918 előtt jelentős befolyása volt a főváros vezetésében, kisebbségben maradt, az SzDP pedig passzivitásba vonult. Így a Városházán a kurzus lett hangadó és képviselőinek — Wolff Károly, az Udvarnagyi bíróság elnöke és Csilléry András fogorvos, Usetty Ferenc tanár és Petrovác Gyula mérnök —, a Keresztény Községi Párt vezetőinek akarata érvényesült a főváros felső vezetésében. Lényegében őket szolgáltatta az 1920 tavaszán kormánybiztosnak kinevezett majd polgármesternek megválasztott Sipőcz Jenő is, ki szerény köztisztviselő volt és maradt is hosszú szolgálati ideje alatt.

Céljuk a Bárczy István nevével fémjelzett liberális várospolitikai és a „szabadkőműves városvezetés” visszaszorítása, meg a Városháza valóban zilált pénzügyeinek rendbe hozása volt.

A konszolidáció idején szükségét érezte a Bethlen-kormány, hogy jelentősebb befolyást szerezzen a város vezetésében.

A Bethlen-kormány a konszolidáció első éveiben tervbe vette a fővárosi közigazgatás reformját. Ez a hangoztatott cél lehetőséget adott a kormánynak arra, hogy a fővárost szorosabban kapcsolhassa politikai célkitűzéseire.

A fővárosi kurzus vezetők politikai célkitűzései nagyjából megegyeztek a kormánykörökével, azonban folytonos handabandázásuk, antiszemita kirohanásaik és a kormányintencióknak való kesztyűdobásaik kezdett kényelmetlenné válni. A liberális ellenzék Vázsonyi Vilmos vezérletével is újra részt kért a városvezetésből és a kivülrekedt munkásság is hallatta hangját.

*

Az 1920-ban megválasztott törvényhatóság mandátumának lejártja után a kormány újra kormánybiztost nevezett ki a főváros élére. Tersztyánszky Kálmán személyében, aki azonban — úgy látszik — nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Nyolc hónap elteltével felmentették és helyére a Gázművek vezérigazgatóját, Ripka Ferencet nevezte ki a kormány a főváros élére. Ripka a kormánykörökkel, elsősorban Vass Józseffel való kapcsolatainak köszönhető kinevezését. Önálló politikai elképzelése nem lévén, alkalmas volt arra, hogy a kormány exponense legyen a fővárosnál.

Ripka kinevezése nem okozott osztatlan lelkesedést sem a fővárosi vezetést uraló Keresztény Községi Párt (Wolff párt), sem a demokrata ellenzék körében.

Csilléry, a Wolff párt alelnöke pl. a közigazgatási bizottság 1924. szeptember 15-i ülésén tiltakozott a kormánybiztos kinevezése ellen, mondván, hogy ez törvénytelen, mert az 1920. évi IX. tc. alapján történt, melynek a hatálya azóta megszűnt.¹ Osztatlan egyeduralmát a kurzus még a kormány embereivel sem akarta megosztani.

Az ellenzék viszont saját emberét szerette volna a város vezetésében látni. Így a Városháza meghódításának útja igen rögsnek mutatkozott Bethlenék számára.

Ugyanebben az időben törvénybe iktatták az 1924. évi XXVI. tc.-t. Ennek alapján 39 hivatalból helyet foglaló és az érdekképviseletek kiküldötteiből, intézmények, testületek vezetőiből álló 21 személy került be az 1925-ben megválasztott törvényhatósági bizottságba, a választott 250 bizottsági tag mellé.²

Az 1925-ös törvényhatósági választások alkalmával az ellenzék Demokratikus Blokkba tömörülve 128 mandátumot szerzett, ebben az SzDP 54-et, többet, mint a Keresztény Községi Párt. A kormányt támogató Ripka-féle Községi Polgári Párt kevés helyet szerzett. A Blokkba tömörült csoportok között azonban érdekellentétek feszültek és az SzDP, valamint a különböző érdekű polgári ellenzéki csoportok között a szövetség hamarosan bomlani kezdett. Alig egy évvel a választások után, az ellenzék egyik vezetője, Baracs Marcell a Józsefvárosi Demokrata Kör klubjában úgy nyilatkozott, hogy a kispolgárságot ők hivatottak megmenteni a szocialisták karmaiból.³ Ugyanakkor, bár fő kérdésekben a két fő csoport a Blokkon belül támogatta egymást, a szocialisták is, főleg személyi kérdésekben, tisztújításoknál külön utakat jártak.

A kormányt közvetlenül támogató, városházi csoportoknak, a Wolff pártból és a hivatalból bekerült tagokkal ugyan többségük volt a törvényhatósági bizottságban, annak ellenére a kormány erősíteni igyekezett saját csoportját a vezetésen belül.

A bevált módszert alkalmazták: a Keresztény Községi Pártból, de az ellenzéki Szabadelvű és a Demokrata Pártból is átszalogattak megválasztott bizottsági tagokat a Községi Polgári Pártba.

Azonkívül Bethlen és Vass rávette Ripkát, hogy az esedékes tisztújításnál Ripka jelöltesse magát polgármesternek. A miniszterelnök kijelentette, hogy nem kívánja a főváros autonómiáját megsérteni, de „Ripka személyében az alkotó munka lépne előtérbe a Városházán.”⁴

Ennek ellenére kénytelen volt a kormány főpolgármesternek meghagyni, mert úgy látszott, hogy esetleg az ellenzék jelöltje, Bárczy István, régi fővárosi érdemei miatt többségbe kerül és így továbbra is Sipőcz maradt a polgármester.

Az ellenzék is tovább polarizálódott, főként Vázsonyi Vilmos 1926 nyarán bekövetkezett halála után. Sokan kormánytámogatók lettek, pl. Ugron Gábor csoportja és a Bárczy vezette csoport és a demokraták is kisebb csoportokra oszlottak. A kormány városházi pártja már kezdetben emlegette a kerületek szaporítását és a kerületi közigazgatás megreformálását, az igényeknek jobban megfelelő előljárási munkát óhajtott. Ripka már kormánybiztosi kinevezése utáni programbeszédében, majd később is hangoztatta a „modern közigazgatás” iránti igényét.⁵

¹ Fővárosi Közlöny. 1924. 796. o.

² 1924. évi Országos Törvénytár. (Corpus Juris) Budapest 1924. 610—20. o. 1924. dec 22.

³ Fővárosi Hírlap. 1926. szept. 29. 2. o.

⁴ uo. 1926. szept. 1. 1. o.

⁵ Fővárosi Közlöny. 1924. szept. 19. 786. o.

és Fővárosi Hírlap. 1926. szept. 8. 3. o.

A kormány exponensei, főleg a főváros felett felügyeletet gyakorló belügy-miniszter többször kifogásolta a főváros adminisztrációját. Már Rakovszky is, de főleg Scitovszky bírálta a főváros vezetését. Az adminisztráció nehézkessége azonban inkább csak ürügy volt. A belügyminisztert valójában az zavarta, hogy a kormány bázisa — a manőverek és csábítások ellenére is — csekély maradt. Fontos, főleg gazdasági természetű kérdésekben egyezkedni kényszerültek Wolffékkal (pl. a Talbot kölcson és bányaidai centrálé építése ügyében). Azonkívül a részeire bomlott ellenzék is, főleg a szociáldemokraták, hangot adtak ellen-véleményüknek.

Már 1927 folyamán tervezetet készített a főváros vezetősége a közigazgatás megreformálására. Kidolgozásában Ripka főpolgármester, Németh Károly tanácsnok, Bódy Tivadar volt polgármester és Szabó Imre főügyész vettek részt.

Ez a tervezet is — nyilvánvalóan a kormány intencióinak megfelelően — a választott tagok számának csökkentését tervezte és meghagyta a kinevezett tagokat. Felvetette a közgyűlés tehermentesítését egy kisebb számú testülettel. Megszüntetni tervezte a tisztviselők 6 évenkénti választási rendszerét, csak a polgármester és az alpolgármesterek választását hagyta meg. A tanácsnokok megválasztását már meghatározatlan időre tervezte a javaslat.⁶

Közben a belügyminiszter több esetben is támadást indított a főváros vezető-sége ellen, főként mert a kormány saját pártja elég kevés befolyással rendelkezett, bár a tisztségviselőkből álló tanács hűségesen végrehajtotta a kormány inten-ciókat. A bizottságokban és a közgyűlésen azonban Wolffék, a demokraták és az SzDP képviselői saját elképzeléseiket hangoztatták és sok esetben ellenálltak olyan ügyek keresztülvételének, amelynek a kormányzat jelentőséget tulajdo-nított.

Scitovszky a belügyminiszteri tárca költségvetési vitája során 1927 májusá-ban élesen bírálta a fővárost. „Ami most a fővárosnál végbemegy, azt hiszem mindenkire nézve a legkellemetlenebb benyomást kelti. Az olyan autonómia és az olyan adminisztráció, ahol mindenki és senki sem felelős, nem autonómia és nem adminisztráció.” A hiteltűlések megakadályozása érdekében az egyéni felelősség fokozását hangsúlyozta a főváros vezetésében. Alkalmat adtak a kor-mánynak a főváros bírálatára a különböző botrányok is, pl. a Széchenyi fürdő bővítésénél napvilágra került panama.

A belügyminiszter nyilatkozataiban közgyűlési válaszmányt, gyorsabban mozgatható kisebb testületet, adminisztratív alpolgármestereket, és a gazdál-kodásért felelős számvevőséget kívánt, ami kétségkívül a közigazgatás korszerű-sítését is szolgálta.⁷ A későbbiek során is, midőn már készült a Belügyminiszté-rumban a főváros közigazgatásának reformjáról szóló tervezet, bírálta a kormány a fővárost, ahol ugyan nem volt nehéz hibát találni; pl. a kórházak állapota, a Vásárpénztár régóta húzódó botrányos felszámolása állandóan alkalmat adott a bírálatokra.⁸ Nem mintha az országban nem lettek volna fontosabb és nagyobb bajok, még a közigazgatásban is, de a főváros nagyon is szem előtt volt és a meghódításhoz szükség volt a kétségkívül nehézkes városigazgatás és a köz-gyűlésen egymásra acsarkodó szélső jobb és ellenzéki politika bírálata is.

A város életében ez az időszak feltétlenül pozitívabb, mint a keresztény-kurzus osztatlan uralma alatti évek (a dollárkölcson beruházásai akkor realizá-lódnak) a kormány azonban készíti a tervet, hogy a fővárost jobban befolyása alá vonja. *Ennek egyik módja az új fővárosi törvény tervezetének elkészítése.*

1929 nyarán elkészült a tervezet és a kormány úgy látta, elérkezett az

⁶ Fővárosi Hírlap, 1927. ápr. 6. 3–4 o.

⁷ Fővárosi Hírlap, 1927. máj. 18. 3. o.

⁸ Fővárosi Hírlap, 1928. nov. 14. 1. o.

idő terveinek végrehajtására. Egyrészt az 1925-ben megválasztott törvényhatósági bizottság mandátumainak ideje is lejárt, másrészt a körülmények is indokolttá tették, hogy a kormány az új törvényeikk tervezetét a képviselőház elé vigye.

Viszonylag simán keresztülvitte, illetve megszavaztatta a kormány az 1929. évi XXX. tc.-et, a közigazgatás rendezéséről. A törvényeikk korszerűbb közigazgatást kodifikált, azonban a politikai tendenciái retrográd jellegűek, ugyanis továbbra is helyt adott az 1920-as törvényekkel szemben, pl. a virilizmusnak. A megyei és városi törvényhatóságokban helyet foglaltak a legnagyobb adófizetők, a vallási felekezetek, az érdekképviseletek és a szakszerűség képviselői, ugyszintén a hivatali állásuknál fogva tagok.

Törvénybe iktatták az örökös tagok rendszerét is.⁹ A kormány úgy gondolta, hogy ezeket a rendelkezéseket a fővárosra is alkalmazni lehet. Bár tudomása lehetett arról, hogy ez már nem fog simán menni. Egyrészt még a kormánytól is jobbra álló Wolff párt érdekei miatt, másrészt az ellenzéki pozíciók is elsősorban a fővárosban jelentettek valamit. Az SzDP vezetői is — még a paktum politika eredményeként — a fővárosi kérdésekre fordítottak elsősorban gondot.

A belügyminiszter a törvényjavaslat tervezetét észrevételezés céljából 1929. október elején megküldte a fővárosnak. A főpolgármesterhez intézett levelében közölte, hogy a politikai pártok vezetőivel ismertesse a főváros a tervezetet, és hogy azokat, kiknek nevét szóban már közölte a főpolgármesterrel, értekezletre fogja hívni.¹⁰ A tervezet világosan megmutatta a kormány szándékait, hogy a törvénnyel a fővárost szorosabban érdekkörébe akarja vonni, az ellenzék szerepét minimálisra szándékozik csökkenteni, a kormány közvetlen beavatkozási jogait fokozni akarja.¹¹

A polgármester hatáskörének negállapításánál (10.§), kinevezése jogának az államfőre ruházásával (7. §), a főszámvevő beállításával (53. § 4. p., 59. § 3. p.), az intéző bizottság tagjai egyrészének (47. § 2. p.), a tisztviselők, a közegészségügyi, az oktatásügyi személyzet kinevezésének (59. § 4. p.), az igazoló választmány egyrésze kinevezésének a főpolgármesterre ruházásával (12. § 2. p.) az állami beavatkozást fokozni szándékozott az addigiakkal szemben.

A tervezet az állam intencióinak mindenkorai keresztülvitelét tette lehetővé, pl. a megválasztott polgármester belügyminiszteri jóváhagyásának módjával (62. §), a kormány felügyeleti jogainak a tervezetbe való beállításával (94. §), mely szerint a főváros bármilyen ügyben hozott közigazgatási vagy gazdálkodási határozatát megsemmisítheti vagy új határozat hozatalára utasíthatja a fővárost.

A tervezet másik ki nem mondott célja, az autonómia jogainak korlátozása mellett, az ellenzéki bázisok felszámolása a törvényhatóságon belül. Ezt szolgálta elsősorban a választójog korlátozása, a választott tagok számának csökkentése, a hivatalból jelenlevő tagok számának szaporítása és az örökös tagság intézményének bevezetése.

A tervezet 13. § szerint választójoga van annak, aki az országgyűlési képviselői választójegyzekebe fel van véve és 6 év óta, mint főbérlő a főváros területén lakik.

Az országgyűlési képviselő választásra jogosult a milliós lakosságú fővárosban csak 225 000 választásra jogosult volt az 1926-os választások során. A tervezet ezt még tovább korlátozta. Szinte elképzelni nehéz ezt a naiv, kicsinyes osztálygögot, mely arra készítette a tervezet készítőit, hogy az albérlők sok tízezres

⁹ 1929. évi Országos Törvénytar. (Corpus Juris) Bp. 1929. 333—85. o. 1929. jún. 28.

¹⁰ Fővárosi Levéltár. Főpolgármesteri iratok 1931/1929. sz.

¹¹ Fővárosi Levéltár. Szemethy Károly főügyész irataiból — Budapest székesfőváros közigazgatásáról szóló törvényjavaslat előadói tervezete.

tömegét szándékozza a törvényhatósági választásokból kizárni. Ehhez hasonlóan a választhatóság egyik ismérveként említi a tervezet, hogy adófizetőnek kell lennie annak, aki a törvényhatóság tagjának választható (14. §).

A tervezet 11.§-a a törvényhatósági bizottság tagjainak számát 160-ban állapítja meg, melyből választott tag 100. Az érdekképviselők jelölnek 20 tagot, törzstag lenne 40 és ezenfelül lennének a hivatalból jelenlevő tagok.

A még megmaradt csekély demokratizmust is korlátozni akarta a tervezet. A közigazgatás ügyrendje, a közgyűlés összehívásának módja (30.§), a széksértés (40.§) súlyos bírságotlasi lehetősége, a vita korlátozása (38.§) a tanácskozások folyamán, a hiányzó bizottsági tag kizárási lehetősége (35. §) mind azt célozták, hogy azt a csekély beleszólási lehetőséget is, melyet a főváros lakossága még élvezett a törvényhatóságban, csökkenthesse a kormány.

A tervezet 109 paragrafusban 5 részben tárgyalja főváros önkormányzatának fontosabb kérdéseit, a törvényhatósági bizottság összetételére, a közgyűlésre, az intézőbizottságra, tisztviselői karra, a főváros vagyonyára, háztartására vonatkozó kérdéseket.

A tervezet nyilvánosságra kerülése nagy vihart keltett a közgyűlés jobb- és baloldalán egyaránt.

A Keresztény Községi Párt tagjai az autonómia védelmére keltek, elsősorban azért, mert látták, hogy a kormány az eddigi pozíciójukat akarja gyöngíteni. Az autonómia védelme jogcím volt eddigi bázisuk fenntartására. A Községi Polgári Párt exponensei, maguk is részt vettek a tervezet készítésében, védelmükbe vették azt, kisebb eljárási kérdéseket kifogásoltak.

A demokrata és a liberális ellenzék világosan látta, hogy a tervezet antidemokratikus tendenciája őket akarja kiszorítani a városvezetésből, ahol az eddigiük során még régi pozíciójuk, másrészt várospolitikai rutinjuk figyelemre méltó volt.

Az SzDP vezetői felléptek a tervezet ellen, látták, hogy a kormány tőlük akar elsősorban megszabadulni. Fővárosi befolyásuk érdekében fontos volt számukra a Városháza és ezt veszélyeztette a tervezet.

Illúzióik, melyeket a Bethlen-kormány irányában tápláltak, egyre jobban megkoptak, főként azután, hogy a belügyminiszter tárgyalni sem akart velük a városi kérdésekről. Azonkívül tömegek is élénk figyelemmel kísérték a párt várospolitikai frakciójának tevékenységét.

A tervezet nyilvánosságra kerülése utáni első közgyűlésen, 1929. okt. 9-én napirend előtt Farkas István, az SzDP képviselője felszólalt a törvénytervezettel kapcsolatban. Hangoztatta, hogy „a kormány reakciós politikát követ és beleegye az önkormányzati jogokba. Már az 1924. évi XXVI. tc. is korlátozta Budapest polgárságának jogait a kinevezési rendszerrel, az érdekképviselőkkel”. Kifogásolta a főpolgármester széles körű jogait és a tanács megszüntetését. Helytelenítette, hogy a kisközgyűlésben, melyben a polgármester is csak egy személy, a tagok felét a főpolgármester nevezné ki. Tagadta, hogy az új javaslattal egyszerűbb lenne a közigazgatás és a bürokrácia csökkenne, mert a kisgyűlés fog mindent elintézni és a közgyűlésnek csak a fejbólintás marad. A javaslat célja véleménye szerint, hogy bizalmatlanná tegyen mindenkit a fővárosban. Pártja nevében tiltakozott a törvényjavaslat ellen. Indítványozta, hogy vegyék le napirendről és a régi törvény alapján tartsák meg a törvényhatósági választásokat. Hangsúlyozta, hogy „a Bethlen-kormánynak távoznia kell, mert tönkre megy az ország!”¹²

A többi párt képviselője is reflektált a tervezetre ugyanezen a közgyűlésen. Petrovác Gyula a Wolff párt egyik exponense is bírálta a tervezetet. Hangoz-

¹² Fővárosi Közlöny, 1929. okt. 18. 1945-47. o.

tatta, hogy sem pártját, sem Sipőczöt nem hallgatták meg az előkészítés során. Pártja nevében kijelentette, hogy az önkormányzatot sértő javaslatokat nem támogatják. Szerinte előbb közgyűlésen kellett volna megtárgyalni.¹³

A demokraták nevében Bródy Ernő tiltakozott a törvényjavaslat előkészítése miatt. A polgármester véleményének negligálása szerinte a főváros polgárságát sérti.¹⁴

Ugyanezen a közgyűlésen élesen támadta a kormányt Friedrich István, ki ekkor a keresztény ellenzék vezetője, az 1918-as forradalmi kormány államtitkári beosztása és a puccsista ellenforradalom miniszterelnöksége után. Véleménye szerint a Bethlen-kormány régen megérett arra, hogy lemondjon. Ahelyett, hogy gazdasági kérdésekkel foglalkozna (a válság kezdetei mutatkoznak), Budapest polgárságát akarja járómra fűzni, úgy akar cselekedni, mint a vidéki szolgabírók.

Bírálta a főpolgármestert és kijelentette, hogy pártkülönbség nélkül védelmezik az autonómiát. Indítványozta, hogy a kormány hagyja békén a fővárost, mert az maga is tudja irányítani ügyeit. Budapest polgárságát nem lehet gyámkodás alá helyezni, amit a kormány akar az albérlők választásból való kizárásával. Kifogásolta a sok kinevezett személyt a tervezetben és megkérdezte, miért okosabbak a kinevezettek, mint a választottak.¹⁵

Az említett közgyűlés után a törvényhatóság demokrata és néhány szociáldemokrata tagja rendkívüli közgyűlés összehívását kérte a főpolgármestertől, hogy a közgyűlés feliratot készítsen a fővárosi törvényjavaslat tervezet tárgyában. A kérelmet 44 bizottsági tag írta alá.¹⁶ A közgyűlést okt. 23-ra hívták össze. Az ülésre két határozati javaslatot nyújtottak be, az egyiket Wolff Károly, a másikat Vámbéry Ruzstem. Vámbéry indítványa a szabadságjogoknak az 1848-as alkotmány szerinti visszaállítását kérte az önkormányzat érdekében. Wolff állást foglalt a fővárosi törvény korszerű reformja mellett, de hangsúlyozta az önkormányzat szerepét és rámutatott még az indítvány, hogy a közgyűlés minden tervezet ellen, mely ezzel ellentétben áll, foglaljon állást.¹⁷

A beadvány közt szerepelt a polgármesternek is egy összefoglalója a törvénytervezetről. Ez az autonómia eddigi történeti fejlődését tárgyalja. Végső összefoglalójában az önkormányzatot védi, az arányos, általános titkos választási rendszert tartja helyesnek és hangsúlyozza, hogy állást foglal az olyan tervezet ellen, mely ezzel az elvvel nem egyezik.¹⁸ Óvatosan fogalmazva minden indítvány, illetve összefoglaló a tervezet ellen foglalt állást.

A közgyűlésen a felszólalók szintén ellenvéleményüknek adtak kifejezést. Wolff Károly hangoztatta, hogy a közgyűlés felterjesztéssel élhet. A törvényjavaslat szükséges, de nem sürgős. Az autonómia fő elveinek kell érvényesülni, ha részletek tekintetében lehet is vita, ez összeegyeztethető a keresztény nemzeti állammal. Hangoztatta, hogy a kormány beleszólási jogával csak felügyeleti joga ért egyet, de a döntés joga az autonómiáé kell hogy legyen. Véleménye szerint személyi kérdéseket nem lehet csak a főpolgármesterre bízni.¹⁹ Bródy Ernő kifogásolta a törzstagok intézményét és a kerületek egyforma bizottsági tagszámát, holott a kerületek népessége igen különböző.²⁰ Peyer Károly felszólalása elmarasztalta a javaslatot. A tervezet szerinte visszafejlődést jelent és félelmet tükröz, a választóktól való félelmet, azért akarja a kormány körül-

¹³ uo. 1949. o.

¹⁴ uo. 1951. o.

¹⁵ uo. 1952. o.

¹⁶ Fővárosi Levéltár. Közgyűlési iratok 1097/929. kgy. 44 biz. tag beadványa.

¹⁷ uo. mellékletek

¹⁸ uo. Polgármesteri tervezet.

¹⁹ Fővárosi Közlöny. 1929. nov. 1. 2001–2. o.

²⁰ uo. 2007. o.

bástyázni a közgyűlést kinevezéssel, örökös tagsággal, érdekképviselői tagokkal, kik a kormánytól függenek. Hangoztatta még, hogy „a felelősségtudat arra készít bennünket, hogy elvi szempontjainkat alárendeljük a főváros lakossága összessége érdekeinek.”²¹ Kozma Jenő, a Községi Polgári Párt vezetője hangsúlyozta, hogy az adminisztráció megjavítására szükség van. Az autonómiát szerte is védelmezni kell és a kormány is jóindulattal kezeli az ügyet.²²

A közgyűlés a pártok vezetőinek megbeszélése után elfogadta Wolff Károly indítványát, hogy felterjesztést intéz a kormányhoz, melyet a közgyűlés egyhangúan elfogadott. A határozat leszögezi, hogy az önkormányzatnak van joga a főváros összes személyi és anyagi kérdéseiben dönteni. Szerényen a kormány tudtára adja, hogy a tervezet ellen van, ha jobb közigazgatást kíván is. Vámbéry indítványát leszavazták, a polgármesterét, mivel annak a konklúziója azonos volt az elfogadott határozattal, nem tárgyaltak.²³

Közben a főváros elkészítette a tervezetre vonatkozó észrevételeit. A polgármester megbízásából a főügyész a tervezet szakszerűtlenségeit kifogásolta. Kérülte a politikai természetű kérdésekben való állásfoglalást, ugyanakkor egy sor kifogást tett a tervezet egyes pontjai ellen. Többek között a főpolgármester államfői kinevezése és a törvényhatóságnak való felelőssége ellentmondásos voltára mutatott rá és a tisztviselői karból a törvényhatóságban részt vevők kis számára, ami a szakszerűség hiányát jelenti. A szakbizottságok munkájára vonatkozólag is tett észrevételeket.²⁴

A kormány bizonyos mértékig visszavonult és egynéhány kérdésben, történetesen, a főpolgármester kinevezése, illetve választása kérdésében engedményt tett. A belügyminiszter a sajtónak adott nyilatkozatában már közölte, hogy a főpolgármestert ezután is választják. Bejelentette, hogy új kerületeket hoznak létre, a XI, XII, XIII, XIV. kerületeket, a Csepeli Szabadkikötő, és a budaörsi repülőtér területét a fővároshoz csatolják. Nyilatkozatában már a közgyűlési tagok számának emelését, a bizottságok számának csökkentését, 7 főtisztviselő választását és intézőbizottság megalakítását közölte.²⁵ Egy másik közleményben a tervezetet ért támadásokra válaszolt. Kijelentette, hogy a polgári ellenzék és az SzDP a törvény előkészítésében nem vett részt, így nincs lehetőség észrevételeik figyelembevételére. Az SzDP képviselői nem jelentek meg nála az értekezleten, a polgári ellenzék pedig nem vett részt a vitában.²⁶

A nyilatkozatokból és a tervezet második változatából kiderül, hogy a kormány kisebb változtatásokat megengedett, de a tervezetet fő vonásaiban változatlanul akarta az Országgyűlés elé vinni. A főpolgármester kinevezése, illetve választása kérdésében az addigi gyakorlathoz tért vissza, mely szerint az államfő által javasolt három személy közül a törvényhatósági bizottság választja meg a főpolgármestert, kinek fizetését állami költségvetésben biztosítják. A törvényhatósági bizottság összetétele is változott valamit, a második változatban a tagok száma 220 lett, ebből közvetlenül választott 140, érdekképviselőből választott 18, 32 örökös tag, és hivatalból tag 30. Kihagyták a második változathoz a választásra jogosultság feltételeként szereplő szégyenletes főbérlelői jellegű, meghagyták viszont a 6 évi fővárosban lakást, holott az országgyűlési

²¹ uo. 2005. o.

²² uo. 2003. o.

²³ Fővárosi Levéltár. Közgyűlési iratok 1097/929. kgy. jegyzőkönyv és Fővárosi Közlöny. 1929. nov. 1. 2009. o.

²⁴ Fővárosi Levéltár. Tiszti főügyészi iratok. 5. csomó. Budapest székesfőváros polgármesterének észrevételei a Budapest székesfőváros közigazgatásáról szóló törvényjavaslat tervezetének első és második részéhez.

²⁵ Fővárosi Hírlap. 1929. nov. 13. 1. o.

²⁶ uo. 1929. nov. 27. 1. o.

képviselő választói jogosultság csak 2 év helyben lakást követelt meg. Engedmenyt tett a változat a törvényhatósági intézőbizottság összetételére vonatkozóan is. A 20 tag közül 6-nak a kinevezését bízta a főpolgármesterre, míg az első a felét tervezte. A tisztviselők kinevezése tekintetében is differenciáltabb, mint az első változat.²⁷

Lényegében ezt a változatot terjesztette be a kormány nov. 25-én az Országgyűlésnek. Dec. 6-án kezdődött a javaslat felolvasása, az általános vita pedig dec. 13-án. A javaslat előadója Usetty Béla volt, aki a Wolff pártból ment át a kormánypártba. Ismertette a tervezetet és azzal indokolta a javaslat szükségességét, hogy 1871 óta nem rendezték a főváros közigazgatását, azonkívül a javaslat célja, hogy a testületi felelősség helyett az egyéni felelősséget állítsa, melyet a polgármester testesít meg.²⁸

A javaslat a Házban hasonló vihart keltett, mint a közgyűlésen. Az ellenzéki képviselők, elsősorban a szociáldemokraták indítottak harcot a javaslat ellen. A szópárbaj célja az volt, hogy *vegyék le napirendről a javaslatot és a kisebb rossz elve alapján, a régi törvény szerint tartsák meg a választásokat*. A kormány már 1928 végén meghosszabbította az 1925-ös törvényhatóság mandátumát és a javaslat letárgyalása emiatt is sürgős volt. A javaslat viharos fogadása jelezte, hogy a tervezetből egyhamar nem lesz törvény, ezért az év végén újabb egy évvel, 1930 végéig meghosszabbították a fővárosi törvényhatóság mandátumainak határidejét.²⁹

Már a fővárosi törvényjavaslat első tárgyalási napján támadta a javaslatot Peyer Károly. Felszólalásában hangoztatta, hogy „a javaslat újabb jogfosztás.” A helyes címe ez lenne: „Wolff és Kozma Jenő örök hatalmának törvénybeiktatása.” A választókerületi beosztásokat kifogásolta, és azt, hogy a kerületek népességüktől függetlenül egyforma számú bizottsági tagot választanak. A továbbiakban a tervezet antidemokratikus tendenciáit a bolsevizmushoz hasonlította.³⁰ A demokrata ellenzék részéről Baracs Marcell azt hangoztatta, hogy nincs szükség új törvényjavaslatra. A javaslat célja véleménye szerint, a két jobboldali párt uralmának fenntartása.³¹

A kormánypárti Gáspárdy Elemér szükségesnek tartotta a javaslatot és támadta a fővárosnál és üzemeinél levő nagy fizetéseket és a főváros üzemeit.³² Kéthly Anna reflektált a hozzászólásokra és védelmébe vette a fővárosi kultúr- és szociálpolitikát. Hangoztatta, hogy Gáspárdy hamis adatokat közölt és a főváros ellen akar hangulatot kelteni.³³

Rassay Károly, a liberális ellenzék exponense szintén hangoztatta, hogy a javaslatra nincsen szükség és az sérti a polgári szabadságot. A javaslat meg akarja szüntetni az utolsó alkotmányos helyet, ahol még a polgárság akarata érvényesülni tudott. Összevetette egyéb nagyvárosok önkormányzatával és ennek alapján marasztalta el a javaslatot. Kifogásolta, hogy a magánalkalmazottnak és a munkásságnak nincs helye az érdekképviselésekben. „A főváros nem teljesítette a kormány oly kívánságait, melyek nem feleltek meg a polgárság érdekeinek, ezért akarják a főváros megbüntetni.”³⁴ Hasonlóan nyilatkozott Bródy Ernő, a demokraták képviselője is. A nyilvánosság kizárása ellen foglalt

²⁷ Fővárosi Levéltár. Tiszti főügyészi iratok. 5 csomó Törvényjavaslat Budapest, Főváros közigazgatásáról. II. változat.

²⁸ Az 1927. évi január hó 25-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. Bp. 1930. XXIV. k. 125. o. 1929. dec. 13. *továbbiakban* Országgyűlési Napló.

²⁹ 1929. évi Országos Törvénytár. (Corpus Juris) Bp. 1929. 665. o. 1929. dec. 12.

³⁰ Országgyűlési Napló. XXIV. k. 131. o. 1929. dec. 13.

³¹ uo. 164. o. 1929. dec. 17.

³² uo. 171. o. 1929. dec. 17.

³³ uo. 181. o. 1929. dec. 18.

³⁴ uo. 194. o. 1929. dec. 18.

állást és példákkal, így a Haggemacher-féle erdővásárlási ügygel bizonyította a nyilvánosság erejét, mellyel meg lehetett akadályozni a vásárlást, holott a kormány erőltette. A közgyűlésnek és a bizottsági üléseknek is nyilvánosaknak kell lenniök. Véleménye szerint a klotürnek és a széksértésnek is az a célja, hogy némává tegye a Városházát. Kifogásolta az örökös tagok nagy számát, és megválasztásuk módját, ami a kormánynak tetsző személyek megválasztását teszi lehetővé. Szóvá tette a kerületek egyenlővé tételét is.³⁵

Az SzDP képviselői élesen támadták a javaslatot, ugyanis nem volt nehéz látni, hogy elsősorban őket akarja a kormány a Városházától távoltartani. Propper Sándor parlamenti felszólalásában hangoztatta, hogy addig, 10 éven keresztül a keresztény párt uralkodott a Városházán, ezután a kormánypárttal együtt fog ugyanez megtörténni. A kormány javaslata a munkásság, a haladó és demokratikus erők ellen irányul, úgy látszik nem tetszik a kormánynak a főváros szociálpolitikája.³⁶ Farkas István is hangoztatta, hogy a javaslat célja a két jobboldali párt uralmának biztosítása. Támadta az antidemokratikus ajánlási rendszert és a kegyúri jogot, mely a fővárosnak évi 2 millió P-be kerül. Ugyanis a háború előtt 17 plébániát támogatott a főváros, a kurzus uralmának eredményeként ekkor már 31-et.³⁷

Hegymegi Kiss Pál az ellenzék részéről hangoztatta, hogy a javaslat szerint a választóknak nem sok joguk lesz a város ügyeibe beleszólni. A kisgyűlésben a kormány szava a döntő a javaslat szerint. Megemlítette még, hogy a Háznak a gazdasági viszonyokkal kellene foglalkozni és nem a fővárosi törvényt kellene tárgyalnia.³⁸ A törvényjavaslat általános vitája 1930. jan. 31-én került ismét sorra. A parlamenti vita ugyanolyan viharos volt, mint az előző év decemberében. Az ellenzék változatlan harcossággal támadta a javaslatot.

A kormány kisebb engedményt tett, pl. a népesebb kerületek mandátumainak számát összesen 10-zel felemelte és az intéző tanácsban a választott tagok számának emelésébe is beleegyezett.³⁹ A Keresztény Községi Párt képviselői, mint Buday Dezső és Petrovác Gyula támadták a javaslat olyan pontjait, mely eddig a Wolff párt szabad vadászterülete volt. Pl. Buday, a BESZKÁRT igazgatósági tagja, a tanítóság kinevezésének módját kifogásolta, mely teljesen a kormány intenciói alapján történne.⁴⁰ Petrovác amellet, hogy a javaslat lényeges pontjait védelmébe vette, kifogásolta a főpolgármester és a polgármester hatáskörének megállapítását.⁴¹ A pártvezér, Wolff Károly is védelmébe vette az eltelt 10 év városi politikáját, és hangoztatta, hogy a szociáldemokráciával szemben, szükség van a keresztény tömegek összefogására és a keresztény Városháza megtartása a javaslat célja. Kifogásolta a főpolgármesteri hatáskört, ugyanakkor az intéző bizottság összetételét fejlődésnek nevezte a régi hivatalnok tanáccsal szemben.⁴² A kormánypártból ellenzékbe vonult Szilágyi Lajos és Kállay Tibor is támadták a javaslatot. Szilágyi hangoztatta, hogy az egész javaslat a Wolff és a Kozma párt érdekeit szolgálja és követelte, hogy ne vigyenek országos politikát a Városházára. Kifogásolta az ajánlási rendszert, mely visszaélésekre ad alkalmat és az örökös tagok választásának a módját.⁴³

Az SzDP változatlanul folytatta a parlamenti harcot, bár az már az eddigi

³⁵ Országgyűlési Napló. 225 o. 1929. dec. 19.

³⁶ uo. 248. o. 1929. dec. 19.

³⁷ uo. 249. o. 1929. dec. 20.

³⁸ uo. 264. o. 1929. dec. 20.

³⁹ Pesti Hírlap. 1930. febr. 14. 4. o.

⁴⁰ Országgyűlési Napló. XXIV. k. 315. o. 1930. jan. 31.

⁴¹ uo. 324. o. 1930. febr. 4.

⁴² uo. XXV. k. 9 o. 1930. febr. 11.

⁴³ uo. XXIV. k. 340 o. 1930. febr. 4.

vita során is látszott, hogy a kormány kisebb változtatásokat engedélyez, de lényegest nem és hogy mindenáron keresztül akarja hajszolni a javaslatot.

Rothenstein Mór a tervezet antidemokratikus tendenciáit bírálta. Többek között a 6 évi fővárosban lakás munkásságellenes jellegét, az ajánlók számának 1000-re emelését, mely a titkosság megsértése és a széksértés pontjait, mely az ellenzék üldözésére használható fel. A magas büntetési összeget a munkásság képviselői nem tudják megfizetni és így nem vehetnek részt a közgyűlés munkájában.⁴⁴ Malasits Géza hangoztatta, hogy gazdasági bajok vannak, nő a munkanélküliség a fővárosban és a kormány ahelyett, hogy ezekkel foglalkozna, a fővárosi közigazgatásról szóló javaslatot hozta a Ház elé. Ismertette a fővárosi szociálpolitika eredményeit, mióta az SzDP is részt vesz a törvényhatóságban. Megemlítette, hogy az I. kerületben 784, a Belvárosban 1024, a Terézvárosban 3566 és a Józsefvárosban 4416 választóra jut egy törvényhatósági bizottsági tag, ami igazságtalan a munkásság lakta kerületekkel szemben.⁴⁵ Várnai Dániel hangoztatta, hogy a közigazgatási törvénnyel a vidéki törvényhatóságokat már gúzsba kötötte a kormány, a javaslattal ugyanezt akarja tenni a fővárossal is.⁴⁶ Esztergályos János szerint a főváros közgyűlése termékenyebb és hatékonyabb munkát végzett, mint a képviselőház, a kormány mégis az autonómia jogait akarja csökkenteni.⁴⁷ Bárdos Ferenc hangsúlyozta: a javaslat célja az, hogy 15%-nyi szavazattal is többséget tudjon biztosítani magának a kormány és elsősorban a munkásságot akarja a javaslat kirekeszteni. Kifogásolta, hogy a főpolgármestert a kormány 3 jelöltje közül kell megválasztani.⁴⁸ Kabók Lajos felszólalásában elmondotta, hogy az állami üzemekben a munkásoknak rosszabb soruk van, mint a fővárosi üzemekben, mégis a fővárosi üzemek irányítását akarja megreformálni a kormány.⁴⁹ Reisinger Ferenc hangoztatta, hogy a kereszténységre való hivatkozás visszaélés a tömegekkel szemben, mert a tőkés uralom fenntartását célozza és a munkásság ellen irányul.⁵⁰ Györki Imre szerint a javaslat keresztülvitele a kormánynak azért fontos, mert a főváros nem hajt tétet a kormány intencióknak. A javaslat az osztálygyűlölettől vezetett politika törvénybe iktatása lesz, a választók akaratának meghamisítása. A plurális választójog visszahozásának minősítette az összes kerület egyforma tagsági jogát. Szintén kifogásolta a 6 évi helybenlakást⁵¹

A Ház febr. 13-án befejezte a javaslat általános vitáját és áttért a részletes vitára, mely még további 3 hónapig tartott.

Közben a főváros törvényhatósága újra foglalkozott a törvényjavaslattal. A közgyűléshez 2 felirati javaslattervezet érkezett. Az egyiket az ellenzék részéről Bródy Ernő terjesztette be, a másikat Petrovác Gyula a Keresztény Községi Párt és az Egységes Községi Polgári Párt részéről. A demokraták előterjesztése újból hangsúlyozta, hogy a fővárost nem vonta be a kormány a törvényjavaslat előkészítésébe. Újból felvetette a főpolgármesteri állás megszüntetését és azt, hogy a kormány a jogokat magának tartja fenn, a köteleességeket pedig a fővárosra hárítja. Javasolta, hogy csak választott tagjai legyenek a törvényhatóságnak, és hogy a bizottsági tagok száma a lakosság számával legyen arányban. Javasolta még az ajánlási rendszer teljes megszüntetését és az ülések nyilvánosságának lerögzítését. A törvényhatósági tanács összetételével kapcsolatban az előterjesztés

⁴⁴ uo. 301. o. 1930. jan. 31.

⁴⁵ uo. 315. o. 1930. jan. 31.

⁴⁶ uo. 371. o. 1930. febr. 5.

⁴⁷ uo. 422. o. 1930. febr. 6.

⁴⁸ uo. 442. o. 1930. febr. 7.

⁴⁹ uo. XXV. k. 21. o. 1930. febr. 11.

⁵⁰ uo. 38. o. 1930. febr. 12.

⁵¹ uo. 42. o. 1930. febr. 12.

megállapította, hogy minden tagot a közgyűlés válasszon meg, hasonlóan a főszámvevőt is. Kifogásolta az ügyrend több olyan pontját is, amelynek a célja a közgyűlés elnémítása és javasolta a tanácskozás című fejezet sérelmes pontjainak, a széksértésnek a törlését a tervezetből. A kormányhatósági felügyelet pontjai az előterjesztés megállapítása szerint az „önkormányzat sírfelirata”, melynek törlését vagy teljes átdolgozását javasolta. Végezetül megállapította, hogy a javaslat halálös sebet üt az önkormányzat elvén.⁵² Valóban, a törvényjavaslat egyik célja, a Városházáról a liberális polgárság kizorítása volt.

Petrovác felirati javaslata is megállapította, hogy az országgyűlés eddigi vitájánál nem látták érvényesülni a főváros közgyűlésének lerögzített álláspontját. A részletes vita során megváltoztatandónak ítélte a választott tagok számát a törvényhatóságban, hasonlóan a törvényhatósági tanácsban. A nagyobb kerületeknek legyen lehetősége több bizottsági tagot választani, a tanerők kinevezésénél a kultuszminiszter vétőjoga töröltessék, hasonlóképpen a belügyminiszternek az a joga, hogy a költségvetést saját hatáskörében megváltoztathassa — emlékeztetett az előterjesztés.⁵³ A kifogásolt pontok elsősorban olyanok, melyek a kormány erősebb befolyási törekvéseit jelentették és az addig egyeduralmat gyakorló csoportok érdekeit sértették.

A közgyűlés a demokraták indítványát elvetette, a Petrovác félélt elfogadta azzal, hogy az Országgyűlés elnökéhez felterjeszti.⁵⁴

A Házban folytatódott a javaslat részletes vitája és az egyes pontok körül továbbra is nagy volt a polémia. A részletes vitánál is főleg az ellenzék hallatta hangját, a jobboldal képviselői azonban védelmükbe vették a javaslatot, sőt több esetben demagóg módon a vidék lemaradása miatt támadták a fővárost. Pl. Schandl Károly kikelt az ellen a terv ellen, mely a környék bekapcsolásával Nagy-Budapestet akart létrehozni, nyilvánvalóan politikai tendenciából. A vidék nevében a gazdák képviselőit is a törvényhatóságban akarta látni.⁵⁵ Jókai János Miklós szintén védte a javaslatot, sőt kifogásolta a vallásfelekezetek képviselőinek hiányát, és hangoztatta, hogy a széksértést a nemzeti érzést és a vallási meggyőződést sértők ellen is alkalmazni kell.⁵⁶ Strauss István a fővárosnál, főleg a BESZKÁRT-nál tapasztalható nagy fizetések kifogásolta.⁵⁷

A javaslat ellenzői, mint az általános vita során is, a kerületek egyenlővé tételét (a lakosság számának figyelembe nem vételét), a főpolgármesteri állást és a javaslatban biztosított főpolgármesteri hatáskört, a klotúr és a széksértés pontjait, a kormány felügyeleti jogainak kiszélesítését kifogásolták. Sokan pl. Gál Jenő, Pakots József a demokratizmus korlátozását bírálták. A szociáldemokraták, mint Farkas, Propper, Malasits az egyes pontok tárgyalásánál rámutattak azok reakciós, antidemokratikus, osztályérdeket képviselő jellegére, főként élesen támadták az 1000 ajánlás szükségességét a javaslatban. A kormányt ez nem túlságosan zavarta és Scitovszky belügyminiszter egyik válaszában kijelentette, hogy az eredeti javaslatokat fenntartja és csak annyit tett hozzá, hogy olyan intézkedéseket fog tenni, melyek megakadályozzák a visszaéléseket az aláírás-gyűjtésnél, a szelvényrendszernél.⁵⁸ A válaszból kiderült, hogy a kormány a javaslat lényeges pontjait feltétlenül el akarja fogadtatni a Házzal.

Nagy vitát eredményezett a főváros kegyúri jogának paragrafusai is. A jobboldal különböző árnyalatai a mellett voltak, hogy a közgyűlés katolikus tagjai

⁵² Fővárosi Levéltár. Közgyűlési iratok 266/930. kgy. Bródy Ernő és Vértes Emil indítványa. 1930. febr. 7 és 11-i közgyűlés.

⁵³ uo. Petrovác Gyula indítványa.

⁵⁴ uo. közgyűlési határozat.

⁵⁵ Országgyűlési Napló XXV. k. 18. o. 1930. febr. 11.

⁵⁶ uo. XXIV. k. 355 o. 1930. febr. 5.

⁵⁷ uo. XXV. k. 159. o. 1930. febr. 19.

⁵⁸ uo. 351. o. 1930. febr. 28.

válasszák meg a plébánosokat, az SzDP képviselői viszont amellet kardoskodtak, hogy az egész közgyűlés válasszon.

Hasonló volt a tanítók kinevezésének kérdése is, mely a javaslat szerint a kultuszminiszternek vétőjogot biztosított. Mind a jobb-, mind a baloldal élesen szembeszállt a javaslattal. A wolffpártiak az autonómia megsértésének nevezték; valójában a pedagógus kinevezéseknél eddigi monopól helyzetük felszámolását jelentette ez. A baloldal azért támadta a javaslatot, mert tudta, hogy e révén a kormány biztosítani tudja a jobboldali tanerők kinevezését, illetve a hatalom érdekkörébe vonását. A vita eredménye az lett, hogy a kinevezéseket a polgármester hatáskörébe utalták — a kultuszminiszter előzetes jóváhagyása után. Klebelsberg a vita során azzal érvelt, hogy a fővárosi oktatás ügyét nem lehet a kultuszminiszter befolyásától függetleníteni, és csak így lehet a politikamentes kinevezéseket biztosítani.⁵⁹ A fővárosi üzemek irányításának kérdései is ellenvéleménnyel találkoztak. Főleg a magas fizetéseket, a sokféle ellenőrző szervet, a több helyen, több vállalatnál szereplő igazgatósági tagokat kifogásolták a vita során. *Négy és fél hónapos vita után az Országgyűlés elfogadta a törvényjavaslatot. Főleg a vidéki képviselők szavazataival szavazták meg a javaslatot.*

1930. május 27-én megjelent a Budapest székesfőváros közigazgatásáról szóló XVIII. törvénycikk, mely 5 részben, 107 paragrafusban tárgyalja a fővárosi közigazgatás módoszatait.⁶⁰ A törvénycikk a főváros hatáskörét az egész városra kiterjesztette, csak a Várpalotát és a fegyveres testületek építményeit vonta ki a főváros hatásköréből. Megnövelte a főváros területét a Szabadkikötő és a budai repülőtér területével, azonkívül új kerületi beosztást fogadott el, mely az I. kerületet három részre, az I., XI., XII. kerületre osztotta, az V. és VI. kerület külső részeiből létrehozta a XIII. kerületet, a VII. kerület külső és a X. kerület egy részéből pedig a XIV.-et. Az új kerületi beosztás kétségtelenül szükséges volt, mert a kerületek nem egyformán fejlődtek és 1872 óta egyes kerületek népessége erősen megváltozott és a XX. század első negyedében benépesültek olyan kerületek, melyek annak idején még lakatlanok voltak. Az 1920-as években indult rohamos fejlődésnek Kelenföld, Lágymányos, Zugló és a Hegyvidék is. A statisztikai adatok rámutatnak a törvénycikk eme pontjainak szükségességére.⁶¹

A KERÜLETEK NÉPESSÉGE

	1900	1910	1920	1930
I.	46 438	71 501	96 609	115 949
II.	36 641	41 429	48 705	52 047
III.	37 059	49 412	51 164	60 465
IV.	23 530	25 268	28 306	25 172
V.	50 339	63 700	72 149	78 039
VI.	132 829	156 284	160 361	174 040
VII.	155 820	181 863	176 321	186 647
VIII.	133 419	151 845	145 408	141 119
IX.	69 671	88 035	91 128	99 617
X.	34 186	51 034	58 845	73 089
	719 932	880 371	928 996	1 006 184

⁵⁹ Országgyűlési Napló. XXV. k. 267. o. 1930. márc. 27.

⁶⁰ Budapest székesfőváros közigazgatásáról szóló 1930. évi XVIII. törvény. Bp. szf. Házinyomda. 1931. és 1930. évi Országos Törvénytár (Corpus Juris) Bp. 1930. 223—73. o. 1930. máj. 27.

⁶¹ Illyefalvi I. Lajos: A hatvanéves Budapest. Bp. 1933. 53. o.

Az új törvény, a sokat hangoztatott modern közigazgatás megteremtésére való törekvés, valóban javított valamit az addigi közigazgatás nehézségein. Rugalmasabbá tette a közigazgatást, a végeláthatatlan fecsegéseknek, obstrukciónak elejét vette, a közgyűlés apró ügyeit a törvényhatósági tanács vette át, a számvevőség beállítása a gazdálkodást segítette, a polgármester egyéni felelősségét erősítette.

A modern közigazgatás hangoztatott igényét növelte az egyre fasizáló uralmi rendszernek az az igénye is, hogy a városigazgatást alkalmasabbá tegye a parancsuralomra épülő államigazgatásra. Ezért volt fontos számukra az elég csekély mértékű demokratizmus korlátozása, az ellenzék, főleg a munkásság pozícióinak csökkentése.

A belügyminiszter a fővárosi törvény elfogadása utáni nyilatkozatában rámutatott, hogy a polgári társadalom hegemoniáját feltétlenül biztosítani akarta. „Az új törvény védekező fegyver lesz a polgárság kezében a maga uralmának biztosítása érdekében.”⁶² Hasonlóan nyilatkozott Kozma Jenő a kormány városi pártjának elnöke is. „Az Egységes Községi Polgári Párt és a Keresztény Községi Párt paritásos alapon jut be a törvényhatósági tanácsba, hogy a polgárság kezében maradjon a döntő hatalom és a városigazgatásban a polgári pártok fölénye érvényesüljön”⁶³ A polgári pártokon elsősorban magukat, a két jobboldali pártot tekintették, az egyéb polgári, ellenzékben levő pártokat nem vették figyelembe.

A demokrata ellenzék még egy kísérletet tett, hogy a kormány figyelmét felhívja az új törvény sérelmes pontjaira és a belügyminiszter végrehajtási rendelkezéseihez állást foglaljon. A demokraták és az SzDP közgyűlést hívtak össze, melyen Gál Jenő ellentétesnek minősítette a belügyminiszteri rendeletet az elfogadott törvénnyel. A törvényhatósági tanács választásával kapcsolatban kifogásolta annak módját, mely azt célozza, hogy a kis pártokat, elsősorban a liberális ellenzék kirekessze a tanácsból. Élesen támadták a rendeletet és felirati javaslatot terjesztettek a közgyűlés elé, melyben közölni kívánják a kormánnyal a sérelmes pontokat. Hangoztatták, hogy nem hadüzenetet akarnak a kormánynak küldeni, de figyelmeztetni akarják a hibák korrigálására. Az indítványt a közgyűlés nem fogadta el, közben megegyezés született a jobboldalon és még ezt a vérszegény javaslatot sem fogadta el a közgyűlés.⁶⁴ Ezzel le is zárult az ellenzék közdelve a törvényjavaslat, illetve a végrehajtás különböző utasításai ellen.

Az egyetlen forradalmi párt, a KMP is foglalkozott az új fővárosi törvénnyel. Bírálta a törvényt és a törvény alapján megtartandó választásokat. Helyesen óvott az önkormányzat iránt táplált illúzióktól, ugyanakkor értéktelennek minősítette a munkásság érdekében megvalósított apró eredményeket, mint pl. a gyermek-nyaraltatást. A párt akkori véleménye szerint a *középpolitika a tömeg-agitáció és a tömegpropaganda szószéke*, ami nyilvánvalóan csak egyik része a politikai munkának.⁶⁵

Agitációjában rámutatott a párt arra is, hogy a kormánynak szüksége van arra, hogy több oldalról biztosítsa a nagyburzsoázia városi diktatúráját és ebben szerep jut az SzDP-nek is. Ugyanakkor a választások bojkottálására hívta fel a főváros munkásságát, az üres lappal való szavazás mellett nyilatkozott.⁶⁶ Ennek folytán a párt félreállt a választási agitáció során.

Érthetően az illegális nehéz körülményei miatt a várospolitikai munka sik-

⁶² Fővárosi Hírlap. 1930. máj. 21. 1. o.

⁶³ uo. 1930. jún. 18. 1. o.

⁶⁴ Fővárosi Levéltár. Közgyűlési iratok 1017/930. kgy. Gál Jenő indítványa és Fővárosi Közlöny 1930. jún. 17. 1389. o.

⁶⁵ Bolsevik középpolitikáért. Új március 1930. 10–11. sz. 449. o.

⁶⁶ A budapesti közégi választások. Sarló és kalapács. 1930. 12. sz. 30. o.

kadt el legjobban, azonkívül a szektás politikai irányvonal is erősen éreztette hatását, és emiatt nem fordított kellő figyelmet a párt a várospolitikai feladatokra.

Rövid idő múlva megválasztották a törvényhatósági tanácsot, melybe a 2 jobboldali pártból 12 tagot, a demokrata és liberális ellenzékéből 4-et, az SzDP-ből szintén 4-et választottak meg. A főpolgármester pedig kinevezett 6 tagot, így teljes baloldali összhang esetén is többségben voltak a kormánypárti, vagy a kormánnyal lojális jobboldali csoportok a törvényhatósági tanácsban.

Az év végén megtartott törvényhatósági választások hasonló módon a kormány szándékainak megfelelően a jobboldal többségbe kerülését jelentették nem számszerűleg, hanem az új fővárosi törvény következtében.

A választások eredményeként

az Egységes Községi Polgári Párt	22,
a Keresztény Községi Párt	46,
az Egyesült Nemzeti Párt (frontharcos)	5,
a Nemzeti Demokrata Párt	16,
A Nemzeti Szabadelvű Párt (Rassay)	14,
a Keresztény Ellenzék (Friedrich)	10,
az SzDP	37

mandátumot szerzett.

Az örökös tagok és az érdekképviseltek köréből megválasztott és hivatalból jelenlevő tagokkal a Községi Polgári Párt mandátumainak száma 22-ről 58-ra, a Keresztény Községi Párté pedig 46-ról 74-re nőtt, ezzel szemben az ellenzék összesen 1-gyel növelte ily módon mandátumainak számát. Így a jobboldal a választások alapján 73 törvényhatósági tagot számlált a frontharcosok jobboldali csoportjával együtt, az ellenzék 77 tagjával szemben. A törvény adta lehetőség révén ez az arány 137–78-ra módosult a jobboldaliak javára.⁶⁷

A választásoknál az SzDP a leadott szavazatok 27,6%-át kapta, 73 424 szavazatot és ezzel 37 mandátumot nyert, a Wolff párt 27,2%-át, 72 334 szavazatot és ezzel 46 mandátumot.

A szociáldemokrata lista, mely a vezetők megalkuvása ellenére a legbaloldalibb tömörülés volt a Városházán, az összesített eredmények után a legtöbb szavazatot kapta. Ez a tény maga rámutat a kerületek, a választó körzetek összeállításának reakciós voltára, mely magában is a polgári pártoknak kedvezett. Pl. Angyalföldön az SzDP a szavazatok 48,2%-át kapta, de a mandátumok egyenlő eloszlása miatt ez sem jelentett semmit. Azonkívül a töredék szavazatokat sem tudta hasznosítani, pl. a Belvárosban nem tudott jelöltet állítani, így ottani szavazatai elvesztek.⁶⁸

Az illegális KMP a választásokról adott értékelésében megállapította, hogy a középrétegek gyöngülése mellett az SzDP növelte szavazatainak számát, a munkások tömegei nem bojkottálták a választásokat és fontosnak tartották a népi követelésekért folytatott harcot. Bár az érvénytelen 12 000 szavazat közt sok volt a forradalmi jelszavakkal átírt, mely a KMP befolyását jelezte, sem ez, sem az SzDP-re leadott szavazatok száma nem változtatott azon a tényen, hogy *a választási törvény a szavazóktól függetlenül biztosította a jobboldal hatalmát a Városházán.*⁶⁹

Ilyen formán az 1930-as fővárosi törvény megalkotása megadta annak lehető-

⁶⁷ Fővárosi Hírlap. 1931. jún. 28. 2. o.

⁶⁸ Mónus Illés: Az 1930. évi budapesti törvényhatósági választások statisztikája. Szocializmus. 1931. jan. 1. sz.

⁶⁹ A fővárosi választásról. Kommunista. 1931. jan. IV. évf. 1. sz.

ségét, hogy a kormányt kiszolgáló elemek kerüljenek a fővárosi törvényhatósági bizottságba, a törvényhatósági tanácsba és ezen keresztül a tisztviselői karba is.

A kormány elérte célját, sikerült jobban érdekkörébe vonni a Városházát, bár a Keresztény Községi Párt javára némi engedményre kényszerült. Sikerült az ellenzékét kisebb területre visszaszorítani, azonkívül a még mindig népes SzDP városi csoport befolyását is csökkenteni és a demokrata ellenzékétől leválasztani. Így kevésbé volt veszélyes a kormány számára a szociáldemokraták némely esetben való kellemetlenkedése. Bár a városházi frakcióban jobbra az SzDP-jobboldal és a centrum volt képviselve, a napi ügyek arra készítették a szociáldemokrata vezetőket, hogy a kormány érdekeivel, annak városházi exponenseivel szembe helyezkedjenek, és saját érdekeiket képviseljék a várospolitikában.

Az 1930-as fővárosi törvény és ennek alapján megtartott törvényhatósági választások lehetőséget adtak a Bethlen-kormánynak a városházi egyeduralom megvalósítására. *A keresztülhajszolt jogszabály a közélet értelmesebb fuszálódása felé mutatott* és gyümölcsét már a Gömbös-kormány élvezte, mely az 1930-as törvény demokratizmus ellenességét „fejlesztette tovább”. Az alapelveket a Bethlen-kormány teremtette meg számára, ezeket a tendenciákat erősítette azután a fővárosi munkásság és kispolgárság jogainak megnyirbálásában.

DAS 1930-ER GESETZ ÜBER DIE HAUPTSTADT

Nach der Machtergreifung der gegenrevolutionären Herrschaft haben die Vertreter des christlichen Kurses die Leitung der Hauptstadt an sich gerissen.

Zur Zeit der Konsolidation fühlte die Regierung von Bethlen die Notwendigkeit dass sie in der Leitung der Hauptstadt einen grösseren Einfluss haben sollte. Deshalb plante sie die Ausarbeitung eines neuen Gesetzes für die Hauptstadt, die Reform der hauptstädtischen Verwaltung. Dieses verlaubliche Ziel gab der Regierung die Möglichkeit, die Hauptstadt enger an seine politischen Vorhaben anzuknüpfen.

Anlässlich der kommunalen Wahlen des Jahres 1925 erwarb die sich im Demokratischen Block vereinigte Opposition die meisten Mandate, dagegen bekam die die Regierung unmittelbar unterstützende Partei nur wenige Mandate. Mit den von Amtswegen anwesenden Mitgliedern hatte zwar die rechte Seite eine geringe Mehrheit, die Regierung war jedoch auch unter diesen Umständen gezwungen der Christlichen Gemeindepartei Zuständnisse zu geben und war genötigt auch die Meinung der Opposition zu berücksichtigen.

In dieser Lage hat die Regierung beschlossen ein solches Gesetz für die Hauptstadt annehmen zu lassen, das von der Meinung der Wähler unabhängig den Besitz des Rathauses für die Regierung sichert. Schon im Laufe des Jahres 1927 verfertigte die Leitung der Hauptstadt zwecks Reformierung der Verwaltung einen Entwurf, den der im Sommer 1929 entstandene Entwurf der Gesetzesvorlage weiter entfaltete. Der Entwurf zeigte genau jene Absicht der Regierung dass sie mit diesem Gesetz die Hauptstadt enger in ihre Interessensphäre zu ziehen, die Rolle der Opposition auf das Minimum zu verringern und die unmittelbaren Eingriffsrechte der Regierung zu erweitern beabsichtigt ist.

Der Entwurf hatte auch gegenüber dem alten hauptstädtischen Gesetz einen retrograden Charakter, ist antidemokratisch, obzwar er in gewissen Beziehungen auch Bestreben zur Einführung einer zeitgemässen Verwaltung aufweist. Dem Oberbürgermeister, dem Exponenten der Regierung sicherte er eine weitere Kompetenz als bisher, vergrösserte das unmittelbare Eingriffsrecht der Regierung, verminderte die Anzahl der gewählten Mitglieder der Munizipalbehörde, vermehrte dagegen die Anzahl der von Amtswegen hineingelagerten und der aus den Interessenvertretungen gewählten Mitglieder, es wurde ausserdem ein System der lebenslänglichen Mitglieder geplant. Durch Einführung der Cloture und der Gerichtsverletzung wurde auch der geringe Demokratismus weiter eingeschränkt. So beschränkte er die Wahlberechtigung stark, unter anderen z.B. durch die Ausschliessung der vielen Tausende der Untermieter aus der Wahl. Die Gesetzesvorlage erweckte ein grosses Widerstreben sowohl in der Opposition als auch unter den den Stadtrat beherrschenden Kursus-Abgeordneten. Der Entwurf anlässlich einer ausserordentlichen Munizipalversammlung verurteilt, dann wurde er von den Abgeordneten der Opposition im Parlament scharf angegriffen, besonders von den Sozialdemokraten, die klar sahen, dass die Regierung in erster Reihe sie vom Stadtrat fernhalten will. Nach einer vier ein halb monatigen Debatte im Parlament gewährte die Regierung kleinere Zuständnisse, z.B. in den Fragen der Wahl des Oberbürgermeisters, oder des Wahlrechtes, im wesentlichen hat sie aber die ursprüngliche Gesetzesvorlage durchgehzt.

So erschien der 1930-er XVIII. Gesetzartikel über die Verwaltung der Hauptstadt, und er bedeutete die Pluralität der rechten Seite im Stadtrat. Die erzwungene Rechtsnorm wies auf die kräftige Faschisierung des öffentlichen Lebens hin.

Anlässlich der auf Grund des neuen Gesetzes abgehaltenen hauptstädtischen kommunalen Wahlen erwarb die rechte Seite 73, die Opposition 77 Mandate. Mit den durch das Gesetz gebotenen übrigen Möglichkeiten erhob die rechte Seite ihre Mandate auf 137, während die Opposition auf diese Weise nur ein Mandat erwarb.

Die illegale Partei der Kommunisten in Ungarn stellte in ihrer über die Wahlen gegebenen Auseinandersetzung fest, dass bei Rückgang der mittleren Schichten die Sozialdemokratische Partei die Anzahl ihrer Stimmen vermehrte, trotzdem und unabhängig von den Wählern sicherte aber das Gesetz über die Hauptstadt im Stadtrat die Macht der rechten Seite.

A kézirat 1967. december 31. előtt lezárva

Megjelent a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában

Felelős szerkesztő: Tarjányi Sándor

Műszaki vezető: Büchler Alfréd · Műszaki szerkesztő: Tolnay István

Kiadványszám: K-3229 - Formátum: B/5 - Ívszám: 30,8 A/5 - Példányszám 1063
Ez a könyv az 5601-54 és 5602-55 szabvány szerint készül - KG - 1851 - a - 7100
70.4245 Egyetemi Nyomda, Budapest Felelős vezető: Janka Gyula igazgató

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL XXXI

BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI

XL

A könyv megjelenését támogatták:

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma – Nemzeti Kulturális Alapprogram

BUDAPEST
RÉGISÉGEI

XXII.

A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve — a Budapest Régiségei XXII. kötete — a múzeum munkatársainak széles körű kutatótevékenységéről, az elmúlt évek munkájának eredményeiről tájékoztat. A kötetben található írások mindegyike Fővárosunk múltjára vonatkozó ismereteinket gazdagítja. — Az ősemlék-életkörülményeit megvilágító adatokat nyújt a Főváros határában — Érden — folytatott nagy jelentőségű feltárás ismertetése. Az őskori kultúrák gazdagságáról egyébként több közlemény is tudósít. — Az egyik sok képpel illusztrált tanulmány Aquineum római kori kőfaragóművészetét dolgozza fel. Megismerkedhetünk a Buda környéki majorságok életével és a római kori települések sok egyéb jelentős emlékével is. — A margitszigeti középkor domonkos apácakolostor, — a gazdag budai kályhacsempe-anyag, — a Várnegyedben feltárt európai jelentőségű gótikus zsinagóga, — valamint a középkori főváros számos más objektumának bemutatása révén ismerkedhetünk városunk régmúlt évszázadainak történetével. — A budai városházával foglalkozó tanulmány nemcsak a város rangos épületére, hanem a XVII—XVIII. századi építőmunkára vonatkozóan is új adatokat tár fel, a XIX. századi bolteímer bemutatása pedig a korai kapitalizmus ipari és kereskedelmi életére vet fényt.

A hosszabb lélegzetű tanulmányok mellett kisebb közlemények sora és nem utolsósorban gazdag illusztrációs anyag segíti az olvasót, hogy mindegyikben megismerhesse Fővárosunk történetét és a Budapesti Történeti Múzeum munkáját.

